ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆ
THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

هايكازيان
مجلّة الدّراسات الأرمنيّة

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

Volume 46/1

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ
Առաքելութիւն եւ Տեսլական

Հրատարակել հայութեան անցեալի ժառանգի, այժմու կենսագործունէութեան եւ ապագայի տեսլականին վերաբերող գիտական հիմքերով, կարծիքի ազատութեան վրայ կառուցուած բազմաուսմունքային եւ բազմալեզու աշխատութիւններ:

Այժմէականացնել հայագիտութեան վաղեմի աւանդը. գիտական նորագոյն իրագործումներով ամրապնդել հայագիտութեան տեղն ու դերը համաշխարհային հասարակագիտութեան քարտէսին վրայ:

Կարեւորել եւ զարգացնել հայագիտութեան ռազմավարական նշանակութիւնը, քանի որ ան կը նպաստէ ազգային ինքնաճանաչողութեան եւ հաւաքական յանձնառութեան բարձրացման:

Համագործակցական ամբիոն դառնալ՝ Միջին Արեւելքէն, եւ սատարել երիտասարդ ուժերու, ինչպէս նաեւ՝ գիտական հայերէնի, մանաւանդ արեւմտահայերէնի զարգացման:

*Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի հատորներուն թուայնացած տարբերակը կարելի է ունենալ հետեւեալ կայքէջերէն.-

https://www.haigazian.edu.lb/research/publications/armenological-review/
https://tert.nla.am/mamul/HAIGAZIAN/Table.html
https://www.flib.sci.am/journal/haigazian/Frame.html
https://arar.sci.am/dlibra/publication/308657#structure .

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
Mission Statement

To publish research articles related to the heritage, current output and future prospects of the Armenian nation. These multidisciplinary papers should be based on freedom of thought and can be written in diverse languages.

To revisit past accomplishments of the Armenian Studies; to consolidate the place and role of Armenian Studies on the map of world social sciences through modern technological means.

To drive forward the importance of Armenian Studies and develop its strategic role, as it contributes to national identity and the promotion of collective commitment.

To be a forum of cooperation in the Middle East; to support young scholars and to stimulate the development of Western Armenian scientific language in particular.

The *Haigazian Armenological Review* volumes are accessible on the following websites:

https://www.haigazian.edu.lb/research/publications/armenological-review/
https://tert.nla.am/mamul/HAIGAZIAN/Table.html
https://www.flib.sci.am/journal/haigazian/Frame.html
https://arar.sci.am/dlibra/publication/308657#structure .

*Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի խմբագրութիւնը
խորունկ երախտագիտութեամբ, կը յայտնէ թէ *Հանդէս*ի
այս գիրքը լոյս կը տեսնէ մեկենասութեամբ
տոքթ. Վիգէն եւ տիկ. Սօսի Ահարոնեաններու,
որոնց առատաձեռն նուիրատուութեամբ լոյս պիտի
տեսնեն նաեւ *Հանդէս*ին յաջորդ 13 գիրքերը

With deep gratitude, the editorial board of *Haigazian Armenological Review* announces that this volume and the next 13 volumes of the *Review* will be published thanks to the generous contribution of
Dr. Vicken and Mrs. Sossy Aharonian

ԱՐԵՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Թէ արեւմտահայերէնը ընդհանրապէս նահանջի մէջ է, փաստ է: Այսօրուայ արեւմտահայ հրապարակագրութիւնը, գեղարուեստական գրականութիւնը, նոյնիսկ առտնին խօսակցութիւնը զգալիօրէն կը զիջին նախորդ դարու յիսուն-վաթսունականներու որակին: Յիրաւի, ընդամէնը կէս դար առաջ համեմատաբար հայախօս նկատուած հայօճախներ կորսնցուցած են իրենց այդ էական յատկութիւնը:

Տագնապալի իրողութիւնը արձանագրելով հանդերձ չենք կրնար անտեսել արեւմտահայերէնին կենսունակութիւն հաղորդելու վերջին երեք տասնամեակներու ջանքերը: Զօրօրինակ Vlume.com հայերէն էլգիրքերու եւ ձայնագիրքերու առցանց գրադարանի հարիւրաւոր գիրքերուն 48 առ հարիւրը արեւմտահայերէն է: Հայաստանի ազգային գրադարանի Tert.nla.am կայքը ունի շատ հարուստ թուայնացած հաւաքածոյ արեւմտահայերէն պարբերական մամուլի: Nayiri.com բառարանային կայքը մշակած է դասական ուղղագրութեան ուղղագրիչ եւ գրուածքներու ժողովածոյ (text corpus): Կիլպէնկեան հիմնարկութիւնը կը հովանաւորէ արեւմտահայերէնի գործածութիւնը տարբեր նորարար ծրագիրերու մէջ, յատկապէս երիտասարդներու կողմէ: Հայաստանի գիտութիւններու ազգային ակադեմիայի Հր. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտի 2021ին եւ 2024ին հրատարակած *Նոր բառեր արեւմտահայերէնի մէջ զոյգ հատորները կ'ընդգրկեն* 1800 բառայօդուած: Անշուշտ չենք կրնար անտեսել ճիգերը այլ անհատներու կամ խումբերու, որոնք նորաստեղծ եզրոյթներով եւ այլապէս կը նպաստեն, որ արեւմտահայերէնը ձեռք բերէ գիտական եւ այլ մարզերու արդիական բառապաշար:

Սակայն, հակառակ կատարուող ջանքերուն, կը շարունակէ այժմէական մնալ կարիքը աւելիին:

Իբրեւ սփիւռքահայ հրատարակութիւն եւ արեւմտահայերէնի ժառանգորդ հայագիտական պարբերական, այսօր լուսարձակի տակ կ'առնենք **արեւմտահայերէն հայագիտութեան** անշքացումը:

Արեւմտահայ հրատարակութիւններ սեպուող 4 հայագիտական հանդէսներու 1995էն 2025 շրջանին վերաբերող պրպտուք մը ի յայտ բերաւ հետեւեալ պատկերը:

*Բազմավէպ*ի արեւմտահայերէն գրութիւնները կը կազմեն միայն 10.9 առ հարիւրը ընդհանուրին, *Հանդէս ամսօրեայ*ինները՝ 10.4, *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ինները՝ 25.3. *Հասկ հայագիտական տարեգիրք*ը տուեալ քսանամեակին լոյս ընծայած է միայն երկու թիւ, ուր լոյս տեսած են գիտաժողովներու նիւթեր, որոնց 49 առ հարիւրը արեւմտահայերէն է:

Ուշագրաւ է նաեւ աշխատակիցներու պարագան: Տուեալ 4 հանդէսներուն մէջ եթէ զանց ընենք 10 տարուան մէջ միայն մէկ-երկու ստորագրութեամբ հանդէս եկածները, ապա կը մնայ կանոնաւորաբար աշխատակցող միայն 17 անուն, որոնցմէ միայն 4ը ստորագրութիւն ունին մէկէ աւելի հանդէսներու մէջ:

Պատճառահետեւանքային գործօնները քիչ չեն: Բաւարար հայերենագիտութեան պակաս, լեզուի արտայայտչականութեան անբաւարարութիւն, արեւմտահայախօս հայագէտներու անգլերէն գրելու նախընտրութիւն, միջավայրի բացակայութիւն, ընթերցողներու պակաս եւն.:

❀❀❀

Լեզուին կենսունակութեան չափանիշ է ամէն իր, յղացք ու երեւոյթ համապատասխան նոր կամ հին բառով արտայայտելու յատկութիւնը: Սա առաւել քան ճշմարիտ է գիտական բնոյթի աշխատութեանց մէջ, ուր լեզուի ճշգրտութիւնն ու եզրաբանական հարստութիւնը առաջնային են:

Երբ լեզու մը ի վիճակի է մասնագիտական հասկացութիւններ իր բառամթերքով արտայայտելու, ուրեմն ան տակաւին կենսունակ, ստեղծագործ եւ զարգացող լեզու մըն է:

Հայաստանին ու հայութեան առնչուող ամենատարբեր նիւթեր այսօր կը սեպուին հայագիտութեան մաս: Արդարեւ, ոչ միայն մեր *Հանդէսին*, այլեւ ընդհանրապէս հայագիտութեան մէջ նկատելի է նիւթերու բազմընդգրկում: Հետեւաբար անընդհատ զարգացող այդ յարացոյցը պէտք ունի նոր բառերու եւ եզրերու: Թարգմանական գրականութեան նոր հոսանք մը, նաեւ գրափիլիսոփայական բնոյթի աշխատութիւններ որոշ չափով կը հարստացնեն արեւմտահայերէնը: Միւս կողմէ, արեւելահայերէնն ալ, օտարաբանութիւններու նկատմամբ իր հակուածութեամբ հանդերձ, երբեմն պատշաճ նորակերտ բառերով կ'օժտէ լեզուն:

Այդուհանդերձ, թերի կը մնայ կատարուած աշխատանքին անհրաժեշտ հանրայնացումը: Անհատական ջանքեր ու արդիւնքներ սահմանափակ լսարան կը գտնեն, չեն ունենար այդքան անհրաժեշտ տեւականութիւն: Զորօրինակ, կը յիշենք 1989ին Ֆրանսայի մէջ հիմնուած Արեւմտահայ աշխարհաբարի եզրաբանական խորհուրդը (Ռոպէր Տէր Մերկերեան, Արի Թոփուզխանեան, Լեւոն Թորոսեան), որ 1993—2002՝ հրատարակած է չորս ուղեցոյցներ, ուր ընդգրկուած են ճարտարագիտական, ֆինանսական, իրաւաբանական, բժշկագիտական եւ այլ նորաստեղծ հայերէն եզրեր՝ իրենց անգլերէն, ֆրանսերէն ու գերմաներէն թարգմանութեամբ: Այսօր որքա՞ն կ'օգտուինք այդ աւելի քան 4200 եզրերէն:

Սոյն խորհրդածութիւնները, ի շարս այլոց, կը յանգին հետեւեալ եզրակացութիւններուն.

Անընդհատ զարգացող լեզու մը պէտք ունի մշտանորոգ, ուղղորդող աղբիւրի մը. հետեւաբար՝

Ա. Անմիջական կարիքը կայ արդիական բազմալեզուեան թուային բառարանի մը, ուր հաւաքուին ու միատեղուին տպագիր ու առցանց մամուլին ու գիրքերու մէջ տեղ գտած հայերէն նոր բառեր, հին բառերու նոր իմաստաւորումներ, անգլերէնի մէջ նորաստեղծ կամ իմաստափոխուած բառերու հայերէն համարժէքներ:

Բ. Արեւմտահայերէնի կենսունակութիւնը պէտք է դառնայ հաստատութենական նախաձեռնութիւն: Նախապէս եղած են փորձեր, որոնք սակայն կա՛մ չեն յարատեւած կա՛մ ալ բաւարար չեն հանրայնացուած: Հետեւաբար նոր մօտեցումի մը կարիքը էական է: Սոյն «հաստատութեան» առաջնահերթութիւնը պէտք է դառնայ մշակել արեւմտահայ գիտալեզուի կենսունակութեան քաղաքականութիւն:

Արեւմտահայ գիտալեզուի հարստացումը կենսական անհրաժեշտութիւն է: Այն պարզապէս լեզուական, ակադեմական հարց մը չէ, այլ նաեւ լիարժէք գոյատեւման խնդիր:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ
Անդրանիկ Տագէսեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ
Արմէն Իւրնէշլեան, Սիլվա Փափազեան

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ
Կարօ Աբրահամեան, Սիլվիա Աճէմեան, Նանօր Գարակէօզեան, Երուանդ Երկանեան, Արտա Էքմէքճի Հրանուշ Խառատեան, Հրաչ Չիլինկիրեան, Մկրտիչ Պուլտուքեան, Սեդա Տատոյեան, Սուզըն Փեթի

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՀՀՀ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ
Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան Գրասենեակ

ARMENIAN STUDIES IN THE WESTERN ARMENIAN LANGUAGE

It is a fact that Western Armenian is generally regressing. Current public writing, literature and even colloquial Western Armenian have been significantly compromised in contrast to the 1950s and 1960s. In fact, Armenian Diaspora communities that communicated in Western Armenian half a century ago, have lost this distinctive characteristic.

Recording this critical situation, however, we cannot disregard the efforts made during the last three deacdes to further vitalize Western Armenian. For instance, 48% of the Armenian ebooks on Vlume.com online library website are in Western Armenian; the Tert.nla.am website of the National Library of Armenia has a very rich digitized collection of Western Armenian newspapers; the Nayiri.com dictionary website has developed a corpus of texts for classical Armenian transcription and orthography; the Calouste Gulbengian Foundation sponsors the usage of Western Armenian in diverse innovative projects, generated particularly by youngsters; the Hratchya Adjarian Language Institute of the Armenian National Academy of Sciences published in 2021 and 2024 two booklets containing a total of 1800 new words. One should note as well the efforts of individuals and groups who furnish Western Armenian with new words and terms of modern sciences and technologies.

Nevertheless, there is need for much more hard work.

As a Diaspora publication and inheritor of Western Armenian, this editorial of the *Haigazian Armenological Review* (*HAR*) focuses today on the waning of Western Armenian.

A survey of four Western Armenian armenological publications revealed the following: Between 1995 and 2025 only 10.9% of the writings in *Pazmaveb* were in Western Armenian, in *Hantes Amsorya*, the percentage was 10.45, and 25.3% in the *HAR*. The *Hask Armenological Yearbook*, which published only two volumes, which were the proceedings of two conferences, had a higher percentage, 49.

It is noteworthy as well that if we exclude those who published in the above-mentioned journals, only two papers in ten years, then there remain only 17 regular contributors. Of these only four have contributed to more than one of the above-mentioned journals.

The factors which caused and led to such a situation are many: lack of enough knowledge of Western Armenian; limited ability of the language in expressing properly what it is meant to convey; those who can write in Western Armenian prefer to write in English; limited availability of academic forums, milieu and incentives encouraging authors to write in Western Armenian; decrease in the number of readers, etc.

The ability to express any concept, item or phenomenon with a proper new word or a word that has modified its meaning is a typical proof of the vitality of a language. This is more true in scientific papers, where language precision and rich terminolgy are of primary importance.

A language is still vital, creative and developing if it is capable of expressing professional concepts on its own.

Today diverse topics related to Armenia and the Armenian nation are considered part of Armenian Studies. Indeed not only the *HAR*, but generally Armenian Studies have become inclusive of papers of diversre disciplines. Accordingly, such a continuously developing paradignm needs new words and terms. A new wave of literary and sociophilosophical books translated into Armenian partly enrich Western Armenian through the process of translating or generating new Armenian words. On the other hand, notwithstanding the inclination of Eastern Armenian to borrow foreign words, it has successfully fashioned a good number of new words, which supplement Armenian vocabulary.

Nevertheless, the output of these efforts is not being disseminated enough. Individual efforts and their results have a limited audience and response and are not sustainable enough. One is mindful of the Western Armenian Terminology Committee, established in France in 1989 (Robert Der Mergerian, Ari Topouzkhanian, Levon Torossian) that between 1993 and 2002 published four guidebooks, which include technological, financial, juridical, medical and other new Armenian words and terms of different disciplines translated from or formulated based on English, French, and German. Do we make good use of those over 4200 terms?

The above-made observations alongside others bring us to the conclusion that an always growing language needs a continuously renewed and guiding resource. Therefore:

a) There is an imminent need for a contemporary multilingual digital dictionary that brings together (i) new Armenian words as well as old Armenian words with new connotations, which appear in translations in printed or digitized books or are used in the internet media (ii) the corresponding Armenian words of new English words as well as words with modified meanings.
b) The vitality of Western Armenian should have institutional care. There have been attempts, which unfortunately either were not sustainable or were not sufficiently disseminated. Therefore the need for a new approach is essential. Such an institution should have on its priority list the task of devising a policy of enhancement of enhancement of Western Armenian's technical language.

The enrichment of a Scientific western Armenian language is of essential importance. It is not simply a linguistic or an academic issue. It is a matter of full scale survival.

EDITOR-IN-CHIEF
Antranik Dakessian

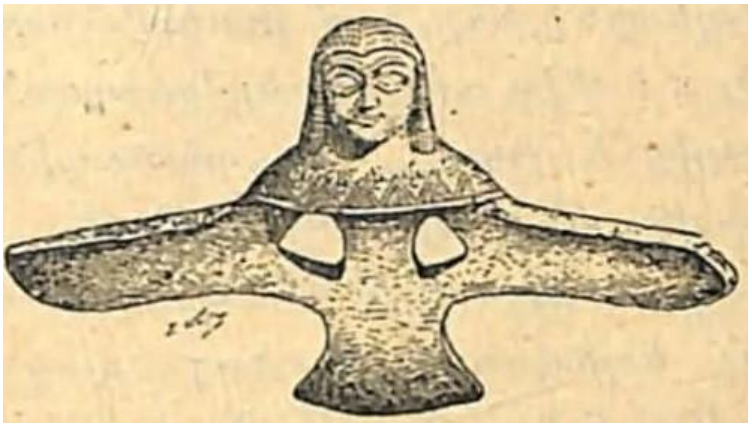
EDITORIAL BOARD
Silva Papazian, Armen Urneshlian

CONSULTATIVE BODY
Garo Aprahamian, Sylvia Agemian, Megerditch H. Bouldoukian, Seta Dadoyan, Arda Ekmekji, Nanor Karageozian, Hranush Kharatian, Susan Pattie, Hratch Tchilingirian, Yervand Yerkanian

***HAR* REPRESENTATIVE IN ARMENIA**
AMAA Yerevan Office

ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐԻ ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ

ՀՄԱՅԵԱԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
hakobyanhmayak58@gmail.com

(Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց*, Վենետիկ, Սրբ. Ղազար, 1895, էջ 207)

ՄՈՒՏՔ

Մտածողութիւն եւ հաւատ միայն բարձրագոյն էակը՝ մարդն ունի: Չարլզ Դարուինը, որն ինչ-որ տեղ չէր ընդունում Աստծոյ գոյութիւնը, կեանքի վերջում խոստովանահայր է կանչում, ընդունում է եւ ասում, որ իր «Բիգլ» նաւով այդքան շրջագայութեան եւ ուսումնասիրութեան ժամանակ պարզել է, որ միայն մարդը հաւատ ունի: Ուրեմն՝ կայ ինչ-որ գերբնական մի բան:

Նախամարդը պաշտամունքի առարկայ է դարձրել բնութիւնը, բնութեան իրերն ու բնական երեւոյթները եւ հաւատացել դրանց, տոտէմներ[1] է ստեղծել ու պաշտել: Դրանց վկայութիւնն են կենդանիների արձանները հին գերեզմաններում, սլաւոնական ազգանունները՝ Վոլկով, Զայցեւ, Վորոբիով, Սաբաշկին, եգիպտական բուրգերի կենդանիների մումիաները, հայկական հեքիաթներում կենդանիների կերպարները եւն.:

Պաշտամունքներից զօրաւորը եղել է բնութեան չորս տարրերի՝ կրակի, հողի, օդի, ջրի պաշտամունքը: Աստղագուշակները, քաւդէաներն [2] ու

[1] Մի շարք ժողովուրդների հաւատալիքներում ցեղի նախահայրն ու հովանաւորը համարուող եւ պաշտամունքի առարկայ դարձած կենդանի, երբեմն նաեւ բոյս:

[2] Քաւդէա (քաղդէա) – քաղդէացի աստղագէտ, աստղահմայ, գուշակ:

դրուիդները[3] կենդանակերպերը նոյնպէս բաժանել են բնութեան երեւոյթների՝ պաշտամունքի տեսքով: Այսպէս՝ խոյը հովանաւորում է կրակ տարրը, ցուլը՝ հող տարրը, երկուորեակը՝ օդը, խեցգետինը՝ ջուրը եւն.:

Տարրերի պաշտամունքի հետ է կապւում բնութեան շատ երեւոյթների, առարկաների, կենդանիների, քար ու թփի պաշտամունքը:

Զարգացել է մարդը, զարգացել է նաեւ նրա հաւատը: Սկսել է պաշտել աստուածների՝ ամէն երեւոյթի մի աստուածութիւն վերագրելով:

Մարդը զարգանալով հասել է միաստուածութեան հաւատին, բայց դեռ մնացել է տարրերի պաշտամունքը՝ կապուած կենդանակերպերի, օրուայ խորհրդի, աշխարհի կողմերի հետ:

Սոյն ուսումնասիրութիւնը փորձ է հայ ժողովրդական հեքիաթներում գտնել հնագոյն հաւատի՝ տարրերի պաշտամունքի արձագանգները:

Հեքիաթները շատ հին են, եւ, կարծես, տարրերի նկատմամբ հաւատի պատումներ ու օրինակներ են: Հեքիաթը, ինչպէս նաեւ ժողովրդական բանահիւսութեան այլ ժանրեր, լաւ ասացողների կողմից յղկուել, գեղեցկացուել է՝ պահպանելով հնագոյն իմաստը, որտեղ խորն է եղել պաշտամունքը: Օրինակ՝ Արեւ հերոսի թուրը, եթէ գլխի տակից հանեն, կը մահանայ: Կամ արեւի խորհրդանիշ արծիւը (զմրուխտ ղուշ) հերոսին հանում է լոյս աշխարհ: Կրակ տարրի խորհրդանիշ հրեղէն ձին բնակւում է ծովի կամ լճի յատակում, որտեղ ապրում են նաեւ հրեղէն աղջիկներ եւն.: Վատ ասացողները, որոնք իբր փորձել են ճշմարտանման դարձնել իրենց պատմածը, աղաւաղել ու կորցրել են պաշտամունքի արձագանգը:

Նկատենք, որ հին եւ զարգացած ժողովուրդների հեքիաթներում աւելի շատ առկայ է տարրերի պաշտամունքը՝ իբր հնագոյն հաւատի արձագանգ:

Իսլամ ժողովուրդների հեքիաթներում աւելի շատ են կախարդական փուլի, լապտերի, դերվիշների պատմութիւնները, պայմանաւորուած՝ արաբական «Հազար ու մէկ գիշերներ» ժողովրդական հեքիաթներով:

Այս բաղկացած է չորս տարրերի՝ կրակի, հողի, ջրի, օդի եւ դրանց առնչուող բնութեան առարկաների պաշտամունքը ներկայացնող բաժիններից:

Բնապաշտական հաւատով հնագոյն ժամանակներից մարդիկ իրենց կեցութեան գլխաւոր գործօններ են համարել կրակը, հողը, օդը, ջուրը: Այս տարրերի պաշտամունքը յետագայում դրուեց կենդանակերպերի, աստղագուշակութեան եւ, ընդհանրապէս, հնագոյն պաշտամունքի հիմքում: Տարրերի պաշտամունքը տարածուել է Հնդկաստանում՝ հիմնականում լոկայաթա կամ չարվակա փիլիսոփայական ուղղութեան մէջ, Չինաստանում, Ճափոնում եւ այլ վայրերում: Հայաստանում նոյնպէս տարածուած է եղել չորս տարրերի պաշտամունքը: Դրա վառ վկայութիւնն է երկինք եւ երկիր բառերը: Երկինք – երկու ինք՝ կրակը եւ օդը, երկիր՝ երկու իր՝ հողը եւ ջուրը:

[3] Կելտական քուրմ:

Հին յունական առասպելում երկիրը մարմնաւորուել է Գէա աստուածուհու կերպարով, երկինքը՝ արական էութեան: Հին հայկական ժողովրդական հաւատքում եւս երկինքն ու երկիրը համարուել են ամուսիններ: Երկինքը հայր է, երկիրը՝ մայր: Երկնքի ու երկրի արանքում է գտնւում երկնային Ծիրանի ծովը:

Ըստ Սարգիս Յարութիւնեանի՝ «*Երկինքը նաեւ քաղաք է, երբեմն կոչւում է Անգին քաղաք, շրջապատուած պղնձէ դարպասներ ունեցող քարէ բարձր պարիսպներով: Երկնային քաղաքը մի լոյս փաճար է կամ ծիածանաքարով կառուցուած՝ վեհ կամարներով շողշողուն պալատ: Ամէն ինչ այնտեղ լոյս ու փայլ է, հրաշալիք. այնտեղ ոչ խաւար կայ, ոչ ցուրտ: Դա «անմահութեան տուն ու տեղն է*»»[4]:

Լուսատուների պաշտամունք, յատկապէս արեւապաշտութիւն, գոյութիւն է ունեցել գրեթէ բոլոր աշխարհամասերում: Փոքր Ասիան եւ Հայկական Լեռնաշխարհը համարւում են լուսատուների պաշտամունքի բնօրրան:

ԿՐԱԿԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Կրակի պաշտամունքը կապւում է արեւի պաշտամունքի հետ: Տիեզերածնական բոլոր առասպելներում սկզբում լինում են երկինք ու երկիր, քաոս կամ Մայր գիշեր, որից ծնւում է Արեւը:

Գիշերային խաւարն անձնաւորում են սեւ ու դժխեմ գիշերամայրերը, որոնք պառաւ վհուկներ են, սեւ օձ հմայողներ: Նրանք արեւի ու լոյսի թշնամիներն են, որ աշխարհի ստեղծման օրից հետապնդում են արեւին, բայց բնաւ չեն կարողանում նրան բռնել: Երբ երեկոն իջնում է, գիշերամայրերը գալիս են արեւին բռնելու, բայց արեւն արդէն մայր մտած է լինում: Նրանք վազվզում են դէս ու դէն, մտնում են հին ջրաղացները, դատարկ հորերը, անցնում են գետնի եւ ծովերի տակ, բայց չեն կարողանում գտնել արեւին:

Եթէ գիշերամայրերը տեսնեն արեւի երեսը, ապա երկրի վրայ կենդանի արարած չի մնայ:

Հեքիաթներում գիշերամայրերը ջադու[5] պառաւներն են, որոնք, ձեռքում[6] հեծած, օձը մտրակ դարձրած, ուզում են փախցնել Արեւ տղայի սէրը:

Արեւը մշտամանուկ պատանի է, որն իր մօր հետ բնակւում է աշխարհի ծայրում: Նրա պալատը գտնւում է տասներկու բակի մէջտեղը: Իւրաքանչիւր բակ չորս կողմից կամարակապ է, կենտրոնում ցայթող շատրուանով աւազան է: Այնտեղ ոչ բուսականութիւն կայ, ոչ կենդանի շունչ. խոր լռութիւն է տիրում: Այնտեղ ննջում են բիւրաւոր աստղեր: Ըստ հայկական մէկ այլ հաւատալիքի՝ արեւի լողաւազանը Վանայ լիճն է:

---

[4] Ս. Յարութիւնեան, *Հայ հին վիպաշխարհը*, «Արեւիկ», Երեւան, 1987, էջ 11:

[5] Կախարդ, չար, ճիւաղաբարոյ կին:

[6] Խնոցի:

Վերջալոյսին, օրուայ շրջապտոյտից յոգնած, արեւը մտնում է Վանայ ծով, լողանում, մաքրւում, իջնում ծովի յատակը, ուր փրփուրների վրայ փռուած է նրա անկողինը…

Արշալոյսից առաջ հրեշտակները արեւին հանում են անկողնից… Արեւը լուանում է երեսը, ջուրը դէմքից ցայտում է չորս դին, սար ու դաշտ ծածկում ցօղով[7]:

Արեւելքի բարձր սարից նախ ելնում են Արեւի տասներկու թիկնապահները եւ լեռներին ստիպում են խոնարհուել Արեւ արքայի առջեւ: Արեւածագի այս պահին մինչեւ այսօր էլ Հայաստանի շատ վայրերում դառնում են դէմքով արեգակին եւ աղօթում. «*Աստծոյ ցնծուղն փուած ըրիգնակ, ա՛յ մօրայ նոր ըլած լուսինկեայ, իմ երեսս քո ուրանդ փակը, դու իմ խոխէքս պահես*»[8]: Այսպէս աղօթում էին դէմքով կանգնած դէպի արեւելք:

Հայկական գերեզմանոցներում էլ մահացածներին թաղում են դէմքով դէպի արեւելք: Գերեզմանոցի հանգստաքարը տեղադրուած է այնպէս, որ ննջեցեալը նայի արեւելք:

Ըստ հայկական մէկ այլ աւանդութեան «*Արեւը բնակւում է կամարակապ ու մարմարակերտ մի պալատում, որը գտնւում է արեւելքում՝ աշխարհի ծայրին, ուր չկան ոչ սպիտակ, ոչ սեւ մարդիկ: Այնտեղ գնալու համար պէտք է հագնել երկաթէ կօշիկներ եւ վերցնել երկաթէ գաւազան: Որտեղ մաշուեն երկաթէ կօշիկները եւ կոտրուի գաւազանը, այնտեղ կը լինի արեւի պալատը, որի առջեւ կան տասներկու կամարակապ գաւիթներ: Արեւը խարտեաշ ու բարի մի պատանի է*»[9]:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում հերոսը, փնտռելով սիրած աղջկան կամ աղջիկը՝ տղային, հագնում է երկաթէ տրեխներ, առնում երկաթէ գաւազան, ընկնում է ճամփայ ու որոնում նրան: Գտնում է այն ժամանակ, երբ տրեխները ծակւում են, իսկ գաւազանն էլ մինչ բուռն է հասնում: Իսկ այդ սիրած էակը, որին փնտռում է սիրելին, երկնային ծնունդ է: Նախ՝ շատ չքնաղ է, երկրորդ՝ օձի, գորտի կամ այլ կենդանու կաշուի միջից է ելնում:

Տարիմ էլ ճամփայ գնաց խեղճ կնիկը, տէյմորի հասաւ օսկեցէ բերդին: Կայնաւ, տեսաւ, որ Հաբրմանու ըսածի պէս, իրան հագած երկաթէ չարոխները մաշել են, գաւազանն էլ մէ մազ մ'է մնացել[10]:

Փաստօրէն հեքիաթի հերոսը կամ հերոսուհին գնում է Արեւի երկիրը:

Ժամանակին արեւը ներկայացուել է որպէս թռչող աստուածութիւն: Այստեղից էլ թեւաւոր սկաւառակի գաղափարը:

---

[7] Յարութիւնեան, *Հայ հին,* էջ 13:

[8] *Ազգագրական հանդէս պատկերազարդ, Բ. գիրք*, երկրորդ տարի, տպ. Մ. Դ. Ռոտինեանց, Թիֆլիս, 1897, էջ 216:

[9] Գ. Սրուանձտեանց, *Համով հոտով,* տպ. Գ. Պաղտատլեան (Արամեան), Կ. Պոլիս, 1884, էջ 258:

[10] *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. 4*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963, էջ 21:

Եթէ ուշադիր դիտենք Վանի շրջակայքում պեղուած կուռքի արձանիկը, կը տեսնենք, որ այն պատկերուած է կնոջ գլխով եւ թռչունի մարմնով: Պարանոցը օղակում է մի լայն շրջանակ, իսկ թռչուն արձանիկը տարածել է թեւերը: Այն խորհրդանշում է արեգակնային էութիւնը: Այս արձանիկում համատեղուած է կիսակենդանու–կիսամարդու-կիսաստծու գաղափարը, որը ընկած է բոլոր սֆինքսների հիմքում:

Հեքիաթներում հանդէս է գալիս Հազարան բլբուլը կամ մի ուրիշ կախարդական թռչուն՝ Զմռուտ ղուշը:

Վիշապը ուզում է կուլ տալ Զմռուտ հաւքի ճտերին, որոնց վիշապից փրկում է հեքիաթի հերոսը: Փրկելով ճտերին՝ հերոսն արժանանում է Արեւ թռչունի հովանաւորութեանը: Արեւ թռչունին տալով քառասուն փութ դմակ եւ քառասուն լիտր գինի՝ տղան ելնում է լոյս աշխարհ:

...արծիւ ուր ձագերաց ձէնը կ'առնի, կը հասնի: Էն գիտի, թէ էն տղէն ի ուր ձագերը զա՛յ անողը: Կը հասնի որ զարնի, ձագեր կը բոռան.- եամա՛ն, ի՞նչ կ'անես. թէ որ էդ տղէն չ'ըլնէր, վիշապ մէ կ'ուտէր. էդա մարդ վիշապին սպանեց:

Կը դառնայ արծիւ էն տղին կ'ասի.- Էս աղեկութեն որ դու արիր, ուզի տիսնամ ի՞նչ կ'ուզես ձիյնից:

Տղէն կ'ասի.- Ա՛խ, ձիկ հանես իմ լոս աշխարհ:

Արծիւ կ'ասի.- Շատ զոռն ի ուզածդ. ամա՛ քանի որ իմ ձագերաց ազատեցիր, ես էլ քո ուզած կ'անեմ: Գնա՛ քառսուն տիկ գինի, քառսուն ոչխրի դմակ բէ, արէ[11]:

Իսկ ի՞նչ են խորհրդանշում գինին ու դմակը կամ ոչխարի միսը: Գինին՝ արեւով համեմուած խաղողն է, բուսականութիւնը՝ կեանքի քաղցրութեան եւ առատութեան խորհրդանիշը, որը յետոյ պիտի դառնար Քրիստոսի արեան խորհրդանիշ: Դմակը կամ ոչխարը զոհաբերութիւնն է ու մատաղը. նախ՝ արեւին, ապա՝ աստուածներին եւ Սուրբ Երրորդութեանը:

Հեքիաթի հերոսը բոլոր այս տիպի հեքիաթներում մսի կտորներից մէկը կորցնում է: Դրա փոխարէն կտրում է իր մարմնից: Իմաստուն թռչունն, այդ զգալով, լեզուի տակ պահած մսի փերթը կպցնում է վէրքին եւ ապաքինում: Սա խորհրդանշում է ինքնազոհողութիւնը:

Արեւի պաշտամունքի հետ կապուած՝ Հին Հայաստանում պաշտուել է խոյը: Խաղաղ, բայց յամառ, համարձակ ու հպարտ այս կենդանին, որն ինչպէս ամպրոպի ժամանակ ժայռի կատարին քարացող քարայծը, ակնածանք ներշնչեց նախամարդուն եւ սրբացաւ՝ դառնալով տոհմի տոտէմը:

Խոյերը յայտնւում են հայկական ժայռապատկերներում՝ սկսած Ք.ա. 8-7րդ հազարամեակից: Խոյի պարուրաձեւ եղջիւրները յուշում են ձեւաւորուած խորհրդապաշտութեան մասին:

[11] Գ. Սրուանձտեանց, *Երկեր, հտր. 1,* Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1978, էջ 195:

Աղերսուելով արեւապաշտութեան հետ՝ պարուրաձեւ եղջիւրները խորհրդանշում էին յաւերժութիւն, որովհետեւ արեւի խորհրդանիշ հաւասարաթեւ խաչի եւ այդ պարոյրների զուգորդումը աստիճանաբար վերաճեց կեռ խաչի, ապա մեզ հասաւ պտտուող սկաւառակի տեսքով:

Հեքիաթներում խոյը մութ աշխարհ ընկած հերոսին հանում է լոյս աշխարհ: Այսինքն՝ խոյը պայծառ կեանքի, արեւի, լոյսի խորհրդանիշն է:

- Է՛,- կ'ասի աղջիկ,- դու գիտես: Ամա՝ թէ որ մնացիր, Ուրբաթ գիշեր իրեք քոչ կու գան ըստեղ, մէկը սեւ, մէկը կարմիր, մէկը սիւտակ. քէ թա՛լ վեր սեւ քոչին, սեւ քոչը կը թալի վեր կարմիր քոչին, [կարմիր քոչը կը թալի վեր սիւտակ քոչին], սիւտակ քոչ կը թալի լոս աշխարհ[12]:

Արեւի պաշտամունքի հետ է կապուած ձիու պաշտամունքը:

Դեռեւս 4000 տարի առաջ ընտանի ձիեր գոյութիւն ունէին Փոքր Ասիայում: Դրանք Եգիպտոսում ընտելացուել են 1600 տարի առաջ:

Ձին մեծ յարգանք ունէր Հնդկաստանում: Պատերազմի աստծուն պատկերում էին ձիու մարմնով: Ճափոնում տաճարներին կից պահում էին սպիտակ ձիեր, որոնք մասնակցում էին կրօնական հանդէսներին: Սրբազան ձիեր ունէին պարսիկները: Արեւի պաշտամունքի հետ կապուած Միհր աստծուն ձի էին զոհաբերում: Հին գերմանները նոյնպէս ունէին սրբազան ձիեր: Արգելուած էր սպիտակ ձիերին հեծնել: Հին Յունաստանում ձին վաղուց էր պաշտւում: Յիշենք Տրովաթայի ձին: Տրովաթան կործանուել է Ք.ա. 1184ին: Պոսէյդոնը՝ ջրերի աստուածը, ունէր Գիպպիոս մականունը, որը թարգմանւում է ձիային: Պոսէյդոնը շրջում էր ոսկէ կառքով, որին լծուած էին չորս ձիեր: Այդ ձիերը ձկան պոչեր ունէին:

Հայաստանում նոյնպէս պաշտուել է ձին: «Սասնայ ծռեր» դիւցազնավէպում Սանասարը Քուռկիկ Ջալալին ջրի տակից է հանում: Հայկական ժողովրդական հեքիաթներում հրեղէն ձիերը ծովերի, լճերի, գետերի մէջ են:

Ղըռ-աթը տղին ըսաւ.- Ալեքսա՛ն, արի իրար պագնենք, վով գիտէ, էղնի օր էրթամ ծովերի տակը, էլ ետ չդառնամ: Ես գընկնիմ ծովը, դու էստեղ կը նստիս, ջրի մէջը կ'աշես, քիչմ ի՛ետեւ կը տեսնիս օր ի՛արնջուր գելնի, չես վախենա, քիչմ ի՛ետեւ էլ հօրդ աչքերու դեղը ղութիկով գ'ելնի, ի՛ելնելուն պէս՝ վերու ու կոխէ ծոցդ: Քիչմ էլ կը սպասես, ես մէ ձիում բռնած խեղտռտելով կ'առնիմ գուքամ, թէ օր էկա, զաթի չես վախենայ, թէ օր չեկայ՝ փախի օր ուրիշ ձիանք չգան քեզի խեղդեն[13]:

Հայկական հեքիաթներում ձի կայ, որ երկիր է պահում: «*Էրն ըսաւ.- Օր ուրիշ թագաւորներ ի՛իմանան թէ Ղըռ-աթը քաղքից դուս է գնացէ, բիւրտուն կը թափին վրէս, սինռոս ձեռքիցս կ'առնին...*»[14]:

Ձիերը հեքիաթներում իմաստուն են եւ խօսել էլ գիտեն:

---

[12] Նոյն, էջ 193:

[13] *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. 4*, էջ 56:

[14] Նոյն, էջ 49:

Եուլիուս Լիպսը *Իրերի ծագումը* գրքում նշում է սպիտակ ձիու՝ արեգակի աստուածութիւն լինելու մասին: «*Արեգակը կարող է լինել նաեւ սպիտակ ձի, որը… բարձր մշակոյթի ժողովուրդների մօտ յաճախ արեգակի աստծու հեծնելու ձին է հանդիսանում. սա մի հաւատալիք է, որից ծագում է Հնդկաստանում ձի զոհ մատուցելու սովորոյթը: Մինչեւ այժմ Հանովըրում պահպանւում է մի հին սովորութիւն, որը ծագում է այդ նոյն պատկերացումներից: Ծննդեան տօնին առողջ երիտասարդ մարդը սպիտակ ձի հեծած շրջում է փողոցներով եւ բնակիչներից նուէրներ է հաւաքում: Այդ վերադարձող արեգակի աստծու խորհրդանիշն է, իսկ նուէրները զոհաբերութիւնների մնացուկն են: Նոյն ծագումն ունի Եւրոպայի շատ վայրերում մինչեւ օրս Սրբ. Ստեփանոսի տօնի օրը կիրառուող սովորութիւնը. Դեկտեմբերի 26ին, ձի հեծած շրջել դաշտերը: Շրջելու ժամանակ դիմում են վերադարձող արեգակին՝ առաջիկայ տարում ապահովել դաշտերի բերքը*»[15]:

Շատ աղբիւրներ, գետեր ու լճեր համարուել են բնակատեղիներ առասպելական, մարդակերպ եւ կենդանակերպ էակների, որոնք ունեն հրեղէն բնոյթ եւ հրեղէն էլ կոչւում են: Կենդանակերպ էակներից նշանաւոր է հրեղէն ձին: Դիւցազնական ձիերը կոչւում են հրեղէն ձիեր: Այսինքն՝ կրակէ՞ ձիեր, թէ՞ կրակ դարձած վազող ձիեր: Կարող է ո՛չ մէկն է, ո՛չ էլ միւսը:

Մանուկ Աբեղեանը հրեղէն արտայայտութեան մասին գրում է. «*Հրեղէն բառը ծագած է մի ուրիշ արմատից, որից դուրս է եկել եւ հուրի-հրեղէն կոչումը, որ տրւում է գերբնական, դիցական կին էակներին, հուրի, հուրնի-հրեղէն կամ հուրի-հրեղէն եւ կամ լոկ հրեղէն աղջիկներին: Մեր հրեղէնները կամ հուրիները ջրերի պաշտամունքի աստուածութեան են վերաբերում: Մեզ թւում է, թէ հուրի կոչումը նոյնն է, ինչ որ հորուտ կամ հորուտ, որով հեթանոս հայերի մէջ ջրերի պահապան եւ խնամակալ ոգիներն էին կոչւում. իսկ հորուտ կոչումը պարսից Հաուրուատ ամեշասպանդայի*[16] *կոչումն է, որ նոյնպէս ջրերի պահապան ոգի է եղել: Արդի ժողովրդական հուրի (հուրիկ եւ հրեղէն մինչեւ այժմ կնոջ անուն է) բառն եւս հաուրուատ բառի ուրիշ նուազական ձեւը պէտք է լինի, որով եւ հուրի-հրեղէնները ներկայանում են իբրեւ հին հորուտը կամ պարսկական հաուրուատը, այսինքն՝ ջրերի խնամակալ ոգիներ…. Միեւնոյն ջրերի մէջ, հուրի-հրեղէն աղջիկների հետ ապրում են եւ հրեղէն ձիանք ու հրեղէն գոմէշներ, որոնք նոյն բնորոշ յատկութիւններն ունին, ինչ որ հրեղէն աղջիկները: Հրեղէն բառը աղջկան յատկացուելով, ցոյց է տալիս աղջկայ գերբնական, դիցական էակ, կամ, այս-*

[15] Եու. Լիպս, *Իրերի ծագումը. մարդկութեան կուլտուրայի պատմութիւնից*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1957, էջ 411:

[16] Հայագիտական աշխատութիւններում Հաուրուատաթ Ամեշասպանդան սովորաբար ներկայացւում է որպէս զրադաշտական դիցաբանական համակարգի բաղադրիչ, ջրերի, առողջութեան եւ լիակատարութեան խորհրդանիշ, գաղափար, որը կապւում է բնութեան կարգաւորուած վիճակի եւ մարդու բարոյական ամբողջականութեան հետ:

պէս ասած, դիցուհի լինելը, ինչու՞ ուրեմն չենթադրել, թէ նոյն հրեղէն բառը, ծիու վրայ եւս դրուելով, ցոյց է տալիս ծիու դիցական կամ գերբնական էակ լինելը, քանի որ այդպիսի ծիանքը հրեղէն աղջիկների հետ միեւնոյն տարրի մէջ են ապրում եւ ունին գերբնական յատկութիւններ»[17]:

Սուրէն Այվազեանը յենուելով հնագիտական պեղումների, մետաղամշակութեան, տոմարագիտութեան, գրի պատմութեան վրայ, այն կարծիքն է յայտնում, որ հիքսոսներն[18] ապրել են հուրիների երկրում, որը Հայկական Լեռնաշխարհն է: Հեղինակը նշում է. «*Մանեթոնն աւանդում է, որ նուաճող «հիքսոսները» եկել են Հուրի երկրից, որի տակ բոլոր գիտնականները հասկանում են Հայկական Լեռնաշխարհը: Հարց է ծագում, մ.թ.ա. 18րդ դարում կարո՞ղ էր Հայկական Լեռնաշխարհի սահմաններում իրեն հայ անուանող ժողովուրդ լինել: Պարզւում է, որ՝ այո: Հեթիթական աղբիւրների հաղորդած տեղեկութիւնների համաձայն, մ.թ.ա. Բ. հազարամեակի առաջին կէսին Հայաստանի տարածքում գոյութիւն ունէր Հայասա պետութիւնը…*»[19]:

Ուրեմն՝ Հայաստանում տարրերի պաշտամունքի հետ կապուած եղել է հուրի-հրեղէն աղջիկների, հուրի-հրեղէն ձիերի եւ ջրային ոգիների պաշտամունքը: Կարելի է նաեւ կարծիք ծագեցնել, որ հուրի փերին հայուհին է:

ՀՈՂԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Հայաստանում հող տարրի պաշտամունքի առնչութեամբ տարածուած է եղել ցլի պաշտամունքը: Ցլապաշտութեան վկայութիւններից են.-

ա) հայկական հնագոյն հաւատքում երկիրը նստած է ցլի կամ եզան եղջիւրների վրայ: Ցուլը, երբ թափահարում է գլուխը, երկրաշարժ է լինում:

բ) Տաւրոսեան լեռնաշղթայի անունը առաջացել է տուր (ցուլ) բառից:

գ) Ցուլը, որպէս սրբազան կենդանի, Հայաստանի եօթ մեհեանների առաջնակարգ զոհն է եղել:

Անահիտ աստուածուհու մեհեանների շուրջը պահում էին երինջների նախիրներ՝ ծիսական զոհաբերութիւնների համար: Ջահաձեւ խարանւում էր երինջների ճակատը, որպէսզի նրանց չմօտենան:

Ծիսական զոհաբերութիւններն ուղեկցւում էին «սրբազան պոռնկութեամբ»: Ժայռապատկերներում կան լուսին կուլ տուած գոմէշներ, որոնք, կարծես, գիշերամայրեր են յիշեցնում: Կարող ենք ասել, որ ցուլը իգական էութիւն ունի: Ցուլը խորհրդանշում է անասնական բնազդը, ուժը, կրքերն ու աշխարհիկ վայելքները՝ ինչպէս արտայայտուած է *Աստուածաշնչում*՝ յանձին ոսկէ հորթի, որին կործանեց Մովսէսը:

---

[17] Մ. Աբեղեան, *Երկեր, հտր. Ը.*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 48:

[18] Առաջաւոր Ասիայից սերող ցեղերի խումբ, որը Ք.ա. 17րդ դարում գրաւել է Ներքին Եգիպտոսը եւ Ք.ա. 16րդ դարում հիմնել է Եգիպտոսի 15րդ եւ 16րդ գերդաստանները: Եգիպտերէն «հիքսոս» նշանակում է օտար թագաւորներ:

[19] Ս. Մ. Այվազեան, *Հնագոյն Հայաստանի մշակոյթի պատմութիւնից*, «Լոյս», Երեւան, 1986, էջ 99:

Այսպէս՝ խոյը երկնային, արեգակնային, արական խորհուրդ ունի, իսկ ցուլը երկրային, հողային, իգական խորհրդանիշ է: Խոյի եւ ցուլի հակադրութիւնը հակադրութիւնն է երկնայինի եւ երկրայինի, լոյսի ու մութի, վիշապի ու թռչունի, արականի ու իգականի:

Հեքիաթներից շատերում այսպիսի սիւժէ կայ: Արեւելքի աշխարհում գտնւում է անմահական խնձորի ծառը: Դեւը գիշերով գողանում է խնձորները: Փոքր տղան, արթուն մնալով, վիրաւորում է դեւին: Ապա իր աւագ եղբայրների հետ գնում է դեւի հետքով: Հասնում են մի հորի: Մեծ եւ միջնեկ եղբայրները չեն կարողանում իջնել հորը: Փոքր տղան իջնում է: Նա հերթով սպանում է դեւերին հենց իրենց սրերով: Ապա հորից հանում է դեւերի թալանած ապրանքը եւ փախցրած աղջիկներին: Եղբայրները, նախանձելով փոքր եղբօրը, նրան թողնում են հորի մէջ:

Տղան շատ է շրջում: Վերջապէս հասնում է լուս ու մութ աշխարհներն իրարից բաժանող սահմանին: Որոշ հեքիաթներում այստեղ յայտնւում են երեք ձիեր (սեւ, կարմիր, սպիտակ), որոշ հեքիաթներում էլ յայտնւում են խոյ, այծեղջիւր, գոմէշ: Խոյը լոյս աշխարհն է, այծեղջիւրը՝ երկիրը, գոմէշը՝ աւելի ցած՝ մութ աշխարհը: Իսկ ձիերից սեւն է մութ աշխարհը, կարմիրը՝ երկիրը, սպիտակը լոյս աշխարհն է: Աղջկայ խորհրդով տղան իրեն պէտք է գցի գոմէշի կամ սեւ ձիու վրայ, գոմէշը կը գցի այծեղջիւրի վրայ, սա էլ կը գցի խոյի կամ սպիտակ ձիու վրայ, որն էլ կը հանի լոյս աշխարհ: Բայց տղան շտապելուց սխալ է անում եւ ընկնում է աւելի մութ աշխարհ:

Այս մութ աշխարհում տղան հիւրընկալւում է մի պառաւի տանը, որը, ջուր չլինելու պատճառով, տղային մեզ է տալիս: Տղան սպանում է ջրի ակը փակող վիշապին եւ ազատում վիշապի համար կեր տարած աղջկան: Վերջինս, ձեռքը արեան մէջ թաթախելով, տղայի մէջքին նշան է թողնում:

Տղան սպանում է արծուի ձագերն ուտելու փորձ անող վիշապին, եւ արծիւը տղային հանում է լոյս աշխարհ:

Հայդա հնդկացիների մօտ, որոնք ապրում են հիւսիսարեւմտեան Ամերիկայում, կէտը կուլ է տալիս ագռաւին: Ագռաւը արեգակի միստիկ անձնաւորումն է: Յիշենք Ագռաւաքարը, որտեղ փակուած է արեւի աստուած Միհրը:

Զուլուսները[20] հաւատում են, որ արեգակին ամէն երեկոյ կլանում է իրենց գետում ապրող հրէշը:

Յարութիւն Մարտիրոսեանն իր *Գիտութիւնն սկսւում է նախնադարում* գրքում մանրակրկիտ ներկայացնում է Գեղամայ լեռների ժայռապատկերները: Յուցադրում, բացատրում ու վերլուծում է հնագոյն առասպելները՝ պայքարը արեւի ու խաւարի, բարու եւ չարի միջեւ[21]:

---

[20] Հարաւարեւելեան Ափրիկէի բնիկ ժողովուրդ:

[21] Առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Յարութիւն Մարտիրոսեան, *Գիտութիւնն սկսւում է նախնադարում*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1978, էջ 20:

ՋՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Ջուր տարրը, ինչպէս եւ կրակը կամ արեւը, եղել է հնագոյն պաշտամունքի առարկայ: Ջրի պաշտամունքի մասին Աբեղեանը գրում է.

> Հին հայերի մէջ գրեթէ բան յայտնի չէ ջրի պաշտամունքի մասին: Միայն մի աղբիւր կոչւում է պաշտելի կրակի եղբայր: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ աղբիւրը եւս պաշտամունքի առարկայ է եղել[22]:

Հայերի մէջ աղբիւրների պաշտամունքը կապուած է այն հաւատալիքի հետ, թէ դրանք առողջութիւն են պարգեւում:

Միքանի պաշտուած աղբիւրներ համարւում են բոլոր, իսկ միքանիսն էլ՝ որոշ հիւադութիւններ բուժող: Հիւանդը նախ աղբիւրին մատուցում է իր պաշտամունքը, ապա՝ «*...աղբիւրի մէջ թաղում է երկու ձու որպէս նոուիրաբերութիւն եւ երկու մեխ, հաւանաբար իբրեւ պաշտպանուելու միջոց եւ վերջապէս՝ աղբիւրի մէջ լողանում: Եթէ հիւանդը չի կարող մինչեւ աղբիւրը գնալ, ապա այնտեղից ջուր են բերում նրա համար՝ պատշաճ պաշտամունքը աղբիւրին մատուցելուց յետոյ: Սակայն ջուր բերողները վերադարձին չպէտք է ետ նայեն եւ ամանը գետին դնեն*»[23]:

Ժողովրդական հեքիաթում հերոսը մեկնում է անմահական ջուր բերելու: Այդ ճանապարհով գնացողը չի վերադառնում, բայց հեքիաթի հերոսն, անցնելով դժուար փորձութիւններով, բերում է անմահական ջուրը: Գուցէ բուժիչ աղբիւրներ ասածը չի համոզում այս կապը: Բերենք մէկ ուրիշ օրինակ: Սրուանձտեանցը գրում է.

> Յատուկ աղբիւրներ կան տեղ տեղ, որոց ական[ց] շուրջը բազմակերպ ծաղկունք, զանազան խոտ ու բանջար կան. ծերացած օձերը կու գան հոն, իրենց շապիկը կը փոխեն. եւ ծաղիկներէն մէկը, զոր միայն օձեր կը ճանչնան, կը փրցընեն կ'ուտեն. եւ անմիջապէս աղբիւրի ջուրը մտնելով կը լուացուին եւ երեք անգամ կը խմեն, կ'ելլեն, նորոգուելով իրենց կեանքը...[24]:

Շատ հետաքրքիր նմանութիւն կայ Սրուանձտեանցի այս պատմութեան եւ *Գիլգամէշ* դիւցազնավէպում պատմուող Գիլգամէշի՝ երիտասարդացնող հեղուկը գտնելու պատմութեան միջեւ[25]:

Ժողովրդական պատումներում Հայաստանի լճերի եւ գետերի մէջ հրեղէն աղջիկներ կան, որոնք երեւում են սիրահարած երիտասարդներին:

Հեքիաթում, ջուրը լողանալու են գալիս երեք աղաւնիներ: Նրանք հանում են իրենց աղաւնու հագուստը, կերպարանափոխւում, դառնում են աղջիկներ, մտնում ջուրը լողանում: Շատ անգամ նրանց տունը ջրի մէջ է:

---

[22] Մ. Աբեղեան, *Երկեր, հտր. Է.*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1975, էջ 51:

[23] Նոյն, էջ 52:

[24] Սրուանձտեանց, *Երկեր, հտր. 1*, էջ 45:

[25] Առաւել մանրամասն տե՛ս՝ *Գիլգամէշ. Հին Արեւելքի դիւցազնավէպ*, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963, էջ 103-4:

Տեհաւ մէ բարալիկ մուխ ա դուրս գալի ծովու միջիցը. հենց էդ մուխն բռնեց, սըկուեց ջրի տակը: Գնաց, տեհաւ մի լաւ օթախ ա, թամաշա արեց՝ հայլիքը չորս դին շարած, դիւանիքը դրած... Հըմի ման ա գալիս՝ գայ. Որտէ էթում ա՝ ջուր ա, շշկլեց, մնաց միջին. իլաճը կտրուաւ, գնաց, մի պուճախ պառկեց:

Մէկ էլ էն տեհաւ, իրեք հատ աղունիկ ֆռռալով էկան օթախի մէջտեղը վեր էկան. խրխէքը հանեցին, իրեք հատ ախչիկ դառան. աշխարքումը ըդենց բան չկայ[26]:

Սրուանձտեանցը բերում է մի հետաքրքիր պատմութիւն.

Լեզք գիւղի մօտերը կայ մի թոնիրի ձեւով աղբիւրի փոսակ կամ ջրհոր, որ Սուրբ թոնիր կը կոչեն, ուր յաճախ գնացողներ կան. շատերուն իբրեւ ուխտատեղի, ոմանց ալ հետաքրքրելի: Միմիայն մէկ ձուկ կ'երեւի այդ ջուրին մէջ... Դա՝ կնկան կերպարանք ունի եղեր... Երէցկին է եղեր դա. կին կարի գեղեցիկ. երբ նստած թոնիրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ: Գինի կ'ուզէ, կու տայ: Թշուառականը կը համարձակի նաեւ պագ մը ուզելու. երէցկինը կը վարանի, բայց կը մտածէ, թէ աղքատ թեմարզու է. ի՞նչ կայ, մեղք է. գուցէ վարձք է. պագն ալ կու տայ: Եւ յանկարծ նոյն վայրկենին երէցը ներս կը մտնէ. երէցկինը ամօթէն ու ահէն ինքնզինքն կը ձգէ ի թոնիր կրակին մէջ, տէրտէրն ալ զինքն ի վրէն: Բայց տէրտէրը կը մրկի, իսկ երէցկինը՝ կրակն ջուր դառնալով, ինքն ալ ձուկ, Աստուծոյ հրամանքով յաւիտենական յիշատակ կը մնայ նոյն տեղը[27]:

Հայկական այս զրոյցը Առաջաւոր Ասիայում պատմուող Դերկետօ դիցուհու առասպելն է յիշեցնում: Այն պահպանել է Դիոդորոս Սիկիլիացին: Պատմւում է, որ Աֆրոդիտէն, գրգռուած լինելով Դերկետօ աստուածուհու դէմ, նրան բռնի սէր է ներշնչել իր տաճարի քրմերից մէկի նկատմամբ: Դերկետօն այս յարակցութիւնից յղիանում է, եւ ծնւում է Շամիրամը: Աստուածուհին սպանում է սիրեցեալին, իսկ երեխային պահում է մի քարանձաւում, որտեղ նրան կերակրում ու խնամում են աղաւնիները: Իսկ ինքը իրեն նետում է լիճը եւ ձուկ է դառնում:

Հեքիաթներում պատմւում է, որ թոռչին (ձկնորսը) ձուկ է բռնում, տալիս է իր աշակերտին կամ շալակտարին, բայց վերջինս, տեսնելով ձկան գեղեցկութիւնը կամ լսելով խօսելը, բաց է թողնում եւ կենդանութիւն է շնորհում: Ձուկը, լինելով հրեղէն, երախտամոռ չի լինում, այլ կերպարանափոխ-

---

[26] *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. 3*, Հայկ ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1962, էջ 129:

[27] Սրուանձտեանց, *Երկեր, հտր. 1*, էջ 52: Աւետիք Իսահակեանը մշակել է այս առասպելը՝ «Իրիցկնկայ աղբիւրը» վերնագրով:

ուելով՝ օգնում է տղային հարստանալ կամ ամուսնանալ թագաւորի աղջկայ հետ[28]:

Գեղամայ լեռներում եւ Հայաստանի շատ վայրերում ձկնակերպ արձաններ են յայտնաբերուել: Դրանք վերաբերել են Աստղիկ-Դերկետոյին: Այդ արձաններն իրենց տեղադրութեամբ վերաբերում են ջրի մի աստուածուհութեան: Այդ ջրի աստուածուհին է Դերկետօն, որը Հայաստանում պաշտուել է իբրեւ Աստղիկ դիցուհի, յետոյ՝ Անահիտ: Այդ արձանները վերաբերել են այնպիսի աստուածութեան, որ ի յայտ է եկել ձկան կերպարանքով: Յիշենք, որ Դերկետօն ձուկ է դարձել, եւ նրան համարել են սուրբ ձուկ: Յատկանշական է նաեւ Հայաստանում պաշտուած «Իրիցկնկայ աղբիւրը»:

Հայաստանում գտնուած վիշապաքարերի վրայ փորագրուած է եզ՝ կաշուէ գլխով եւ առաջին ոտքերով: Աբեղեանը գտնում է, որ այն եզան գլուխ ու կաշի չէ, այլ երինջի: Հին ժամանակ զոհի կենդանի եղել է երինջը: Թէ՛ երինջը, թէ՛ ցուլը համարուել են պաշտամունքի իգական էութիւններ:

Յիշենք, որ հեքիաթներում աղբիւրի ակը փակող վիշապներին աղջիկներ էին զոհաբերում, որ ջուր բաց թողնեն: Հեթանոսութեան հնագոյն արարողութեամբ՝ երաշտի ժամանակ Դերկետօ-Աստղիկ աստուածուհուն նուիրում, զոհաբերում էին ցուլեր:

*Էմինեան ազգագրական ժողովածու*ի Ա. հատորում Աղեքսանդր Մխիթարեանցը պատմում է ջրի եւ ճահիճներիի մէջ ապրող էակների՝ հոթոթների եւ ճօճի պառաւների մասին, որոնք, կատակ անելով, անցորդներին համոզում ու գցում են ճահիճը, խեղդում[29]:

Ջրերի մէջ են ապրում նաեւ նհագները՝ ծովային հրէշները: Կան նաեւ ջրահարսներ, որոնք շատ գեղեցիկ աղջիկներ են, սակայն ոտքերի տեղ պոչեր ունեն: Ջրային էակներից է ջրային ոգին, որը կոչւում է ջրի աղջիկ կամ փերի ղզի:

Երուանդ Լալայեանը Ջաւախքից հաւաքած նիւթերի «Հաւատք» բաժնում պատմում է. «*Փերի ղզիները բնակւում են գետերի մէջ, որտեղից շատ անգամ դուրս են գալիս նստում գետի ափին, ժայռերի կամ մօտակայ մի աղբիւրի քարի վրայ եւ ոսկէ սանրով սանրում իրենց շէկիկ, մինչեւ ոտները հասնող մազերը: Սրանք շատ անգամ երեւում են երիտասարդների եւ նրանց հետ սիրւում*»[30]:

Հայկական ժողովրդական հեքիաթներում պատմւում է, որ Օխայ անունով մի գերմարդ, որը կերպարանափոխութեան մեծ վարպետ է եւ ուսուցիչ, ապրում է գետերի, լճերի եւ, յատկապէս, աղբիւրների մէջ: Նա սուր միտք

---

[28] *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. 4*, էջ 64-77:

[29] «Փշրանք Շիրակի ամբարներից», հաւաքեց Աղ. Մխիթարեանց, *Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հտր. Ա.*, Մոսկուա-Ալէքսանդրապոլ, 1901, էջ 171:

[30] Ե. Լալայեան, *Երկեր հինգ հատորով, հտր. 1*, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1983, էջ 229:

ունեցող տղաներ է խաբում-տանում իր ստորգետնեայ ապարանքը եւ սովորեցնում ու աշխատեցնում է իր համար: Տղան, խաբելով, որ ոչինչ չի սովորել, հեռանում է եւ օգնում իր աղքատ հօրը: Ապա՝ Օխայի հետ կերպարանափոխուած, պայքարում սպանում է նրան եւ ամուսնանում Օխայի կամ թագաւորի աղջկայ հետ:

Վիշապը մարմնաւորում է չարն ու չարիքը, իսկ մատղաշ աղջիկը՝ մարդկային երբեմնի զոհաբերութիւնը:

Վիշապները ամպրոպային օձեր են, որ ժողովրդական հաւատալիքներում մեծ տեղ են գրաւում: Զրոյցներում վիշապը ներկայանում է որպէս ամպրոպային հողմի կամ պտտահողմի եւ փոթորկալից ամպի անձնաւորում: Ժողովուրդը հաւատում էր, թէ մեծ վիշապը ամպրոպի մէջ չար ոգիների հետ երկինք է բարձրանում՝ արեգակին կուլ տալու: Գաբրիէլ հրեշտակը այլ հրեշտակների հետ կռւում է վիշապի եւ սատանաների դէմ: Ամպրոպի որոտը այդ կռուի ձայնն է, փայլակը Գաբրիէլ հրեշտակի սուրն է, կայծակը՝ հրեղէն նետը, իսկ ծիածանը՝ աղեղը: Հեքիաթներում վիշապի հետ կռուող տղան նոյնացւում է Գաբրիէլ հրեշտակի հետ, որը կռւում է կեանքի լոյսը խաւարող չար ուժերի մարմնացում վիշապի դէմ:

Հեքիաթի հերոսը սպանում է վիշապին, որը փակել էր աղբիւրի ակը: Սպանելուց յետոյ աղբիւրի ջուրը վարարում է: Սա կարելի է հասկանալ նաեւ բերքառատութեան անձրեւ կամ կեանքի աղբիւրի վարարում:

ԿԱՅԾԱԿԷ ԹՈՒՐԸ

Կայծակը համարուել է Գաբրիէլ հրեշտակի կամ Եղիայի կայծակէ գաւազանը, որն սպանում է չար ոգիներին: Կայծակը սկզբնապէս ընկալուել է կայծքար հասկացութեամբ: Յիշենք «Աստուած գլխիդ քար գցի», «Գլխիդ կայծ ու կրակ թափի» եւ այլ ժողովրդական անէծքներ:

Այսպիսով՝ կայծակը կայծքար է կամ հրեղէն քար:

Հրաշապատում հեքիաթներում քաջ հերոսը կռւում է կայծակէ թրով, որն ամէն գցելիս երկարում է: Կայծակէ թրի նիւթը երկնային կայծակն է, թէեւ պատրաստուած է երկրի վրայ:

Եթէ հերոսն այնքան սիրտ ունենայ, որ անվախ բարձրանայ կայծակի սարը եւ հետը տանի թաց թաղիք, դնի սարի գլխին, կայծակը, խփուելով թաց թաղիքին, կը մնայ թաղիքի մէջ, եւ հերոսը կարող է կայծակը բռնել, բերել ներքեւ եւ ուզած թուրը շինել: Այս աւանդութեան հետքը գտնում ենք եւ մեր մատենագրութեան մէջ: Շանթ բառի ուրիշ գործածութիւնն այն է, որ շանթ նշանակում է թէ՛ կայծակ, թէ՛ շիկացած երկաթ[31]:

Բանահաւաք Սահակ Մովսիսեանը մի զրոյց է մէջ բերում կայծակէ թրի պատրաստման մասին.

[31] Աբեղեան, *Երկեր, հտր. Է.*, էջ 74:

Լաթար գիւղում նստելիս է եղել Պռօշ թագաւորը. դրա օրով իրենց գիւղի նախորդը գետնից ինչ-որ կլոր բան վերցնելով՝ խփում է պառաւի կովին՝ գունդը ծակում է կովի փորը եւ մէկ կողմից միանն է անցնում. նախորդը զարմանում է. կովը սատկում է. յանցանքը չբացուելու համար նախորդը գունդը վերցնում, իր մօտը պահում՝ ցոյց տալու համար: Գիւղացիք չեն կարողանում որեւէ որոշում կայացնել, դատը փոխադրւում է Պռօշ թագաւորի դիւանը: Թագաւորը պառաւին մի կով է տալիս, հովուին անպարտ արձակում եւ այդ գնդից իր համար մի թուր է պատրաստել տալիս: Այդ թուրը մինչեւ հիմա գտնւում է Խաչլվա ծովում, քաջքերի թագաւորի մօտ: Այդ թրին ժողովուրդն ասում է նաեւ թուր կայծակի, որովհետեւ ասում են, թշնամու հետ կռուելիս, թուրը կայծակի նման երկարում է՝ եւ հարուածը հասցնում նրան[32]:

Հրաշապատում հեքիաթներում էլ հերոս տղան կռւում է կայծակէ թրով, որն ամէն գցելիս երկարում է[33]: Հեքիաթներում հերոսները փաստօրէն իրենց կայծակէ թրերով կռւում են չար ուժերի՝ չարքերի դէմ: Նրանք, կարծես, հրեշտակներն են՝ վերածուած երկրային էակների:

ԹԶՈՒԿՆԵՐԸ ԵՒ ԴԵՒԵՐԸ

Հայկական ժողովրդական հեքիաթներում թզուկների մասին զրոյցներ գրեթէ չկան: Թզուկների մասին պատմւում են *Ալեքսանդրի զրոյցներ*ում, *Ղուրան*ում եւ քիչ թուով հեքիաթներում: Թզուկներն այդ զրոյցներում կոչւում են «գոգ-մագոգներ», «վաջուջ-մաջուջներ», «աճուճ-պաճուճներ»: Նրանց ցեղն, իբր, ապրում է աշխարհի ծայրին: Նրանք մէկ թիզ են եւ գնալով փոքրանում են: Այնքան են փոքրանալու, որ ասեղի ծակից անցնեն, եւ այդ ժամանակ կը լինի աշխարհի վերջը:

Եթէ թզուկների մասին քիչ բան է յայտնի, ապա հսկաների մասին շատ պատմութիւններ կան հեքիաթներում եւ ժողովրդական հաւատալիքներում: Հսկաները հայկական հեքիաթներում կոչւում են դեւեր: Քրիստոնէական պատկերացումը դեւերի մասին չպէտք է շփոթել հեթանոսական շրջանում ձեւաւորուած հսկայ դեւերի հետ: Աստուածաշնչում գործող դեւերը մարդկանց հոգիների առեւանգիչ չար ոգիներ են, որոնք հիւանդութիւն են տարածում: Իսկ հեքիաթներում գործող դեւերը հսկաներ են, որոնք ապրում են Դեւաստանում: Դեւաստանը մէկ վայր չէ: Դեւերի ապրելու վայրերն են բարձր լեռները, քարանձաւները, խորը հորերը, խորունկ ձորերը:

Դեւերն յաճախ ի յայտ են գալիս առանձին խմբերով՝ 3, 7 կամ 40 եղբայրներով: Նրանք փայտ են կոտրում, ճաշ են եփում, երկար ժամանակով քնում են: Որս են անում մարդկանց նման, միայն՝ հսկայական եւ կոպիտ

---

[32] *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն. նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ, հտր. 3*, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1972, էջ 49:

[33] *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, *հտր. 4*, էջ 48:

ձեւերով: Նրանք շատ ուժեղ են. օգտագործում են մեծ գուրզեր, մեծ քարեր եւ հսկայական կայծակէ թրեր: Լինելով հսկայ եւ ուժեղ՝ նրանք նաեւ վախկոտ են. ում որ չեն կարողանում յաղթել՝ եղբայրանում են:

Իրենց բներում դեւերն ունեն անչափ հարստութիւն՝ ոսկի, արծաթ, անգին քարեր, հրեղէն ձիեր, փախցրած հուրի աղջիկներ: Հուրի աղջիկների համար նրանք ամէն ինչ կ'անեն՝ կը ճարեն ոսկէ սինու մէջ խաղացող ոսկէ մուկ ու ոսկէ կատու, ոսկէ կուզ[34] ու ոսկէ աղուէս:

Շատ անգամ դեւերի հոգիները իրենց մարմնից դուրս են գտնւում՝ ցուլի կամ ուղտի մէջ փակուած 3 ծտերի կերպարանքով: Պատահական չէ, որ հոգին փակուած է ցուլի մէջ. ցուլը պաշտուել է որպէս իգական էութիւն, հող տարրի պաշտամունք եւ անասնական բնազդ: Թռչունը, որ փակուած է ցլի մէջ, լոյսն ու արեւն է, իսկ 3ը Սուրբ Երրորդութիւնն է: Այդ հոգին Աստծոյ պարգեւած լոյսն է, թէկուզ պատկանում է չարին:

Իգական դեւերը նոյնպէս հսկաներ են: Ունեն շատ մեծ կրծքեր եւ կոչւում են դիւամայրեր: Դիւամայրերն ապրում են այրերում, ճաշ են եփում, խմոր են հունցում, հաց են թխում: Պատահում է, որ դիւամայրերը հերոսների նկատմամբ բարեացակամ են եւ օգնում են նրանց:

Պատահում է եւ հակառակը՝ սպանուած արական դեւի մարմնի վրայ գլուխը լուացնելով կամ ամէն օր ջուր ցանելով՝ հերոսի մայրը կենդանացնում է դեւին, սիրաբանում նրա հետ, եւ ուզում են կործանել հերոսին, բայց դա նրանց չի յաջողւում:

Իսկ հնագոյն հաւատքում ի՞նչ է դեւը:

Հրաչեայ Աճառեանը դեւ բառը համարում է փոխառնուած իրաներէնից եւ թարգմանում է՝ չար ոգի, սատանայ[35]:

Աբեղեանը դեւ բառը ծագած է համարում տիւ բառից, որը սանսկրիտերէնում նշանակում է լուսաւոր: Աբեղեանը համարում է, որ սկզբում դեւերը եղել են լուսաւոր ու բարի էակներ[36]: Դեւերի պաշտամունքը շատ նշանաւոր պէտք է եղած լինի, որ դրանից էլ ծագել է դից (աստուած) բառը:

Թէ ինչու՞ է դեւը յետոյ դարձել չարութեան խորհուրդ, շատ հետաքրքիր է: Հայկական Միհրը եղել է կրակի աստուած, լուսաւոր ու բարի հսկայ, որ երբ դուրս ելնի Ագռաւաքարից, դատելու է չար ու բարի գործերը եւ աշխարհը լցնելու է բարութեամբ: Բայց յետոյ, չգիտես ինչու, ժողովուրդը դիւացրել է իր լոյսի ու բարութեան աստծուն՝ դարձնելով նրան Նեռ: Այդպէս է պատահել հնդկական եւ պարսկական դիցարանների հին աստուածների հետ:

Սանսկրիտ դեւա բառը, որ նշանակում էր լոյս ու աստուած, զենդերէնում դաեւա եւ պահլաւերէնում ու պարսկերէնում դեւ փոփոխակների վե-

---

[34] Կզաքիսների ցեղին պատկանող թանկարժէք մորթով գիշակեր կենդանի:

[35] Հր. Աճառեան, *Հայերէն արմատական բառարան, հտր. Ա. Ա-Դ*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1971, էջ 657-58:

[36] Աբեղեան, *Երկեր, հտր. Ը.*, էջ 41-42:

րածուելով՝ սկսում է նշանակել չար ոգի կամ դեւ: Երեւի կրօնական մեծ փոփոխութեան հետեւանք է:

ՕԴԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Օդ տարրի պաշտամունքի արտայայտումը հեքիաթներում համեմատաբար քիչ է: Շատ անգամ արտայայտւում է ձիու՝ քամու նման սլանալու տեսքով: Քանի որ օդը, ինչպէս կրակը, արական սկզբունք է, ուստի օդ տարրի պաշտամունքը մօտենում է, նոյնանում կրակի (արեգակի) պաշտամունքին: Ինչպէս երկնքում արծուի կամ զմռուտ ղուշի ազատ թռչելը, աստղերի միջոցով գուշակելը, օձի՝ երկնքի օղտը ղատը բարձրանալը եւն.:

ԵՋՐԱՓԱԿՈՒՄ

Կրակի, հողի, օդի եւ ջրի պաշտամունքը եւ այդ պաշտամունքի արտայայտումը հայկական հեքիաթներում դրսեւորւում են նաեւ այդ տարրերի ստորոգելիներով: Կրակի պաշտամունքի հետ է կապւում լուսատուների, որոշակի իրերի եւ կենդանիների պաշտամունքը: Հողի պաշտամունքի հետ է կապւում քարի, աղի, որոշ կենդանիների պաշտամունքը: Այդպէս նաեւ օդի ու ջրի պաշտամունքը: Եւ քանի որ հեքիաթը հնագոյն ժանր է, դրա համար էլ հնագոյն հաւատը մեծապէս արտայայտուած հեքիաթներում:

Տարրերի նկատմամբ հավատն ունի նաև փիլիսոփայական իմաստ: Այն հակադրութիւնների պայքար է եւ միասնութիւն. կրակը արական, հողը իգական խորհուրդ ունեն եւ հակադրութիւն, օդը արական եւ ջուրը իգական խորհուրդ եւ հակադրութիւն ունեն: Հակադրութիւն կայ նաեւ նոյն տարրի մէջ: Կրակը հրդեհ է ու հրաբուխ, որն աղէտ է բերում: Կրակը նաեւ ջերմութիւն է ու տաքութիւն եւ եփած կերակուր: Հողը երկրաշարժ է՝ մեծագոյն աղէտ, բայց նաեւ ծնունդ է տալիս բուսական կեանքին, բոյսն էլ՝ կենդանիներին: Ջուրը ջրհեղեղ է, բայց նաեւ հիմքն է կեանքի: Օդը քամի է, փոթորիկ, բայց նաեւ շունչ է ու կենդանութիւն:

Այս բոլոր իրողութիւնների պատմողական դրսեւորումը մենք տեսնում ենք հայ ժողովրդական հեքիաթներում:

THE MYTHICAL ROOTS OF MIRACLE TALES
(SUMMARY)

HMAYAK HAKOBYAN
hakobyanhmayak58@gmail.com

The study highlights the four elements that constituted the world and were worshiped in ancient Armenian culture, namely fire, soil, air and water. The author argues that due to ancient perceptions these elements were given different attributes and were represented in Armenian folk tales in specific animal forms like eagles, devils, snakes, witches, etc.

The author contends that in certain cases these opposing attributes conflicted or matched and generated diverse narratives in folk tales where the eagle, representing light, would fight against the devil. Based on the details of the folk tale narrative, the hero could fall into a dark world, come across a challenge facing a village, help the villagers by killing the devil, liberate the village girl(s) taken hostage by the devil and through their advice get the support of different folk tale actors like horses (of different colors) or oxen, and even natural elements like lightning and thunder, etc., and eventually reach the real world.

Through these folk tale actors, their attributes, the animals representing these elements and the narratives of these folk tales the author traces these four elements and the transformations they have undergone in the imaginings of Armenian folk tales.

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՏԱՐԸՆԿԱԼՈՒՄԸ ՈՐՊԷՍ ՃԱՆԱՉՈՂԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՒ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

ԼՈՒՍԻՆԷ ՄԱԴԱԹԵԱՆ
lusinemadatyan10@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Յօդուածը նուիրուած է ժամանակի տարընկալման դրսեւորումների ուսումնասիրութեանը՝ հայկական եւ բրիտանական ժողովրդական հեքիաթներում: «Ժամանակ» հասկացոյթը ժամանակակից գիտակարգերում՝ հոգեբանութիւնում, նեարդահոգեբանութիւնում եւ ճանաչողական լեզուաբանութիւնում, ստացել է բազմակողմանի մեկնաբանութիւններ: Իսկ ժողովրդական հեքիաթները դեռեւս վաղ ժամանակներից արտացոլել են մարդու՝ ժամանակի նկատմամբ ունեցած զգացողութիւնն ու ընկալումը՝ յաճախ մոգական, չափազանցուած կամ փոխաբերականացուած:

Հետազօտութեան տեսական հիմքում ժամանակի ենթակայական ընկալման նեարդահոգեբանական դիտարկումներն են, ըստ որոնց՝ ժամանակի հոսքը մարդու համար տարբեր ձեւ է ընկալւում՝ կախուած զգացմունքից, գործողութեան բարդութիւնից եւ հետաքրքրութիւնից: Միաժամանակ կիրառուել են ճանաչողական լեզուաբանութեան դրոյթները, ըստ որոնց՝ ժամանակը որպէս վերացական հասկացութիւն հայեցակարգաւորւում է փոխաբերութիւններով:

Վերլուծութեան նիւթը հայկական եւ բիրտանական հեքիաթներից այն դրուագներն են, որտեղ ժամանակը հերոսների համար թւում է կա՛մ չափազանց երկար, կա՛մ ակնթարթային: Յատուկ ուշադրութիւն է դարձուել այն հանգամանքին, որ հեքիաթներում արարքը (հեքիաթ պատմելը, երաժշտութիւնը, պարը) յաճախ դառնում է ժամանակի ճանաչողական կաղապար՝ հիմնուած համապատասխան պատկեր-համակարգի վրայ:

Նման դրուագները լայն տարածում չունեն երկու ժողովուրդների հեքիաթներում, սակայն միեւնոյն ժամանակ կարեւոր նիւթ են հետազօտողի համար՝ առաւել ամբողջական պատկերացում կազմելու թէ՛ հեքիաթի կառուցուածքային բնոյթի, թէ՛ ժամանակի վերաբերեալ մարդու հաւաքական մտածողութեան մասին:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ժամանակի գիտակցումը մարդկութեան ամենակարեւոր տարբերակիչ գործօններից է, ուստի եւ այն համարւում է բնութեան առեղծուածային երեւոյթներից մէկը: Մարդը զգում է ժամանակի առկայութիւնը, սակայն այն շօշափել, տեսնել կամ լսել չի կարող: Ուստի զարմանալի չէ, որ ժամանակը

դեռ վաղագոյն շրջանից եղել եւ շարունակում է մնալ փիլիսոփայական, բնագիտական, լեզուաբանական, ինչպէս նաեւ վերջին ժամանակաշրջանում՝ միջգիտակարգային հետազօտութիւնների ուշադրութեան կենտրոնում:

Դարեր շարունակ մարդկային միտքը եւ բանականութիւնը փորձել են հասկանալ ժամանակը եւ կառավարել՝ արագացնել կամ դանդաղեցնել, անգա՛մ՝ կանգնեցնել այն: Պատկերացում չունենալով «ժամանակ» հասկացոյթի արդի մեկնութիւնների մասին՝ մարդ արարածը ընկալել է ժամանակն իր բոլոր դրսեւորումներով, բաղադրիչներով ու խոտորումներով: Մարդկային երեւակայութեան այս դրսեւորումներն արտացոլւում են ինչպէս գեղարուեստական, գիտաերեւակայական երկերում, այնպէս էլ ժողովրդական հեքիաթներում:

Առանձնակի ուշադրութեան են արժանի ժողովրդական հեքիաթում ժամանակային նկարագրութիւնները: Լինելով յատուկ գրոյթ՝ հեքիաթը ժամանակի նկարագրութեան իր կանոններն ունի. այն կարող է աննախադէպ դանդաղել կամ ակնթարթային բնոյթ կրել[1]: Ժողովրդական հեքիաթներում ուշագրաւ են նաեւ հերոսների կողմից ժամանակի նկատմամբ ունեցած տարբեր ընկալումներն ու մեկնաբանութիւնները: Ժամանակային այս ընկալումը մենք պայմանականօրէն կ'անուանենք **տարընկալում**: Դրան առնչուող հարցերին ներկայիս հոգեբանական եւ նեարդահոգեբանական հետազօտութիւնները տալիս են յստակ պատասխան: Հոգեբանութեան ոլոտում ժամանակային միեւնոյն տեւողութեան տարբեր ընկալումները համարւում են ենթակայական կամ հոգեբանական ընկալում: Այս գիտակարգում ընդունուած է, որ ժամանակը ենթակայական բնոյթ է կրում, քանի որ դրա տեւողութիւնը տարբեր մարդիկ տարբեր են ընկալում: Կան ժամանակի ենթակայականութեան տարբեր մեկնաբանութիւններ: Ռոբերտ Օրնշտէյնին եւ Մայքըլ Ֆլահերտին համակարծիք են, որ բարդ փորձառութիւններով յագեցած ժամանակը թւում է շատ աւելի երկար, իսկ երբ գործողութիւնների ընթացքը դառնում է առօրեայի անբաժանելի մասը, այսինքն՝ կրում է սովորական բնոյթ, այդ նոյն ժամանակահատուածը թւում է կարճ մի ընթացք[2]: Մէկ այլ ուսումնասիրութեան համաձայն՝ տարբեր բարդութեան առաջադրանքներ կատարողների համար ժամանակի տեւողու-

[1] Լ. Մադաթեան «Ժամանակ հասկացոյթի առկայացումը բրիտանական հեքիաթներում (հայկական հեքիաթների զուգադրութեամբ)», ատենախօսութիւն, Երեւանի պետական համալսարան, 2023, էջ 112-15:

[2] R. Ornstein, *On the Experience of Time*, Harmondsworth, Penguin, 1969; M. Flaherty, *A Watched Pot: How We Experience Time*, New York University Press, New York and London, 1999:

թիւնը նոյնը չի թուում. որքան բարդ է լինում առաջադրանքը, այնքան աւելի կարճ է թուում ժամանակահատուածը[3]:

Մեր հետազօտութեան համար արժէքաւոր է նեարդահոգեբանութեան այն դրոյթը, որ մարդը դատարկ, անհետաքրքիր, տհաճ իրադարձութիւններով լի ժամանակն ընկալում է իբրեւ առաւել տեւական մի ընթացք: Երբ ժամանակահատուածը լի է հաճելի իրադարձութիւններով, տեղի է ունենում հակառակ երեւոյթը եւ ժամանակի ընթացքը կարճ է թուում[4]: Եթէ հոգեբանութեան մէջ այս ընկալումը յատուկ ուշադրութեան է արժանացել նոր ժամանակներում, ապա ժողովրդական հեքիաթում այն արտացոլուել է շատ վաղ ժամանակներում եւ արտայայտուել է տարբեր միջոցներով:

Ըստ ճանաչողական լեզուաբանութեան գիտակարգի առաջնադրոյթի, ժամանակը՝ որպէս վերացական հասկացութիւն, մարդը հայեցակարգաւորում է հիմնուելով իր յենքային գիտելիքներին: Այսինքն՝ ժամանակ հասկացոյթին անդրադառնալիս չենք կարող զերծ մնալ փոխաբերութիւններից: Ճանաչողական լեզուաբանները՝ Ջորջ Լակոֆը եւ Մարկ Ջոնսոնը, առաջարկում են փոխաբերութեան դասակարգման հետեւեալ խմբերը.- 1) ժամանակը փող է (time is money), 2) ժամանակը սահմանափակ աղբիւր է (time is a resource), 3) ժամանակն արժէքաւոր իր է (time is a valuable commodity)[5]: Ջոնսոնը պնդում է, որ հասկացութային փոխաբերութիւնների հիմքում պատկեր-համակարգերն են: Դրանք ճանաչողական մակարդակում համարւում են զգայական ընկալումների եւ մարդկային ճանաչողութեան փորձի դրսեւորման միջոցներ, որոնք ձեւաւորւում են ժամանակի ընթացքում մարդու՝ շրջապատող աշխարհի հետ ունեցած ամէնօրեայ փոխներգործութեան, ինչպէս նաեւ լեզուական ու պատմական փորձի արդիւնքում[6]:

Ամփոփելով՝ այս ուսումնասիրութեան հիմք ենք ընդունել նեարդահոգեբանութեան, ճանաչողական լեզուաբանութեան դրոյթները եւ ժամանակի ենթակայական նկարագրութիւնը հայկական ու բրիտանական ժողովրդական հեքիաթներում համարում ենք ճանաչողական կաղապարներ՝ հիմնուած համապատասխան պատկեր-համակարգերի վրայ:

---

[3] D. Zakay, R. Block, "Temporal Cognition," *Current Directions in Psychological Science*, 1(6):1997, էջ 12–16:

[4] A. Lambrechts, N. Mella, "Subjectivity of Time Perception: A Visual Emotional Orchestration," *Frontiers in Integrative Neuroscience*, 5 (1-6):2011:

[5] G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago University Press, Chicago, 1980, էջ 3-5:

[6] M. L. Johnson, *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*, Chicago University Press, Chicago, 1987:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՏԱՐԸՆԿԱԼՈՒՄԸ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

Ուսումնասիրելով հայկական եւ բրիտանական ժողովրդական հեքիաթների ժողովածուները[7]՝ առանձնացրել ենք հեքիաթներից դրուագներ, որտեղ ժամանակը գլխաւոր հերոսների կողմից կա՛մ թուացեալ երկարում է, կա՛մ ակնթարթ է թուում: Հետեւելով ճանաչողական լեզուաբանների առաջարկած ժամանակային փոխաբերութիւններին՝ նման դրսեւորումները մենք դիտարկել ենք որպէս «**ժամանակը տարընկալում է**» փոխաբերական կաղապար, որի հիմքում ընկած է «**ժամանակ-այլ գործողութիւն-ժամանակի այլընկալում**» պատկեր-համակարգ:

Մեր ուսումնասիրած հայկական հեքիաթների շարքում **ժամանակը տարընկալում է** կաղապարը դիտարկել ենք «Թափագէօզի հեքիաթ»ում: Պատումի մի դրուագում նկարագրւում է հերոսի համար ժամանակի թըւացեալ երկարացումը, որը համընկնում է նեարդահոգեբանութեան այն դրոյթի հետ, ըստ որի՝ տհաճ ժամանակը երկար է թուում[8]:

> Բիրտան տղէն քնէն կը զարթնի, ի՛աչքերը կը բանայ, տեսնի կ՛օր ո՛չ աղջիկ կայ, ո՛չ էլ բան: Տղի քունը էլ չի տանի, էդ գիշերը էդոր համար մէ տարիմ կ'եղնի: Առաւօտը բարի լուսը կը բացուի, բացուի բիտտունիդ վրայ (օղորմի հօրդ) տղէն գ'ելնի, էլ քուն ու դադար չի ունենայ, մէ գլոխ էդ աղջկայ համար կը մտածէ ու կուլայ[9]:

Հեքիաթի հերոս Սամսոնը երազում մի թագաւորի աղջկայ է տեսնում: Յանկարծակի արթնանալով՝ գիտակցում է, որ երազ է, եւ չի կարողանում այլեւս քնել: Այդ գիշերը նրան մի տարի է թւում: Այստեղ ոչ թէ գործողութիւնն է դառնում ժամանակային միջոց, այլ խոր զգացմունքն աղջկայ հանդէպ դառնում է ժամանակի համանման արտապատկերման միջոց: Նշենք, որ այս դրուագում գործ ունենք նաեւ չափազանցութիւն լեզուաոճահնարի հետ: «Էդ գիշերը էդոր համար մէ տարիմ կ'եղնի» արտայայտութիւնը հնարա-

---

[7] *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. I, Այրարատ*, կազմ.՝ Ա.Մ. Նազինեան, խմբ. Ա.Տ. Ղանալանեան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1959. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. III, Այրարատ*, կազմ.՝ Ա.Մ. Նազինեան, խմբ.՝ Կ.Ա. Մելիք-Օհանջաանեան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1959. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. VIII, Գուգարք-Լոռի*, կազմ.՝ Ա.Մ. Նազինեան եւ Ռ. Հ. Գրիգորեան, խմբ.՝ Հ. Ս. Մկրտչեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1977. նաեւ՝ *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. IV, Շիրակ*, կազմ.՝ Մ.Ս. Մկրտչեան, խմբ.՝ Հ.Մ. Մկրտչեան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963. նաեւ՝ E. Hartland, *English Fairy and Other Folk Tales*, ebook edition, Grey eBook, 2018 [1890]. նաեւ՝ J. Jacobs, *More English fairy tales*, G. Putnam's sons, New York, 1922. նաեւ՝ J. Riordan, *Folk-Tales of the British Isles*, Raduga, Moscow, 1987. նաեւ՝ *Folktales of Ireland*, edited and translated by S. O'Sullivan, Routledge &Kegan Paul, London, 1966:

[8] Lambrechts, Mella:

[9] *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. VIII*, էջ 87:

տոր է յաճախ հանդիպել առօրեայ խօսոյթում, երբ հարկ է լինում նկարագրել որեւէ տհաճ կամ ձանձրալի իրավիճակ:

Նեարդահոգեբանութեան այն դրոյթը, ըստ որի՝ հաճելի ժամանակն աւելի կարճ է թւում, կարելի է դիտարկել նաեւ բրիտանական «Զեննորի Բալը» (Cherry of Zennor) հեքիաթում.-

But Cherry was mistress now-old Aunt Prudence was gone. Her master was so kind and loving that a year passed by like a summer day[10].

Մէջբերուած հատուածում հերոսուհին, զգալով տիրոջ բարութիւնն ու սէրը, մէկ տարին ընկալում է որպէս ամառուայ մէկ օր, քանի որ նրա ապրումները յագեցած են դրական յոյզերով: Այսպիսով, ժամանակի տարընկալումը պայմանաւորուած է ոչ թէ նրա իրական տեւողութեամբ, այլ անհատի հոգեբանական վիճակով:

Ժամանակի տարընկալման մէկ այլ հետաքրքիր օրինակի ենք հանդիպում «Միամիտ գեղցու խելօք աղջիկը» հեքիաթում.-

- Ղորթ որ է,- գլխի ընկաւ ծերը ծրծորանքը քորելով,- էդ լաւ, ասենք, ամա մի մարդ կարա Դվալա սարին նարդիւան դառնա՞յ:

Ու պատմեց նարդիւանի բանը:

– Է՛, ապի,- ասաւ աղջիկը,- էլի գլխի չես ընկել, երբ նա ընենց ասաւ, դուն էլ կ'ասէիր. «Ես ծեր եմ, որդի, կարալ չեմ նարդիւան դառնալ, մինդ ու մինդ նարդիւան դառէք, ես էլ վրովը բարձրանամ սարը»: Էն վախտը նրանցից մինը վեր կ'ունէր ու կը սկսէր մի լաւ հեքիաթ, մի նաղլը, եա մի պատմութիւն: Դուն էլ անգաճ կ'անէիր ու սարը հենց կը բարձրանայիր, որ չէիր իմանալ, թէ, ո՞նց բարձրացար: Էդ կը դառնար քեզ համար նարդիւան:

- Ղորթ որ է,- ասաւ ծերը.- էդ էլ ես լաւ ասում[11]:

Մէջբերուած դրուագում գիւղացու խելացի աղջիկը յուշում է հօրը, որ երիտասարդ տղաների այլաբանական ակնարկին ի պատասխան՝ կարող էր նրանց առաջարկել սանդուղք դառնալ: Եւ բարձրանալու ընթացքում երիտասարդներից մէկը մի լաւ հեքիաթ կը պատմէր, որն էլ կ'օգնէր ճանապարհն առաւել հեշտ յաղթահարել՝ չզգալով ճանապարհի յաղթահարման դժուար ընթացքը: Այստեղ հերոսի ուշադրութիւնը կը կենտրոնանայ հաճելի ժամանցի վրայ, որի շնորհիւ չի զգայ՝ ինչպէս է անցնում ժամանակը: Սա կապւում է նեարդահոգեբանութեան այն դրոյթի հետ, ըստ որի՝ հետաքրքիր եւ յագեցած ժամանակը կարճ է թւում: Այս հեքիաթում տեսնում ենք, թէ ինչպէս է հեքիաթ պատմելը դառնում երկար ճանապարհի համարժէքը, եւ ժամանակը տարընկալւում է իբրեւ փոխաբերական կաղապարի հիմք:

---

[10] Riordan, էջ 61:

[11] *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. VIII*, էջ 588:

Համանման փոխաբերական կաղապարի, երբ **ժամանակը տարընկալում է**, հանդիպում ենք նաեւ իռլանդական «Շինարար Գոբ» հեքիաթում[12]: Այն պատմում է հօր եւ որդու մասին, որոնք ամէն օր աշխատանքի մեկնելիս պէտք է յաղթահարէին Կրուաչ Գորմա լեռը: Ամէն անգամ հայրը որդուն խնդրում էր իրեն շալակել ու լեռն անցկացնել: Բայց որդին իրեն համարում էր թոյլ ու տկար: Յաջորդ օրը լեռը բարձրանալիս որդին հօրը պատմում է մօր պատմած «Իռլանդիայի թագաւորի երեք որդիների մասին, որոնք որոշեցին գողանալ արաբ շէյխի աղջկան» հեքիաթը, եւ նրանք չեն էլ նկատում՝ ինչպէս են յաղթահարում այդ դժուարանցանելի եւ երկար ճանապարհը: Այս հեքիաթում հերոսները ճանապարհը յաղթահարում են՝ շեղելով իրենց ուշադրութիւնը հաճելի ժամանցի վրայ, որի շնորհիւ չեն զգում, թէ ինչպէս է անցնում ժամանակը: Այս հեքիաթում նոյնպէս հեքիաթ պատմելը դառնում է երկար ճանապարհի համարժէքը, եւ **ժամանակը տարընկալում** է իբրեւ փոխաբերական կաղապարի հիմք:

Ստորեւ մէջբերենք մի դրուագ կելտական «Լուղի գալուստը» հեքիաթից, որտեղ գործողութիւնը նպաստում է ժամանակի տարընկալմանը, որն էլ ձեւաւորում է ժամանակի փոխաբերականացուած կաղապար:

> That is the harp of the Dagda. No one can bring music from that harp but himself. When he plays on it, the four Seasons - Spring, Summer, Autumn, and Winter - pass over the earth.[13]

Նշուած հեքիաթից մէջբերուած հատուածում Դագդայի տաւիղի դիւթական մեղեդին դառնում է ժամանակի տարընկալման միջոց: Տրամաբանօրէն հեքիաթում տարուայ չորս եղանակների ընթացքը չի վերաբերում ժամանակի իրական հոսքին: Սա փոխաբերականացուած կաղապար է՝ արտապատկերելու ե՛ւ մեղեդին, ե՛ւ հերոսի՝ ժամանակային իւրովի ընկալումն այլ գործողութեան միջոցով: Այստեղ գործ ունենք ակնյայտ չափազանցութեան հետ: Հերոսի մեղեդու անզուգականութիւնը փոքր-ինչ չափազանցուած է, որն աւելի տպաւորիչ ու ազդեցիկ է դարձնում դրուագը:

Ժամանակի տարընկալման դրուագներ պարունակող հեքիաթները իրապէս շատ են բրիտանական հեքիաթաշարերում եւ սերտ առնչութիւն ունեն փերիների երգ-երաժշտութեան հետ: Ըստ Էդուին Հարթլենդի՝ դրանք ունեն կելտական ծագում[14]: Երբ հեքիաթի հերոսները յայտնւում են փոքրիկ մարդուկների՝ փերիների մօտ, ժամանակի անցումը նրանց համար աննկատ է լինում: Այս հեքիաթախմբում, Սթիթ Թոմսոնի դասակարգման հա-

---

[12] Н. В. Шерешевская, Строитель Гоб (Ն. Վ. Շերեշեւսկայա, Շինարար Գոբ), 1960, http://www.skazk.ru/catalog/irlandskie-skazki/skazka-stroitel-gob-1735/ :

[13] E. Young, *Celtic Wonder Tales*, 1910 (https://sacred-texts.com/neu/celt/cwt/cwt07.htm):

[14] E.S. Hartland, *The Science of Fairy Tales: An Inquiry into Fairy Mythology*, Walter Scott, London, 1891, էջ 162 (https://archive.org/details/scienceoffairyta00hartiala):

մաձայն (D2011. †D2011), տարիները օրեր են թւում (Years thought days)[15]: Ստորեւ քննարկենք նշեալ թուահամարի մոտիւով «Ռիսը փերիների պարին» (Rhys at the fairy-dance) ուելսական հեքիաթը, որտեղ ժամանակային տարընկալումը ակնյայտ ընդգծւում է.

> On reaching a little plain, Rhys called to his companion to stop and listen to the music, saying it was a tune to which he had danced a hundred times, and must go and have a dance now. He bade him go on with the horses, and he would soon overtake him.[16]

Հեքիաթում ագարակատիրոջ երկու երիտասարդ աշխատողները ագարակ են վերադառնում: Ճանապարհին նրանցից մէկը՝ Ռիսը, պնդում է, որ երաժշտութիւն է լսում, եւ ուզում է միանալ այդ պարին: Միւսը՝ Լեւելին, թողնում է նրան այնտեղ եւ գնում ագարակ՝ շուտով վերադառնալու ակնկալիքով: Սակայն նա այդպէս էլ չի վերադառնում, բոլորն ամէնուր նրան են փնտռում եւ չգտնելով տղային՝ սկսում են կասկածել, որ Ռիսին է սպանել, եւ ձերբակալում են նրան: Հարեւան ագարակատէրը առաջարկում է գնալ այն վայրը, որտեղ Լեւելին բաժանուել էր նրանից, եւ համոզուել՝ արդեօք Ռիսի՞ն է սպանել: Հասնելով այնտեղ՝ տեսնում են Ռիսին մի խումբ փերիների հետ պարելիս, ձեռքից բռնում ու դուրս են հանում: Հետաքրքրական է այն, որ հերոսը չի զգացել ժամանակի անցումը, եւ պնդել, որ ընդամէնը հինգ րոպէ է անցել, ինչ ինքը պարում էր: Այստեղ մենք առնչւում ենք ե՛ւ հեքիաթի մոգական կողմին, ե՛ւ հերոսի՝ ժամանակի ենթակայական ընկալմանը:

Ուշագրաւ է նաեւ ուելսական մէկ այլ հեքիաթ՝ «A Visit to Fairyland» վերնագրով, որտեղ հերոսն իր սիրեցեալին այցելելիս գայթակղւում է փերիների դիւթիչ երաժշտութեամբ, միանում է նրանց, եւ եօթ տարին մի գիշերուայ երազ է թւում նրան:

> Soon there fell upon him a certain charm, which made everything around him strange to him, and he found himself in one of the most beautiful countries he had ever seen, where everyone spent his time in nothing but joy and mirth. He had been there for seven years, and yet everything was but as a dream of the night.[17]

Ի տարբերութիւն վերեւում քննած «Ռիսը փերիների պարին» հեքիաթի, որտեղ ժամանակի յստակ մատնանշում չկայ, այստեղ ընդգծւում է, որ եօթ տարին հերոսին թւում է մէկ գիշերուայ երազ: Սա ոչ միայն յստակ ցոյց է

---

[15] S. Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature, vol. 1*, Indianapolis University Press, Bloomington and Indiana, 2016:

[16] T. Keightley, *The Fairy Mythology*, 1870 (https://archive.sacred-texts.com/neu/celt/tfm/tfm162.htm):

[17] D. L. Ashliman, *Abducted by Aliens*, 1999-2024, (https://sites.pitt.edu/~dash/abduct.html#visit):

տալիս, որ ուրախութեամբ եւ զուարճանքով լեցուն ժամանակը աւելի կարճ է ընկալւում, այլեւ վկայում է չափազանցութեան հնարի կիրառման մասին, որը բնորոշ է հեքիաթի ժանրին:

Հարկ է նշել, որ բրիտանական հեքիաթաշարում փերիների ներգրաւուածութեամբ մոտիւներում ժամանակի տարընկալումը գրեթէ միշտ առկայ է:

Ժամանակի տարընկալման վերաբերեալ քննուած վերոնշեալ օրինակներում ժամանակի ընկալումը սահմանափակւում է հեքիաթի հերոսների շրջանակում, սակայն հայկական եւ բրիտանական հեքիաթաշարերում հազուադէպ են պատումները, որտեղ ժամանակի ենթակայական ընկալում է հնարաւոր հենց ընթերցողի դէպքում: Ստորեւ մէջբերենք «Թագաւորի ձի փեսէն» հայկական հեքիաթից մի հատուած, որտեղ ժամանակահատուածը տարբեր ժամանակներում կարող է այլ ընկալումներ ունենալ.

> Ըլում ա չի ըլում մի թագաւոր ա ըլըմ, էդ թագաւորը իրեք աղջիկ ա ունենըմ: Վախտը գալիս ա, էդ աղջկերքը մենձանում են, հասնըմ են իրար եդնա, մենձի վախտը անց ա կենըմ, միջնեկի վախտն ա, պուճուրն էլ եդնուց հասնում ա: Թագաւորը գլխի չի որ աղջկերքը հասել են, նրանց ամուսնանալու վախտն ա[18]:

Հեքիաթից քաղուած հատուածում նկարագրւում է, որ թագաւորի աղջիկների ամուսնանալու ժամանակը եկել է, եւ չի նշւում տարիքային որեւէ ժամանակ:

Ամուսնութեանը վերաբերող ժամանակային տարընկալման դրսեւորումների հանդիպում ենք նաեւ «Խարա մայմուն» հայկական հեքիաթում.-

> Թագաւոր մի կեղնի, իրեք տղա, ուր տղեկներ չկարգի: Էլան տղեկներ
> Ըսին.- Մեք շատ ենք մեծցեր, մեր պապ զմըզի չկարգեր[19]:

Ի տարբերութիւն «Թագաւորի ձի փեսան» հեքիաթի՝ այստեղ շեշտադրւում է թագաւորի որդիների՝ ամուսնութեան տարիքի հասնելու ժամանակային ընթացքը: Այսպիսով՝ մշակութային գործառոյթով եւ ընթերցման ենթախորքով պայմանաւորուած՝ ընթերցողը կարող է տարբեր կերպ պատկերացնել եւ ընկալել այդ ժամանակահատուածը:

Ընթերցողի դիտանկիւնից ժամանակի տարընկալման մէկ այլ ուշագրաւ օրինակի է հայկական «Հաբրմանի» հեքիաթը.-

> Կայնաւ տեսաւ, որ Հաբրմանու ըսածի պէս, իրան հագած էրկաթէ չարուխները մաշել են, պողպատէ գաւազանեն էլ ձեռի մէջ թիզ մ'է մնացել[20]:

---

[18] *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, հտր. 20, Լօռի (Տաշիրք-Ձորագեղ)*, կազմ.՝ Թ. Գէորգեան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 1999, էջ 15:

[19] ՀԱԻԱՐԽ, ցուցակ 6/գործ 2, «*Խարա մայմուն*», ասացող՝ Զ. Կարապետեան, բանահաւաք՝ Ա. Բարսեղեան, Բուլանըխ, Եռնջալու գիւղ, FAII 0299-0330:

[20] *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտր. IV*, էջ 21:

Հեքիաթում գլխաւոր հերոսուհին՝ թագաւորի դուստրը, ամուսնանում է Հաբրմանի անունով օձի հետ, որը գիշերը կերպարանափոխւում է տղամարդու. կինը երկար ժամանակ չի մատնում ամուսնուն: Մի օր թագաւորի դուստրը բացում է այդ գաղտնիքն իր քոյրերի եւ մօր մօտ: Երբ Հաբրմանին իմանում է, փախչում է եւ յայտարարում, որ կինն իրեն կը գտնի երկաթէ կօշիկները մաշելուց եւ ձեռնափայտը կարճացնելուց յետոյ: Միայն իր երկաթէ կօշիկները մաշուելուց եւ փայտը կարճացնելուց յետոյ է նա հասկանում, որ եկել է Հաբրմանիի հնարաւոր բնակավայրը:

Այս առումով, երկաթէ կօշիկների մաշուելը հանդէս է գալիս որպէս երկարատեւ ժամանակի անուղղակի արտայայտման ճանաչողական կաղապար[21]: Միեւնոյն ժամանակ այն ենթադրում է ժամանակի տարընկալում ընթերցողի կամ լսողի կողմից. եթէ ընթերցողը հերոսուհու անցած ճանապարհը պատկերացնում է քարքարոտ, ապա կօշիկների մաշուելը կարող է ընկալուել որպէս աւելի կարճ ժամանակահատուածում տեղի ունեցող գործընթաց: Մինչդեռ հարթավայրային ճանապարհի դէպքում նոյն ընթացքը կարող է ընկալուել որպէս զգալիօրէն աւելի երկարատեւ:

Ուսումնասիրելով ժամանակի տարընկալումը հայկական եւ բրիտանական հեքիաթների սկսուածքներում՝ հանդիպում ենք ուշագրաւ օրինակների, յատկապէս՝ բրիտանական հեքիաթաշարում: Յայտնի է, որ հեքիաթների սկսուածքները հիմնականում պատումային հնարներ են, որոնք նպատակ ունեն ընթերցողին տեղափոխել հեռաւոր, անորոշ եւ երեւակայական ժամանակահատուած[22]: Սակայն մեր ուսումնասիրած բրիտանական հեքիաթներում հանդիպում ենք այնպիսի սկսուածքներ, որոնք կարող են ընթերցողի կամ լսողի մօտ առաջացնել ժամանակային տարընկալում: Ինչպէս օրինակ «The Buried Moon» հեքիաթի սկսուածքը.-

> Long ago, in my grandmother's time, the Car-land was all in bogs, great pools of black water, and creeping trickles of green water, and squishy mools which squirted when you stepped on them.[23]

Այստեղ «իմ տատիկի ժամանակում» արտայայտությունը կարող է առաջացնել տարբեր ժամանակային տարընկալումներ՝ կախուած թէ՛ ասացողի տարիքից, թէ՛ պատումը լսելու կամ ընթերցելու ժամանակից:

Մէկ այլ ուշագրաւ օրինակի ենք հանդիպում «Secret Tokens Prove Ownership» իռլանդական հեքիաթի սկսուածքում.-

---

[21] Լ. Մադաթեան, «Ժամանակի անուղղակի արտայայտման ձեւերը բրիտանական եւ հայկական ժողովրդական հեքիաթներում», *Ռուսագիտութեան արդի հիմախնդիրները գիտամեթոդական հանդէս*, 14(18):2024, էջ 288:

[22] L. Madatyan, "*A cognitive analysis of British and Armenian folktale formulas*," *Vestnik RAU,* 3:2025, էջ 235-40:

[23] J. Jacobs, *More English Fairy Tales,* G. Putnam's sons, New York, 1922, էջ 102:

Long ago when times were bad, it is said that there used to be a lot of thieves stealing horses.[24]

Այս սկսուածքը, կախուած ընթերցողի, լսողի, ինչպէս նաեւ ասացողի տարիքից եւ ճանաչողական համակարգում առկայ պատմական տեղեկութիւններից ու անձնական փորձառութիւնից, «վատ օրերը» կարող են տարբեր ժամանակահատուածներ պատկերել նրանց մտածական համակարգում:

Հայկական հեքիաթաշարում նմանատիպ սկսուածքներ գրեթէ չեն հանդիպում:

Հեքիաթները՝ որպէս մեզ հասած վաղնջագրոյթներ, ժամանակի հոլովոյթում տարբեր տարիքի ընթերցողների մէջ կարող են առաջացնել տարբեր ժամանակներ: Այսինքն՝ նման դրուագները ընթերցողի մէջ ժամանակի ենթակայական ընկալում են առաջացնում՝ կախուած այն ժամանակահատուածից, որ շրջանում կարդում են:

Այսպիսով, վերոնշեալ հեքիաթներում ժամանակային նման տարընկալումները հասկացւում են որպէս հեքիաթային առեղծուած, սակայն երբ գործի են դրւում ճանաչողական լեզուաբանութեան դրոյթները, պարզ է դառնում, որ դրանք ընդամէնը ճանաչողական կաղապարներ են՝ արտայայտելու անբացատրելի թուացող ժամանակային մեկնաբանութիւնները:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ ժամանակի տարընկալումը ժողովրդական հեքիաթներում զուտ չափազանցութիւն չէ: Ճանաչողական լեզուաբանութեան դրոյթների կիրառումը թոյլ է տալիս այն դիտարկել որպէս փոխաբերականացուած ճանաչողական կաղապար, որի միջոցով արտացոլւում են մարդու ապրած ժամանակի վերաբերեալ վաղնջական պատկերացումները, զգացողութիւններն ու փորձառութիւնը: Ժամանակը ենթակայական դրսեւորւում է տարբեր միջոցներով՝ հեքիաթ պատմելով, երաժշտութեամբ, պարով, զգացմունքային լարուածութեամբ կամ մոգական միջավայրով եւ յաճախ համընկնում է նեարդահոգեբանական ժամանակակից հետազօտութիւնների արդիւնքների հետ: Այսպիսով, ժողովրդական հեքիաթները հանդէս են գալիս ոչ միայն որպէս մշակութային ժառանգութիւն, այլեւ որպէս ժամանակի ընկալման համամարդկային ճանաչողական կաղապարների վաղ արձանագրում:

[24] *Folktales of Ireland*, edited and translated by S. O'Sullivan, Routledge & Kegan Paul, London, 1966, էջ 245:

PERCEPTION OF TIME AS A COGNITIVE PATTERN IN ARMENIAN AND BRITISH FOLK TALES
(SUMMARY)

LUSINE MADATYAN
lusinemadatyan10@gmail.com

This paper is devoted to the study of time perception in Armenian and British folktales. Although the concept of time has been interpreted in diverse ways across modern scientific disciplines—such as psychology, neuropsychology, and cognitive linguistics—folktales have long reflected humans' experience and perception of time, often portraying it as magical, exaggerated, or metaphorical. The theoretical framework of this study draws on neuropsychological research on the subjective perception of time, which suggests that individuals experience the flow of time differently depending on emotion, task complexity, and personal interest. At the same time, principles from cognitive linguistics are applied, according to which time, as an abstract concept, is often conceptualized through metaphor. The materials analyzed consist of episodes from Armenian and British folktales in which time appears either prolonged or instantaneous for the characters. Special attention is given to the ways in which actions—such as storytelling, music, or dance—function as cognitive patterns of time, grounded in corresponding image-schemas. A comparative analysis reveals that in both Armenian and British folktales, the perception of time is shaped by similar cognitive structures and serves as an important structural element of the narrative.

ԼԵՌՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԵՒ ԴՐԱՆՑ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԵԱՆՔՈՒՄ

ՎԱՉԳԷՆ ՀԱԽՈՅԵԱՆ
van.karno@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայ ժողովուրդը կազմաւորուել եւ իր պատմական ուղին անցել է Հայկական Լեռնաշխարհում, որը բնական պայմանների իւրօրինակ համալիր է: Ապրելով այս միջավայրում հայ ժողովուրդը սրենդէսերունդ փոխանցել է բազմաթիւ աւանդութիւններ եւ աւանդազրոյցներ, որոնց մէջ իւրայատուկ տեղ են գրաւում տեղական բնաշխարհը եւ դրա հետ կապուած հաւատալիքներն ու պաշտամունքի առարկաները: Հայաստանի լեռները յաճախ եղել են հայ ժողովրդի պաշտամունքի առարկաներ, որոնք ոչ միայն գեղեցկութեամբ, այլեւ կրօնական ու խորհրդանշական նշանակութեամբ էին առանձնանում: Հայաստանի բարձրաբերձ լեռներն իրենց վիթխարի զանգուածներով ոգեղինացուել ու անձնաւորուել են: Լեռները համարւում էին սուրբ վայրեր, երբեմն նաեւ աստուածների եւ ոգիների բնակութեան վայրեր: Դրանք համարւում էին մարդկային աշխարհից աստուածային աշխարհ հասնելու ճանապարհներ:

Հայ ժողովրդի պատմութեան ընթացքում, լեռները հանդիսացել են ազգային ինքնագիտակցութեան եւ հաւաքական դիմադրութեան խորհրդանիշեր: Հայաստանի տարբեր վայրերում բազմաթիւ կրօնական կառոյցներ, եկեղեցիներ, վանքեր, մատուռներ կառուցուել են բարձրադիր վայրերում, լեռների վրայ. մարդիկ հաւատում էին, որ այս վայրերը աւելի են մօտեցնում իրենց Աստծուն եւ լեռները դառնում էին ուխտագնացութեան վայրեր, իրենց մէջ կրում էին աստուածային ուժեր:

Հայկական Լեռնաշխարհի եւ պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում եղել է լեռների պաշտամունք: Սոյն յօդուածում ներկայացւում է լեռների պաշտամունքի դրսեւորումները հայոց մէջ եւ դրանց առանձնայատկութիւնները: Ուսումնասիրութիւնը կատարուել է մասնագիտական գրականութեան եւ դաշտային աշխատանքների հիման վրայ:

ԼԵՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Հայ ժողովուրդն իր շրջապատի լեռներին յաճախ ներկայացրել է իբրեւ կենդանի, խօսուն, ապրող ու շնչող էակներ, որոնց անցեալի ու ներկայի մասին պատմել է մերթ սիրով ու հպարտութեամբ, մերթ երկիւղով ու ակնածանքով[1]: Այդ լեռները երբեմնի հարազատ քոյրեր են, արիւնակից եղբայրներ, կամ նետածիգ զօրականներ եւն., որոնք նախանձի, կամակորութեան, աւանդական սովորոյթի խախտման եւ այլ պատճառներով, պատժի

[1] Ա. Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, ՀՍՍ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1969, էջ ԽԳ-ԽԴ:

ենթարկուելով կորցրել են իրենց մարդկային նկարագիրը եւ կերպարանափոխուել լեռների[2]: Հայ բնատեսարանային աւանդական զրոյցները մեծամասամբ կերպարանափոխման առասպելներ են, կենդանի էակների՝ բնութեան առարկաների փոխակերպմամբ: Բնատեսքի առասպելներում անձնաւորումը դրսեւորւում է հիմնականում լեռների մասին աւանդազրոյցներում, որտեղ լեռներն անձնաւորուած են հասարակ մարդկանց, հսկաների, վիշապ հրէշների կամ անդէմ անձանց կերպարներում[3]:

Հայկական Լեռնաշխարհի ամենաբարձր լեռը Մասիսն է կամ Արարատը: Այն Հայկական Լեռնաշխարհում զբաղեցրած աշխարհագրական իր դիրքով, մեծութեամբ ու բարձրութեամբ զօրեղ տպաւորութիւն է գործել հայութեան շրջանում, դառնալով պաշտամունքի առարկայ, նրա շուրջ հիւսուել են բազմաթիւ առասպելներ, աւանդազրոյցներ, երգեր, բանաստեղծութիւններ: Հին Հայաստանում հայերը Մասիսին անուանել են «Ազատ Մասիս»[4]: «Ազատ»՝ որպէս վեհ, անկախ, անձեռնմխելի, բարձր կարգավիճակ ունեցող: Մասիսը հայերի համար ազգային ինքնութեան եւ հայրենիքի խորհրդանիշ է: «Ազատ» բնորոշումը կարող էր ընդգծել նրա՝ որպէս ազատ հայրենիքի նշան ընկալումը: Բազմաթիւ աւանդապատումներ, որոնք վերաբերում են այս կամ այն լեռանը, յաճախ առնչւում են նաեւ Մասիսին: Թալինի շրջանում վերաբնակուած սասունցի հայ գաղթականները պատմել են, որ Մասիսն ու Արագածը ժամանակին շատ սիրով քոյրեր են եղել: Մի օր քոյրերը կռուել են, մէկը միւսին ասել, որ ինքն է ամենասիրունն ու բարձրը, յետոյ եկել է Մարութայ լեռը, բայց չի կարողացել հաշտեցնել քոյրերին: Հեռանալով անիծել է նրանց, որ այնպէս բաժանուեն, որ այլեւս չհանդիպեն[5]: Մասիսի վրայ հին հայոց առասպելների համաձայն բնակուել են վիշապներ եւ վիշապազուններ: Լեռը վաղնջական ժամանակներից սրբացուել է: Նրա բարձունքում տեղայնացուած էր մեծ Աստուածը, իսկ խորխորատում, ստորոտում եւ լեռան տակ՝ նրան հակառակորդ վիշապը եւ իր հետեւորդները: Հնդեւրոպական առասպելներում լեռների բարձունքում տեղայնացւում է ամպրոպի Աստուածը, որն իր զէնքով՝ կայծակով հարուածում է ներքեւում տեղայնացուող իր հակառակորդ օձ-վիշապին[6]: Օձասարի մասին աւանդապատումներից մէկում ասւում է, որ Մասիսի վրայ ապրում էր օձերի թագաւորը, որն իր գլխին ունէր թանկագին թագ: Եօթ տարին մէկ շրջապատի բոլոր օձերը գալիս էին նրան տեսութեան: Մի ան-

---

[2] Նոյն, էջ ԽԴ:

[3] Ս. Յարութիւնեան, *Հայ առասպելաբանութիւն*, «Վ. Սեթեան տպարան», Պէյրութ, 2000, էջ 196:

[4] Ղեւոնդ Ալիշան, *Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց*, Վենետիկ-Սրբ. Ղազար, 1910, էջ 38:

[5] Ղանալանեան, էջ ԽԴ, 10:

[6] Ա. Պետրոսեան, «Մասիս/Արարատը՝ հայոց Օլիմպիոս եւ նրա առասպելները», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2:2020, Երեւան, էջ 161, 169:

գամ օձերի թագաւորը որոշում է զբօսանքի դուրս գալ իր հրեղէն կառքով, սակայն ճանապարհին կառքը դիպչում է մի սարի եւ երկու մասի է բաժանում նրա կատարը, որոնք այլեւս երբեք չեն միանում[7]:

ՀԱՅՈՑ ԼԵՌՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՅԵԱՆ ՏԱՊԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Լեռների մասին շատ աւանդապատումներ առնչւում են Մասիսին, քանի որ կապւում են աստուածաշնչեան Նոյեան տապանի պատմութեանը: Այսպէս, Նախիջեւանի Գողթն գաւառի Մսրվանիս գիւղի մօտ գտնուող Տապանասարի մասին ասւում է, որ Նոյեան տապանը դիպել է այս սարի գագաթին եւ կոտրել է իր միքանի տախտակները ու սարն ասել է. «*Ե՛րթ ի Մասիս, նա բարձր է քան զիս*»[8]: Տապանը Գրգուռ լեռան (Վանայ լճի հարաւ-արեւմտեան ափին, Բիթլիս-Մուշ ճանապարհից աջ) վրայով անցնելիս դիպել է նրա գագաթին ու գրգռոցի ձայն հանել, որից էլ առաջացել է սարի անունը: Ապա տապանը հասել է Վանայ լճի հիւսիս, Սիփան սարի մօտ ու ասել. «*Սիփան, ա՛ռ զիս, ա՛ռ զիս*», նա էլ պատասխանել է՝ «*Գնա մօտ Մասիս, որ բարձր է քան զիս*» եւ տապանը հասել է Մասիսին ու ասել. «*Մասիս, ա՛ռ զիս, ա՛ռ զիս*», Մասիսն էլ պատասխանել է. «*Դէ թռի՛ վեր վզիս, թռի՛ վեր վզիս*», այդ խօսքի վրայ տապանը նստել է Մասիսի կատարին եւ մնացել այնտեղ մինչեւ հիմա[9]:

Հայկական Տաւրոսի արեւելեան հատուածում, Մոկս եւ Սատախ գաւառների սահմանագլխին գտնուող Առնոս լեռան մասին մի աւանդապատում յայտնում է, որ տապանը լողալով գնացել է Կոռաշապ լեռան մօտ եւ կամեցել է սրա վրայ հանգչել, սակայն սա կռանալով ճանապարհ է տուել դէպի հանդիպակաց լեռը եւ սա մօտենալով ասել է «*Առ զՆոյս*», որից էլ առաջացել է լեռան անունը՝ Առնոս[10]: Վանայ լճից հարաւ գտնուող Արտոս լեռան մասին ասւում է, որ տապանը երբ հասել է Արտոս լեռանը, Նոյն արտասուել է, ուստի եւ լեռը կոչուել է Արտոս[11]: Կարնոյ գաւառի Գոհանամ լեռան մասին ասւում է, որ տապանը երկար ժամանակ ջրերի վրայ լողալուց յետոյ, յոգնած մի կայան է փնտռում եւ առաջին անգամ հանդիպում է Կարնոյ Փալան Թեռքէն (Գոհանամ) լեռան կատարին, որտեղ մի վայրկեան իսկ չմնալով անցնում է: Այստեղ Նոյը զգում է, որ ջրերը աստիճանաբար քաշւում են, յուսահատութիւնը փարատւում է եւ թեւերը պարզելով Աստծուն, բացական-

[7] Ղանալանեան, էջ 12:

[8] Նոյն, էջ 12:

[9] Նոյն, էջ 26:

[10] Ե. Լալայեան, «Վասպուրական. հաւատք, լեռների պաշտամունք», *Ազգագրական հանդէս,* 25(2):1913, էջ 23. նաեւ՝ Ե. Լալայեան, *Երկեր, վեց հատորով, հտր. 5*, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2024, էջ 373. նաեւ՝ *Մոկս. հայոց բանահիւսական մշակոյթը*, կազմ.՝ Ս. Բ. Յարութիւնեան, Է. Հ. Խեմչեան, Ա. Կ. Պօղոսեան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2015, էջ 284:

[11] *Մոկս*, էջ 284:

չում է «*Գոհանամ քեզանից, Տէր*», որտեղից էլ լեռան Գոհանամ անունը[12]: Խարբերդից դէպի հարաւ-արեւելք գտնուող Մաստարա սարի պատմութիւնը դարձեալ կապւում է Նոյ նահապետի հետ: Ասում են տապանը կանգնում է այս սարի գլխին: Նոյը ղեկը պտտում է եւ տապանը հպւում է գետնին: Նոյը աչքալուս է տալիս, որ ջուրը իջել է: Այստեղից բաժանւում, ցրւում են (*մասրարտրղնեցին*) եւ սարի անունը մնում է Մաստարա[13]:

Բասէնում աւանդութիւն կար, որ երբ տապանը Բաբելոնի կողմերից ջրհեղեղը քշել բերել է Հայաստան, մի պահ կանգ է առել Քոսադաղ (Սուկաւէտ) լեռան վրայ, ապա Աստծոյ հրամանով շարժուել դէպի արեւելք՝ Մասիս լեռան վրայ հանգչելու[14]: Պատմական Անտիոքի շրջանի հայերի աւանդազրոյցներում խօսւում է Կասիոս սրբազան լեռան մասին, որին երբ տապանը մօտենում, Նոյը կարծելով տեղն ապահով է, տապանն ուղղում է դէպի լեռը: Տապանը զարնւում է լեռան կարծր ժայռին եւ ծակում կողը, որտեղից ջուրը լցւում է ներս: Այդ ժամանակ օգնութեան է հասնում խեչափառը եւ մտնում խոռոչի մէջ ու փակում ջրի հոսքը: Նոյը բարկանում է լեռան վրայ եւ անիծում, որ երբեք կանաչ չտեսնի: Այդպէս էլ լինում է, լեռան գագաթը յաւիտենապէս մնում է լերկ[15]: Աւանդազրոյցի մէկ այլ տարբերակում ասւում է, որ երբ տապանը ծակւում է եւ ջուրը ներս է լցւում, Նոյը հրամայում է հանաշ օձին, որ փակի ծակը, հանաշը մտնում է ծակի մէջ, ինքն իր վրայ փաթաթուելով փակում է ջրի հոսքը[16]:

Պարզւում է՝ Հայկական Լեռնաշխարհի մի շարք լեռներ որեւէ կերպ կապուած են համաշխարհային ջրհեղեղի առասպելի հետ: Սակայն տապանակիր են համարւում ոչ բոլորը: Առաջին յիշատակութիւնը վերաբերում է Հայկական Տաւրոսի լեռնահամակարգի հարաւ-արեւելքում, Կորդուաց լեռներում գտնուող Արարադ (Ջուդի) լեռանը: Այդ մասին իմանում ենք Փաւստոս Բուզանդի յիշատակութիւնից: Նա գրում է, որ Մծբինի Յակոբ եպիսկոպոսը Նոյի տապանը տեսնելու ձգտումով, գալիս է Այրարատեան տէրութեան Կորդուաց գաւառը, բարձրանալու Արարադ լեռը[17]: Բարձրանալիս յոգնում է եւ ծարաւում, ծնկի է գալիս եւ աղօթում, որից յետոյ այդ չոր տեղում աղբիւր է բխում, Յակոբն ու իր ուղեկիցները յագեցնում են իրենց ծարաւը եւ շարունակում ճանապարհը: Լեռան գագաթին չհասած նրա քունը տանում է: Քնած ժամանակ նրա մօտ է գալիս Տիրոջ հրեշտակը եւ յայտնում, որ Տէրը նրա ցանկութիւնը կատարեց եւ գլխի տակ դրուած է գագա-

---

[12] Ղանալանեան, էջ 20:

[13] Նոյն, էջ 29:

[14] Գ. Յակոբեան, *Ներքին Բասէնի ազգագրութիւնը եւ բանահիւսութիւնը*, «Հայաստան», Երեւան, 1974, էջ 250:

[15] Յ. Չոլաքեան, *Պատմական Անտիոքի եւ շրջակայից բնիկ հայերն ու միւս հաւաքականութիւնները*, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ հրատ., Երեւան, 2023, էջ 96-97:

[16] Նոյն, էջ 97:

[17] Փաւստոս Բուզանդ, *Պատմութիւն հայոց*, Հայաստան, Երեւան, 1968, էջ 81:

թից իջեցուած տապանի փայտերից մէկը եւ որ այլեւս չփորձի տեսնել, որովհետեւ Տէրը այդպէս կամեցաւ: Յակոբը մեծ գոհունակութեամբ վերցնում է տապանից մասունքը եւ իջնում ցած[18]: Նոյեան տապանի փնտռտուքի այս պատմութիւնը, որը վաղ միջնադարում վերաբերում էր Կորդուաց աշխարհի Արարադին, ուշ միջնադարում ամբողջութեամբ վերագրւում է Մասիսին[19]: Վաղ միջնադարի հայ պատմիչների մեծ մասն ընդունում էր ժամանակի քրիստոնէական ընդհանուր կարծիքը, որ աստուածաշնչեան Արարատը գտնւում էր Միջագետքին մօտ հայկական Կորդուքում: Աստուածաշնչում ասւում է. «*Ջուրը կամաց-կամաց իջնելով, քաշւում էր երկրի վրայից, եւ հարիւր յիսուն օր անց այն նուազեց: Եօթերորդ ամսի քսանեօթին տապանը նստեց Արարատ լեռան վրայ*»[20]: Տապանի՝ Արարատ լեռների վրայ հանգրուանելու աստուածաշնչեան յիշատակութիւնը հարկ է ընկալել ոչ միայն որպէս առանձին լեռնագագաթի, այլ առաւել լայն՝ Հայկական Լեռնաշխարհի աշխարհագրամշակութային տարածութեան մատնանշում: «Ի լեռնիս Արարատայ» ձեւակերպումը վաղ մեկնողական աւանդոյթում յաճախ նոյնացուել է «Հայոց լեռներ» գաղափարի հետ, այսինքն Արարատեան Լեռնաշխարհի ամբողջութեան: Այդ ծիրում Մասիսը՝ որպէս Հայկական Լեռնաշխարհի ամենաբարձր գագաթ, յետագայում դարձաւ տապանակիր լեռան գլխաւոր խորհրդանիշը: Տեսակէտ կայ նաեւ, որ ԺԱ. դարում երբ տարածաշրջանում յայտնուեցին Սուրբ Երկիրը ազատագրելու համար եկած խաչակիրները, նմանատիպ փրկութեան հայկական յոյսերը նպաստեցին Մասիսի վերջնական նոյնացմանը Արարատի հետ: ԺԲ. դարից սկսած կաթոլիկ միսիոնարներն ու տարածաշրջանի այլ ճանապարհորդները վերադարձան Եւրոպա նոյն պատմութեամբ, թէ Հայաստանի սրտում վեր է խոյանում այն լեռը որտեղ կանգնել է Նոյեան տապանը[21]:

Աշխարհահռչակ ճանապարհորդ Մարքօ Փոլօն 1271ի ուղեգրութեան մէջ նշում է, որ Հայաստանի կենտրոնական մասում վեր է խոյանում մի

---

[18] Նոյն, էջ 81-82:

[19] Յարութիւնեան, էջ 200. նաեւ՝ Բենսէ, «Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, լեռներու մասին եղած աւանդութիւներն ու զրոյցները», *Ազգագրական հանդէս,* Զ:1900, էջ 36:

[20] *Աստուածաշունչ մատեան, հին եւ նոր կտակարանների, արեւելահայերէն նոր խմբագրութեամբ*, Հայաստանի աստուածաշնչեան ընկերութիւն, Մայր Աթոռ Սրբ. Էջմիածին, 2017, էջ 5:

[21] A. Petrosian, "Dva Ararata: Gora Kordueny i Masis" [The two Ararats: Kordueny and Masis], in Ruth Büttner and Judith Peltz (eds.), *Mythical Landscapes Then and Now: The Mystification of Landscapes in Search for National Identity*, Yerevan, 2006. նաեւ՝ H. Petrosyan, "The Sacred Mountain," Levon Abrahamian and Nancy Sweezy (eds.), *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*, Bloomington, 2001, էջ 36:

հսկայ, մեծ եւ բարձր լեռ, որի կատարին, ասում են գտնւում է Նոյեան տապանը[22]:

Ասւում է Նոյեան տապանին՝ համայն մարդկութեան երկրորդ ծնողին տեսութեան ոչ ոք չի կարող գնալ: «*Թէ մարդ կրնայ, ուր մամու արգանդ մտնայ մէկ լէ էնպէս էլ կրնայ Մասիսու գլուխը բանձրնալ ու զՏապան տեսնել*»[23]: Մասիս բարձրանալու սրբազան արգելքը Կորդուաց Արարադից փոխանցւում է Մասիսին (Արարատ), ընդհուպ մինչեւ ԺԹ. դար, երբ Ֆրիդրիխ Պարրոտի հետ Խաչատուր Աբովեանի Մասիս բարձրանալը դիտւում է սրբապղծութիւն եւ Էջմիածնի վանականների կողմից դրա պատճառով Աբովեանն ենթարկւում է հալածանքների: Սինոդը հեռացնում է նրան իրենց եղբայրների ցուցակից, օրհնութեան փոխարէն անէծք արձակում նրան[24]:

Սակայն Մասիսի վրայ չբարձրանալու սրբազան արգելքի ակունքներն աւելի հին են, այդ ամէնը տեսնում ենք միմեանց դէմ կռուած Մասիսի եւ Արագածի աւանդազրոյցում, երբ Արագածն անիծում է Մասիսին ասելով, որ աշխարհի երեսին մարդ չբարձրանայ նրա կատարին, վրան էլ մատաղ չմորթուի, մինչայդ Մասիսն անիծել էր նրան, որ ամբողջ տարին դարդը դուրս չգայ նրա սրտից եւ արտասուքն էլ չպակասի աչքերից: Այդպէս էլ Արագածի գագաթին արտասուքից լիճ է գոյանում, իսկ Մասիսի վրայ մարդ չի բարձրանում, ոչ էլ մատաղ է մորթում[25]: Նշանաւոր բարձր լեռները հնում ընկալուել են իբրեւ աշխարհի կենտրոն, որոնք ապահովել են տիեզերքի հետ կապը, ուստի նրանց գագաթին կատարւում էր զոհաբերման ծիսական արարողութիւն՝ նուիրուած երկնքին կամ Աստծուն եւ այդ մասին է վկայում Մասիսի վրայ այլեւս «մատաղ չմորթուելու» Արագածի անէծքը[26]:

ԼԵՌՆԵՐԻ ՍՐԲԱՑՈՒՄԸ

Ինչպես նկատեցինք, Հայկական Լեռնաշխարհի մի շարք լեռներ, նաեւ Արարատ (Մասիս)ը, սրբացուել են կապուելով աստուածաշնչեան Նոյեան տապանի հետ: Ուշագրաւ է, որ օտարերկրացիներից շատերն Արարատն աներկբայօրէն ընկալել են որպես նուիրական գագաթ առաջին հերթին հայերի համար: ԺԳ. դարի սկզբի արաբ հեղինակ Շահաբադդինը գրում է, որ Արմինիայի՝ այդ երկու գագաթների վրա գտնւում են Հայաստանի թագաւորների շիրիմներն իրենց գանձերով: Դրանք միտումնաւոր կախարդուած են, որպէսզի անկարելի լինի դրանց վրայ բարձրանալը[27]:

---

[22] Ա. Մելքոնեան, *Արարատ. հայոց անմահութեան խորհուրդը*, «Տիգրան Մեծ», Երեւան, 2008, էջ 21:

[23] Բենսէ, էջ 36:

[24] Յարութիւնեան, էջ 200. նաեւ՝ Խ. Աբովեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու, հտր. 7*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1956, էջ 134:

[25] Ղանալանեան, էջ 10-11:

[26] Յարութիւնեան, էջ 199- 200:

[27] Մելքոնեան, էջ 21:

Արագած լեռան հետ կապուած քրիստոնէական մի աւանդութիւն, որը Յովհաննէս Թումանեանի մշակմամբ մեզ է հասել բալլադի տեսքով, պատմում է, որ հայոց առաջին հայրապետ Գրիգոր Լուսաւորչի կանթեղը երկնքից առանց թելի կախուած է Արագածի վրայ, այն այնքան բարձր է, որ ոչ մէկի ձեռքը չի հասնում նրան: Այն նման է Աստծոյ պայծառ աչքին, որ հսկում է երկնքից եւ այն կարող են տեսնել միայն անմեղները[28]: Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ Թումանեանն, որպէս աղբիւր, օգտագործել է Գարեգին Յովսէփեանի 1892ին Թիֆլիսում լոյս տեսած *Փշրանքներ* բանահիւսական ժողովածուն, որտեղ Ապարան տեղանուան մասին ասւում է, որ Աբարան չէ, այլ Ապարան, քանի որ Լուսաւորչի արտասուքով լիքը կանթեղը երկնքից անպարան կախուած է գագաթների մէջ[29]: Կարնոյ դաշտի Մերկամերկ գիւղից հիւսիս գտնուող Հաւատամք լեռան մասին աւանդութիւնը դարձեալ կապուած է Լուսաւորչի հետ: Ասւում է, երբ Լուսաւորիչը շրջապատուած մեծամեծ իշխաններով գնում էր Արարատեան աշխարհը, ճանապարհին լսում է, որ Տարօնում կան Գիսանէի եւ Դեմետրէի կուռքերը, որոնք պաշտւում են տեղացի հայերի կողմից: Նա փոխում է ճանապարհը, զօրքով գնում կռատները կործանելու: Դարան մտած քրմապետի որդին իր մարդկանցով շրջապատում է նրան: Յանկարծ վրայ է հասնում Ռշտունեաց Արծան իշխանը, կոտորում քրմապետի զօրքին եւ ազատում Լուսաւորչին: Լեռան վրայ, ուր գտնւում էին կռատները, լուսեղէն մի խաչ է երեւում, որը երեք օր ու գիշեր փայլում է արեգակի պէս: Տեսնելով այս հրաշքը, շատ հեթանոս հայեր գոչում են «Հաւատամք» (հաւատում ենք), այդ օրուանից լեռը կոչւում է Հաւատամք[30]: Արեւմտեան Հայաստանի Սասուն գաւառի Մարութայ սարը եղել է սասունցիների սիրուած ու պաշտելի սարը, որին անուանել են նաեւ Մարաթուկ կամ Բարձր Մարաթուկ: Այս եւ Սասուն գաւառի մէկ այլ՝ Տաւրոսի գագաթներից՝ Անդոկի մասին պահպանուած աւանդազրոյցն ասում է, որ Մարութայ սարի պաշտամունքը խիստ զայրացնում է Անդոկին եւ նա մարտի է հրաւիրում նրան[31]: Մարտի ժամանակ Անդոկն իր կայծակէ թրով խփում, ճեղքում է Մարութայ սարի գլուխը, որի պատճառով էլ նրան ջղլագլուխ (զոյգ գլուխ) Մարաթուկ են անուանում: Անդոկի հարուածից վիրաւորուած Մարութայ սարը հսկայ մի ժայռ է պոկում իր կողերից եւ խփում նրան: Ժայռը խրւում է Անդոկի կուրծքը, թաղւում կողերի մէջ, դուրս է մնում միայն ժայռի երկու ջրաղացքարի չափ մի կտոր, որի վրայ այժմ էլ երեւում

---

[28] Յ. Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու, հտր. 2*, Հայաստանի ԳԱ հրատ., Երեւան, 1990, էջ 127-128:

[29] Ուսումնասիրողներ նշում են նաեւ, որ այս աւանդութիւնը շատ հին է, հայ մատենագրութեան մէջ յիշւում է ԺԲ. դարից եւ ամէնեւին էլ կապ չունի «Ապարան» անուան հետ (Գարեգին Սարկաւագ Յովսէփեանց, *Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից*, տպարան Մ. Շարաձէ, Թիֆլիս, 1892, էջ 47):

[30] Ղանալանեան, էջ 20-21:

[31] Ս. Յարութիւնեան, *Հայ հին վիպաշխարհը*, Արեւիկ, Երեւան, 1987, էջ 22:

են Մարաթուկի ձեռքի հետքերը[32]: Անձնաւորուած լեռների այս առասպելում տեսնում ենք նախանձի ու զայրոյթի պատճառով առաջացած մենամարտը, որոնց կռուի նկարագիրը ունի վաղնջական գծեր: Ինչպէս նկատել եւ համեմատական վերլուծութիւն է կատարել բանագէտ Սարգիս Յարութիւնեանը Անդոկի կայծակի թուրը նման է Սասնայ դիւցազնական հերոսների Թուր Կայծակիին[33], թէեւ այստեղ անձնաւորուած լեռն ի տարբերութիւն Սասնայ հերոսների անարդարացի է այն կիրառում, իր զայրոյթից եւ նախանձից ելնելով: Մարութայ սարի զէնք դարձած ժայռը համեմատւում է Անգեղեայ Տորքի կողմից թշնամու նաւերի ետեւից նետուած ժայռերի հետ, իսկ Անդոկի կողմից կայծակի թրով Մարութայի գլխի երկփեղկումը՝ Դաւթի կողմից Թուր Կայծակիով Մսրամելիքի երկատման դրուագի հետ[34]:

Հայկական Լեռնաշխարհի լեռները սրբազան են եղել նաեւ նախաքրիստոնէական՝ հեթանոսական շրջանում: Լեռների մասին մի շարք աւանդութիւններ կրում են «Հայկ եւ Բել» առասպելաբանական վէպի ազդեցութիւնը: Հայոց թագաւոր Հայկը սպանել է Բելին, հանել նրան Նեմրութի գլուխը, այնտեղ փորել, թոնիր է շինել, կախել է մէջը ու վառել: Աստծու հրամանով կրակը ջուր է կտրել, մոխիրը հողի տակ անցել, որ քամին նրա փոշին չտանի[35]: Բելի մարդիկ եւ ուղտերն էլ վախից քար են դարձել: Մինչեւ հիմա այդ «թոնիրն ու ջուրը» կայ, այդ այն ջուրն է, որ սարի տակից բխելով, Մեղրագետի ակունքն է հանդիսանում: Այս լեռը կոչւում է նաեւ Նեբրովթ լեռ, որ Բելի աստուածաշնչեան անունն է[36]: Մէկ այլ աւանդութիւն պատմում է, որ Նեմրութ լեռան գագաթին շինուած էր «Նեբրովթայ բերդը» (աշտարակ), որտեղ լեզուների խառնակութիւնը եւ ազգերի բաժանումը տեղի ունեցաւ[37]: Հայոց Ձորի Հայկաբերդ ամրոցի հարաւային կողմում բարձրանում է Սուրբ Դէտ լեռը, որի մասին ասւում է, իբր Հայկ նահապետը այս լեռան գագաթին է դրել Բելի նետահար մարմինը՝ դիտելու[38]: Հայկի ու Բելի պատերազմի աւանդութիւնը տարածուած էր նաեւ տեղացի քրդերի մէջ, նրանք նուիրական էին համարում, ոչ թէ Սրբ. Դէտ լեռը, այլ սրա մօտ գտնուող Շեհիտ կամ Նահատակի լեռը, որի վրայ ցուցադրուած է եղել շեհիտի դին: Քրդերը այս լեռան վրայ ոչխար չէին արածացնում, որովհետեւ հաւատում էին, որ եթէ արածացնեն ոչխարները կը սատկեն[39]: Արճէշ գաւառի արեւելեան կողմում

---

[32] Նոյն, էջ 22. նաեւ՝ Ղանալանեան, էջ 29:

[33] Յարութիւնեան, *Հայ առասպելաբանութիւն*, էջ 204:

[34] Նոյն, էջ 204:

[35] Գ. Սրուանձտեանց, *Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*, տպ. Ե. Մ. Տնտեսեան, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 48:

[36] Նոյն, էջ 15-16, 48:

[37] Բենսէ, էջ 37:

[38] Ե. Լալայեան, «Վասպուրական», էջ 22:

[39] Նոյն, էջ 22:

գտնուող Քաջակայան լեռը նոյնպէս նուիրական էր հայերի համար[40]: Արագածոտնում գտնուող Արայի լեռան մասին ասւում է, որ Այստեղ է Շամիրամի դէմ պատերազմող Արա Գեղեցիկը տեղակայել իր զօրքը եւ լեռն իր անունով կոչուել է Արայի[41]:

Դերսիմի Մնձուրի եւ Մեռճանի լեռնաշղթաներից տասից աւելի գագաթները - որոնց բարձրութիւնը հասնում էր 3100-3600 մետրի - մշտնջենապէս ձիւնածածկ էին: Ձիւնն իր մէջ սնուցում էր սպիտակ ձիւնաորդեր, որոնք ծնւում էին ամռան տաքերին եւ անհետանում աշնան ցրտերին: Տեղացիների համոզմամբ այս ձիւնաորդերը ձիւնագիներ էին[42]: Ըստ աւանդութեան Մնձուր լեռան ամենաբարձր, միշտ ձիւնածածկ գագաթը Անահիտ աստուածուհու կերպարն էր, որը հսկում էր Դերսիմին: Այն արեւելքից արեւմուտք էր նայում եւ ձախ կրծքից բխեցնում էր դէպի Արածանի հոսող կաթնաղբիւրը, իսկ աջից՝ դէպի Եփրատ հոսող Երզնկայի կաթնաղբիւրը[43]: Անահիտն իր զոյգ ստինքների սրբազան կաթով հաւասարապէս օծում եւ մաքրագործում էր երկու քոյր գետերի յորդահոս ջրերը: Ոմանք էլ Եփրատն ու Արածանին նկատում էին Անահիտի աջ ու ձախ բազուկները, որը մօր նման Դերսիմն առած թեւերի մէջ, պաշտպանում էր թուրքերից[44]: Մնձուրի լեռների հետ կապուած մի աւանդազրոյցում ասւում է, որ այս լեռների անունն առաջացել է Մունզուր հովուի անունից: Դերսիմում գտնուող այս հովիւը, զգալով թշնամիների դէմ պատերազմ գնացած իր տիրոջ Օաճգի Գետակ գիւղից կտրիճ Ջեմշիտի սրտի փափաքը, վերջինիս կնոջից *հալվա* է տանում նրան: Պատերազմից վերադարձած Ջեմշիտը իրեն դիմաւորող ցեղակիցներին յորդորում է իրեն դիմաւորելուց առաջ, պատուեն հովիւ Մունզուրին, պատմելով տեղի ունեցածը եւ ցոյց տալով դատարկ ափսէն: Այդ ժամանակ ժողովուրդը նկատում է, որ իրենից փախուստ տուող Մունզուրի ձեռքի դոյլից կաթը տեղ-տեղ թափւում է գետնին, որտեղից ջրի ակեր են ժայթքում, իսկ ինքը Մունզուրն աներեւութանում է մի ժայռում[45]: Արեւմտեան Դերսիմում է գտնւում Տուժիկ Պապա լեռը: Աւանդութիւնը պատմում է, որ երբ Սուրբ Սարգիսը ձիով դէպի երկինք է սուրացել, Տուժիկ Պապայի գագաթին նրա ձին ծառս է եղել, ձիու ոտքերը խրուել են ապառաժի մէջ եւ թողել այնտեղ իրենց խոր հետքերը[46]: Սակայն մինչեւ Սուրբ Սարգիսի այս աւանդութիւնը, այս լեռանն է վերագրւում հայոց հեթանոս դիցարանի Անահիտ աստուածուհու պաշտպանութիւնը: Տուժիկ Պապայի եւ Մալի սրբերի

---

[40] Նոյն, էջ 23:

[41] Ղանալանեան, էջ 11:

[42] Գ. Հալաջեան, «Դերսիմի հայերի ազգագրութիւնը», *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, հտր. 5*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1973, էջ 257:

[43] Նոյն, էջ 258:

[44] Նոյն:

[45] Ղանալանեան, էջ 28:

[46] Նոյն:

միջեւ սարսափելի կռիւ է տեղի ունենում, Անահիտի տաճարները կործանողների եւ նրանց տեղը եկեղեցիներ կառուցողների պատճառով: Երկու սրբերի կռիւները տեւել են հարիւրաւոր տարիներ, բայց երկուսն էլ շատ զօրաւոր են եղել[47]: Ժամանակի ընթացքում Տուժիկ Պապային օգնութեան են եկել Մունզուր Պապան (Մնձուր լեռը), Պաղր Պապան, իսկ Մալին՝ Սէլը (Սիմ) եւ Սիլպուսը (Սուրբ Լուս): Այսպէս, արեւելքն ու արեւմուտքը իրար են զարնուել, երկար պայքարել միմեանց դէմ, իվերջոյ յաղթանակել է Տուժիկը եւ կործանել եկեղեցիների աւանը, ուր այլեւս ոչ ոք չի համարձակուել բնակութիւն հաստատել[48]: Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, որ եկեղեցականների միջեւ վէճ է ծագել, նրանք բաժանուել են երկու խմբակցութեան, վէճերը խորացել են, դաւադրութիւնը ուժեղացել, թշնամանքը ատելութեան է հասել, իսկ կրօնական մեծաւորները հաշտութեան լեզու չեն գտել, այս բոլորի մեծը՝ Մալը, բարկացել եւ կործանել է այն[49]: Թէ ինչու է Անահիտի պաշտպանութիւնը վերագրւում Տուժիկ Պապային եւ նրա դաշնակից Մնձուրին ու Պաղրին, իսկ քրիստոնէութեան հովանաւորութիւնը՝ Մալին եւ նրա զինակից Սէլին եւ Սուրբ Լուսին՝ բացատրւում է նրանով, որ Անահիտի կաթնաղբիւրները գտնւում են Մնձուրի լեռներում, որը ամենամեծ սրբատեղին էր, իսկ Տուժիկը եւ Պաղրը աշխարհագրօրէն հարեւան են Մնձուրին[50]: Մալին վերագրուած քրիստոնէութեան պաշտպանի դերին հիմք է ծառայել այն, որ Դերսիմում գտնուող սրբատեղիների մեծամասութիւնը ընկնում էր Մալ, Սէլ եւ Սուրբ Լուս լեռների շրջակայքում[51]: Սակայն այս լեռները որքան թշնամի, այնքան էլ բարեկամ են դառնում արտաքին թշնամու դէմ եւ կռւում յանուն հայրենիքի փրկութեան: Այդպիսի աւանդութիւն է լեռների կռիւը թուրքերի դէմ: 1888ին Տամատ Ֆերիգ եւ Տեւրիշ Միւշիւր փաշաների կրած պարտութիւնից յետոյ Սուլթան Համիդը նոյն փաշաների խորհրդով որոշում է քարիւղով վառել ինքնանկախ Դերսիմի բոլոր անտառները, տեղի բնակչութեան հետ միասին: Տեղացիները դիմում են ինքնապաշտպանութեան, ամրանալով Տուժիկի բարձրաւանդակում: Թշնամին այրում է անտառները, իսկ թուրքական զօրքը դիրք է բռնում գրաւեալ շրջանների բարձունքներում՝ գնդակահարելու համար կրակից փախչողներին: Ըստ աւանդութեան կեանքի ու մահուան այդ օրհասական պայքարում օգնութեան են հասնում Տուժիկն ու Մնձուրը, Մալն ու Սէլը, Պաղրն ու Սիլպուսը: Աշխարհի չորս կողմերից մի ակնթարթում այնպիսի փոթորիկ է բարձրանում, որ Դերսիմն իր վիթխարի լեռներով ցնցւում է հիմքից[52]: Երբ Տուժիկ Պապա լեռը թշնամուն հարուածելու ազդանշան է տալիս, առաջինը պատասխանում է Պաղր

[47] Հալաջեան, էջ 264:
[48] Նոյն:
[49] Նոյն:
[50] Նոյն:
[51] Նոյն:
[52] Նոյն, էջ 265:

Պապա լեռը, վրայ հասնելով իր փոթորիկներով[53]: Տուժիկի գոռումներին պատասխանում են նաեւ Մնձուրը, Մալն ու Սէլը, Տիզկինն ու Սիլպուսը: Կարծես աշխարհի վերջը լինի, երկինքը պատռւում է, Դերսիմի բոլոր ջրերը ասես օդն էին բարձրանում ու թափւում հրդեհուած անտառներին: Անձրեւին յաջորդում է կարկուտը, սառցէ մեծ կտորներ թափելով ցած, հարուածելով ու սպանելով թշնամուն: Մօտաւորապէս հինգ ժամ տեւած փոթորիկը դադարում է, արեգակը լուսաւորում է քիչ առաջուայ խաւարը եւ խաղաղութիւն է տիրում[54]: Ասւում է, որ փոթորկի այդ ժամին Սուրբ Սարգիսն իր ձիով (մեզ արդէն յայտնի՝ վերոյիշեալ Տուժիկ լեռան աւանդութեամբ), ծառս էր եղել: Այստեղ Մալի ամենաբարձր գագաթից նա գրոհում է թշնամու վրայ եւ անտառների թուրք հրաձիգներին ոչնչացնում իր ձիու սմբակների տակ, դիակները նետելով անձրեւից գոյացած հեղեղի մէջ: Այս զօրութիւնները վերագրւում են նաեւ Անահիտին[55]: Բնական այս պատահարը առիթ է տուել Դերսիմի հայ եւ քուրդ բնակչութեանը աւելի մեծ ջերմեռանդութեամբ հաւատալու սրբազան լեռների հրաշագործութեանը եւ նրանց վերագրելու թրքական բանակի բնաջնջուելը[56]:

Այսպիսի մի հետաքրքիր պատմութիւն գրի է առնուել մեր կողմից Լօռու մարզի Շիրակամուտ գիւղում: 1920 Նոյեմբերի 15ին թուրքական զօրքը Ալեքսանդրապոլի գաւառից մուտք է գործում Ղարաքիլիսայի գաւառ եւ կոտորածի ենթարկում Փամբակի տարածքի բնակչութեանը: Աւանդութիւնը պատմում է, որ երբ թուրքերը հասնում են Նալբանդ (Շիրակամուտ) գիւղին, սարսափահար փախչող մարդիկ հայեացքները պարզում են Գեղասարին: Գեղասարը Սուրբ Աստուածածնի զօրութեամբ փոթորիկ է առաջացնում: Լեռան ժայռերից, որտեղ Սրբ. Աստուածածին մատուռն է, մէգն ու մառախուղը իջնում են, փակում տեսանելիութիւնը: Ձիւնամրրիկը փակում է թուրքական զօրքի ճանապարհը, լցւում նրանց աչքերը: Թուրքերը վախեցած դադարեցնում են առաջընթացը, մարդկանց հետապնդումներն ու կոտորածը, իսկ մարդիկ մտածում են, որ «Սրբի օգնութիւնն է իրենց»: Այսպէս, լեռան բարձունքից իջնող «Սրբի զօրութիւնը» փրկում է տեղացիներին[57]:

ԼԵՌՆԵՐԸ ՈՐՊԷՍ ՈՒԽՏԱՎԱՅՐԵՐ

Հայկական Լեռնաշխարհի բազմաթիւ լեռնագագաթներ, ինչպէս տեսանք սրբացուել են հայութեան կողմից, դառնալով նաեւ ուխտավայրեր: Ժամանակի ընթացքում դրանց վրայ կառուցւում էին նաեւ սրբավայրեր: Նուիրական սրբավայրեր ուխտագնացութիւն կատարելը բոլոր ժամանակ-

[53] Ղանալանեան, էջ 28:

[54] Հալաջեան, էջ 265:

[55] Նոյն:

[56] Նոյն, էջ 266:

[57] Բանասաց՝ Գոհարիկ Կիւրեղեան (ծն. 1920, Նալբանդ), Դաշտային ազգագրական նիւթեր (ԴԱՆ), 2021, Շիրակամուտ:

ներում եւ տարբեր կրօններում եղել է մարդու հոգեւոր զգացումների դրսեւորման ձեւ: Լեռները համարւում էին նաեւ Աստծուն առաւել մօտ վայրեր, որոնց անաղարտ գագաթներից հնչած աղօթքներն աւելի լսելի էին դառնում: 371ին Ձիրաւի ճակատամարտի ժամանակ Պապ թագաւորը եւ Ներսէս Մեծը բարձրանում են Նպատ լեռ, Ներսէս հայրապետը ձեռքերը բարձրացնում է երկինք եւ աղօթելով իջեցնում, մինչեւ որ զօրքը յաղթում է[58]:

Հայկական Լեռնաշխարհը հարուստ է ուխտավայրերով, դրանց մի մասը ունէր տեղական նշանակութիւն, իսկ մի մասի համբաւը տարածւում էր ողջ երկրում: Բնակչութեան մեծամասնութիւնը ուխտագնացութեան էր գնում յատկապէս տօներին: Մոկս աւանի Դաշտ թաղի արեւելեան կողմում գտնւում է Փոքր Պեստ լեռը, որի գագաթին ամրոցի եւ մատուռի հետքեր են նկատւում: Ամէն տարի Ապրիլի 7ին Աւետեաց տօնի օրը, ամուլ կանայք գիշերով ուխտի են գնացել այդ լեռան գագաթը, հնում տղամարդիկ էլ են գնացել, բայց ոչ գիշերը, այլ՝ ցերեկը, սակայն Ի. դարասկզբին միայն ամուլ կանայք են գնացել որդի հայցելու[59]: Դերսիմի հայերի եւ քրդերի վարդավառեան ուխտավայրերից էր Մնձուրի Անահիտի կաթնաղբիւրը: Այստեղ էին հաշտւում նաեւ միմեանց հետ թշնամացած անձինք: Ուխտագնացները երգում էին Մնձուրի լեռներին գովերգող երգեր: Նշելով որ, Անահիտի մայրական կաթնաղբիւրից ջուր խմողն անմահ է, իսկ ովքեր խմում են եղբայր են դառնում: Մնձուր լեռանը համարում էին «հզօրութեան սուր», իսկ Տուժիկին «թուրքերին թշնամի»[60]: Սասունցիների սրբազան Մարութայ սարն ունի երկու գագաթ Մեծ եւ Փոքր Մարաթուկներ: Նրա ստորոտին է գտնւում Մարութայ Սուրբ Աստուածածին վանքը, որը «Սասնայ ծռեր» դիւցազնավէպի հերոսների ամենահեղինակաւոր սրբավայրն է: Վարդավառին սասունցիները ուխտի էին գնում Մարութայ վանքը: Ուխտի առաջին օրը մատաղ էին անում Մեծ Մարաթուկի գագաթին, իսկ երկրորդ օրը՝ Փոքր Մարաթուկի[61]: Ախալքալաքի գաւառում (Ջաւախք) ուխտատեղիները շատ են, ամէն մի գեղեցիկ լեռան գագաթին ուխտավայր կար: Համբարձման տօնի ուխտատեղիներից է տարածաշրջանում մեծ հռչակ ունեցող Գանձա գիւղի մօտ մի լեռան վրայ գտնուող Սուրբ Յովհաննէսի ուխտավայրը[62]: Ներքին Բասէնի գաւառում յայտնի ուխտավայրեր էին Ալադաղ, Քոսադաղ եւ Սուրբ Խաչ լեռները: Ալադաղի գագաթին մի մատուռի եւ հին վանքի աւերակներ կային: Քոսադաղը (Սուկաւէտ) համարւում էր «*մուրազակատար սուրբ սար,*

---

[58] Բուզանդ, էջ 237-40. նաեւ՝ Գարեգին Նժդեհ, *Հայկընտիր*, Ամարաս, Երեւան, 2006, էջ 141:

[59] *Մոկս*, էջ 283-84:

[60] Հալաջեան, էջ 260-61:

[61] Յարութիւնեան, *Հայ առասպելաբանութիւն*, էջ 203-4:

[62] Ե. Լալայեան, «Ջաւախք, պասերը, ուխտ, ուխտագնացութիւն», *Ազգագրական հանդէս,* Ա(Ա):1896, էջ 372:

առատութեան եղջուր»[63]: Սրբ. Խաչ լեռան գագաթին դարձեալ հնամեայ մատուռ կար: Այնտեղ ուխտ էին գնում աշնան կողմերը, ոչ միայն հայերը, այլեւ յոյներն ու քրդերը: Ուխտաւորները սարի ստորոտից մինչեւ գագաթը ժապաւէններով, մետաքսի ծուէններով ու գոյնզգոյն թէլերով, թաշկինակներով զարդարում էին ճանապարհի եզերքի փոքրիկ ծառերը[64]: Սիւնիքի յայտնի ուխտավայրերից են՝ Սարվարդը, Ճգնաւորի սարը, Մեծ Իշխանասարը եւ Խուստուփը: Սակայն ոչ մի Վարդավառի օր այնպիսի բազմութիւն չէր հաւաքւում որեւէ լեռան վրայ, որքան՝ Խուստուփի: Ուխտաւորները բարձրանում էին նրա գագաթը, աղօթում, նրա տակ գտնուող սուրբ քարայրում (եկեղեցի) մոմ վառում եւ սարին մատաղ բերում: Խուստուփ այցելում էին Կապանի եւ Մեղրու շրջանների մերձակայ եւ հեռաւոր գիւղերի բնակիչները[65]: Նոր-Բայազէտի գաւառում ուխտատեղի էր համարւում Աղմաղան կամ Աբդըլահ սարի գագաթը, որն ըստ աւանդութեան իր անուանումը ստացել էր մի մահմեդական երիտասարդից, որը քրիստոնէութիւն ընդունելու պատճառով նահատակուել էր այդ լեռան գագաթին, իսկ իր գերեզմանը գտնւում էր այնտեղ[66]:

ԼԵՌՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ. *ԱՐՅԱԽ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔ*

Լեռների պաշտամունքի յստակ դրսեւորումներ տեսնում ենք Արցախում: Վարանդայում Քիրս լեռն իր սպիտակափառ գագաթով նուիրական է եղել եւ նրա առաջ շատերը ծնկի եկած աղօթել են[67]: Խերխան գիւղի մօտակայքում գտնուող «Ծծաքար» քարաժայռը հեռուից իր երեխային կրծքով կերակրող կնոջ է նմանւում: Ունի եւ պտուկներ, որոնցից ջուր է կաթկթում: Ասում են, որ մի դժբախտ մայր, այդ տեղում իր օրօրոցի մէջ պահած երեխային ծիծ տալով՝ խնդրել է Քիրս լեռից, որ իրեն քար դարձնի, որովհետեւ այլեւս չի ուզում տուն վերադառնալ եւ իր սկեսուրի ձեռքում տանջուել: Քիրսը կատարում է նրա խնդրանքը, միեւնոյն ժամանակ նրան կաթ տալու շնորհքը պարգեւելով[68]: Աշան գիւղից մի փոքր վերեւ գտնւում է «Ցից քար» ժայռ-քարը, որը մի փոքր նման է երեխային գրկած կնոջ: Ասում են՝ մի ժամանակ, մի հարս, երեխան գրկած գնալիս է եղել, երբ աւազակները յարձակուել են վրան, նա չկամենալով նրանց ձեռքն ընկնել, խնդրել է

---

[63] Յակոբեան, էջ 249

[64] Նոյն էջ 251:

[65] Ս. Լիսիցեան, *Զանգեզուրի հայերը*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1969, էջ 279-81:

[66] Ե. Լալայեան, «Նոր Բայազէտի գաւառ կամ Գեղարքունիք. բնագրութիւն», *Ազգագրական հանդէս,* 13(1):1906, էջ 170-71:

[67] Ե. Լալայեան, «Վարանդա, հաւատք. լեռների պաշտամունք», *Ազգագրական հանդէս,* Բ:1897, էջ 187:

[68] Նոյն, էջ 189:

Քիրսից, որ իրեն քար դարձնի եւ քար է դարձել[69]: Արցախի Խծաբերդ, Տումի, Սարինշէն գիւղերից որոշակի հեռաւորութեան վրայ գտնուող Դիզափայտ (Տզափադ) լեռան մասին, պատմութիւններից մէկում ասւում է, որ, տումեցի մի կնոջ երեխան հիւանդանում է եւ ընկնում հիւանդանոց: Սակայն ոչ մի բժիշկ չի կարողանում բժշկել, բոլորը հրաժարւում են, կեանքի յոյս չտալով: Կինը տեսնելով, որ երեխան մահամերձ է, աղաչելով, որպէս վերջին յոյս դիմում է Դիզափայտ լեռանը, որ որդուն կենդանացնի, իսկ ինքը մի ոչխար կը վերցնի կը տանի մատաղ կ'անի: Այդ, որ ասում է, մի երկու օրում երեխան առողջանում է[70]: Տեղացիների շրջանում տարածուած էր հետեւեալ օրհնութիւնը. «Տզափաթա սարը տըռնաս» եւ՝ հետեւեալ աղօթքխնդրանքը, երբ «հիւանդի տէրը» գնում էր ուխտագնացութեան. «Տզափադ վննէտ ըմ կյական»[71]: Այս լեռան վրայ է գտնւում Դ. դարում հիմնադրուած Կատարոյ վանքը: 353ին Մասքութների թագաւոր Սանեսանը հաւաքեց իր կիսավայրենի ցեղերին, անցաւ Կուր գետը եւ յարձակուեց հայերի վրայ[72]: Նա յարձակւում է Վաչագան արքայի եւ Ամարասի Գառնիկ եպիսկոպոսի ժամանակ Կատարոյ վանքում ապաշխարող նորահաւատ իր երեք տղաների՝ Սուրբ Մովսէսի, Սուրբ Դանիէլի, Սուրբ Եղիայի, որոնք աշակերտել էին Սուրբ Գրիգորիսին ու 3870 ճգնաւորների վրայ, կոտորում նրանց, ապա դիակները դիզում լեռան կատարին ու այրում: Այդ օրուանից էլ լեռը կոչւում է Դիզափայտ[73]: Սիւնեաց Սարվարդը սրբազան լեռ էր յատկապէս Սիսիանի եւ հարեւան Նախիջեւանի վերին գետահովտի թէ՛ հայ, թէ՛ թուրք բնակչութեան համար եւ կրում էր հայերէն Աղօթարան անունը: Աղօթելիս կամ երգելիս տեղացիները երեսները նրա կողմն էին դարձնում, նրա զօրութեանն ու վկայութեանն էին դիմում[74]:

ՍԱՍՈՒՆ ԵՒ ՎԱՆ

Մարաթուկ լեռը, որի վրայ կառուցուած է Սրբ. Աստուածածին վանքը սուրբ եւ բարեպաշտ էր Սասունի ամբողջ ժողովրդի համար՝ առաջին եւ վերջին ամենահաւատի երդումն էր դարձել.

---

[69] Նոյն, էջ 193:

[70] Ա. Սարգսեան, *Արցախի բանահիւսութիւնը*, Էդիթ Պրինտ, Երեւան, 2015, էջ 201-2:

[71] Բանասաց Սվետլանա Ղուլեան (ծն. 1963, ԼՂԻՄ, Բանաձոր), ԴԱՆ, 2025, Երեւան:

[72] Բուզանդ, էջ 75:

[73] Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, «Հայաստան», Երեւան, 1969, էջ 90:

[74] Լիսիցեան, էջ 279:

«*Հընը Մարաթուկ վկայ. փիընը սուրբ Մարաթուկ գինա*»[75]: Մարաթուկին ուղուած աղօթքում հայերը ասում էին.

«*Մեռնիմ քըզի, Մարաթու՛կ*
Յուս-ապաւէն արդարոց,
Քու զօրու պէս պինդ պահէ,
Խաղաղութեն մըջ մարդոց»[76]:

Վանեցիների համար նուիրական էր Վարագ լեռը: Գրեթէ ամէն առաւօտ տարեց մարդիկ՝ ծերունիներն ու պառաւները երեսը դէպի Վարագ դարձնելով աղօթում էին «Եա՛ *շաղաթաթաղ կանաչ կարմիր աղօթարան, որ ճօղճղուեր ես վեր Վարագայ պանձրիկ սարին, քէ եմ ապաւինէ*» եւն.: Այն հաւանաբար մնացել է արեւապաշտութիւնից եւ լեռնապաշտութիւնից[77]: Վարագ լեռան Գալիլիա եւ Աստղկան բերդ կոչուած քարաժայռերի կատարները պաշտւում էին տեղացիների կողմից: Գալիլիան արեւելեան ամենաբարձր կատարն էր, որի վրայ գտնւում էր այն սրբատեղին, ուր Հռիփսիմէ կոյսը իր պարանոցից կախած Կենաց փայտն էր թաքցրել: Վասպուրականցիները հաւատում էին, որ ով մի օրում ծոմ պահելով կարողանայ քառասուն անգամ բարձրանալ այդ սեպացած քարաժայռի գլուխը, կեանքում միշտ յաջողութիւն կ'ունենայ: Այդ փորձն անողներից մէկը 39րդ անգամ բարձրանալիս վայր է գլորուել եւ մահացել[78]:

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ ԵՒ ԼՕՌԻ

Գեղարքունիքի մարզի Արմաղան լեռը տեղացիները յաճախ անուանում են Մաղմաղան: Այն համարւում է սուրբ լեռ, որին անուանում են նաեւ «Դիմաւոր Մաղմաղան», որը լեռան սրբացուած անուանումն է, այդպէս են դիմում, երբ իրենց աղօթքն են յղում առ Աստուած: Լեռանն ուղղուած աղօթքի հետաքրքիր նմուշ է հետեւեալ օրինակը, որ արտասանւում է տարեց կնոջ կողմից. «*Մաղմաղան ջան քու զօրութենին մեռնիմ, վատ մարդիկներուն ըմալ կործանիս, փչանան էրթան, յաջողութիւն տաս Տէր ջան, Աղա Պապի ջան, քըզի մեռնիմ Մարմաղան ջան, իմ մուրազատու Մարմաղան ջան, քոմակ էղնիս, պաշտպան էղնիս, յաջողութիւն տաս*»[79]:

Լօռիում կատարած ուսումնասիրութիւնների ժամանակ Երուանդ Լալայեանը նշում է, որ լեռների պաշտամունքի մասին ոչինչ չկայ այնտեղ,

---

[75] Կ. Աւետիսեան, Ա. Աւետիսեան, *Հայրենագիտական էտիւդներ*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1979, էջ 212:

[76] Ս. Մովսիսեան (Բենսէ), «Հարք (Մշոյ Բուլանըխ)», *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն, հտր. 3*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1972, 129:

[77] Լալայեան, «Վասպուրական», էջ 2:

[78] Նոյն, էջ 22:

[79] http://env.am/storage/files/shant-syran-26-10.pdf / https://www.facebook.com/share/v/194Azn4JWF/?mibextid=wwXIfr / դիտուել է 12.02.2026:

չնայած, որ սարեր չկան, որ գագաթներին ուխտատեղի չլինի[80]: Հարկ է նշել, որ հեղինակի ուսումնասիրութիւնների ժամանակ Լօռին վարչական առումով այլ սահմաններ ունէր եւ չէր համապատասխանում ներկայիս ՀՀ Լօռու մարզի տարածքին: Ուստի ներկայիս Լօռուայ տարածքում, նախկին Փամբակի տարածքում մեր կողմից կատարուած բանահաւաքչական աշխատանքների ժամանակ գրի են առնուել լեռների պաշտամունքին առնչուող որոշակի նիւթեր: Այսպէս, Հարթագիւղի տարեց բնակիչների շրջանում տարածուած էր այն պատկերացումը, որ երբ արեւը մայր էր մտնում ու արեւմտեան կողմի լեռներից իր վերջին շողերով ողողում արեւելեան կողմի լեռների գագաթները, դա «*մեռելների արեւն էր*»[81]: Այստեղ կարող ենք տեսնել նախնիների, արեւի եւ լեռների պաշտամունքի տարրեր: Այն լոյսը, որ տարածւում էր Փամբակի լեռնաշղթայի գագաթներին եւ լոյսի ու ստուերի պատկեր գծում, ըստ մարդկանց՝ իրենց չհասնող արեւն էր, որ լեռների գագաթներին գտնուողների համար էր, մահացածների եւ ոչ թէ ողջերի: Սերնդէսերունդ աւանդուած այս պատկերացումը խօսում է այն մասին, որ մահացածների հոգիները վերեւում են, այսինքն բարձր լեռների վրայ: Հարկ է նշել, որ գիւղի բնակիչների նախնիները գաղթել եւ հաստատուել են այստեղ ԺԹ. դարում Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր գաւառներից: Մի ուրիշ պատմութեան մէջ խօսւում է Սուրբ Յովհաննէս սարի մասին: Սուրբ Յովհաննէսը, բանասացի պապին՝ Վարդան Աֆրիկեանին երազում նկարագրում է այն սարը, որտեղ իր գերեզմանն էր: Այն սարի գլխին ընկած մի մեծ երկար լեռ քար է լինում: Վարդանը ուշադրութիւն չի դարձնում երազին եւ չի բարձրանում սարը Սրբի գերեզմանաքարը գտնելու: Բազմաթիւ երազներից յետոյ Սուրբը ասում է, որ եթէ չգնայ եւ չմաքրի գերեզմանաքարը հողից, ապա այնպիսի վէրք կ'անի նրա վրայ, որ ինքն իրենից կը զզուի: Հարցին ի պատասխան, թէ որտեղ, որ սարի վրայ գտնի իրեն, Սուրբն ասում է, որ որտեղ նիզակը հարուածի այնտեղ էլ թող գնայ, նկարագրելով ամբողջ սարը: Այդպէս նիզակը հարուածում է Սուրբ Յովհաննէսի սարի գլխին, որտեղ էլ կառուցւում է համանուն մատուռը, որն այսօր յայտնի ուխտավայր է[82]: Այսօր էլ տեղացիներից շատերը, որեւէ գործ սկսելուց առաջ նայում են լեռանը, խաչակնքւում եւ դիմում նրա վրայ գտնուող Սրբի զօրութեանը:

ԲԱՍԷՆ

Ներքին Բասէնում պաշտւում էին Ալադաղ, Քոսադաղ (Մեծ եւ Փոքր Սուկաւէտներ) եւ Սրբ. Խաչ լեռները: Ասում էին որ այդ երեք մեծ լեռները պա-

[80] Ե. Լալայեան, «Բորչալուի գաւառ, հաւատք. լեռների եւ քարերի պաշտամունք», *Ազգագրական հանդէս,* 10:1903, էջ 12:

[81] Բանասաց՝ Լենա Թորոսեան (ծն. 1936, Ղալթախչի), ԴԱՆ, 2008, Հարթագիւղ:

[82] Բանասաց՝ Ազնիւ Աֆրիկեան (ծն. 1946, Հարթագիւղ), ԴԱՆ, 2022, Հարթագիւղ:

հապան բարի հրեշտակներ էին, որոնք լեռների կերպարանք էին առել մշտապէս ժողովրդի մէջ ապրելու, նրանց հսկելու եւ օգնելու համար: Շատ գիւղերի եկեղեցիների վարագոյրների վրայ ասեղնագործուած էին Սուկաւէտները՝ Հայկական Պարի կանաչ-կապոյտ պատկերի վրայ[83]: Բասէնում յայտնի աւանդազրոյց է «Լէյլիի եւ Մեջլումի» մի տարբերակ Ալադաղ եւ Քոսադաղ լեռների մասին[84], ըստ որի Ալադաղը՝ հարուստ քրդի գեղեցկուհի դուստրը եւ Քոսադաղը՝ հայ քահանայի որդին սիրահարել են միմեանց, սակայն երկուսի ծնողներն էլ ընդդիմացել են այդ սիրուն: Համբարձման գիշերը սիրահարները փախել եւ թաքնուել են գիւղերից մէկում: Ծնողներն անիծել են նրանց եւ նրանք լեռ են դարձել միմեանցից հեռու, տղան՝ Հայկական Պարի մէջտեղում, իսկ աղջիկը՝ Վանանդ եւ Բասէն գաւառների միջեւ: Նրանց աչքերը սառել են մէկը միւսի վրայ, իսկ աչքերից հոսած զուլալ արցունքները սառել, ձիւն են դարձել նրանց դէմքերին: Ամէն տարի Համբարձման գիշերն՝ արշալոյսին Ալադաղ եւ Քոսադաղ սիրահար սարերը գալիս են Արազի (Արաքս) ափին, Վարդհեր վանքի մօտ գրկախառնւում, համբուրւում եւ կրկին վերադառնում իրենց տեղերը[85]: Բասէնում Համբարձման ծաղկահաւաքի ժամանակ, աղջիկները նախքան ծաղիկ քաղելը երեսները դարձնում էին արեւելք, դէպի Ալադաղ սարը եւ երգում.

«*Ալադաղ, բարձր Ալադաղ*
Ասպրծուն մօտիկ Ալադաղ,
Կը խնդրենք Ասպրծմէն, քեզէն՝
Օր տաք մեզ բարի վիճակխաղ»:

Այնուհետեւ երեսները դարձնում էին ձիւնաշող Սուկաւէտին եւ մրմնջում.

«*Սարերու իշխան Քոսադաղ,*
Սրբերու գերեզման Քոսադաղ,
Դու էլ մեր մուրազը կատարէ՝
Տուր մեզի բախտով վիճակխաղ»[86]:

Մեծ ու փոքր Սուկաւէտներն (Քոսադաղ) իրենց գագաթներով, գագաթամերձ լանջի պատռուածքով նման լինելով Արարատին՝ (Սիս ու Մասիս) պաշտւում էին նաեւ այս հանգամանքով[87]: Այս լեռների մէջ թերեւս ամենապաշտելին Մասիսն է: Հայերի համար Արարատը սրբազան եւ պաշտամունքային նշանակութիւն ունեցող լեռ է: Երեւանում 1683ին ճիզուիթական գործունէութեամբ զբաղուող մի առաքելութեան տեղեկագրերում նշւում է, որ հայերը լեռանը վերաբերւում են մեծ յարգանքով, հենց, որ նրանք այն

[83] Յակոբեան, էջ 251:
[84] Հ. Խառատեան-Առաքելեան, *Հայ ժողովրդական տօները*, «Զանգակ-97», Երեւան, 2005, էջ 161:
[85] Յակոբեան, էջ 237, 249:
[86] Նոյն, էջ 237:
[87] Նոյն, էջ 250:

նկատում են ծնկի են գալիս հողի վրայ եւ այն համբուրում են: Նրանք այս սարն անուանում են «Մասիսազատ»[88]:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Հայ ժողովրդի պատմութեան ընթացքում, յատկապէս դժուարին ժամանակներում, լեռները հանդիսացել են հաւաքական դիմադրութեան եւ ազգային ինքնագիտակցութեան խորհրդանիշեր: Հայ ազգային-ազատագրական, պետական գործիչ Գարեգին Նժդեհը քաջ գիտակցելով լեռների դերը հայութեան կեանքում եւ ծանօթ լինելով լեռների պաշտամունքին, Սիւնիքի հայութեանը դիմում էր կոչով. «*Տաճարներիդ մէջ, խաչերիդ կողքին բարձրացրու մի մեծ ժայռ ե՛ւ պաշտէ՛ դա, որ աննուազ մնայ սէրդ դէպի հայրենի լեռները*»[89]:

Հայ բանահիւսութեան մէջ լեռները հայ ժողովրդի հաւատքի, մշակոյթի եւ ինքնութեան անբաժան մասն են կազմել դարեր շարունակ: Լեռների պաշտամունքը հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ եղել է հնագոյն եւ արմատացած հաւատալիք, որի ձեւաւորմանը նպաստել են Հայկական Լեռնաշխարհի իւրայատուկ աշխարհագրութիւնն ու բնութիւնը: Լեռները պաշտուել են պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Դրանց գագաթները ընկալուել են որպէս մաքրագործող, Աստծու հետ հաղորդակցուելու միջավայր: Լեռների պաշտամունքը հայութեան կեանքում ունեցել է կարեւոր դեր նախաքրիստոնէական եւ յետագայ պատմական ժամանակաշրջաններում: Լեռներում կառուցուել են կրօնական շինութիւններ, կատարուել զոհաբերութիւններ եւ տարբեր արարողութիւններ: Լեռները դառնում էին ուխտագնացութեան վայրեր: Լեռների պաշտամունքը հայ ժողովրդի աշխարհընկալման մի մասն էր: Այն ստեղծել է աւանդութիւնների ու առասպելների բազմաթիւ օրինակներ: Լեռները դժուարին ժամանակներում դարձել են ազգի կենսունակութեան ու դիմակայութեան, ազատութեան խորհրդանիշեր, քանզի դրանք դառնում էին այն անառիկ վայրերը, որտեղ կազմակերպւում էր հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը: Այսօր մի փոքր այլ են լեռների մասին պատկերացումները հայութեան շրջանում: Որոշ լեռներ շարունակում են համարուել սրբազան, ինչպէս Արարատ-Մասիսը: Հայկական լեռները դարձել են նաեւ արշաւային զբօսաշրջութեան հետաքրքիր ուղղութիւններ: Հայաստանի լեռնային մակերեւոյթը ստեղծում է բազմազան ու գրաւիչ արշաւային ուղիներ սկսած մեղմ բլուրներից մինչեւ բարձրաբերձ լեռնագագաթներ: Եւ եթէ նախկինում լեռները պաշտամունքային վայրեր էին եւ կենսական նշանակութեան տարածքներ, ապա հիմա նաեւ

[88] Մելքոնեան, էջ 24:

[89] Գարեգին Նժդեհ, *Յիշի՛ր պատերազմը*, «Հայրենիք» ակումբ, Երեւան, 2013, էջ 84:

հանգստի, լեռնագնացութեան, որոնք զբօսաշրջիկների եւ տեղացի արշաւականների պակաս գրեթէ չունեն:

THE CULT OF WORSHIPPING MOUNTAINS AND THEIR ROLE IN THE LIFE OF THE ARMENIAN NATION (SUMMARY)

VAZGEN HAKHOYAN
van.karno@gmail.com

The Armenian people were formed and trod their historical path in the Armenian Highland, which is a unique complex of natural conditions. Living in this environment, the Armenian people have passed down from generation-to-generation numerous traditions and legends, among which a special place is occupied by the local natural world and the beliefs and objects of worship connected with it. The mountains of Armenia, distinguished not only by their beauty but also by their religious and symbolic significance, have often been objects of veneration for the Armenian people. The lofty mountains of Armenia, with their massive forms, were spiritualized and personified by the Armenian people. Mountains were considered sacred places, and at times even dwelling places of gods and spirits. They were regarded as pathways from the human world to the divine realm. Throughout Armenian history, especially during difficult periods, mountains have served as symbols of national identity and collective resistance. In various regions of Armenia, numerous religious structures—churches, monasteries, chapels, and others—were built in elevated places, on mountains. People believed that these sites brought them closer to God, and the mountains became places of pilgrimage. This is yet another manifestation of how mountains became sacred spaces, bearing divine power within them. In different regions of the Armenian Highland and historical Armenia, a cult of mountains has existed. This article presents the manifestations of mountain worship among Armenians and their distinctive features.

ՆՈՒՌԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԱՐՈՒԵՍՏՈՒՄ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԱՐՏԱԿ ԱՍԱՏՐԵԱՆ
sardarapatasatryan@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Մասնագիտական գրականութեան մէջ **նուռ** զարդանախշին եւ դրա խորհրդաբանութեանն անդրադարձ է կատարուել բազմիցս: Սակայն, եղած աշխատանքները վերաբերում են հիմնականում հայկական միջնադարեան քանդակին եւ մանրանկարչութեանը: Մինչդեռ նուռ զարդանախշը լայնօրէն հանդէս է գալիս ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկզբի պղնձագործական արտադրանքի վրայ՝ որպէս հիմնական զարդամոտիւներից մէկը, յաճախ է հանդիպում նոյն ժամանակաշրջանի հայկական գեղարուեստական գործուածքի յարդարանքում, Ի. դարի յարդարանքային արուեստի նմուշներում, ինչպէս նաեւ մեր օրերի քանդակում:

Սոյն աշխատանքը փորձ է՝ համատեղ դիտարկել վերոնշեալ բոլոր դրսեւորումները՝ ցոյց տալով **նուռ** զարդանախշի լայն տարածումն ու փոխակերպումները ժամանակակից արուեստում, ինչպէս նաեւ դրա հարազատութիւնը՝ հայկական զարդարուեստի բազմադարեայ աւանդոյթներին:

ՆՈՒՌԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏՈՒՄ

Նուռն աւանդաբար առանձնայատուկ տեղ է զբաղեցնում հայկական զարդարուեստում՝ հանդիսանալով դրա հիմնական զարդամոտիւներից մէկը: Աւելին՝ ժամանակակից ընկալումներում նուռը հանդիսանում է ազգային խորհրդանիշ՝ նոյնականացուելով հենց հայ էթնոսի հետ[1]:

Նկար 1 եւ 2

[1] Н. Степанян, “Мотив граната в раннесредневековом изобразительном искусстве Армении” (Ն. Ստեփանեան, Նռան զարդամոտիւը Հայաստանի վաղմիջնադարեան կերպարուեստում), *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 2:2008, էջ 210:

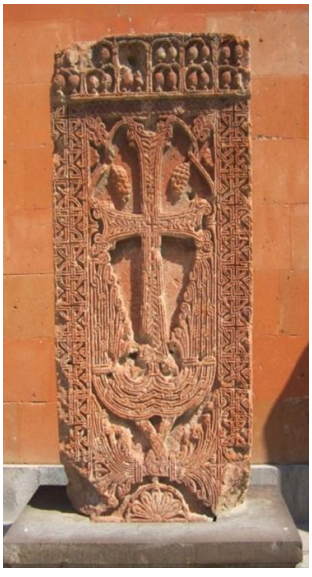
Հայաստանում մեզ յայտնի նռան պատկերները վերաբերում են ուրարտական դարաշրջանին: Դրանցից է օրինակ ոսկուց պատրաստուած նռան պտուղը, որը զարդարում է անօթի կափարիչը (նկ. 1): Առանձնակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Կարմիր Բլուրից ածխացած նռան ծաղիկը, որը 27 դար լաւ պահպանուել է՝ հասնելով մեր օրեր: Էրեբունիի որմնանկարներում եւ ուրարտական շրջանի շատ այլ պատկերներում կենաց ծառի ճիւղերն աւարտւում են նռան պատկերներով[2]:

Հելլենիստական շրջանին վերաբերող նռան պատկերներով գտածոները, ուրարտական շրջանի համեմատ՝ քիչ են: Գառնիի տաճարի եզրազարդերից մէկում, որտեղ ոլորագծի միւս միջուկները վնասուած են, պահպանուել է ընդամէնը մէկ քանդակուած նռան պտուղ:

ՆՈՒՌԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՆԴԱԿՈՒՄ

Քրիստոնէութեան առաջին դարերում (Դ.-Է. դարի կէսեր) Հայաստանում գրեթէ բացակայում են նռան պատկերներ: Այդ շրջանից յայտնի թերեւս միակը Դուինից յայտնաբերուած կոթողի վրայ է (նկ. 2):

Նկար 3 եւ 4

Զուարթնոցի տաճարից սկսւում է նռան մոտիւի «վերածնունդը», հայկական կերպարուեստում (նկ. 3): Է. դ. երկրորդ կէսում կառուցուած կոթողներից շատերում արդէն առկայ են նռան պատկերներ: Դրանցից են

[2] Ն. Ստեփանեան-Ղանդիլեան, «Նռան հնաբուսաբանական եւ էթնոբուսաբանական ուսումնասիրութիւնը Հայաստանում», *Հաբիկրուս,* 1:2014, Երեւան, էջ 362, էջ 363-նկ. 1-3:

Թալինի, Արուճի, Արթիկի, Եղվարդի, Սիսիանի եկեղեցիները եւ առանձնայատուկ ուշագրաւութեամբ՝ նոյն դարում կառուցուած Աղիտուի յուշակոթողը (նկ. 5), որտեղ նուռը պատկերուած է ոչ միայն սիւների խոյակներում, այլեւ Ա. եւ Բ. յարկի սիւները նռան տեսքով են քանդակուած. կոթողն ամբողջութեամբ ներծծուած է նռան խորհրդաբանութեամբ[3]:

Նռան՝ իրապաշտ ոճի նկարազարդումից բացառութիւն է Դուինից յայտնաբերուած կոթողը, որի վրայ նուռը պատկերուած է ոճաւորուած-գծայնացուած կերպով. շրջանին ներգծուած են մանր շեղանկիւնիների կանոնաւոր-կրկնուող շարքեր, որոնք էլ հենց խորհրդանշում են նռան հատիկները: Այստեղ իրապաշտօրէն են պատկերուած միայն նռան վարսանդա-պտղային օրգանները:

Նկար 5

ՆՈՒՌԸ ԽԱՉՔԱՐԱՅԻՆ ՅՕՐԻՆՈՒԱԾՔՈՒՄ

Անկախ խաչքարային յօրինուածքի տիպից, կառուցուածքից կամ քանդակազարդման առանձնայատկութիւններից՝ խաչը հանդէս է գալիս որպէս յօրինուածքի կենտրոնական-առանցքային բաղկացուցիչ, իսկ մնացած բաղադրիչները պատկերագրական կերպաւորում ու իմաստաբանական արժէք են ստանում խաչի հանդէպ իրենց դիրքի ու կապի բերմամբ[4]:

Ժ.-ԺԱ. դդ. սահմանագծին խաչքարի վերնամասը ողջ յօրինուածքից սկսեց առանձնանալ նախ պատկերագրական, այնուհետեւ՝ ճարտարապետական առումով՝ ստանալով աւելի լայն եւ առաջացած կորնթարդ ծաւալ, որոշ դէպքերում պսակուելով առաջ եկած ճակտօնով[5]: ԺԲ. դարում

[3] Նոյն, էջ 366, էջ 364, տե՛ս նաեւ՝ Թ. Աւետիսեան, «Բուսական տարրերը հայկական միջնադարեան եկեղեցիների արտաքին յարդարանքում», *Բանբեր Մատենադարանի,* 27:2019, էջ 296-98:

[4] Հ. Լ. Պետրոսեան, *Խաչքար (ծագումը, գործառոյթը, պատկերագրութիւնը, իմաստաբանութիւնը)*, Փրինթինֆօ հրատ., Երեւան, 2008, էջ 266:

[5] Նոյն, էջ 274:

քիւն աչքի է ընկնում իր բուսական պատկերագրութեամբ, յաճախ՝ պտղային յօրինուածքներով: Առանձնակի գրաւչութիւն ունեն շքեղ նռնաքանդակներով հիւսածոյ քիւերը (նկ. 4): Ընդ որում՝ նռնաքանդակներն այս ժամանակից սկսած լայն կիրառութիւն են գտնում խաչքարային յօրինուածքում՝ երբեմն փոխարինելով դէպի խաչահատումն իջնող խաղողի ողկոյզ-ներին՝ դրանով իսկ «վերականգնելով» խաղողի ու նռան միջեւ դեռ վաղ միջնադարում հաստատուած նոյնիմաստութիւնը այն հիմամբ, որ երկու-սից էլ կարելի է ստանալ կարմիր գինի՝ աստուածային արեան ամենա-տարածուած եւ ծիսականօրէն կիրառուող խորհրդանիշը[6]:

Առանձին դէպքերում նոյնիսկ թւում է, թէ նռան պտուղները շատ յարմար են դիտուել խաչքարային պատկերագրութեան համար, քան խաղողի ողկոյզները, քանի որ դրանք տեղադրւում էին ոչ միայն խաղողի ողկոյզների համար բնորոշ խորանի վերին անկիւններում, պատում ողջ քիւը այլեւ՝ յայտնւում խաչի հորիզոնական թեւերից ներքեւ եւ նոյնիսկ խաչի փոխարէն յայտնւում ձեռքերում: Հնարաւոր է, որ խաչքարային յօրինուածքում նռան պտուղների նման ընդարձակ կիրառութեանը, խաղողի հետ համադրելի լինելու եւ աւանդական այլ պատկերացումներից զատ, նպաստել է նաեւ նռան պտղի քրիստոնէական այլաբանութիւնը, թէ՝ ինչպէս որ նռան դառը կեղեւի տակ թաքնուած է քաղցր պտուղը, այնպէս էլ մարգարէների խօսքերում եւ *Հին կտակարան*ում թաքնուած են Քրիստոսի առաքելութեան խորհուրդը եւ նորկտակարանային իրադարձութիւններն ընդհանրապէս[7]:

ՆՈՒՌԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայկական մանրանկարչութեան մէջ նուռը տեսնում ենք հիմնականում խորանների յարդարանքում եւ լուսանցազարդում[8], երբեմն՝ թռչուն-բոյս համադրութեամբ[9]: Առատօրէն պտղակալուած նռնածառերը արմաւե-

---

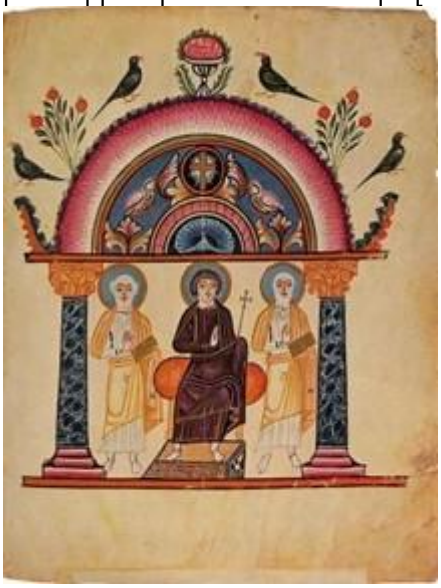
[6] Նոյն, էջ 275:

[7] Նոյն, էջ 349:

[8] Ասատուր Մնացականեան, *Հայկական զարդարուեստ*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1955, էջ 116, նկ. 287, էջ 119, նկ. 288, էջ 10, նկ. 290. նաեւ՝ Լ. Ա. Դուռնովո, *Հայկական մանրանկարչութիւն*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան 1967, տախտ. 2, 4, 14, 19, 20, նոյնի՝ *Հայ ձեռագրային զարդանկարչութիւն*, «Սովետական գրող» հրատ., Երեւան 1978, տախտ. 3, 6, 8, 47, 51, 78, 79, 80, 87, 89. նաեւ՝ В. Казарян, С. Манукян, *МАТЕНАДАРАН* (Վ. Ղազարեան, Ս. Մանուկեան, Մատենադարան), հատոր 1, Մոսկուա, «Կնիգա» հրատ., 1991), էջ 33, 34, 35, 92, 108, 118. նաեւ՝ Ա. Յարութիւնեան, Ա. Սիմոնեան, *Ջօրաւոր Աւետարանը*, «Նահապետ» հրատ., Երեւան, 2016, էջ 42, 43:

[9] Այստեղ եւ յետագայում թռչուն-բոյս համադրութեանը անդրադարձել ենք այնքանով, որքանով անհրաժեշտ է: Թռչուն-բոյս համադրութեան մասին առաւել մանրամասն եւ հանգամանալից տե՛ս՝ Ա. Ստեփանեան, «Հայ ժողովրդական

նիների, ծիթենիների եւ շուշանաձաղիկների հետ աւետարանական խոռանների անբաժան մասն են կազմում (նկ. 6)[10]:

Նկար 6 եւ 7

Խորանների մեկնութիւններում, որտեղ խօսւում է նռան, արմաւի, ծիթապտղի եւ շուշանի մասին, նռան կեղեւը, ըստ Ստեփանոս Սիւնեցու, խորհրդանշում է *Հին կտակարանը*, իսկ պտուղների քաղցրութիւնը՝ *Նոր կտակարանը*. «*Իսկ նռնենիքն երեք սրեղունք ի միում փնջի ելեալ, աւրինակ բերելով զՀնովն առ Նորս, խորանաւն եւ Կտակարանաւն, դառն կեղեւովն զքաղցրութիւն պտղոյն ի ներքս ամանելով*»[11]:

ՆՈՒՌԸ ԺԹ. ԴԱՐԱՎԵՐՋ-Ի. ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊՂՆՁԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ՆՄՈՒՇՆԵՐԻ ՎՐԱՅ

Նռան պատկերների այսպիսի ոճաւորումն օրինաչափ է ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկզբի պղնձագործական արտադրանքի համար. այստեղ դրանք ճշգրիտ կերպով կրկնում են Դուինի քանդակի պատկերը[12]: Օրի-

---

տարազի զարդանախշերը (ծիսային, գունային եւ նշանային համակարգեր)», *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն*, 22:2007, Երեւան, էջ 61 եւ յետոյ:

[10] Պետրոսեան, էջ 349, 352. նաեւ՝ Վ. Ղազարեան, *Մեկնութիւնք խորանաց*, Էջմիածին, 2004, էջ 39, 44, 47, 59, 63, 229, 231:

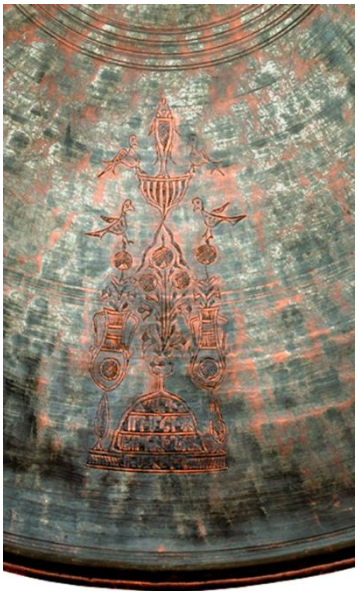
[11] Ղազարեան, էջ 261:

[12] Այս մասին առաւել մանրամասն տե՛ս՝ մեր՝ «Հայոց ազգագրութեան թանգարանի պղնձէ առարկաների գեղազարդման ընդհանուր բնութագիրը (Հիմնական զարդանախշերը, զուգահեռները, խորհրդիմաստը)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԼՋ: 2016, էջ 136-38:

նակ՝ Հայաստանի պատմութեան թանգարանի (ՀՊԹ) Ա-7686դ (նկ. 7), Ա-11572/300 եւ Ա-11572/301 ափսէների, Ա-7936/29 կաթնամանի, Հայոց ազգագրութեան թանգարանի (ՀԱԹ) N 5688/42 ափսէի, N 5688/48 ափսէ-մատուցարանի եւ N 8225/16 ափսէի շրթին:

ՀՊԹ Ա-11572/300 եւ ՀԱԹի N 8225/16 ափսէների շուրթերին նուռը պատկերուած է մէկական ճիւղով եւ պտղով, միւս բոլոր դէպքում պատկերուած է նռան ծառը՝ երեքական ճիւղերով, իւրաքանչիւր ճիւղին՝ մէկական պտղով, որոնք ունեն նոյն ոճաւորումը, ինչ Դուինի քանդակի վրայ՝ շրջանին ներգծուած մանր շեղանկիւնիների կանոնաւոր-կրկնուող շարքեր, որոնք խորհրդանշում են նռան հատիկները եւ իրապաշտական ոճով պատկերուած վարսանդապտղային օրգաններ: Թերեւս, միակ տարբերութիւնը - չնայած ժամանակային մեծ տարբերութեան - այն է, որ Դուինի կոթողի վրայ նուռը պատկերուած է քիչ ձգուած-երկարած, ինչը պայմանաւորուած է այն մակերեսով, որտեղ պատկերուած է նուռը:

Նկար 8, հատուած եւ 9, հատուած

Առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ՀԱԹի N 5688/1 ափսէի նռները, որոնք պատկերուած են նոյն ոճաւորմամբ. շրջանին ներգծուած են մանրիկ շեղանկիւնիների կանոնաւոր-ռիթմիկ շարքեր, որոնք խորհրդանշում են նռան հատիկները, միեւնոյն ժամանակ վերեւում իրապաշտօրէն պատկերուած են վարսանդա-պտղային օրգանները, աւելացրած այն, որ այստեղ դրանք պատկերուած են սափորներում՝ իւրաքանչիւրում երեքական (նկ. 8):

Նոյն ոճաւորմամբ նռան պատկերներ ենք տեսնում Հայաստանի պատմութեան թանգարանում (ՀՊԹ) պահուող Ա-3579 ափսէի վրայ: Այստեղ դրանք երեքն են, երկու կողայինները մէկ ճիւղով եւ մէկական պտուղով, կենտրոնականը՝ եռաճիւղ, իւրաքանչիւր ճիւղին մէկական պտուղ: Ուշագրաւ է, որ կողային նռներն աճում են սափորներից, իսկ կենտրոնական եռաճիւղ նուռը՝ ոճաւորուած սերմ-հատիկից[13] (նկ. 9): Իդէպ, երեք ճիւղով պատկերուած նռները (իւրաքանչիւրը մէկական պտղով), պատկերուած են հայկական մանրանկարչութեան ճիշտ նոյն ոճով եւ մեկնաբանուած են խորանների մեկնութիւններում (տե՛ս՝ «Նուռը հայկական մանրանկարչութեան մէջ» բաժինը):

Սափորից սկիզբ առնող նռան պատկերներ ենք տեսնում ՀՊԹի Ա-2686 ափսէի յարդարանքում: Այստեղ ադէն տեսնում ենք ոչ թէ միաճիւղ կամ եռաճիւղ, այլ առատօրէն պտղակալուած նռնենիներ՝ իւրաքանչիւր ծառի վրայ թուով ինը նուռ: Ոճա-պատկերային առումով այս ափսէի գեղազարդումը մօտ է ՀԱԹի N 5688/1 ափսէի գեղարուեստական լուծումներին՝ համակենտրոն գեղազարդում, մէկընդմէջ պատկերուած նօճիներ եւ սափորների մէջ աճող նռնենիներ: Հիմնական տարբերութիւնն այն է, որ ՀԱԹի Ա-2686 ափսէի յարդարանքում պատկերուած են նաեւ հոգեւոր կառոյցների պատկերներ, որոնք բնաւ չեն խա-թարում, եւ լիովին համահունչ են նռան վերոնշ-եալ խորհրդաբանութեանը:

Նռան խորհրդաբանութիւնն աղերսւում է նա-եւ արքայական իշխանութեան. նռան բաժակա-թերթի ձեւ ունի արքայական թագը, նռան պտղի նմանութեամբ է վեհապետական խնձորը՝ աշ-խարհագունդը[14]: Այս տեսանկիւնից ուշագրաւ են ՀԱԹի սիւնիքարցախեան գօտիների հաւաքա-ծուի N 1028/6 գօտու ճարմանդամասերը որոնք ներկայացնում են հերալդիկ տեսքով (իրար հա-կադիր) թռչնագլուխների մէկական զոյգ, գլխա-վերեւում՝ նռան պտուղը, որը միաժամանակ կարելի է դիտարկել որպէս թագ (նկ. 10):

Նկար 10

ՆՈՒՌԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒԱԾՔՈՒՄ

Նռան ոճաւորուած պատկերներ ենք տեսնում ՀԱԹի N 7013 դասական վիշապագորգի յար-

[13] Այստեղ, ափսէին անդրադարձել ենք ըստ անհրաժեշտի: ՀՊԹի Ա-3579 ափսէի մասին մանրամասն տե՛ս մեր՝ «Կարինում 1785 թուականին պատրաստուած եւ Հայաստանի պատմութեան թանգարանում պահուող N 3579 սինին», *Աշխատութիւններ Հայաստանի պատմութեան թանգարանի*, 1(9):2022, 8-20:

[14] Ստեփանեան-Ղանդիլեան, էջ 370, էջ 368-նկ 24, 25, 26:

դարանքում (նկ. 11): Նռան պտուղ է պատկերուած 1910-12՝ Լօռուայ Օձուն գիւղում Անաստասիա Խարազեանի գործած «Խո-րան» գորգի «ողնաձեւ կամարի գագաթին»[15] (նկ. 12):

Նկար 11

Նռան պատկերներ ու նռնենիներ են ՀԱԹի N 5442 գորգի յարդարանքում: Այստեղ բուսական զարդամոտիւները պատկերուած են այնպէս, որ ամբողջ դաշտով մէկ ստեղծում են շեղանկիւնիների կանոնաւոր կրկընուող, «հիւսածոյ» շարքեր, որոնցում պատկերուած են բուսական-կենացծառային զարդամոտիւներ, այդ թւում նռենիներ (նկ. 13):

N 5442 գորգի դաշտն իր կառուցուածքով յիշեցնում է 1894ին Երուսաղէմի Դամասկոսի դռան մօտ պեղուած «թռչունների խճանկարը», որտեղ խաղողի որթը, դէպի վեր ճիւղաւորուելով, կազմում է 43 շրջանակ-վարդեակներ, որոնք երկարութեամբ կազմում են հինգ շարք: Վարդեակների մէջ պատկերուած են խաղողի ողկոյզներ, տերեւներ, թռչնի եւ այլ պատկերներ[16]: Հիմնականում նոյն պատկերն է N 5442 գորգի զարդարանքում. միմեանց առանձնայատուկ նմանութիւն ունեն յատկապէս այն վարդեակները, որոնցում պատկերուած են թռչունները եւ խաղողը:

[15] Բնորոշումը Լ. Աւանէսեանինն է՝ «"Խորան" գորգի մի նմուշի ուսումնասիրութիւն», *Հանդէս Ամսօրեայ,* 1-12:1999, էջ 413-32. նաեւ նոյնի՝ «"Խորան" գորգի քրիստոնէական խորհուրդը (մէկ նմուշի ուսումնասիրութիւն)», *Աստուածաշնչական Հայաստան (միջազգային գիտաժողովի նիւթերի ժողովածու),* Երեւան, 2005, էջ 756-61:

[16] Ս. Գրիգորեան, «Հայ միջնադարեան խճանկարչութեան քրիստոնէական աւանդոյթը (Երուսաղէմի խճանկարների օրինակով)», *Բանբեր Մատենադարանի,* 27:2019, Երեւան, էջ 255-58:

Նկար 13, հատուած եւ նկար 12

Մեր խնդրից դուրս է N 5442 գորգի եւ «թռչունների խճանկարի» զարդ/արուեստ/աբանական համեմատական վերլուծութիւնը, սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ բերուած նոյնիսկ ընդհանրական վերլուծութիւնները յըստակ ցոյց են տալիս, որ գորգը, գործուած լինելով 1980ականներին, վառ կերպով կրում է հայկական զարդարուեստի հնամենի աւանդոյթները:

ՀԱԹի գեղարուես-տական գործուածքի նմուշներից է «Հարսանիք» գոբելէնը, որտեղ ներկայացուած է հայկական աւանդական հարսանիք. ուշագրաւ է, որ հարսն ու փեսան, ինչպէս եւ նուագողները, հարսնեւորները պատկերուած են այգում, աւելի ճիշտ՝ մի մեծ նռան ծառի առաջ, ընդ որում՝ այնքան վարպետօրէն, որ մարդիկ ու նռնենին մէկ ներդաշնակ ամբողջութիւն են կազմում: Յիշենք, որ

Նկար 14

հայկական ժողովրդական հանելուկներում նուռը յաճախ կրում է «բազմութիւնը միասնութեան մէջ» իմաստը: Կարծում ենք, որ գոբելէնը զուտ տեսողական առումով ասուածի վառ արտայայտութիւնն է:

ՆՈՒՌԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏՈՒՄ

Մեր օրերում նուռն իր տեղն ունի նաեւ ժամանակակից հայ գեղարուեստում, քանդակում, յուշանուէրային արտադրանքում: Յատկապէս կարեւորում ենք Սերգէյ Փարաջանովի «Նռան գոյնը», Ադոմ Էգոյեանի «Արարատ» ֆիլմերը: Նուռն իր ուրոյն տեղն է գտնում Մարտիրոս Սարեանի գործերում: Նուռը տեսնում ենք Յակոբ Յակոբեանի, Ռաֆայէլ Աթոյեանի կտաւներում եւս:

Նուռը մեծ տեղ է գրաւում յուշանուէրային արտադրանքում: Այսօր մայրաքաղաք Երեւանում եւ յատկապէս վերնիսաժում, նաեւ՝ զանազան յուշանուէրային խանութներում[17] բազմաթիւ են նուռ-յուշանուէրները, նռան պատկերով տարբեր չափերի պայուսակներն ու դրամապանակները, կախազարդերը, սուրճի բաժակները, փայտէ տակդիրները, կանացի զարդերը (վզնոցներ, կրծքազարդեր, ականջօղեր եւն.): Զարդերի նման առատութիւնը մի կողմից խօսում է մեր օրերում «նուռ» զարդանախշ/զարդաձեւի ժողովրդական ընկալումների ու գեղագիտական ճաշակի մասին, միւս կողմից ցոյց է տալիս, որ, օրինակ խաղողը, կամ որեւէ այլ զարդաձեւ աւելի քիչ տարածում ունի ժամանակակից ժողովրդական արուեստում: Այս տեսանկիւնից ուշագրաւ է, որ ժամանակակից խեցեգործ վարպետները նուռ-յուշանուէրները գեղազարդում են ոչ թէ նռանը բնորոշ կարմիր գոյնով, այլ՝ Քէօթահիայի խեցեղէնին բնորոշ զարդաձեւերով: Սա հետաքրքիր է այնքանով, որ ինչ-որ կերպ տարբեր է դարձնում այս յուշանուէրը եւ որոշակի նորոյթ է մտցնում արդէն աւանդական մօտեցումներում[18]:

ՆՈՒՌԸ Ի. ԴԱՐԻ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՄԵՏԱՂԻ ՎՐԱՅ (ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆ)

Անդրադառնանք ՀԱԹի ԹՄ (թանկարժէք մետաղ) ֆոնդի յարդարանքային արուեստի նմուշներից միքանիսին (հեղինակ Հ. Փիլիպոսեան): Ներկայացուող բոլոր նմուշները պատրաստուել են 1985-87ին եւ հենց դրանով էլ արժէքաւոր են, որովհետեւ լինելով ժամանակակից յարդարան-

[17] Երեւանում նման խանութներ կան Բուզանդի, Աբովեան փողոցների, Տիգրան Մեծի պողոտայի վրայ եւ այլուր:

[18] Սա ուշագրաւ երեւոյթ է եւ կարիք ունի առանձին հետազօտութեան: Մասնաւորա-էս՝ անհրաժեշտութիւն կայ զրուցելու յուշանուէրները պատրաստող վարպետների հետ եւ հասկանալու, թէ որն է եղել շարժառիթը, կամ նպատակը՝ նուռը զարդարելու Քէօթահիայի խեցեղէնին բնորոշ զարդաձեւերով: Յայտնի է, որ Քէօթահիայի խեցեգործ վարպետները պատրաստել են տարբեր չափերի ձուաձեւ կախիկներ, կանթեղներ, սալիկներ, բաժակներ եւն., բայց ոչ երբեք նուռ:

քային արուեստի գործեր, կրում են հայ աւանդական զարդարուեստի աւանդոյթները:

ԹՄ-666/1 յարդարանքային համալիրը մատուցարան է, 12 թաս-բաժակներով եւ սափորով (նկ. 15): Այստեղ ուշադրութեան է արժանի սափորի գլխիկ-կափարիչը, որը գեղարուեստական մետաղամշակութեան ինքնատիպ նմուշ է: Այն պատրաստուած է այնպէս, որ միաժամանակ ե՛ւ նռան պտուղ է, ե՛ւ՝ հայ աւանդական տարազով կնոջ կերպար (նկ. 16):

Նկար 15 եւ 16

ԹՄ-685/2 «Նուռ» համալիրը կազմուած է սկուտեղից, թաս-բաժակներից եւ կենտրոնական առանցքից կախուած շերեփից, պատառաքաղից եւ գնդից: Ուշագրաւ է, որ գունդը նուռ է, իսկ պատառաքաղի աշխատա-մասը՝ իրանն ու ժանիքները ձեւաւորուած են այնպէս, որ միաժամանակ նուռ են ներկայացնում: Բացի այս երեքից, կենտրոնական առանցքից կախուած է եւս վեց փոքր չափի պատառաքաղ, որոնք ունեն մեծ պատառաքաղի գեղարուեստական ձեւաւորումը: Սկուտեղը յարդարուած է նռան, խողողի եւ դեղձի պտուղներով:

ԹՄ-724 համալիրը կազմուած է սկուտեղ-մատուցարանից եւ հինգ դանակից: Սկուտեղ-մատուցարանի կենտրոնական զարդայօրինուածքի շուրջը պատկերուած են մէկական զոյգ մրգեր՝ նուռ, խաղող, դեղձ, տանձ եւ ծիրան, իսկ նրանց միջեւ գտնուող տարածութիւններում՝ կենդանիներ եւ թռչուններ: Ընդ որում՝ վերջին երկու համալիրների սկուտեղների վրայ

մրգատեսակները պատկերուած են բաւականին իրապաշտօրէն, իրենց բնորոշ տերեւներով եւ ցողուններով:

Նկատենք, որ ԺԲ.-ԺԳ. դարերից թուագրուող Քարվաճառի մի խաչքարի յօրինուածքում խաչատակի վարդեակի երկու կողմերից արմաւազարդի փոխարէն դէպի խաչահատումն են բարձրանում երկու մրգատու ծառեր՝ տանձենի եւ խնձորենի՝ ճիւղերին չորսական թռչուն: Խնձորենուն թառած թռչուններն ունեն երկար, դէպի ներքեւ իջնող պոչեր եւ նման են աղաւնիների (գուցէ եւ կաքաւների), իսկ տանձենուն թառածները մէջքներին պուտեր ունեն եւ միրհաւ են յիշեցնում: Կարելի է ենթադրել, որ այգային այս տեսարանը ներկայացնելու համար քանդակագործ վարպետն այստեղ պատկերել է իրեն ծանօթ ծառեր ու թռչուններ[19]:

Անդրադառնանք նաեւ այն կենդանիներին ու թռչուններին, որոնք պատկերուած են ԹՄ-724 համալիրի սկուտեղի վրայ: Դրանցից չորսը թռչուններ են, մէկը եղնիկ է ձագի հետ միասին:

Նռան եւ ծիրանի միջեւ պատկերուած է մայր եղնիկը ձագի հետ, իսկ խաղողի եւ դեղձի միջեւ՝ կնոջ գլխով եւ թռչնի պատկերով կիսառասպելական պատկեր՝ յուշկապարիկ, որը շատ է հանդիպում հայկական մանրանկարչութեան մէջ[20]:

Նռան եւ խաղողի, միջեւ պատկերուած է թռչուն՝ մասամբ ոճաւորուած եւ մասամբ իրապաշտօրէն: Վերջինիս շքեղ պոչն ու գլխի յարդարանքը ցոյց են տալիս, որ այստեղ պատկերուած է սիրամարգ, որին պատկերագրական տարբեր մօտեցումներով յաճախ ենք հանդիպում հայկական մանրանկարչութեան մէջ[21], խաչքարային յօրինուածում[22] եւ եկեղեցական յարդարանքում[23]: Եւս երկու գրեթէ միանման թռչուններ են պատկերուած ծիրանի եւ տանձի, ինչպէս նաեւ՝ տանձի եւ դեղձի միջեւ:

---

[19] Պետրոսեան, էջ 295, էջ 290, նկ. 392, էջ 351, նկ. 472, էջ 352, 353:

[20] Մնացականեան, էջ 239, նկ. 560, էջ 252, նկ. 577:

[21] Т. Измайлова, *Армянская миниатюра XI века* (Տ. Իզմայլովա, ԺԱ. դարի հայկական մանրանկարչութիւնը), Մոսկուա, «Իսկուստվո», 1979), էջ 46. նաեւ՝ Казарян, Манукян, էջ 33. նաեւ՝ Ժ-Պ. Մահէ, «Սիրամարգն ու սկահը հայկական աւետարանների խորաններում», *Պատմաբանասիրական հանդէս* 1:1986, էջ 106-12. նաեւ՝ Գ. Սարգսեան, «Թեղենեաց վանքի պեղումները (1979-1989 թթ. արդիւնքները)», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 2:1990, էջ 182. նաեւ՝ Յարութիւնեան, Սիմոնեան, էջ 18:

[22] Պետրոսեան, էջ 130. նաեւ՝ Ա. Ենոքեան, «Սիրամարգի պատկերագրութիւնը հայ միջնադարեան քանդակային արուեստում», *ՎԷՄ համահայկական հանդէս*, 3:2023, էջ 173-76:

[23] Ենոքեան, էջ 176-84. նաեւ՝ Զ. Յակոբեան, Լ. Միքայէլեան, Ա. Ասրեան, Թ. Աւետիսեան, *Հայաստանի 12-14րդ դդ. խոնարհուած եւ քիչ ուսումնասիրուած եկեղեցական կառոյցների քանդակային յարդարանքը (մաս առաջին)*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2023, էջ 95:

Ընդհանրացնելով կարող ենք ասել, որ վերջին երկու մատուցարաններ ի վրայ պատկերուած է այգի՝ Հայաստանին բնորոշ մրգատեսակներով ու կենդանիներով:

Հարկ է անդրադառնալ նաեւ ՀԱԹի N 6324 «Անահիտ» յարդարանքային սկահակին, որը ժամանակի գեղարուեստական մետաղամշակութեան բարձրարուեստ նմուշ է: Սափորի իրանին եւ վզին պատկերուած են նռան ճիւղեր ու տերեւներ, որոնք, կարծես, ճշգրիտ կրկնութիւնն են Զուարթնոցի նռնաքանդակների: Ինչպէս տեսնում ենք, լինելով գեղարուեստական մետաղամշակութեան նմուշ, սափորը միաժամանակ կրում է հայկական քանդակագործութեան շունչը:

ՆՈՒՌԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ (ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՒ ՅԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆ)

Նկար 17

ՀԱԹում պահուող Հռիփսիմէ Սիմոնեանի «Մայրութիւն» քանդակը ժամանակակից յարդարանքային արուեստի ինքնատիպ նմուշ է: Այն հրակայուն կաւից պատրաստուած քանդակ է, իսկ մշակութային առումով ազգագրական ինքնատիպ նմուշ՝ հայկական աւանդական տարազով կին (նկ. 17): Կնոջ գոգնոցի գօտուն յարդարուած են խաղողի եւ նռան որթագալար՝ պտուղներ եւ այդ որթագալարի մէջ՝ թռչուններ (նկ. 18): Այստեղ, բացի խաղողի պտուղները վայելող թռչուններից պատկերուած է նաեւ մէկ մարդկային ֆիգուր (կնոջ քանդակի ետեւի մասում, կնոջ մէջքին), որն աւելի շուտ երեխայ է յիշեցնում, քան հասուն մարդ: Ուշագրաւ է, որ մարդը (կամ երեխան) պատկերուած է վազքի պահին (կարծես այգում խաղալիս), ընդ որում՝ ոտքերը պատկերուած են որթագալարին միաձոյլ՝ որպէս մէկ ներդաշնակ ամբողջութիւն:

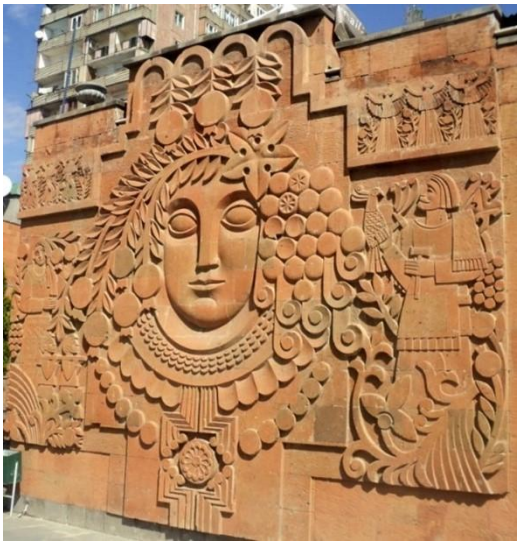
Ոճապատկերային (հիմնաձեւային) առումով գոգնոցի զարդագօտին կրկնում է Զուարթնոցի որթագալարը[24], իսկ թռչնապատկերներն ու մարդկային ֆիգուրը յիշեցնում են Աղթամարի զարդագօտին[25]:

[24] Ս. Մնացականեան, *Զուարթնոցը եւ նմանատիպ յուշարձանները*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1971, էջ 134-38:

[25] Կ. Մաթեւոսեան, *Աղթամարի պատմամշակութային ժառանգութիւնը*, Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան, Սբ. Էջմիածին, 2013:

Նկար 18 եւ 19

Յատկանշական է, որ Զըւարթնոցի քանդակներում նուռը չունի զարդաքանդակային, օրինաչափօրէն կըրկնուող կերպաւորում, այլ պատկերուած են նռան թըփեր՝ բազմապիսի պտուղներով, ինչը բնորոշ է հենց նուռ բոյսին[26]: Այս տեսանկիւնից ուշագրաւ է Երեւանի Քանաքեռ-Զէյթուն թաղամասի «Պայքար եւ յաղթանակ» քանդակաշարը, որի մաս կազմող կնոջ քանդակի մազերին փոխարինում է նռան ճիւղը՝ պտուղներով (նկ. 19):

Ուշագրաւ է Ջերմուկ քաղաքի կենտրոնական պուրակում տեղադրուած նստած կնոջ տուֆէ քանդակը, որտեղ կինը պատկերուած է նռնենու տակ նստած, ոճաբանօրէն կարելի է ասել՝ նռան ծառի ու պտուղների հետ միահիւսուած (նկ. 20):

Եւս մէկ քանդակ տեղադրուած է Երեւանի Մալաթիա-Սեբաստիա վարչական շրջանում՝ ներկայիս թաղապետարանի շէնքին (Սեբաստիա 32) յարող Բ. համաշխարհային պատերազմի 40ամեակի զբօսայգու սկզբնամասում: Այստեղ նռնենին պատկերուած է յղի կնոջ տեսքով՝ պտղի՝ մանկան հետ (նկ. 21):

Վերջին երեք օրինակներում նուռը քանդակուած է ազատ, իրապաշտական ոճով եւ միանգամայն հարազատ է Զուարթնոցի տաճարի նռան քանդակներին: Բերուած օրինակների բովանդակային հիմքում դրուած է նուռ-կին-մայրութիւն-պտղաբերութիւն գաղափարը: Նշենք, որ հեթանոս Հայաստանում նուռը նուիրաբերւում էր Անահիտ աստուածուհուն[27]:

Եզրափակելով նշենք, որ նռնաքանդակները առատօրէն հանդիպում են Երեւանի կենտրոնում խորհրդային եւ յետխորհրդային շրջանում կառուցուած շէնքերի գեղարուեստական յարդարանքում, մասնաւորապէս՝ Ա-

[26] Ստեփանեան-Ղանդիլեան, էջ 365, նկար 10:

[27] Степанян, էջ 213. նաեւ՝ Ստեփանեան-Ղանդիլեան, էջ 369:

միրեան 12 հասցէի շէնքին քանդակուած կարասներից մէկի վրայ, Երեւանի կոնեակի-օղու-գինու կոմբինատի շէնքի յարդարանքում (ճարտ. Ռաֆայէլ Իսրայէլեան), Ալեքսանդր Միասնիկեանի յուշարձանի գե-ղարուեստական յարդարանքում (ճարտ. Ջիմ Թորոսեան), ՀԱԹի կամարաշարի սիւների խոյակներին (ճարտ. Մարկ Գրիգորեան), Երեւանի քաղաքապետարանի շէնքի յարդարանքում (ճարտ. Ջիմ Թորոսեան), Կասկադ համալիրի յարդարանքում եւն.[28]:

Նկար 20 եւ 21

ՆՈՒՌԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ժողովրդական երգերում եւ զրոյցներում նուռը երեւան է գալիս սիրոյ, պտղաբերութեան եւ անմահութեան գաղափարների հետ: Այդպիսի օրինակներ ենք գտնում հայ ժողովրդական խաղիկների մէջ. նուռը, ծաղիկները, բողբոջները եւն. վիճակի երգերում երեւան են գալիս իրենց գաղափարական նշանակութեամբ: Բերենք միքանի օրինակ.

Խատիկ մի նռան խատի
Իմ խէրանց շէման տակն է.
Ճուղ տամ, ճուղ առնիմ ելամ՝
Ձիմ խէրանց պատկըններ ծածկիմ,
Ամէն ճղին ճուխտակ ճրագ,

[28] Վստահ ենք, որ Հայաստանի այլ վայրերի պատմամշակութային յուշարձաններն ուսումնասիրելիս նոյնպէս կը գտնենք նռան քանդակներ կամ պատկերներ, որոնք նոյնպես մասնագիտական ուշադրութեան արժանի կը լինեն:

Ամէն ճղին սիմամոն խաւք[29]:

Այսինքն՝ աղջկայ հօր շէմքի տակ կայ մի նռան հատիկ, որը պիտի ճիւղ արձակի, աճի, բարձրանայ եւ նրա հօր անունը ծածկի իր հովանու տակ: Այդ հրաշք ծառի վրայ պիտի ճրագներ վառուեն եւ նստեն «սիմամոն» հաւքերը: Այստեղ նռան հատիկը փոխաբերական իմաստ ունի եւ արտայայտում է գովերգուող աղջկայ գաղափարը. նռան հատ-աղջիկը նոյնացւում է օջախի, ընտանիքի, գերդաստանի գաղափարի հետ եւ հանդէս է գալիս որպէս այդ օջախի հիմնադիր[30]:

Ահա մի օրինակ միջնադարեան ժողովրդական հայրէններից.

- Ա՛յ իմ նռանահնդիկ,
Աչքդ է թուխ, ծոցդ է էգի...[31]

«Նռանահնդիկ» նշանակում է նռնահատիկ, կարմիր ու գեղեցիկ[32]: Այսինքն՝ աղջիկը նոյնացւում է նռան հատիկի՝ նռան սերմի, հետեւաբար աճի ու պտղաբերութեան գաղափարի հետ:

Հագեր ես կանաչ կարմիր,
Նռան հատ կու մանիս.
Կայներ ես դռան վրայ,
Բարձր նայիս, բարակ ծիծաղիս[33]:

Այս օրինակում կրկին տեսնում ենք աղջիկ-նռան հատիկ նոյնացումը:

ԺԷ.-ԺԸ. դարերի բանաստեղծ Դաւիթ Սալաձորցու «Դաւիթ Սալաձորեցուոյ ողբ ի մահն դստեր իւրոյ» տաղի մէջ կարդում ենք.

Ա՛յ իմ Նռանայ դստրիկ,
Նռանայ, սուրաթդ աննման.
Աւա՛ղ, քո կանանչ արեւդ,
Որ մըտաւ ի հողն ի զընտան[34]:
...
Քեզ անճառն ճար արի,
Մէկ ու ճար դուստր իմ Նռանայ.
Դու զիս բնաւերք արիր,
Զինչ պայղուշքն աւերքըն կ'ենան[35]:

---

[29] Մնացականեան, էջ 115:

[30] Նոյն:

[31] Մ. Աբեղեան, *Գուսանական ժողովրդական տաղեր*, Արմֆանի հրատ., Երեւան 1940, էջ 145:

[32] Նոյն, էջ 330:

[33] Նոյն, էջ 107:

[34] Հայր Ներսէս Ակինեան, «Դաւիթ երէց Սալաձորեցի տաղասաց», *Հանդէս ամսօրեայ*, 10-12:1936, էջ 499:

[35] Նոյն, էջ 500:

Այս գաղափարական հասկացութիւնները պահպանուել եւ հասել են մինչեւ ԺԹ.-Ի. դարերը: Մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ժողովրդական հետեւեալ խաղիկները՝

Խանդուտ կայնէ ժամի դուռ,
Գօտին զարկէ Վանայ նուռ.
Մէկ կ'իշկի, մէկ շորորայ,
Տեսնողի սիրտ տ'օրօրայ:

Կամ՝

Դու ելեր ես, կայներ ես դուռ,
Քո մէջք զարկեր զարկեր ջուխտ ըմ նուռ,
Աստուած սիրես, ձի պագ ըմ տուր[36]:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ամփոփելով՝

Ա) նուռը (նուռ-զարդանախշը, նռնանախշը), չնայած մասնակի ընդհատումներին, միշտ իր ուրոյն տեղն է ունեցել հայկական զարդարուեստում եւ իր բազմազան ոճաւորումներով առկայ է հայ ժողովրդական, ինչպէս նաեւ յարդարանքային-կիրառական արուեստի գրեթէ բոլոր ճիւղերում,

Բ) նռան/նուռ զարդանախշի խորհրդաբանութիւնը մասնակի փոփոխութիւններով հանդերձ, իր կայուն բովանդակութիւնն ու իմաստաբանական խորքն է ունեցել եւ ունի հայ ժողովրդական ընկալումներում եւ քրիստոնէական մշակոյթում,

Գ) հայ ազգագրական եւ բանահիւսական նիւթում նռան խորհրդաբանութիւնը լիովին համահունչ է հայ ժողովրդական արուեստի տարբեր ճիւղերում գոյութիւն ունեցող իմաստաբանական դրսեւորումներին եւ հենց այս տեսանկիւնից էլ հանդիսանում է ազգային ինքնատիպութեան բնորոշ դրսեւորումներից մէկը:

[36] Մ. Աբեղեան, *Ժողովրդական խաղիկներ*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1940, էջ 470:

THE POMEGRANATE IN ARMENIAN ORNAMENTAL ARTS AND FOLKLORE (SUMMARY)

ARTAK ASATRYAN
sardarapatasatryan@gmail.com

Traditionally, the pomegranate occupies a unique place in Armenian ornamental arts as one of its very basic motifs. Furthermore, in contemporary Armenian perception, the pomegranate is considered a national symbol identified with the Armenian ethnic group.

There are a number of studies on the symbolism of the pomegaranate. However these studies mainly deal with medieval Armenian sculpture and miniatures. Nonetheless, the pomegranate is widely observed in late 19th and early 20th century Armenian copper works, as a basic ornament, as well as in the weaving and decorative arts (rug weaving, Gobelin tapestries and figurative sculptures) of the late 20th century.

The paper is an attempt to gather evidence and observe this fact and create a holistic picture of the diverse presentations and widespread usage and expressions of the pomegranate as well as its transformations in contemporary arts and its lineage of centuries old Armenian traditions.

ԵՐԱԺԻՇՏ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՅԵՍՈՒ ԱՐԵՒԵԼՑԻՆ ԵՒ ԻՐ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՏԱՂԱՐԱՆԸ (1348)

ԱՍՏՂԻԿ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ
a.musheghyan@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

1348ին Կիլիկիայի խոշորագոյն գրչակենտրոններից մէկում՝ Սսում, տեղի է ունենում պատմամշակութային խոշոր իրադարձութիւն՝ ընդօրինակւում է մի գանձարանային Տաղարան, որը 1241ին Դրազարկում գրուած Տաղարանից յետոյ ժամանակագրօրէն մեզ հասած երկրորդ մատեանն է: Այս մեծարժէք ձեռագիրը, որ պահւում է Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան ձեռագրատանը (N 2070)[1], ցարդ ամբողջապէս չի արժանացել պատշաճ ուշադրութեան: Պատճառն այն է, որ մինչեւ Վենետիկի ձեռագրացուցակի հրատարակումը ձեռագիրն անծանօթ է եղել ուսումնասիրողներին. Սակայն դրանից յետոյ էլ յիշատակուել է այս կամ այն ձեռագրական միաւորին անդրադարձի շրջանակներում միայն: Մենք առաջին անգամ գիտականօրէն ուսումնասիրել ենք Տաղարանը՝ արժեւորելով նրա պատմական դերն ու նշանակութիւնը եւ ներկայացնելով անուանի երաժիշտ-փիլիսոփայ, գրիչ եւ մանրանկարիչ Յեսու Արեւելցու վաստակը: Տաղարանը դիտարկելով որպէս պատմական զարգացման նոր փուլի դրսեւորում՝ քննել ենք նրա կառուցուածքը, տաղ-փոխ-*մեղեդի* համակարգը, ճշգրտել «Կարգ» եզրոյթի գործածութեան իմաստը ձեռագրում եւ առհասարակ տաղային արուեստում: Հանգամանօրէն զննել ենք տաղային նմուշները՝ ստեղծուած Ե. դարից մինչեւ ԺԴ. դար՝ վեր հանելով նոր ընդգրկուած միաւորները, առանձին ցանկով ներկայացրել Սրբ. Գրիգոր Նարեկացու եւ Սրբ. Ներսէս Շնորհալու տաղերն ու փոխերը, որ - ըստ մեր քննութեան - գոյութիւն ունեցող վաղագոյն գրառումներն են: Համեմատելով ձեռագրական այլ աղբիւրների հետ՝ վերականգնել ենք բազմաթիւ տաղային միաւորներ, որ պակասում են թերթերն ընկած լինելու պատճառով: Բացայայտել ենք միքանի նորայայտ հեղինակների անուններ՝ փորձելով ճշգրտել նրանցից միքանիսի ինքնութիւնը: Առանձնայատուկ ուշադրութեան ենք արժանացրել նաեւ երաժշտական բաղադրիչով պահպանուած տաղերը՝ արծարծելով հեղինակներին, ստեղծման ժամանակաշրջանին, վայրին, ոճին, ձայնեղանակային կողմին եւ երաժշտարտայայտչական միջոցներին վերաբերող հարցեր: Հետազօտութիւնն առաւել խորը եւ համակողմանի դարձնելու նպատակով ուսումնասիրել ենք բազմաթիւ ձեռագրական սկզբնաղբիւրներ, ինչպէս նաեւ քննուող հարցերին առնչուող ընդլայն եւ բազմաժանր գրականութիւն:

[1] Մեր երախտագիտութիւնն ենք յայտնում հոգեշնորհ Տ. Վահան Ծ. վրդ. Օհանեանին՝ ձեռագրի թուային պատճէնը մեզ տրամադրելու համար:

ՁԵՌԱԳՐԻ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Յեսու Արեւելցու գրած մատեանն անգնահատելի արժէք է ներկայացնում նախ որպէս գանձարանային Տաղարանի վաղագոյն նմուշներից մէկը, ապա նաեւ՝ նրա աշխատասիրութեամբ մեզ հասած եզակի գրական յուշարձան: Հայր Սահակ Ճեմճեմեանը ձեռագրի նկարագրութեան մէջ յատկապէս ընդգծել է՝ «*Մատեանս է ընտիր Տաղարան, բովանդակութեամբ ճոխ, հնագոյնը մեր հաւաքածոյին*»[2]: Այն թղթեայ է, միասիւն գրութեամբ, բաղկացած 26 պրակից (իւրաքանչիւրը՝ 12ական թերթ, որ յետագայում խախտուել է՝ թերթերի կորստեան պատճառով), տողերի քանակը՝ 21:

Գլխաւոր յիշատակարանում կարդում ենք. «Փառք Սուրբ Երրորդութեանն եւ Մի Աստուածութեանն, Հաւր եւ Որդւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն, ամէն ամէն: Գրեցաւ Տաղարանս՝ ի թուականի ՉՂԷ. (1348) ի թագաւորութեանս Հայոց Կոստանդեա՝ որդոյ իշխանաց իշխանին մարաջախտուն, եւ ի հայրապետութեան տեառն Մխիթարայ, ի մայրաքաղաքս ի Սիս, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Մինասայ, ձեռամբ ***անիմաստ գրչի եւ սուտանուն Յեսու իրէց ֆ[ի][լ[ի]ս[ոֆայ]ի***՝ ի վայելս անձին իմոյ» (թ. 281աբ)[3]: Յետագայ միքանի յիշատակագրութիւններում գրիչն իրեն անուանում է՝ ***Յեսու իրէց սուտ[անուն] փ[ի][լ[իսոփա]*** (թ. 48ա), ***Յեսու պիտականուն փ[ի][լ[ի]ս[ոփա]*** (թ. 112բ), ***Յեսու իրէց սուտանուն փ[ի][լ[ի]ս[ոփա] Արեւելցի*** (թ. 139ա), ***սուտանուն փ[ի][լ[ի]ս[ոփա] Յեսու իրէց Արեւելցոյ*** (թ. 196ա), ***անարժան Յես[ու] ֆ[ի][լ[ի]ս[ոֆա]*** (թ. 281բ)[4]:

Այսպիսով, Յեսուն գործել է Սսի մայրավանքում, իսկ Տաղարանը գըրչագրել նրան մօտ գտնուող Ս. Մինաս եկեղեցում, որ համարւում էր ժողովրդի ամենասիրելի սրբավայրերից մէկը[5]: Ըստ ամենայնի, Սսում է պահուել այն գաղափար օրինակը, որի մասին գրիչը կարեւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում. «Քրիստոս Աստուած իմ, Քո Սուրբ Պայծառակերպութեանդ բարեխաւսութեամբ ողորմեա ստացօղի գրոցս նոյն եւ գրողիս **սուտանուն փ[ի][լ[ի]ս[ոփա] Յեսու իրէց Արեւելցոյ** եւ ծնողաց իմոց: Եւ **Յովաննէս**

---

[2] *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտր. Ե., Յայսմաւուրք-Գանձարան-Տաղարան-Տօնացոյց*, յօրինեց Հ. Ս. վրդ. Ճեմճեմեան Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1995, ձեռ. N 2070, սիւն. 636:

[3] Այս եւ յետագայ մէջբերումներում ընդգծումները մերն են:

[4] Յիշատակարանները հրատարակել է Ճեմճեմեանը (*Մայր ցուցակ Վենետիկի, Ե*, սիւն. 659-60: Դրանցից երկուսը հրատարակուել են հետեւեալ հատորում՝ *Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԴ. դար, մասն Բ. (1326-1350 թթ.)*, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկեան, Ա. Մաթեւոսեան, Ա. Ղազարոսեան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երեւան, 2020, էջ 474):

[5] Մ. Քէլէշեան, *Սիս–Մատեան. պատմական, տեղեկագրական, ազգագրական եւ յարակից պարագաներ*, տպարան «Հայ Ճեմարան»ի, Պէյրութ, 1949, էջ 168:

սարկաւագն որ զօրինակս շնորհեաց եւ որ յիշէ սրտի մտօք եւ ինքն յիշեալ լիցի» (թ. 196ա):

Իբրեւ դասական նմուշ՝ ձեռագիրը յետագայում ունեցել է միքանի ընդօրինակութիւններ, ինչպէս՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի (ՄՄ) N 3503 Տաղարանը (1394), եւ մէկ այլ Տաղարան՝ արտագրուած 1395ին[6], երկուսն էլ՝ Սսում: Ձեռագրերի գրիչ եւ ստացող Եսայի աբեղան դրանց յիշատակարաններում յատկապէս ընդգծել է՝ «Գրեցաւ սա ձեռամբ վերջին եւ մեղսաթաւալ եւ անարժան գծաւղի՝ Եսայի աբեղայի […] **ի լաւ եւ յընդիր աւրինակէն Յեսու փիլիսոփային**»:

Կիլիկեան թագաւորութեան անկումից յետոյ Արեւելցու Տաղարանը, անցնելով բազմադարեան դեգերումների յորձանուտով, յայտնուել է Պոլսում եւ հանգրուանել մասնաւոր հաւաքածոյում[7]: 1836ին Մխիթարեան միաբան հայր Գէորգ վրդ. Հիւրմիւզեանը, գտնուելով Պոլսում, արտագրել է ձեռագիրը եւ վերադառնալով Վենետիկ՝ պատճէնն ի պահ տուել Մխիթարեան մատենադարանին (Վնտկ. 1288)[8]: 1879ին, արդէն Արեւելցու ընդօրինակած բուն Տաղարանն է մուտք գործել մատենադարան:

ՅԵՍՈՒ ԵՐԱԺԻՇՏ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ԱՐԵՒԵԼՑԻ

«Արեւելցի» մականունը յուշում է, որ Յեսուն ծնունդով բուն Հայաստանից պէտք է լինէր: Յայտնի է, որ ժամանակին *արեւելեան վարդապետերը* ուսանելու էին գնում Կիլիկիա. «*դարձեալ եւ անդուստ յարեւելից՝ ոչ վարկ-պարագի սպասաւորք ոմանք բանի, այլ եւ համբաւելքն առ մեզ գիտութեամբ եւ մատենագրութեամբ՝ գային ի Կիլիկիայս, ի գիւտ իմաստից եւ գրոնոյ, մերթ յայտնի, մերթ ծածկեալ զաստիճան իւրեանց, զի համարձակ աշակերտեսցեն*»[9]: Այդ վարդապետերից էին Մխիթար Գօշը, Վարդան Արեւելցին, Կիրակոս Գանձակեցին (նոյնպէս Արեւելցի կոչուած), Խաչատուր Տարօնեցին, Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը: Ուրեմն, Յեսու քահանան եւս մեկնել է Սիս՝ ուսումնասիրելու բարձր ծաղկման հասած կիլիկեան երաժշտական մշակոյթը, ծանօթանալու անցեալ եւ իր ժամանակի ստեղծագործական նուաճումներին, ինչպէս նաեւ կատարելագործելու իր մասնագիտական տարաբնոյթ գիտելիքները՝ կապուած յատկապէս խազագրութեան արուեստի, պատմատեսական այլազան խնդիրների հետ, ինչպէս նաեւ

---

[6] Երկրորդ ձեռագրի մասին տե՛ս՝ *Հայաստան* լրագիր, Կ. Պոլիս, N 101, 31 Յունուար 1852. նաեւ՝ Կ. Յ. Բասմաջեան, *Լեւոն Ե. Լուսինեան վերջին թագաւոր հայոց*, տպագր. Տ. Տօղրամաճեան, Պարիս, 1908, էջ 161: Ձեռագրի պահպանման վայրը յայտնի չէ:

[7] Ձեռագրի սեփականատէրն էր Գրիգոր աղա Գըլճեանը՝ Կ. Պոլսի ազգասէր եւ նուիրեալ անձանցից մէկը (*Մայր ցուցակ Վենետիկի, Ե*, սիւն. 661):

[8] Անդ, սիւն. 661-62:

[9] Հ. Ղ. Վ. Մ. Ալիշան, *Սիսուան. համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1885, էջ 224:

խորամուխ լինելու ձեռագրերի գրչութեան անեզր գաղտնիքներին: Սիսը, որ ԺԲ. դարի 70ականներից մինչեւ 1375՝ Կիլիկիայի մայրաքաղաքն էր[10], իսկ 1292ից մինչեւ 1441՝ նաեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների նստավայրը[11], մեծ դեր է ունեցել կիլիկեան մշակոյթի, մասնաւորապէս՝ երաժշտական արուեստի զարգացման գործում, եւ իվերջոյ վերածուել հայ երգաստեղծութեան կիլիկեան դպրոցի գլխաւոր կենտրոններից մէկի[12]: Սսում են գործել բազմաթիւ փայլուն երաժիշտներ, ընդօրինակուել արժէքաւոր երաժշտածիսական մատեաններ[13]:

*Նոր հայկազեան բառգիրքը «փիլիսոփայ»*ն մեկնում է իբրեւ «երաժիշտ կամ երգիչ եկեղեցական», եւ մէջբերելով միքանի գրառում կիլիկեան ձեռագրերից՝ յիշատակում է նաեւ Յեսու փիլիսոփային[14]: Յաջորդ կարճառօտ վկայութիւնն առ այն, որ **Յեսուն** փիլիսոփայ էր եւ ունէր մի ընտիր Տաղարան, գտնում ենք Հրաչեայ Աճառեանի *Հայոց անձնանունների բառարան*ում[15]: Այսքանով, ահա, աւարտւում են արժանայիշատակ երաժշտի մասին հատուկտոր տեղեկանքները, եւ փաստացի միակ ու անփոխարինելի սկզբնաղբիւրը մնում են նրա *ինքնագիր յիշատակարանները:*

Յեսու փիլիսոփան եղել է կիլիկեան երաժշտական մշակոյթի երեւելի դէմքերից: Նա ներկայանում է որպէս հայոց միջնադարեան երաժշտաբանաստեղծական արուեստի հրաշալի եւ խորունկ գիտակ, նաեւ աչքի է ընկնում խազագրութեան արուեստի փայլուն իմացութեամբ՝ գրական բնագրերին վարպետօրէն ներհիւսելով ճոխ ու բարդագոյն խազանշանները:

ՅԵՍՈՒ ԱՐԵՒԵԼՑԻՆ ԳՐԻՉ ԵՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ

Յեսու Արեւելցին բազմաշնորհ գործիչ է: Ընդօրինակման արուեստի կիլիկեան դպրոցի լաւագոյն վարպետներից է նա, որ ձեռագիրն արտագրել է ընտիր, վայելչագիր բոլորգրով, կարմիրով առանձնացնելով տաղային միաւորների խորագրերը, բաց շագանակագոյնը գործածելով տաղերի ըսկզբնատողերի եւ փոխերի գլխագրերի համար, իսկ փոխերի սկզբնատողերում յաճախ համադրել այդ երկու երանգները: Ճեմճեմեանի կարծիքով՝ ձե-

---

[10] Գ. Միքայէլեան, *Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութիւն*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2007, էջ 18 եւ 132:

[11] Անդ, էջ 18:

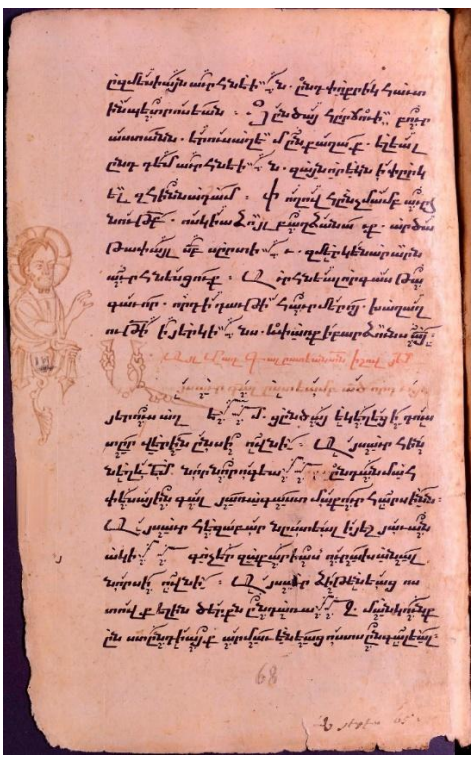
[12] Ն. Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ հայ երաժշտութիւնը V-XV դդ.*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 41:

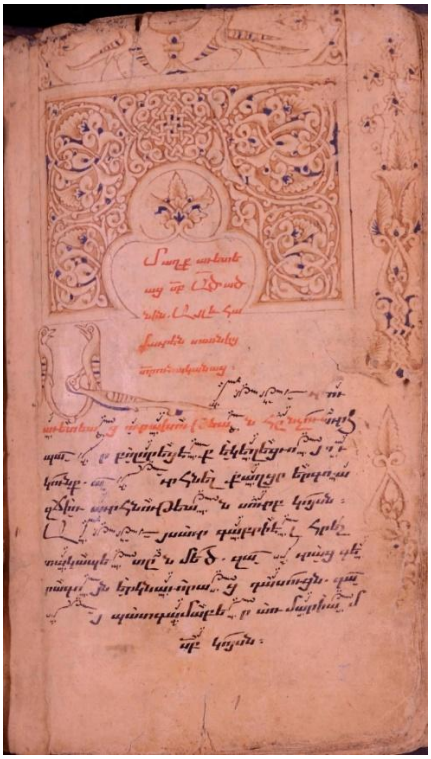
[13] Ա. Մուշեղեան, «Կիլիկեան երաժիշտ-փիլիսոփաների գործունէութիւնը Սսում եւ Դրազարկում (ԺԳ.-ԺԴ. դդ.)», *Աստուածաբանական եւ կրօնագիտական յօդուածների ժողովածու (Երեւանի պետական համալսարան)*, Ը:2022, էջ 41-51:

[14] Հ. Գ. Աւետիքեան, Հ. Խ. Սիւրմէլեան, Հ. Մ. Աւգերեան, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հտր. երկրորդ*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1837, էջ 941-42:

[15] Հ. Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան, հտր. Բ*, Պետական համալսարանի հրատ., Երեւան, 1944, էջ 527:

ռագրի ծաղկողը նոյնպէս Յեսուն է[16], որն իր նկարչական տաղանդը դրսեւորելով՝ նրբին ուրուագծերի միջոցով վրձնել է գեղեցիկ գլխազարդ թռչնագրեր եւ հանգուցագրեր, տարատեսակ լուսանցազարդեր: Տաղարանի արժէքաւոր մասն են կազմում պատկերագրական ուրոյն լուծումներով կատարուած Տէրունական եւ սրբոց բարձրաճաշակ եւ արտայայտիչ դիմանկարները՝ Յիսուս Քրիստոս (թ. 38բ), Սրբ. Աստուածածին (թ. 69ա), Սրբ. Յովհաննէս Մկրտիչ (թ. 153բ), Հրեշտակապետ (թ. 73բ), Սրբ. Յովհաննէս աւետարանիչ (թ. 58ա), Սրբ. Պետրոս (թ. 48ա) եւ Սրբ. Պօղոս (թ. 50ա) առաքեալներ, Սրբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ (թ. 163բ), Սրբ. Գէորգ (թ. 217բ) եւ Սրբ. Սարգիս (թ. 279ա) զօրավարներ եւ այլք՝ բոլորը գծանկարուած բաց շագանակագոյն երանգով եւ տեղադրուած ըստ տաղային միաւորների բովանդակութեան[17]:

Յիսուսի դիմապատկերը (Վնտկ. 2070, թ. 38բ) եւ Վնտկ. 2070, թ. 5ա

Ձեռագիրն ունի նոյնաոճ նկարազարդմամբ մէկ կիսախորան (թ. 5ա), որի ուղղանկիւն գլխազարդում պատկերուած աղաւնակերպ հաւքերը երկու

[16] *Մայր ցուցակ Վենետիկի, Ե.*, սիւն. 645:

[17] Միւս մանրապատկերներն ու սրբոց դիմանկարները տե՛ս՝ թ. 39բ, 42ա, 44ա, 63բ, 68բ, 87ա, 182ա, 185բ, 212ա, 213բ:

կողմից պահում են Սրբ. Հաղորդութեան սկիհը, իսկ ներքեւի մասում համադրւում են ծաղկային-բուսական եւ հանգուցահիւս զարդանախշերը: Կիսախորանի կենտրոնի կամարներից ներս գրիչը տեղադրել է **Ա** տաղային միաւորին նախադասուող՝ «Տաղք Աւետեաց Սուրբ Աստուածածնին, այլեւ համաւրէն տաւնից Տէրունականաց» խորագիրը:

ՏԱՂԱՐԱՆԸ ՈՐՊԷՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՒԼԻ ԴՐՍԵԽՈՐՈՒՄ

Մեզ հասած վաղագոյն գանձարանային Տաղարանի[18] (գրուած 1241ին Դրազարկ, գրիչ՝ Յովհաննէս)[19] եւ Յեսու Արեւելցու ընդօրինակածի միջեւ մէկ հարիւրամեակից աւելի ժամանակաշրջան է ընկած, որից մատեանի որեւէ օրինակ չի պահպանուել: Այդու՝ նրա պատմական ընթացքի մասին պատկերացում կազմելն անհնար է, թէեւ, անշուշտ, ենթադրելի է, որ այն զարգացել եւ ժամանակի պահանջներին համընթաց անհրաժեշտ փոփոխութիւններ է կրել: Հարկ է նշել, որ ի տարբերութիւն կանոնական երաժշտածիսական մատեանների - ինչպիսին էր, օրինակ, Շարակնոցը - նոր ստեղծագործութիւնների մուտքը Գանձարան եւ Տաղարան ժողովածուներ առաւել ազատ էր եւ ոչ սահմանափակ[20]: Հաստատուն միաւորներից զատ՝ դրանք լրացւում էին միեւնոյն տօնի համար գրուած բազմաժանր երգերով, նոր բանաստեղծութիւններ էին յօրինւում ոչ միայն արդէն գոյութիւն ունեցող, այլեւ յընթացս հաստատուող եկեղեցական տօների առթիւ: Այս ամէնն ի մտի ունենալով՝ կարելի է պատկերացնել, թէ մատեանն ինչպիսի բովանդակային փոփոխութիւններ է կրել:

1241ին եւ 1348ին ընդօրինակուած երկու գանձարանային Տաղարանների զուգադրումը ցոյց է տալիս, որ երկրորդն անհամեմատ ծաւալուն է եւ հարուստ՝ ընդգրկուած նիւթերի քանակով (ներառեալ նաեւ այն միաւորները, որ գրառուած են եղել ժամանակի ընթացքում կորսուած թերթերին):

---

[18] Ձեռագրի մասին տե՛ս՝ Ա. Քէօշկէրեան, «Փարիզի Ազգային Մատենադարանի N 79 Գանձարան-Տաղարանը. Ա. Գանձարան», *Էջմիածին*, Թ:1971, էջ 48-53. նաեւ նոյնի՝ «Բ. Տաղարան», *Էջմիածին*, ԺԲ:1971, էջ 31-41. նաեւ՝ Ա. Մուշեղեան, «Հայոց հնագոյն Տաղարանը», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 38:2018, էջ 155-80:

[19] Ֆրանսայի Ազգային գրադարան, ձեռ. N 79 (Փրզ. 79): Ձեռագրի մանրամասն նկարագրութիւնն առաջին անգամ կատարել է Քէօշկէրեանը (*Գրիգոր Նարեկացի, տաղեր եւ գանձեր*, աշխ. Ա. Քէօշկէրեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1981, էջ 293-302. նաեւ՝ R. H. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, avec le concours de B. Outtier et de G. Ter-Vardanian, *Manuscrits Arméniens de la Bibliothèque Nationale de France. Catalogue*, Bibliothèque Nationale de France/Fondation Calouste Gulbenkian, Paris, 1998, col. 158-67:

[20] Այս մասին տե՛ս՝ Ա. Քէօշկէրեան, *Գանձարանային մշակոյթ*, «Եասոն» հրատ., Երեւան, 2008, էջ 16. նաեւ՝ «Գրիգոր Նարեկացի, գանձտետր», ներած.՝ Ա. Քեօշկէրեան, *Մատենագիրք հայոց, հտր. ԺԲ.*, Նայիրի, Երեւան, 2011, էջ 609:

Տաղարանին նախադրուած է նիւթերի ցանկը, որից ներկայ բնօրինակում առկայ են սոսկ **ԼԴ–ՃԿԶ** թուահամարները (սկզբնական թերթերը չեն պահպանուել):

Արեւելցու Տաղարանում արձանագրում ենք երկու կարեւոր սկզբունքային նորոյթ: Տաղային միաւորների ժանրային ցուցիչների (տաղ, փոխ, *մեղեդի*) փոխարէն որոշ խորագրերում կիրառւում են երկու հիմնարար եզրոյթներ, որոնք, անկասկած, աւելի վաղ են հաստատուել:

Դրանցից առաջինն է՝ «**կանովն»,** որ հանդիպում է Սրբ. Ծննդեան տօնի Բ.ից մինչեւ Ը. օրը երգուող շարքերում, եւ բաղկացած է երկու մասից.

ա. «Կանովն երկրորդ աւուր առաւաւտին» (յաջորդիւ՝ **«երրորդ, չորրորդ»** եւն.):

բ. «Նմին աւուր երեկոյին ժամու», «Նմին աւուր երեկոյին ասա», «Երեկոյին ասա, լաւ է», «Երեկոյին ասա, խիստ է լաւ» (նաեւ՝ համանման այլ խորագրեր):

Մասերից իւրաքանչիւրն ունի հերթական թուահամար եւ բաղկացած է կա՛մ միայն տաղից, կա՛մ տաղ ու փոխ զոյգից:

Ուրեմն՝ մեր ձեռագրում «**կանովն**» եզրոյթը գործածուել է՝ նկատի առնելով այն առանձին ամբողջական համակարգը, որ բաղկացնում են Առաւօտեան եւ Երեկոյեան ժամերի երգեցողութիւններն ամփոփող տաղային միաւորները[21] (տե՛ս՝ **Զ-Է, Ը-Թ, Ժ-ԺԱ, ԺԲ-ԺԳ, ԺԴ-ԺԵ, ԺԶ-ԺԷ, ԻԷ-[ԻԸ]**[22]): Հետաքրքիր է, որ նոյնպիսի բաղադրակազմ ունի Աստուածայայտնութեան տօնի առաջին օրուայ պատկերը[23], սակայն այստեղ «կանովն» բառը բացակայում է[24]. ենթադրաբար, գրչի ձեռքի տակ եղել է այլ՝ աւելի հին ըսկզբնաղբիւր, որից նա օգտուել է:

Երկրորդ եզրոյթն է՝ «**կարգ»,** որը երկիցս է կիրառուած.

1. «ՁԲ. Կարգ Եկեղեցւոյ ի Սուրբ Նարեկացւոյ». տաղ՝ «Երկինքն ի յերկիրս» (թ. 143ա) եւ փոխ՝ «Հաւուն, Հաւուն» (թ. 144ա)[25]:

---

[21] Փրգ. 79ում Ծննդեան Ութօրէքի նոյնատիպ տաղաշարքերը խորագրուած են՝ «Տաղ առաջին.... երկրորդ...[եւն.] առաւաւտուն» + «Տաղ նմին աւուր Երեկոյին» եւ այդպէս շարունակ:

[22] ԻԸ թուահամարը կրող շարքը ձեռագրում բացակայում է՝ թերթն ընկած լինելու պատճառով: Առաջնորդւում ենք ըստ ՄՄ 3503 ձեռագրի:

[23] Առաջին բաղկացուցչի խորագիրն է՝ «**Դ. Տաղ յաւրինել ջրոյն ասա**» (Նարեկացու «Աւետիս մեծ խորհրդոյ» տաղով ու նրա մաս կազմող փոխերով), իսկ երկրորդինը՝ «**Ե. Նմին աւուր երեկոյին ժամու**» (Շնորհալու «Այսաւր ի սկզբան Բանն» տաղով ու «Նոցին համաձայնեալ» փոխով»):

[24] Այսպիսին են նաեւ Աւագ Շաբաթի Առաւօտեան եւ Երեկոյեան որոշ կարգեր (**ԾԷ, ԾԸ**):

[25] Նոյն խորագիրը հանդիպում է հետեւեալ ձեռագրերում՝ ՄՄ 7785. «**[ԽԵ]. Կարգ Եկեղեցւոյ. Գրիգորի Նարեկացւոյ ասացեալ**» (թ. 336), ինչպէս նաեւ ՄՄ 3503. «**ՃԱ. Կարգ Եկեղեցւոյ Գրիգորի Նարեկեցւոյն ի Սուրբ Եկեղեցւոյ**» (թ. 200բ):

Քննելով այս եզրոյթի գործածութեան առնչուած հարցերը, Քէօշկէրեանը եկել է այն եզրայանգման, որ «կարգ» բառը գալիս է երգերի հեղինակից՝ Նարեկացուց, «*որը փուեալ փօնի համար գրել է ոչ միայն գանձ ու տաղ, այլեւ դրանց համար սփեղծել է կարգ՝ արփայայփուած փաղով ու փոխով*»[26]:

2. «Կարգ» եզրոյթի երկրորդ կիրառումն առնչւում է Սրբ. Ներսէս Շնորհալի հայրապետի անուանը.

«**ՂԹ. Կարգ Սուրբ եւ կենսաբեր Խաչին Քրիստոսի. տաղ Տեառն Ներս[իսի] Հայ[ոց] Կաթ[ողիկոսի]**». տաղ՝ «Նոր դրախտին եկեղեցւոյ (թ. 196բ)» եւ փոխ՝ «Կենաց փայտ տընգեալ» (թ. 197բ) :

Հայոց եկեղեցական *Տօնացոյց*ում Խաչի եւ Եկեղեցու տօները շաղկապուած են եւ համաժամանակ են ընթանում. այսու կարծում ենք, որ Շնորհալին ինքը, իր մեծ նախորդի՝ Նարեկացու հետեւողութեամբ, Խաչին նուիրուած իր տաղերին նոյնպիսի ժանրային անուանակոչում տուած լինի, ինչն աւանդաբար պահպանուելով ձեռագրական աղբիւրներում՝ փոխանցուել է Տաղարանի գաղափար օրինակին՝ արտացոլուելով նաեւ Արեւելցու մատեանում: Ուրեմն՝ հիմք ընդունելով մեր հանճարեղ երաժիշտ-փիլիսոփաների անուանադրած եզրոյթը՝ այսուհետեւ տաղն իր սարքով ուղղակիօրէն կարող ենք կոչել «**կարգ**»:

Ի տարբերութիւն Փրզ. 79ի՝ Արեւելցու Տաղարանում տաղային միաւորներն ունեն այբբենական գլխակարգութիւն, ինչն արդէն արմատաւորուել էր նախընթաց ժամանակամիջոցում: Որոշակի սկզբունք այստեղ դրսեւորուած չէ. հերթական թուահամարների ներքոյ տեղադրուած են՝ 1. առանձին տաղեր կամ *մեղեդիներ* (**Ի-ԻԴ, ԼԹ, ԽԳ, ՀԸ, ՀԹ, ՁԱ** եւն.), 2. առանձին կարգեր (**ՀԳ-ՀՋ** եւն.), 3. միեւնոյն տօնին նուիրուած երկու եւ աւելի կարգեր (**ԽԷ, Ծ, ԾԹ, Ղ**): Իւրաքանչիւր կարգ բաղկացած է առաւելապէս տաղ+փոխ զոյգից կամ տաղ+փոխ+*մեղեդի* եռեակից, սակաւ՝ տաղ+փոխ+փոխ (**Ճ**), հազուադէպ՝ տաղ+փոխ+փոխ+փոխ (**ԿԵ**) կամ տաղ+փոխ+փոխ+փոխ+*մեղեդի* (**Կ**) բաղադրիչներից:

ՏԱՂԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒԱԾՔԸ

Տաղարանի սկիզբն ազդարարւում է Սրբ. Աստուածածնի Աւետման տօնով՝ Ներսէս Լամբրոնացու «Աւր է[27] Աւետեաց ուրախութեան հնչումն» տաղով (թ. 5ա), ի տարբերութիւն հնագոյն ձեռագրի, որը սկսւում էր Ներսէս Շնորհալու «Այսօր աւետեաց Գաբրիէլի լրումն» Սրբ. Ծննդեան Ճրագալոյցի տաղով: Վերջինս Արեւելցու Տաղարանում չի պահպանուել՝ թերթերն ընկած լինելու պատճառով: Ըստ ՄՄ 3503 ձեռագրի՝ այն տեղադրուած է եղել **Գ** համարի ներքոյ եւ ունեցել հետեւեալ պատկերը.

---

[26] *Գրիգոր Նարեկացի, տաղեր եւ գանձեր*, էջ 40:

[27] Ճեմճեմեանը «Աւր է» կապակցութեան փոխարէն արձանագրել է «Այսաւր» (*Մայր ցուցակ Վենետիկի, Ե*, սիւն. 636):

Գ. Տաղ Սրբոյ Յայտնութեան առաջի աւուրն.

Այսաւր աւետեաց Գաբրիէլի լրումն.

Փոխ. Նոր ծաղիկ բըղխէ այսաւր:

Արեւելցու Տաղարանում պակասում են նաեւ նախորդ՝ **Բ** համարի «Իմանալի սէրովբէ» փոխի մեծ մասը (թ. **7բ**ում առկայ է միայն առաջին երեք տողը), եւ դրան յաջորդող «Այսաւր երեւի Անհասն ի բարձանց» փոխը[28]:

Ժամանակին Հիւրմիւզեանն իր ընդօրինակութեան ծանօթութեան մէջ արձանագրել էր. «Բնագիր Տաղարանիս բոլորգիր էր, թուղթ բամբակեայ, ութածալ կամ փոքր քառածալ դրիւք կազմեալ, ըստ հին գրչագրաց՝ երկրորդ անգամ, որպէս թուի, զի ոչ միայն պակասէին ի նմա թուղթք անկեալ ուրեք ուրեք, այլ եւ յետ եւ առաջ զետեղեալք»[29]: Ճեմճեմեանը եւս նկատել է, որ ձեռագրի շատ թղթեր ընկած են եւ կորսուած, նորոգութեան ժամանակ բազմաթիւք սխալ են տեղադրուած՝ խանգարելով բնագիրը[30]: Նիւթերի ցանկի համաձայն՝ նա վերականգնել է հետեւեալ տաղերի խորագրերը՝ **ԼՋ, Խ, ԿԱ, ԿԲ, ՁԷ, ՃԺ, ՃԺԱ, ՃԿԲ, ՃԿԳ, ՃԿԴ, ՃԿԵ, ՃԿԶ:** Ահա դրանցից միքանիսը.

ԼՋ. Այլ տաղ Փոխման. Ահայ աւարտեալ:

ՁԷ. Մեղեդի Եկեղեց[ոյ]. Քրիստոս եկեալ քահան[այապետ]:

ՃԿԶ. **Տաղ Սուրբ Աստուածածն[ին]**. Աստուածածին Կոյս եր[անեալ][31]:

Մեր ուսումնասիրութիւնը ցոյց տուեց, որ բացի Ճեմճեմեանի արձանագրածից, թերթերն ընկած լինելու պատճառով ձեռագրում բացակայում են նաեւ հետեւեալ միաւորները[32].

1. **ԻԸ. Նորին նմին ի նոյն** [Տաղ Ծնընդեան]. Քառանիւթիցս Աստուած,

Փոխ. Նոյն Ինքն Անդրանիկն Հաւր:

2. **ԻԹ. Տաղ Ծնընդի ի Պարթեւէ.** Պարագրի անպարագրելի Բանն,

Փոխ. Գովեստիւ տաւնեն:

3. **Լ. Այլ տաղ Ծնընդեան Քրիստոսի.** Ով պայծառ երկին,

---

[28] Վերականգնում ենք ըստ ՄՄ 3503 ձեռագրի (թ. 12բ): Ճեմճեմեանը «Իմանալի սէրովբէ» փոխից յետոյ նշելով, որ տաղը կիսատ է, յաւելում է. «Կը պակսի նաեւ յաջորդ տաղը», առանց, սակայն, մասնաւորեցնելու (*Մայր ցուցակ Վենետիկի, Ե.*, սիւն. 637):

[29] Անդ, սիւն. 661:

[30] Անդ, սիւն. 635:

[31] Պահպանուել է միայն վերջին տունը (թ. 281ա): ՄՄ 3503ում խորագիր՝ **«Տաղ Սուրբ Աստուածայծնին՝ ի Կոստընդնե»** (թ. 382ա):

[32] Վերականգնում ենք ըստ նիւթերի ցանկի եւ ՄՄ 3503 ձեռագրի հետ կատարած համեմատութեան: Տե՛ս նաեւ՝ Նարեկացու եւ Շնորհալու տաղերի՝ ստորեւ բերուող տաղացանկերը:

Փոխ. Կուսական Ծընունդ կենարար Բանին (պակասում է առաջին երկու տունը)[33]:

4. **[ԼԲ. Տաղ Փոխման Սուրբ Աստուածածնին, ի Ներսէս Կաթողիկոսէ.]**

Փոխ. Անարատ տաճար եւ առագաստ (թ. 61ա)[34]:

5. **ԼԳ. Տաղ Փոխման Աստուածածնին ի Ներսիսէ.** Նոր քերովբէ հողանիւթ,

Փոխ. Նարդոս բուրեալ (պակասում է մինչեւ «Նորին զմարմինն սուրբ առեալ» տունը, թ. 61ա):

6. **[ԼԷ. Տաղ Քառասնաւրեայ Գալստեան Տեառն ի տաճարն].** Այսաւր նորահրաշ լոյսն ի յերկնից,

Փոխ. Մըտեալ ի տաճարն այսաւր:

Յեսու Արեւելցու Տաղարանում հիմնականում պահպանւում է Փրզ. 79 հնագոյն Տաղարանի տօնակարգը, սակայն որոշ ետեւառաջութեամբ: Սկզբնական խոշոր բաժինը[35] կազմում են Սրբ. Աստուածածնի Աւետմանը, Սրբ. Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան Ութօրէքին, Աստուածածնի Վերափոխմանը եւ Տեառնընդառաջին նուիրուած կարգերը (**Ա-ԼԷ**): Յաջորդ ընդարձակ բաժիններն են Աւագ Շաբաթի (**ԾԵ-Կ**), Յարութեան (**ԿԱ-ՀԹ**) եւ Խաչին նուիրուած (**ՂԹ-ՃԺ**) կարգերը: Նկատելի է, որ առաջին բաժնում Սրբ. Ծննդեան եւ Աւետման տօների հետ մէկտեղուած է նաեւ Սրբ. Կուսի Վերափոխման տօնը. նիւթերի այսպիսի դասաւորութիւնն ակնյայտօրէն տարբերւում է եկեղեցական այժմեան տօնակարգից: Այս առումով ոչ միայն Վնտկ. 2070, այլեւ Փրզ. 79 եւ ՄՄ 3503 Տաղարանները համանման են, եւ ըստ ամենայնի՝ կազմող-խմբագիրներն առաջնորդուել են ըստ ժամանակին տիրող կանոնակարգի: Այս սկզբունքը կիրառուել է ոչ միայն Տաղարաններում. յարեւնման դասաւորութիւն է արձանագրել Քէօշկէրեանը՝ նըշելով ժողովածուները համեմատելով մեզ հասած հնագոյն Շարականի հետ՝ գրուած 1193ին Երուսաղէմում (ՄՄ 9838), նաեւ եզրակացնելով, թէ սա Ս. Աստուածածնին նուիրուած տօներն ի մի խմբելու նպատակ է ունեցել[36]:

---

[33] Թ. 33ի սկզբում առկայ են միայն երկրորդ տան վերջին երկու բառերը՝ «գնալով ի Յորդանան»: Ճեմճեմեանը, հիմք ընդունելով երրորդ տան «Խաղայր Յորդանան» սկզբնատողը, տաղին ենթադրեալ խորագիր է դրել՝ «Տաղ Ջրօրհնեաց» (*Մայր ցուցակ Վենետիկի, Ե.*, սիւն. 639):

[34] Պակասում են նաեւ նախորդող «Այսաւր Գաբրիէլ հրեշտակապետն» տաղի վերջին միքանի բառերը:

[35] Մէկ խոշոր բաժին ենք համարում այն պատճառով, որ նշեալ Տէրունական տօների յաջորդական կարգում մէջընդմէջ խախտումներ են արձանագրւում: Այսպէս, գրիչը Ծննդեան Եօթներորդ օրուայ տաղերից յետոյ կրկին գրառում է Աւետեաց տօնին կամ Ծննդեան Երկրորդ օրուան երգուող տաղեր, Ծննդեան մեղեդիներ, որից յետոյ միայն անցնում Ութերորդ օրուան:

[36] *Գրիգոր Նարեկացի, տաղեր եւ գանձեր*, էջ 47:

Նիւթերի դասաւորութեան աչքի ընկնող առանձնայատկութիւններից է այն, որ նշեալ հիմնական կարգերից զատ՝ միեւնոյն տօներին նուիրուած տաղային առանձին միաւորներ են ի յայտ գալիս Տաղարանի վերջնամասում՝ սկսած **ՃԻԵ** թուահամարից, որով գրիչն աշխատել է լրացնել իր ժողովածուի նիւթերը՝ քաղելով այլ աղբիւրներում առկայ հոգեւոր ստեղծագործութիւնները: Թէեւ Յեսու Արեւելցին յիշատակարանում յատուկ նշում է Յովհաննէս սարկաւագի կողմից իրեն շնորհած օրինակի մասին, սակայն ակներեւաբար նրա ձեռքի տակ եղել են նաեւ այլ նախօրինակներ, որոնցից նա քաղել է իրեն հարկաւոր նմուշները[37]: Այդպիսի մի ցայտուն ապացոյց է Գրիգոր Նարեկացու «Ես խաչ կանգընել կամիմ» փոխի բուն օրինակին յաջորդող նոյն տաղի՝ մէկ ուրիշ ընդօրինակութիւն՝ **«Ի յայլ օրին[ա]կէ»** խորագրով եւ նախորդի համեմատ որոշակի տարբերութիւններով, որ գրիչը քաղել է անյայտ աղբիւրից (թ. 208ա): Մեր խօսքերը հաստատւում են նաեւ Տաղարանի այլ մասերում մի շարք տօներին նուիրուած տաղային միաւորների առկայութեամբ, որ պէտք է տեղադրուած լինէին սկզբնամասում. դրանք են՝ «Տաղ ծնընդեան Աստուածամաւրն ի յիւր ծնողացն», «Տաղ Փոխման Աստուածածնին», Ջրօրհնէքին եւ Սրբ. Ծննդեանը երգուող բազմաթիւ տաղեր, փոխեր ու *մեղեդիներ* (ընդ որում՝ կրկին խառը դասաւորութեամբ), Տէրունական եւ սրբոց մի շարք տօներին երգուող միաւորներ, որոնք բոլորը, երկու-երեք բացառութեամբ, բոլորովին նոր նմուշներ են (Փրզ. 79 հնագոյն Տաղարանում դրանք չեն եղել):

ՏԱՂ-ՓՈԽ-ՄԵՂԵԴԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Արեւելցու Տաղարանի կարգերում առկայ տաղ ու փոխ երգատեսակների փոխյարաբերութիւնը հեղինակային պատկանելութեան առումով նոյնպիսի պատկեր է դրսեւորում, ինչպէս Փրզ. 79ում.

1. ***յայտնի հեղինակների երկեր***, երբ՝

ա. հեղինակը մէկն է,

բ. հեղինակները տարբեր են:

2. *յայտնի եւ անյայտ հեղինակների երկեր,*

3. *անյայտ հեղինակի երկեր:*

Ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ Վնտկ. 2070ում, հնագոյն Տաղարանի համեմատութեամբ, տեղի են ունեցել մի շարք փոփոխութիւններ, որոնցից առաջինն առնչւում է ***համանուն կարգերում միաւորների վերադասաւորումներին:*** Այստեղ համադրւում են յայտնի եւ անյայտ հեղինակների տաղեր, ինչպէս նաեւ ի յայտ են գալիս վաղ շրջանի եւ նոր յօրինուած երգերի զուգակցումներ: Սակայն նկատելի է նաեւ որոշակիօրէն այլ մօտեցում՝ կապուած միեւնոյն ստեղծագործողի յօրինած տաղային միաւորների՝

[37] Ձեռագրերի ընդօրինակութեան ընթացքում բազմաթիւ նախօրինակներից օգտուելու փաստը վկայակոչել է Քէօշկէրեանը (տե՛ս անդ):

մէկ կարգում համադրուելու փաստի հետ, ինչը որոշակի միտում է երեւան բերում Տաղարան մատեանում, այսպէս կոչուած, «**հեղինակային»** կարգերի հաստատման առումով: Այս առումով օրինակելի կարող են լինել՝ Գրիգոր Նարեկացու Տեառնընդառաջին նուիրուած կարգը՝ «Մինն Էին, ել ի նմին» տաղով եւ «Յիսու՛ս, Տղայ Մանուկ» փոխով (թ. 37ա-39բ)[38], Ներսէս Շնորհալու Սրբ. Աստուածածնի Աւետման տօնին նուիրուած կարգը՝ «Նոր երկինք յերկրի» տաղով ու «Իմանալի սէրովբէ» փոխով (թ. 6ա-7բ)[39], Ներսէս Լամբրոնացու Աստուածածնի Աւետման տօնին նուիրուած կարգը՝ «Աւր է աւետեաց» տաղով (թ. 5ա) եւ «Ողջոյն սիրալիր բերկրեալ» փոխով (սկզբից թերի, շար. 6ա)[40] եւն.: Այս միտումը յստակ երեւում է Ներսէս Շնորհալու՝ ստորեւ բերուող տաղացանկից, ինչպէս նաեւ Ներսէս Լամբրոնացու, Կոստանդին Սրիկ Սսեցու եւ այլ հեղինակների երկերն ընդգրկող կարգերից:

Երկրորդ փոփոխութիւնը վերաբերում է ***միեւնոյն տօնին նուիրուած կարգերում միաւորների փոխատեղումներին,*** ինչպէս, օրինակ, հետեւեալում՝

Փրզ. 79 - **Այլ տաղ գալըստեան Տեառն ի յարութիւն.**

Գրիգոր Նարեկացի - Էն նորոյ նորին (տաղ),

անյայտ հեղինակ - Ձայնն այն, որ զաշխարհս եստեղծ (փոխ, թ. 347բ-348բ):

Վնտկ. 2070 - **[ԾԳ] Այլ տաղ գալստեանն Տեառն առ Ղազար, ի *Ձայն կենդանատուէն* մնացէ այլ եղանակ, ի Գրիգորէ Նարեկա[ցւոյ].**

Գրիգոր Նարեկացի - Աւետիս Մարիամու [ձեռ.՝ «*մատուցանեմք*»] նոյն եւ Մարթայի (տաղ), անյայտ հեղինակ - Ձայնն այն, որ զաշխարհս եստեղծ (փոխ, թ. 82բ-85ա):

Ի համեմատ Փրզ. 79ի՝ Վնտկ. 2070ն աչքի է ընկնում սրբոց տօների առատութեամբ: Այստեղ լայնօրէն ներկայացուած են Հայ Առաքելական եւ Ընդհանրական Եկեղեցու սրբերին նուիրուած տօները, որոնցից ուշագրաւ են, յատկապէս, Յովհաննէս Մկրտչին (**Ղ**) եւ Գրիգոր Լուսաւորչին (**ՂԲ**) նուիրուած կարգերն իրենց բազմաժանր երգերով: Միջնադարի հայ ստեղծագործողները հեղինակել են նաեւ քրիստոնէական հաւատի համար իրենց

---

[38] Փրզ. 79ում Նարեկացու «Մինն Էին» տաղը համադրուած է անյայտ հեղինակի «Ծերունին այսաւր Սիմեոն» փոխի հետ (թ. 333ա-334ա): «Յիսուս, Տղայ Մանուկ» հատուածը չի առանձնացուած եւ հանդէս է գալիս որպէս «Մինն Էին» տաղի բաղկացուցիչ:

[39] Փրզ. 79ում համադրուած են Շնորհալու «Նոր երկինք յերկրի» տաղն ու Լամբրոնացու «Աւր է աւետեաց» փոխը (թ. 335աբ): «Իմանալի սէրովբէ» փոխն այդտեղ չկայ:

[40] Տե՛ս՝ նախորդ տողատակը: Փրզ. 79ում Լամբրոնացու «Ողջոյն սիրալիր բերկրեալ» փոխը յաջորդում է անանուն հեղինակի «Այսաւր մեզ ծագեաց» տաղին (թ. 334ա-335ա):

կեանքը նուիրաբերած՝ ազգային սուրբ վկաներին ձօնուած հոգեւոր երգեր, որոնցում ներբողւում է Քրիստոսի սիրով վառուած նահատակների ազատատենչ ոգին: Դեռեւս նախորդ Տաղարանից յայտնի Ղեւոնդեանց քահանայից տաղից բացի (**ՃԻԱ**)՝ նոյն թուահամարի ներքոյ մուծուած է եւս մի տաղ, որին յաջորդում է Սրբոց Սուքիասանց նուիրուած նոր տաղը (**ՃԻԲ**): Յիրաւի, Ներսէս Շնորհալու «Նորահրաշ պսակաւոր» հիասքանչ շարականի ազդեցութեամբ են յօրինուած Վարդան Մամիկոնեանին եւ 1036 վկաներին նուիրուած երկու տաղերը (**ՃԻ**), որոնցում յիշատակւում են հերոս-նահատակների սխրագործութիւններն ու կրած ճգնութիւնները:

Երկու Տաղարանների տօնակարգին առնչուող տարբերութիւնների վերաբերեալ պատկերացում տալու համար բերենք հետեւեալ համեմատական տախտակը.

Փրգ. 79	**Վնտկ. 2070**
Սրբ. Ծննդեան Ճրագալոյց Տեառնընդառաջ Աւետում Ս. Կուսի Սրբ. Աստուածածնի Վերափոխում Սրբ. Ստեփաննոս Նախավկա Սրբ. Պետրոս եւ Պօղոս Սրբ. Տրդատ Որդիքն Որոտման Խ վկայսն Աստուծոյ Ղազարու յարութիւն Գալուստ Տեառն յԵրուսաղէմ Աւագ Շաբաթ Սրբ. Յարութիւն Համբարձում Հոգեգալուստ	Աւետում Ս. Կուսի Սրբ. Ծնունդ Սրբ. Աստուածածնի Վերափոխում Տեառնընդառաջ Սրբ. Անտոն Սրբ. Տրդատ Դաւիթ եւ Յակոբ Սրբ. Ստեփաննոս Նախավկա Սրբ. Պետրոս եւ Պօղոս Համօրէն առաքեալք Որդիքն Որոտման Սրբ. Քառասնից վկայք Աստուծոյ Սրբ. Տարագոս, Պրօբոս, Անդրոնիկոս Սրբ. Բարսեղ, Եփրեմ, Գրիգոր Աստուածաբան Սրբ. Աստուածածնի ընծայումն ի տաճարն Սրբ. Հրեշտակապետք Մանկունք Եկեղեցւոյ Հրեշտակապետք Ղազարու յարութիւն Գալուստ Տեառն յԵրուսաղէմ Աւագ Շաբաթ Սրբ. Յարութիւն Համբարձում Հոգեգալուստ:

ՏԱՂԱՅԻՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐԸ Ե. ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԺԴ. ԴԱՐ

Յեսու Արեւելցու Տաղարանում ի մի են բերուած նախընթաց ժամանակաշրջանի տաղային ստեղծագործութեան զարգացման միտումները: Այն

ուղենշում է մատեանի զարգացման պատմութիւնը՝ սկսած Յովսէփ երաժշտապետի խմբագրած եւ նրանից Յովհաննէսի ձեռքով Դրազարկում ընդօրինակուած մատեանից մինչեւ հարիւրեօթ տարի անց Սսում Յեսու քահանայ Արեւելցու ներկայ ընդօրինակութիւնը Յովհաննէս սարկաւագի շնորհած օրինակից՝ միաժամանակ ներկայացնելով նաեւ տաղային արուեստի պատմութիւնը Ե. դարից, իմա՝ սկզբնաւորման ժամանակից, մինչեւ ԺԴ. դարի առաջին կէս:

Տաղարանում առկայ հնագոյն նմուշներն են՝

1. Սրբ. Սահակ Պարթեւի յօրինած Սրբ. Ծննդեան տաղը՝

[**ԻԹ. Տաղ Ծնընդի ի Պարթեւէ**. Պարագրի անպարագրելին Բանն][41],

2. Սրբ. Մովսէս Խորենացու գրչին պատկանող երկու *մեղեդիները*՝

ԼԹ. Մեղեդի Տրդատա թագաւորին եւ նմանեաց իւրոց ի Մովսէս Քերթողէ. Ի վերին ի յաւգնականութենէն (թ. 42ա),

[ՂԲ.] Մեղեդի Սուրբ Լուսաւորչին Մօսէս Քերթողին ոգեալ.

Ո՛վ արդքայակերպը՛ տէր քահանայապետ (թ. 177ա):

Այստեղ առաջին անգամ ամբողջապէս հանդիպում են Ը. դարի մեծահամբաւ հեղինակ Ստեփանոս Սիւնեցու երկու տաղերը, երկուսն էլ՝ հեղինակի անունը յօդող «Ստեփանոս» ծայրակապով, որոնք տաղային արուեստի զարգացման յաջորդ փուլն են նշանաւորում[42].

Ճ. Ի Սիւնեաց եպիսկոպոս Ստեփաննոսի տաղ ի Սուրբ Խաչն.

Սկիզբն անըսկըզբան սկըզբնաւորեալ (թ 197բ):

ՃԳ. Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի տաղ Սուրբ Խաչին.

Սըրբոյ Խաչին զաւրութիւն (թ. 204բ):

Միջնադարեան միւս յայտնի հեղինակներից Տաղարանում առաջին անգամ տեղ են գտել **Յովհաննէս Սարկաւագ Իմաստասէրի** «Ծագումն փառաց Էին» Յարութեան տաղը (**ԿԵ**, թ. 114բ)[43], ինչպէս նաեւ **Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզի** հետեւեալ տաղերը.

ԺԸ. Տաղ Աւետեաց Աստուածածնին, Խոսրովայ.

Յանեղական Լուսոյն անըժամանեակեա, Լոյս անվայրափակ (թ. 23ա),

Փոխ. Գովեստ բերկրանաց հըրճուողական հընչմամբ (թ. 24բ):

ՃԽԷ. Տաղ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հայոց, Յոհ[աննէս] Ճլուզ Վարդ[ապետէ] ասաց[եալ].

---

[41] Գրառուած է եղել **ԻԹ** համարի ներքոյ, որի թերթն ընկած է: Խորագիրն ու սկըզբնատողը բերել ենք ըստ ՄՄ 3503 ձեռագրի (թ. 48ա):

[42] Տաղերի մասին տե՛ս՝ *Ա. Մնացականեան*, «Ստեփանոս Սիւնեցու նորայայտ տաղերը», *Բանբեր Մատենադարանի*, 11:1973, էջ 275-90: Վաստակաշատ ուսումնասիրողը յենուել է ՄՄ 3503 ձեռագրի նիւթերի վրայ:

[43] Ինչպէս յուշում է խորագիրը՝ տաղը լայն ծիսական կիրառում ունէր եւ կատարւում էր «Բովանդակ տարւոյն, զկնի Իւղաբերից Աւետարանացն, եւ ապա ասի ի գիշերին: Նոյնպէս եւ զկնի Աւետարանին արձակմանն»:

Գրիգորիոսի բազմաչարչար սրբոյն զելն ի Վիրապէն (ծայրակապ՝ «Գրիգորիոս Լուսաւորիչ Հայոց», թ. 262ա):

Ինչպէս հնագոյն Տաղարանում, այնպէս էլ այստեղ ստուար մաս են կազմում Սրբ. Գրիգոր Նարեկացու եւ Սրբ. Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութիւնները: Այս երկու հեղինակների գանձ-տաղային ստեղծագործութեան բանիբուն եւ քաջահմուտ հետազօտող Քէօշկէրեանը ժամանակին կազմել է նրանց երկերի համահաւաք ցանկն ըստ հասանելի ձեռագրերի (ի բաց առեալ Վնտկ. 2070ի): Ըստ նրա ուսումնասիրութեան՝ Գրիգոր Նարեկացու տաղերի թիւը Փրզ. 79 Տաղարանում կազմում է 13 միաւոր[44] (21ից)[45], իսկ Շնորհալունը՝ 74 (102ից)[46]: Մեր կատարած համեմատութեան արդիւնքում պարզեցինք, որ Վնտկ. 2070ում ընդգրկուած են երկու հեղինակների՝ Փրզ. 79ից արդէն ծանօթ բազմաթիւ նմուշներ[47], սակայն նաեւ ներառուած են նոր տաղային միաւորներ, որոնք, ըստ էութեան, պահպանուած վաղագոյն գրառումներն են:

Գրիգոր Նարեկացու տաղ ու փոխերի նոր գրառումներ Վնտկ. 2070ում[48]

[ԽԷ] Գրիգորի Նարեկացւոյ ի համաւրէն վկայսն Քրիստոսի. Գունդք սուրբ վկայիցն (թ. 64բ, 63աբ):

[ԾԳ] Այլ տաղ գալստեան Տեառն առ Ղազար, ի *Ձայն կենդանատուէն*[49] մնացէ այլ եղանակ ի Գրիգորէ Նարեկա[ցւոյ]. Աւետիս Մարիամու (ձեռագրում՝ «*մատուցանեմք*»՝ փխ. «*Մարիամու*» - Ա. Մ.)[50] (թ. 82բ):

ՀԱ. Այլ տաղ Յարութեան Նարեկին է. Անուն Անեղին Էին Աստուած է (թ. 122բ),

---

[44] *Գրիգոր Նարեկացի, տաղեր եւ գանձեր*, էջ 53:

[45] Անդ, էջ 19: Անհրաժեշտ է հաստատել, որ Փրզ. 79ում (թ. 394բ) ընդօրինակուած «Ի յԵրուսաղէմ գնամ» տաղը Քէօշկէրեանը չի ընդգրկել Նարեկացու 21 տաղերի՝ իր կազմած հիմնական ցանկում՝ բաւարար կռուանների բացակայութեան պատճառով այն թէական համարելով (նոյն, էջ 18) եւ զետեղելով յաւելուածում:

[46] Ներսէս Շնորհալի, *Տաղեր եւ գանձեր*, աշխատ.՝ Ա. Քէօշկէրեան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ ԿԳ:

[47] Տե՛ս՝ Փրզ. 79ի նկարագրութիւնը՝ Գրիգոր Նարեկացի, *Տաղեր եւ գանձեր*, էջ 296-301:

[48] Բացի կրճատ գրութեամբ բառերը լրացնելու ընդունուած ձեւից, ցանկերում ուղղանկիւն փակագծերը գործածում ենք այն դէպքերում, երբ բացակայում են տուեալ տաղային միաւորների՝ ա. առանձին թուահամարները, բ. խորագրերը (դրանք լրացնում ենք ըստ իրենց համապատասխան կարգերի): Փոխերի դէպքում բերում ենք միայն տուեալ կարգի թուահամարն ու խորագիրը (տաղերի սկզբնատողերը զանց ենք առնում՝ շփոթից խուսափելու նպատակով):

[49] Նկատի ունի Նարեկացու՝ Ղազարու յարութեանը նուիրուած «Սկզբնազարդ գոյիւ» տաղի փոխը՝ «Ձայն կենդանատուն ձայնէր»:

[50] Այսպէս է նաեւ մի շարք այլ ձեռագրերում:

Փ. Սեաւ եմ, գեղեցիկ (թ. 123բ):

[ՁԱ] Այլ տաղ ի Սուրբ Հոգին. Ձայնիւ ցընծութեամբ (թ. 167ա),

Փ. Ցընծալով տաւնէ եկեղեցի (թ. 167բ, 143ա)[51]:

ՁԳ. Այլ տաղ Եկեղեցու. Երգ զարմանալի (թ. 152ա):

ՃԺ. Այլ տաղ Խաչին. Ես ձայն զԱռիւծ[ուն]»:

Վերջին տաղն առանձին անդրադարձ է պահանջում: Ճեմճեմեանը ձեռագրի նկարագրութեան մէջ արձանագրել է հետեւեալը. «Հոս ցանկին համաձայն պէտք են ըլլալ հետեւեալ երկու տաղերը. **ՃԺ. Այլ տաղ Խաչին.** Ես ձայն զԱռիւծ[ուն]. **ՃԺԱ. Մեղեդի Հանգըս[տեան]**. «Ի հանդերձեալ»[52]: Ձեռագրի թուային պատճէնի՝ մեր կատարած ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ, իրաւ, «Ի» պրակում, որում պէտք է ամփոփուած լինէին այդ երկու տաղերը, մէկ թերթ բացակայում է՝ ընկած լինելու պատճառով: Դա երեւում է առաջին հերթին նրանից, որ միաւորներին նախորդող «Արփիական հրաշիւք» Խաչի *մեղեդին* կիսատ է մնացել: Աներկբայօրէն, Յեսու Արեւելցին ընկած թերթի երկու երեսներին գրառել է վերջինիս աւարտը, Գրիգոր Նարեկացու «Ես ձայն զԱռիւծուն» տաղը, ինչպէս նաեւ վերոնշեալ միւս *մեղեդի*ն:

Այսպիսով, ունենք իրար հակակշռող երկու փաստարկ. մի կողմից՝ Նարեկացու «Ես ձայն զԱռիւծուն» տաղի առերեւոյթ բացակայութիւնը Արեւելցու Տաղարանում, միւս կողմից՝ նրա վկայուած լինելը նիւթերի ցանկում եւ կանխապէս գրառուած լինելը: Կարծում ենք, որ երկրորդ կռուանն առաւել անկասելի է՝ **խնդրոյ առարկայ տաղը «պահպանուած վաղագոյն օրինակ»** համարելու դիտանկիւնից[53]:

Ներսէս Շնորհալու տաղ ու փոխերի նոր գրառումներ Վնտկ. 2070ում

[Բ. Այլ տաղ Աւետեաց, Ներսէսի Կաթողիկոսի աս[ացեալ].

Փ. Իմանալի սէրովբէ (թ. 7բ),

Փ. Այսաւր երեւի Անհասն ի բարձանց:

---

[51] «Ձայնիւ ցընծութեամբ» տաղն ու նրա փոխը Քէօշկէրեանը համարել է երկբայելի եւ զետեղել Նարեկացու ժողովածուի յաւելուածում (Գրիգոր Նարեկացի, *տաղեր եւ գանձեր*, էջ 229-31, ծնթ. էջ 278): Հենրիկ Բախչինեանի համոզմամբ՝ այն միանշանակ Նարեկացուն է պատկանում (Հ. Բախչինեան, *Գրիգոր Նարեկացու գանձարանը*, էջ 351):

[52] *Մայր ցուցակ Վենետիկի, Ե*, սիւն. 654: Հ. Գէորգ վրդ. Հիւրմիւզեանը եւս համանման կարծիք է յայտնել՝ ձեռագրի ընդօրինակութեան մէջ արձանագրելով՝ [«թուղթ անկեալ ի ձեռագրին պակասէր բանն»] (տե՛ս՝ Վնտկ. 1288, էջ 332): Մեր երախտագիտութիւնն ենք յայտնում Հ. Վահան Ծ. վրդ. Օհանեանին՝ մեզ անհրաժեշտ ձեռագրական էջերը տրամադրելու համար:

[53] Խորին շնորհակալութիւն ենք յայտնում պատմական գիտ. թեկնածու, քաջահմուտ ձեռագրագէտ Արփենիկ Ղազարոսեանին՝ ձեռագրի հետ կապուած մի շարք խնդիրների լուսաբանման համար:

[ԻԶ. Տեառն Ներսէսի Կաթաւղ[իկոսի] ի Սուրբ Աստուածծ[ինն] Խոսրով].

Փ. Այսաւր ցընծութիւն հողեղինացս (թ. 31բ):

ԺԶ. Կանովն եւթն աւուր առաւաւտին. Սկըսեալն յանըսկիզբն ի Հաւրէ (թ. 21ա),

Փ. Տէր փառաց անճառ Ծընեալն (թ. 21բ):

[ԼԸ]. Տեառն Ներսէսի Կաթող[իկոսի] Հայոց յԱնտոն եւ յայլսն. Անտոն, սկիզբն երկնաւոր ճանապարհին (թ. 40բ),

Փ. Նոր դրախտին Քո, Տէր (թ. 41բ):

[ԼԹ. Տաղ Տրդատա թագ[աւորին] ի Ներսէս Կաթող[իկոսէ] Հայոց].

Փ. Լոյսն անեղական, որ ի Հաւրէ եւ ի Հոգւոյն ծագեցաւ (թ. 43ա):

ԽԴ. Տաղ համաւրէն Սուրբ Առաքելոցն ի Ներսէս Կաթող[իկոսէ] Հայոց. Առաքեալըք Աստուածորդւոյն (թ. 53բ),

Փ. Եկայք զուարճասցուք (թ. 55ա):

[ԾԱ. Տաղ Սրբոց Հրեշտակապետաց ի Ներս[էս] Կաթող[իկոսէ].

Փ. Նոր տաւնիւս երկնաւորաց (թ. 74բ):

[ԾԳ]. Տեառն Ներսէս[ի] Կաթող[իկոսի] Հայոց ասացեալ ի յարու[թիւն] Ղազարու. Անմահ Թագաւորն իջեալ (թ. 85ա),

Փ. Նոր աւետեաց լուր (թ. 86ա):

[ԾԹ]. Այլ ողբք Մեծի Ուրբաթին ի Ներսէս Կաթ[ողիկոսէ] Հայոց. Կայր Մայր Տեառն (թ. 103ա),

Փ. Ով Մարիամ, Կոյս եւ Մայր (թ. 103բ).

Փ. Արդ ով Տէր եւ Որդի իմ (թ. 104բ),

Փ. Ով անմեղ աղաւնի իմ (թ. 104բ):

[ՃԹ. Մեծի Ուրբաթուն].

Փ. Ծարաւեցաւ Տէրն ի Խաչին (թ. 108բ):

ՁԵ. Այլ տաղ Եկեղեցոյ ի Սրբոյն Ներս[իս]է. Յաւերժ եկեղեցի ցնծայ (թ. 150բ),

Փ. Ի յերգըս սիրեցեալ անձին (151ա):

Ղ. Սրբոյն Յովհաննու Մկրտչին տաղս ի Ներս[իսէ] Կաթ[ուղիկոսէ] Հայ[ոց]. Անմարմնոցըն հրեղինաց (թ. 153բ),

Փ. Բարբառոյն յանապատէ[54]:

ՂԱ. Տեառն Ներս[իսի] կաթ[ողիկոսի] Հայոց համօրէն վկայիցն Քրիստոսի. տաղ. Արեգակն արդար (թ. 160բ),

Փ. Բանիւ աւետաւոր (թ. 138բ, 163բ):

[ՂԲ]. Այլ տաղ Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ յոյժ գեղ[եցիկ]. Գրիգորիոս առաքինի հըսկող (թ. 171ա),

Փ. Բարձրացիր փառաւք (թ. 172ա):

---

[54] Թերթը կորսուած լինելու պատճառով փոխը չի պահպանուել: Վերականգնում ենք ըստ ՄՄ 3503 ձեռագրի:

[ՂԶ]. Այլ տաղ Հռիփսիմէ. Երջանիկ հոգիահրաշ, երանելի Սուրբ Հռիփսիմեանք (թ.183բ)[55]:

ՂԹ. Կարգ Սուրբ եւ կենսաբեր Խաչին Քրիստոսի. տաղ Տեառն Ներս[իսի] Հայ[ոց] Կաթ[ողիկոսի]. Նոր դրախտին եկեղեցւոյ (թ. 196բ),

Փ. Կենաց փայտ տընձգեալ (թ. 197ա):

[ՂԸ]. Այլ տաղ Պայծառակերպ[ութեան]. Նոր իմն ահաւոր խորհուրդ (թ. 189ա),

Փ. Հայր վըկայելով յամպոյն (թ. 190ա):

[ՃԺԴ. Սրբոյն Ներսեսի, տաղ ի Ներսիսէ կաթուղիկոսէ Հայոց].

Փ. Գովեմք այսաւր զՀայրըն բարւոյ (թ. 216ա):

ՅԱՅՏՆԻ, ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՏԱՂԵՐ

Տաղերի բնագրերի ուսումնասիրութիւնից բացայայտւում են նոր հեղինակներ, որոնցից միքանիսի ստեղծագործութիւնն անմիջականօրէն աղերսւում է Նարեկացու ապրած կամ դրան յաջորդող ժամանակաշրջանին:

Հեղինակի ճշգրտման տեսանկիւնից յիշարժան է Սրբ. Ծննդեան ութերորդ օրը երգուող «Գովեստիւ տօնեն տենչմամբ տոհմըք Տիրամաւրն» սկզբնատողով տաղը, որը գրառուած է եղել **ԻԹ** համարի ներքոյ, սակայն թերթերն ընկած լինելու պատճառով չի պահպանուել: Բնագիրն առկայ է ՄՄ 3503 Տաղարանում (թ. 49բ), որի սկզբնատառերով կազմւում է **«Գիորգ»** անուանական ծայրակապը: Ենթադրում ենք, որ այս անձը կարող է լինել ԺԱ. կամ ԺԲ. դարերում գործած **Գէորգ Անեցի** անունով գանձասացը[56], որը, հաւանաբար, հեղինակել է նաեւ խնդրոյ առարկայ տաղը:

Յեսու Արեւելցու Տաղարանում առաջին անգամ հանդիպում է հետեւեալ միաւորը, որ ուշարժան է իր գաղտնագրութեամբ.

ՀՋ. Այլ տաղ Յարութեանն Քրիստոսի. Աւետեօք ձայնեալ զըւարթնոյն (թ. 129աբ, 132ա):

Հեղինակն իր վայելչագեղ տաղում փառաբանում է Յիսուսին՝ տալով Նրա հրաշափառ Յարութեան աւետիսը: Սակայն ոչ միայն շարադրանքն ու ոճն է առինքնող. տաղը բացառիկ է իր ծածկագրութեամբ, որ բացայայտւում է տողերի՝ վարպետօրէն կառուցուած ծայրակապից՝ «**Աշոտ թագաւորաց թագաւոր Սահակ ե**»: Ուրեմն՝ տաղի հեղինակն է **Սահակը,** որն իր հոգեւոր ստեղծագործութիւնը յօրինել եւ նուիրել է **«թագաւորների թագաւոր Աշոտին»**, իմա՝ «բարձրագոյն եւ հանճարեղագոյն» (Թովմա Արծրունի) հայոց արքային՝ Աշոտ Ա. Մեծ Բագրատունուն, որի դերը հայոց պետականութեան վերականգնման, ինչպէս նաեւ բարենորոգչական գործունէութեան եւ հոգեւոր-մշակութային զարթօնքի գործում բացառիկ է եւ անուրա-

---

[55] Շնորհալին այս տաղի համար փոխ չունի յօրինած:

[56] Նրա մասին տե՛ս՝ Ա. Քէօշկէրեան, «Փարիզի Ազգային … Ա. Գանձարան», էջ 51 եւ նոյնի՝ *Գանձարանային մշակոյթ*, էջ 206-8:

նալի: Այսպիսով, սա գանձարանային Տաղարաններում հանդիպող այն եզակի տաղերից է, որում հոգեւոր բովանդակութեամբ տաղը ձօնուել է աշխարհիկ անձնաւորութեան՝ յանուանէ յիշատակելով նրան: Եւ սակայն, ի նշանաւորումն հայոց արքայի պատմական խոշոր դերակատարութեան՝ կազմող-խմբագիրները, կարծում ենք՝ 1348ից դեռեւս բաւական առաջ, գուցէ եւ արդէն ԺԱ.-ԺԲ. դարերում, տաղը ներմուծել են մատեան: Նշենք, որ մի այսպիսի եզակի ձօներգ էլ՝ նուիրուած Հեթում Ա թագաւորին, առկայ է Յովհաննէս Արքաեղբօր յօրինած «Երրորդութիւն Սուրբ Աստուած» տաղում, որի ծայրակապն է՝ «Երգս Հեթմոյ Ե. արքային հայոց Ա. Յոհաննիսէ կրսէրէ իւր» («**ՃԽԵ. Նորին Յոհանիսի յարք[այն] Հեթում մինչ ի տաթարն եր որոյ նախագիծ տանցն ըստ անուանն է ոգեալ»,** թ. 259ա):

Միւս հեղինակը **Սարգիսն** է, որի անունը գտնում ենք Համբարձման տօնին նուիրուած տաղում (**ՃԻԵ**): Վերջինս բաղկացած է երկու մասից. Ա.՝ առաւել ընդարձակ մասը՝ «Այսաւր խորհուրդ մարդեղութեան» սկզբնատողով (թ. 231ա), յօրինուած է այբբենական գլխակարգութեամբ, իսկ Բ. մասը՝ «Սա պսակ լըրման» սկզբնատողով (թ. 232ա)՝ **«Սարգիս»** ծայրակապով: Քէօշկէրեանն այս տաղի հեղինակին նոյնացրել է **Սարգիս վարդապետ եւ փիլիսոփայ Անեցու** հետ, որի գործունէութիւնը տեղադրել է ԺԱ.-ԺԳ. դարերի միջակայքում. նա բազմաթիւ տօներին, այդ թւում նաեւ՝ Համբարձմանը նուիրուած գանձերի հեղինակ է[57]:

Մէկ ուրիշ տաղերգու է **Ստեփանոսը,** որն իր անունը դրոշմել է հետեւեալ տաղերի ծայրակապերում.-

ՃԼԷ. Տաղ Սրբոց Քառասնիցն. Սրբոց քառասնիցն այսաւր (սկզբնական 10 տողերի ծայրակապն է՝ «Ստեփաննոսս է», թ. 246բ),

ՃԼԸ. Տաղ յարութեան Ղազարու. Սրբոց հրեշտակաց զարմանս (սկզբնական 10 տողերի ծայրակապն է՝ «Ստեփանոսի», թ. 249ա),

ՃԽԲ. Այլ տաղ Համբ[արձման] Ստեփ[անոսի]. Սոսկալի աիիւ պակեան (ծայրակապ՝ «Ստեփանոսի է», թ. 253բ):

Թէ ով է մեր Ստեփանոս տաղերգուն՝ առաւել խորքային եւ համակողմանի ուսումնասիրութեան հարց է: Արդեօ՞ք Սիւնեաց Ստեփանոս նշանաւոր եպիսկոպոսը: Անշուշտ, թէ տաղերը ոճապէս տարբերւում են Սրբ. Խաչին նուիրուած վերոյիշեալ երկու ստեղծագործութիւններից, բայց եւ հարկ է մատնանշել Ասատուր Մնացականեանի այն ուշագրաւ դիտողութիւնը, թէ Ստեփանոս Սիւնեցու երկու տաղերում արդէն իսկ առկայ են «տարատեսակութեան որոշակի տուեալներ»[58], որ վերաբերում են լեզուաոճական, տաղաչափական եւ այլ զանազանութիւններին:

Գանձարան-Տաղարանների մասին ուսումնասիրութիւններում Քէօշկէրեանը թուարկում է իրեն հանդիպած մի շարք հեղինակների անուններ, ո-

---

[57] Քէօշկէրեան, *Գանձարանային մշակոյթ*, էջ 100 եւ 102:

[58] Մնացականեան, էջ 280:

րոնց մէջ նշում է նաեւ **Ստեփանոս** գանձասացին: Քննելով նրանց յօրինած գանձերի լեզուաոճական եւ միքանի այլ առանձնայատկութիւններ, նա յանգում է այն կարծիքին, որ Ստեփանոսը ստեղծագործել է Ժ.-ԺԳ. դարերի միջեւ[59]:

Ստեփանոս անունով գանձասացի երկու գանձը[60] առկայ են ԺԴ. դարի Գանձարաններում՝ դարձեալ հեղինակային ծայրակապերով: Ընդ որում՝ այդ գանձերի եւ Արեւելցու մատեանում գրի առնուած տաղերի՝ մեր կատարած համեմատութիւնից, բացայայտւում են լեզուաոճական բաւականաչափ ընդհանրութիւններ: Այսու մենք ենթադրում ենք, որ այս հինգ միաւորների հեղինակը միեւնոյն **Ստեփանոսն** է: Եթէ հաշուի առնենք նաեւ այն փաստը, որ ստեղծագործութիւնների բառագանձը կրում է Գրիգոր Նարեկացու բանաստեղծութիւնների ակնյայտ ազդեցութիւնը, ապա կարող ենք առաջադրել այն թէզը, որ այս հոգեւոր երգերի հեղինակը, ամենայն հաւանականութեամբ, Ժ. դարի նշանաւոր եկեղեցական գործիչ եւ երաժիշտ-բանաստեղծ **Ստեփանոս եպիսկոպոս Մոկացին կամ Ապարանցին** է: Ուրեմն, նրան կարող ենք համարել ոչ միայն շարականագիր, որ յայտնի է որպէս Խաչի Դ. օրուայ «Սրբութիւն սրբոց» օրհնութեան հեղինակ՝ նոյնպէս անուանական ծայրակապով, այլեւ գանձասաց եւ տաղերգու: Նարեկացի-Ստեփանոս Մոկացի գրական առնչութիւնները, թերեւս, դեռ կարօտ են առանձին եւ համակողմանի ուսումնասիրութեան: Սակայն յայտնի է, որ Ստեփանոս եպիսկոպոսի պատուէրով գրած Մոկքի Ապարանից Սրբ. Խաչին նուիրուած իր ներբողեանում Գրիգոր Նարեկացին, ըստ հայր Միքայէլ Չամչեանի՝ «ականատես գոլով իրացն»[61], անչափ բարձր է գնահատել Մոկաց եպիսկոպոսին՝ գերադրական բազմաթիւ մակդիրներով մեծարելով նրան, որը *վսեմական գովութեամբ եւ գերարփի շնորհներով* օժտուած՝ «նորոգեաց զնշխար համբաւեալ ազգին [...], հաւաստի ըստ կոչմանն իւրոյ եղեւ պսակ պարծանաց պանծալի վայրիցն այնոցիկ [...] վերստին ստեղծմամբ ի զարդ պաճուճանաց զարմանագործեաց, եւ գրեթէ երկին երկնի ի յերկրի վայելչապէս գեղով յօրինեաց»[62]: Իսկ «Յիշատակագրում» Նարեկացին՝

---

[59] Քէօշկէրեան, *Գանձարանային մշակոյթ*, էջ 93:

[60] «Սոսկալի սրոբէից միշտ յանէէն»՝ նուիրուած Ստեփանոս Նախավկային, եւ «Սուրբ եւ փառաւորեալ Աստուած»՝ նուիրուած Սրբ. Անտոնին եւ այլ սուրբ ճըգնաւորներին:

[61] Հ. Մ. վրդ. Չամչեան, *Պատմութիւն հայոց, հտր. Բ.*, տպ. Պ. Վաղվազեանց, Վենետիկ, 1785, էջ 854:

[62] **Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի** Յիշատակագրութիւն պատմութեան ամենազօր Նշանի Աստուածեան Խաչին, որ ի վերուստ ամենահայեաց նախատեսն ակնարկութենէ՝ ի ստորին կողմանց կայից աշխարհի ազգացն Յունաց բերեալ հանգուցաւ ի սահմանս վայրից գաւառին Մոկաց, ի շինուած բնակութեան ուխտին սրբութեան, որ կոչի Ապարանք (*Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1840, էջ 381):

ինքն իրեն խոնարհաբար անուանելով «յետին վարժապետաց եւ կրսէր բանասիրաց», Ստեփանոսին բարձրազնիւ պատուանունով է դիմում. «Եւ արձանացուցի սմին անջինջ յիշատակ զանուն տենչալի ձերումդ կոչման, տէր Ստեփանոս՝ լերինդ Մոկաց հզօր դիտապետ»[63]:

Արեւելցու Տաղարանում հանդիպող ուշագրաւ անձնանուններից է **«Յակոբը»,** որ հանդիպում է հետեւեալ խորագրում.-

ԽԸ. Տաղեր սրբոցն վկայիցն Տարագոսի, Պրօբոսի եւ Անդրոնիկոսի ի Յակոբ[այ]. Ի հանդէս մեծի աւուրս (թ. 63բ, 65ա),

Փ. Ի հանդիսական տաւնիս (թ. 65ա):

«Տարագոսեանք» անուանեալ երեք վկաները, Դիոկղետիանոս կայսեր հալածանքներից փախչելով, յանուն Քրիստոսի նահատակուել էին Դ. Դարում Կիլիկիայում (Տարսոն, Անաւարզա), եւ մեր հայրապետերի կողմից նըրանք՝ որպէս տօնելի սուրբեր, պէտք է հաստատուած լինէին հենց այնտեղ: Սոյն կարծիքն ամրապնդւում է այն փաստով, որ սկսած ԺԳ. դարից կիլիկեան հեղինակները սկսում են յօրինել համաքրիստոնէական այս սրբերին նուիրուած հոգեւոր երգեր: Առաջիններից մէկը ԺԳ. դարի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Յակոբ Ա. Կլայեցին էր (Տարսոնացի, Սսեցի կամ Մեծքարեցի), որ գրել էր նրանց ձօնուած մի շարական (պարականոն)[64]. սրա մասին վկայում է Սարգիս Երէցը շարականագիրների իր ցուցակում՝ «ԶՄաւր Տեառն Ծնընդեան ի Յովակիմա եւ յԱննաէ Երգեցէք որդիք Սիոնի, եւ զՏարագոսին Յակոբ Մեծքարեցին ասաց»[65]: Կարծում ենք, որ խնդրոյ առարկայ տաղն ու փոխը նոյնպէս վերագրելի են Յակոբ Ա. հայրապետին. ամենայն հաւանականութեամբ, կանոնական բնոյթի շարականից յետոյ նա յօրինել է սրբերին նուիրուած մի նոր, լայնածաւալ ներբող՝ ճոխ բառագանձով եւ գեղեցկահիւս մեղեդիով: Արեւելցու Տաղարանում տեղ են գտել նաեւ «Տարագոսեաններին» նուիրուած այլ տաղեր՝ նոյնպէս կիլիկեան հեղինակների գրչի արգասիք. դրանք են՝ Գրիգոր Է. Անաւարզեցու «Գովեալ գթած Հայր երկնաւոր» տաղը եւ «Պետ հանդիսին հոգեւոր» փոխը (**[ԽԸ]. «Այլ տաղ սոցին, ի Գրիգորէ եպիսկոպոսէ»**, ծայրակապ՝ «Գրիգորի ծառայի է առ Տարագոսս, Պրոգոս[66], Անդրոնիկոս բանը այս ե ոտ», թ. 66ա), ինչպէս նաեւ Կոստանդին Սրիկ Սսեցու «Վըկայք մարմնով չարչարեցան» տաղը

---

[63] Անդ, էջ 422:

[64] Սահակ վրդ. Ամատունի, *Հին եւ նոր պարականոն եւ անվաւեր շարականներ*, ե-լեքտրաշարժ տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1911, էջ 162. նաեւ՝ Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին*, էջ 263-64 (ծնօթ.):

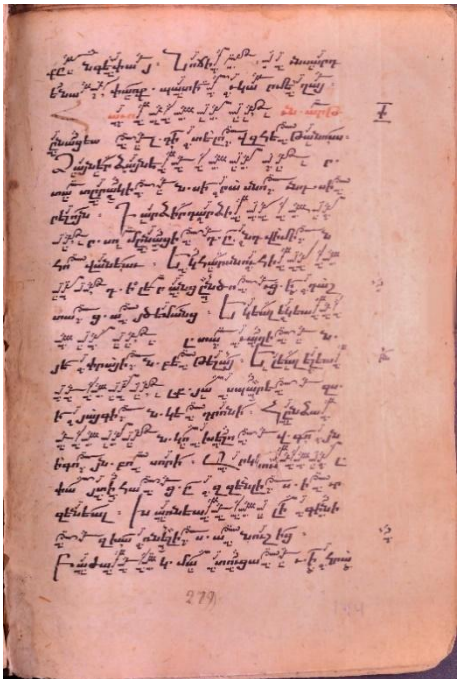
[65] Յ. Անասեան, *Հայկական մատենագիտութիւն, Ե-ԺԸ դդ., հտր. Ա*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1959, էջ LXVI:

[66] Բնագրում այսպէս է:

(**ՃԿԵ. «Տաղ սըրբոց վկայիցն Տարագոսի եւ Պրաւբոսի եւ Անդրաւնիկոսի ի Կոստանդն ոգեալ»**)[67]:

Տաղարանում **«Յակոբ»** անձնանունը հանդիպում է եւս մէկ անգամ՝ Քրիստոսի Յարութեան տօնին նուիրուած տաղում, այս անգամ որպէս անուանական ծայրակապ.

ՀԹ. Մեղեդի Յարութեան. Յարփիահրաշ վեհագունից դասապետըն (թ. 135ա):

Գրիգոր Նարեկացի, «Հաւուն, Հաւուն» (Վնտկ. 2070, թ. 144ա)

Բնագիրը՝ քաղուած Արեւելցու Տաղարանից, հրատարակուել է *Բազմավէպ*ում (Ապրիլ 1864, էջ 107)՝ հեղինակ համարելով Յակոբ Սանահնեցուն (ԺԱ. դար)՝ ըստ նրա «Յանսկզբնական ծոցոյ Հօր» շարականի համանման ծայրակապի: Սակայն իր ոճական առանձնայատկութիւններով, բառագանձով եւ Յարութեան տօնին երգուող «Աւետիս» ենթատեսակին պատկանելութեամբ, տաղս պէտք է յօրինուած լինի առնուազն ԺԳ. դարում, քանզի ակնյայտօրէն կրում է Ներսէս Շնորհալու «Յարեաւ փառաց Թագաւորն» կամ «Նոր ձայն աւետեաց»՝ Սրբ. Յարութեան աւետիս-տաղերի ազդեցութիւնը: Այս ամէնը մեզ հիմք է տալիս կարծելու, որ «Յարփիահրաշ վեհագունից» մեղեդու հեղինակը եւս Յակոբ Ա. Կլայեցին է:

Տաղարանում լայնօրէն ներկայացուած են յետշնորհալիական շրջանի կիլիկեան երաժիշտների ինչպէս արդէն ծանօթ, այնպէս էլ նոր տաղային ստեղծագործութիւնները: Այդ հեղինակների թւում են **Բարսեղը (Արքաեղ-**

[67] Թերթն ընկած է: Վերականգնում ենք ըստ ՄՄ 3503 ձեռագրի:

բայր)[68]**, Քրիստոսատուրը**[69]**, Անդրիաս Ատենադպիրը**[70]**, Գրիգոր Գ. Պահլաւունին, Ներսէս Լամբրոնացին, Յովհաննէս Արքաեղբայրը, Կոստանդին Սրիկ Սսեցին եւ Գրիգոր Է. Անաւարզեցին:**

Տաղարանի ուշարժան մասն են կազմում **անանուն** հեղինակների ըստեղծագործութիւնները. նրանք վանական համալիրներում անխոնջ ծառայած այն մշակներն են, որ իրենց գործունէութեամբ մեծ նպաստ են բերել հայ երաժշտաբանաստեղծական արուեստի զարգացմանն ու զարդարել միջնադարեան երգչական մատեաններն իրենց բարձրարժէք հոգեւոր երգերով:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐՈՎ ՊԱՀՊԱՆՈՒԱԾ ՏԱՂԵՐԸ

Յեսու Արեւելցու Տաղարանում գրառուած մի շարք միաւորների երաժշտական բաղադրիչները պահպանուել են մինչեւ մեր օրերը: Դրանք են.-

Աչքն ծով ի ծով	**Երկինք երկնից յիմաց արարէք**
Ծարաւեցաւ Տէրն ի Խաչին	**Աստուածածին Կոյսըն Մարիամ**
Ես ձայն զԱռիւծուն	**Այսաւր Անդրանիկ Հաւր**
Լեառըն ցընծա դու, Թաբաւր	

«Աչքըն ծով ի ծով»

Արեւելցու Տաղարանում Գրիգոր Նարեկացու «Աչքըն ծով ի ծով» տաղը հանդիսանում է Եկեղեցուն նուիրուած «Երգ զարմանալի» տաղի անբաժան մասը[71] (**ՁԳ.** թ. 152ա). այն յետագայում է զատուել եւ դարձել ինքնուրոյն միաւոր (ՄՄ 3540, 4350, 5328, Վնտկ. 382, 607 եւն.): Տարբեր ձեռագրերում տաղը նուիրուած է եղել Սրբ. Ծննդեան տօնին, երգուել որպէս Աստուածածնի *մեղեդի*, իսկ երկու անջատ մասերը գրառուել են որպէս *մեղեդի* եւ փոխ, կամ՝ *մեղեդի* եւ տաղ[72]: Քէօշկէրեանը եկել է այն եզրա-

---

[68] Բարսեղի մասին տե՛ս՝ Մուշեղեան, «Հայոց հնագոյն Տաղարանը», էջ 163-64:

[69] Քրիստոսատուրի մասին տե՛ս Հ. Ղ. Մ. Ալիշան, *Հայապատում. պատմիչք եւ պատմութիւնք հայոց, հտր. Բ.*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1901, էջ 232. նաեւ ՝ Քէօշկերեան, *Գանձարանային մշակոյթ*, էջ 96-97, 101-2. նաեւ՝ Մուշեղեան, «Հայոց հնագոյն Տաղարանը», էջ 163 եւ 176:

[70] Նրա մասին տե՛ս՝ Ա. Մուշեղեան, «Անդրիաս. կիլիկեան երաժշտարուեստի անյայտ գործիչը», *Աստուածաբանական եւ կրօնագիտական յօդուածների ժողովածու*, Բ:2022, էջ 104-15:

[71] Այդպէս է նաեւ վաղագոյն միքանի ձեռագրերում (ՄՄ 3503, 7785 եւն.): Այդ մասին տե՛ս՝ Գրիգոր Նարեկացի, *տաղեր եւ գանձեր*, էջ 34:

[72] «Երգ զարմանալի» տաղի մասին Քէօշկէրեանի արժէքաւոր դիտարկումները տե՛ս՝ անդ, էջ 270-72, որոնցից եւ օգտուել ենք: «Աչքըն ծով»ի մասին տե՛ս՝ Բախչինեան, էջ 200-3 եւ 356-57. նաեւ՝ Հայկ սրկ. Իւթիւճեան, «Դէպի Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ տաղից նոր հրատարակութիւն. ասպարէզներ եւ նոր հեռանկարներ», *Բանբեր Մատենադարանի*, 25:2018, էջ 30-82. նաեւ նոյնի՝ «‘Անոյշ եղանակաւ եւ

յանգման, որ «Այս փոփոխութիւնները հիմնականում կատարուել են յետագայում՝ ըստ եկեղեցական երաժշտութեան պահանջների»[73]: Եւ իրաւ, բուն տաղից առանձնանալով՝ «Աչքըն ծով»ն իր հաստատուն եւ անփոխարինելի տեղն է զբաղեցրել ոչ միայն Գանձարան-Տաղարաններում, այլեւ Հայ Եկեղեցու ծիսակարգում. նրա երաժշտական բաղադրիչը, ի տարբերութիւն «Երգ զարմանալի» հատուածի, յարատեւել է մինչեւ ԺԹ. դար եւ ձայնագրուել Նիկողայոս Թաշճեանի[74] եւ Համբարձում Չերչեանի[75] կողմից որպէս Աստուածածնի, Ծննդեան եւ Աւետեաց *մեղեդի*: Ի. դարում հրատարակուել է եւս երկու նմուշ. առաջինը՝ Կոմիտասի սան Վարդան Սարգսեանի (խորագիր՝ «Ս. Աստուածածնի, Ս. Ծննդեան եւ Աւետեաց»)[76], երկրորդը՝ Զարեհ եպս. Ազնաւորեանի կազմած ժողովածուներում (խորագիր՝ «*Մեղեդի* Ծննդեան»)[77]:

Թաշճեանի ձայնագրութեան հանգամանալից վերլուծութիւնը[78] կատարել է Թահմիզեանը, որն ընդհանուր ուրուագծերով վերագրելի է բոլոր նմուշներին (դրանք տարբերակումներով հանդերձ՝ հարազատ են միմեանց): Ըստ նրա՝ «Աչքըն ծով» տաղի երաժշտական բաղադրիչը վերանայուել է Կիլիկիայում ԺԲ.-ԺԳ. դարերում, որում արտացոլուած է հայ երգաստեղծութեան՝ նշեալ դարերին յատուկ մակարդակը, ինչպէս նաեւ կիլիկեան նուրբ ճաշակը: Գիտնականը նաեւ շեշտում է, որ տաղում «պահպանուել են նրա նախաստեղծ հիմքը՝ երաժշտական բուն մտայղացքը, ինչպէս եւ սկզբնական ելեւէջներից ու պտոյտներից շատերի գլխաւոր շրջագծերը»[79]: Թահմիզեանը տաղը բնութագրում է որպէս քնարադրամատիկական բարդ ստեղծագործութիւն՝ լայնաձաւալ մեղեդիով, ելեւէջային ինքնատիպ-բնորոշիչ դարձուածքներով, ձայնակարգային խիզախ անցումներով ու վառ համադրութիւններով:

ձայնիւ՛. Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ տաղերը – խօսք, խազ ու երաժշտութիւն դարերու ընդմէջէն», *Բանբեր Մատենադարանի*, 30:2020, էջ 110-26:

[73] Գրիգոր Նարեկացի, *տաղեր եւ գանձեր*, էջ 271:

[74] *Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, ի Վաղարշապատ*, տպ. Սրբոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի, 1874, էջ 9 (Ա հրատ.) եւ 1878, էջ 96 (Բ հրատ.):

[75] Տե՛ս՝ նրա ինքնագիր Տաղարանը (ՄՄ, Նորագոյն հաւաքածո, ձեռ. N 103), ինչպէս նաեւ արմաշական այլ ձեռագրեր:

[76] *Սրբազան երգեցողութիւնք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, հտր. Ա.*, դաշնաւորութեամբ Վ. Սարգսեանի, հրատ. Առաջնորդութեան հայոց Ամերիկայի եւ Քանատայի, Նիւ Եորք, 1966, էջ 95 (սկզբնաղբիւրը նշուած չէ, դաշնամուրի նուագակցութեամբ):

[77] *Մեղեդիներ, տաղեր եւ գանձեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ*, կազմ.՝ Զարեհ եպս. Ազնաւորեան, հրատ.՝ Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1990, էջ 26:

[78] Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին*, էջ 109, 218-24:

[79] Անդ, էջ 223:

Հարկ է ընդգծել, որ Գրիգոր Նարեկացու տաղերի՝ Կոմիտաս Վարդապետի կատարած ձայնագրութիւնները մտածել են տալիս, որ գուցէ դրանց շարքում եղել է նաեւ «Աչքըն ծով»ը: Մեր այս ենթադրութիւնը հաստատւում է Արշակ Չօպանեանի մի վկայութեամբ, ըստ որի՝ նա բազմիցս ականատես լինելով Կոմիտասի անզուգական կատարումներին, ի շարս այլ տաղերի, ունկնդրել է նաեւ «Աչքըն ծով»ը, ընդ որում՝ թաշճեանականից «տարբեր ձեւով, աւելի վեհ, պարզ ու գեղեցիկ»: Սակայն ձայնագրութիւնը Կոմիտասի թղթապանակներում ցարդ չի յայտնաբերուել[80]:
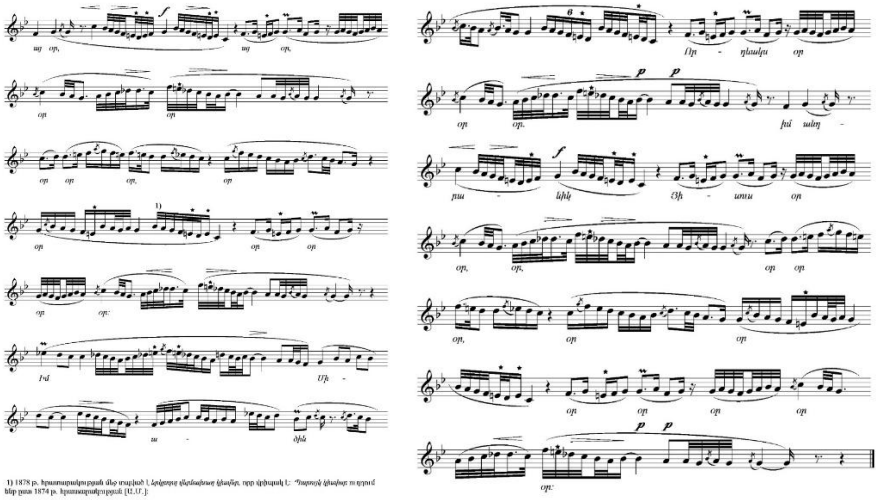
«Երկինք երկնից յիմաց արարեք»

Յեսու Արեւելցու Տաղարանում գրառուած է Սրբ. Ծննդեան մի բացառիկ տաղ՝ «Երկինք երկնից յիմաց արարեք» սկզբնատողով, որ ոչ միայն հայ հոգեւոր տաղերգութեան, այլեւ, առհասարակ, երգաստեղծութեան մէջ սկզբնադրում է մի նոր ժանրի՝ «օրօրի» ծնունդը: Խորագրում գրիչն առանձնայատուկ շեշտել է այս ժանրային պատկանելութիւնը՝ **«ՃԽԸ. Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ Աւրաւրքն է»** (թ. 263ա): Տաղը, որ հայ բանաստեղծական արուեստի սքանչելի նմուշներից է, մեր կարծիքով, ստեղծուել է կիլիկեցի Անանուն հեղինակի ձեռքով ԺԳ. դարի երկրորդ կէսից մինչեւ ԺԴ. դարի առաջին կէսն ընկած ժամանակամիջոցում: Այն իր նախատիպը չունի ոչ միայն երգատեսակի, այլեւ բովանդակային-մեկնողական առումով: Հեղինակը պատմում է Սրբ. Կուսի Աւետման, Բեթղեհէմի քարայրում Աստծոյ Որդու եւ Երկնաւոր Արքայի՝ Յիսուս Քրիստոսի հրաշափառ Ծննդեան, Նրա մարդեղութեան խորհրդի, Փրկչական առաքելութեան եւ տնօրինութեանց մասին: Գրական բնագիրը յօրինուած է տուն+կրկներգ կառուցուածքով: Տների բովանդակային առանցքը կազմում են հինկտակարանեան իրադարձութիւններից մինչեւ Սրբ. Մարիամի Աւետումն ու Յիսուսի Ծնունդը նկարագրող դրուագները, իսկ կրկներգում ամփոփւում է տաղի հիմնական բովանդակութիւնը, իմա՝ Սրբ. Կոյսից ծնւում եւ մարմնաւորւում է Բանն Աստուած: Յիսուսի Ծննդեան մեծասքանչ տեսարանին Անանուն հեղինակն այնուհետեւ ագուցում է մի նոր պատկեր, որտեղ տաղի ժանրային յատկանիշն առաւել ցցուն է դրսեւորւում՝ Տիրամայրն անհուն սիրով Աստուածորդուն գիրկն առած՝ գորովալից ու կաթոգին զգացումներով լեցուն՝ գգուանքով ու խանդաղատանքով օրօր է ասում՝ «այ օր, այ օր, օր օր օր օր […] / իմ Միածին Յիսուս օր օր օր/ իմ անդրանիկ Որդեակս օր օր օր»: Որքան էլ բնականօրէն ենթադրելի, սակայն երաժշտաբանաստեղծական արուեստում երբեւէ չարտացոլուած այս նորամոյծ դրուագը մի նոր երգատեսակի հիմք է դառնում: Այս հազուագիւտ մեկնութեամբ «Երկինք երկնից» տաղն առանձնանում է ոչ միայն յետշնորհալիական շրջանի ստեղծագոր-

[80] Այս մասին տե՛ս Ա. Մուշեղեան, «Հոգեւոր տաղերգութեան նմուշների Կոմիտասեան գրառումները», *Բանբեր Մատենադարանի*, 32:2021, էջ 173-75:

ծութիւնների շարքում, այլեւ հայ միջնադարեան տաղերգութեան մէջ ընդհանրապէս:

Յայտնի են տաղի՝ Հայ Եկեղեցու կողմից վաւերացուած օրինակը՝ Թաշճեանի գրառմամբ[81], այլեւ Արմաշի երգչական աւանդոյթին պատկանող նմուշը՝ վանքի երաժշտապետ Չերչեանի գրառմամբ[82]: Երրորդ գրառումը զետեղուած է Անթիլիասում տպագրուած հոգեւոր երգերի ժողովածուում[83] եւ, հաւանաբար, տեղական աւանդոյթը ներկայացնող տարբերակ է (թէեւ այդ մասին ծանօթութիւն չի տրուած): Նշուած երեք նմուշների երաժշտական բաղադրիչները սերում են մէկ սկզբնաղբիւրից եւ դրա ճիւղաւորումներն են՝ միքանի մասնաւոր տարբերութիւններով, որ վերաբերում են ելեւէջային-դարձուածքային կազմին: Դրանց երաժշտական բաղադրիչը կրում է մեծակերտ-զարդարական ոճի կնիքը, աչքի է ընկնում լայն վիպաքնարական շնչով եւ ծորերգային բնոյթով.

Հատուած «Երկինք երկնից» տաղից (գրառումը՝ Թաշճեանի)

Անանուն հեղինակը, որ ըստ ամենայնի, մասնագիտական բարձր կըրթութիւն է ստացել Կիլիկիայի համբաւաւոր ուսումնագիտական կենտրոններից մէկում, փայլուն տիրապետել է հայ երաժշտաբանաստեղծական արուեստի նախընթաց ժառանգութեանը, ստեղծագործական ամենատարբեր հնարներին, ձայնեղանակների ուսմունքին եւ խազագրութեանը: «Երկինք երկնից» տաղն իր գրական եւ երաժշտական բաղադրիչների սերտ ներդաշնութեամբ, երաժշտական մտքի ճշգրիտ կազմակերպմամբ, բազմաթիւ հիմնանիւթերի առկայութեամբ, ձայնեղանակային համադրումներով, մեծ

---

[81] *Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի*, 1874, էջ 107; 1878, էջ 156:

[82] ՄՄ Նորագոյն հաւաքածոյ, ձեռ. N 103, 29 եւ 5:

[83] *Մեղեդիներ, փաղեր եւ գանձեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ*, էջ 22: Տաղը վերնագրուած է «Ի Բեթղեհէմ»՝ ըստ բանատողերից մէկի:

ձայնածաւալում տիպական զարդոլորուն պտոյտների վերելք-վայրէջքների տրամաբանական համադրումով, ռիթմական բազմազան պատկերների առկայութեամբ, դրամատուրգիական զարգացման հանգուցակէտերի վարպետ կիրառմամբ գեղարուեստական բարձր արժանիքներով օժտուած երկ է: Տաղում Տիրամօր անձնական ապրումները հասցուած են գաղափարական ընդհանրացման բարձր աստիճանի՝ արտայայտելով Տիրոջ սքանչելափառ Ծննդեան եւ Յայտնութեան առթիւ համայն մարդկութեան ցնծութիւնը: Միջնադարի տաղանդաշատ հեղինակի կերտած այս եզակի «օրօրն» իր կատարելութեամբ եւ ազդու ներգործութեամբ իսկական ներբողեան է՝ ձօնուած Յիսուսի Ծննդեան ու Աստուածայայտնութեան տօնին[84]:

«Ծարաւեցաւ Տէրն ի Խաչին»

Պատկանում է Ներսէս Շնորհալու գրչին: Արեւելցու Տաղարանում զետեղուած է «Այլ տաղ Մեծի Ուրբաթին» կարգում (**[ԾԹ]**, թ. 105ա) եւ գրառուած է որպէս փոխ (թ. 108ա): Ունի հետեւեալ սկիզբը՝ «Ծարաւեցաւ Տէրն ի Խաչին որպէս ըզմարդ/ Այն որ արար զովկիանոս ծով գեղեցիկ» (5 տուն), որի բնագիրն առաջին անգամ հրատարակել է Քէօշկէրեանը (ըստ ՄՄ 3503 եւ այլ վաղագոյն ձեռագրերի)[85]: ԺԵ. դարից սկսած, ձեռագրերում հանդիպում է տաղի մէկ այլ՝ ընդարձակ տարբերակ՝ «Ծարաւեցաւ որպէս ըզմարդ Տէրն ի Խաչին/ Այն որ արար ըզծով եւ զերկինըս ջրային» սկըզբնատողերով (14 տուն)[86]:

Տաղի երաժշտական բաղադրիչը, որի հիմքում ընկած է Արեւելցու Տաղարանում առկայ վաղագոյն բնագիրը, պահպանուել է Արմաշի վանքի ձեռագրերում[87]: «Ծարաւեցաւ Տէրն ի Խաչին» այստեղ գրառուած է որպէս *մեղեդի* եւ յօրինուած է դարաշրջանին յատուկ մեծակերտ-զարդարական ոճով: Աչքի են զարնում գործիքային-յանկարծաբանական բնոյթը, մոտիւների տարրափոխման վրայ հիմնուած զարգացման սկզբունքը, ռիթմական յարափոփոխ պատկերները, ձեւափոխուած ձայնաստիճաններով ձայնակարգերի կիրառումն ու ազատ ձեւը:

Նորերս Սրբ. Ղազարի Մխիթարեան միաբանութեան ձեռագրերից մէկում «Ծարաւեցաւ Տէրն ի Խաչին» տաղի մէկ այլ տարբերակ է յայտնա-

---

[84] Տաղի համակողմանի քննութիւնը տե՛ս՝ Ա. Մուշեղեան, «Հայոց հնագոյն տաղ-օրօրը», *Արուեստագիտական հանդէս,* 2:2023, էջ 115-41:

[85] Ներսէս Շնորհալի, *Տաղեր եւ գանձեր*, աշխ. Ա. Քէօշկէրեան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան,1987, բնագիր ԼԸա, էջ 103 եւ ծանօթ. էջ 391:

[86] Անդ, բնագիր ԼԸ, էջ 100 եւ ծանօթ. էջ 390:

[87] Եղանակներից մէկի մասին տե՛ս՝ Ա. Մուշեղեան, «Արմաշի դպրեվանքի երաժշտական աւանդոյթները», *Արմաշի դպրեվանքը, մաս երկրորդ*, «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն, Երեւան, 1998, էջ 206-10:

բերել Հայկ սրկ. Իւթիւճեանը[88], որը գալիս է լրացնելու Ներսէս Շնորհալու տաղերի երգուող նմուշների ցանկը:

«Աստուածածին Կոյսըն Մարիամ»

Յիսուսի Խաչելութեան տեսարանը վերարտացոլող երգասացութիւններում, որ կատարւում են Աւագ Ուրբաթին, առանձին մեկնութեան թեմա է դարձել Տիրամօրը եւ Խաչին գամուած Միածին Որդուն պատկերող աւետարանական ամենադրամատիկ դրուագներից մէկը (Յովհաննէս, ԺԹ 25-27). դրանք հայ միջնադարեան տաղերգութեան ժանրային համակարգում յայտնի են որպէս Խաչելութեան ողբեր կամ տաղեր: Արեւելցու Տաղարանում «Աստուածածին Կոյսըն Մարիամ»ին նախադասուած է՝ «Մեծի Ուրբաթուն Այրոյն գանգատն է» խորագիրը (թ. 102բ): Ձեռագրում պահպանուել է միայն առաջին տունը (մնացած թերթերը կորսուել են): Այս առումով բացառիկ նշանակութիւն է ձեռք բերում տաղի՝ Եսայի աբեղայի ձեռքով ընդօրինակուած օրինակը (ՄՄ 3503, թ. 142ա), որի շնորհիւ այսօր ունենք ***«Աստուածածին Կոյսըն Մարիամ» տաղի՝ մեզ հասած հնագոյն բնագիրը*** (23 տուն): Տաղում արտացոլուած են Աստուածամօր զուսպ եւ լռին տուայտանքները, որը Խաչի մօտ կանգնած, երգածայն ողբում է իր Միածին Որդուն: Տները բաղկացած են քառատողերից, որոնց յաջորդում է կրկներգը՝ ողբերին յատուկ ձայնարկութեամբ, որ սերում է աշխարհիկ արուեստից.

Աստուածածին Կոյսըն Մարիամ
կացեալ առ Խաչ իւրըն Միածնի
հեղոյր զարտասուր կըսկըծմամբ ի լի.
եւ զայս ասէր ձայն ողորմելի.
Այ վոյ այ վոյ […]
[…]զՔեզ ի Խաչ տեսողի:

Երաժշտական բաղադրիչով պահպանուել են «Աստուածածին Կոյսըն Մարիամ» տաղի մի շարք գրառումներ, ինչպէս՝ Թաշճեանի ձայնագրութիւնը[89], Արմաշի վանքի ձեռագրերում եղած երկու նմուշը[90], ապա՝ Յակոբ

---

[88] Հայկ սրկ. Իւթիւճեան, «Սուրբ Ներսէս Շնորհալւոյ ժառանգի հետ առնչուած երաժշտական հարցեր», *Հասկ հայագիտական տարեգիրք, 2011-23*:2024, էջ 252: Հեղինակը յղել է իր առաւել հանգամանալից յօդուածը՝ Հ. Իւթիւճեան, «Ս. Ներսէս Շնորհալւոյ երեք տաղերու եղանակները՝ ըստ Ս. Ղազարու աւանդութեան», *ազմավէպ*, 3-4:2023 (մամուլի տակ):

[89] *Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի*, 1874, էջ 121; 1878, էջ 168:

[90] ՄՄ, Նորագոյն հաւաքածոյ, N 5, էջ 649 եւ 656: Նմուշներից մէկը ճշգրտութեամբ կրկնում է թաշճեանական օրինակը, իսկ միւսը գրառուած է որոշ տարբերակումով:

Մխճեանի օրինակը[91]: Սրանք միանգամայն հարազատ են միմեանց, եւ առանձին տարրափոխումներն այստեղ էական դեր չեն խաղում: Երկու տարբերակ էլ հրատարակուել է հոգեւոր երգեր ընդգրկող այլ ժողովածուներում[92], որոնցում առաջինների համեմատ կան ելեւէջային-ռիթմական զգալի փոփոխութիւններ: Բոլորովին ուրիշ է Էմի Աբգարի ձայնագրութիւնը[93]:

Թաշճեանի ձայնագրած նմուշի երաժշտական բաղադրիչն աչքի է ընկնում իր լակոնիզմով, գրական բնագրի հետ ունեցած սերտ փոխկապակցուածութեամբ[94]: Ամբողջ տաղում իւրատեսակ լայտմոտիւի դեր են ստանձնում «աղաչանք» կամ «հառաչանք» արտայայտող ելեւէջները: Տաղի հիմնական՝ կանտիլենային նկարագիրը ստեղծում է սահուն ընթացող, շնորհիւ գրեթէ միաոճ պատկերների, որոնք խորքում դրամատիկ մեծ լարուածութիւն են պարփակում: Տաղի գլխաւոր յատկանիշերից մէկը զուսպ եւ սուղ միջոցներով առաւելագոյն արտայայտչականութեան հասնելու հեղինակի հմտութիւնն է, որ զուգակցւում է ասելիքի սեղմ ոճի, ձեւի ու բովանդակութեան ներքին միասնութեան հետ: Այս ամէնի շնորհիւ տաղն առանձնանում է Տիրամօր վեհ, աննկուն կերպարի մեկնութեամբ, որը «Կայր», կանգուն էր «հոգեւոր արիութեան զօրութեամբ» (բնութագրումը՝ Մաղաքիա արք. Օրմանեանի)[95]:

«Ես ձայն զԱռիւծուն»

Արդէն նշել ենք, որ Արեւելցու Տաղարանում տաղը գրառուած է եղել, սակայն թերթն ընկած լինելու պատճառով չի պահպանուել: Այդ է պատճառը, որ այժմ բնագրի առկայ հնագոյն նմուշ ենք համարում ՄՄ 3503 Տաղարանի օրինակը, որն ամբողջական է եւ տարաբաժանում չունի («**ՃԼԲ. Այլ տաղ Ս<*ազ*>ուրբ Խաչին»,** թ. 241ա): ԺԴ. եւ յետագայ դարերի ձեռագրերում եւ տաղին նախադասուող խորագրերում կազմողները ցուցումներ են տուել

---

[91] *Ձայնագրեալ երգք եւ շարականք, փաղք եւ մեղեդիք Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Ա մաս*, աշխ., դասաւորեց եւ բազմագրեց Ուստրի Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ հոգ. հովիւ Յակոբ քահանայ Մխճեան՝ ի պէտս Ամերիկայի Հայ եկեղեցեաց, դպրաց խումբերու եւ բարեպաշտ համայնքին, Ուստր-Մես., 1944, էջ 46-47 (ձեռագիր, եւրոպական նոտագրութեամբ):

[92] *Հայկական Պատարագի փաղեր եւ մեղեդիներ (եւրոպական ձայնագրութեամբ)*, պատրաստեց Եդուարդ Յակոբեան, հրատ.՝ Գ. Ե. Մ. Հոգաբարձութեան, Գահիրէ, 1963, էջ 38. նաեւ՝ *Մեղեդիներ, փաղեր եւ գանձեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ*, էջ 87:

[93] *Ձայնագրութիւն հինգ ժամերգութեանց Աւագ Շաբաթու*, գրեալ ըստ արդի ձայնագրութեան յԷմի Աբգարէ, Breitkopf & Haertel, Լայպցիգ, 1902, էջ 291:

[94] Տաղի ամբողջական քննութիւնը տե՛ս՝ Ա. Մուշեղեան, «Անանուն հեղինակի ‘Աստուածածին Կոյսն Մարիամ’ տաղը», *Բանբեր Մատենադարանի*, 28:2019, էջ 281-95:

[95] Մ. արք. Օրմանեան, *Համապատում*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 795:

տաղը Յարութեան տօնին կատարելու վերաբերեալ, փոխել ժանրային պատկանելութիւնը՝ բնորոշելով որպէս *մեղեդի,* եւ համեմելով բազմապիսի գեղեցիկ յատկորոշումներով՝ *«մեղեդի անոյշ ... քաղցր... ազնիւ եւ լաւ»:* Արդէն ԺԴ. դարից սկսած տարբեր ձեռագրերում նկատւում են բնագրի մասնատումներ, ընդսմին որպէս **փոխ** հանդէս են գալիս, մի դէպքում՝ «Ահեղ ձայնս»[96], մի այլ դէպքում՝ «Զամուրս իմ» բառերով սկսուող տողերը:

Նարեկացու բնագրում Առիւծն այլաբանօրէն խորհրդանշում է Քրիստոսին՝ անմահ Արքային, ինչն ինքնայատուկ երաժշտական կերպաւորում է ստացել «Ես ձայն զԱռիւծուն ասեմ» տաղի արմաշական գրառումներում[97], որ եզակի են եւ այլուստ յայտնի չեն: Նարեկացիական այս մեղեդիները, անկասկած, պատկանում են հայ հոգեւոր երգեցողութեան աւանդաբար պահպանուած նմուշների թուին, որ կենցաղավարել են Արմաշում եւ պաշտօներգութեան մաս կազմել: «Ես ձայն զԱռիւծուն» տաղի արմաշական գրառումները Գրիգոր Նարեկացու երաժշտաբանաստեղծական ժառանգութեան մէջ բոլորովին նոր էջ են ուղենշում: Դրանք բարձրաճաշակ ստեղծագործութիւններ են, որոնց երաժշտական բաղադրիչը նոյնքան առինքնող է, որքան գրականը[98]:

«Այսաւր Անդրանիկ Հաւր»

Խորագիրն է՝ «**[Ձ.] Այլ տաղ Համբարձման Տեառն, յԱնդրիասէ**» (թ. 137բ): Ամբողջական բնագիրը բաղկացած է տաղից եւ փոխից՝ յօրինուած անուանական ծայրակապով, որից եւ բացայայտւում է հեղինակը.

Տաղ. «Այսաւր Անդրանիկ Հաւր Միածին Որդին յերկինս սլանայ», ծայրակապ՝ ***«Անդրիասի».***

Փոխ. «Վեհից Թագաւորն այսաւր առ Հայր մտանէ»**,** ծայրակապ՝ ***«Վարդապետի»*:**

Տաղը Համբարձման տօնին երգուող նշանաւոր ստեղծագործութիւններից է եղել եւ ծիսամատեաններում գուցէ ամենաշատն ընդօրինակուածներից մէկը, որ երաժշտական բաղադրիչով պահպանուել է հայ հոգեւոր երգեցողութեան տարբեր երգչական աւանդոյթներում: Այն գրառել են Թաշ-

---

[96] Դրանց մասին տե՛ս՝ Գրիգոր Նարեկացի, *Տաղեր եւ գանձեր*, էջ 34, 129 եւ 274: «Ահեղ ձայնս» սկզբնատողով Սրբ. Յարութեան տաղը ձայնագրել է Կոմիտաս Վարդապետը՝ զետեղելով իր առաջին երաժշտագիտական յօդուածում՝ Սողոմոն ա. ս. Սողոմոնեան, «Հայոց եկեղեցական եղանակները», *Արարատ*, Է:1894, էջ 223:

[97] ՄՄ, Նորագոյն հաւաքածոյ, ձեռ. N 96 եւ 6:

[98] Առաւել մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Մուշեղեան, «Ս. Գրիգոր Նարեկացու երաժշտաբանաստեղծական ժառանգութիւնը Արմաշի վանքի ձեռագրերում», *Աստուածաբանական եւ կրօնագիտական յօդուածների ժողովածու*, Է :2022, էջ 31-51:

ճեանը[99] եւ Չերչեանը[100], որոնցում տաղի գրական բնագիրը զուգադրւում է երկու այլ՝ Պայծառակերպութեան (կամ Վարդավառի) «Լեառըն ցընծա դու, Թաբաւր», եւ Հոգեգալստեան «Այսաւր Սուրբ Հոգին եկեալ կամաւ Հօր» տաղերի գրական բնագրերի հետ. իմա՝ երեք տարբեր երգեր կատարւում են միեւնոյն մեղեդիով:

«Լեառըն ցընծա դու, Թաբաւր» տաղի ամենավաղ գրառումը նոյնպէս տեղ է գտել Յեսու Արեւելցու Տաղարանում որպէս փոխ (թ. 190բ): «Այսաւր Սուրբ Հոգին եկեալ կամաւ Հօր» տաղը մեզ հանդիպել է աւելի ուշ շրջանի ձեռագրում[101], սակայն, ամենայն հաւանականութեամբ, առաւել հին է, ինչպէս նախորդները:

«Այսաւր Անդրանիկ Հաւր» տաղը պահպանուել է նաեւ Նոր Ջուղայի երգչական աւանդոյթում՝ Աբգարի ձայնագրութեամբ[102], որում միեւնոյն եղանակով երգւում են՝ «Այսաւր Անդրանիկ Հաւր» եւ Սրբ. Աստուածածնի Վերափոխման «Այսօր Գաբրիէլ հրեշտակապետն» տաղերը[103]: Մի նմուշ էլ հրատարակել է Վարդան Սարգսեանը, որում զուգադրւում են «Այսաւր Անդրանիկ Հաւր» եւ «Այսաւր Սուրբ Հոգին եկեալ կամաւ Հօր» տաղերը[104]: Այս նոյն նմուշն արտատպուած է Անթիլիասում հրատարակուած հատորում[105], որտեղ մի առանձին տարբերակով ներկայացուած է նաեւ Հոգեգալստեան «Այսաւր Սուրբ Հոգին եկեալ կամաւ Հօր» տաղը[106]:

Պէտք է հաստատել, որ տարբեր գրական բնագրերի՝ միեւնոյն մեղեդիով երգուելու փաստը պատահական չէ. համանման օրինակներ էլի կան, ինչպէս Ծաղկազարդի «Յիսուս Քրիստոս եմուտ այսօր» եւ Յարութեան «Ի կոյս վիմէն» տաղերը, նաեւ այլ երգեր: Հնուց անտի վանական երաժիշտները, հետեւելով Ներսէս Շնորհալու սկզբնադրած ցուցումներին, սովորութիւն են ունեցել Գանձարան-Տաղարաններում լուսանցանշումներ թողնել տաղերի «գոյների», իմա՝ ձայնեղանակների մասին՝ յղելով մէկ ուրիշ ստեղծագործութիւն եւ յորդորելով կատարել այն առաւել յայտնի տաղի ձայնեղա-

---

[99] *Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի*, 1874, էջ 24; 1878, էջ 108:

[100] ՄՄ, Նորագոյն հաւաքածոյ, ձեռ. N 96, 99, 6:

[101] Վնտկ. 607, Գանձարան, 1425, Քաջբերունիք, գրիչ՝ Գորգի, թ. 194բ (*Մայր ցուցակ Վենետիկի, Ե*, սիւն. 334):

[102] Է. Աբգար, *Երգածայնութիւնք Հայաստանեայց Սուրբ Առաքելական Եկեղեցւոյ, Պատարագամատոյց, մասն Ա,* Breitkopf & Härtel, Լայպցիգ, 1920, էջ 91 եւ 96:

[103] Բացի սա, Աբգարն առանձին գրառել է «Այսաւր Անդրանիկ Հաւր» տաղի մէկ այլ տարբերակ՝ նուիրուած Համբարձմանն ու Երկրորդ Ծաղկազարդին (անդ, *մասն Բ,* էջ 821 եւ 827), ինչպէս նաեւ՝ Վարդավառի «Լեառըն ցընծա դու, Թաբաւր» տաղը (անդ, էջ 833): «Այսօր Սուրբ Հոգին եկեալ» տաղը Աբգարը չունի:
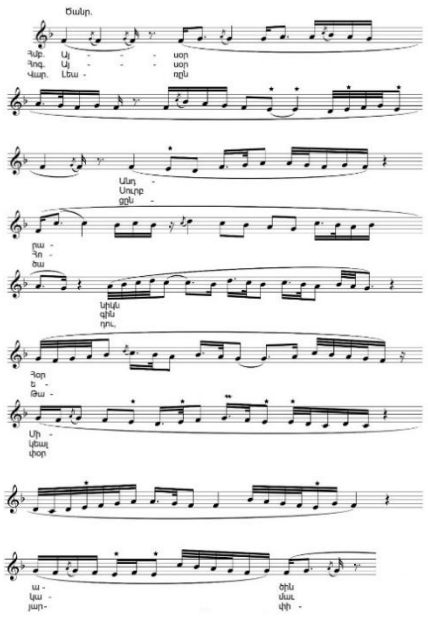
[104] *Սրբազան երգեցողութիւնք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, հտր. Ա.*, էջ 135 (սկզբնաղբիւրը նշուած չէ): «Լեառըն ցնծա դու, Թաբաւր» տաղը հատորում չկայ:

[105] *Մեղեդիներ, գանձեր, տաղեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ*, էջ 164:

[106] Անդ, էջ 73:

նակով: Ամենայն հաւանականութեամբ, այդպիսի յղումներ եղել են նաեւ խնդրոյ առարկայ երգերի առնչութեամբ: Հիմք ընդունելով այս հանգամանքը՝ նշանաւոր ձայնագրագէտ-երաժիշտները բանաւոր աւանդոյթի շնորհիւ յարատեւած՝ յայտնի տաղերից մէկի մեղեդիով գրի են առել այն երգերը, որոնց երաժշտական բաղադրիչները պահպանուած չլինելով՝ խիստ անհրաժեշտ են եղել այս կամ այն տօնի համար:

«Այսաւր Անդրանիկ Հաւր» տաղի գրառումների համեմատական քննութեան արդիւնքում մենք արձանագրել ենք հետեւեալ պատկերը. միեւնոյն սկզբնաղբիւրից են ձայնագրուած, այսինքն՝ իրար անվերապահօրէն հարազատ են Թաշճեանի՝ Հայ Եկեղեցու կողմից վաւերացուած օրինակը, ինչպէս նաեւ Չերչեանի՝ Արմաշի երգչական աւանդոյթը ներկայացնող նմուշը: Դրանց յարում է անթիլիասական ժողովածուի «Այսաւր Սուրբ Հոգին եկեալ» տաղը (էջ 73, փոքր ելեւէջային փոփոխութիւններով): Սարգսեանի օրինակը եւս ազգակից է նախորդներին, սակայն՝ ելեւէջային ընդգծուած տարբերակումներով[107]:

Հատուած տաղից (գրառումը՝ Թաշճեանի)

«Այսաւր Անդրանիկ Հաւր» տաղի հեղինակը՝ Անդրիաս Վարդապետը, իր գործունէութիւնը, ըստ ամենայնի, ծաւալել է ԺԳ.-ԺԴ. Դարերում, ուսանել մեծ հռչակ ունեցող կիլիկեան բարձրագոյն տիպի դպրոցներից մէկում: Եղել է քաջահմուտ խազագիտութեան, ինչպէս նաեւ ձայնեղանակների տեսութեան մէջ, փայլուն տիրապետել հայ երաժշտական մշակոյթի, յատկապէս Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու երաժշտարուեստի ոճական առանձնայատկութիւններին: Այդ են հաւաստում տաղի երաժշտական բաղադրիչին բնորոշ յատկանիշերն ու ելեւէջային բաղադրակազմը:

Տաղի մեղեդին գրուած է դարաշրջանին յատուկ մեծակերտ-զարդարական ոճով. նրան բնորոշ են տօնական-լուսաւոր, պայծառ տրամադրութիւնը, լայն վիպաքնարական շունչը, մեծալար (մաժոր) ձայնակարգը, վեհ եւ հանդիսաւոր բնոյթը, որով

[107] Այս բոլորից բացառապէս տարբեր են Նոր Ջուղայի երգուածքը ներկայացնող Աբգարի գրառումները:

եւ դառնում է հրաշագեղ ձօներգ՝ նուիրուած երեք փառահեղ իրադարձութիւններն՝ Յիսուսի Համբարձմանն ու Պայծառակերպութեանը եւ Սուրբ Հոգու գալստեանը:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Այսպիսով, Սսում 1348ին Յեսու Արեւելցու ձեռքով գրուած հնագոյն Տաղարաններից մէկում միջնադարի հայ հանճարեղ երաժիշտ-բանաստեղծների՝ Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու, ինչպէս նաեւ միւս նշանաւոր ստեղծագործողների երկերի կողքին, յառնում են սակաւ յայտնի կամ անանուն տաղերգուների՝ երաժշտական բաղադրիչներով յարատեւած երկեր, որ վկայում են նրանց հեղինակների մասնագիտական բարձր վարպետութեան եւ փայլուն հմտութիւնների մասին: Ներկայացուած երաժշտաբանաստեղծական նմուշների համակողմանի քննութիւնը թոյլ է տալիս դրանք դասել տաղային արուեստի՝ գեղարուեստական բարձր արժանիքներով օժտուած մնայուն օրինակների թուին:

Յեսու Արեւելցու Տաղարանի պատմական եւ մշակութային նշանակութիւնն անգնահատելի է: Այն ոչ միայն ամփոփում է երգչական մատեանի նախընթաց ուղին, այլեւ կանխանշում դրա յետագայ զարգացումը՝ իւրատեսակ չափանմուշ հանդիսանալով ինչպէս կիլիկեան, այնպէս էլ բուն Հայաստանում գործունէութիւն ծաւալած երաժիշտների համար: Այսու, անուրանալի է գրիչ, մանրանկարիչ եւ երաժիշտ-փիլիսոփայ Յեսու երէց Արեւելցու վաստակը, որի անձը պարտ է յատկապէս յիշատակել՝ ինչպէս պատգամել է գրառումներից մէկում՝ «Արդ աղաչեմ զամենեսեան, ով քրիստոսասէրք, որք հանդիպիք այսմ տառի[108] եւ աւգտիք ի սմանէ, յիշեսջիք ի սուրբ աղաւթս ձեր զիս զանարժանս **զՅես[ու] Ֆի]լ[ի]ս[ոֆա]**»:

[108] Տառի - իմա՝ *մատեանի*:

MUSICIAN-PHILOSOPHER HESU AREVELTSI AND HIS RENOWNED *TAGHARAN* (1348) (SUMMARY)

ASTGHIK MUSHEGHYAN
a.musheghyan@gmail.com

In the year 1348, a significant historical and cultural event took place in Cilician Armenia, specifically at the prominent scriptoria of the Mother Monastery of Sis and the nearby Church of St. Minas. It was there that the priest Hesu Areveltsi completed the transcription of a *Tagharan*, marking a new era in the development of the Armenian chanting book. This invaluable codex, now preserved in the Mekhitarist Congregation's collection in Venice (Ms. 2070), is not only one of the earliest surviving examples of a *Tagharan*, but also a unique literary monument, celebrated for the scholarly dedication of Hesu the Philosopher — a distinguished figure in the musical and liturgical culture of Cilician Armenia. The manuscript is notable for its reafined calligraphy and intricate *khaz* musical notation. Remarkably, the illuminations were executed by Hesu himself.

The *Tagharan* holds exceptional significance, documenting the evolution of the *tagh* genre from its origins in the 5th century to the first half of the 14th century. At the same time, it also offers insight into the trends in the development of the chanting book. The manuscript quickly became a distinctive model for musicians in both Cilicia and Greater Armenia.

For the first time, this manuscript has been subjected to comprehensive scholarly analysis. The study explores key manuscriptological features, the structural organization of the book, and the *tagh–pokh–meghedy* classification system. Many previously lost sections have been successfully reconstructed. Comparative analysis with the oldest known *Tagharan* (BNF, Ms. 79) has revealed fundamental innovations, including newly incorporated works by St. Grigor Narekatsi, St. Nerses Shnorhali, and other medieval authors. Furthermore, through detailed examination of titles, as well as personal acrostics of several *taghs*, their authorship has been identified, and efforts have been made to clarify the identities of these figures.

A dedicated section of the study focuses on the *tagh* units that are preserved in musical components. These are analyzed in terms of their lyrical and musical texts, compositional structure, musical texture, expressive devices, tonal and melodic architecture, modal systems, intonational and rhythmic features, and other stylistic characteristics.

ԱԿՆԱՐԿ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ ԿԱՄ ՀԱՅԱՊԱՏԿԱՆ ԿՆԻՔՈՎ ՊՂԻՆՁԷ ՃԱՇԱՄԱՆՆԵՐՈՒ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

ՄՈՒՏՔ

Մեր նախորդ ակնարկներով լուսարձակի տակ առեր էինք հայկական պղնձագործութեան վերաբերող տարբեր նիւթեր[1]: Ստորեւ կը ներկայացնենք հայկական արձանագրութեամբ կամ հայապատկան կնիքով պղնձեայ ճաշամաններու նուիրուած ակնարկը, զոր շարադրած ենք Հրազդան Թոքմաճեանի, Հիլմիա Հիլմիի[2], Միհրան Մինասեանի, Սասուն Սիմոնեանի[3] եւ մեր հաւաքածոներուն, ինչպէս նաեւ Սէթեան ընտանիքի ու փրոֆ. Հիտեմիցու Քուրոքիի ունեցած մէկական օրինակներուն հիմամբ: Հետազօտած ենք Հայաստանի Պատմութեան (ՀՊԹ)[4], Սարդարապատի Ազգագրութեան (ՍԱԹ)[5], Յովհաննէս Շարամբէեանի անուան ժողովրդական արուեստներու (ՀՇԹ) եւ Դիլիջանի Երկրագիտական (ԴԵԹ) ու Լոս

---

[1] Անդրանիկ Տագէսեան, «Յաւելեալ տեղեկութիւններ եւ նորութիւններ հայկական տիւիթներու մասին», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս (ՀՀՀ)*, ԼԱ:2011, էջ 643-59. նաեւի՝ «Ցեղասպանութեան զոհ՝ Ուրֆայի պղնձագործութիւնը եւ արհեստագէտ Յակոբ Մաներեան», *ՀՀՀ*, ԼԵ:2015, էջ 375-98. նաեւ՝ «Փրունճեան եղբայրներ եւ սրճաղացներու ճարտարարուեստը Լիբանանի մէջ (1940ականներ)», *ՀՀՀ*, ԽԱ:2021, էջ 537-50. նաեւ՝ «Ակնարկ հայկական արձանագրութեամբ պղնձեայ թասերու վրայ», *ՀՀՀ*, ԽԲ(1):2022, էջ 339-50. նաեւ՝ «Հայկական պղնձեղէնի Սարգիս Ջամպաքճեանի հաւաքածոն», *ՀՀՀ*, ԽԲ(2):2022, էջ 525-50. նաեւ՝ «Ակնարկ հայերէն արձանագրութեամբ բաղնիքի պղնձեայ կաւամաններու վրայ», *ՀՀՀ*, ԽԳ(1):2023, էջ 49-70. նաեւ՝ «Երեք դիտարկում ԺԸ. դարակէսի, Վանի եւ Երուսաղէմի հայկական պղնձագործութեան մասին», *ՀՀՀ*, ԽԴ(1):2024, էջ 231-40. նաեւ՝ «Ակնարկ հայկական արձանագրութեամբ կամ հայապատկան կնիք կրող պղնձեայ դգալներու եւ պատառաքաղներու», *ՀՀՀ*, ԽԴ(2):2024, էջ 106-20:

[2] Իրեն ուղղուած մեր նամակները մնացին անպատասխան:

[3] Սիմոնեանի նիւթերուն ծանօթացանք Սեպտեմբեր 2024ին, Սեթեանի եւ Քուրոքիի նիւթերուն՝ Նոյեմբեր 2022ին՝ Պէյրութ, Մինասեանի եւ Թոքմաճեանի նիւթերուն՝ Յունիս, 2024ին՝ Երեւան, իսկ Հիլմիի նիւթերուն՝ դիմատետրէն (Յունիս 2022ին):

[4] ՀՊԹի նիւթերը քննած ենք Սեպտեմբեր 2024ին: Թանգարանին միակ ճաշարանը պակասաւոր է, անկնիք է եւ արձանագրութիւն չունի, հետեւաբար զայն մեր ընդհանուր քննարկումէն դուրս կը թողունք:

[5] ՍԱԹի նիւթերը քննած ենք Սեպտեմբեր 2024ին: Թանգարանի միակ ճաշամանը, որ գեղեցկօրէն նախշուած է, անկնիք է, չունի արձանագրութիւն եւ չի թուիր հայկական գործ ըլլալ. զայն նոյնպէս մեր ընդհանուր քննարկումէն դուրս կը թողունք: ԴԵԹի նիւթերը քննած ենք Սեպտեմբեր 2024ին: Թանգարանը չունի ճաշաման:

Անճելըսի Արարատ Էսքիճեան (ԱԷԹ)[6] թանգարաններու հաւաքածոները, նաեւ՝ ՀՇԹի Յունիս 2025ին ցուցադրած Թոքմաճեանին պատկանող ճաշամանը (ՀԹՇ1ա)[7]: Օգտուած ենք նաեւ Պէյրութի հնավաճառներու մօտ եղած նմուշներէն եւ հայկական պղինձին նուիրուած շարք մը հատորներէ[8]:

Սոյն ակնարկին համար կարելի եղաւ մէկտեղել աւելի քան քսանեակ մը հայկական ճաշամաններու տուեալները, որոնց հիմամբ ալ կը ներկայացնենք հայկական[9] ճաշամաններուն որոշ իւրայատկութիւններու եւ մանրամասնութիւններու այս համադրեալ սերտողութիւնը: Հասկնալի է, որ նիւթը սպառած չենք նկատեր. այս ակնարկը կը նպատակադրէ առաջին քայլերը

---

[6] ԱԷԹի նիւթերուն ծանօթացած ենք Յունուար 2026ին: Թանգարանը ունի միակ ճաշաման մը, զոր ընդգրկած ենք մեր ակնարկին մէջ:

[7] Շնորհակալութիւն կը յայտնենք բոլորին, որ մեր տրամադրութեան տակ դրին իրենց հաւաքածոն:

[8] Մարետա Կիրակոսեանի *Հայաստանի պատմութեան թանգարանի ազգագրութեան ֆոնտի մետաղէ իրերի հաւաքածուն (XV-XIXդդ.)* (Հայաստանի պատմութեան թանգարան, Երեւան, 2021) հեղինակութեամբ հատորը ունի մէկ ճաշաման, զոր անձամբ քննեցինք, սակայն չօգտագործեցինք՝ անկնիք ըլլալուն եւ արձանագրութիւն չունենալուն: *Treasured Objects: Armenian Life in the Ottoman Empire 100 Years Ago* (խմբ.՝ Վազգէն Դաւիթեան, Սուզըն Փեթի, Գագիկ Ստեփան-Սարգիսեան, Armenian Institute, Լոնտոն, 2012) գիրքը իր 13րդ էջին վրայ հրատարակած է եռայարկ, ձուաձեւ ճաշաման մը, առանց որեւէ այլ մանրամասնութեան, բացի անկէ որ գտուած է Իրաքի մէջ եւ՝ հայկական անուամբ արձանագրութիւն ունի: Պերճ Կարապետեանի «Հայկական պղինձը, 1600-1915 թթ» յօդուածը (*ՀՀՀ*, Ջ:1977-78, էջ 197-242), իր 222րդ էջին վրայ, «նկար թիւ 25» ենթագրութեամբ ցուցադրած է չորս ճաշաման, որոնց մանրամասնութիւնները, դժբախտաբար մեզի անծանօթ կը մնան: Հաւանաբար անոնք կը գտնուին Armenian Museum of Americaի մէջ: Թոքմաճեանի *Գալէմքեարեաններ. Այնթապ-Դամասկոս-Հալէպ/ The Kalemkiarians, Ayntab-Damascus-Aleppo* գիրքին (Հալէպ, 2016) 90րդ եւ 156-57րդ էջերուն վրայ կան 4 ճաշամաններու. առաջին երեքը մաս կը կազմեն իր հաւաքածոյին. զանոնք անձամբ քննած ենք եւ ընդգրկած այս սերտողութեան մէջ իբրեւ՝ ՀԹԳ1, ՀԹԳ2 եւ ՀԹԳ3: Իսկ 4րդ՝ էջ 157ի եռայարկ լիայարկ ճաշամանը, ընդգրկած ենք իբրեւ ԹԳ, գիրքին մէջ նշուած տուեալներով:
Նայած ենք նաեւ Թոքմաճեանի տակաւին սեւագիր գիրքը՝ «Հայ պղնձագործներ. սիրիահայ վարպետներ» վերնագրով, ուր կան նկարները 18 ճաշամաններու, որոնց ոչ-բոլորը կնքուած են:

[9] «Հայկական ճաշամաններ»ու մեր սահմանումը կը ներառէ բոլոր այն ճաշամանները, որոնք հայանուն կնիք ունին, եւ կամ՝ հայերէն արձանագրութիւն: Ճիշտ է որ կան անկնիք ճաշամաններ, որոնք կրկնօրինակն են կարգ մը հայկական կնքուած ճաշամաններու, սակայն քանի որ կնիք կամ արձանագրութիւն չունին՝ չենք ներգրաւած այս սերտողութեան մէջ, թէեւ նկատի առած ենք անոնց յատկանիշերը - կառուցային, ձեւական եւ այլ առումներով - մեր ընդհանուր նկարագրականին մէջ:

կատարել հայ պղնձագործութեան այս ենթախումբին ուսումնասիրութեան ուղղութեամբ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆՇՈՒՄՆԵՐ

Ճաշամանը արաբերէն կը կոչուի *սեֆէրթաս* (سفرطاس), կամ մաթպա'իյյէ (مطبقية)[10]: Կը թուի ճաշամանները յառաջացած են կարիքի հետեւանքով. երբ արհեստաւոր հօր աշխատավայրը գտնուած է բնակարանէն բաւական հեռու, ան կէսօրուան ճաշի համար յաւելեալ ժամանակ չկորսնցնելու եւ քալելով երթուդարձի բերմամբ չյոգնելու համար, կէսօրուան պահուն տուն ղրկած է արհեստանոցին փոքր գործաւորը, որպէսզի տունը պատրաստուած ճաշ բերուի իրեն (թերեւս նաեւ՝ իր գործաւորներու գլխաւորին):

Ճաշամաններ գործածելը լայնօրէն կը կենցաղավարուէին Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան շրջաններուն մէջ, նաեւ՝ Սուրիա-Լիբանանի: Պէյրութի մէջ այս բնոյթի ճաշամանները շարունակեցին կիրարկուիլ մինչեւ 20րդ դարու երրորդ քառորդ. լաւ կը յիշեմ, որ 1970ականներուն սկիզբը տակաւին լայն գործածութիւն ունէին անոնք, թէեւ պղնձեայ ճաշամանները արդէն այդ թուականներուն ընդհանրապէս փոխարինուած էին *չինքոյէ* կամ ալիւմինէ պատրաստուած ոչ-ձեռակերտ նոյնատիպ ճաշամաններով, որոնք աւելի մրցունակ էին՝ գործնական, նուազ ծանր, աւելի մաքուր եւ վստահաբար աւելի աժան ըլլալով:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ճաշամանները միատեսակ չեն. անոնք ունենալով հանդերձ ընդհանրական նմանութիւններ՝ գործառոյթ, յարկեր, յարկերու միաչափութիւն, կափարիչ, ագուցում, մետաղատեսակ, ձեւ ու չափ, կոթ եւն. կը տարբերին կառուցային, ձեւային եւ այլ առումներով:

Կառուցային

Ճաշամանները կ'ըլլան միայարկ, երկյարկ, եռայարկ կամ քառայարկ եւ հազուադէպօրէն՝ հինգ-յարկանի: Յարկերու իրարու վրայ ագուցումը կ'ըլլայ յարկային տրամաբանութեամբ, իրար վրայ տեղադրուելով, եւ կափարիչէն մինչեւ ամենաստորին յարկ երկարող ուղղահայեաց երկու գօտի-*սիւներով*, որոնք կը 'բռնեն' ճաշամանը երկու կողերէն:

1.- Կառուցային առաջին տարբերութիւնը կը վերաբերի այս սիւներուն, որոնք երեք տեսակ են.-

ա) Քանակաձեւ, **i)** որուն վերնամասի ծայրին կլոր ծակը կը նստի կափարիչին երկու կողմերէն դուրս ցցուած ցիցերէն մէկուն: Վերնամասի այս ծակի բաժինը դէպի ներս ծռուած է, գոյացնելով շուրջ 135 աստիճան թե-

[10] سفر طاس (Սեֆէր թաս) կը նշանակէ սեղանի պնակ: Սուֆրա՝ սուփրա, սոյֆօ (բրբռ.), սեղան, եւ թաս բառերէն կազմուած: مطبقية (մաթպա'իյյէ) կը նշանակէ իրար վրայ դրուած աման: Թապա'ա՝ *թապախ* (բրբռ.), աման, պնակ:

Սաքարին արծանագրութեամբ ճաշամանը եւ աղիւսակի թիւ 5 ճաշամանը

ՄՀՏԻ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ՌՃՂԴ [=1744] եւ Սէթօեան արծանագրութեամբ ճաշամանները

ԵՂԻԱՅԻ ՈՐԴԻ ԱԲՐ[/]ԱՀԱՄ ԹՎ ՌՃԸ [=1658] եւ աղիւսակի թիւ 21 ճաշամանները

Օսմաներէն Արսլանաեան եղբարք Այնթապ եւ Սարգիս Չեմպէրճեան կնիքները

Արաբատառ եւ հայատառ Գալեմքեարեան Շամ եղբարք 1921 ու Ծատուր Ներսէս Նահասի 1301 (1883)ի կնիքները

Աղիւսակի թիւ 6, 19, 8 եւ 17 ճաշամաններուն կափարիչները

Ճաշամաններու յատակի ամանակի յատակի երկու տարբերակ

քութիւն մը: **ii)** Երբեմն այս կլոր ծակը կը նստի ոչ թէ կափարիչին երկու կողմերէն դուրս ցցուած ցիցերէն մէկուն, այլ՝ կը 'կախուի' դուրս ցցուած 2 կեռերէն մէկուն: Երկու պարագաներուն ալ՝ քանակին ներքեւի ծայրը ունի ուղղանկիւն բացուածք մը (շուրջ 0.3-0.4x1.2-1.5սմ), որ կը նստի ամենաստորին յարկին պատէն դուրս ցցուած երկու լեզուակներէն մէկուն, որուն կու գայ մխրճուիլ վերոյիշեալ բացուածքէն քիչ մը վեր հաստատուած կեռին մէկ բաժինը:

բ) Հաստ թէլ, որ առաջին տարբերակին նման, իր վերնամասին ունի կլորցուած եւ ներս ծռուած բաժին, որ կը նստի կափարիչին երկու կողերէն դուրս ցցուած ցիցերէն մէկուն: Թէլին ներքեւի բաժինը կեռ է, եւ կը մխրճուի ամենաստորին յարկին պատէն դուրս ցցուած երկու լեզուակներէն մէկուն:

գ) Ձողաձեւ, **i)** որ կը մխրճուի կափարիչին երկու կողերէն դուրս ցցուած երկու լեզուակներէն մէկուն ու կը հասնի ամենաստորին յարկի նմանատիպ լեզուակին, որ սակայն ակռայուած է: Հոս ձողին ստորին, ակռայուած հատուածը կը պտուտակուի ակռայուած լեզուակին, որով դարձեալ կ'ամրանան յարկերը: Յղացքի գեղեցիկ գիւտով մը, արհեստաւորը այս ձողին տուած է նաեւ այլ գործառոյթ. անոր վերի բաժինը վերածած է դգալի կամ պատառաքաղի, որով ճաշամանը վերածուած է ամբողջական սպասքի...անշուշտ առանց դանակի: **ii)** Կարգ մը պարագաներու՝ ձողը ոչ թէ լեզուակի կը պտուտակուի, այլ կափարիչին շուրջբոլորը երիզող պռունկին երկու կողմերուն բացուած կլոր 2 ծակերէն մէկուն:

2.- Կառուցային երկրորդ տարբերութիւնը կը վերաբերի յարկերուն.-

ա) Յարկերը կրնան ըլլալ լիարժէք՝ երբ իւրաքանչիւր յարկ բաղկացած կ'ըլլայ կափարիչէ մը (*կափուլ*) եւ ներքեւի ամանէն (*ամանակ*), այսպիսով գոյացնելով իւրօրինակ տուփիկ մը (կափուլ+ամանակ): Կափուլներուն արտաքին մակերեսը ունի դուրս ցցուած շրջանակաձեւ (շուրջբոլոր) երիզ մը (*լեզուերիզ*), 0.4սմ բարձրութեամբ, որուն մէջ կու գայ նստիլ ներքեւի ամանակը, որ նոյնպէս ունի 0.4 սմ բարձրութեամբ դուրս ցցուած լեզուերիզ մը, որ քիչ մը աւելի փոքր է իր տարածութեամբ քան կափուլին համապատասխան լեզուերիզը:

Այս երկու լեզուերիզներուն միացումը որոշ ամրացում մը կու տայ կառոյցին: Ուստի, այսպիսի եռայարկ ճաշաման մը կ'ունենայ նոյնաչափ լեզուերիզով երկու կափուլ, եւ քիչ մը աւելի փոքր չափի լեզուերիզով երկու ամանակ: Հասկնալի է ճաշամանին կափարիչը եւ ամենաստորին ամանակը կը տարբերին այս բոլորէն: Յատկանշական հետեւեալ ոճաւորումը ունին բոլոր լիարժէք յարկերը.- անոնց ամանակներուն եւ համապատասխան կափուլներուն ուռուցիկութիւնը համաչափ է եւ միասնաբար կը գոյացնեն մէկ ամբողջական կոհակաձեւ արտաքին:

բ) Յարկերը կրնան ըլլալ 'կիսայարկեր'՝ եթէ չունին կափուլներ: Կիսայարկերու պարագային, իւրաքանչիւր ամանակի ստորին բաժինը կէս սանթիմեթր բարձրութեամբ ներս մխրճուած է մօտաւորապէս 3 միլիմեթրով՝ ա-

նուղղակիօրէն պատուանդան-պատուար մը յառաջացնելով: Այս պատուանդան-պատուարը կը մխրճուի-կը նստի յաջորդ յարկի վերնամասին՝ նաեւ ագուցման որոշ ամրութիւն մը յառաջացնելով: Այս տեսակի ճաշամաններուն մեծամասնութիւնը ունի կլոր ձեւ:

3.- Կառուցային միւս տարբերութիւնը կը վերաբերի կափարիչին: Կարգ մը կափարիչներ **ա)** իրենց կեդրոնին ունին փոքր, նուազ քան մէկ սմ. բարձրութեամբ կլոր կամ ձուաձեւ (ճաշամանին ձեւին համապատասխան) տուփիկ՝ եւ կափարիչ ուր համեմ կը դրուէր, **բ)** այլ կափարիչներ ունին կոթին **շուրջ** գտնուող շուրջ 1 սմ. բարձրութեամբ կլոր կամ ձուաձեւ (ճաշամանին ձեւին համապատասխան) ցանկապատ մը, **գ)** իսկ այլ կափարիչներու պարագային այս ցանկապատը կ'եզերէ կոթը:

4.- Կափարիչները ունին նաեւ կառուցային այլ տարբերութիւն մը. անոնցմէ ոմանք **ա)** կը մխրճուին իրենց ամանակին մէջ, **բ)** մինչ ուրիշներ կը ծածկեն իրենց ամանակին վերնամասը:

Ձեւային

1.- Ճաշամանները կ'ըլլան ձուաձեւ կամ կլոր: Ձուաձեւ ճաշամանը աւելի ոճաւորուած է: Կլոր ճաշամանները մեծաւ մասամբ հարթ ու ողորկ պատեր ունին, իսկ ձուաձեւ ճաշամաններուն պատերը՝ փորիկներ ունին եւ ուռուցիկ են: Կը թուի թէ կլոր ճաշամանները (մանաւանդ հարթ պատեր ունեցողները) նախնական տարբերակն են աւելի մշակուած լիարժէք յարկերով ճաշամաններուն, որոնք ձեռարուեստի աւելի բարդ աշխատանք ու վարպետութիւն կ'ենթադրեն: Կան կիսայարկ կլոր ամանակներ, որոնց պատերը ուռուցիկ են:

2.- Ձեւային միւս տարբերութիւնը կը վերաբերի ստորնագոյն յարկի ամանակին: Ասոնց բոլորին յատակը հարթ է: Երբեմն այդ յատակը սակայն, կ'ունենայ **ա)** պատուանդան մը, որ կրնայ շուրջբոլոր լեզուերիզ մը ըլլալ, որ զինք կը բարձրացնէ գետնէն, **բ)** կամ ալ՝ յատակին ընդհանրական տրամագիծէն աւելի փոքր տրամագիծով պատուանդան մը, **գ)** եւ կամ կրնայ երկուքն ալ չունենալ, այլ՝ լոկ հարթ յատակ մը:

3.- Ձեւային տարբերութիւններ ունին կոթերը. ոմանք կրնան **ա)** գամիկներ ունենալ, որոնք մխրճուած կ'ըլլան կափարիչին եւ պտուտակներու ամրացուիլ,կամ՝ **բ)** ագուցուիլ կափարիչէն դուրս ցցուած երկու լեզուակներու:

4.- Կափարիչներու ձեւային միւս տարբերութիւնը կը վերաբերի անոնց մակերեսին: Կլոր ճաշամաններու կարգ մը կափարիչներ ունին **ա)** միահարթակ մակերեսներ, **բ)** բազմահարթակ մակերեսներ, **գ)** ուռուցիկ մակերեսներ:

5.- Կլոր ճաշամաններու կափարիչներուն այս մակերեսներէն ոմանք **ա)** կարճ քղանցք ունին (շուրջ 0.5-1 սմ երկայնքով), որ անկիւնաւոր ուղղահայեաց պատ գոյացնելով կ'իջնէ վար՝ ամանակին վերնամասը ծածկելու շուրջ 0.5-1 սմ., **բ)** ուրիշներ՝ մինչեւ 6 սմ. երկարութեամբ քղանցք, **բi)** այս

քղանցքներէն ոմանք զիկզակուած են եւ 90 աստիճան անկիւն-պատ գոյացնելով կ'իջնեն վար 0.5-1 սմ.ով ծածկելու համար ամանակին վերնամասը. այս կափարիչները կրնան ոչ-հեղուկ ուտեստի, այլ՝ հացի տեղաւորման գործառոյթ ունենալ, **բii)** քղանցքներէն ոմանք ուռուցիկ եւ կոհակաձեւ կ'իջնեն վար ծածկելու համար ամանակին վերնամասը:

Չափ եւ պղնձատեսակ

Տեանք արդէն որ ճաշամանները տարբեր քանակի յարկեր ունին, ուստիեւ՝ ծանրութիւններ: Այլազանութիւն կայ նաեւ պղնձատեսակին առումով: Ճիշտ է բոլորն ալ պղնձեայ են, մեծ մասամբ՝ դեղին (իսկ հիները՝ կարմիր), սակայն կը հանդիպինք կարմիր պղինձէ պատրաստուած ճաշամաններու, որոնց կոթ-բռնիչները դեղին պղինձ են:

Կնիք եւ արձանագրութիւն

Քննարկուող ճաշամաններուն մեծ մասը կնիք ունի կափարիչին վրայ: Ոմանք՝ նաեւ ամանակներուն յատակներուն: Կնիքները հայերէն, լատինատառ եւ կամ արաբատառ են: Արձանագրութիւն ունեցող ճաշամանները փոքրաթիւ են: Չկան ճաշամաններ որոնք թէ՛ կնիք եւ թէ՛ արձանագրութիւն ունին: Քիչերը միայն թուականակիր են՝ 1659, 1744, 1883, 1921, 1923: Միայն միքանի կնիքներ կը նշեն վայրը՝ Այնթապ, Շամ, Հալէպ: Կնիքներուն մեծ մասը կը հաւաստեն արտադրող հաստատութեան անունը: Գրոյթները անձնանուններ են.- Աբրահամ Սէթօեան, Ապաճեան, Արսլանեան եղբարք, Ատուր Արսլանեան, Գալէմքեարեան եղբարք, Եղիայի որդի Աբրահամ, Ծատուր Ներսէս Նահաս, Կարապետ Գալէմքեարեան, Մահտեսի որդի Գրիգորի որդի, Նահաս, Սարգիս Չեմպերճեան, Սաքար, Պոյաճեան:

Ահա՝ կնիքներուն արձանագրութիւնները, ըստ աղիւսակի թուագրութեան.- 1) ՍԱՔԱՐԻՆ, 2) [Գործ Ծատուր Ներսէս Նահասի 1883] عمل ذادور 1301 نرسيس نحاس, 3) ادور ارسلانيان [Ատուր Արսլանեան], 4) قلمكاريان اخوان [արաբերէն] 1921 [Գալէմքերեան եղբարք], եւ՝ ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ՇԱՄ ԵՂԲԱՐՔ, 5) ՄԵԼՔՈՆ بابنتاب [Այնթապ] ԿԱՐԱՊԵՏ, 6) ՄՀՏԻ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ՌՃՂԴ [=1744], 7) աբրահամ սէթօեան, ՏԱՐՏԱՆԷԼԻԻ ՆԷՎԷՐ, աւելի մեծկակ՝ առաջին յարկի ամանակի պատին՝ աբրահամ [խաչանշան] սէթօեան ՏԱՐՏԱՆԷԼԻԻ [խաչանշան] ՆԵՎԷՐ, 8) (1883=)1301 عمل ذادور نرسيس نحاس [Գործ Ծատուր Ներսէս Նահասի 1883], 9) 1301 عمل ذادور نرسيس نحاس [Գործ Ծատուր Ներսէս Նահասի 1883], 10) պոյաճեան, 11) KALEMKIARIAN CHAM FRERES [եւ] ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ՇԱՄ ԵՂԲԱՐՔ, 12) ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ [եւ] قالمكاريان اخوان, 13) ارسلانيان حلب اخوان [Արսլանեան Հալէպ եղբարք], 14) ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ, 15) جمبرجيان [Չեմպերճեան] առիւծանկար سركيس (Սարգիս) [եւ] جمبرجيان [Չեմպերճեան] *առիւծանկար* سركيس [Սարգիս], 16) ԵՂԻԱՅԻ ՈՐԴԻ ԱԲՐ[/]ԱՀԱՄ ԹՎ ՌՃԸ [=1659], 17) نحاس [Նահաս], 18) ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ՇԱՄ ԵՂԲԱՐՔ, 19) نحاس [Նահաս], 20) عمل ذادور نرسيس

1301 نحاس [Գործ Ծատուր Ներսէս Նահասի 1883], 21) ارسلانيان بردلر عينتاب [Արսլանեան եղբարք Այնթապ], 22) سارکیس [Սարգիս] առիւծանկար جمبرجيان [Չեմպերճեան], 23) سارکیس [Սարգիս] առիւծանկար جمبرجيان [Չեմպերճեան], 24) اعبجيان [?] [Ապաճեան՞][11]:

Նկարագրութիւն	
Միայարկ ճաշամաններ	
1	**ՀՀ1.-** Միայարկ (1 ամանակ+կափարիչ), կլոր, դեղին պղինձ: Կոթը ամրացուած է կափարիչէն դուրս ցցուած երկու լեզուակներուն: Կոթը ցանկապատուած է: Կափուլն ու ամանակը իրար կ'ագուցուին երկու հանդիպակաց միջոցներով, որոնցմէ մին ծխնիաձեւ է, իսկ երկրորդը՝ կափարիչին ամրացուած յենակի մը վրայ՝ շարժուն, կարճ, քանակաձեւ սիւն մը, որ կը նստի ամանակին ամրացուած լեզուակին: Ունի երկու նոյնատեսակ արձանագրութիւն՝ ամանակին եւ կափարիչին կողերուն՝ «ՍԱՔԱՐԻՆ»[12]:
Երկյարկ ճաշամաններ	
2	**ՄՄ**.- Երկյարկ (2 ամանակ+կափարիչ), կլոր, կարմիր պղինձ, կոթը ագուցուած կափարիչէն դուրս ցցուած երկու լեզուակներուն, ստորնագոյն ամանակը պատուանդան ունի, կորութեամբ վեր կը բարձրանայ եւ կը գոյացնէ ուղիղ պատը: Միակ կնիքը կափարիչին վրայ՝ 1301 **عمل ذادور نرسيس نحاس** [=1883] **[գործ Ծատուր Ներսէս Նահասի Հալէպ]**:
Եռայարկ, կլոր ճաշամաններ	
3	**ԱՏ6.-** Եռայարկ (3 ամանակ+կափարիչ), դեղին պղինձ: Կոթը մխրճուած է կափարիչէն պտուտակներով դուրս ելած երկու գնդիկներուն, սիւները՝ ակռայուած դգալ մը եւ պատառաքաղ մը, միակ կնիքը արաբատառ՝ **ادور ارسلانيان [Ատուր Արսլանեան]** կափարիչին վրայ: Ստորնագոյն ամանակին յատակը հարթ է, ունի պատուանդան, յարկերուն պատերը ուռուցիկ են:
4	**ՀՌ2ա**.- Եռայարկ (3 ամանակ+կափարիչ), դեղին պղինձ, կոթը մխրճուած է կափարիչէն պտուտակներով դուրս ելած երկու գնդիկներուն, ստորնագոյն ամանակը պատուանդան ունի, կորութեամբ կը բարձրանայ եւ կը գոյացնէ ուղիղ պատ, յաջորդ ամանակին պէս: Զոյգ կնիքներ ստորնագոյն յարկին ետին՝ **قلمكاريان اخوان [արաբերէն] 1921 [Գալէմքերեան եղբարք],** եւ՝ **ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ՇԱՄ ԵՂԲԱՐՔ**: Սիւները ակռայուած ձողեր են: Կորսուած են կոթն ու միջանկեալ յարկը: Կափարիչը աղաման ունի: Պատերը ուռուցիկ են:
5	**ՀՌ2բ**[13].- Եռայարկ (3 ամանակ+կափարիչ), դեղին պղինձ, կոթը մխրճուած է կափարիչէն պտուտակներով դուրս ելած երկու գնդիկներուն, ստորնա-

[11] Թոքմաճեանի «Հայ պղնձագործներ» սեւագիր գիրքին մէջ կը հանդիպինք այլ կնիքներու եւս՝ [գործ Արսէն Ճանճիի Հալէպ] عمل ارسين جنجي [Ներսէս Մանուկեան, Հալէպ] نرسيس مانوقيان حلب , Մելքոն Ուստա [Գալեմքեարեան], Սամուէլ Գալայճեան:

[12] Քաղած ենք դիմատետրէն, 23 Օգոստոս 2025ին:

[13] Ըստ Թոքմաճեանի՝ Ուստա Մելքոն Գալեմքեարեանի գործ, իր փոքր աղջկան՝ Հռիփսիմէին համար (անձնական զրոյց, Երեւան Յունիս 2024. նաեւ՝ Թոքմաճեան, էջ 90):

	գոյն ամանակին յատակը հարթ է, բայց պատուանդան յառաջացած է, կորութեամբ վեր կը բարձրանայ եւ կը գոյացնէ ուղիղ պատը՝ յաջորդող ամանակներուն հետ: Կափարիչը աղաման ունի: Մէկ կնիք կափարիչին վրայ՝ **ՄԵԼՔՈՆ عینتاب (Այնթապ) ԿԱՐԱՊԵՏ,** աղի տուփիկ ունի: Սիւները ակռայուած ձող-դգալներ են: Պատերը հարթ են:
6	**ՍՍ2.**- Եռայարկ (3 ամանակ+կափարիչ), կարմիր պղինձ, անկնիք, արձանագրութիւն՝ «**ՄՀՏԻ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ՌՃՂԴ** (=1744)»՝ կափարիչին այն հատուածին վրայ որ նստած է ամանակին: Կոթը շրջապատուած է ցանկապատով. կոթը ագուցուած կափարիչին առաստաղէն դուրս ելած երկու լեզուակներուն, սիւները՝ քանակաձեւ, կը կախուին կափարիչին քղանցքէն դուրս ցցուած երկու ցիցերուն, ստորնագոյն ամանակը հարթ յատակ ունի, առանց պատուանդանի, կիսայարկերը իրար վրայ նստած են, կափարիչին կեդրոնին միատեսակ դրոշմներ, որոնք բոլորակ կը կազմեն: Յարկերուն ողորկ պատերուն նախշեր՝ մէկ երկու կամ երեք հատ՝ համապատասխան յարկերուն: Նախշերուն միասնութիւնը համապատկեր մը կը կազմէ: Շատ նման է ՀՀ2ին: Պատերը հարթ են:
7	**ԱՍ.**- Եռայարկ (3 ամանակ+կափարիչ), դեղին պղինձ, անկնիք, երեք արձանագրութիւն՝ մին կափարիչին հարթ թեքութեամբ ողորկ տարածքին վրայ, միատող՝ **աբրահամ սէթօեան**, ՏԱՐՏԱՆԷԼԻԻ ՆԷՎԷՐ, աւելի մեծ-կակ՝ առաջին յարկի ամանակի պատին՝ **աբրահամ [խաչանշան] սէթօեան ՏԱՐՏԱՆԷԼԻԻ [խաչանշան] ՆԸՎԷՐ**, որուն կը յաջորդէ արաբատառ՝ **جنانی ندلو بابیکاری:** Կոթը ագուցուած՝ կափարիչէն դուրս ցցուած երկու լեզուակներուն, սիւները կորսուած են սակայն շատ հաւանաբար՝ քանակաձեւ, ագուցուած կափարիչին ողորկ եւ հարթ թեքութեամբ քղանցքէն ելած երկու ցիցերուն, ստորնագոյն յարկին յատակը հարթ է, պատուանդան չունի: Կափարիչին վրայ՝ աղի տուփիկ[14]: Պատերը հարթ են:
8	**ԱՏ5.**- Եռայարկ (3 ամանակ+կափարիչ), դեղին պղինձ: Կոթը ագուցուած կափարիչէն դուրս ելած երկու լեզուակներուն, սիւները՝ քանակաձեւ, ագուցուած են կափարիչին ողորկ եւ հարթ թեքութեամբ քղանցքէն ելած երկու ցիցերուն: Միակ կնիքը կափարիչին վրայ՝ (1883=) **عمل ذادور نرسیس نحاس 1301 [գործ Ծատուր Ներսէս Նահասի]**: Ստորնագոյն ամանակին յատակը հարթ է: Բոլոր ամանակները հարթ պատեր ունին:
9	**ԱԷԹ.**- Եռայարկ (3 ամանակ+կափարիչ), դեղին պղինձ, կոթը ագուցուած կափարիչէն դուրս ելած երկու լեզուակներուն, սիւները՝ քանակաձեւ, ագուցուած են կափարիչին ողորկ եւ հարթ թեքութեամբ քղանցքէն ցցուած երկու ցիցերուն: Միակ կնիքը կափարիչին վրայ՝**عمل ذادور نرسیس نحاس 1301+** մահմետական թուականը **(=1883) [գործ Ծատուր Ներսէս Նահասի]**: Իւրաքանչիւր ամանակ ունի նախշ մը, որ յաջորդ ամանակի նախշին հետ մէկ ամբողջութիւն կը կազմէ: Պատերը հարթ են: Ստորնագոյն ամանակին յատակը հարթ: Նման է ԱՏ5ին:

[14] Հաւանական է որ այս ճաշամանը հայու գործ չըլլայ: Այսպէս կ'ենթադրենք՝ դատելով արձանագրութեան «նուէր» բառի երկու տարբեր գրելաձեւէն եւ ընդհանրապէս՝ արձանագրութեան գրելաոճէն, որ հայերէնին անվարժ անձի մը տպաւորութիւնը կը թողու:

10	**ԱՏ4.**- Եռայարկ (3 ամանակ+կափարիչ), դեղին պղինձ: Կոթը մխրճուած է պտուտակուած եւ կափարիչէն դուրս ելած երկու գնդիկներու, սիւները՝ քանակաձեւ, ագուցուած են կափարիչին քղանցքէն թեքութեամբ ելած երկու ցիցերուն: Անկնիք, արձանագրութիւնը՝ ստորնագոյն յարկին պատին՝ «**պոյաճեան**»: Ստորնագոյն ամանակին յատակը հարթ է: Պատերը հարթ են:
Եռայարկ, ծուաձեւ ճաշամաններ	
11	**ՀՔ1.**- Եռայարկ (3 ամանակ+կափարիչ), դեղին պղինձ, կոթը մխրճուած կափարիչին եւ պտուտակներով ամրացուած, կափարիչին վրայ աղի տուփիկ, սիւները ակռայուած երկու դգալներ են, ստորնագոյն յարկը ունի կնիք՝ մէջէն եւ հայերէն ու ֆրանսերէն՝ **KALEMKIARIAN CHAM FRERES [եւ] ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ՇԱՄ ԵՂԲԱՐՔ** դուրսէն, ստորնագոյն ամանակը պատուանդան ունի, որմէ վեր բարձրացող պատը ուռուցիկ է, մինչ միս ամանակներուն պատերը հարթ են: Ոճաւորուած է, սակայն նախշ չունի:
12	**ԹԳ.**- Եռայարկ (լիարժէք՝ 3 ամանակ, 2 կափուլ+կափարիչ), դեղին նիքէլապատ պղինձ, կոթը մխրճուած է պտուտակուած եւ կափարիչէն դուրս ելած երկու գնդիկներու, սիւները՝ ակռայուած ձողեր են: Երկու կնիք կափարիչին վրայ, հայերէն՝ **ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ** եւ **արաբատառ եւ** **قالمكاريان اخوان:** Ստորնագոյն ամանակը հարթ յատակ ունի եւ ուռուցիկ կը բարձրանայ, որուն վերջաւորութեան գոյացած է պռունկ մը, ուր կու գայ նստիլ իր կափուլը: Այս կափուլն ու իր վրայ նստած ամանակը լեզուակ-երիզներով ագուցուած են իրարու: Բոլոր ամանակներն ու իրենց կափուլները ուռուցիկ պատեր ունին: Կափարիչը աղաման ունի եւ բռնակ: Կափարիչին շուրջբոլորը միաշարք նոյնատեսակ ծաղկանախշ: Ըստ Թոքմաճեանի՝ Յարութիւն Գալէմքեարեանի ձեռագործն է, արտադրուած 1950ականներուն, Հալէպ
13	**ՀԹՇ1ա**.- Եռայարկ (լիարժէք՝ 3 ամանակ, 2 կափուլ+կափարիչ), դեղին պղինձ, բոլոր յարկերը իրենց յատակին կնիք ունին՝ **ارسلانيان حلب اخوان [Արսլանեան Հալէպ եղբարք]**, իսկ կափարիչը՝ նոյն կնիքը՝ երեսակին: Կափարիչի կնիքին հանդիպակաց կողմը կայ առիւծի կնիք մը: Կափարիչը շուրջբոլոր միատեսակ, միաշարք զարդանախշ, աղի տուփիկ ունի (կափարիչը կորսուած): Սիւները ակռայուած ձողեր են, դգալաձեւ: Կոթը՝ մխրճուած է կափարիչէն պտուտակներով դուրս ելած երկու գնդիկներուն: Ստորնագոյն ամանակը պատուանդան ունի: Պատերը ուռուցիկ են:
14	**ՀԹ2գ**.- Եռայարկ (լիարժէք՝ 3 ամանակ, 2 կափուլ+կափարիչ), դեղին պղինձ, կոթը մխրճուած է կափարիչէն պտուտակներով դուրս ելած երկու գնդիկներուն, սիւները ակռայուած ձողեր են: Միակ կնիքը կափարիչին վրայ՝ **ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ:** Աղի տուփիկ ունի: Ստորնագոյն ամանակին յատակը դուրս ցցուած երիզ-լեզուակի մը վրայ կը հանգչի: Բոլոր ամանակներուն, կափուլներուն եւ կափարիչին պատերը ուռուցիկ են[15]:
15	**ՀԹ1ա**.- Եռայարկ (լիարժէք՝ 3 ամանակ, 2 կափուլ+կափարիչ), կոթը երկաթ, աղամանին բռնիկը՝ դեղին պղինձ, մնացեալը՝ կարմիր պղինձ, կոթը մխրճուած է կափարիչէն պտուտակներով դուրս ելած երկու գնդիկներուն, կոթը՝ ոճաւորուած եւ նախշուած, սիւները ակռայուած ձողեր են, ստորնագոյն ամանակին յատակը պատուանդան ունի: Կափարիչին՝ աղի տուփիկ:

[15] Տե՛ս նաեւ՝ Թոքմաճեան, էջ 156:

	Կափարիչը ոճաւորուած, վիզը միաշարք միատեսակ նախշեր, բոլոր յարկերու յատակին կնիք՝ جمبرجيان [**Չեմպերճեան**] առիւծանկար سركيس **(Սարգիս)**, իսկ կափարիչը՝ երեսակին երկու կնիք՝ جمبرجيان [**Չեմպերճեան**] *առիւծանկար* سركيس **[Սարգիս]** եւ հանդիպակաց կողմը՝ առիւծ: Ոճաւորուած է: Ստորնագոյն յատակին ձեւը շատ նման ՍՍ4ին. ան հարթ յատակ ունի, որ 1 սանթիմ բարձրանալէ ետք գոյացուցած է ուռուցիկ պատ, որուն վերջաւորութեան գոյացած է պռունկ մը, ուր կուգայ նստիլ իր կափուլը: Պատերը ուռուցիկ են:
	Քառայարկ, կլոր ճաշամաններ
16	**ՀՀ2.-** Քառայարկ (3 ամանակ+կափարիչ), կարմիր պղինձ: Արձանագրութիւն՝ «ԵՂԻԱՅԻ ՈՐԴԻ ԱԲՐԱՀԱՄ ԹՎ ՌՃՀԳ [=1173+550=1723]»: Բոլոր յարկերու պատերը լիուլի նախշազարդ են (այն աստիճան որ կարծէք չնախշուած տարածք չկայ): Կոթը շրջապատուած է ցանկապատով. կոթը ագուցուած կափարիչին առաստաղէն դուրս ելած երկու լեզուակներուն, սիւները՝ քանակածեւ, կը կախուին կափարիչին քղանցքէն դուրս ցցուած երկու կեռերուն, ստորնագոյն ամանակը հարթ յատակ ունի, առանց պատուանդանի, կիսայարկերը իրար վրայ նստած են: Պատերը հարթ են: Կառոյցով եւ ոճով՝ շատ նման է **ՍՍ2**ին:
17	**ԱՏ3.-** Քառայարկ (4 ամանակ+կափարիչ), կարմիր պղինձ: Կոթը ագուցուած կափարիչէն դուրս ելած երկու լեզուակներուն, սիւները՝ քանակածեւ, ագուցուած են կափարիչին հարթ մակերեսէն թեքութեամբ քղանցքէն ցցուած երկու ցիցերուն: Միակ կնիքը կափարիչին վրայ՝ نحاس **[Նահաս]**: Ստորնագոյն ամանակին յատակը հարթ է: Պատերը հարթ են:
18	**ԱՏ2.-** Քառայարկ (4 ամանակ+կափարիչ), դեղին պղինձ: Կոթը մխրճուած է պտուտակուած եւ կափարիչէն դուրս ելած երկու գնդիկներու, սիւները ակռայուած ձողեր են: Միակ կնիքը կափարիչին վրայ՝ **ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ՇԱՄ ԵՂԲԱՐՔ**, աղի տուփիկ: Ստորնագոյն ամանակը պատուանդան ունի, որ կորաձեւ կը բարձրանայ եւ կը գոյացնէ հարթ պատը: Պատերը հարթ են:
19	**ՍՍ3.-** Շատ նման **ՍՍ1**ին: Քառայարկ (4 ամանակ+կափարիչ), դեղին պղինձ: Իւրաքանչիւր ամանակի յատակին նոյն կնիքը՝ արաբատառ نحاس **[Նահաս]**: Կափարիչը աղաման ունի: Կոթը ագուցուած է կափարիչին առաստաղէն դուրս ելած երկու լեզուակներուն, սիւները՝ անորոշ (հակառակ որ ներկայիս թէլեր են), կը նստին կափարիչին քղանցքէն դուրս ելած երկու ցիցերուն, ստորնագոյն ամանակը հարթ յատակ ունի, առանց պատուանդանի: Պատերը հարթ են:
20	**ՍՍ1.-** Քառայարկ (4 ամանակ+կափարիչ), կարմիր պղինձ: Միակ կնիքը՝ կափարիչին՝ արաբատառ عمل ذادور نرسيس نحاس **[գործ Ծատուր Ներսէս Նահասի] +1301** մահմետական թուականը **(=1883)** կափարիչին վրայ: Կոթը ագուցուած է կափարիչին առաստաղէն դուրս ելած երկու լեզուակներուն, սիւները՝ քանակածեւ, կը նստին կափարիչին քղանցքէն դուրս ելած երկու ցիցերուն, ստորնագոյն ամանակը հարթ յատակ ունի, առանց պատուանդանի, կիսայարկերը իրար վրայ նստած են: Յարկերու պատերուն նախշեր, որոնց միասնութիւնը համապատկեր մը կը կազմէ: Պատերը հարթ են: Շատ նման է ՍՍ3ին:

Քառայարկ, ձուաձեւ ճաշամաններ	
21	**ԱՏ1.**- Քառայարկ (լիարժէք՝ 4 ամանակ, 3 կափուլ+կափարիչ), դեղին՝ կոթ եւ սիւներ, մնացեալը՝ կարմիր պղինձ: Կոթը մխրճուած է պտուտակուած եւ կափարիչէն դուրս ելած երկու գնդիկներու, սիւները ակռայուած ձողեր են: Միակ կնիքը կափարիչին վրայ՝ ارسلانیان بردلر عینتاب **[Արսլանեան եղբարք Այնթապ]**, աղի տուփիկ: Կափարիչին վիզին միաշարք, միատեսակ նախշեր, ստորնագոյն ամանակին յատակը դուրս ցցուած երիզ-լեզուակի մը վրայ կը հանգչի: Ամանակներուն եւ համապատասխան կափուլներուն պատերը ուռուցիկ են: Կը նմանի ՍՍ4ին:
22	**ՍՍ4.**- Քառայարկ (լիարժէք՝ 4 ամանակ, 3 կափուլ+կափարիչ), դեղին պղինձ: Կափարիչին կնիք՝ ساركيس **[Սարգիս]** առիւծանկար جمبرجيان [**Չեմպերճեան**]: Բոլոր յարկերուն յատակը դուրսէն, ունին նոյն վերոյիշեալ կնիքը: Կափարիչը ոճաւորուած, անոր վիզին շուրջբոլորը միատեսակ, միաշարք նախշ կայ: Կոթը ամրացուած է պտուտակուած եւ կափարիչէն դուրս ելած երկու գնդիկներու, սիւները՝ ակռայուած ձողեր են: Ստորնագոյն ամանակը հարթ յատակ ունի, որ 1 սանթիմ բարձրանալէ ետք գոյացուցած է ուռուցիկ պատ, որուն վերջաւորութեան գոյացած է պռունկ մը, ուր կուգայ նստիլ իր կափուլը: Այս կափուլն ու իր վրայ նստած ամանակը լեզուակ-երիզներով ագուցուած են իրարու: Բոլոր ամանակներն ու իրենց կափուլները ուռուցիկ պատեր ունին: Կափարիչը աղաման ունի եւ բռնակ: Կը նմանի ԱՏ1ին:
Մասնակի կտորներ	
23	**ԱՏ7.**- Լիարժէք, ձուաձեւ ճաշամանի մը ամանակն է, կարմիր պղինձ: Կնիքը արաբատառ՝ ساركيس **[**առիւծանկար**]**جمبرجيان (**[Սարգիս] [**առիւծանկար**] Չեմպերճեան**), ամանակին դուրսի յատակին: Ամանակին յատակը դուրս ցցուած երիզ-լեզուակի մը վրայ կը հանգչի: Ունի ուռուցիկ պատ:
24	**ՓՀ.**- Կիսայարկ, կլոր, կարմիր պղինձ: Կնիքը արաբատառ՝ عبجيان **[?]** [Ապաճեան՞] եւ **1923**՝ պատին: Պատը հարթ է: Ամանակին յատակը հարթ է:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Մեկնելով ի ձեռի ունեցած մեր նիւթերէն, կարելի է եզրակացնել, որ հայկական արձանագրութեամբ կամ հայապատկան կնիքով պղնձեայ ճաշամանները կրնան.-

1) Շինուած ըլլալ կարմիր կամ դեղին պղինձէ.
2) Ըլլալ կլոր կամ ձուաձեւ.
3) Ըլլալ միայարկ, երկյարկ, եռայարկ, քառայարկ.
4) Հիները պատրաստուած են կարմիր, իսկ նուազ հիները՝ դեղին պղինձէ.
5) Յարկերը կրնան ունենալ կափարիչի գործառոյթով կափուլներ, կամ ալ իւրաքանչիւր յարկ կրնայ ունենալ նաեւ նախորդ յարկին կափարիչ ըլլալու գործառոյթը.
6) Պատերը կրնան ըլլալ հարթ կամ ուռուցիկ.

Չափագրական ընդհանրական աղիւսակ							
#	Պտկն.	Կնիք/Գրթն.	Գոյն	Չափագրութիւն			
				լայնք-երկայնք (սմ.)	բրձր. (սմ.)	Կշիռք (կր.)	Մետ. հստթն. (մլմ.)
Միայարկ							
1	ՀՀ	ՍԱՔԱՐԻՆ	Դեղին պղինձ				
Երկյարկ							
2	ՄՄ	1301 عمل ذادور نرسيس حلب (=1883)	Կարմիր պղինձ	13	14.8+կոթ՝ 5.8, կափարիչ՝ 4, ամանակներ՝ 5, սիւներ՝ 21	583, ամանակներ՝ 177, 182, 224, սիւներ՝ 88+ 84	0.5
Եռայարկ, կլոր ճաշամաններ							
3	ԱՏ	ادور اسلانيان	Դեղին պղինձ	14	21+կոթ՝ 5, կափարիչ՝ 7, ամանակներ՝ 5.5, յատակի ամանակ՝ 6.8, սիւներ՝ 18.5	1053, կոթով կափարիչ՝ 291, ամանակներ՝ 193-196, յատակի ամանակ՝ 228, սիւներ՝ 65 եւ 78	0.4-0.5
4	ՀԹ	قلمكاريان اخوان, եւ՝ ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ՇԱՄ ԵՂԲԱՐՔ	Դեղին պղինձ	15x15	8.5	1082, ամանակ՝ 232, յատակի ամանակ՝ 387, կափուլ՝ 253, սիւներ՝ 92+93	1.4
5	ՀԹ	عينتاب ՄԵԼՔՈՆ, ԿԱՐԱՊԵՏ	Դեղին պղինձ	12x12	15+5.3, սիւներ՝ 16, յատակի ամանակներ՝ 4.5-5, կափուլ՝ 4	1024, կափարիչ՝ 219, ամանակ՝ 195, յատակի ամանակ՝ 239, կափուլ՝ 182, սիւներ՝ 91+82	1-1.2
6	ՍՍ	ՄՀՏԻ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ՌԵՂՂ [=1744]	Կարմիր պղինձ	14x14	20, ամանակներ՝ 4.5-5.5, յատակի ամանակ՝ 6.2, սիւներ՝ 14-14.2	1805, կափարիչ՝ 451, ամանակներ՝ 302-325, յատակի ամանակ՝ 409, սիւներ՝ 64 եւ 65	1.3-1.4-1.6
7	ԱՍ	աբրահամ սէթօեան, ՏԱՐՏԱՆԷԼԻԻ ՆԷՎԷՐ աբրահամ [խաչ] սէթօեան ՏԱՐՏԱՆԷԼԻԻ [խաչ] ՆԸՎԷՐ, جنانى ندلو بابيكارى	Դեղին պղինձ	17x17	16+4, ամանակ՝ 6սմ., ամանակներու բարձրութիւն՝ 5.5-6-6.2, կափարիչ՝ 5.5	1531, ամանակներ՝ 347, 426, 468: Կափարիչ՝ 289	0.09-1,6մմ
8	ԱՏ	عمل ذادور نرسيس نحاس [1]301	Դեղին պղինձ	17x17	21.5, կոթ՝ 6.5, կափարիչ՝ 6, ամանակներ՝ 5.6, յատակի ամանակ՝ 5.8, սիւներ՝ 17.5	1812, կափարիչ՝ 459, ամանակներ՝ 374, 375, 398, սիւներ՝ 85 եւ 121	0.8-1
9	ԱԷԹ	ذادور نرسيس نحاس[1]301 = 1883-84	Դեղին պղինձ		19.5, կափարիչ՝ 4, յատակի ամանակ՝ 5.5, կափուլ՝ 5.6, ամանակ՝ 5.4, սիւներ՝ 15	1482, կափարիչ՝ 267, յատակի ամանակ՝ 383, ամանակներ՝ 382, 379, սիւներ՝ 73	0.6
10	ԱՏ	Պոյաճեան	Դեղին պղինձ	12x12	18, կոթ՝ 5.5, ամանակներ՝ 5.5, կափարիչ՝ 3.5, սիւներ՝ 14.5-14.8	945, կափարիչ՝ 252, ամանակներ՝ 184-192, յատակի ամանակ՝ 205, սիւներ՝ 51 եւ 60	ՐՐՐՐՐ

Եռայարկ ձուաձեւ ճաշամաններ							
11	ՀՔ	ԳԱԼԵՄՔԵԱՐԵԱՆ ՇԱՄ ԵՂԲԱՐՔ KALEMKERIAN CHAM FRERES	Դեղին պղինձ	12.4x17.8	45, կափարիչ 6.5, սիւներ՝ 17.7 ամանակ՝ 4.5, յատակի ամանակ՝ 5.5	1273, կափարիչ՝ 340, սիւներ՝ 87+84, ամանակներ՝ 236, 241, յատակի ամանակ՝ 290	0.08
12	ԹԳ	ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ԵՂ-ԲԱՐՔ [եւ] قالمكاريان اخوان	Նիքէլապատ, դեղին պղինձ,	20x14	25		
13	ՀԹՇ	اخوان ارسلانيان حلب	Դեղին պղինձ	12.5-13.5x 17.5-18,	21+6.5, կափարիչ՝ 3, ամանակներ՝ 3-3.3, յատակի ամանակ՝ 5, սիւներ՝ 21	1478, կափարիչ՝ 328, ամանակներ՝ 176, 180, յատակի ամանակ՝ 281, կափուլներ՝ 161, 171, սիւներ՝ 88+ 92	1,4-1,8մլմ,
14	ՀԹ	ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ	Դեղին պղինձ	16.5x12 -11.5	18+5.5, կափարիչ՝ 2.5, ամանակներ՝ 5, կափուլներ՝ 2.8-3,	1153, կափարիչ՝ 288, յատակի ամանակ՝ 253, կափուլներ ու ամանակներ՝ 111, 112, 114, սիւներ՝ 81+81	0.6-1
15	ՀԹ	جمبرجيان [առիւծանկար] ساركيس, جمبرجيان [առիւծանկար] ساركيس	Կարմիր պղինձ	19.5-21	23.5+կոթ՝ 7.5, կափարիչ՝ 4, կափուլներ եւ ամանակներ՝ 7.5, սիւներ՝ 21	2541, կափարիչ՝ 496, յատակի ամանակ՝ 363, կափուլներ՝ 331, 338, ամանակներ՝ 363, 368 յատակը՝ 363, սիւներ՝ 88+ 84	
Քառայարկ կլոր ճաշամաններ							
16	ՀՀ	ԵՂԻԱՅԻ ՈՐԴԻ ԱԲՐ[/]ԱՀԱՄ ԹՎ ՌՃԸ	Կարմիր պղինձ				
17	ԱՏ	نحاس	Կարմիր պղինձ	17.5 x 17.5	23+4.4՝ կոթ, ամանակներ՝ 6, յատակի ամանակ՝ 5.5, սիւներ՝ 21.8-22	2800, կափարիչ՝ 317, ամանակներ՝ 502-521-524, յատակի ամանակ՝ 550, սիւներ՝ 196-198	0.6-1.4
18	ԱՏ	ԳԱԼԵՄՔԵԱՐԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ ՇԱՄ	Դեղին պղինձ	14.1x14.6	28, կափարիչ + ամանակներ՝ 5, յատակի ամանակ՝ 6.8	1795, կափարիչ՝ 388, ամանակներ՝ 272, 307, 313, յատակի ամանակ՝ 315, սիւներ՝ 100 եւ 101	0.8
19	ՍՍ	نحاس	Դեղին պղինձ	15.5	21.5+կոթ, կափարիչ՝ 3.5, ամանակներ՝ 5.1-5.2, սիւներ՝ 16.1 սմ	1426, կափարիչ՝ 322, ամանակներ՝ 239-262, յատակի ամանակ՝ 283, սիւներ՝ 27 եւ 28	0.7-0.8-0.9
20	ՍՍ	عمل ذادور نرسيس حلب 1301 (=1883)	Կարմիր պղինձ	15.5	25, սիւներ՝ 21 եւ 21.5	1818, սիւներ՝ 92	0.09
Քառայարկ ձուաձեւ ճաշամաններ							
21	ԱՏ	عينتاب ارسلانيان برادرلر	Կարմիր, կոթ եւ սիւներ՝ դեղին,	16 x 22-22.5	34.5+6՝ կոթ, կոթով կափարիչ՝ 10.5, ամանակներ՝ 8.5, յատակի ամանակ՝ 10	2736, կափարիչ՝ 717, կափուլներ՝ 265, ամանակներ՝ 522 եւ 553, յատակի ամանակ՝ 681, սիւներ՝ 117 եւ 147	0.4-0.5
22	ՍՍ	جمبرجيان [առիւծանկար] ساركيس, جمبرجيان [առիւծանկար] ساركيس	Դեղին պղինձ	16x22	39+կոթ, ամանակներ՝ 4.5+0.5 պռունկ, յատակի ամանակ՝ 7.6,	2978, կափարիչ՝ 449, ամանակներ+ կափուլներ՝ 283, 297, 303, 310, 316, 317, յատակի ամանակ՝ 455	1.4-1.6
Մասնակի կտորներ							
23	ԱՏ	جمبرجيان [առիւծանկար] ساركيس, جمبرجيان [առիւծանկար] ساركيس	Կարմիր պղինձ	ձուաձեւ	15,5x21.5	273	.8
24	ՓՀ	1923 اعجيان [?]	Կարմիր պղինձ	կլոր	15x15	293	.5

7) Յարկերը իրար ամրացնող սիւները կրնան ձող, թէլ եւ կամ քանակաձեւ ըլլալ: Անոնք կրնան պատրաստուած ըլլալ նաեւ դգալ-պատառաքաղի գործառոյթ ունենալու մտասեւեռումով.
8) Կափարիչները կրնան մխրճուիլ համապատասխան ամանակին մէջ, կամ ալ ծածկել համապատասխան ամանակին վերնամասը: Կարգ մը կափարիչներ կրնան աղաման ունենալ իրենց վրայ.
9) Ամենաստորին յարկին յատակը կրնայ ունենալ լեզուերիզ մը, որ ամբողջ ճաշամանը կը կտրէ գետնէն, կամ ալ կրնայ պատուանդանաձեւ բաժին մը ունենալ եւ կամ ընդհանրապէս ողորկ ըլլալ ու չունենալ ո՛չ լեզուերիզ, ո՛չ ալ պատուանդան.
10) ԺԹ. դարավերջի ճաշամաններուն մետաղաթերթը ճարտարարուեստականացած է, գործարանի արտադրանք, իսկ աւելի հինները՝ ձոյլ պղնձագունդէ յառաջացուած են: (Կը թուի նաեւ թէ ԺԹ. դարավերջի կարգ մը ճաշամաններ եւս պատրաստուած ըլլան ոչ-ճարտարարուեստականացած մետաղաթերթէ).
11) Առկայ հաւաքածոյին հնագոյն ճաշամանը կը կրէ 1659 թուականը: Դժբախտաբար, սակայն այս հաւաքածոյին միայն նորագոյնները կը կրեն արտադրավայրի անունը, որով չի պարզուիր ԺԷ.-ԺԸ. դարերու ճաշամաններուն արտադրավայրը:
12) Հայկական ճաշամաններ արտադրած են.- Ծատուր Ներսէս Նահաս, Ատուր Արսլանեան, Գալէմքերեան եղբարք, Մելքոն Գալէմքերեան, Սարգիս Չեմպերճեան, Նահաս, Արսլանեան եղբարք եւ՝ Ապաճեան՞ գործատուները:
13) Հայկական ճաշամաններ արտադրուած են.- Այնթապի, Դամասկոսի եւ Հալէպի մէջ:

A SURVEY OF ARMENIAN INSCRIBED COPPER LUNCHBOXES (SUMMARY)

ANTRANIK DAKESSIAN
adakessian@haigazian.edu.lb

The study focuses on the diverse forms of copper lunchboxes which have Armenian inscriptions or have Armenian names stamped in Armenian, Arabic or Latin letters.

Based on 24 samples, the study describes and details these lunchboxes highlighting their differences in shape and form. Some of these lunchboxes have one to four tiers; they may be made of red or yellow copper and may be oval or round shaped. The author notes that most of the lunchboxes which were produced as of the late 19th century are semi-industrialized as they were produced from imported European copper sheets, unlike the older ones which were totally produced in the local furnace of the craftsman.

The article lists all the names, inscriptions and stamps found on the lunchboxes: Adoor Arslanian, Abadjian(?) 1923, Apraham Setoian, Apraham son of Yeghia 1659, Arslanian brothers, Aintab, Arslanian brothers Aleppo, Boyadjian, Dzadoor Nahhas 1301 [=1883], Dzadoor Nerses Nahas 1301(=1883), Garabed Kalemkiarian Aintab, Kalemkerian Freres Cham [Damascus] 1921, Nahhas, Sakar, Sarkis Chemberdjian, son of pilgrim Krikor 1744.

The author notes, however, that though the oldest lunchboxes are dated 1659 and 1744, unfortunately they do not mention their place of origin.

ՄԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԱՐԱՐԱՏ ԼԵՌ, ԽԱՉՔԱՐ, ՆՈՒՌ, ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌՈՅՑ (ՄԱՆՐԱԿԵՐՏ). ՅԱՐԴԱՐԱՆՔԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԿԱՆՍԷՅԻ ՃԱՐՏԱՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱՐԷՆ ԱՍԱՏՐԵԱՆ
sardarapat01.22@gamil.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԻԱ. դարի սպառողական իրերի արտադրման եւ ոճաւորման գործընթացներն փոխւում են՝ արձագանգելով շուկայական նոր պահանջներին, որոնք ընդգծում են ոչ միայն կիրառականութիւնը, այլեւ յուզական, մշակութային եւ հոգեբանական կապը արտադրանքի եւ օգտագործողի միջեւ: Այս նոր պահանջներին է արձագանգում Կանսէյի ճարտարագիտութիւնը՝ իբրեւ մեթոդաբանութիւն, որն ամրապնդում է ձեւաւորման եւ զգացողութիւնների փոխյարաբերութիւնը:

Հայաստանում, որտեղ յարդարանքային-կիրառական արուեստի արմատները խորն են եւ պատկերագրութիւնը յագեցած է ազգային ինքնութեան խորհրդանիշերով, Կանսէյի ճարտարագիտութեան կիրառութիւնը կարող է դառնալ մի մեթոդ, որն աջակցում է այդ ինքնութեան արդիական վերարտադրմանը:

Սոյն հետազօտութիւնը նպատակ ունի բացայայտել, թէ ինչու են հայկական որոշ զարդանախշեր եւ զարդաձեւեր հայկական շուկայում աւելի գրաւիչ յաճախորդների եւ զբօսաշրջիկների համար:

Աշխատանքը նպատակ ունի ներկայացնելու վերոնշեալ փոխկապակցուած կապերը՝ քննութեան առնելով դրանք մշակութաբանական հիմքի եւ անհատի հոգեբանական վերաբերմունքի տեսանկիւնից:

Հետազօտութեան համար ընտրուել է երեք թիրախային խումբ.- Երեւանի Վերնիսաժ[1] բացօթեայ ցուցահանդէս-վաճառքը՝ սպառող-վաճառող/

[1] Բառն ունի ֆրանսական ծագում, նշանակում է լաքապատում: Երեւանեան իրականութեան մէջ, սակայն, այն ստացել է բոլորովին նոր ու իւրայատուկ նշանակութիւն եւ կիրառւում է որպէս արուեստի գործերի, ձեռագործ աշխատանքների, հնատիպ իրերի ու ազգային յուշանուէրների բացօթեայ տարածուն տօնավաճառ: Այն տեղակայուած է մայրաքաղաքի կենտրոնում՝ Արամի եւ Բուզանդի փողոցների միջեւ ձգուող զբօսայգում: Ձեւաւորուելով 1986ին օփերային յարող պուրակում, որտեղ միաժամանակ տեղադրւում էր Մարտիրոս Սարեանի յուշարձանը - ինչի պատճառով էլ այն ստացաւ «Սարեանի վերնիսաժ» անուանումը - 1993ին այն մեծամասամբ տեղափոխւում է Հանրապետութեան եւ Խանճեան փողոցների միջեւ ընկած զբօսայգու տարածք: Այստեղ ներկայացուող արտադրանքը՝ յարդարան-

պատրաստող վարպետ փոխյարաբերութիւն, «Փիքսարթ» ձեւագիտական կազմակերպութիւնը[2] եւ տարբեր բնագաւառի ու մասնագիտութեան անձանց խումբ[3]: Երեք խմբերում էլ հարցախոյզը իրականացուել է 2025 Մայիս-Յուլիս ժամանակահատուածում: Այն նպատակ ունի տասներկու եզրոյթից կազմուած իրողութիւններով պարզելու, թէ ինչպիսի յուզական եւ զգայական արձագանգներ է առաջացնում տուեալ պատկերը/առարկան եւ ի՛նչ են այդ զգացողութիւնների կապն ու դերը մշակոյթի տարածման եւ հայկականութեան ամրապնդման մէջ:

ԿԱՆՍԷՅԻ ՃԱՐՏԱՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ՝ ՅԱՐԴԱՐԱՆՔԱՅԻՆ-ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ՄՇԱԿՈՅԹ

Վերջին տասնամեակներին ձեւաւորող-վարպետների մօտ առաջացել է զգացմունքներ եւ յոյզեր արթնացնող արտադրանքի նախագծման աննախադէպ միտում, որը յայտնի է Կանսէյի ճարտարագիտութիւն անունով[4]:

քային-կիրառական արուեստի առարկաներ, գերազանցապէս ձեռագործ զարդեր, թանկարժէք եւ կիսաթանկարժէք մետաղներից պատրաստուած առարկաներ եւ զարդեր, ազգային ինքնութիւն ներկայացնող խորհրդանշաններ - ոչ միայն խթանում էր տնտեսութեան զարգացումը (Վերնիսաժը օտար զբօսաշրջիկին Հայաստանը եւ հայկական յուշանուէրներ առաջարկող եզակի շուկայ է), այլեւ յատուկ դեր էր խաղում սփիւռքահայ զբօսաշրջիկների մշակութային ինքնութեան պահպանման գործում: Վերջիններս, ձեռք բերելով հայրենիքը խորհրդանշող յարդարանքային-կիրառական արուեստի նմուշներ, դրանք ներմուծում են իրենց կենցաղային միջավայր՝ զարդարելով բնակարանի ներքին յարդարանքը՝ միաժամանակ հայրենիքի հետ ստեղծելով հոգեւոր եւ մշակութային կապ՝ որպէս ազգային ինքնութեան չափազանց կարեւոր դրսեւորում:

[2] Փիքսարթ (Picsart) ընկերութիւնը հիմնուել է 2011ին Երեւանում: Հիմնական նպատակն է աշխարհին տրամադրել հանրամատչելի, նորարարական եւ արհեստական բանականութեան վրայ հիմնուած լուսանկարների ու տեսանիւթերի խմբագրման գործիքներ: Աշխատակազմը բաղկացած է բարձրակարգ ծրագրաւորողներից, տուեալագէտներից, թուային ձեւաւորողներից եւ շուկայագէտներից, ովքեր աչքի են ընկնում նորարարական մտածողութեամբ, արհեստագիտական բարձր պատրաստուածութեամբ եւ ստեղծագործական թափով:

[3] Հարցման մասնակիցներից 72.2%ը իգական, 27.8%ը արական սեռի ներկայացուցիչներ են՝ 21ից մինչեւ 76 տարեկան: Հարցուողները եղել են տարբեր մասնագիտութեան կամ ներկայիս զբաղեցրած պաշտօնի անձինք՝ ԵՔՊԹ նորագոյն պատմութեան բաժնի վարիչ, ֆոնդապահ, ընկերային աշխատող, գիտաշխատող, փորձագէտ, խաղադրոյքավար, հաշուառող, պատմաբան, արուեստաբան, յուշարձանների պահպանութեան գիտահետազօտող եւն.:

[4] Կանսէյի ճարտարագիտութեան կիրառման առաջին օրինակներից է եղել 1980ականներին՝ Mazda Motor Corporation ընկերութեան արտադրած Միատա (Mazda MX-5 (Miata)) ինքնաշարժը: Այն ոչ միայն մարզական ինքնաշարժ եւ արհեստագիտականօրէն մրցունակ էր, այլեւ արտայայտիչ յուզական փորձառութիւն էր ապահովել սպառողի մօտ: Միատան ամբողջութեամբ մշակուել է Կանսէյի

Կանսէյը ճափոներէն բառ է, որը խորհրդանշում է սպառողի՝ նոր ապրանքի վերաբերեալ ունեցած հոգեբանական արձագանգը, ենթագիտակցական ընկալումը եւ զգայական պատկերացումը: Երբ սպառողը մտադրութիւն ունի որեւէ արտադրանք գնել, նրա մտքում յաճախ ձեւաւորւում է դրա վերաբերեալ գաղափար՝ օրինակ՝ «շքեղ, հիասքանչ, հզօր»: Կանսէյի ճարտարագիտութիւնը նպատակ ունի այսպիսի զգայական ընկալումները վերածել որոշակի ձեւաւորման եւ ճարտարագիտական լուծումների՝ դրանք ներառելով նոր արտադրանքի նախագծման եւ ստեղծման գործընթացում: Այդ կերպ արտադրանքը դառնում է ոչ միայն *գործառութային*, այլեւ յուզականօրէն գրաւիչ՝ սպառողի համար[5]:

Այն ստեղծուել է Հիրոշիմայի համալսարանում՝ Միցուօ Նագամիչիի կողմից[6]: Այս մեթոդով նախագծելիս հաշուի է առնւում այն գործածողի ստացած հաճոյքն ու գոհունակութիւնը՝ արտադրանքի ձեւի եւ գործառոյթի միջեւ կապ ստեղծելու համար[7]: Բացի ձեւերից, այլ գործօններ - ինչպիսիք են գոյները, նիւթերը եւն. - նոյնպէս կազմում են այն, ինչ մենք գիտենք որպէս արտադրանքի ֆիզիկական տեսք[8]: Կիրառական մօտեցումները հաշուի են առնում այն, որը սպառողը ստանում է արտադրանքից կամ *զգացողութիւնները*, որոնք սպառողը զգում է արտադրանքն օգտագործելիս: Կանսէյի վրայ հիմնուած ձեւաւորման մէջ կարեւոր է, որ դիտարկումների եւ հարցազրոյցների միջոցով ստացուած որակական տուեալները վերածուեն

ճարտարագիտութեան մեթոդաբանաութեան հիման վրայ: Mazda MX-5ի ստեղծման այս գործընթացը դարձաւ օրինակելի՝ ցուցադրելով, թէ ինչպէս է հնարաւոր սպառողի ենթագիտակցական պատկերացումները եւ զգացական նախապատուութիւնները վերածել նիւթական արտադրանքի (M. Nagamachi, "Kansei Engineering as an Ergonomic Consumer-oriented Technology for Product Development," *Applied Ergonomics*, 33(3):2002, էջ 289-93 (https://www.academia.edu/29537139/Kansei_Engineering_as_an_ergonomic_consumer_oriented_technology_for_product_development). նաեւ՝ M. Nagamachi, "Kansei Engineering: A New Ergonomic Consumer-oriented Technology for Product Development," *International Journal of Industrial Ergonomics*, 15:1995, էջ 4-5):

[5] Nagamachi, "Kansei Engineering: A New," էջ 4. նաեւ՝ M. Nagamachi, "Kansei Engineering and its Applications," *The Japanese Journal of Ergonomics*, 32(6):1996, էջ 286) DOI:10.5100/jje.32.286):

[6] M. Nagamachi, "Kansei Engineering as an Ergonomic," էջ 289:

[7] «Մարդկանց կեանքը բազմազան է, սակայն խորքային առումով բոլորն էլ ձգտում են հաճելի զգացմունքների եւ յուզական բաւարարուածութեան, ինչը կազմում է կեանքի որակի առանցքային բաղադրիչներից մէկը»ը (M. Nagamachi, "Kansei Engineering and History of Kansei/Affective Engineering in the World," *Kansei/Affective Engineering*, CRC Press, 2011, էջ 3 (https://doi.org/10.1201/EBK1439821336):

[8] Նոյն:

քանականի: Այս գործընթացում առաջին քայլը օգտատէրերի հետաքրքրութիւնների, նախկին փորձառութիւնների եւ յոյզերի ճանաչումն է[9]:

Յիրաւի, այսօր յարդարանքային-կիրառական արուեստը դուրս է գալիս թանգարանային կամ աւանդական տարածքից՝ ներգրաւուելով արդի ոճաւորման, նոր մեդիայի, *բրենդինգի* եւ կրթական հարթակներում: Օրինակ՝ յուշանուէրների վաճառատները, վաճառասրահները, զբօսաշրջութիւնը եւ թուայնացուած ցուցադրական հարթակները լայն հնարաւորութիւններ են ստեղծում՝ յարդարանքային-կիրառական արուեստը վերածելու տնտեսապէս կենսունակ ոլորտի:

Յարդարանքային-կիրառական արուեստը հանդիսանում է մշակութային ինքնատիպութեան արտայայտման առանձնայատուկ ձեւ, որը միաւորում է գեղարուեստական գեղեցկութիւնը եւ գործնական նպատակայարմարութիւնը: Այն ոչ միայն ընդգծում է ժողովրդի էթնիկ եւ մշակութային ինքնատիպութիւնը, այլեւ ծառայում է որպէս ժամանակի, մտածողութեան եւ պատմութեան արտացոլում:

Հայկական մշակոյթում յարդարանքային-կիրառական արուեստը ունի դարաւոր աւանդոյթներ, որոնք ամփոփում են նիւթական եւ ոչ-նիւթական արժէքներ: Պատրաստուած եւ պատրաստուող առարկաները՝ գորգեր, խաչքարեր, արծաթեայ զարդեր, փայտագործութիւն եւն., ոչ միայն գործնական դեր են կատարում, այլեւ կրում են տուեալ էթնոսին բնութագրող մշակութային «համարանիշ»՝ խորհրդանշելով պատմական անցեալը, ազգային առանձնայատկութիւնները եւ գեղագիտական աշխարհընկալումը:

Յարդարանքային-կիրառական արուեստը հայկական մշակոյթում ունի արմատաւորուած խորհրդաբանական կառուցուածք եւ տարածուած պատկերներ. Արարատ լեռը, նուռը, խաղողը, արեւախաչը, խորհրդանշում են բարօրութիւն, պտղաբերութիւն, սրբութիւն եւ ազգի յարատեւութիւն:

Այս խորհրդանիշերը յաճախ ներառւում են ոչ միայն «արուեստի» գործերում, այլ նաեւ ժամանակակից կիրառական արտադրանքում՝ օրինակ՝ յուշանուէրների, հագուստի, գրաֆիկական ձեւաւորման մէջ: Այս ամէնի ենթախորքում, Կանսէյի ճարտարագիտութիւնը առաջ է քաշում առարկաների զգայական ընկալման եւ մշակութային ինքնատիպութեան ներկայացման փոխկապակցման մեթոդ, որն ունի կիրառելիութիւն, յատկապէս՝ երբ խօսքը գնում է ազգային ոճով արտադրանքների նախագծման մասին:

---

[9] M. Karimi, Y. Fard, S. Zafarmand, "Kansei Engineering as an Ergonomic and Technological Concept Derived from Customer's Preference about A Product Case Study Iranian Handicraft," *International Conference on Kansei Engineering and Emotion Research 2010,* Keer 2010, Paris, March 2-4, էջ 2 (https://www.keer.org/keer2010/Papers/0615.pdf):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԱՐԴԱՐԱՆՔԱՅԻՆ-ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ ԿԱՆՍԷՅԻ ՃԱՐՏԱՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔՈՒՄ. ՍՊԱՌՈՂ-ՎԱՃԱՌՈՂ/ՊԱՏՐԱՍՏՈՂ ՎԱՐՊԵՏ ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Հայ վարպետները՝ կաւագործ, փայտագործ, ոսկերիչ-արծաթագործ, չեն սահմանափակուել կամ սահմանափակւում միայն նիւթի հետ աշխատանքով: Այս կերպ, միաժամանակ, նրանք փոխանցում են սերնդէսերունդ կուտակուած աշխարհընկալումը, ոգին եւ յուզական տարրերը: Իւրաքանչիւր առարկայ՝ լինի դա պատկերագրութեամբ գօտի, փորագրազարդ արկղ կամ այլ արտադրանք, կրում է պատրաստողի եւ պատուիրողի աշխարհայեացքը եւ զգացողութիւնները:

Կանսէյի ճարտարագիտութիւնը պնդում է, որ արտադրանքը պէտք է փոխանցի պատրաստողի Կանսէյը՝ «ընդհանուր զգացմունքը»՝ ոչ միայն գործնականութիւնը, այլեւ հոգեբանական ընկալումը: Հայ վարպետի մօտեցումը՝ նիւթի հետ ներթափանցական յարաբերութեան ձեւով, այս տեսութեան գործնական օրինակ է: Ըստ Նագամիչիի Կանսէյը եւ դրա կիրառմամբ ստեղծուող արտադրանքները, կարելի է ձեւակերպել իբրեւ «ձեւի եւ սրտի կապ»:

Հայկական գեղազարդման յարդարանքային-կիրառական արուեստի սպառողը չի սահմանափակւում որպէս «գնորդ»: Նա հանդիսանում է մշակութային փոխանցման եռանդուն մասնակից՝ վերապրելով պատմութիւնը, ազգի բնորոշ տարրերն ու խորհրդանիշերը՝ սպառուող արտադրանքի միջոցով: Օրինակ՝ նռան պատկերով արծաթէ վզնոցը կարող է դիտարկուել ոչ միայն որպէս զարդ, այլեւ՝ պտղաբերութեան, արգասաւորութեան եւ հայրենիքի յիշողութեան կրող:

Այս վերապրումային մակարդակը Կանսէյի ճարտարագիտութեան մէջ դիտարկւում է որպէս զգայական պատասխան՝ արտադրանքի կառուցուածքային լեզուի հիման վրայ: Հայկական ձեռագործ արուեստը հենց այդ զգայական արձագանգն է առաջացնում՝ շնորհիւ խորհրդանիշերի խորհրդաբանութեան բովանդակային նշանակութեան, ձեռքի աշխատանքի եւ անհատական ձեւաւորման ինքնատիպութեան:

ԴԱՇՏԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

Հետազօտութեան առաջին փուլում իրականացուեց արտադրանքի համապատասխանեցման գործընթացը՝ հաշուի առնելով վայրը, նպատակային խմբերը եւ արտադրանքի յատկանիշերը: Այնուհետեւ Կանսէյի ճարտարագիտութեան մեթոդի կիրառման համար ընտրուեցին յարդարանքային-կիրառական արտադրանքին վերաբերող եզրեր, որոնք թէ՛ առնչւում են հայկական մշակոյթին, աւանդոյթներին եւ ազգին բնորոշ աշխարհընկալումներին, թէ՛ հանդիսանում են Կանսէյի բառեր.- 1. Յիշողութիւններ, 2. Հաւատք, 3. Ինքնութիւն, 4. Հզօրութիւն, 5. Փառք, 6. Մշակոյթ, 7. Աւանդոյթ, 8. Պատմութիւն, 9. Հայրենիք, 10. Եզակիութիւն, 11. Յաւերժութիւն,

12. Գեղեցկութիւն: Նմանատիպ տարրեր պարունակող 5 նմուշներ ընտրուեցին եւ վերլուծուեցին Կանսէյ եզրերի միջոցով.- Մայր Հայաստան, Արարատ լեռ, խաչքար, նուռ, հոգեւոր կառոյց/մանրակերտ:

Հետազօտութեան համար դիտարկել ենք երեք թիրախային խումբ՝ Երեւանի Վերնիսաժ բացօթեայ ցուցահանդէս-վաճառքը, Փիքսարթը եւ տարբեր բնագաւառի եւ մասնագիտութեան խումբ[10]:

Հետազօտութիւնը Փիքսարթի հետ իրականացուել է էլեկտրոնային հարցաթերթիկի միջոցով, հետեւեալ կէտերով.- 1) սեռ, 2) տարիք, 3) կրթութիւն (միջնակարգ, թերի բարձրագոյն, բարձրագոյն, գիտական աստիճան), 4) ներկայիս զբաղեցրած պաշտօնը կամ մասնագիտութիւնը՝ ըստ կրթութեան (եթէ տուեալ պահին չէք աշխատում), 5) բնակութեան մշտական վայր (Հայաստան, արտերկիր), 6) իրականացուող հարցախոյզի նպատակը[11]: Հարցախոյզին մասնակցել է 13 հոգի: Հարցման մասնակիցներից 84.6% իգական, իսկ 15.4% արական սեռի ներկայացուցիչներ էին՝ 19ից մինչեւ 33 տարեկան: Մասնակիցներից 69.2% ունէր բարձրագոյն, 23.1% թերի բարձրագոյն, իսկ 7.7%՝ միջնակարգ կրթութիւն: Մասնակիցները եղել են գերազանցապէս գրաֆիկական ձեւաւորողներ:

Հետազօտութիւնը տարբեր բնագաւառի եւ մասնագիտութեան խմբի հետ իրականացուել է Փիքսարթի նոյն հարցաթերթիկի էլեկտրոնային

---

[10] Երեք հարցախուզուող խմբերը ձեւաւորուել են նպատակային ընտրութեամբ: Փիքսարթը, գործունէութիւն է ծաւալում նաեւ ձեւաւորման մարզում: Ուստի, հետաքրքիր էր պարզել, արդեօք կազմակերպութիւնը գործակցե՞լ է հայաստանեան շուկայի հետ՝ յատկապէս հայկական ինքնութեան որեւէ տարր կամ թեմա ընդգծող նախագծերի շրջանակում: Երկրորդ խումբը ձեւաւորուել է Երեւանի Վերնիսաժ տարածքում: Այս քայլի նպատակը եղել է հնարաւորինս անմիջականօրէն - վաճառքի վայրում - պարզել գնորդների կարծիքը՝ առաջարկուող հինգ նմուշային թեմատիկայով ապրանքների մասին: Հարցումը նպատակ ունէր գնահատել, թէ արդեօք նրանք իրականում գնում են նմանատիպ արտադրանք եւ ինչպիսի՛ զգայական կամ յուզական արձագանգ է այն առաջացնում նրանց մօտ: Երրորդ խումբը ձեւաւորուել է քանի որ Վերնիսաժում կատարուող հարցմանը քաղաքացիների մասնակցութիւնն այնքան էլ եռանդուն չէր: Հետեւաբար, որոշուեց իրականացնել նաեւ առցանց հարցում, որը գործնականում աւելի արդիւնաւէտ եղաւ եւ ապահովեց աւելի լայն ներգրաւուածութիւն:

[11] «*Յարգելի մասնակի՛ց, Դուք մասնակցում էք հարցախոյզի, որն ուղղուած է ուսումնասիրելու, թէ ինչպիսի յոյզեր եւ զգացումներ են առաջացնում հասարակութեան շրջանում մեծ տարածում եւ ճանաչողութիւն ունեցող հետեւեալ խորհրդանիշերը՝ Մայր Հայաստան թեմատիկ պատկերը, Արարատ, խաչքար, նուռ, եւ հոգեւոր կառոյցի պատկեր/մանրակերտ տեսնելիս: Խնդրում ենք իւրաքանչիւր թեմայի համար մինչեւ 5 բառի շրջանակում նշել այն բառ-զգացողութիւնները, որոնք առաջանում են Ձեզ մօտ: Եթէ առաջարկուածից զատ ունէք այլ զգացողութիւն, խնդրում ենք գրել այն ներկայացնող բառը: 7. եւ տուեալ 5 նմուշները եւ առաջարկուող դիզայնի 12 բառերը»:*

տարբերակի միջոցով: Հարցախոյզին մասնակցել է 18 հոգի: Հարցման մասնակիցներից 72.2% իգական, իսկ 27.8% արական սեռի ներկայացուցիչներ են՝ 21ից մինչեւ 76 տարեկան: Մասնակիցներից 77.8% ունի բարձրագոյն, 11.1% թերի բարձրագոյն, 11.1% գիտական աստիճան ունեցող կըրթութիւն: Հարցուողները եղել են տարբեր մասնագիտութեան անձինք՝ արուեստաբան, հաշուառող, խաղադրոյքավար, սոցիալական աշխատող եւն.:

Վերնիսաժի հարցախոյզը իրականացուել է թղթային հարցաշարի տեսքով: Գնորդների շրջանում հարցմանը մասնակցել է 15 հոգի: Մասնակիցներից 9ը իգական, իսկ 6ը արական սեռի ներկայացուցիչներ՝ 19ից մինչեւ 44 տարեկան: Մասնակիցներից 3ը ունի բարձրագոյն, 5ը թերի բարձրագոյն, 7ը միջնակարգ կրթութիւն: Ըստ մասնագիտութեան՝ խոհարար, հոգեբան, նկարիչ, մանկավարժ եւն.: Այստեղ իրականացուել է նաեւ փոքրիկ հարցազրոյց վաճառողների, ձեւաւորողների եւ պատրաստող վարպետների հետ:

ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐ

Հարցախոյզի վերլուծութիւնը՝ պարզել է որ դիտարկուող 5 նմուշները/պատկերները ինչպիսի զգացողութիւն են ունեցել հարցուողների վրայ:

Խումբ առաջին. Փիքսարթ

1/ Մայր Հայաստան – յիշողութիւն (46.2%), հաւատք (7.7%), ինքնութիւն (15.4%), հզօրութիւն (38.5%), փառք (23.1%), **մշակոյթ (53.8%)**, աւանդոյթ (0%), **պատմութիւն (76.9%)**, **հայրենիք (61.5%)**, եզակիութիւն (7.7%), յաւերժութիւն (15.4%), գեղեցկութիւն (30.8%):

2/ Արարատ լեռ – յիշողութիւն (23.1%), հաւատք (7.7%), **ինքնութիւն (61.5%)**, հզօրութիւն (38.5%), փառք (0%), մշակոյթ (15.4%), աւանդոյթ (7.7%), **պատմութիւն (53.8%)**, **հայրենիք (76.9%)**, եզակիութիւն (15.4%), **յաւերժութիւն (53.8%)**, գեղեցկութիւն (38.5%):

3/ Խաչքար – յիշողութիւն (53.8%), **հաւատք (76.9%)**, ինքնութիւն (61.5%), հզօրութիւն (30.8%), փառք (15.4%), **մշակոյթ (76.9%)**, աւանդոյթ (23.1%), **պատմութիւն (69.2%)**, հայրենիք (38.5%), եզակիութիւն (46.2%), յաւերժութիւն (30.8%), գեղեցկութիւն (15.4%):

4/ Նուռ – յիշողութիւն (0%), հաւատք (7.7%), ինքնութիւն (30.8%), հզօրութիւն (7.7%), փառք (0%), **մշակոյթ (92.3%)**, **աւանդոյթ (76.9%)**, պատմութիւն (7.7%), հայրենիք (30.8%), եզակիութիւն (23.1%), յաւերժութիւն (0%), **գեղեցկութիւն (46.2%)**:

5/ Հոգեւոր կառոյց/մանրակերտ – յիշողութիւն (46.2%), **հաւատք (76.9%)**, **ինքնութիւն (61.5%),** հզօրութիւն (30.8%), փառք (30.8%), **մշակոյթ (69.2%)**, աւանդոյթ (30.8%), **պատմութիւն (84.6%)**, հայրենիք (53.8%), եզակիութիւն (23.1%), յաւերժութիւն (53.8%), գեղեցկութիւն (30.8%):

Արդիւնքները ցոյց են տալիս հետեւեալը.-

Հոգեւոր կառոյց/մանրակերտ

- ✓ Ամենաբարձր միաւորներով նմուշն է:
- ✓ Առաւելագոյն՝ 6 զգացողութիւն ≥50% արձագանգով:
- ✓ Առաւել յստակ զուգորդում է՝ պատմութեան, հաւատքի, ինքնութեան, յաւերժութեան, մշակոյթի, հայրենիքի հետ:

Խաչքար

- ✓ Հանդիսանում է հզօր մշակութային խորհրդանիշ:
- ✓ 5 զգացողութիւն ≥50%. հաւատք, մշակոյթ, ինքնութիւն, պատմութիւն, յիշողութիւն:
- ✓ Յստակօրէն իր մէջ կրում է հոգեւոր եւ ազգային ինքնութեան համարանիշ:

Արարատ լեռ

- ✓ Թուով քիչ՝ բայց խորքային զգացողութիւններ:
- ✓ Յատկապէս՝ հզօր հայրենիք, ինքնութիւն, յաւերժութիւն:
- ✓ Աւելի շատ պատմա-իմաստային ու խորհրդանիշային արձագանգ:

Մայր Հայաստան

- ✓ Ունի բարձր պատմական եւ հայրենասիրական բաղադրիչներ:
- ✓ Թոյլ հաւատքային կամ աւանդական մակարդակով առնչութիւններ:

Նուռ

- ✓ Գերազանցապէս զուգորդում է մշակոյթի (92.3%) եւ աւանդոյթի (76.9%) հետ:
- ✓ Դրական գեղագիտական արձագանգներ՝ գեղեցկութիւն (46.2%):
- ✓ *Խորհրդանշական*, բայց քիչ պատմական կամ հոգեւոր համարանիշ:

Այս վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս տարբեր մշակութային նմուշներ՝ կոթողներ, խորհրդանիշեր եւն., տարբեր ուժգնութեամբ են կապւում մարդկանց զգացմունքային եւ մշակութային ենթագիտակցութեան հետ:

Խումբ երկրորդ. տարբեր բնագաւառի եւ մասնագիտութեան անձինք

1/ Մայր Հայաստան – **յիշողութիւն (61.1%)**, հաւատք (11.1%), ինքնութիւն (33.3%), հզօրութիւն (11.1%), փառք (22.2%), մշակոյթ (16.7%), աւանդոյթ (5.6%), **պատմութիւն (38.9%)**, **հայրենիք (55.6%)**, եզակիութիւն (16.7%), յաւերժութիւն (22.2%), գեղեցկութիւն (27.8%): Հարցուողներից մէկը իր կողմից դիտարկել է նաեւ՝ հոգատարութիւն եւ բարութիւն (5.6):

2/ Արարատ լեռ – յիշողութիւն (33.3%), հաւատք (11.1%), **ինքնութիւն (55.6%)**, հզօրութիւն (27.8%), փառք (5.6%), մշակոյթ (33.3%), աւանդոյթ (22.2%), **պատմութիւն (61.1%)**, **հայրենիք (55.6%)**, եզակիութիւն (11.1%), յաւերժութիւն (38.9%), գեղեցկութիւն (38.9%):

3/ Խաչքար – յիշողութիւն (22.2%), **հաւատք (66.7%)**, **ինքնութիւն (61.1%)**, հզօրութիւն (22.2%), փառք (5.6%), **մշակոյթ (83.3%)**, աւանդոյթ

(38.9%), պատմութիւն (33.3%), հայրենիք (27.8%), եզակիութիւն (38.9%), յաւերժութիւն (27.8%), գեղեցկութիւն (22.2%): Հարցուողներից մէկը դիտարկել է նաեւ՝ բացառիկութիւն, բարձր արուեստ (5.6%):

4/ Նուռ – յիշողութիւն (16.7%), հաւատք (5.6%), **ինքնութիւն (44.4%)**, հզօրութիւն (0%), փառք (0%), **մշակոյթ (61.1%)**, **աւանդոյթ (38.9%)**, պատմութիւն (22.2%), հայրենիք (22.2%), եզակիութիւն (16.7%), յաւերժութիւն (16.7%), գեղեցկութիւն (27.8%): Հարցուողների կողմից դիտարկուել է նաեւ՝ համովութիւն (5.6%) (ըստ երեւոյթին հարցուողը դիտարկել է այն որպէս՝ հիւթեղէն, բնական քաղցրութեամբ, հաճելի համով եւ բոյրով միրգ):

5/ Հոգեւոր կառոյց/մանրակերտ – յիշողութիւն (33.3%), **հաւատք (83.3%)**, **ինքնութիւն (44.4%)**, հզօրութիւն (11.1%), փառք (11.1%), **մշակոյթ (44.4%)**, աւանդոյթ (22.2%), **պատմութիւն (50%)**, հայրենիք (38.9%), եզակիութիւն (27.8%), յաւերժութիւն (16.7%), գեղեցկութիւն (22.2%):

Հաշուարկների հիմքում օգտագործուել է իւրաքանչիւր խորհրդանիշի հետ կապուած զգացողութիւնների ամբողջական բաշխման քանակական տուեալների վերլուծութիւն: Դիտարկուել են հետեւեալ չափանիշները.-

1. Ընդհանուր ընտրութիւնների քանակ (Feeling Counts). որքան անգամ է տուեալ խորհրդանիշը կապուել որեւէ զգացողութեան հետ:

2. Միջին յաճախականութիւն (Mean Feeling Frequency). տուեալ խորհրդանիշի համար ընտրուած զգացողութիւնների միջին տոկոսը:

3. Զգացողութիւնների ուժգնութեան մակարդակ (Strong Associations). քանի զգացողութիւն է առաջացրել տուեալ խորհրդանիշը:

Վերջին ցուցանիշը կարեւորում է ոչ միայն զգայական պատասխանի առկայութիւնը, այլեւ դրա յագեցուածութիւնը (զգայական ուժգնութիւնը):

Արդիւնքները ցոյց են տալիս հետեւեալը.-

ա/ Զգացողութիւնների գերակայութիւն

- ✓ Խաչքարն ունի ամենաբարձր ընդհանուր ընտրութիւնների քանակն ու միջին յաճախականութիւնը, ինչը վկայում է դրա զգայական եւ մշակութային հարուստ ընկալման մասին:
- ✓ Արարատ լեռը ցուցաբերում է ոչ պակաս *առնչական* հզօրութիւն, սակայն աւելի ցածր միջին տոկոսային արտայայտութեամբ՝ քան խաչքարը:
- ✓ Նուռը, որպէս հայկական հարստութեան ու պտղաբերութեան խորհրդանիշ, զգալիօրէն ետ է մնում թէ՛ ընդհանուր արձագանգների քանակով, թէ՛ շեշտուածութեամբ: Սա կարող է կապուած լինել դրա առարկայական պարզութեամբ կամ դրա նկատմամբ բովանդակային ընկալման տարբերութիւնների հետ:

բ/ Ուժգնութեան ցուցանիշերը (≥50% շեմ)

- ✓ Խաչքարը եւ Արարատը համարւում են առաւելապէս ուժեղ զգայական կենտրոններ՝ ներկայացնելով ≥50% ուժգնութեամբ 3 զգացողութիւն:
- ✓ Մայր Հայաստան եւ հոգեւոր կառոյցները ունեն աւելի մեղմ զգայական կենտրոնացում:

✓ Նուռն ունի միայն մէկ զգացողութիւն, որն անցել է 50% շէմը, ինչը վկայում է *խորհրդանշական* ընկալման մասնակիօրէն ցրուածութեան կամ բովանդակային բազմիմաստութեան մասին:

Խաչքարը, Արարատ լեռը եւ հոգեւոր կառոյցները ազգային ինքնութեան եւ յիշողութեան մէջ ձեւաւորել են զգայական խիտ տարածքներ, որտեղ մշակութային-պատմական արժէքները վերածւում են յուզական բուռն արձագանգների:

Կանսէյի վերլուծութեան տուեալները հաստատում են, որ հայկական խորհրդանիշերի զգայական գրաւչութիւնը կարող է չափուել ու վերլուծուել մեթոդաբանօրէն՝ ուղղորդելով արուեստի, ձեւաւորման եւ մշակութային հաղորդակցութեան ոլորտները:

Վերնիսաժ բացօթեայ ցուցահանդէս-վաճառքի կենտրոնում

1/ Մայր Հայաստան – **յիշողութիւն (66.6%)**, հաւատք (0%), ինքնութիւն (53.3%), հզօրութիւն (20%), փառք (26.6%), մշակոյթ (13.3%), աւանդոյթ (0%), **պատմութիւն (60%)**, **հայրենիք (80%)**, եզակիութիւն (20%), յաւերժութիւն (26.6%), գեղեցկութիւն (40%):

2/ Արարատ լեռ – յիշողութիւն (53.3%), հաւատք (դաւանանք) (0%), **ինքնութիւն (93.3%)**, հզօրութիւն (46.6%), փառք (20%), մշակոյթ (40%), աւանդոյթ (20%), **պատմութիւն (100%)**, **հայրենիք (100%)**, եզակիութիւն (60%), յաւերժութիւն (53.3%), գեղեցկութիւն (60%):

3/ Խաչքար – յիշողութիւն (33.3%), **հաւատք (100%)**, **ինքնութիւն (86.6%)**, հզօրութիւն (26.6%), փառք (0%), **մշակոյթ (100%)**, աւանդոյթ (25.6%), պատմութիւն (60%), հայրենիք (40%), եզակիութիւն (53.3%), յաւերժութիւն (40%), գեղեցկութիւն (33.3%):

4/ Նուռ – յիշողութիւն (20%), հաւատք (0%), ինքնութիւն (40%), հզօրութիւն (0%), փառք (0%), **մշակոյթ (80%)**, **աւանդոյթ (46.6%)**, պատմութիւն (20%), հայրենիք (33.3%), եզակիութիւն (13.3%), յաւերժութիւն (20%), **գեղեցկութիւն (46.6%)**:

5/ Հոգեւոր կառոյց/մանրակերտ – յիշողութիւն (60%), **հաւատք (100%)**, **ինքնութիւն (66.6%)**, հզօրութիւն (20%), փառք (13.3%), մշակոյթ (60%), աւանդոյթ (33.3%), պատմութիւն (73.3%), **հայրենիք (86.6%)**, եզակիութիւն (26.6%), յաւերժութիւն (20%), գեղեցկութիւն (25.6%):

Արդիւնքները ցոյց են տալիս հետեւեալը.-

ա/ Մայր Հայաստան. Այն ընկալւում է նախեւառաջ որպէս հայրենասիրական եւ հաւաքական յիշողութեան կրող խորհրդանիշ: Հարցուածներից 80%ը այն կապում է «հայրենիքի» հետ, իսկ 66.6%ը՝ «յիշողութեան»: Այսպիսով, կերպարը հանդիսանում է հայրենիքի, պատմութեան եւ ազգային դիմագծի կնակերպ խորհրդանշան՝ մէկտեղելով հայրենիքի պաշտպանի ու մայրասիրութեան խորհուրդները: 60%ը կապում է կերպարը պատմութեան հետ՝ ընդգծելով նրա արմատները խորհրդահայ դասական պատկե-

րագրութեան մէջ: Սակայն «աւանդոյթ» (0%) կամ «հաւատք» (0%) եւ նման արժէքներ բոլորովին բացակայում են՝ ցոյց տալով, որ կերպարը կրօնական կամ ծիսական ընկալում չունի եւ գիտակցւում է էթնիկ պատկանելութեան, ուժի (20%), յիշողութեան ու ինքնութեան (53.3%) ենթախորքում:

Այստեղ նկատւում է պատկերային կանսէյեան ուժեղ բեւեռացում՝ «հայրենիք-յիշողութիւն-ինքնութիւն» առանցքով: Այդպիսով, «Մայր Հայաստան»ը ընկալւում է ոչ թէ որպէս ուղղակի խորհրդանիշ, այլ որպէս պետական ու բարոյական զգացումների համադրուած խտացում:

բ/ Արարատ լեռ. յստակ առաջատար է գրեթէ բոլոր իմաստային չափորոշիչներով՝ յատկապէս «պատմութիւն» (100%), «հայրենիք» (100%) եւ «ինքնութիւն» (93.3%) ցուցանիշերով: Սրանք վկայում են, որ Արարատը վերածուել է հայկական ինքնագիտակցութեան կենտրոնական սիւներից մէկի:

Ուշագրաւ է նաեւ «յիշողութիւն» (53.3%) եւ «յաւերժութիւն» (53.3%) բարձր մակարդակը, որը Արարատին տալիս է գոյաբանական խորութիւն՝ այն ընկալւում է որպէս անցեալի անջնջելի ներկայութիւն եւ շարունակականութեան խորհրդանիշ: «Եզակիութիւն» (60%) եւ «գեղեցկութիւն» (60%) չափանիշերը ընդգծում են լեռան թէ՛ գեղագիտական, թէ՛ մշակութային առանձնայատկութիւնները:

Միւս կողմից՝ համեմատաբար ցածր է «հաւատք» (0%) եւ «փառք» (20%) չափորոշիչների արտայայտումը: Այս պատկերը վկայում է, որ Արարատը ընկալւում է առաւել աշխարհիկ եւ աշխարհաբանական տարածքում՝ իբրեւ բնութիւն-ազգ հիւսուածք, այլ ոչ թէ կրօնաբարոյական խորհրդանիշ:

գ/ Խաչքար. Խաչքարը միանշանակ կրում է ամենաբարձր «հաւատք» (100%) եւ «մշակոյթ» (100%) գնահատականները: Սա արձանագրում է խաչքարի՝ որպէս քրիստոնէական ինքնութեան, ազգային եկեղեցու, փորագրուած պատմութեան եւ ազգ-հաւատք-արուեստ եռամիասնութեան խորհրդանիշի բացարձակ ընկալումը:

Նախապէս կարելի էր ենթադրել, որ «յիշողութիւն» (33.3%) եւ «փառք» (0%) կը դրսեւորուեն աւելի բարձր, սակայն տուեալները ցոյց են տալիս, որ խաչքարը ընկալւում է որպէս մշտական ներկայութիւն, ոչ թէ «յիշուող անցեալ»: «Ինքնութիւն» (86.6%), «պատմութիւն» (60%) եւ «յաւերժութիւն» (40%) մակարդակները մէկտեղ վկայում են նրա դարաւոր կրօնազգայական եւ գեղարուեստական բնոյթի մասին եւ կենտրոնանում են խորհրդաբանութեան եւ մշակութային շարունակականութեան վրայ:

դ/ Նուռ. Նուռը՝ որպէս յարդարանքային եւ հինաւուրց պտղային խորհրդանիշ, առաւել կապւում է «մշակոյթի» (80%) եւ «գեղեցկութեան» (46.6%) հետ: Այն պատկերային առումով դիտւում է որպէս նրբագեղ, գեղարուեստական եւ աւանդաբար հայկական տարր, սակայն նրա հոգեւոր կամ մնացեալ ընկալումները նուազ են՝ «հաւատք» (0%), «հզօրութիւն (0%), փառք» (0%):

Հետաքրքիր է, որ «աւանդոյթ» (46.6%) ցուցանիշը նռան դէպքում աւելի բարձր է, քան խաչքարի: Սա վկայում է նռան՝ որպէս ընտանեկան, կենցաղային, նաեւ գեղագիտական արժէքներ կրելու ընկալման մասին: Հակառակ «Արարատին» կամ «Մայր Հայաստանին», նուռը չի ընկալւում որպէս ազգային ինքնութեան հիմնասիւն, այլ որպէս խորհրդանիշ՝ զգայական եւ գեղագիտական շեշտադրութեամբ:

Ե/ Հոգեւոր կառոյց/մանրակերտ. «Հաւատքի» (100%), «պատմութեան» (73.3%) եւ «հայրենիք»ի (86.6%) հետ սերտ կապուածութիւնը հոգեւոր կառոյցների՝ ազգային հոգեւոր ժառանգութեան անձնաւորումն են: «Ինքնութեան» (66.6%), «մշակոյթ»ի (60%) եւ «յիշողութեան» (60%) բարձր ցուցանիշերը վկայում են նաեւ եկեղեցական կառոյցների՝ անհատական եւ հաւաքական յիշողութեան մէջ ունեցած առանցքային դերի մասին:

Վերը նշուած հինգ նմուշների վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս է, որ հայկական ինքնութեան պատկերային ընկալումը բաժանւում է երեք հիմնական առանցքի.-

ա/ Քաղաքացիական-պետական ընկալում՝ «Մայր Հայաստան» եւ «Արարատ լեռ» կերպարների միջոցով.

բ/ Քրիստոնէական հոգեւորութիւն եւ մշակութային ժառանգութիւն՝ «Խաչքար» եւ «Հոգեւոր կառոյց» պատկերների միջոցով.

գ/ Գեղագիտական-աւանդական զգայականութիւն՝ «Նուռ»ի միջոցով:

Կարելի է եզրակացնել, որ տարբեր պատկերներ ձեւաւորում են տարբեր յուզական հակազդեցութիւններ, որոնք կարող են համակարգուել Կանսէյի ձեւաւորման գործիքներով՝ ըստ նպատակային խմբի: Օրինակ՝ արտաքին զբօսաշրջիկների համար նուռը կարող է ծառայել որպէս մշակութային արժէքների ներկայացման նիւթ, իսկ հոգեւոր կառոյցը՝ խորքային կապ ստեղծելու՝ հայրենադարձների կամ Սփիւռքի հետ:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

ա/ «Մայր Հայաստան» պատկերին տրուած արձագանգները երեք խմբերում բարձր են եւ համընկնում են «յիշողութիւն» եւ «հայրենիք» զգացողութիւնների նշանակութեանը: Վերնիսաժի դէպքում առաւել մեծ է հայրենասիրական յուզականութիւնը, քանի որ միւս խմբերը որոշ չափով զսպուած են: «Հաւատք» զգացողութիւնը գրեթէ բացակայում է, իսկ «մշակոյթ» առնչումը Փիքսարթում աւելի շեշտուած է, քան Վերնիսաժում:

բ/ Արարատ լեռը երեք խմբերից ընկալուել է որպէս ինքնութեան եւ հայրենասիրութեան յստակ խորհրդանիշ: Յատկապէս Վերնիսաժում այն արդէն ունի զգայական հզօրութիւն: Մշակութային շեշտադրումները տատանւում են ըստ խմբերի: Օրինակ՝ Փիքսարթում շեշտը դնում են պատմական իմաստաւորման վրայ, իսկ մասնագիտութեամբ տարբեր անձինք յաճախ անդրադառնում են որպէս ինքնութեան նշան:

գ/ Խաչքարը բոլոր խմբերում ընկալւում է որպէս հզօր հոգեւոր եւ ազգային խորհրդանիշ: Այստեղ գերակշռում են «հաւատք» եւ «ինքնութիւն» զգացողութիւնները: Մշակութային եւ պատմական ընկալումներն աւելի վառ են Փիքսարթում, իսկ Վերնիսաժում կապում են աւանդական յիշողութիւնների հետ: Մասնագիտական խումբը որոշ չափով զսպուած է պատմական շերտի ընկալման առումով:

դ/ Երկրորդ եւ երրորդ խմբերում նոան պատկերն առաւելապէս կապւում է մշակոյթի եւ աւանդոյթի հետ: Փիքսարթում այն գնահատւում է նաեւ գեղագիտական մակարդակով՝ «գեղեցկութիւն» եւ «մշակոյթ» զգացողութիւններով: Միաժամանակ, երեք խմբերում գրեթէ բացակայում են ուժի կամ հաւատքի հետ կապուած յուզական արձագանգները:

ե/ Հոգեւոր կառոյց կամ եկեղեցու մանրակերտի պատկերը բոլոր երեք խմբերում «բարձրագոյն մակարդակի հաւատք» զգացողութիւն է: Այստեղ առկայ է նաեւ պատմական յենքի ընկալումը, իսկ Վերնիսաժում այն կապում են յիշողութեան ու ազգային պատկանելութեան հետ: Մասնագիտական խումբը ներառում է աւելի շատ զուսպ արձագանգ՝ որոշապէս «յիշողութեան» եւ «ինքնութեան» վերաբերեալ:

զ/ Փիքսարթում նմուշների ընկալումը գերազանցապէս գեղագիտական եւ մշակութային դիտանկիւն ունի: Խաչքարն ու հոգեւոր կառոյցը այստեղ գնահատւում են որպէս խորը մշակութային արժէքներ, իսկ նուռը՝ որպէս աւանդական գեղեցկութեան կրող: Այս խմբում Մայր Հայաստան պատկերն աւելի շուտ պատմական է, քան հոգեւոր:

է/ Տարբեր մասնագիտութեան անհատական նմուշներին են համեմատաբար բնորոշուած ճեւերը՝ առանց յուզական շեշտադրումների: Նրանց մօտ շեշտադրումները երբեմն պայմանաւորուած են մասնագիտական փորձով կամ անձնական յիշողութիւններով: Խաչքարը, հոգեւոր կառոյցը եւ Արարատը ընկալւում են որպէս առաւել նշանակալից խորհրդանիշեր, զգայակազմերը տարբեր նմուշների, եթէ յաճախ տարածւում են միքանի այլ ոլորտների՝ մշակոյթ, պատմութիւն, հաւատք:

ը/ Վերնիսաժում նմուշների ընկալումն ունի առաւել յստակ ազգային, հոգեւոր եւ շարժական հիմք: Այստեղ Արարատը դիտարկւում է որպէս ազգային ինքնութեան անկիւնաքար, իսկ խաչքարն ու հոգեւոր կառոյցը՝ որպէս հայ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան խորհրդանիշեր: Նուռի պատկերն այստեղ *անցելապաշտական* յոյզեր է՝ կապուած աւանդոյթների եւ կենցաղային մշակոյթի հետ:

Եզրակացնելով՝ կարելի է ասել, որ թէեւ երեք խմբերը տարբերւում են միմեանցից իրենց կրթական, մասնագիտական եւ ընկերա-մշակութային առումներով, նմուշների վերաբերեալ զգայական արձագանգներում առկայ են նաեւ համընկնող տարրեր: Առաւել յստակ ընկալւում են այն պատկերները, որոնք կրում են հոգեւոր, պատմական եւ ազգային ինքնութեան բովանդակութիւն: Միեւնոյն ժամանակ, որոշ խորհրդանիշերի ընկալման մէջ

կան նկատելի տատանումներ, որոնք պայմանաւորուած են արուեստի հարթակով, ազգային պատկանելութեամբ կամ գեղագիտական նշանակութեամբ:

Երեք խմբերի ընդհանուր համեմատական վերլուծութիւնը՝ ընդհանուր եզրակացութիւնները եւ համադրութիւն-հակադրութիւնները, է՛լ աւելի պատկերաւոր կարող ենք տեսնել աղիւսակում:

ԳՆՈՐԴ-ՎԱՃԱՌՈՂ/ՊԱՏՐԱՍՏՈՂ ՎԱՐՊԵՏ ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒԱԾՔԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ԱՌՈՒՄՈՎ

Ուշագրաւ եւ հետազօտական հետաքրքրութիւն ներկայացնող երեւոյթներից է գնումների գործընթացում ձեւաւորուող փոխյարաբերութիւնը պատրաստող վարպետի եւ գնորդի միջեւ: Տուեալ առումով՝ Վերնիսաժի դիտարկումների եւ հարցումների արդիւնքում, առաւելագոյն չափով անմիջական էր վաճառող-վարպետների հետ ուղղակի շփման հնարաւորութիւնը: Նրանցից շատերը հանդէս էին գալիս ոչ միայն որպէս իրեր վաճառող, այլեւ՝ որպէս այդ առարկաների հեղինակներ կամ ստեղծման գործընթացին անմիջական մասնակցութիւն ունեցած անձինք:

Այս փոխյարաբերութիւնն աւելի բարդ կառուցուածք է ստանում յատկապէս այն դէպքում, երբ առարկայի պատրաստման եւ վերջնական տեսքի մշակման գործում ներգրաւուած է մի ամբողջ ստեղծագործական թիմ: Այս թիմերը, ըստ դիտարկումների, հիմնականում ունեն ճանաչողական գիտելիքներ՝ մշակութաբանութեան, արուեստաբանութեան կամ պատմութեան ոլորտներից: Հետեւաբար, վարպետների մօտեցումներն առարկաների մշակման հարցում հիմնուած են ոչ թէ բացառապէս յաճախորդի ճաշակի, այլ նաեւ՝ արհեստավարժ գիտելիքի եւ փորձառութեան վրայ:

Հարցուած վարպետների եւ վաճառողների մեծամասնութիւնը նշում է, որ առարկաների նախագծումն իրականացւում է իրենց կամ իրենց խմբի կողմից՝ առանց առաջնահերթ կարեւորութիւն տալու գնորդի պատկերացումներին կամ անհատական նախասիրութիւններին: Նման մօտեցումը պայմանաւորուած է այն համոզմամբ, որ լայն հասարակութիւնը չունի բաւարար մասնագիտական գիտելիք՝ մշակութային խորհրդանշանների կամ զարդայօրինուածքների վերաբերեալ: Այդ պատճառով վարպետները յաճախ գերադասում են վստահել իրենց մասնագիտական հմտութիւններին եւ պատկերացումներին՝ որպէս որակի եւ մշակութային իսկութեան երաշխիք:

Վարպետները շեշտադրում էին, որ «հայկական» լինելը միայն արտաքին տեսքի կամ պատկերային նմանութեան վրայ հիմնուած որակում չէ: Այն պահանջում է խորքային ճանաչում՝ խորհրդանիշերի ակունքների, կիրառութեան ձեւերի եւ դրանց պատմական եւ մշակութային իմաստների վերաբերեալ: Այս տեսակէտից՝ հասարակ գնորդի՝ երբեմն ենթագիտակցա-

կան կամ զգայական ընկալումը, թէ՝ ո՛ր զարդանախշը կարելի է դիտարկել որպէս «հայկական», բաւարար չէ ուղղութիւն թելադրելու կամ խորհրդանշանային համակարգին վերաբերող որոշումներին միջամտելու համար:

Ստացուած պատասխաններից եւ տեղում դիտարկուած իրավիճակներից կարելի է հաստատել, որ վարպետ-գնորդ փոխյարաբերութիւնը յստակ աստիճանակարգային կառուցուածք ունի, որտեղ բովանդակային իմաստի հաղորդումը, խորհրդանշանային արժէքի ներառումը եւ մշակութային յիշողութեան փոխանցումը առաջնահերթ դեր ունեն: Միայն երկրորդական մակարդակում են դիտարկւում այնպիսի յատկանիշեր, ինչպիսիք են՝ գոյնը, չափը, մատչելիութիւնը կամ համատեղելիութիւնը այլ զարդամոտիւի հետ:

Այս մօտեցումը, մի կողմից, ապահովում է մշակութային ժառանգութեան եւ խորհրդանշանների պաշտպանութեան որոշակի մակարդակ, միւս կողմից՝ առաջացնում է խնդրայարոյց սահման՝ ժողովրդական ճաշակի եւ մասնագիտական մշակոյթի միջեւ: Այն կարիք ունի լրացուցիչ մշակութային միջնորդութեան եւ հանրային կրթութեան գործիքակազմերի, որոնք կարող են կամրջել այս երկու բեւեռները՝ ձեւաւորելով աւելի գիտակցուած եւ արժէքային յենարան ունեցող գիտակից սպառող:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Հիմնուելով ճափոնական Կանսէյի ճարտարագիտութեան տեսութեան վրայ, ներկայ վերլուծութիւնը համադրում է հինգ խորհրդանշական պատկերների՝ Մայր Հայաստանի, Արարատ լեռան, խաչքարի, նռան եւ հոգեւոր կառոյց/մանրակերտի վերաբերեալ ընկալումների ցուցանիշերը եւ բացայայտում դրանց բովանդակային եւ յուզական ազդեցութիւնը:

Մայր Հայաստանը, Արարատ լեռը եւ խաչքարը հանդիսանում են ըմբռնելի տարրեր՝ միաժամանակ ընդգրկելով պատմութիւն, հոգեւորութիւն եւ ինքնութիւն: Նուռը գերազանցում է յոյզերի գեղագիտական ազդեցութեամբ, իսկ հոգեւոր կառոյցը մարմնաւորում է մշտական ներքին կայունութիւն՝ առանց արտաքին ցուցադրականութեան:

Այս պատկերները վկայում են հայկական Կանսէյ միջավայրի խոր կառուցուածքի մասին, որտեղ գերակշռում են ոչ թէ սպառողական յոյզերը, այլ՝ ներքին, հաւաքական, յիշողական, հանգիստ ապրումներ: Ըստ Կանսէյ տեսութեան դրանք ծառայում են ոչ միայն խորհրդանշական հաղորդակցութեանը, այլեւ ազգային ինքնութեան «զգայական ճարտարապետութեանը»:

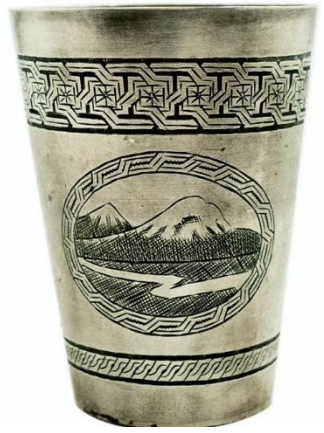
Վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, որ հայկական մշակութային խորհրդանիշերը գործում են նախեւառաջ «ներյուզական» դաշտում, այլ ոչ թէ ցուցադրական փառքի կամ հպարտութեան: Բարձր ցուցանիշերը համակենտրոնացած են հաւատքի, յիշողութեան, հայրենիքի, ինքնութեան եւ պատմութեան շուրջ: Սա վկայում է, որ հայկական խորհրդանշանների ընկալումը

ձեւաւորւում է ոչ թէ գեղարուեստական կամ քաղաքական հռետորաբանութեամբ, այլ՝ յուշերով եւ ներքին հոգեւոր կապով: Այս ամէնը հնարաւորութիւն է տալիս նորովի վերաիմաստաւորել վարպետի եւ սպառողի փոխյարաբերութիւնը՝ շեշտը դնելով ոչ միայն նիւթականութեան, այլեւ՝ զգայական հաղորդակցութեան, մշակութային տարրերի եւ ինքնութեան փոխանցման վրայ:

Ապագայի հայ մշակութային արտադրանքը կարող է ոչ միայն կրել դարերի պատմութիւնը, այլեւ լինել հոգեւոր կամուրջ՝ վարպետից՝ աշխարհ:

Վերլուծելով յարդարանքային-կիրառական արտադրանքի ձեւաւորման եւ վաճառքի գործընթացում վաճառող-պատրաստող վարպետներ—գնորդներ փոխյարաբերութիւնները՝ կարելի է եզրակացնել, որ մշակութային նմուշների ստեղծման գործում գերակշռող դիրք ունի արտադրողի հայեցողութիւնը: Վաճառողները, որոնք յաճախ նաեւ ներգրաւուած են նախագծման եւ պատրաստման փուլերում, առաջնորդւում են մասնագիտական գիտելիքներով եւ մշակութաբանական պատկերացումներով, որոնցով երբեմն անտեսւում է գնորդի՝ որպէս օգտատիրոջ, մասնակցային դերը: Գնորդի պատկերացումները, յաճախ չունենալով մասնագիտական հիմնաւորում կամ բովանդակային խորութիւն, դիտարկւում են որպէս ոչ բաւարար՝ ազդելու առարկայի ոճային կամ խորհրդանշական ձեւաւորման վրայ:

Սա վկայում է ոլորտում հաստատուած աստիճանակարգային մոդէլի մասին, որտեղ արտադրողն ունի որոշող եւ ուղղորդող դեր, իսկ գնորդը հանդէս է գալիս որպէս վերջնական ընդունող: Այդուհանդերձ, նման մօտեցումը սահմանափակում է մշակութային հաղորդակցութեան երկկողմ բնոյթը եւ կարող է խոչընդոտել ապրանքի նկատմամբ աւելի անձնական եւ զգայական մօտեցման ձեւաւորմանը: Հետեւաբար, անհրաժեշտ է վերանայել արտադրող-սպառող յարաբերութիւնների կառուցուածքը՝ հնարաւորինս խթանելով երկխօսութիւնը կողմերի միջեւ եւ ընդգծելով նաեւ սպառողի՝ որպէս մշակութային մասնակցի դերակատարումը:

Ընդհանուր համեմատական վերլուծութիւն՝ ըստ երեք խմբերի		
Ամենաարտայայտիչ ընդհանուր եզրակացութիւններ		
Նմուշ	Համընկնող զգացողութիւններ բոլոր խմբերում	Տարբերութիւններ կամ հակադրութիւններ
Մայր Հայաստան	«Յիշողութիւն»՝ բարձր տոկոս բոլոր խմբերում. «Հայրենիք» – 80% Վերնիսաժ, 61.5% Փիքսարթ, 55.6% Տարբեր մասնագիտութիւններ (ՏՄ)	«Հաւատք»՝ բացակայում է Վերնիսաժում (0%), ցածր է միւսներում (7.7%-11.1%), «Մշակոյթ»՝ զգալի տարբերութիւն՝ 53.8% Փիքսարթում, միայն 13.3% Վերնիսաժում
Արարատ լեռ	«Հայրենիք» եւ «Ինքնութիւն»՝ գերիշխող բոլոր խմբերում, «Պատմութիւն» – 100% Վերնիսաժ, 61.1% ՏՄ, 53.8% Փիքսարթ	«Մշակոյթ»՝ մեծ տատանում՝ 15.4% Փիքսարթ, 40% Վերնիսաժ, 33.3% ՏՄ, «Փառք»՝ հիմնականում ցածր, իսկ 0% Փիքսարթում
Խաչքար	«Հաւատք»՝ գերակշռող բոլոր խմբերում, «Ինքնութիւն»՝ 61.5% Փիքսարթ, 61.1% ՏՄ, 86.6% Վերնիսաժ	«Յիշողութիւն»՝ բարձր միայն Փիքսարթում (53.8%), ցածր միւսներում «Պատմութիւն»՝ բարձր Փիքսարթում (69.2%), ՏՄ (33.3%)
Նուռ	«Մշակոյթ»՝ բոլորում բարձր, առաւելագոյն՝ Փիքսարթ (92.3%), «Աւանդոյթ»՝ բարձր միայն Վերնիսաժում (46.6%) եւ Փիքսարթում (76.9%)	«Հաւատք», «Հզօրութիւն», «Փառք»՝ հիմնականում բացակայում են բոլոր խմբերում, «Գեղեցկութիւն»՝ առաւելագոյնը՝ Վերնիսաժում (46.6%)
Հոգեւոր կառոյց/ մանրակերտ	«Հաւատք»՝ ամենաբարձր բոլոր խմբերում (76.9%, 83.3%, 100%), Պատմութիւն»՝ բարձր բոլոր խմբերում	«Յիշողութիւն»՝ բարձր Վերնիսաժում (60%), ցածր ՏՄ (33.3%) «Ինքնութիւն»՝ 66.6% Վերնիսաժում, սակայն միայն 44.4% ՏՄ
Համադրութեան եւ հակադրութեան հիմնական առանցքներ		
Մակարդակ	Համընկնում	Հակադրութիւն
Զգայական ուժգնութիւն	Խաչքար, Հոգեւոր կառոյց՝ բոլոր խմբերում ≥3 զգացողութիւն ≥50%	Նուռ՝ ցածր ուժգնութիւն
Հոգեւորութիւն	Հոգեւոր կառոյց, Խաչքար՝ բոլոր խմբերում բարձր հաւատքի կապ	Մայր Հայաստան, Նուռ՝ բացակայող կամ ցածր «հաւատք» արձագանգ
Ինքնութիւն/ Հայրենիք	Արարատ լեռ, Խաչքար, Մայր Հայաստան՝ երեք խմբում ուժեղ	Նուռ՝ հիմնականում ընկալւում է մշակութային, ոչ ինքնութեան տեսանկիւնից
Մշակոյթ	Բոլոր նմուշներում արձագանգում է որոշակի մակարդակով	Տատանում՝ Մայր Հայաստան / Խաչքար / Նուռ՝ տարբեր խմբերում տարբեր ուժգնութեամբ

MARKET TRENDS OF DECORATIVE ITEMS OF MOTHER ARMENIA, MOUNT ARARAT, KHATCHKAR, POMEGRANATE, RELIGIOUS CONSTRUCTS AND KANSEI ENGINEERING
(SUMMARY)

KAREN ASATRYAN
sardarapat02.22@gmail.com

Armenian ornament motifs, as a semiotic system of identity, and Armenian-ness, as a representation of national character and psychology, have acquired cognitive significance in contemporary conditions and have taken on the role of conveying emotions and feelings. They have become unique symbol-transmitters representing national affiliation and conveying cultural memory. A vivid manifestation of this phenomenon is Yerevan's open-air exhibition-sale Vernissage, which continues to serve as one of the major centers for exporting objects bearing a national-cultural image. Here, handcrafted products designed with national and spiritual themes are in high demand. Beyond serving as souvenirs, these objects fulfill a crucial function: they present Armenia and Armenian-ness to locals, diaspora Armenians, and foreign tourists alike.

In recent years, a sharply growing interest has been observed among creative masters and designers toward the creation of products aimed at stimulating the emotional and sensory response of the consumer. This trend aligns with the principles of Kansei Engineering, which, by combining engineering and design, aims to create products that establish a direct emotional connection with the user. Kansei Engineering observes and utilizes the interaction between, on the one hand, human sensory, aesthetic perceptions and emotions, and on the other hand, the physical characteristics of a product, in the process of its design and continuous improvement.

The application of this approach in Armenian production has led to the situation where creative masters, sometimes even unconsciously, apply emotion-generating design elements, paying attention not only to the practical side of the object but also to its artistic, symbolic, and historical-cultural significance. As a result, an object embodying Armenian-ness becomes a bearer of historical memory and a means of expressing national identity, while also serving as an instrument for the continuity of cultural heritage.

ՏԵՍԹԱՆԸ ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՐՔԵՐԷՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ[1]

ՅԱԿՈԲ ՉՈԼԱՔԵԱՆ
hagopcholakian@hotmail.com

ՏԵՍԹԱՆԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Հայերէնի մէջ *տեսթան, տէսթան, տաստան, տեստան, դաստան, դեստան, տէսիթան* տառադարձութեամբ երեւցող բառը կը ծագի պարսկերէն داستان (dastan) բառէն, որ կը նշանակէ պատմութիւն, զրոյց, եւ նոյնութեամբ անցած է արեւելեան շատ լեզուներու: Տեսթան[2] կը կոչուէին Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, թրքալեզու ժողովուրդներու եւ քիւրտերու մէջ տարածուած գեղարուեստական անգիր պատմութիւնները[3]:

> Տեսթանը դիւզազներգական պատմութիւն է ցեղի կամ համայնքի առաջնորդի մասին, որ յաճախ պատմական դէմք էր: Տեսթանը գլխաւորաբար արձակ խօսք էր, տեղ-տեղ՝ չափածոյ խօսքով եւ երգով: Ան մեծ զարգացում կ'ապրի Հնդկաստանի մէջ ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն: Այս անգիր արուեստի (Dastangoi) ասացող-պատմողը՝ տեսթանճին (Dastango), վստահած է միայն իր խօսքին վրայ[4]:

Միջին Արեւելքի եւ հարաւարեւելեան Ասիոյ բանաւոր ու գրաւոր բանաստեղծութեան մէջ հետզհետէ կը ձեւաւորուի չափածոյ տեսթանը, որ վիպական բնոյթի ծաւալուն ստեղծագործութիւն է, ժամանակակից իմաստով՝ պոէմ, վիպերգ: Գրական տեսթանը մեծ մասամբ եղած է որեւէ վիպական աւանդութեան կամ առանձին հեքիաթի մշակում, ինչպէս Ֆիրտուսիի *Շահնամէի* մէջ մտնող առանձին վիպերգերը, Նիզամիի եւ Նաւոյի (Նիզամետտին Միր Ալիշէր, ուզպէք բանաստեղծ, ԺԵ. դար) վիպերգերու *Հնգեակը* (Հնգամատեանը): Միջինասիական բանաստեղծները այժմ ալ երբեմն իրենց վիպերգերը կը կոչեն տեսթան:

Թուրք գրականութեան մէջ տեսթանը հերոսական վիպերգ է, պատմողական բանաստեղծութիւն, որ կը պատմէ հերոսական պատմական զրոյցներ. միշտ չափածոյ է: Ան ԺԸ. դարէն սկսեալ գրական ժանր է թուրք գրականութեան մէջ:

---

[1] **Խ.-** Յօդուածին ընթերցումին, խմբագրումին եւ յաւելեալ տուեալներու հայթայթումին համար խմբագրութիւնն ու հեղինակը շնորհակալ են Կարօ Աբրահամեանէն, որ այս մասին ունի բնագրերու եւ թրքերէն հրատարակուած ուսումնասիրական նիւթերու ընդարձակ հաւաքածոյ մը, որմէ օգտուելով կը տեղադրենք «յաւելուած»ը:

[2] Բնագիրերէն դուրս կը գործածենք «տեսթան» տարբերակը:

[3] Francis Joseph Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to Be Met with in Persian Literature,* London, 1892:

[4] Ralph Russell, *The Pursuit of Urdu Literature*, London, 1993:

Արեւմտեան գրականագիտութեան մեջ dastan եզրոյթը կը գործածուի միայն արեւելեան ծագմամբ այս վիպերգը ճանչնալու համար:

ՏԵՍԹԱՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Սկսելու համար ըսենք, որ հայերէնով տեսթաններու մասին առանձին ուսումնասիրութեան մը չենք հանդիպած: Տեսթան բառը իր տարբերակներով կը սկսի երեւիլ հայ ուշ միջնադարեան գրականութեան մէջ իբրեւ տաղի հոմանիշ: Տաղը կրօնական եւ հասարակական բովանդակութեամբ երգային բանաստեղծութիւն է կամ ողբ՝ հերոսի մը նուիրուած: Հասարակական տաղի մեծ վարպետ է Ֆրիկը (ԺԳ. դար): Այդպիսի բացառիկ գործ մըն է Յովհաննէս Թլկուրանցիի (Կիլիկիոյ կաթողիկոս է 1489ին) «Տաղ քաջի Լիպարտին» հայրենասիրական ողբը: Ըստ ժամանակագիրին[5՝] 1369ին Եգիպտոսի Մանչակը կրկին կը յարձակի Սիսի վրայ՝ այս անգամ շատ աւելի մեծաթիւ բանակով (վաթսուն հազար): Դարձեալ անոր դէմ կ'ելլէ Սսոյ քաջ պաշտպան Լիպարիտը: Ան կը պատուիրէ Կոստանդին Ե. թագաւորին՝ պահել Անցմնցուկի կամուրջը ու ինք կը յարձակի թշնամիին վրայ ու կը կոտորէ: Սակայն թշնամին կը յաջողի գրաւել կամուրջը, զոր թագաւորը չի կրնար պաշտպանել: Լիպարիտ կը զոհուի: Ահա այս իրադարձութիւններն են, որ կը վիպերգէ Թլկուրանցին[6]:

Նոյն ժամանակներէն կու գայ տեսթան բառի գործածութիւնը հայոց մէջ: Տաղասաց Կոստանդին Երզնկացին (1250?-1328?) կը գրէ. *«Եկայք մտնունք ի բաղչայն, խօսիմ ես հազար դաստան»*[7]: Տաղասաց Գրիգորիս Աղթամարցի (կը յիշուի 1516ին) կը գրէ. «*Մեզմէ քեզ թասալլու է հազար տաստան*»[8]: Ուրեմն տեսթանը արդէն տաղաչափեալ եւ երգային ստեղծագործութեան տեսակ է:

Յետագայ դարերուն տեսթան եզրոյթը կը կապուի հայատառ թրքերէն չափածոյ յօրինումներուն հետ եւ լայնօրէն կը տարածուի ժողովրդային խաւերու մէջ: Զապէլ Եսայեան կը պատմէ, որ Սուլթան Ապտիւլ Ազիզի մահը (անձնասպան եղած 1878ին[9]) մեծ ցաւ պատճառած էր ժողովուրդին եւ «*բազմաթիւ տեստաններ շինած էին, որոնք գաղտագողի կ'երգուէին մինչեւ*

---

[5] Անյայտ հեղինակ, որու ժամանակագրութիւնը յայտնի է *Սիսուան*էն, ուր հայր Ղեւոնդ Ալիշան քաղուածաբար օգտագործած է զայն (*Սիսուան*, Սրբ. Ղազար, 1885, էջ 531-48):

[6] Յովհաննէս Թլկուրանցի, *Տաղեր*, աշխ.՝ Էմմանուէլ Պիւզեան, Հայկ ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1960, էջ 298:

[7] Կոստանդին Երզնկացի, *Տաղեր*, աշխ.՝ Արմէնուհի Սրապեան, Հայկ ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1962, էջ 154:

[8] Գրիգորիս Աղթամարցի, *Տաղեր*, հրատ. Երեւան, 1984, էջ 120:

[9] Շատ պատմաբաններ կը պնդեն, թէ ոճիր էր, ոչ՝ անձնասպանութիւն:

իմ մանկութեան օրերուս: Իւղաբեր մօրաքոյրս երբեմն կ'երգէր այդ տեստաններէն մէկը, գլուխը անդադար շարժելով»[10]:

Ուրեմն՝ տեսթանը կը շարունակէ երգային չափածոյ ըլլալ: Օսմանեան կայսրութեան մէջ ամէն տեղ ալ տեսթանճիներ կը գտնուէին: Յակոբ Տէր Յակոբեան, խօսելով Պարտիզակի մասին, կը գրէ. «*Շատ տեղեր օրուան բացառիկ դէպքերու վրայ ծաղրերգեր եւ տէսթաններ կը հիւսեն:... Պարտիզակ երգահանութեան այս ճիւղը բաւական զարգացուցած է*»[11]:

Յակոբ Օշական իր հերոսներէն մէկուն բերնով կը վկայէ, թէ «"*Նրանք" կը յիշեցնեն Սասունը, ուրկէ երգեր, հեքիաթ, պատերազմի տէսթաններ իմ երկրորդ մանկութեան հրաշալի աշխարհը կը յօրինեն*»[12]:

Տարբեր հրատարակութիւններ այս գործերը տեղադրած են շատ անգամ առանց հեղինակի անունը յիշելու կամ վերնագիրը տալու. յիշատակուած է միայն երգին ստեղծման առիթը: Այդպիսի բազմաթիւ գործեր կան, օրինակ Զէյթունի հերոսական կռիւներուն եւ յայտնի հերոսներուն մասին[13]: Բոլորն ալ՝ թրքերէն: Ոմանք իրենց վերնագիրին մէջ ունին տեսթան բառը, օրինակ Գրիգոր Հ. Գալուստեանի «Ճուլֆա տէսթանը», որ կը նկարագրէ Մարաշի ջուլհակներու առօրեան եւ դժուար աշխատանքը[14]: Հուսկ, վերնագիրին մէջ տեսթան բառի գործածութիւնը սովորական երեւոյթ մը կը դառնայ:

Բոլոր տեսթաններն ալ թրքերէն են, նոյնիսկ երբ յօրինողը եւ իր հայրենակիցները բարբառախօս են: Ուստի՝ միայն հայատառ թրքերէնով յօրինուած այս հեղինակային ոտանաւորները կը կոչուին տեսթան: Հայերէնով կամ տեղական բարբառով (Զէյթուն, Ֆընտըճաք, Մարաշ) յօրինուած երգերը երբեք տեսթան չեն կոչուած:

Մեզի հասած տեսթանները մեծ մասով Կիլիկիոյ մէջ 1915-22ին պատահած իրադարձութիւնները նիւթ կը դարձնեն: Օրինակ՝ Ֆընտըճաքի Հայրենակցական միութեան հրատարակած *Ֆընտըճագ -- Ֆընտըճօխ* գիրքին մէջ տեղադրուած են Յակոբ Առաքելեանի «Գարտաշըմըն տէսթանը», «Մա-

---

[10] Զապէլ Եսայեան, *Սիլիհտարի պարտէզները*, տպ. Յուսաբեր, Գահիրէ, 1936, էջ 76:

[11] Յակոբ Տէր Յակոբեան, «Գաւառաբանութիւնը մեր մէջ», *Յառաջ*, 6 Ապրիլ 1957, էջ 2: Տեսած ենք նաեւ Գրիգոր Յ. Մխալեանի *Պարտիզակն ու պարտիզակցին* աշխատութիւնը (Տպ. Սահակ-Մեսրոպ, Գահիրէ, 1938), ուր սակայն տեսթանի մասին յիշատակութիւն չկայ:

[12] Յակոբ Օշական, «Մաթիկ Մելիքխանեան (վէպ)», *Բագին*, ԺԳ(11):1974, էջ 26:

[13] Զէյթունցի (Մնացական Սեմերճեան), *Զէյթունի անցեալէն եւ ներկայէն*, տպ. Մխիթարեան, Վիեննա, 1900:

[14] Գր[իգոր] Հ. Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն*, տպ. Կոչնակ, Նիւ Եորք, 1968, էջ 286:

րաշըն տէսթանը», «Գըզըլճաղըն տէսթանը», «Ֆընտըճաղըն տէսթանը» գործերը[15]:

Սփիւռքի մէջ հրատարակուած հայրենակցական յուշամատեաններն ու պարբերականները որոշ դժուարահաճութեամբ տեղ տուած են այսպիսի գործերու, գլխաւորաբար թրքերէն ըլլալնուն պատճառով, ինչպէս Մարաշի Հայրենակցական միութեան *Գերմանիկ* պարբերաթերթը, որ միայն նմուշներ կու տայ տաղասաց Մարաշլը Արմենակ Արըգեանէն[16] եւ Աշուղ Տատէն[17]: Առանձնակի ուշադրութեան արժանի է *Հայ Անթէպ* պարբերականի խմբագիր Գրիգոր Պօղարեան, որ մեծ ջանասիրութեամբ կը հաւաքէ, գրի կ'առնէ ու առանձին յօդուածներով թերթին մէջ կը տեղադրէ բազմաթիւ տեսթաններ: Ինք կը կատարէ տաղասաց Տելի Սեմերճիին (Յակոբ Սեմերճեան) մօտ երեք տասնեակ տաղերուն հաւաքումն ու հրատարակութիւնը[18], կը ներկայացնէ նաեւ Պեհճէթ անուն (Գարամանուկեան) տաղասաց մը[19]:

ՏԵՍԹԱՆԸ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Տեսթանները կը պատմեն տարագրութեան, աղէտներու, հերոսամարտերու, վերապրողներու տունդարձին, գոյամարտերու, երկրորդ գաղթականութեան, գաղթավայրերու եւ հայրենադարձութեան մասին:

Սփիւռքի մեծագոյն գաղթավայրերուն մէջ՝ Հալէպ, Պէյրութ եւն., թրքերէնը կը շարունակէր մնալ հասարակաց լեզու: Հայրենակցական խմբաւորումներ իրարու հետ թրքերէն կը խօսէին, թրքերէնով կը հաղորդակցէին, բարբառները կը նահանջէին, գրական արեւմտահայերէնն ալ տակաւին լայն տարածում չունէր, մանաւանդ թրքախօս հայրենակիցներու շրջանակին, ինչպէս այնթապցիներու, քիլիսցիներու, մարաշցիներու, ամանոսեան լեռնաշղթայի հայաշատ վայրերէն եկածներուն մէջ: Նոյնիսկ բարբառախօսները գէթ քիչ մը թրքերէն գիտէին: Թրքերէնը կ'ապրէր ոչ միայն ընտանիքին մէջ, այլեւ բեմի վրայ: Այդ թուականներուն դպրոցական հանդէսներուն մէջ թրքերէն զաւեշտ ալ կը ներկայացնէին փոքրիկները՝ ի սէր մեծերուն, որոնցմէ շատերը միայն թրքերէն գիտէին: Եկեղեցւոյ մէջ քարոզ կը տրուէր թրքերէն, խորհուրդները, աւետարանները կը թարգմանէին թրքերէն: Աւետարանական եկեղեցւոյ մէջ հոգեւոր երգերը թրքերէն էին: Հալէպի եւ Պէյրութի մէջ հայատառ թրքերէն պարբերականներ լոյս կը տեսնէին,

---

[15] *Ֆընտըճագ - Ֆընտըճօխ*, հրատ. Ֆընտըճագի Հայրենակցական միութեան, 1949, Մոնթեվիտէօ, էջ 185, 187, 189, 194:

[16] Մարաշլը Արմենակ Արըգեան, *Գերմանիկ, Մարաշի Հայրենակցական միութեան Ամերիկայի շրջանակի հանդէս*, 5:1935, էջ 34:

[17] «Աշուղ Տատէ», *Գերմանիկ*, 17-18:1933, էջ 126:

[18] Գ[րիգոր] Պ[օղարեան], «Նմուշներ Տէլի Սեմերճիի տաղերէն», *Հայ Անթէպ*, 12-15:1963, էջ 17, 20-21. նաեւ, նոյն՝ 4:1965, էջ 48-61:

[19] Գ[րիգոր] Պ[օղարեան], «Այնթապցի տաղասացներ. Պէհճէթ Գարամանուկեան», *Հայ Անթէպ*, 3:1967, էջ 71:

մեծ մասով հոգեւոր, նաեւ՝ տարաբնոյթ թրքերէն գիրքեր: Հալէպի նոր գաղութին մէջ հայատառ թրքերէն պարբերականներ էին *Նոր աւետարեր* (1928-1934), *Սապահ Եըլփըզը* (*Լուսաստղ*, 1926-27), *Մարանաթա* (*Տէրը կու գայ*, 1925-63) եւ *Ֆուրսաթը զայ էթմէ* (*Առիթը մի՛ փախցներ.* ձեռագիր, 1928)[20], իսկ Պէյրութի մէջ՝ *Լիբանան* (1921-30, խմբ. Գր. Տէր Յովհաննէսեան, ապա Միհրան Սեֆէրեան) եւ *Պիր փօսթուն սէսի* (1927-33, խմբ. Պետրոս Ծ. վրդ. Կոստանդինեան):

Հայրենակցական նեղ շրջանակներու մէջ կը գործէր բարբառը: Օրինակ, Քեսապի առաքելական եկեղեցիներու մէջ կը լսուէր բարբառը, իսկ աւետարանական եւ լատին-կաթոլիկ եկեղեցիներու մէջ՝ թրքերէնը, որովհետեւ օտար միսիոնարներէն շատերը միայն թրքերէն գիտէին: Ընտանեկան խրախճանքներ ու հանդէսներ կը կատարուէին թրքերէն խօսակցութեամբ եւ երգեցողութեամբ:

Ահա այսպիսի պայմաններու տակ տեսթանը տակաւին իր ընթերցողներն ու ունկնդիրները ունէր: Խօսքը կը վերաբերի 1920-1950ականներուն ստեղծուած այսպիսի գրական փորձառութեան մը, երբ բուռն պայքար կար թրքախօսութեան դէմ եւ անդուլ աշխատանք՝ գրական հայերէնը տարածելու: Բայց անդին կար թրքախօս զանգուածը, որուն ճաշակին շատ դիւրեկան կը հնչէր տեսթանը:

Դժբախտաբար մենք կենսագրական տուեալներ չունինք հեղինակներուն մասին, բայց որոշապէս կ'երեւի որ ոմանք որոշ կրթութեան տէր անձինք են, ոմանք նաեւ հայերէնով ոտանաւորներ գրած են, ինչպէս Սարգիս չաուշ Մինասեանը, իսկ ուրիշներ լրիւ անուս էին, իրենց ընդարձակ տեսթանները անգիր կը յօրինէին, ինչպէս Իմանըմ Մեննուշը:

Տեսթանները յօրինուած, արտասանուած կամ երգուած են իրենց հեղինակներուն կողմէ: Ոմանք մնացած են անգիր կամ ձեռագիր վիճակի մէջ: Ոմանք գրի առնուած են ուրիշներու կողմէ: Բաւական տեսթաններ հրատարակուելու բախտ ունեցած են մամուլի մէջ թէ առանձին թերթիկով գրքոյկներով: Վերջինները անհատական հրատարակութիւններ են, որոնք մեծամասնութեամբ կը յիշեն հրատարակութեան տեղը, թուականը, տպարանը: Անոնք փոքր չափի գրքոյկներ են, մեծ մասով 10x23 սմ.: Չենք գիտեր նաեւ, թէ անոնք ինչպէս հասած են ընթերցողներուն, գրախանութներու՞ միջոցով, թէ՞ ձեռամբ: Վաճառուած են, ոմանք կողքի 4րդ երեսին վրայ գինն ալ նշած են:

Բոլոր տեսթաններն ալ քառատող են, խառն կամ սովորաբար 4-4-4-4 չափերով եւ յանգաւորուած: Որոշ տեսթաններու մէջ 4րդ տողը կրնայ կըրկնուիլ կարգ մը տուներու պարագային:

---

[20] Այս չորս թերթերը յաջորդաբար տես՝ Յ. Չոլաքեան, *Հալէպահայ պարբերական մամուլի համառօտ նկարագրութիւն*, 1978, մեքենագիր, կազմ.՝ տպ. Արեւելք, Հալէպ, էջ 17, 22, 23, 25:

Տեսթանները ունին բովանդակային հետեւեալ ընդհանրութիւնները.-

ա) Երգիծական տեսթաններ. գաղթականութեան մէջ երեւցող յոռի բարքեր, այլասերում, ընտանեկան հարցեր, հարս-կեսուր պատմութիւններ, միով բանիւ՝ հայ գաղթականութեան մէջ բացասական հին ու նոր երեւոյթներ երգիծելու առարկայ կը դառնան այս տեսթաններուն մէջ, ինչպէս Մինասեանի *Ֆամիլեալարտա զուհուր էդէն էնդիշէլէր տէսթանը*, նոյնին՝ *Ալաֆրանկա…*, *Չարլսթօն վէլվէլէսի…*, Յակոբ Պտղունիի *Թաւուգ խօրոզ շամաթասը* եւն.:

Մօտա իմիշ, ֆիստանին տարը, Տեսթանըմ իսէ, էյլէտիմ եարը, Պէլլիսիզ օլտու, գըզ, կէլին, գարը, Գըզլար սիյահ կիյիյօր, իխթիյարլար սարը:	Մօտա է եղեր հագուստին նեղը, Տեսթանս ղրկեցի եարիս, Ալ յայտնի չեն աղջիկ, հարս, պառաւ, Աղջիկները սեւ կը հագնին, ծերերը՝ դեղին:
Չանթայը գաբաթմատան այնայա պագար, Պօտրանըն սույու, եիւզիւնտէն ագար, Ֆրանկտան ֆազլա եօգ, արապաճը չաքար, Պէն ֆագիր մուհաճիր, թէք մօտա օլսուն:	Պայուսակը չգոցած՝ հայելիին կը նայի, Շպարին ջուրը երեսէն կը հոսի, Ղրուշէն աւելի չունի՝ թաքսի կը կանչէ, Ես աղքատ գաղթական, թող միայն մօտա ըլլայ[21]:

բ) Մօտիկ անցեալի ու ժամանակակից պատմական իրադարձութիւններուն նուիրուած տեսթաններ. մեծ թիւ կը ներկայացնեն յատկապէս Կիլիկիոյ երկրորդ գաղթականութեան նախօրէին Կիլիկիոյ հայութեան գոյամարտերու վիպումը (ինչպէս՝ Մէրթախանեանի *1920 Այնթապ հարպընըն*, Մեննուշի *Այնթապ տեսթանլարը*, *Անթէպ հարպը*, *Անթէպին պօշալմասը*, Ունճեանի *Կիլիկիա տէսթանը վէ միլլէթ աճըլարը* եւն.): Իւրօրինակ վիպերգ մըն է Սեֆիլեանի *Էրմենիին կեչմիշ ահվալ տեսթանը* գործը, որ կը սկսի մեր ազգային ազատագրական պայքարի դրուագներով, կը շարունակուի 1909ի Աղէտով եւ Մեծ Եղեռնով, տարագրութեամբ, յետոյ՝ տունդարձ, հերոսական դիմադրութիւններ Մարաշի, Հաճընի, Այնթապի, երկրորդ տեղահանութիւն Սուրիա եւ Լիբանան, Բ. համաշխարհային պատերազմ, յոյսեր, երազանք, ներգաղթի ոգեւորութիւն:

Տէր-Զօրտան վէրիլտի աճըլը ֆերման, Նիսվան վէ էրգէգլէր այրըլտը պիր եան, Գան կէօլլէրինտէ պինկլէրճէ պիր ճան, Եիւզէն ճէսէտլէրէ էթտիլէր սէյրան;	Տէր Զօրէն տրուեցաւ ցաւալի ֆերման, Կիներն ու այրերը զատ-զատ խմբեցին, Արեան լիճերու մէջ բիւրաւոր զոհեր, Դիտեցին լողացող դիակները:

[21] Մինասեան, *Ալաֆրանկա, Բ, պրակ*, տուն 57 եւ 60:

Էջմիածինտէն կաթողիկոս էյլէյօր նիտա, Էվլատլար ճէմ օլսուն Անա Վաթանտա, Սիզին իչուն հէր շէյ հազըր պուրատա, Կէլինիզ ղուրպէթտէն, վաթան կիւնիւ տիւր:	Էջմիածինէն կաթողիկոսը կոչ կ՛ընէ, Որդիները հաւաքուին Մայր Հայրենիք, Ձեզի համար ամեն ինչ հոս պատրաստ է, Եկէք օտարութենէն, հայրենիքի օր է[22]:

գ) Հալէպի մեծ հիւղաւանի կեանքն ու քանդումը. խօսքը Հալէպի մէջ Համիտիէի եւ Սուլէյմանիէի հիւղաւաններու մասին է, որոնք միասնաբար կը կոչուէին Ռամի կամ Ռամատանիէի գաղթակայան: 1923ին վեր. Ահարոն Շիրաճեան կը գրէ. «*Գաղթականներու շուրջ կէսը կ'ապրի քաղաքին մէջ: ...Մնացեալ աւելի չքաւոր կէսը կ'ապրի քաղաքէն դուրս, հիւղաւաններու մէջ, որոնց խոշորագոյնը կը գտնուի հիւսիսը, Սուլէյմանիէ-Համիտիէ շրջանը, որ կը կոչուի Ռամ քեմփ*»[23]: Հիւղաւանները ունէին հակառողջապահական ծայրայեղ պայմաններ: Կոյուղիները բաց էին, աղտոտ ջուրերը տեղ-տեղ կ'ամբարուէին հորերու մէջ: Ըմպելի ջուրի համար անոնց կից բացուած ջրհորները չէին կրնար մաքուր ըլլալ: Տարատեսակ հիւանդութիւններ տարածուած էին: Հիւղաւանին հողերը կը պատկանէին անհատ հողատէրերու, որոնց սահմանուած վարձքերն ալ կանոնաւոր չէին տրուեր: Տէրերը կը պահանջէին պարպել հիւղաւանը[24]: Միջոց ունեցողները կը հեռանային հիւղաւանէն՝ տեղաւորուելու համար քաղաքի արուարձաններուն մէջ. Հալէպի հիւսիսային եւ հիւսիսարեւմտեան բաց տարածութիւններուն վրայ ծախու հողեր կը տրամադրուին, ուր յաջորդաբար կը կառուցուին Նոր գիւղ (Մէյտան), Պոսթան Փաշա, Հէօլլիւկ, Աճուրլուք, Շէյխ Մաքսուտ, Ճեպէլ Սէյտէ (Խորթլախ) եւ Աշրաֆիէ (Տաւուտիէ) զուտ հայաբնակ հսկայ թաղամասերը: Ասիկա դժուար յաղթահարելի վիճակ մը կը ստեղծէ գաղթականներուն համար, մանաւանդ նիւթական միջոցներէ զուրկ ընտանիքներու համար: 1935-36ին Ռամի գաղթակայանը կը քանդուի: Նոր կայք փնտռելու գաղթականներու անդոհանքը պատմած ու նկարագրած են քանի մը տեսթանճիներ. Մինասեան՝ *Տէսթան պարագալար խիթամը*, Նիկողոսեան՝ *Պարագալար փէսթանը*, Մեննուշ՝ *Պարագալար փեսթանը*, *Պարագալար հայաթը*, *Իքինճի մուհաճերլիք վէ պարագալար փէսթանը*:

---

[22] Սէֆիլեան, էջ 7 եւ 44:

[23] Թամըս Հիու Կրինշիլճ, «Հայ գաղթականներու տեղաւորումը Հալէպի մէջ, 1922-1939», *Գեղարդ սուրիահայ փարեգիրք, Բ. գիրք, 1976–1978 միացեալ թիւ*, Հալէպ, տպարան ԷլՇարք, էջ 253). նաեւ՝ Thomas Hugh Greenshields, *The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon, 1919-1939*, Haigazian University Press, Պէյրութ, 2025, էջ 251:

[24] «Ռամատանիէի քեմփի բնակիչները տագնապի մատնուած – ընդհ. Վիճակագրութիւն քեմփերու», *Եփրատ եռօրեայ*, Հալէպ, 10 Մայիս 1930:

Աղլասըն միլլէթ, պիրտէ պէօյլէ աղլասըն, Պու եարէյի քիմ սարսըն, քիմ պաղլասըն, Արազի չօգ, պէտէլին քիմ սաղլասըն, Իւմիւտսիւզ հալ քիմ իմտատա կէլէճէք:	Թող լայ ազգը, անգամ մըն ալ այսպէս թող ողբայ, Այս վէրքը ո՞վ կը կապէ, Հողերը շատ են, արժէքը ո՞վ պիտի տայ, Անյոյս վիճակ, ո՞վ օգնութեան պիտի գայ[25]:

Ունճեանի տեսթանն ալ կը վերաբերի հիւղաւանի հրդեհին, բայց իրը՝ Պէյրութի հիւղաւանի հրդեհին նուիրուած է (*Եանղըն տեսթանը*):

դ) Հայ գաղթականութեան հայրենիքի կարօտը պատմող ու երգող տեսթաններ. Հայաստանի ներկայով գօտեպնդուելու, 1946-48ի ներգաղթին նուիրուած տեսթաններ, ինչպէս՝ Պանդխտունի Սամուէլի *Հայաստան արզուսու տէսթանը*, Լուսին Տէր Պետրոսեանի *Հայաստան տեսթանը*, Աշըգ Նատիրի *Ներգաղթ տէսթանը վէ Սփալինէ նիյազըմ*:

Կէտէլիմ վաթանա, տիւյին գուրուլսուն, Էրմէնի ճիւմհուրու օրտա կէօրիւլսիւն, Հէր իհթիյաճընըզ թէքմիլ վէրիլսին, Շագլըգլէ սէֆայապ օլաճագ կիւն տիւր,	Հայրենիք երթանք, հարսնիք թող ըլլայ, Հայ բազմութիւնը այնտեղ երեւնայ, Ամէն կարիքներ լրիւ թող տրուին, Շէնշող շէնութիւն ըլլալիք օր է[26]:

ՏԵՍԹԱՆՆԵՐՈՒ ԱՐԺԷՔՆ ՈՒ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Թրքախօս կամ թրքագէտ հայոց կողմէ ժամանակին սիրուած ու փընտռուած հայ տեսթանճիները ճանաչողական ու դաստիարակչական իմաստներով կարեւոր դեր մը կատարած են անպայման: Հեղինակները ժամանակի մարդիկ էին, ժամանակակից ու ականատես էին պատմուող իրադարձութիւններուն ու պայմաններուն: Յատկապէս Մեծ Եղեռնը, վերապրողներու տունդարձը, 1919-22ի անցուդարձերը, Հաճընի, Մարաշի, Այնթապի գոյամարտերը, երկրորդ գաղթականութիւնը, Իզմիրի աղէտը, Հալէպի ու Պէյրութի հիւղաւանները, Սուրիոյ եւ Լիբանանի ասպնջականութիւնը, Ալեքսանտրէթի պարպումը, հայրենադարձութեան ստեղծած ոգեւորութիւնը ապրուած իրադարձութիւններ էին: Անոնք կը պատմուին ժամանակակից մարդու ընկալումներով: Վայրերը, դէպքերը, անուն-ազգանունով յիշուած դէմքերը իրական են ու կարելի է ըսել, որ անոնք կարեւոր աղբիւր կը հանդիսանան այդ իրադարձութիւններով հետաքրքրուող ուսումնասիրողներուն համար: Երգիծական տեսթանները գլխաւորաբար կենցաղային երեւոյթներ երգիծանքի կ'ենթարկեն: Ասոնք եւս դաստիարակչական նշանակութիւն ունէին՝ գաղթականութեան մէջ օտար բարքերու այլասերիչ ազդեցութիւններուն դէմ պայքարելու տեսակէտէն եւ կարեւոր աղբիւր կրնան հանդիսանալ հայ ազգագրութեան համար:

[25] Մինասեան, *Պարագալար խթամը*, 13րդ տունը:
[26] Սէֆիլեան, էջ 44:

Մեր մէջ երբեք փորձ չէ եղած հայատառ թրքերէն գրականութեան այս ժանրը գնահատելու: Բարեբախտաբար շատերը ցանկագրուած են հայ գիրքի մատենագիտարաններու մէջ:

Այդուհանդերձ՝ տեսթան բառը յաճախ շրջառութեան մէջ մտած է եզրոյթային բոլորովին այլ բովանդակութեամբ: Գրադատներ ու գրականագէտներ տեսթան բառը գործածած են ոչ թէ հայատառ թրքերէն այդ ժանրի իմաստով, այլ հայալեզու չափածոյ այնպիսի գործերու, որոնք չէին գոհացներ իրենց գեղագիտական ու գրական ճաշակը: Իրենց բացասական վերաբերմունքը արտայայտած են այդ գործերը անուանելով տեսթան: «*Տէսթաններու ամբողջ գրականութիւն մը մշակուեցաւ, փարիներու ընթացքին, եւ դեռ կը շարունակուի*» կը գրէ Շաւարշ Միսաքեան, նկատի ունենալով գլխաւորաբար այնպիսի գեղօններ, որոնք կը փառաբանեն, նոյնիսկ կ'աստուածացնեն հայ ազգային գործիչներ եւ եկեղեցականներ: Անոնց նուիրուած ոտանաւորները «*գլուխէն մինչեւ ոտքը, իւրաքանչիւր գոյականի թեւերէն եւ կողերէն ածականներ կախուած՝ ողկոյզի*»[27] կը նմանցնէ հեղինակը: Այս քննադատութիւնը ուղղակի չի վերաբերիր հայատառ թրքերէնով յօրինուած այն վիպերգերուն, որոնք տեսթան անունով տեղ կը գտնեն հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՏԵՍԹԱՆՆԵՐՈՒ

Ստորեւ բերուած ցանկերը քաղուած են տողատակի յիշատակուող մատենագիտական քանի մը ժողովածուներէ, մամուլէ կամ լրացուած՝ ձեռքի տակ գտնուող հրատարակութիւններէ: Առանձին յիշատակութեան արժանի է Ayhan Aktarի թրքերէն աշխատասիրութիւնը, որ ունի ներածութիւն, ընդարձակ ուսումնասիրութիւն եւ շուրջ 15 տեսթան[28]:

Հալէպի մէջ հրատարակուած տեսթաններ.

Խաչիկ Գասպարեան, *Պու էրմէնի մուհաճիրի* (Գաղթական հայը), տպ. Անի, 22x15 սմ. 24 էջ[29]: Գրուած է Աւետիք Իսահակեանի «Աբու Լալա Մահարի» վիպերգի նմանողութեամբ:

Իմանըմ Մեննուշ կամ Մէննուշ Իմանեան, որ անկասկած երեւոյթ մըն է իր յօրինած բազմաթիւ տեսթաններով: Բուն անունով՝ Մանուշակ Տէյիրմենճեան, աղջկական մականունը՝ Մուրատեան: Այնթապցի է: Իմանըմ

---

[27] Շաւարշ Միսաքեան, «Տոմսեր — Գոհարներ», *Յառաջ*, 29 Յունիս 1935:

[28] Ayhan Aktar, Ermeni Evine Figan Kuruldu – 1915 Destanlari ve Halep, «Aras», Istanbul, 2020, 264 էջ: Տեսթանները հայատառէ լատինատառ դարձուցած է Բիւզանդ Աքպաշ: Հատորը մեր ուշադրութեան յանձնեց Կարօ Աբրահամեան:

[29] Հայկ Պարիկեան, Յովսեան Վարժապետեան, *Պատմութիւն Սուրիոյ հայ տպարաններու*, հրատ.՝ ՀԲԸՄ մատենագիտական յանձնախումբ, [տպ. Հալէպ], Հալէպ, 1973, էջ 50:

պիտակումը կու գայ ամուսինէն: Զուարճախօս կին մը եղած է[30]: Անգրաճանաչ է, իր ընդարձակ տաղերը յօրինած է տեղւոյն վրայ: 1918ին, երբ տակաւին այնթապցիները տարագրութեան մէջ էին Սալամիէի մէջ, Գարեգին քհն. Պօղարեան իրմէ գրի կ'առնէ երեք տեսթան՝ «Մուհաճիրլիք» (Տարագրութիւն), «Պահալըլըգ» (Թանկութիւն), «Ֆիլիսթին ճէպհէսինին պօզուլմասը» (Պաղեստինեան ճակատի անկումը): Իրմէ տեսթաններ գրի առած է նաեւ Սարգիս Լալէեան[31]:

Իր անձին մասին Իմանըմ Մէննուշ կ'ըսէ իր «Խաթէմէ» (Վերջերգ) տեսթանին մէջ.-

Նէ՛ եազըմ վար, նէ՛ էլիմտէ գալէմիմ, Պունու օգույանլարա օլսուն սէլամըմ. Էվլատլարը՛մ, սիզէ պու սօն քէլամըմ, Ճէսուր օլուն, զէման մէրտլիք սըրասը:	Ոչ գրել ունիմ, ոչ ալ ձեռքիս գրիչ, Ասիկա կարդացողներուն հասնի բարեւս, Զաւակներս, ձեզի սա վերջին խօսքս, Խիզախ եղէք, քաջութեան ժամանակն է հիմա:

Իրմէ հրատարակուած են շարք մը տեսթաններ: Չենք գիտեր, թէ Գարեգին քհն. Պօղարեանի գրի առածները հրատարակուա՞ծ են թէ՞ ոչ: «Խաթէմէ»ն երկու էջ է եւ տեղ գտած է անոր *Այնթապ փէսթանլարը*ին մէջ: Պօղարեան կը յիշէ նաեւ «Անթէպէ տէօնիւշ տեսթանը» (Այնթապ վերադարձի տեսթանը)[32]: Հրատարակութիւնները կու գան Այնթապի երկրորդ պարպումէն ետք, 1922էն սկսեալ, ու բոլորն ալ յօրինուած են Հալէպի մէջ:

Առանձին գրքոյկներով լոյս տեսած են.-

Իմանըմ Մէննուշ, *Անթէպին պօշալմասը* (Այնթապի պարպումը), Հալէպ, 1922[33]:

Իմանըմ Մէննուշ, *Իքինճի մուհաճերլիք վէ պարագալար*[34] *փէսթանը* (Երկրորդ տարագրութեան եւ հիւղաւաններու տեսթանը), Հալէպ, 1923, 11 էջ, 14 տուն[35]:

---

[30] Իրմէ անեկդոտ մըն ալ կայ, «Իմանըմ Մէննուշի հարսնութիւնը», *Հայ Անթէպ*, 2:1963, էջ 20-21:

[31] Գրիգոր Պօղարեանի գրած կենսագրութիւնը եւ նմուշներ, տե՛ս՝ *Հայ Անթէպ*, 3:1969, էջ 32-41:

[32] Նոյն:

[33] Յասմիկ Ա. Ստեփանեան, *Հայատառ թուրքերէն գրքերի եւ հայատառ թուրքերէն պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն, 1727-1958*, հրատ. Turkuaz Yayinlari, Իսթանպուլ, 2005, թիւ 1482:

[34] Պարագա կամ վարագա՝ հիւղակ, խրճիթ. պարագաներ կամ հիւղաւան կը կոչուէին գաղթականութեան կայքերը: Նշանաւոր է Հալէպի մեծ գաղթակայանը՝ Ռամ:

[35] Ստեփանեան, թիւ 1489:

Իմանըմ Մէննուշ, *Պարագալար հայաթը* (Հիւղաւանի կեանքը), Հալէպ, 1925, 11 էջ, 14 տուն[36]:

Իմանըմ Մէննուշ, *Մօտա փէսթանը* (Նորաձեւութեան տեսթանը), Հալէպ, 1926, 26 տուն[37]:

Իմանեան Մէննուշ, *Այնթապ փեսթանլարը* (Այնթապի նուիրուած տեսթաններ), տպ. Ա. Տէր Սահակեան, Հալէպ, 1931, 15 էջ[38]: Այս հատորը կը պարունակէ.- հեղինակուհիին լուսանկարը (էջ 1), «Մուհաճիրլիք» (էջ 3-6[39]), «Այնթապ հարպը» (էջ 7-10[40]), «Պարագալար» (էջ 11-14[41]), «Խաթէմէ» (էջ 14-15) բաժինները[42]:

Իմանըմ Մէննուշ, *Տէր Ներսէս պապ Թաւուգճեանըն զիքիրինէ* (Տէր Ներսէս քահանայ Թաւուքճեանի յիշատակին), Հալէպ, 1934, 4 էջ, 23 տուն[43]:

Իմանըմ Մեննուշ, *Պարագալար փեսթանը* (Հիւղաւանի տեսթանը), Հալէպ, տպ. Անի, Ա. Էքմէքճեան, 1935, 7 էջ[44]:

Իմանըմ Մէննուշ, *Անթէպ հարպը* (Այնթապի պատերազմը), Հալէպ, տպ. Տէր Սահակեան, 1948, 9 էջ, 17 տուն[45]:

Յ. Մէրթախանեան, *1920 Այնթապ հարպընըն փէսփանը* (1920ի Այնթապի գոյամարտի տեսթանը), տպ. Արաքս, Հալէպ, [1948], 15 էջ[46]:

Սարգիս Չաւուշ Մինասեանէն ունինք շարք մը հրատարակութիւններ.-

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Տեսթան ալաֆրանկայա մօտայա. շարթ պիրէր թանէ հէր ֆերփէ օտայա* (Տեսթան՝ ալաֆրանկայի [արեւմտականացումի] նորաձեւութեան անհրաժեշտ ամէն անձի եւ սենեակի), տպ. «Արարա», Հալէպ, 1927, շուրջ 161 քառատող): Հեղինակին անուան քով կայ *մուէլիֆի* բառը՝ հեղինակ: Բաղկացած է երեք առանձին պրակներէ՝ *ճիլտ*երէ[47].-

Ա. ճիլտ (Առաջին պրակ), առաջին երես՝ 1927, տպարան «Արարա», Հալէպ, էջեր 1-13, 1-50 քառատող:

---

[36] Նոյն, թիւ 1511:

[37] Նոյն, թիւ 1528:

[38] Նոյն, թիւ, 1604. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 57:

[39] Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 143:

[40] Նոյն, էջ 159:

[41] Նոյն, էջ 175:

[42] Նոյն, էջ 177-78:

[43] Ստեփանեան, թիւ 1631:

[44] Նոյն, թիւ 1639, նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 48:

[45] Ստեփանեան, թիւ 1678:

[46] Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 60:

[47] Երեք տիտղոսաթերթերը նոյն վերնագիրը ունին. առաջին պրակը չի նշեր իր Ա. պրակ ըլլալը, իսկ «Իքինճի ճիլտ» եւ «Իւչիւնճի ճիլտ» գրոյթները դրուած են համապատասխանաբար 51րդ եւ 107րդ քառատողերէն վեր, կարծէք իբրեւ վերնագիր:

Իքինճի ճիլտ (երկրորդ պրակ), առաջին երես՝ 1927, տպարան «Արարա», Խանտէք, Հալէպ: էջեր 16-29, 51-106 քառատող. էջ մէկ՝ հեղինակին նկարը եւ անթուակիր մէկ քառատող, մնացեալը էջ 16էն:

Իւչիւնճի ճիլտ (երրորդ պրակ), էջաթիւ չունի, 16 էջ, 107-161 քառատող:

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Տէսթան չարլսթօն վէլվէլէսի օյունլար զէլզէլէսի* (Տեսթան չարլսթօն վլվլուք-երկրաշարժ պարերու մասին), տպ. Արարա, Հալէպ, 1930, 16 էջ[48]:

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Տէսթան, պարագալար խիթամը* (Տեսթան՝ հիւղաւանի աւարտը), տպ. Արարա, Խանտէք, Հալէպ, 12 էջ, թուական չկայ, հաւանաբար՝ 1935, հիւղաւանի քանդման առիթով: Կողքը բարակ թուղթ, 4րդ երեսին՝ հեղինակին նկարը: Մէկական գծանկար՝ կողքի Ա. երես եւ էջ 12: 55 տուն թուագրուած, երեք տուն անթուակիր՝ կողքի արտաքին երեսնեռուն 2 հատ եւ էջ 12՝ 1 հատ[49]:

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Ֆամիլեալարտա զուհուր էտէն էնտրիշէլէր տէսթանը. Գայնանա կէլին փէրտէսի/վըր վըր չօրպասը/սէն պէն զէրտէսի* (Ընտանիքներու մէջ երեւցող մտահոգութիւններու տեսթանը...): Բաղկացած է երկու առանձին պրակներէ.

Ա. [պրակ], տպ. Արարա, Հալէպ, 1939. հեղինակի անուան քով կայ մուէլլիֆի՝ հեղինակ բառը, կողք՝ կանաչ թուղթ. 4րդ երես՝ գծանկար եւ անթուակիր քառատող մը, 16 էջ. էջ 1-2՝ հեղինակին նկարը եւ յառաջաբան՝ մուգատտիմէ, 1-59 քառատող:

Բ. [պրակ], տպ. Արարա, Հալէպ, 1939, կը սկսի էջ 19էն, տուները՝ 60-106: Էջ՝ 30-32 «Իչկինին մազարաթը, սէրհօշլըգ մէյվէսի/18 Մայիս 1939 Համբարձում կիւնիւնտէ աճըլը պիր էօլիւմ» (Խմիչքին բերած վնասները. գինովութեան պտուղը, 18 Մայիս 1939ին Համբարձման օրը պատահած դժբախտ մահ մը). 14 քառատող: Ունի նաեւ 3 անթուակիր տուներ. էջ 1՝ երկու տուն, մին քառատող, միւսը վեց-տողանի, կողքի 4րդ երես՝ մէկ քառատող[50]:

Սարգիս Մինասեան, *Տէսթան ալաֆրանկայա, մօտայա, միւսրիֆլիյէ, իթաաթսըզլըղա վէ միւսքիրաթա միւթէալլըգ* (Տեսթան ալաֆրանկա, անհոգնազանդութեան եւ խռովարարութեան յարմար), Հալէպ, անթուակիր, 14 էջ[51]:

Մինասեան գրած է նաեւ հայերէն վիպերգեր, զորս արդէն տեսթան չի կոչեր: Այսպէս՝

---

[48] Ստեփանեան, թիւ 1595. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 44:

[49] Ստեփանեան, թիւ 1641. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 44-45. նաեւ՝ Aktar, էջ 179:

[50] Ստեփանեան, թիւ 1661. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 45:

[51] Ստեփանեան, յաւելուած թիւ 95: Տիտղոսաթերթին վրայ գրուած է. «50այէթի Սարգիս Չավուշ Մինասեանըն թէէլիֆի վէ Սօն գըսըմը ՏԱՏԷՐին թէէլիֆի»: Սակայն ՏԱՏԷՐին բաժինը չկայ Աքթարի գիրքին մէջ: Հաւանաբար 1927:

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Բարոյալից եւ զուարճալի խրատներ առանց համար,* նկար, անթուակիր քառատող մը, տպ. Դ. Ե. Ճիզմէճեան, Նոր գիւղ, Հալէպ, Սուրիա, 1946, 4րդ երես՝ նկար եւ «Ճրագ են բան քո ոտից իմոց, եւ լոյս տան շաւղաց իմոց»: Սաղմ. 119.104: Էջ 1՝ կողքի կրկնութիւն, էջ 2՝ պարապ, էջ 3՝ յառաջաբան մը. «Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն է», Առակաց 9.10: 16 էջ, էջ 5-15՝ 41 քառատող[52]:

Սարգիս Չավուշ Մինասեան, *Բարոյալից եւ զուարճալի խրատներ կանանց համար*, տպ. Անի, Աւետիս Ն. Էմմէքճեան, Սալիպէ, Հալէպ, 1946, 12 էջ, էջ 1՝ հեղինակին նկարը ու անթուակիր քառատող մը, էջ 2՝ յառաջաբան մը, ապա՝ 49 քառատող, գին 50 ս. դ.[53]:

Նիկողոսեան Լեւոն, *Պարագալար տէսթանը* (Հիւղաւանի տեսթանը), տպ. Անի Ա. Էմմէքճեան, Հալէպ, 1935, 8 էջ[54]:

Պտղունի Յակոբ, *1915տէն 1929ա գափար էրմէնի միլլէթին ֆելաքէթինին տէսթանը* (1915էն մինչեւ 1929 հայ ազգին ապրած աղէտներու տեսթանը), Հալէպ, 1929, 11 էջ[55]:

Պտղունի Յակոբ, *Թավուգ խօրօզ շամաթասը* (Հաւ ու աքլոր աղմուկը), տպ. Արարա, Հալէպ 1930, 16 էջ[56]:

Սէրտարեան Սարգիս, *Այնթէպ հարպըն տէսթանը – Միհնէթ տէսթանը* (Այնթապի գոյամարտի տեսթանը – Աղէտի տեսթանը[57]), տպ. Տէր Սահակեան, Հալէպ, 1920, 16 էջ[58]:

Աւետիս Սէֆիլեան, *Էրմէնիներին կէչմիշ ահվալ տէսթանը* (Հայուն անցեալ իրադարձութիւններու տեսթանը), տպ. Անի, Աւետիս Ն. Էմմէքճեան, Սալիպէ-Հալէպ, Սուրիա, 1946, 48 էջ, 273 անթուակիր քառատող: Ներքին տիտղոսաթերթին վրայ կայ հեղինակին նկարը: Տեսթանին առաջին մասը չունի ենթավերնագիր, երկրորդ մասը՝ «1919, Գլսմը սանի» (1919, Երկրորդ մաս), երրորդ մասը՝ «Հայաստան ֆասըլը -- 1946» (Հայաստան արարը - 1946): Գրքոյկին մէջ զետեղուած են Ստալինի, Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. եւ Էջմիածնի Գէորգ Զ. կաթողիկոսներու նկարները[59]:

- Լուսին Տէր Պետրոսեան, *Հայաստան տեսթանը* (Հայաստանի տեսթանը), տպ. Սեւան, Հալէպ, 1946, 7 էջ[60]:

---

[52] Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 71:

[53] Նոյն, էջ 50:

[54] Ստեփանեան, թիւ 1642:

[55] Նոյն, թիւ 1578:

[56] Նոյն, թիւ 1597:

[57] Թարգմանութիւնները կատարուած են մեր կողմէ:

[58] Ստեփանեան, թիւ 1477:

Ծիս. *Կ'ենթադրուի թէ նման գիրքի մը գոյութիւնը շփոթի առարկայ է:*

[59] Ստեփանեան, թիւ 1673. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 50:

[60] Ստեփանեան, թիւ 1677. նաեւ՝ Պարիկեան, Վարժապետեան, էջ 78:

Պէյրութի մէջ լոյս տեսած տեսթաններ.

- Յ. Հ. Աշըգնատիր, *Ներգաղթ փէսթանը վէ Սփալինէ նիյազըմ* (Ներգաղթի տեսթանը եւ խնդրանք առ Ստալին), Պէյրութ, 1946, 7 էջ[61]:

Յակոբ Մանուկեան (Մարաշլի), *Վաթան փէսթանը* (Հայրենիքի տեսթանը), 8 էջ, Պէյրութ, 1946, 8 էջ[62]:

Յովհաննէս Ունճեան, *Գըզլար փէսթանը* (Աղջիկներու տեսթանը), անթուակիր, Պէյրութ, ծալլուած մէկ թերթիկ[63]:

Յովհաննէս Ունճեան, *Կիլիկիա փէսթանը վէ միլլէթ աճըլարը. Խաթըրլէլէր՝ Մարաշ, Ամանոս, Սիս, Հաճընի, Զէյթուն, Այնթապ, Ատանա,- 1918-1921 վագա՛ալարընփան* (Կիլիկիոյ տեսթանը եւ ազգի ցաւերը, յուշեր՝ Մարաշի, Ամանոսի, Սիսի, Հաճընի, Զէյթունի, Այնթապի, Ատանայի 1918-1921 իրադարձութիւններէն), հրատ. Գրատուն Կ. Տօնիկեան, թիւ 13, տպ. Ազատ, Պէյրութ, անթուակիր, 32 էջ[64]:

Պանդխտունի Սամուէլ, *Հայաստան արզուսու փէսթանը* (Հայաստանի կարօտ տեսթանը), հրատ. Թրիփոլիի երիտ. միութեան, տպ. Տօնիկեան, Պէյրութ, 1935, 8 էջ[65], թուագրուած 43 քառատող:

Սէրտարեան Սարգիս, *Սուրբ Յակոբ փէսթանը Երուսաղէմմէ,* (Երուսաղէմի Ս. Յակոբ վանքի տեսթանը), տպ. Յարութիւն Տէր Յովհաննէսեան, Պէյրութ, 1928, 12 էջ[66]:

Այլուր հրատարակուած տեսթաններ.

Մըսրեան Մորուք Կարապետ, *Տեսթան*, 24 էջ[67]:

Պոհճալեան Արշակ, *Տասիթան թիւրք վէ գերման նիզամըզ վէ եօլսուզ հարէքէթլէրի* (Տեսթան թուրք եւ գերման անկանոն եւ անկանոն շարժումներու մասին), տպ. Արամ Ստեփանեան, Իսքենտէրիէ (Աղեքսանդրիա), 1917, 16 էջ[68]:

---

[61] Նոյն, թիւ 1672. նաեւ՝ Անդրանիկ Տագէսեան, Արմէն Իւրնէշլեան, *Լիբանանահայ գիրքը 1894-2012*, Պէյրութ, 2013, էջ 41:

[62] Տագէսեան, Իւրնէշլեան, էջ 233:

[63] Ստեփանեան, թիւ 151. նաեւ՝ Տագէսեան, Իւրնէշլեան, էջ 299:

[64] Տագէսեան, Իւրնէշլեան, էջ 299:

[65] Նոյն, էջ 311:

[66] Ստեփանեան, թիւ 1568. նաեւ՝ Տագէսեան, Իւրնէշլեան, էջ 351:

[67] Ստեփանեան, յաւելուած, թիւ 1468):

[68] Վերապահութեամբ կ'արձանագրենք այս մէկը, որովհետեւ թէեւ Ստեփանեան կը նշէ զայն (յաւելուած, թիւ 1469), ան գոյութիւն չունի տոքթ. Սուրէն Պայրամեանի հատորին (*Հայ գիրքը եգիպտոսի մէջ, 1888-2011, մատենագիտական ցուցակ*, հրատ.՝ Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի Բօլ Քիլիճեան ֆոնտ, տպ. Նուպար, Գահիրէ, 2012) մէջ:

Սէրտարեան Սարգիս, *Միհնէթ փէսթանը* (Նեղութիւններու տեսթանը), Երուսաղէմ, 1927, 12 էջ, 60 քառատող[69]:

Ամերիգա ահվալիսինտէն ամերիգանըն ահվալը րուհի վէ հազիրէսինի թարիֆ էտէն պիր փէսթան փըր (Ամերիկեան իրադարձութիւններուն եւ ամերիկեան հոգեբանութիւնն ու ներկան ներկայացնող տեսթան մը), Պուէնոս Այրէս, 1930, 16 էջ[70]:

Քիրէճեան Տիգրան, *Տէսդան գիթապը* (Տեսթաններու գիրքը), Պուէնոս Այրէս, 1968, 101 էջ[71]:

Մահլէպճեան Գէորգ, *Տէսթանլար մէճմուասը* (Տեսթաններու ժողովածոյ), 32 էջ, անթուակիր[72]:

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

Աշըգ Սէտայի (Ուրֆալը) (Քէթէնճեան հաճի Աբգար), *Տիւեթթօ մօտա իչիւն*, 1929[73]:

Աշըգ Սէտայի (Ուրֆալը), Հաճի Աբգար Քէթէնճեան, *Հալէպ էրմէնի քէմբի իչիւն պիր իքի սէօզ*, 1929, հրատարակութեան վայր չունի[74]:

Պօղոս Գույումճեան, [«Տառապանքիս ուղին՝ հաւատքի լոյսով»], 110 տուն[75]:

Զարուհի Ս. Գօյունեան, *Իզմիրին ֆիղանը 1922* (Իզմիրի ճիչը), 21 քառատող, Յունաստան, երկսիւնակ մէկ թերթիկ, վերջին տան տակը նշուած է հեղինակին անունը եւ՝ «Ֆիյէթի 1 տրախմի»[76]:

---

[69] Նոյն, թիւ 1549:

[70] Նոյն, թիւ 1586:

[71] Նոյն, թիւ 1696:

[72] Նոյն, յաւելուած, թիւ 88:

[73] Aktar, էջ 201-2:

[74] Նոյն, էջ 188:

[75] Տեսթանը անվերնագիր է, զայն վերնագրած ենք գիրքին անունով: Գիրքէն կ'իմացուի նաեւ որ ան գրուած է Գահիրէ, 1921ին, Կեսարիոյ թրքերէն բարբառով: Տեսթանին արեւելահայերէն-արեւմտահայերէն-անգլերրէն թարգմանութիւնները, ժամանակակից թրքերէն տառադարձութեամբ գրոյթը, բնօրինակին լուսապատճէնը եւ հեղինակին ընտանեկան ու անձնական նկարներ տեղ գտած են հետեւեալ գիրքին մէջ՝ Պօղոս Գույումճեան, *Տառապանքիս ուղին՝ հաւատքի լոյսով*/Boghos Kouyoudjian, *My Path of Suffering By the Light of Faith*, հեղինակային հրատ., Տիգրան Մեծ, Երեւան, 2023, 187 էջ:

[76] *Յունաստանի հայերը. Գիտրուած բացատրութիւններուն, ան գրուած է տաժողովի նիւթեր (30-31 Մայիս 2019)/Armenians of Greece: Proceedings of the Conference (30-31 May 2019),* Հայկական Սփիւռք Ժ./ Armenian Diaspora X, կազմ. եւ խմբ. Անդրանիկ Տագէսեան, HUPress, 2026, մամուլի տակ:

Կէօքպաշեան, *Քէսիմ տեսփանը. Պուրուն Գըշլալը Կէօքպաշեան այլէսի թարաֆընտան*, (Ջարդի տեսթան)[77]:

Նիրանի, *Տասիթան Վասֆը Սթանպօլ* (Ասք Սթանպուլի մասին), Վառնա[78], անթուակիր, 14 էջ, չթուագրուած 50 քառատող:

Ունճեան Յովհաննէս, *Եանղըն տեսթանը*, (Հրդեհի տեսթան), Գարանթինա, 1933, 1 էջ, թուագրուած 15 զոյգ քառատող[79]:

Ունճուեան Յովհաննէս, *Սանքճագ տէսթանը, էլ վէտ՛, էլ-տամ, էլ վէտամ*, 18 քառատող, յօրինուած է 25 Յունիս 1939ին, [Սուրիա, 1939], մէկ թերթ[80]:

Պաղչաճեան հաճընլը Գրիգոր, *Իզմիր տեսթանը* (Իզմիրի տեսթան), ձեռագիր, անթուակիր, երկսիւնակ 2 էջ, իւրաքանչիւր էջի վրայ ունի 6ական տուն: Տուները թուագրուած են՝ առաջին սիւնակը 1էն 12, իսկ երկրորդ սիւնակը՝ 13էն 24: Տեսթանին վերջաւորութեան ձեռագիր նշուած է. «Իզմիր տեսթանը ֆիաթը 1 տրախմի: Պու տեսթանը չգարան Հաճընլը Գրիգոր Պաղչաճըեան»[81]:

Պեզճեան Մէրիյէ, *Մուհաճիր եասը*, (Գաղթականի սուգ), 1916, 1 էջ, ձեռագիր, հայատառ թրքերէնէ լատինատառ թրքերէնի վերածուած տարբերակն է[82]:

Պոհճէլեան Արշակ, *Տասիթանը Երուսաղէմ*, (Երուսաղէմի տեսթան), Իսքէնտէրիյէ, տպ. Ա. Ստեփանեան, 1938, 15 էջ[83]:

Սահակեան Ղեւոնդ (քեաթիպ), *Պուրունքըշլափան փալփան փալա*, (Պուրունքշլայէն ճիւղէ ճիւղ), տպ. Վարօլ, Իսթանպուլ, 1959[84]:

Տէսիթան փէր վասֆը Վառնա, հեղինակ եւ հրատարակութեան թուական չունի, Վառնա[85]: Իբրեւ տպարան նշուած է «Փէչաթնիզա վաիմնոէտ»:

ՏէրՋօրա կիտէն էրմէնիլէր տէսթանը, հեղինակը չէ նշուած, հրատարակութեան տարի եւ վայր չունի[86]:

---

[77] *Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց*, խմբ. Արմէն Դարեան, Անդրանիկ Երկանեան, Հայ տիպ քոմփիւկրաֆ-թեքնոփրէս, Պէյրութ, 1988, էջ 193-97:

[78] Ստեփանեան, յաւելուած թիւ 103:

[79] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ:

[80] Ա[նդրանիկ] Տ[ագէսեան], «Ունճուեան Յովհաննէս, *Սանքճագ տէսթանը, էլ վէտ՛, էլ-տամ, էլ վէտամ*», *Շիրակ գրականութեան եւ արուեստներու ամսագիր*, ԼԲ(9):1988, էջ 46-48:

[81] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ. նաեւ՝ *Յունաստանի հայերը*:

[82] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ:

[83] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ. նաեւ՝ Պայրամեան, էջ 84:

[84] *Պատմագիրք Եոզկատի*, էջ 200-1:

[85] Aktar, էջ 155:

[86] Նոյն, էջ 138:

Արաքսի Տէր Ապաճեան, «Ալեքսանտրէթէն հայկական ելիցին նուիրուած տեսթան», 20 քառատող, բնագիրը բերուած է հայատառ եւ լատինատառ թրքերէնով եւ հայերէն թարգմանութեամբ[87]:

Փանոսեան, Փանոս Աղա, *Իչքինին մազարրաթը վէ սէրխոշլըղըն ագըպէթի*, Հալէպ Չէրչեան մաթպաասը, 1931, 8 էջ, 33 քառատող[88]:

Փիւրուշան [Յակոբ Պտղունի], *Աֆաթը շէփիփ*, (Սոսկալի աղէտը), 26 չթուագրուած քառատող, Պէյրութ, 1933, 1 էջ[89]:

«Քէմբ»ին հարիգի եւ հարիգզէրեկեանը էրմէնեան (Վրանաքաղաքին հրդեհը եւ հայ հրդեհեալները), Պէյրութ, տպ. Կ. Տօնիկեան, 1933, 8 չհ. էջ[90]:

DESTAN: A LITERARY GENRE WRITTEN IN TURKISH WITH ARMENIAN SCRIPT (SUMMARY)

HAGOP CHOLAKIAN
hagopcholakian@hotmail.com

After a short definition of the term ***Destan*** as a poetic, oral and written genre in Near Eastern literature spread widely in Persia and India as well as among Turkic tribes, and the Kurds, the author notes that the term was used by medieval Armenian poets, like Frig (13th century), Gosdantin Yerzengatsi (2nd half of the 13th century), Hovhannes Telgurantsi (3rd quarter of the 15th century), Krikoris Aghtamartsi (early 16th century), etc.

Based on a rich collection of *Destan*s authored by Armenians in the late 19th and the first half of the 20th century, the paper theorises the genre, in its Armenian context, as a genre authored by Armenians, written in the Turkish language and in Armenian letters. In this regard it is defined as an oral poem sometimes up to 50 verses long, which narrates a historic event/tragedy (like the deportation, uprooting, and exile of the Armenians and the Genocide), or their return to the homeland after the Ottoman Empire lost WWI, the self-defense battles the Armenians fought against Kemalist forces, the Izmir catastrophe, the second exile, sufferings in the refugee camps, hardships in the hostlands and the burning of the camps, the new life trends that ran contrary to traditional, mid-twentieth century Armenian perceptions, repatriation and love of the fatherland.

Arguably the first study in the Armenian langauge, the paper sheds light on the authors, and notes that some of these Destans were published as separate 'books,' others were published in literary journals or individual books dedicated to the history of a lost Armenian city, town or village and some are still not published. In the end, for the first time ever, the paper presents the titles of over 50 *Destan*s.

---

[87] [Արաքսի Տէր Ապաճեան], «Ալեքսանտրէթէն հայկական ելիցին նուիրուած տեսթան», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 42/1:2022, էջ 470-77:

[88] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ:

[89] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ:

[90] Կարօ Աբրահամեանի հաւաքածոյ:

ՍՓԻՒՌՔԻ ՀԱՅԵՐԷՆԸ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՒ ՏԵՂԱՅԻՆ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐ

ԴԱՒԻԹ ԳԻՒՐՋԻՆԵԱՆ
gyurjidav@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Աշխարհաբարը ԺԹ. դարի երկրորդ կէսից ներկայանում է Պոլսի հայերէն խօսակցական լեզուի եւ Արարատեան բարբառի հիման վրայ ձեւաւորուած գրական երկու տարբերակներով (արեւմտահայերէն եւ արեւելահայերէն), որոնք ունէին կիրարկման որոշակի տարածքներ: Արեւելեան Հայաստանում, Պարսկաստանում, Թիֆլիսում, Ռուսաստանի հայկական համայնքներում իշխում էր արեւելահայերէնը, իսկ Արեւմտեան Հայաստանում, Կ.Պոլսում, Զմիւռնիայում, Վենետիկում եւ այլուր՝ արեւմտահայերէնը:

1915-23ին Օսմանեան կայսրութիւնում իրականացուած Ցեղասպանութիւնից յետոյ արեւմտահայերէնը դադարեց հայոց բնօրրանում գործառուելուց եւ բիւրաւոր տարագիր հայերի հետ սփռուեց աշխարհով մէկ. ձեւաւորուեցին հայկական նոր համայնքներ, ստուարացան հին համայնքները: Արեւելահայերէնի համեմատ՝ արեւմտահայերէնը սփռուած լեզու է. այն խօսւում է միքանի տասնեակ երկրներում (Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, Ֆրանսա, Թուրքիա, Լիբանան, Սուրիա, Յունաստան, Արժանթին եւն.) (միաժամանակ պիտի ասել, որ այսօր հայօճախներ կան, որտեղ այլեւս չեն խօսում կամ գրեթէ չեն խօսում հայերէն, միւս կողմից էլ արեւելահայերէնը նոյնպէս վերջին շրջանում դարձաւ սփռուած լեզու):

Խորհրդային պետութեան քայքայմանը հետեւող տնտեսական փլուզումից, պատերազմի պատճառած դժուարութիւններից յետոյ եւ այլ պատճառներով Հայաստանից ծայր առաւ մեծ արտագաղթ դէպի աշխարհի տարբեր երկրներ, որն առաջ բերեց փոփոխութիւններ նաեւ հայերէնի տարածուածութեան եւ գրական երկու տարբերակների՝ արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի շփման մէջ: Հարց է առաջանում՝ ո՞րն է այժմեան հայկական սփիւռքի լեզուն: Աւանդական ընկալմամբ՝ արեւմտահայերէնը, բայց այսօր, երբ սփիւռք են համարւում Ռուսաստանը, յետխորհրդային տարածքի պետութիւնները, երբ արեւելահայերէն խօսողների ստուար համայնքներ կան ԱՄՆում, Ֆրանսայում, Սպանիայում եւ այլուր, կայ Իրանի արեւելահայերէնախօս բազմադարեայ համայնքը, ԱՄՆում եւ Եւրոպայում արեւելահայերէնի դպրոցական դասաւանդութիւն է իրականացւում, մասնակիօրէն պէտք է նշուի նաեւ արեւելահայերէնը: Անշուշտ, առանց տարբերակման կարող ենք ասել, որ Սփիւռքի լեզուն (իհարկէ հայախօսներին նկատի ունենալով) ընդհանուր հայերէնն է:

Ժամանակակից գրական հայերէնի երկու ճիւղերը հայրենիքից հեռու բազմաթիւ խնդիրներ ունեն՝ լեզուի պահպանութիւն եւ փոխանցում եկող սերնդին, հանրային կեանքի տարբեր ոլորտներում գործածութեան դժուա-

րութիւնների լուծում կամ մեղմում, դասաւանդում, պաշտպանութիւն օտար լեզուների հզօր ազդեցութիւնից եւն.: Միաժամանակ ուշադրութեան կենտրոնում պիտի պահել հայաստանեան արեւելահայերէնի ազդեցութիւնը ըսփիւռքում կիրառուող հայերէնի վրայ, արեւմտահայերէնի ներգործութիւնը արեւելահայերէնի վրայ Հայաստանում (յատկապէս բառային մակարդակում), նոր հայերէնի գրական երկու տարբերակների մերձեցումը մասնաւորապէս գիտական եզրաբանութեան ոլորտում, ինչպէս նաեւ հայերէնի երկու տարբերակների կրողների շփման հետեւանքով տեղի ունեցող փոխներթափանցումները, փոփոխութիւնների միտումները եւ նոր ի յայտ եկած իրողութիւնները:

Հայերէնագիտութեան խնդիրներից են՝ հանգամանօրէն ուսումնասիրել սփիւռքի հայօճախների լեզուական իրավիճակը, պարզել հայօճախի անդամների հայերէնի իմացութեան աստիճանը, վեր հանել այնտեղ կիրառուող հայերէնի վրայ տուեալ երկրի լեզուի ներգործութեան դրսեւորումները, նոր իրողութիւնների տարածման միտումները, մշակել գործողութիւններ դրանք կարգաւորելու ուղղութեամբ եւն.:

Համայնքների լեզուական վիճակին, հայերէնի խնդիրներին պարբերաբար անդրադարձել է սփիւռքահայ մամուլը: Մամուլի էջերում, այլ հրատարակութիւններում (այդ թւում՝ գիտական) գործածուել են բառային միաւորներ, որոնց միջոցով հեղինակներն անուանել են Սփիւռքի հայերէնը, ինչպէս եւ այս կամ այն երկրում կիրառուող հայերէնը՝ որպէս ընդհանուր հայերէնի խօսակցական տարբերակներ: Այդ միաւորները ընդհանուր եւ մասնաւոր՝ տեղային անուններ են, ընդ որում բոլորն էլ ունեն **հայերէն** վերջնաբաղադրիչը, իսկ առաջնաբաղադրիչները, որոնք երկրանուան, ժողովրդանուան կամ լեզուանուան ցուցիչներ են, տարբերակիչ նշանակութիւն ունեն (հմմտ.՝ **սփիւռքահայերէն** – **ամերիկահայերէն**, **պարսկահայերէն** եւն.): Նշուած բառերը (եւ նրանց արտայայտած հասկացութիւնները) ամբողջովին դուրս են մնացել հետազօտողների եւ բառարանագիրների ուշադրութիւնից, այնինչ դրանք կարեւոր են հանրալեզուաբանութեան տեսանկիւնից, հայերէնի այլերկրեայ՝ համայնքային տարբերակների մասին գաղափար կազմելու առումով:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ հանրայայտ են **հայերէն** վերջնաբաղադրիչով մի շարք կազմութիւններ, որոնք անուանում են աշխարհաբարի երկու տարբերակները՝ **արեւմտահայերէն** եւ **արեւելահայերէն**, որոնք իրենց հերթին ունեն (եւ կամ ունեցել են) իրենց բառային տարբերակները՝ **տաճկահայերէն/թրքահայերէն**, **ռուսահայերէն** եւն.: Քանի որ այդ միաւորները բառիմաստային ուրիշ ենթախմբի միաւորներ են, դրանք ներկայ ուսումնասիրութեան շրջանակից դուրս են մնացել, դրանց կ'անդրադառնանք առաջիկայում: Այս հետազօտութիւնն ընդգրկում է հայերէնի միայն սփիւռքեան տարբերակների ընդհանուր եւ մասնաւոր՝ տեղային անուանումները, որոնք նշանակում են «այլերկրեայ՝ համայնքային հայերէն»:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐ. ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅԵՐԷՆ

Սփիւռքի տարբեր համայնքներում կիրառուող հայերէնը, որը սկզբնապէս առաւելաբար արեւմտահայերէնն էր, կրում էր հիւրընկալ երկրի լեզուի զօրաւոր ազդեցութիւնը, որ տարբեր չափերով նկատելի էր լեզուի գրեթէ բոլոր մակարդակներում: Դա վերաբերում էր հայերէն խօսքի հնչերանգին, օտար լեզուից արուած մեծաթիւ փոխառութիւններին (բանաւոր խօսքում), օտարալեզու դարձուածքների եւ արտայայտութիւնների պատճէնմանը, խնդրառութեանը, նախադասութեան շարահիւսական կառուցուածքին, շարադասութեանը, որոնք իրենց կնիքն էին դնում հայերէն խօսքի վրայ: Այդ խօսքը մաքուր հայերէն չէր, անկանոն էր ու խճողուած օտար տարրերով:

Հայերէնի աղարտման, նահանջի մասին բազմաթիւ անդրադարձներ կան Սփիւռքի հայ մամուլի էջերում: Յատկապէս տպաւորիչ է խմբագրականներից մէկի վերնագիրը՝ «Հայերէնի ողջակիզումը»[1]: Հենց մամուլում էլ յայտնուեց նշուած իրողութիւններն ամփոփ արտայայտող նոր կազմութիւն՝ **սփիւռքահայերէն** բառը, որ կազմուել է **սփիւռք** եւ **հայերէն** բաղադրիչներից, որոնք միացել են **ա** յօդակապով: **Սփիւռքահայերէն** բառը «այլերկրեայ՝ համայնքային հայերէն» բառահիմաստային խմբի միջուկային միաւոր է:

Բառը շրջանառութեան մէջ է մտել Ի. դարի կէսերին: Այսպէս. «***Սփիւռքահայերէնը*** *.... սկսած է ակամայ ներծծել տեղական օտար լեզուներու արիւնէն*», «***Սփիւռքահայերէնը*** *պնդերակութենէ ե՛ւ արիւնի սակաւութենէ տառապող հիւանդի մը վերածուիլ սկսած է*»[2], «***Սփիւռքահայերէնը*** *իր միակողմանի (գլխաւորաբար գրական գծով) զարգացման բերումով, գիտական բառամթերքով մնաց աղքատ, գրեթէ աննշան առաւելութեամբ արեւմտահայերէնի հին փուեալներու վրայ*»[3]:

Լեզուանուանական այս միաւորը գործածուել է յետագայում եւս, ինչպէս՝ «*Այս յօդուածով ո՛չ կը փափաքիմ քննադատել* ***սփիւռքահայերէն*** *խօսողներըս, ո՛չ կը փափաքիմ վերլուծել*» ... «*Գրեթէ ոչ մէկը կը մտածէ գործածուած* ***սփիւռքահայերէնին*** *մասին*»[4] եւն.: Բառը ստեղծուել է որոշակի նպատակադրմամբ՝ որոշակի իմաստ արտայայտելու համար:

Բառի գործածութեան խօսքաշարերի վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, որ սկզբնապէս **սփիւռքահայերէն**ը գործածուել է արեւմտահայերէնի առնչութեամբ: Այժմ էլ հիմնականում այդ իմաստով է գործածւում, ինչպէս՝ «*Հայ-*

---

[1] Խմբագրական, «Հայերէնի ողջակիզումը», *Արեւ քաղաքական, գրական եւ տնտեսական օրաթերթ*, 27 Սեպտեմբերի 1980:

[2] Զ. Մելքոնեան, «Բաց նամակ առ որ անկ է», *Արեւ*, 19 Յուլիսի 1966, էջ 2:

[3] Յովհաննէս Աղպաշեան, «Սփիւռքի հայ գրականութիւնը», *Յառաջ գրական-հասարակական շաբաթաթերթ*, Պէյրութ, 23 Փետրուարի 1969, էջ 3:

[4] Ս. Պաղտոյեան, «Մենք սփիւռքահայերէն կը խօսինք», *Զարթօնք*, Պէյրութ, 16 Օգոստոսի 1986:

*րենի մտաւորական մը կ'ըսէր, թէ չկայ արեւմտահայերէն, այսօր կայ **ըսփիւռքահայերէն** մը (էփեքա՛), որ ամէն տեղ տեսակ մըն է*»[5]: Բայց պիտի հաշուի առնել այն հանգամանքը, որ Հայաստանից, Իրանից, Ադրբեջանից եւ յետխորհրդային ուրիշ հանրապետութիւններից արեւելահայերէն խօսողների մեծ տեղաշարժերի (արտագաղթի) հետեւանքով Սփիւռքի լեզուական քարտէզին զգալիօրէն աւելացաւ արեւելահայերէնը, եւ **սփիւռքահայերէն**ը սկսեցին գործածել արդէն արդի հայերէնի երկու ճիւղերի համար էլ, ինչպէս նաեւ արեւմտահայերէնի ու արեւելահայերէնի եւ տեղական լեզուների մի խառնուրդ ներկայացնող խօսակցական հայերէնն անուանելու համար:

Սփիւռքահայերէն բառը մասնաւորապէս գործածւում է լեզուի աղաւաղումը շեշտելու եւ հայերէնի աղաւաղուած տարբերակն անուանելու համար:

Սփիւռքահայերէնը հայերէնի բառարաններում չի գրանցուել. թերեւս համաձայն չլինելով նրա գոյութեան հետ կամ այն ոչ-գիտական անուանում համարելով: Ահա մէկ օրինակ՝ «.... ***սփիւռքահայերէն** կամ ֆրանսահայերէն կոչուած լեզու չկայ*»[6] (այստեղ յիշենք *Հարթօնք*ի արդէն յիշատակուած վերնագիրը՝ «Մենք **սփիւռքահայերէն** կը խօսինք»):

Բնական է, որ ամբողջ հայ ժողովրդին պատկանող լեզուն հայերէնն է. դա կասկածի տակ չի առնւում: Պարզապէս **սփիւռքահայերէն** կազմութիւնը հրապարակախօսական ոճին բնորոշ բառ է եւ սովորաբար գործածւում է հայրենիքից դուրս հայերէնի խնդիրների, հայոց լեզուի լիարժէք իմացութեան, մաքրութեան մասին գրելիս կամ խօսելիս: Միայն երբեմն բանաւոր խօսքում այս բառի գործածութիւնը չիմացութեան հետեւանք է. որոշ արեւելահայեր **սփիւռքահայերէն** բառով կոչում են սփիւռքում գործածուող արեւմտահայերէնը:

Բառն այժմ հայերէն լեզուաւանունների գիտական անուանացանկում տեղ չունի, բայց չի բացառւում, որ այն երբեւէ ներմուծուի գիտական (հանրալեզուաբանական, սփիւռքագիտական) խօսք:

Մեր կարծիքով **սփիւռքահայերէն**ը հարկաւոր է գրանցել հայերէնի բառարաններում ոչ միայն այն բանի համար, որ տեւական գործածութեամբ ամրակայուած բառային իրողութիւն է, այլեւ հաշուի առնելով այն, որ ըսփիւռքում կիրառուող խօսակցական հայերէնի իրական վիճակը (երբեմն ծանր, նոյնիսկ աղէտալի) ներկայացնող բառ է: Բառը հարկաւոր է գրանցել բառարաններում, ինչպէս որ արձանագրուել են **սփիւռքահայ**ը եւ սփիւռքի հայերի հաւաքական ամբողջութիւնը նշանակող **սփիւռքահայութիւն**ը[7]:

---

[5] Յակոբ Չոլաքեան, «Արեւմտահայերէն-արեւելահայերէն. մերձեցման հարցեր» (https://aztag19.rssing.com/chan-52847176/all_p112.html. մուտք՝ 25.03.2025 թ.):

[6] Ս. Տիոյեան, Ա. Փիշենկճեան, *Արեւմտահայերէնի արդի վիճակը հայկական գաղթօճախներում (Արեւմտեան Եւրոպա)*, Հր. Աճառեանի ան. լեզուի ինստիտուտ, Երեւան, 2017, էջ 109:

[7] Դաւիթ Գիւրջինեան, «Հայ հաւաքականութիւն նշանակող հայերէն բառային միաւորները», *Վէմ*, 2:2018, էջ 118:

ԱՐԱԲԱՀԱՅԵՐԷՆ

Հայկական համայնքներ կան արաբական մի շարք երկրներում (Լիբանան, Սուրիա, Եգիպտոս, Իրաք, Յորդանան, Պարսից ծոցի երկրներ եւն.):

Կազմուել է ընդհանուր՝ չտեղայնացնող, չտարորոշող հիմքով **արաբահայերէն** հազուադէպ բառը: Մեր ունեցած օրինակները ԻԱ. դարի մամուլից են, աւելի վաղ գործածութեան նմուշներ չունենք: Այսպէս. «*Նորագիւտ բառ մը, մանաւանդ եթէ կը դրուի շրջանառութեան (հոգ չէ թէ սահմանափակ) կը բարեխառնէ **արաբահայերէն** “առաջ որ”երով ապականած մըթնոլորտը*»[8], «*Մինչ այդ, ականատես պիտի ըլլանք **արաբահայերէնի**, թըրքահայերէնի, ամերիկահայերէնի, ֆրանսահայերէնի ծնունդին*»[9], «*Քիչ մը նաց, որ ըսէր՝ ֆրանսահայերէն, ամերիկահայերէն, **արաբահայերէն**...*»[10]: Ինչպէս տեսնում ենք, վերջին երկու նախադասութիւններում գործածուել է համանման բառերի հետ, որ բնորոշ է այս կարգի բառերի կիրառութեանը: Եթէ **եգիպտահայերէն**ի եւ **լիբանանահայերէն**ի պարագայում բառակազմական հիմք են դարձել երկրանունները, որոնք յստակօրէն ցոյց են տալիս, թէ ո՛ր երկրի հայերէնի մասին է խօսքը, ապա այստեղ բառակազմական հիմքը **արաբերէն** կամ **արաբական** բառերից մէկի առաջին բաղադրիչն է: *Բագին*ի խմբագրականում ասւում է, որ մի շարք դէպքերում կարծում ենք, թէ հայերէն ենք խօսում, այնինչ դա հայերէն բառերով անգլերէն կամ արաբերէն խօսելու պէս է:

Արաբահայերէնը նոր է, սակայն նրան մտովի զուգորդուող **արաբահայ**ը բաւական հին է. հարիւրամեայ պատմութիւն ունի: Իբրեւ բառակազմական միաւոր՝ **արաբահայ**ը Ի. դարի սկզբի իրողութիւն է, ժամանակագրական առումով **եգիպտահայ**ից յետոյ երկրորդը[11]:

Եթէ համեմատենք ընդհանուր անուան արժէք ունեցող **սփիւռքահայերէն** եւ **արաբահայերէն** բառերը, ապա պիտի նկատենք, որ առաջինը համընդգրկուն՝ չտարորոշուած բնոյթ ունի, այնինչ երկրորդը տարածքային (տարածաշրջանային) որոշակի սահմանափակում ունի: Միաժամանակ նշելի է, որ **սփիւռքահայերէն**ը որեւէ օտար լեզուի վերաբերեալ յուշում չի պարունակում, իսկ **արաբահայերէն**ը յստակ ցուցիչ ունի:

Համեմատաբար նոր կազմութիւն է, բառարանային գրանցում չունի:

---

[8] Ա. Իւրնէշլեան, «Անիծուի՛ «բայց»ը», *Արարատ բացառիկ*, 2011, էջ 88:

[9] [Յակոբ Պալեան], «Հայերէն բառերու, ուղղագրութեան եւ զոյգ աշխարհաբարներու մասին» (խմբագրական), *Բագին*, 3:2015, էջ 2:

[10] Յակոբ Չոլաքեան, «Արեւմտահայերէն-արեւելահայերէն» (https://aztag19.rssing.com/chan-52847176/all_p112.html. մուտք՝ 25.03.2025 թ.):

[11] Դաւիթ Գիւրջինեան, «Արտագաղթի եւ սփռման պատմութիւն. հայերէնի «արաբական երկրների հայ» բառաիմաստային խումբը», *ՎէմՀ*, 2:2019, էջ 143:

Սկսած ԺԷ. դարից՝ հայերը անձնական, կրթական, տնտեսական, քաղաքական, կրօնական եւ այլ հանգամանքներից ելնելով մեկնել են Նոր երկիր: Հայութեան գաղթը զանգուածային բնոյթ է ստացել Օսմանեան կայսրութիւնում կազմակերպուած շարունակական հալածանքների, ջարդերի եւ յատկապէս Հայոց Ցեղասպանութեան պատճառով, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան անկումից յետոյ: 1920ին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում բնակւում էր շուրջ 100 հազար հայ[12], Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքից, Հայաստանից ծայր առած գաղթի հետեւանքով այժմ այդ երկրում կայ մէկ միլիոնից աւելի հայ[13]:

Ամերիկահայութեան կարեւոր խնդիրներից մէկը այլալեզու ամենակուլ միջավայրում հայերէնի պահպանումն է, որը, սակայն, մեծ դժուարութիւնների է հանդիպում. հսկայական է անգլերէնի ազդեցութիւնը: ԱՄՆի հայութեան շրջանում ձեւաւորուած հայերէն խօսուածքը լեցուն է ամերիկեան անգլերէնից փոխառուած բառերով ու արտայայտութիւններով, անգլերէն հիմքերով ու հայերէնի բառակազմական օրինաչափութիւններով ստեղծուած լեզուական միաւորներով, պատճէնումներով ու կիսապատճէնումներով, նկատելիօրէն տարբերւում է հնչերանգով: Լեզուական այդ որակն անուանելու համար ստեղծուել է **ամերիկահայերէն** բառը, որն ի տարբերութիւն **սփիւռքահայերէն**ի, տեղային ընդգրկում ունեցող անուանում է:

Ամերիկահայերէն բառը Ի. դարի կէսերի կազմութիւն է, ստեղծուել է արեւմտահայերէնում: Այսպէս. «*Այսօր, փաստօրէն, մենք ունինք լեզուներու Բաբելոն մը արտասահմանի մէջ, որ ընդհանրապէս արեւմտահայերէն է, բայց սկսած է վերածուիլ **ամերիկահայերէնի**, ֆրանսահայերէնի կամ լիբանանահայերէնի, եթէ թոյլատրելի է նման բացատրութիւնը*»[14]: Ինչպէս տեսնում ենք, **ամերիկահայերէն**ի հետ գործածուել են տարբեր երկրների հայ համայնքներում գործածուող հայերէնի տարատեսակների երկու ուրիշ անուանումներ: Յետագայ շարադրանքում եւս կը տեսնենք, որ տեղային անուանումները յաճախ գործածւում են հենց այդպիսի խօսքաշարերում, որտեղ թուարկւում են արդի հայերէնի սփիւռքեան տարատեսակները:

---

[12] *Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն, միջնադարից մինչեւ 1920ական թուականներ, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի հայկական գաղութները, հտր. 3, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի հայկական գաղութները,* Պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2013, էջ 205, 224-25:

[13] *Հայ սփիւռք հանրագիտարան,* Երեւան, «Հայկական հանրագիտարան», 2003, էջ 33. նաեւ՝ Կ. Դալլաքեան, *Հայ սփիւռքի պատմութիւն (համառօտ ակնարկ),* «Զանգակ-97», Երեւան, 2004, էջ 256-57:

[14] «Համազգային լեզուի եւ ուղղագրութեան մասին», *Երեւան, քաղաքական եւ մշակութային շաբաթաթերթ* (Սոֆիա), 10 Ապրիլի, 1964, էջ 1 (մէջբերում՝ Նիւ Եորքի *Լրաբեր* թերթի առաջնորդող յօդուածից):

Ամերիկահայերէնը գործածւում է ինչպէս բանաւոր, այնպէս էլ գրաւոր խօսքում: Գրաւոր խօսքում երբեմն առնւում է չակերտների մէջ, որը նորոյթի եւ անսովորութեան ու որոշ պայմանականութեան մի նշան է: Օրինակ՝ «*Ես դժուարանում եմ նոյնութեամբ վերարտադրել բիթլիսահայերէնի եւ «**ամերիկահայերէնի**» իւրայատուկ շաղախով արուած այդ պատմութիւնը*»[15]: Յետագայում բառն աւելի շատ տեսնում ենք առանց չակերտների: Օրինակ՝ «*Ան հարցումներուն կը պատասխանէր վարժ հայերէնով մը. աւելի վարժ քան իր խօսակիցներուն ... **ամերիկահայերէնը**, Խարբերդի համեմնեռով*»[16], «*Դա այն արեւմտահայերէնը չէր, որով խօսել ու ստեղծագործել են մեծն Դուրեանը, Մեծարենցը, Վարուժանը ... «Գլենդէլ-լայֆի» հերոսների ներկայացրած հայերէնը մի ահաւոր դժուարամարս կերակուր էր՝ նոր **ամերիկահայերէն** ժարգոնով ... համեմուած*»[17]: Սա նշանակում է՝ բառն արդէն անսովորութեան կնիք չունի, եւ լեզուակիր հասարակութիւնն ընդունել է այն:

Լեզուանուանական այս միաւորը գիտական եզրոյթ դառնալու ներուժ ունի, եթէ, իհարկէ, ԱՄՆում կիրառուող հայերէնի վերաբերեալ հանրալեզուաբանական ուսումնասիրութիւններ կատարուեն, եւ **ամերիկահայերէն** բառն աւելի շատ գործածուի: Տարբեր յատկանիշերով **ամերիկահայերէն**ը համեմատելի է **ամերիկերէն** «ամերիկեան անգլերէն» բառի հետ:

Ամերիկահայերէն բառն առայժմ բառարանային գրանցում չունի, չնայած որ բազմաթիւ գործածութիւններ կան, ընդ որում Սփիւռքի տարբեր համայնքներում եւ Հայաստանում, տարբեր տասնամեակներում: Կարծում ենք, որ այս բառը վաղ թէ ուշ կ'արձանագրուի բառարաններում, քանի որ ԱՄՆի հայերէնը իւրայատուկ դրսեւորումներ ունի: Աւելին, ԱՄՆի որոշ վայրերում գիրկընդխառն հանդէս են գալիս խօսակցական արեւելահայերէնն ու արեւմտահայերէնը, որոնց գումարւում է ամերիկեան անգլերէնը՝ իր իշխող ազդեցութեամբ:

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԵՐԷՆ / ԻՐԱՆԱՀԱՅԵՐԷՆ

Պարսկաստանում հայերը դարաւոր ներկայութիւն ունեն:

Պարսկահայերի խօսքը որոշակիօրէն տարբեր է ընդհանուր արեւելահայերէնից. հայաստանցիները մասնաւորապէս խօսքի հնչերանգից դիւրութեամբ կարողանում են զգալ (կամ կռահել), որ խօսողը պարսկահայ է: Իհարկէ, ոչ մասնագէտները չեն կարող տարբերակել բարբառային ինչ-ինչ առանձնայատկութիւններ. նրանց համար դա Իրանի հայերի խօսակցական լեզուն է:

---

[15] Վահագն Դաւթեան, *Բարի հսկան: Հանդիպումներ Վիլիամ Սարոյեանի հետ*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1979, էջ 18:

[16] Արամազդ, «Ամերիկահայ նամականի», *Արեւ օրաթերթ*, 16 Մարտ 1970, էջ 2:

[17] https://blognews.am/arm/news/226078/. մուտք՝ 6.02.2025 թ.:

Պարսկաստանի (1935ից՝ պաշտօնապէս Իրան) հայերէնը տարբերակելու համար կազմուել է **պարսկահայերէն** բառը: Օրինակ՝ «*Վերջերս Թեհրանում էի: Բախտս բերեց՝ հանդիպեցի տաքսու մի հայ վարորդի ... մի քանի «**պարսկահայերէն**» բառ սովորեցրեց. օրինակ՝ չգիտէի, որ ֆուտբոլի մրցավարը կարող է նաեւ «իրաւարար» կոչուել կամ մեր հայկական աւանդական «սվետաֆորը»՝ «ճրագ»*»[18]: **Պարսկահայերէն** բառը չակերտներում դնելը վկայում է, որ գործածողը (Նարեկ Վան Աշուղաթոյեան) զգացել է նորոյթը, բառի անսովորութիւնը, աւանդոյթից դուրս լինելը:

Պարսկահայերէն բառի դիրքերն ամրապնդուեցին, երբ այն լատինատառ տառադարձութեամբ վերջերս յայտնուեց անգլերէն գրքի վերնագրում, ընդ որում՝ **իրանահայերէն**ի զուգակցութեամբ: Այսպէս՝ *A Grammar of Iranian Armenian. Parskahayeren or Iranahayeren*[19]: Սրանք հետազօտուող բառաիմաստային խմբի միաւորների մէջ եզակի են այն առումով, որ հայերէն ձեւաւորմամբ՝ չթարգմանուելով գործածուել են օտարալեզու գրոյթում:

Պարսկահայերէն կամ **իրանահայերէն** է կոչւում արեւելահայերէնի այն տարբերակը, որ վերջին դարերի ընթացքում ձեւաւորուել ու զարգացել է իրանահայ համայնքում՝ Թեհրանում, Նոր Ջուղայում եւ այլուր: Սա պարսկահայերի կամ իրանահայերի, ԱՄՆի Քալիֆորնիա նահանգում եւ ուրիշ տեղերում բնակուող նախկին իրանահայերի ու նրանց սերունդների արեւելահայերէն խօսքն է. հմմտ. **պարսկահայ**, որ աւանդաբար է գործածւում, եւ **իրանահայ**, որ վերջին շրջանում Հայաստանում, համայնքի ներսում եւ այլուր նախընտրելի է պաշտօնական մակարդակում[20]:

Եթէ միւս կազմութիւնների պարագայում շեշտւում էր օտար լեզուի ազդեցութիւնը, ապա այս պարագայում պատկերն այլ է. պարսկահայերի կամ իրանահայերի հայերէն խօսքը ընդհանուր գրական արեւելահայերէնից տարբերւում է բարբառային իւրայատկութիւններով:

Լեզուաբանական երկու միաւորներն էլ որեւէ բառարանում գրանցուած չեն:

ՀՆԴԿԱՀԱՅԵՐԷՆ

Հնդկաստանի հայ գաղութը, որը կազմաւորուել է ԺՋ. դարում, ստուարացել է ԺԷ.-ԺԸ. դարերում Պարսկաստանից, մասնաւորապէս Նոր Ջուղայի հայերի գաղթի հետեւանքով (շուրջ 20-25 հազար մարդ)[21]: Ի. դարի սկզբներին հնդկահայ գաղթավայրն աշխուժացաւ նոր եկող գաղթական-

[18] https://mediamax.am/am/authors/1252/. մուտք՝ 20.02.2025 թ.:

[19] H. Dolatian, A. Sharifzadeh, B. Vaux, *A Grammar of Iranian Armenian. Parskahayeren or Iranahayeren*, Language Science Press, Berlin, 2023:

[20] Դաւիթ Գիւրջինեան, «"Պարսկաստանում ապրող հայ" նշանակող բառերը. իմաստակառուցուածքային եւ բառարանագրական քննութիւն», *ՎԷմ*, 1:2018, էջ 76-78:

[21] *Հայ սփիւռք հանրագիտարան*, էջ 357:

ների շնորհիւ. հայերի թիւը հասաւ երկու հազարի[22]: Հնդկահայ համայնքն անկում է ապրել 1947ին Հնդկաստանի անկախութեան ձեռքբերումից յետոյ, երբ որպէս անգլիահպատակներ՝ հնդկահայերը գաղթեցին Պիրմա, Ինտոնեզիա, Աւստրալիա, Անգլիա եւն.: Այժմ գործում է Կալկաթայի Հայոց մարդասիրական ճեմարանը, որի սաները հիմնականում հայաստանցիներ եւ պարսկահայեր են:

Հնդկահայ գաղութի լեզուն, ինչպէս այլերկրեայ համայնքների խօսակցականը, դրսեւորել է որոշ իւրայատկութիւններ, որի արտացոլումն է դարձել **հնդկահայերէն** բառը (հմմտ. **հնդկահայ**, **հնդկահայութիւն**): Ի. դարի առաջին կէսի կազմութիւն է, որի գործածութեան վկայութիւնները բացառապէս արեւմտահայերէնից են: Այսպէս. «*1839ի Նոր Կտակարանը ... լեզուաբանական մեծ շահեկանութիւն ունի մասնաւորապէս զուտ **Հնդկահայերէնի** կամ հին Նոր-Ջուղայերէնի ռամկօրէնին համար, որով հրատարակուած է*»[23], «*Գիտէր խօսել զարդարուն լեզուով, **հնդկահայերէն**՝ սրամիտ եւ զուարճալի մանրավէպերով համեմուած*»[24]: Սրանք եզակի՝ մինչ այժըմ չնկատուած կիրառութիւններ են, ուստի ամենեւին զարմանալի չէ, որ **հնդկահայերէն**ը բառարաններում չի գրանցուել:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԵՐԷՆ

Ազգային եւ մշակութային աւանդոյթներով հարուստ եգիպտահայ համայնքը (հայերը կենտրոնացած են Գահիրէում եւ Աղեքսանդրիայում), որի արդի պատմութիւնը սկսւում է Ի. դարի քսանականներից, աշխարհաքաղաքական, տնտեսական եւ այլ գործօնների հետեւանքով այժմ խիստ նուազել է. երկրում մնացել է միքանի հազար հայ: Հայախօս համայնքում տպուել են *Յուսաբեր* (1913ից), *Արեւ* (1908ից), *Ջահակիր* (1948ից) թերթերը, բառարաններ եւն.: Մշակութային աշխուժ համայնքում, սակայն, մտաւորականները դժգոհ են եղել հայերէն խօսքի որակից: Ի. դարի կէսերին կազմուել է **եգիպտահայերէն** բառը, որը ժամանակագրութեան առումով «այս կամ այն երկրում գործածուող հայերէն» նշանակութեամբ բառերի մէջ առաջիններից է: Օրինակ՝ «*Հիմա մենք եւս կը խօսինք ու կը գրենք տարբեր լեզուներ,- ամերիկահայերէն, ֆրանսահայերէն, սովետահայերէն, պարսկահայերէն, **եգիպտահայերէն***»[25]: Համանման կազմութիւնների այս շարքի

---

[22] Ա. Գ. Աբրահամեան, *Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, հտր. Բ.*, «Հայաստան», Երեւան, 1967, էջ 269:

[23] Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան, *Ամբողջ երկեր, Ջ, հնդկահայք. տպաւորութիւններ եւ տեղեկութիւններ (պատկերազարդ)*, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1941, էջ 98:

[24] Սիմոն Վրացեան, *Կեանքի ուղիներով: Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հտր. 1*, Յուսաբեր, Գահիրէ, 1955, էջ 269:

[25] [Խմբագրական *Յուսաբեր*ի], «Կլիմայ...», *Յառաջ* (Փարիզ), 4 Յուլիսի 1954, էջ 2:

վերջում **եգիպտահայերէն**ն է յիշատակուել, քանի որ լրագրային նիւթը նախ տպուել է Գահիրէի *Յուսաբեր*ում, այսինքն՝ խօսքը վերաբերել է Եգիպտոսի հայ համայնքի խօսակցական լեզուին: Բառի առաջին բաղադրիչը **Եգիպտոս** երկրանունն է կամ **եգիպտական** ածականի բառակազմական հիմքը՝ **եգիպտ**:

Տասնամեակներ անց *Արեւ*ի խմբագրականում Աւետիս Եափուճեանը ներկայացնում է եգիպտահայոց, յատկապէս երիտասարդների հայերէնի վիճակը՝ նշելով, որ նրանց հայերէնը այնքան է խառնուած արաբերէնին, որ լսողը չի հասկանում՝ արաբախառն հայերէ՞ն է խօսուածը, թէ՞ հայախառն արաբերէն. լեզուական այդ որակին աւելանում են անգլերէն եւ ֆրրանսերէն բառերը, ծնողներից ժառանգած թուրքերէն միաւորները, ապա հարց է տալիս. «*Արդեօք լեզուաբանները **եգիպտահայերէնը** իմանալո՞վ է, որ հաստատեր են, թէ հայերէն լեզուն միջազգային լեզու ըլլալու ամէն հաւանականութիւն ունի*»[26]:

Ինչպէս տեսնում ենք, **եգիպտահայերէն**ի գործածութեան նմուշներն արեւմտահայերէնից են: Բառն արեւելահայերէն խօսքում չի հանդիպում:

Դիպուածային կազմութիւն է, բառարանային միաւոր չի դարձել:

ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅԵՐԷՆ / ԼԻԲԱՆԱՀԱՅԵՐԷՆ

Լիբանանի արդի հայ համայնքի ձեւաւորումն սկսւում է Ի. դարի 20ականներից, երբ Կիլիկիայի պարպումով Լիբանանի ներկայիս տարածքը ուղղուեց բռնագաղթուածների հոսքը: Տասնամեակներ անց այս համայնքը դարձաւ Սփիւռքի բազմամարդ եւ ամենաճաղկուն գաղութներից մէկը, Պէյրութը՝ Սփիւռքի մտաւոր հզօր կենտրոնը՝ բազմաթիւ դպրոցներով, համալսարանով, միութիւններով ու ակումբներով, հրատարակչատներով, պարբերականներով, ռադիոժամերով: Այստեղ է գործում Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը:

Լիբանանում բնակուող հայերին անուանելու համար կազմուել եւ գործածւում է **լիբանանահայ** բառը, հանդիպում է (սրանից մօտ հարիւր տարի առաջ) դրա **լիբանահայ** տարբերակը[27]: Վերջինս արեւելահայերէնում չի գործածւում:

Լիբանանահայ եւ **լիբանահայ** բառերը հիմք են դարձել երկու այլ բառերի՝ ընդհանուր հայերէն **լիբանանահայերէն** եւ արեւմտահայերէն հազուադէպ **լիբանահայերէն**: Օրինակներ՝ «*Այս երեւոյթը ոչ թէ արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի միջեւ գոյութիւն ունեցող տարբերութեանց հետեւանքն է, այլ հետեւանքն է "**լիբանահայերէն**"ի, "պարսկահայերէն"ի եւ "հայաս-*

[26] [Ա. Եափուճեան], «Հայերէնի ողջակիզումը»:

[27] Դ. Գիւրջինեան, «Արտագաղթի եւ սփռման», էջ 150:

տանահայերէն"ի միջեւ փիրող տարբերութեանց»[28] եւ *«Առաջանում են արեւմտահայերէնի մի շարք տարբերակներ՝ **լիբանանահայերէն**, ֆրանսահայերէն, ամերիկահայերէն...»*[29]:

Լիբանանահայերէնը հետաքրքրական է որպէս բառակազմական իրողութիւն, ինչպէս նաեւ որպէս բառի հանրալեզուաբանական նշանակութեան ցուցիչ: Միաժամանակ պիտի նշել, որ Լիբանանի հայ համայնքում **լիբանանահայերէն** բառի մասին մեր հարցումների ժամանակ հանդիպեցինք անըմբռնողութեան, զարմանքի, բառը երբեմն անգամ վրդովմունք առաջացրեց:

Փաստ է, որ տարբերակային այս բառերը գոյութիւն ունեն, բայց հարց է, թէ սակաւաթիւ գործածութիւնների հիման վրայ դրանք բառարաններում արձանագրելի՞ են, թէ՞ ոչ. մասնաւորապէս՝ **լիբանանահայերէն**ը:

ՅՈՒՆԱՀԱՅԵՐԷՆ

Յունաստանի հայ համայնքը ձեւաւորուել է առաջին համաշխարհային պատերազմից յետոյ, երբ Ցեղասպանութիւնից փրկուած հայերի ստուար զանգուածներ ներհոսեցին երկիր[30]: **Յունահայ** «Յունաստանում ապրող հայ», **յունահայութիւն** «Յունաստանի հայերի հաւաքական ամբողջութիւնը» բառերը կային, երբ կազմուեց **յունահայերէն**ը:

Յունահայերէն բառը նշանակում է «Յունաստանի հայերի խօսակցական հայերէնը»: Համանման բառերի պէս դիպուածային կազմութիւն է: Գործածութեան մէկ օրինակ անցեալ դարի կէսերի սփիւռքահայ մամուլից. *«Մի՛ զարմանաք, երբ ըսենք թէ՝ նոր լեզու մը սկսած ենք սրտեղծել,- **յունահայերէն**»*[31]: Իդէպ, բառը պարունակող նիւթի վերնագիրն **«Յունահայերէն»** է: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է Յունաստանի հայերի, մասնաւորապէս երիտասարդների, հայերէն խօսքում յունարէն բառերի անհարկի առատութեանը, հայերէն բառերի սխալ շեշտադրմանը յունարէնի նմանութեամբ:

Յունահայերէն բառը գործածուել է նաեւ արեւելահայերէնում: Օրինակ՝ *«Սափրագլուխ երիտասարդը հայերէն էր աղօթում, երկրորդ ցեղակրօնը՝ **յունահայերէն**»*[32]: Փաստացի բառը գործածուել է արդի հայերէնի գրական երկու տարբերակներում էլ, ընդ որում՝ ոչ մէկական անգամ. գործածու-

---

[28] Ք. Բագրատունի, «Ախտաճանաչում», *Հայրենիք, ազգային, քաղաքական եւ գրական օրաթերթ*, 2 Դեկտեմբերի 1981, էջ 1:

[29] Ռ. Կ. Սաքապետոյեան, *Արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի բառապաշարային առանձնայատկութիւնները*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 2004, էջ 135:

[30] Դալլաքեան, էջ 245:

[31] Ա. Շահան, «Յունահայերէն», *Ազատ օր օրաթերթ*, 2 Օգոստոսի 1956, էջ 1:

[32] https://armlur.am/53877/. մուտք՝ 24.03.2025 թ.:

թեան այլ օրինակներ կը տրուեն ստորեւ՝ լեզուանուանական ուրիշ միաւորների կապակցութեամբ:

Ի. դարի կէսերից շրջանառուող այս բառը բառարանագիրները չեն նկատել (կամ պարզապէս անտեսել են):

ՖՐԱՆՍԱՀԱՅԵՐԷՆ

Ժամանակակից ֆրանսահայ գաղութի ձեւաւորումը տեղի է ունեցել Ի. դարի 20ականներին՝ պատմական եւ քաղաքական յայտնի իրադարձութիւնների հետեւանքով: Ֆրանսայում հայերի մեխանիկական աճի չափերը համազօր էին ԱՄՆի հայութեան աճին՝ գրեթէ տասնապատիկ անգամ 60-70 տարիների ընթացքում. քսանականների սկզբների 30-50 հազարանոց համայնքն այսօր կազմում է 400 հազարանոց մի վիթխարի զանգուած[33]: Չնայած հայութեան մեծաթիւ լինելուն՝ այստեղ եւս սուր է դրուած հայերէնի պահպանութեան հարցը:

Ֆրանսայում ապրող հայերի հայերէնն ունի հնչերանգային, բառապաշարային եւ լեզուամտածական իւրայատկութիւններ, որոնք ֆրանսերէնի զօրաւոր ազդեցութեան հետեւանք են: Այդ հիմքով կազմուել է **ֆրանսահայերէն** լեզուանունը: Ինչպէս տեսանք **ամերիկահայերէն** բառի կապակցութեամբ, դա Ի. դարի կէսերի կազմութիւն է, ստեղծուել է արեւմտահայերէնում: Տեղային բնոյթ ունեցող այլ անուանումներ պարունակող մի շարք բընագրային օրինակներում նոյնպէս կար **ֆրանսահայերէն**ը:

Երբեմն հանդիպում է չակերտներում: Այսպէս, օրինակ՝ «*Արեւելահայ ծնողները եւ աշակերտները սկզբնական վարանում մը կը ցուցաբերեն յաճախ «սփիւռքահայերէն»ի կամ «**ֆրանսահայերէն**»ի դասաւանդութիւններու նկատմամբ*»[34]: Չակերտներում է դրւում ոչ միայն բառի անսովորութեան պատճառով, այլ նաեւ որպէս դրա գոյութեան նկատմամբ որոշակի անհամաձայնութեան կամ անընդունելիութեան նշան:

Բառարաններում չի գրանցուել:

ԱՐԺԱՆԹԻՆԱՀԱՅԵՐԷՆ / ԱՐԳԵՆՏԻՆԱՀԱՅԵՐԷՆ

Լատինամերիկեան սպանախօս ամենամեծ երկրի՝ Արժանթինի հայ համայնքը համեմատաբար երիտասարդ է (սկսել է կազմաւորուել հիմնականում երկրորդ համաշխարհային պատերազմից յետոյ): Ի. դարի վերջին այստեղ ապրում էին 70-80 հազար հայեր, որոնք տեղաբաշխուած էին Պուենոս Այրէս, Քորտոպա, Մենտոսա եւ այլ քաղաքներում, ունեն թեմ, եռանդուն գործում են մշակութային, հայրենակցական եւ միքանի տասնեակ

[33] Դալլաքեան, էջ 220:

[34] Տիոյեան, Փիշենկճեան, էջ 109:

ուրիշ կազմակերպութիւններ, ամէնօրեայ եւ միօրեայ դպրոցներ, ռադիոժամեր[35]:

Հայերէնում երկրի անունը երկու տարբերակ ունի՝ արեւելահայերէն **Արգենտինա**, արեւմտահայերէն **Արժանթին** (հմմտ. **Բելգիա-Պելճիքա**, **Բրազիլիա-Պրազիլ**, **Շվէյցարիա-Զուիցերիա**, **Ուրուգվայ-Ուրուկուէյ**, **Սիրիա-Սուրիա** եւն.)[36]: Տեղանուան երկու տարբերակների հիմքերով կազմուել են **արգենտինահայ** եւ **արժանթինահայ**, ապա նաեւ **արգենտինահայերէն** եւ **արժանթինահայերէն** բառերը: Ի. դարի վերջին քառորդին նախ կազմուել է արեւմտահայերէն բառը՝ **արժանթինահայերէն**ը: Այսպէս՝ «*Հեռու չէ այն օրը (եւ ասիկա ցաւ է), երբ պիտի ունենանք "լիբանահայերէն", "ֆրանսահայերէն", "**արժանթինահայերէն**" եւ այլ լեզուներ*»[37]: Յետագայում շրջանառութեան է դրւում արեւելահայերէն տարբերակը՝ «*Առաջանում են արեւմտահայերէնի մի շարք տարբերակներ՝ լիբանանահայերէն, ֆրանսահայերէն, ամերիկահայերէն, յունահայերէն, **արգենտինահայերէն** եւ այլն*»[38]: Այս կազմութիւնները նշանակում են «Արգենտինայի խօսակցական (արեւմտա)հայերէն»:

Արժանթինահայերէնի եւ **արգենտինահայերէն**ի վերոբերեալ օրինակները գրաւոր խօսքում գործածուելու եզակի նմուշներ են: Տարբերակներից ոչ մէկն էլ որեւէ բառարանում չկայ:

ՍՊԱՆԱՀԱՅԵՐԷՆ

Սպանիայում հայ համայնքի ձեւաւորումը վերաբերում է 1990ականներին, երբ փլուզուեց Խորհրդային Միութիւնը: Տնտեսական ճգնաժամի եւ պատերազմի պատճառով ու լաւ կեանք գտնելու յոյսով մեծաթիւ հայաստանցիներ արտագաղթեցին արեւմտեան աշխարհ, այդ թւում եւ Սպանիա: Մինչ այդ այս երկրում կային փոքրաթիւ հայեր Մերձաւոր Արեւելքից եւ Իրանից: Հայերի թիւը 2003ին շուրջ 5 հազար էր[39], վերջին տարիների տուեալները միանշանակ չեն՝ 10 հազար, անգամ 40 հազար[40]: Համայնքի լեզուն առաւելաբար արեւելահայերէնն է:

Արդեօք հիմքեր կայի՞ն (**ի)սպանահայերէն** բառ ստեղծելու համար: Դիտարկենք այս նախադասութիւնը. «*Հեռու չէ այն ժամանակը, երբ կը զա-*

---

[35] Դալլաքեան, էջ 277-80:

[36] Ռ. Կ. Սաքապետոյեան, *Արեւմտահայերէն-արեւելահայերէն ուղղախօսական-բացատրական բառարան*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան 2000, էջ 331-32:

[37] Բագրատունի, էջ 1:

[38] Սաքապետոյեան, *Արեւելահայերէնի եւ արեւմտահայերէնի բառապաշարային*, էջ 135:

[39] *Հայ սփիւռք հանրագիտարան*, էջ 212:

[40] Վ. Հովեան, «Համեմատական սփիւռքագիտութիւն. յունական փորձ», *21-րդ դար*, 3(79):2018, էջ 109:

*նազանենք նաեւ ֆրանսահայերէնը պոլսահայերէնից, ամերիկահայերէնը յունահայերէնից, լիբանանահայերէնը **իսպանահայերէնից***»[41]: Լեզուաբանական նոյնակառուցուածք միաւորներն անուանում են արեւմտահայերէնի այն տարբերակները, որոնք կիրառւում են Ֆրանսայում, Կ. Պոլսում, ԱՄՆում, Յունաստանում, Լիբանանում: Փոքր-ինչ այլ է (**հ)սպանահայերէն**ի պարագան: Այստեղ խօսքը միայն Սպանիայի հայերէնի մասին չէ, այլ, ենթադրւում է, նաեւ սպանալեզու երկրներում գործածւող հայերէնի, աւելի շատ՝ Արժանթինի եւ Ուրուկուայի կամ էլ, օրինակ, Վենեզուելայի: Թէպէտ որեւէ խօսքաշարում այն կարող է վերաբերել հենց Սպանիային: Այդ դէպքում, իհարկէ, խօսքն արդէն կ'առնչուի առաւելաբար արեւելահայերէնի այլերկրեայ մի դրսեւորմանը:

Իդէպ, նշենք նաեւ, որ վերոբերեալ նախադասութիւնն ուղղակիօրէն աղերսւում է վերեւում յիշատակուած Բագրատունու 1981ին գրած նախադասութեանը, որտեղ **իսպանահայերէն**ի փոխարէն **արժանթինահայերէն**ն է գործածուել:

Իսպանահայերէն բառը մեզ յայտնի է միայն այս գործածութեամբ, ուստի զարմանալի չէ, որ բառարաններում չի գրանցուել:

ԲՈՒԼՂԱՐԱՀԱՅԵՐԷՆ

Անցեալ դարի 20ականներին Բուլղարիայի հայ բնակչութիւնը 25 հազար էր, յետպատերազմեան հայրենադարձութեան նախօրէին՝ 35 հազար, գերազանցապէս քաղաքաբնակներ, իսկ այս դարի սկզբին անընդհատ արտագաղթի հետեւանքով նրանց թիւը շուրջ հինգ հազար է դարձել[42]: Հայերն ազգային յագեցած կեանքով են ապրել մինչեւ ամբողջատիրական վարչակարգի հաստատումը: Կազմուել եւ գործածւում են **բուլղարահայ**, **բուլղարահայութիւն** բառերը:

Արեւելահայերէն խօսքում գործածուել է **բուլղարահայերէն** կազմութիւնը՝ արդէն գոյութիւն ունեցող նոյնատեսակ բառերի համաբանութեամբ: Այսպէս՝ «*2003 թ. Սոֆիայում լոյս տեսաւ "Մենք" **բուլղարահայերէն** պատկերազարդ հանդէսը*»[43]: Թերեւս եզակի կիրառութիւն է: Դժուար է ասել, թէ Բուլղարիայում կիրառւող հայերէնն արդեօք այդքան իւրայատո՞ւկ է, որ լեզուանուանական առանձին միաւորով կոչուի: Հարցն անշուշտ այս կամ այն չափով վերաբերելի է համանման միւս կազմութիւններին նոյնպէս: Ի-

[41] Ռ. Տէր-Մերկերեան, «Արդի հայերէնի երկու տարբերակների փոխներգործութեան շրջանակները», *Պատմաբանասիրական հանդէս*», 1:2001, էջ 91:

[42] Դալլաքեան, էջ 246, 248:

[43] Ս. Բաղդասարեան, «Բուլղարահայ համայնքը եւ նրա դերը Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Բուլղարիայի Հանրապետութեան յարաբերութիւններում (1991-2008 թթ.)», *Բանբեր հայագիտութեան, հայագիտական միջազգային հանդէս*, 1:2019, էջ 70:

դէպ, չի պատահում սրա արեւմտահայերէն հնարաւոր տարբերակը եւս՝ **պուլկարահայերէն** (հմմտ. արեւմտ. **Պուլկարիա, պուլկարահայ**):

Դիպուածային է, որեւէ բառարանում չի գրանցուել:

ՅԱՐԱԿԻՑ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐ. ՊՈԼՍԱՀԱՅԵՐԷՆ

Պոլսահայերէնը նախասփիւռքեան շրջանի կազմութիւն է եւ այդ տեսանկիւնից էապէս տարբերւում է ցարդ քննարկուած բառերից: Այն միւսներից տարբեր է, քանի որ կազմուել է քաղաքանուն հիմքով (կառուցուածքային տեսանկիւնից **պոլսահայերէն**ի կողքին կարող է դրուել միայն **թիֆլիսահայերէն**ը, որ սոսկ բարբառանուն է, այն էլ սովորաբար գործածւում է Սայեաթ-Նովայի կամ Գաբրիէլ Սունդուկեանի վերաբերմամբ):

Պոլսահայերէնը հայ մամուլում հանդիպում է ԺԹ. դ. 60ականներից. կազմուել է **Պոլսոյ** կամ **Պոլսի հայերէն** կապակցութեան հիման վրայ: Օրինակ՝ «*Թուղթ Խաղացողի Կեանքը արեւելահայերէն ներկայացնելու մասին Ստեփանէն գրել է թէ՝ Պայծառ Ֆասուլեաճեանն աշխատում էր "**պոլսահայերէն** լեզուի ձեւերը փոխել եւ թիֆլիսահայերէնին նմանեցնել"*»[44]:

Բառը գործածել են Դանիէլ Վարուժանը. «*Այն աշխարհաբարը, որ կ'արտահոսի Ռ. Զարդարեանի, Արտ. Յարութիւնեանի, Նոր Մխիթարեաններուն եւ միւս արեւմտահայ գրագէտներուն գրչէն, հեռի է **պոլսահայերէն** ըլլալէն*»[45], Կ. Զարեանը. «*Ի՞նչ գեղեցիկ, ինչքան ճկուն է **պոլսահայերէնը***»[46], գիտական խօսքում՝ ծագումով պոլսահայ Հրաչեայ Աճառեանը. «*... նոյնիսկ **պոլսահայերէն** չը՛ բերեր կոր, ուր շեշտը դրուած է ը ձայնաւորի վրայ, որ առհասարակ շեշտ չի՛ ընդունում*»[47] եւ ուրիշներ:

Պոլսահայերէնը մէկից աւելի նշանակութիւն ունի: Այն նախ անուանում է արեւմտահայոց կրթական, մշակութային, հոգեւոր եւ տնտեսական կենտրոնի՝ Կ. Պոլսի բարբառը: Գործածւում է նաեւ առհասարակ «գրական արեւմտահայերէն» իմաստով, քանի որ հենց այս քաղաքի խօսակցական լեզուի հիման վրայ է ձեւաւորուել գրական արեւմտահայերէնը, որն այնուհետեւ մշակուել ու յղկուել է մամուլի, տարաբնոյթ գրականութեան եւ թատրոնի շնորհիւ: Այս տեսանկիւնից այն էականօրէն տարբերւում է արդէն յիշատակուած **թիֆլիսահայերէն**ից, որ երբեւէ գրական լեզու դառնալու միտում անգամ չի դրսեւորել:

---

[44] *Հայկական աշխարհի կռունկ, օրագիր ուսումնական եւ գրականական*, Թիֆլիս, 1-2:1866, էջ 313 (Բախտիար Յովակիմեանի, «Շեքսպիրի մուտքը հայ թատրոն», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԻԱ:2001, էջ 183-98):

[45] Դ. Վարուժան, «Եարճանեանի քերթողութիւնը», *Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով, հտր. 3*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ 161:

[46] Կ. Զարեան, *Անցորդը եւ իր ճամբան*, «Սարգիս Խաչենց»-«Փրինթինֆո», Երեւան, 2010, էջ 82

[47] Հրաչեայ Աճառեան, *Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզուի, հտր. VI*, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1971, էջ 322:

Պոլսահայերէնն ընդգրկել ենք Սփիւռքի հայերէնի տարատեսակների անուանումների այս շարքում, քանի որ այսօր էլ հայկական սփիւռքի քարտէզի վրայ Կ. Պոլիսը կարեւոր տեղ ունի, եւ բառն անուանում է հայկական հնագոյն համայնքներից մէկի այսօրուայ խօսակցական լեզուն: Ահա այսպիսի մի օրինակ՝ «*Վէպը բացարձակ գրագէտ արեւմտահայերէն լինելով հանդերձ՝* ***պոլսահայերէն****, ֆրանսահայերէն, թուրքերէնի, անգամ մի չնչին ռուսահայերէնի ակնարկով՝ շատ արդի շունչ ունի*»[48]: Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ էլ **պոլսահայերէն**ին «ընկերակցում է» **ֆրանսահայերէն**ը, իսկ **արեւմտահայերէն** բառի առկայութիւնը յուշում է, որ **պոլսահայերէն**ը մասնաւոր՝ տեղային բնոյթ ունեցող մի դրսեւորում է:

Հայերէնի մի շարք բառարաններում գրանցուել են **Պոլիս** հիմքով կազմուած **պոլսական**, **պոլսահայ**, **պոլսահայութիւն**, **պոլսեցի** բառերը[49], նոր բառերի բառարաններում՝ **պոլսամերձ**, նոյնիսկ **պոլսահայուհի**[50] եւ **պոլսավարի** «պոլսեցու նման, նրա վարքը ունեցող»[51], թարգմանական մի բառարանում՝ **պոլսաբնակ**[52], բայց մեծ գրողների ու լեզուաբանի գործածած եւ պատմական կարեւոր արժէք ունեցող **պոլսահայերէն**ը հայերէնի բառարաններում տակաւին տեղ չի գտել: Սա ցաւալի բացթողում է, որը պէտք է շտկել: **Պոլսահայերէն**ը կարող է գրանցուել հայերէնի բացատրական, հոմանիշների, բառակազմական եւ ուրիշ բառարաններում:

ԼԵՀԱՀԱՅԵՐԷՆ

ԺԴ.-ԺԵ. դարերում Ղրիմից եւ թաթարներին ենթակայ այլ բնակավայրերից հեռանալով՝ մեծ թուով հայեր հաստատուել են Լեհաստանում: Լեհահայ շրջանակներում երկար ժամանակ կիրառւում էր հայերէնը. հայերը բնականաբար խօսում էին նաեւ լեհերէն: ԺԷ. դարում հռոմէականթոլիկեան եկեղեցուն հայերի պաշտօնապէս միանալը նպաստեց նրանց ձուլման, լեհականացման եւ հայերէնի անհետացման Լեհաստանում[53]:

---

[48] Կ. Անտաշեան, «Քրիստիան Բատիկեանի "Մետաղէ երազներ" վէպը» (https://granish.org/qristian-batikyani-metaghe-erazner-vepy/. մուտք՝ 4.02.2025):

[49] *Ժամանակակից հայոց լեզուի բացատրական բառարան, հտր. 4*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1980, էջ 211. նաեւ՝ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, *Հայոց լեզուի նոր բառարան, երկրորդ հատոր*, «Կ. Տօնիկեան եւ որդիք հրատարակչատուն», Պէյրութ, 1992, էջ 718-19:

[50] Ա. Ս. Գալստեան եւ ուրիշներ, *Նոր բառեր, Դ. պրակ*, «Ասողիկ», Երեւան, 2018, էջ 133:

[51] Ս. Տիոյեան, Ա. Ֆիշենկճեան, Յ. Մարաշլեան, *Նոր բառեր արեւմտահայերէնի մէջ, գիրք Ա.*, ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ հրատ., Երեւան, 2021, էջ 114:

[52] Լ. Թորոսեան, *Ընդարձակ բառարան Հայերէնէ-Գերմաներէն*, հեղ. հրատ., Վիեննա, 2019, էջ 593:

[53] Ջ. Գալստեան, *Հայկական գաղթավայրերի առաջացումը Ուկրաինայում եւ Լեհաստանում / Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմութեան*, խմբ.՝ փրոֆ. Վ. Բ. Բար-

Լեհաստանի ներկայիս հայ համայնքը (100-120 հազար մարդ[54]) բաղկացած է առաւելաբար հայաստանցիներից: Լեհահայոց խօսուածքն անուանելու համար կազմուած եւ Ի. դարի վերջին քառորդի մամուլում հանդիպող **լեհահայերէն** բառը նրանց վերաբերմամբ չի գործածւում: Հմմտ. *«[Ա. Պիսովիչը] շօշափելի գործ է կատարել **լեհահայերէնի** բանահիւսութեան փշրանքները կորստից փրկելու... ուղղութեամբ»*[55], *«Եան Հանուշը 1886 թ-ականին լոյս է ընծայում «Լեհահայերի լեզուի մասին» խորագրով արժէքաւոր եւ իր տեսակի մէջ եզակի աշխատութիւնը **լեհահայերէն**-ֆրանսերէն-լեհերէն եռալեզու ընդարձակ բառարանով եւ լեհահայերի բարբառից բերուած նմուշներով»*[56]: Մեր օրերում բառը տեսնում ենք անգամ գիտական խօսքում. *«Գործածում են այնպիսի անձնանուններ, որոնք միեւնոյն իրողութիւնը նշանակող իւրօրինակ համանիշներ են, ինչպէս **լեհահայերէն** (այսուհետ՝ հյ.) Զափրիկ եւ լեհ. Պասքա (Pacxa) արական անունները»*[57]:

Լեզուանուանական միաւորի գործածութիւնները սփիւռքեան շրջանի իրականութեանը չեն աղերսւում. **լեհահայերէն** բառը դրանցում պատմական արժէք ունի: Բայց հնարաւոր է, որ **լեհահայերէն** բառը երբեւէ գործածուի այսօրուա՛յ լեհահայ համայնքի առնչութեամբ:

Բառարանային գրանցում չունի:

ՎԻՐԱՀԱՅԵՐԷՆ

Վրաստանում (Վիրքում) հայեր ապրում են հին ժամանակներից: Կազմուել են **վիրահայ**, այժմ հնացած **վրահայ**, երբեմն վէճերի առիթ տուող **վրացահայ**, **վիրահայութիւն** եւ ուրիշ բառեր[58]: Ունենք **թիֆլիսահայերէն** բառը, որ նշանակում է «Թիֆլիսի հայ բարբառ», սակայն այդ բառը քննարկուող լեզուանուանական միաւորների խմբի մէջ չի մտնում, քանի որ բարբառանուն է եւ այդ նշանակութեամբ այժմ չի գործածւում: Առհասարակ պիտի ասել, որ Վրաստանի հայութիւնը երբեք սփիւռք չի ընկալուել (ԺԹ. դ. առաջին տասնամեակներից Վրաստանը եւ Արեւելեան Հայաստանը միեւնոյն պետութեան՝ Ռուսական կայսրութեան մաս էին, Ի. դարի 20ականներից՝ Խորհրդային Միութեան), բացի վերջին երեք տասնամեակից, երբ Հայաստանը եւ Վրաստանը դարձել են անկախ պետութիւններ: Փոխ-

---

խուդարեանի եւ դոկտ. Զաւէն Եկաւեանի, Հայաստանի գիտութիւնների ազգային ակադեմիա, Երեւան, 1996, էջ 97:

[54] *Հայ սփիւռք հանրագիտարան*, էջ 277:

[55] Ռ. Համբարձումեան, «Լեհ հայագէտը», *Արեւ*, 19 Յունիսի 1979, էջ 2:

[56] Էդ. Սելեան, «Հայագիտութիւնը», *Երեւան շաբաթաթերթ*, 10 Նոյեմբերի 1979, էջ 2:

[57] Գ. Խաչատրեան, «Անձնանունները Կամենիցի դատարանի արձանագրութիւններում (XVI դ.)», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 1:2020, էջ 158:

[58] Դ. Գիւրջինեան, «Վրաստանում ապրող հայ» նշանակող հայերէն բառային տարբերակները, *Վէմ*, 1:2020, էջ 97-100:

ուած իրավիճակում վիրահայերը, օրինակ՝ Աջարիայում, մայրաքաղաք Թբիլիսիում ապրողները, սկսեցին ընկալուել սփիւռքի հայեր, թէպէտ Ջաւախքի հայութեան պարագայում դա դժուարընկալելի է:

Արեւելահայերէնում հանդիպում է **վիրահայերէն** դիպուածային կազմութիւնը, որը երկու իմաստով է գործածուել: Առաջին՝ «վրացու խօսած հայերէն, երբ խօսքում գործածուած բառերը հիմնականում հայերէն են, բայց մտածողութիւնը՝ վրացերէն»: Օրինակ՝ «*Այ տղա, էս վրացիներդ ինչ հետաքրքիր ժողովուրդ էք: Օրինակ դու, մաքուր խօսում ես հայերէն, բայց սփացւում է վրացերէն: Արդիւնքում մի նոր լեզու՝* ***վիրահայերէն***»[59]: Այս իմաստով **վիրահայերէն**ը տարբեր է վերը քննարկուած միւս բառերից:

Մէկ այլ խօսքաշարում **վիրահայերէն**ը կարծէք փոխարինում է **թիֆլիսահայերէն**ին: Այսպէս՝ «*Գ. Սունդուկեանը, գիտէք, շատ գործերում երկխօսութիւնները ներկայացրել է* ***վիրահայերէնով***»[60]:

Խօսքային ուրիշ միջավայրում գործածուելիս **վիրահայերէն** բառը կարող է նշանակել «*Վրաստանում գործածուող եւ վրացերէնի ազդեցութիւնը նկատելիօրէն կրող հայերէն*»: Այստեղ նկատի ունենք այն վիրահայերի հիմնականում տկար հայերէնը, որը կրում է վրացերէնի անմիջական ազդեցութիւնը (շեշտադրում, փոխառութիւններ, պատճէնումներ եւ այլ յատկանիշեր):

Եթէ **թիֆլիսահայերէն**ը բառարանային գրանցում ունի (Պ. Սեւակի գիտական խօսքում գործածուած լինելու հիման վրայ[61]), ապա **վիրահայերէն**ը՝ ոչ:

ՀՆԱՐԱՒՈՐ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայերէն վերջնաբաղադրիչով բառերի հետազօտութիւնից ակներեւ է դառնում, որ ձեւաւորուել է «սփիւռքի՝ այլերկրեայ՝ համայնքային հայերէն» նշանակող բառեր կազմելու բառակազմական մի մասնակաղապար, որի հիման վրայ տասնեակից աւելի բառեր են կազմուել: Այս բառերի նմանակութեամբ կարող են ուրիշ միաւորներ եւս ստեղծուել: Միանգամայն սպասելի են, օրինակ, արեւմտ. **ռումանահայերէն** կամ արեւել. **ռումինահայերէն**, արեւմտ. **սուրիահայերէն** կամ արեւել. **սիրիահայերէն** եւն., որոնց գործածութեան նմուշներ չունենք: Գուցէ նշուած բառային միաւորները կամ համանման կազմութիւններ գոյութիւն ունեն, բայց մոռացուել են մամուլի (յատկապէս Սփիւռքի) կամ այլ հրատարակութիւնների էջերում, կամ էլ դը-

[59] Մ. Սարգսեան, *Խաչուած քաղաքը*, «Հայաստան», Երեւան, 1996, էջ 187:

[60] Վ. Աւետիսեան, «Մենք եւ մեր բառերը» (https://soundcloud.com/armradio/29062023a-6. մուտք՝ 19.02.2025):

[61] Արտաշէս Պապոյեան, *Պարոյր Սեւակի աշխատութիւնների եւ թարգմանութիւնների բառարան*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1986, էջ 185:

րանք դիպուածաբար կազմուել են բանաւոր խօսքում, գործածուել ու անհետացել մարդկանց՝ գործածողի եւ լսողների յիշողութիւնից:

Նշենք հնարաւոր կազմութիւնների մէկ այլ ուղի: Տեսանք, որ կայ արեւել. **բուլղարահայերէն** կազմութիւնը, որի արեւմտ. **պուլկարահայերէն** տարբերակը երբեւէ կարող է մէջտեղ գալ նոր գործածութեամբ կամ եղածի վերհանումով: Այդպէս եղել է այլ բառերի պարագայում. այս կամ այն բառը, օրինակի համար՝ **ամերիկահայերէն**ը, երեւացել է նախ Սփիւռքի արեւմտահայերէն մամուլում, ապա «տեղափոխուել» արեւելահայերէնի տիրոյթ: Բայց երբեմն էլ այս կամ այն բառը մնացել է արդի հայերէնի գրական մի ճիւղի շրջանակում, ինչպէս **եգիպտահայերէն**ն է:

ՀԱՅԵՐԷՆ ԵՒ ԱՅԼԱԼԵԶՈՒ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ

Փորձենք պարզել, թէ քննարկուած լեզուանուանական միաւորներն ուրիշ լեզուներին վերաբերող հայակազմ համանման զուգահեռներ ունե՞ն արդեօք: Ուշագրաւ է, որ այդպիսիք կան. դրանք կազմուած են **ռուսերէն** բաղադրիչով: Այսպէս. **ռուսերէն** լեզուանուան մի տարբերակն է հնացած **վելիկոռուսերէն** բառը (հմմտ. արեւմտահայերէն **մեծ-ռուսերէն**), որը կազմուել է ռուս. великорусский язык լեզուանուան ազդեցութեամբ (< Великая Русь «Մեծ Ռուսիա»), **բելոռուսերէն**/**բելառուսերէն** (հմմտ. արեւմտ. **Սպիտակ-ռուսերէն**/**ճերմակ-ռուսերէն**, ռուս. белорусский), **մալոռուսերէն** (հմմտ. արեւմտ. **փոքր ռուսերէն**, ռուս. малорусский), որը համարւում էր ռուսերէնի մի խօսուածքի անուանում՝ գլխաւորապէս «ուկրաիներէն» իմաստով, **հարաւռուսերէն** (ռուս. южнорусский) բառը՝ կրկին «ուկրաիներէն» իմաստով, հազուադէպ եւ հնացած **արեւմտառուսերէն**ը, որն արեւելասլաւոնական լեզուներից ռութեներէնի (գրական լեզու էր Արեւմտեան Ռուսիայում եւ Մոլդաւական իշխանութիւնում) անուան մի տարբերակ է[62]:

Հետաքրքրական է **ֆրանգլերէն** «ֆրանսերէնի եւ անգլերէնի խառնուրդ» հայերէն խաչասերուած նորակազմութիւնը, որը **ֆրանսերէն** եւ **անգլերէն** բառերի իւրայատուկ միահիւսում է: Այն տեղ է գտել նորաբանութիւնների բառարանում[63]: Ակնյայտ է, որ **ֆրանգլերէն**ը կազմուել է օտարալեզու Frenglish եւ Franglais բառերի հետեւողութեամբ:

Կան անգլերէն այս կարգի (խառնակազմ, խաչասերուած) լեզուանուանական միաւորներ, որոնք անուանում են աշխարհի տարբեր երկրներում գործածուող անգլերէնի տարատեսակները: Զուգահեռն անցկացնում ենք երեւոյթի ընդհանրութիւնից ելնելով: Այսպէս օրինակ՝ Chinglish, որ նշանա-

---

[62] Դ. Գիւրջինեան, «Սլաւոնական լեզուների հայերէն անունների ընդհանուր նկարագրութիւնը տարժամանակեայ մօտեցմամբ», *Բանբեր Վ. Բրիւսովի անուան պետական համալսարանի, լեզուաբանութիւն եւ բանասիրութիւն*, 1(70):2024, էջ 53-60:

[63] Ս. Էլոյեան, *Արդի հայերէնի նորաբանութիւնների բառարան*, «Նայիրի», Երեւան, 2002, էջ 491:

կում է «չինական անգլերէն» եւ գործածւում է նաեւ գիտական խօսքում[64]: Նոյն կերպ էլ Spanglish (=սպաներէն+անգլերէն), Hinglish (=հինդի+ անգլերէն), Singlish (=Սինգապուր+անգլերէն)[65] եւն., մօտ երեսուն լեզուանուն (երբեմն տարբերակներով): Եթէ **հայերէն** վերջնաբաղադրիչով բառերը ցոյց են տալիս նոր հայերէնի այլերկրեայ խօսակցական տարատեսակները, ապա սրանք՝ անգլերէնի:

Հայոց լեզուի բառակազմական հնարաւորութիւնների թելադրանքով հայերէն բառերում **հայերէն** վերջնաբաղադրիչն անփոփոխ է մնում, այնինչ «անգլերէն» նշանակող բառամիաւորների պարագայում գործ ունենք խաչասերուած կազմութիւնների հետ, որոնցում վերջնաբաղադրիչը ձեւային տարբեր փոփոխութիւնների է ենթարկւում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Հայկական սփիւռքում կիրառուող հայերէնը նրա երկու ճիւղերն են՝ արեւմտահայերէնը եւ արեւելահայերէնը՝ իրենց տարբեր դրսեւորումներով: Աշխարհաբարի երկու ճիւղերի անուանումներից զատ հայ մամուլում գործածւում է մէկ այլ անուն եւս՝ **սփիւռքահայերէն**: Սա ընդհանուր անուանում է, որ ցոյց է տալիս տարբեր երկրներում օտար լեզուական զօրաւոր ազդեցութեան տակ յայտնուած սփիւռքեան հայերէնը:

Սփիւռքահայերէն բառը ենթարկուել է իմաստային փոփոխութեան. եթէ սկզբնապէս այն վերաբերում էր արեւմտահայերէնին, ապա այսօր՝ նաեւ Սփիւռքում գործածուող արեւելահայերէնին:

2. Ընդհանուր անուան արժէք ունի արեւմտ. **արաբահայերէն** կազմութիւնը, որը գործածւում է «արաբական աշխարհի երկրներում գործառող եւ արաբերէնից մեծապէս ազդուած՝ արաբախառն հայերէն»:

3. Ընդհանուր անուանումներից բացի Ի. դարում կազմուել եւ մամուլում, երբեմն նաեւ գիտական խօսքում գործածուել (ու գործածւում) են մասնաւոր՝ տեղային բնոյթ ունեցող անուանումներ՝ «այս կամ այն երկրում կիրառուող հայերէն» իմաստով: Դրանք են՝ **ամերիկահայերէն**, արեւմտ. **արժանթինահայերէն**/արեւել. **արգենտինահայերէն**, **բուլղարահայերէն**, **եգիպտահայերէն**, **իսպանահայերէն**, **լիբանանահայերէն**, **հնդկահայե-**

[64] Y. Wang, "Chinglish: An Emerging New Variety of English Language," *Journal of Cambridge Studies*, 4(1):2009, էջ 28-34:

[65] E. Casielles-Suárez, "Spanglish: The Hybrid Voice of Latinos in the United States," *Atlantis*, 39:2017, Asociación española de estudios anglo-americanos, էջ 147-68. նաեւ՝ N. Nidhi, K. Ch. Jagtar, *The Dialectics of Hinglish: A Perspective, Applied Linguistics papers*, University of Warsaw, 2018, էջ 37-51. նաեւ՝ S. N. Nourma, R. Fadhlur, "Exploring the Unique Morphological and Syntactic Features of Singlish (Singapore English)," *Journal of English in Academic and Professional Communication*, 2023, էջ 72-80:

րէն, **յունահայերէն**, **պարսկահայերէն/իրանահայերէն**, **ֆրանսահայերէն**:

4. Բառիմաստային այս խմբին է յարում **պոլսահայերէն**ը, որը ԺԹ. դարի կէսերի կազմութիւն է եւ նշանակում է ոչ միայն «Կ. Պոլսի հայ բարբառ, խօսակցական լեզու», այլեւ «գրական արեւմտահայերէն» առհասարակ: Բառը գործածւում է նաեւ որպէս այսօրուայ պոլսահայ համայնքի լեզուի անուանում: Այդպէս էլ մասամբ **լեհահայերէն** եւ **վիրահայերէն** բառերը:

5. «Այլերկրեայ՝ համայնքային խօսակցական հայերէն» նշանակող բառերը հայոց լեզուի գործածութեան տարածքները նշող միաւորներ են եւ հանրալեզուաբանական արժէք ունեն:

6. **Հայերէն** վերջնաբաղադրիչով կազմուած եւ հայերէնի տարբերակներ նշանակող բառերը առաւելապէս դիպուածային կազմութիւններ են, որոնք համաբանութեամբ ստեղծուել են ձեւաւորուած բառակազմական մասնակաղապարի հիման վրայ: Այս կամ այն դիպուածի թելադրանքով կարող են կազմուել համանման ուրիշ բառեր եւս:

7. Թէեւ Սփիւռքի հայերէնը բնորոշող բառերը խիստ հազուադէպ պատահում են նաեւ գիտական խօսքում, այնուամենայնիւ դրանք բնորոշ են մամուլի լեզուին, պատկանում են հրապարակախօսական ոճին եւ իրենց վրայ դիպուածաբանութեան դրոշմ ունեն:

8. Սփիւռքի տարբեր համայնքներում գործառող հայերէնն անուանող ընդհանուր եւ մասնաւոր անուանումները նորաբանութիւնների (կամ նոր՝ չբառարանագրուած բառերի), բառակազմական եւ ուրիշ բառարաններում չեն արձանագրուել, սակայն հնարաւոր է, որ դրանցից մէկ-երկուսը երբեւէ յայտնուեն բառարանների ցանկերում:

9. Այս լեզուանուանումներն առաջացել են գրական (կանոնական) արեւմտահայերէնից խօսակցական լեզուի զգալապէս հեռանալու եւ նկատելիօրէն աղճատուելու փաստը բացայայտուելու հետեւանքով: Շեղումները վերաբերում են օտար բառերի ներթափանցմանը, ինչպէս նաեւ օտար լեզուի շարադասական, խնդրառական ու լեզուամտածական իրողութիւնների նմանակութեանը կամ հայերէն թարգմանութեանը:

ARMENIAN LANGUAGE OF THE DIASPORA: GENERAL AND LOCAL NAMES
(SUMMARY)

DAVIT S. GYURJINYAN
gyurjidav@mail.ru

The Armenian language used in the diaspora (Սփիւռք) represents two branches of Ashkharabar: Western Armenian and Eastern Armenian, with their many dialects and local speech. In addition to the names of the two branches of Ashkharabar, the Armenian press also uses the name սփիւռքահայերէն (spurqahayeren) "Armenian language of the Diaspora", which is an occasionalism and has not been fixed in scientific literature yet. It is rather a general name used to designate the Armenian language used abroad and has been intensively influenced by foreign languages. Similar functions are performed by the name արաբահայերէն (arabahayeren), "Arabic Armenian", which is traditionally used to designate colloquial Armenian used in the countries of the Arab world and which has experienced the impact of foreign linguistic thinking with dominant Arabic-language elements.

In the 19th century, local linguonyms appeared and even found some reflection in scientific literature, being defined as "the Armenian language used in a particular country". This concerns such linguonyms as ամերիկահայերէն (amerikahayeren) "American Armenian" – the language of American Armenians, պարսկահայերէն/իրանահայերէն (parskahayeren/iranahayeren) "Iranian Armenian" – the language of Iranian Armenians, ֆրանսահայերէն (fransahayeren) "French Armenian" – the language of French Armenians, etc. These colloquial variants of the Armenian language differ from each other in intonation, vocabulary, influence of this or that linguistic thinking, calqued phraseological units and word constructions.

Lexical units used to designate foreign variants of the Armenian language are aimed at identifying the areal characteristics of the Armenian language and, as a result, have sociolinguistic significance, too. Other similar words can also be formed by analogy with these lexical units.

Despite the fact that certain names designating the Armenian language of the diaspora are sometimes encountered in scientific speech, they are, nevertheless, more characteristic of the language of the press and retain an occasional nature. These linguonyms have not been included in dictionaries of neologisms or word-formation.

THE ELEVEN DECEASED GERMAN-SPEAKING MISSIONARIES WORKING AMONG THE ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE

HAYK MARTIROSYAN
martirosyan@lepsiushaus-potsdam.de

From the end of the 19th century, some German missionary societies worked very actively in the Ottoman Empire. While other areas of German-Turkish relations were under the direct influence of the German government, the missionary societies followed a different policy. These had no governmental support, at least in the beginning,[1] and the German Empire made many difficulties and problems. "From above" the interventions of the German aid organizations and missionaries were not desired.[2] The German ambassador in Constantinople found the humanitarian initiative for Armenians senseless.[3] Despite the state opposition, the Hamid massacres served as a reason to start a pro-Armenian humanitarian movement in Germany. In this regard, the activity and documents of the "Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient (German Aid Society for Christian Relief Work in the Orient)" are very important to better understand today not only the situation of the Armenian subjects of the Ottoman Empire in the first fifth of the 20th century, but also the nature of the multifaceted German-Turkish relations. It will also help us to better portray the extent of German co-responsibility as a military partner of the Ottoman Empire in the Armenian Genocide, which still needs multifaceted investigation today.

On the basis of reports and letters of missionaries, as well as in the journals of the "Hülfsbund"[4] "Mitteilungen aus dem Orient" and "Sonnen-Aufgang" and in other publications, which are available in the German archives and libraries, events of the life, the activity and the death of the employees of the Hülfsbund and their experiences in the Ottoman Empire are presented. These also serve as reliable sources to present everyday life.

The aim of the paper is the bibliographical presentation of the missionaries of the Hülfsbund who died during their activity among the Armenians of the Ottoman

[1] "[…] In 1896, representatives/agents of the aid union did not find any significant support from any German diplomat for their work, except for the British. German diplomacy at that time rejected any initiative by those compatriots who dealt with the topic of politically fragile Armenians and traveled to the eastern states" (H.-L. Kieser, *Der verpasste Friede. Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*, Zürich, Chronos Verlag, 2000, p. 154).

[2] E. Lohmann, *Nach 25 Jahren, in; Schuchardt F. (Hg.), 25 Jahre im Orient. Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hülfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient*, Frankfurt am Main, Verlag Orient, 1921, p. 1.

[3] Joh.Ehmann, *Führungen Gottes in 25jähriger Orientarbeit (Mesereh), in; Schucahrdt F. (Hg.), 1921*, p. 8.

[4] In 1896, "Deutscher Hülfsbund für Armenien" (German Aid Society for Armenian Relief) was founded, which after a split was soon renamed "Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient" (German Aid Society for Christian Relief Work in the Orient). Since "Deutsche Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient" was the successor to the "Deutscher Hülfsbund für Armenien" and carried out the same activity, both organizations are named "Hülfsbund" in the article.

Empire. Moreover, it practically brings these names and their activities out of oblivion back into the light. The attitude of the missionaries towards the Armenian people, their fields of activity, the 1909 massacres and the Armenian Genocide are presented here. In the case of some losses, it is clarified how some of the losses are directly or indirectly related to the Armenian Genocide.

BEGINNINGS OF RELIEF WORK FOR ARMENIANS IN GERMANY

Especially from the 1880s, the German Empire began to improve and deepen its relations with the Ottoman government. This was done through military aid in various forms from Germany, the trip of the Emperor Wilhelm II to the Ottoman Empire, as well as active investments in the various sectors of the Ottoman economy. The German government tried to ensure a good atmosphere in the relations with the future partner as well as within the German public. In this context, the Ottoman Empire was presented mainly in a positive light.

Therefore, few people in Germany knew about the Hamid massacres of Armenians since 1894 in the Ottoman Empire. The German press was silent about them or often presented the Turkish distorted version of the events. However, since the autumn of 1895, true information about these events began to reach Germany, mainly from Swiss and American magazines and newspapers. Ernst Lohmann, the future co-founder of the "Deutscher Hülfsbund für Armenien" (German Aid Society for Armenian Relief), served as a pastor in the Christuskirche in Frankfurt am Main. He read for the first time in November 1895 in the American magazine *Christian Herald* "about outrageous cruelties and acts of blood, about a persecution of the Christian population of Turkey, which was carried out by order of Sultan Abdul Hamid in the Armenian areas of Asia Minor."[5] Huge sums had been distributed from Constantinople as "Schweigegeld (money for silence)" to the German press.[6]

On February 2, 1896, Lohmann published "Der Notschrei Armeniens" (Armenia's Cry of Distress) as a supplement to the Sunday paper "Für Alle" (For All) of Frankfurt am Main as an appeal for help, asking for donations to help Armenians in the Ottoman Empire. After four months the "Deutsche Hülfsbund für Armenien" was founded; it was very active from the beginning[7] and had two central committees and many branches. Soon the Frankfurt and Berlin main committees of the "Hülfsbund" separated and developed independently.

The missionaries of the "Hülfsbund" belonged to the Protestant Church, and from the very beginning they received thorough support at the places of activity from American Protestant missionaries[8] who had previously conducted their activities in the Ottoman Empire for more than half a century. Soon competitive struggles began

---

[5] E. Lohmann, *Nur ein Leben. Lebenserinnerungen. Zweite Auflage, Schwerin in Mecklenburg*, 1933, S. 62.

[6] Ebd., p. 62.

[7] "For that purpose, the German "Hülfsbund" collected and for a long time took care of about 500 orphans in houses rented or provided for use in 7 stations in the inner regions of Armenia, partly in Armenian families" (*Evangelisches Zentralarchiv in Berlin: (ZA 5053/14), Signatur: EZA 200/1/1788, Die vierte Konferenz des Deutschen Hilfsbundes zur Linderung des Notstandes in Armenien am 13. und 14. Januar 1897 in Barmen*, p. 1).

[8] Kieser, p. 161.

in the strained relations between the American and German missions. [9] In some cases, even cooperation was broken off.

The "Hülfsbund" had under its care the largest network of orphanages (among the German missions) and thus the largest number of orphans in the Ottoman Empire. In addition to its successes, however, the "Hülfsbund" also had personnel losses in the first fifth of the 20th century. About a dozen of its employees had died in the struggle to alleviate the suffering resulting from the massacres, deportation and genocide of the Armenians. In the following, the activity and experiences of these people are presented, as they left their most expensive treasure, their lives and graves, in the Ottoman Empire. Some of them died from various infectious diseases they caught from their charges. Others died in despair of what they had experienced and their own helplessness in the face of genocide.

Before the World War, the following members of the "Hülfsbund" died during their humanitarian and missionary work among the Armenians.

PERSONNEL LOSSES IN THE OTTOMAN EMPIRE (1903-1914)

After the beginning of its activity many missionaries of the "Hülfsbund" went to the Ottoman Empire to work there. They were from Germany, as well as from Switzerland, Estonia and Scandinavian countries. The first loss among the female employees took place already in 1903.

Christiane Leubecher (25. 3. 1872 - 21. 9. 1903)

Christiane Leubecher died on September 21, 1903 in Mesereh.[10]

She was born at Wendershausen in the Rhön and had eight siblings. She spent her childhood in the parental home. In September 1900, she entered the Malche Bible House near Freienwalde. Afterwards she learned nursing in the Elisabeth Hospital in Berlin for a short time, and in September 1901 she was sent to Armenia. After a short stay at the orphanage in Bebek,[11] she continued her journey and reached her destination, Mesereh,[12] in November 1901. In the beginning she worked in the widows' home of the station, and in October 1902 she moved into the girls' orphanage "Elim"[13] to help Julie Andersen. In the spring of 1903 she took over the tailoring for the older girls in "Elim" and the management of the house.

About the prevailing need she wrote: "The winter has appeared so violently during the days of Christmas with snow and cold increasing from day to day until now, as has hardly been seen before. [...] The children are afraid to take a step outside: if they have to, they will come back howling. Oh, the heart wants to break when one thinks

---

[9] Kieser, p. 161.

[10] In Armenian sources, this city is mainly called Mezire, but since the city is called Mesereh in the reports of German employees, we left it to stay closer to the original texts. Here was the main station of “Hülfsbund”. The first German workers arrived in Kharberd (now Harput) in February 1897, and a few months later moved to Mesereh, where they established the station. The “Hülfsbund” had orphanages for girls and boys, schools, a hospital, a rest house, and several workshops.

[11] A district in Constantinople, where the German orphanage was located.

[12] Ehmann Joh., *Führungen Gottes in 25jähriger Orientarbeit (Mesereh), in; Schucahrdt F. (Hg.),* 1921, p. 17.

[13] This was the name of the orphanage where Julie Andersen and the children brought from the village of Perchentch originally lived in the fall of 1901.

of the hundreds of poor people who go begging outside, without clothes, shoes or stockings, barefoot, their bodies covered only with rags. Many of our children, who received Christmas gifts from their parents, gave something for the poor. With many other gifts of love, we were able to give Christmas presents to poor street children on January 22nd"[14].

Unfortunately, Christine Leubecher's work did not last long. She fell seriously ill with typhoid fever on August 30, 1903 and was hospitalized in the German hospital "Siloah". She died after three weeks and was buried in the churchyard. When Sister Laura asked her if she would like to go to God, she said quite astonished: "Why not? If it is possible," she continued, "I would like to ask for a reprieve for Armenia."[15] According to Julia Andersen, she had worked hard and faithfully, even almost superhumanly, in the station.[16] She wrote several appeals for help as well as descriptions of the plight of the Armenian children, which were published in the journal of the "Hülfsbund".

Christa Hammer (18. 09. 1857 - November 1903)

In November 1903 Christa Hammer[17] died in Mesereh.

She was born in Bulskow, in Denmark. Her parents died early, and she was taken care of by her mother's sister, Mrs. Raßmußen. In 1893 she learned child care at the Copenhagen Deaconess Home and was a child care employee in Hornsyld-Iylland in 1896-1901.[18] Christa Hammer went to the Ottoman Empire in September 1901.

In 1902, according to K. M. A.'s wish, a "Danish" orphanage was founded under the protection and help of the German mission station in Mesereh. For this purpose the house of the former English consul was rented. The orphanage was called "Emmaus". It was also called "Danish House." Christa Hammer took over the management of the orphanage. The house had six rooms, kitchen, cellar and garden. On October 2, the children and Christa moved there, and she was very happy.[19]

Unfortunately, Christa Hammer could not run the orphanage for long. She died in the autumn of 1903 after an illness. The news of her death was received in Germany in November. The employee of the station Julie Andersen summed up two heavy losses that the station Mesereh had suffered in a short time: "The going home of our two dear sisters calls to us earnestly: Be ready. - I am coming soon!"[20]

Christa was the first Danish missionary in Mesereh.

Pauline Patrunky (12. 07. 1856 - 15. 01. 1906)

Pauline Patrunky died on January 15, 1905 in Van. [21]

---

[14] *Mitteilungen aus dem Orient*, Frankfurt a. Main, 1903, April, Heft 7, p. 99.

[15] *Mitteilungen aus dem Orient*, Frankfurt a. Main, 1903, Oktober, Heft 1, p. 7.

[16] *Mitteilungen aus dem Orient*, Frankfurt a. Main, 1904, Januar, Heft 5, p. 75.

[17] Christa Hammer was a member of the Danish "K.M.A." (in Danish: K. M. A. – Kvindelige Missions Arbeidere), a member of the Scandinavian Committee. As this mission operated in Mesereh under the auspices of the "Hülfsbund", Hammer's name was also included in this list.

[18] *Mitteilungen aus dem Orient*, Frankfurt a. Main, 1903, Dezember, Heft 3, p. 41.

[19] *Mitteilungen aus dem Orient*, Frankfurt a. Main, 1902, November, Heft 2, p. 18.

[20] *Mitteilungen aus dem Orient*, Frankfurt a. Main, 1904, Februar, Heft 5, p. 75.

[21] There was an American missionary station in Van led by George and Martha Reynolds. In the autumn of 1896, Reynolds received news from Constantinople that he could take care of

She was born in Veichau (Silesia). In 1886-1895 she worked in Lüben as the headmistress of the school. Her father lived there as a superintendent. At the beginning of 1897 Pauline traveled (together with Franz Eckart and Heinrich Fallscheer) to Urfa, where she worked for three years in the orphan station of the "Deutsche Orient-Mission" (German Orient-Mission). After her first contacts with the Armenians in Urfa, Patrunky wrote in a letter dated May 13, 1897: "[...] I feel very comfortable among the Armenian people; they are a noble people. All those we have met so far are splendid people, and we do not find a trace of the ugly things about them that have been so much said of them in Germany. They are very Christian, modest and industrious, and happy to be helped up again"[22].

In the spring of 1902 Patrunky moved to Van to manage the German orphanage of the station of the "Hülfsbund". The journey was quite difficult and long, especially because of the weather; she had to stay a few weeks in the orphanage of the German Orient Mission in Khoi (in Persia). After that, the head of the Khoi station, Detwig von Oertzen, accompanied her until Van.[23] With her arrival, the station began to receive more German influence: soon it built the new girls' orphanage "Sunem" for the children, financed by the "Hülfsbund". In the fall of 1903, new German staff members arrived in Van. The number of orphans grew. Under the leadership of Pauline Patrunky, the orphan girls often spent the summer months outside the city. "I am very happy to be here now in this beautiful work and namely with real missionaries, I have regained my ideal of a mission station. We live like a family on the whole station, down to the least employee [...]. I am especially looking forward to the holidays, when I am completely together with my girls in Surp[24] (St. - H. M.) Krikor"[25].

Pauline Patrunky was also very active outside the station. She collected more and more new children, most of whom no longer had parents. From time to time she asked for additional funds to help more children. She also reported more frequently not only about the situation in the station, but also about the situation in the city of Van and its surroundings.

Unfortunately, Patrunky's productive work did not last long. At the end of 1905, a typhoid epidemic spread both in the station and in the city of Van. As a result, 116 children in the station were taken to the hospital. Since there was no more room in the hospital, the remaining children had to be cared for in the orphanages. Patrunky was also infected with typhoid fever. About this the head of the Van station, G. Raynolds, wrote: "Just before she was to celebrate Christmas with the other missionaries, she fell ill with typhoid fever [...]. When the danger in which the beloved mother was hovering became known, we see the sorrow and concern on the faces of the children.

---

up to 50 orphans with German financial support. National Archives of Armenia, fund. 411, list 1, case 193, newspaper 1. *The reports of G. Raynolds on Van orphanages, page 1*. In 1899 there were 400 children there, 170 of whom were German-funded. The first orphanage with 70 children was called the Alsace Orphanage, from January 18, 1897, with funding from the Alsace-Lorraine Subcommittee. *Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient (Hg.), Skizzen und Bilder aus dem Orient, Dinglingen (Baden),* St. Johannis-Druckerei, 1899, p. 54.

[22] *Der Christliche Orient,* Potsdam, 1897, p. 333.

[23] *Oertzen von D., Ein Christuszeuge im Orient,* Gießen, Brunnen-Verlag, 1961, pp. 23.

[24] An Armenian Apostolic Church not far from Van.

[25] *Mitteilungen aus dem Orient,* Frankfurt a. Main, 1902, September, Heft 12, p. 154.

We hear the earnest prayers of the children, the missionaries, the people: they pray for the preservation of the dear life [...]. Deep silence reigns in the house"[26].

Both Paula Patrunky and two children of the station died as a result of this epidemic. The Swiss employee of the German station, the preacher Johannes Spöri, described the situation as follows: "Our girls began to mourn and cry in a true oriental manner [...]. Even from outside, loud wailing, weeping and wailing could be heard for hours. [...] Outside, too, groups of children and employees could be seen standing here and there. Their figures and their behavior spoke louder than many words"[27].

After Pauline Patrunky's death, the girls' orphanage she had long run was named "Patrunky House" in gratitude for her work.

Anna Wächter (13. 02. 1865 - 27. 11. 1908)

Anna Wächter died in Van on November 27, 1908.

She was born in Spranthal near Bretten. When she was small, she lost her parents. Later she moved to Karlsruhe, where she was trained as a teacher. From September 1905, Anna Wächter attended the Malche Bible House at Freienwalde (Oder). After the death of Pauline Patrunky in Van, she expressed her willingness to take her place. In July 1906 she started her journey to Van together with Johannes Lohmann,[28] with Mrs. Spöri and her two daughters. Upon arrival, she worked at the girls' orphanage and was soon infected by the children of the station during a malaria epidemic.

Anna Wächter wrote many reports on the state of the station and the surrounding area. She often made visits to the poor and tried to help as many as possible. About her death was written in the "Hülfsbund" magazine: "For the second time in a short time the orphan girls stand at the care of their '"mother'".[29]

Unfortunately, she was able to serve the girls of the German station in Van for only about two and a half years.

Christine Eckert (24.12.1871 - 29.06.1911)

Christine Eckert died on June 29, 1911 in Marash.[30]

Christine was born in Frankfurt am Main on 24. 12. 1871. From 1900 to 1901 she studied in Malche. In September 1901, Christine Eckert also left for the Ottoman Empire from the Malche Bible House. She stayed in Constantinople for a short while, then reached Marash in October. She worked in the boys' orphanage "Bethschalum".

---

[26] *Sonnen-Aufgang. Mitteilungen aus dem Orient,* Frankfurt a. Main, 1906, März, Heft 6, p. 85.

[27] *Sonnen-Aufgang. Mitteilungen aus dem Orient, Fran*kfurt a. Main, 1906, April, Heft 7, S. 104-5. Pauline Patrunky is briefly mentioned by H. Golz and A. Meißner, H. Goltz, A. (Hg.) Meißner, *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Teil 3, Thematische Lexikon zu Personen, Institutionen, Orten, Ereignissen,* München, K. G. Saur, 2004, p. 402.

[28] Mitarbeiter des "Hülfsbundes„ Bruder von Ernst Lohmann.

[29] *Sonnen-Aufgang, Mitteilungen des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient e.V.*, Frankfurt a. Main, 1909, Januar, Heft 4, p. 50-51.

[30] The station was established in the fall of 1896. On November 28, 1896, Mrs. Lee, an American missionary, expressed her gratitude for the information that Christians in Germany had provided assistance to Marash. Thanks to these means, 50 orphans were taken to stations (P. Berron, *Blicke in die Geschichte der Station Marash, in; F. Schuchardt (Hg.),* 1921, p. 23).

After a few years, the way of managing the orphanage was changed to increase the effectiveness of caring for the more than 200 boys. The orphanage was divided into three smaller houses. The second orphanage was called "Glaube (Faith)", and was put under the management of Christine Eckert. Besides the orphan work, Christine took care of the poor and widows.[31] She often reported on the difficult situation and individual children, asking her circle of friends for more money to help individual families.

In the autumn of 1905 she fell seriously ill with malaria. She was in Germany for recovery from spring to autumn 1907. In 1909 she witnessed the massacre of Armenians in Cilicia.[32] She wrote about it: "He (God - H. M.) made me strong on that terrible massacre day, without fear I could stand guard together with our gatekeeper at the main door. [...] When you see the many orphans, some of them children from good families, whose father and mother have been beaten to death and who no longer have anyone, it is hardly bearable"[33].

Although Eckert had health problems, she tried to experience the good times among the children and to sympathize with them: "To serve widows and orphans - is there a more wonderful fate? I was also able to offer them all a Christmas: although weak in body, since my joints were not yet completely free of rheumatism, it was still a special joy for me to be able to be among them myself, and to hand out the gifts to them with my own hands,"[34] - said Eckert about caring for the orphans.

Christine died in the summer in the hospital after an illness and was buried in the garden of the hospital. Pastor Brunnemann commented on her death: "I also admired Christelchen in her faithful work among the smallest orphans in House B and in the kindergarten, how she overcame all obstacles and difficulties with her small strength and became a blessing to the smallest ones. [...] The tender sister became a pillar for the work, more than she herself and others suspected"[35].

Christine Eckert was the first loss of the Marash station. Despite her health problems, she was able to work among the Armenian orphans in Marash for almost ten years and witnessed many things.

Maria Magdalena Rohner (1848-14.07.1912)

On July 14, 1912 Maria Magdalena Rohner (maiden name: Thoma) died in Marash. She was from Switzerland and lived in Basel.

Maria's husband had died in 1878. The elder daughter, Beatrice, had been working for the "Hülfsbund" in the Ottoman Empire since 1899. When the daughter Beatrice came back to Basel from Marash in 1908 to get some rest, the mother traveled back to Marash with the daughter. When they arrived in the fall, Maria was 60 years old. She took over the care of the smallest children in the orphanage "Bethel" (the nursery was called "Bethlehem").

According to the employee Luise Müllerleile, Maria beamed the most when she could set up the toys sent by faithful friends from Switzerland and Germany for her

---

[31] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1908, August, Heft 11, p. 161.

[32] During the massacres in Cilicia, 25-30,000 Armenians were also killed in Marash. In addition, two American missionaries were killed by the Turks during the massacres in Cilicia (Adana).

[33] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1909, September, Heft 12, p. 185.

[34] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1911, Mai, Heft 9, p. 121.

[35] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, Heft 11, August, 1911, p. 163.

little darlings on Christmas Eve. Maria herself had sewn original dolls made of cloth with hilariously painted faces for the small lively crowd.[36] She also taught the children Christmas carols. In her reports and letters she often told the foster parents about the successes of "her" orphans.

The Missionaries of the Marash Station of the "German Aid Society for Christian Relief Work in the Orient„ in 1912. Second row, from left to right: Helene Stockmann, Maria Magdalena Rohner, the Director, Friedrcih Schuchardt, and Beatrice Rohner (daughter of Maria Magdalena Rohner). Top row, second from left, Hedvig Büll

Maria Rohner was an eyewitness to the massacre of Armenians in Marash in April 1909. Her younger daughter Anni wrote about her mother that she witnessed the butchery in 1909 and suffered a lot. Shortly after, when her older daughter Beatrice started the dangerous journey to gather the displaced children in the mountains, it was very difficult for Mother Maria to let Beatrice go. After a year, the mother nursed Beatrice, who had fallen ill with typhoid fever, when she was almost hopelessly ill.[37]

Then Maria also fell ill and death came in 1-2 days. She died in the hands of her daughter after contracting cholera. She was buried in the orphanage garden.[38] During her work in Marash Maria also took care mainly of the smallest children of the station.

Monika Knak (? -27. 03. 1914)

Monika Knak died in Mesereh on March 27, 1914.

She had traveled to Mesereh in the fall of 1909. Here she worked in the orphanage "Elim". During five years of work in Mesereh, she wrote letters from time to time reporting on the health and success of the children to their German "parents". She was

[36] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1912, September, Heft 12, p. 180.
[37] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1912, September, Heft 12, p. 180-81.
[38] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1912, September, Heft 12, p. 178-80.

especially responsible for the younger children of "Elim". Here she founded and directed the children's choir.

In December 1913 a typhoid epidemic spread in the house of "Elim". One of the first to fall ill was the house mother Jenny Jensen. After that, Sister Monika had to take responsibility for the whole house. With her help, the children were transferred to the American hospital, where a doctor and the staff could more effectively care for the more than 20 children. Thanks to this measure, all the children survived. Unfortunately, Monika herself fell ill with typhoid fever and died after 13 days. She was buried in the garden of house "Ebenezer". The funeral was attended not only by the staff of the German station, but also by the American consul and many American missionaries. The head of the station, Johannes Ehmann, described her as a very faithful mother for the sick children, who did not think of herself or the danger to her own life.[39]

Summing up the losses of the "Hülfsbund" until World War I, it can be said that they were mainly victims of various diseases that the missionaries caught from the children of the orphanages.

THE LOSSES OF THE "HÜLFSBUND" FROM 1915 TO 1919

While the above-mentioned losses still took place in "peacetime", the next losses occurred in the years of World War I and the Armenian Genocide. The exile and extermination of Armenians were deeply felt by the missionaries. They were greatly affected by all these events; in some cases they were the cause of their deaths.

Before World War, the "Hülfsbund" had under its protection in the Ottoman Empire about 1600 children and more than 40 European employees. Some missionaries like Dr. Müllerleile, Karl Blank (later released) and Pastor Zeller had to return to Germany to serve in the army because of World War I. From autumn 1915 there was censorship, according to which one was not allowed to write about the atrocities in the Ottoman Empire. This was a great difficulty. While it was possible to write about them until October 1915, after that one had to keep silent. "In the previous issue we brought the report of one of our sisters about her travel experiences, but now we must refrain from publishing more detailed news, which is available to us in abundance. Our friends will be able to understand that this is extremely difficult for us. The political situation in which our German fatherland finds itself makes this necessary"[40] - said the director of the "Hülfsbund", F. Schuchardt.

Another difficulty was the fact that missionaries from other countries, such as France and England, had to leave the Ottoman Empire because of the war. The American missionaries withdrew in 1917 (after the USA entered the war). The German stations now had the task of enabling the survival of the children, defending them and rescuing other children if possible. Despite the difficult situation, new orphans were admitted to the stations from time to time.

During the Armenian Genocide, from 1915, the following missionaries died:

---

[39] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1914, Mai, Heft 8, p. 120-21.

[40] *Sonnen-Aufgang, 1915, Oktober, Heft 1, S. 2.* Johannes Ehmann – former teacher of Mesereh station, about four years after arriving in Germany, writes: “Now I can open my mouth, which I had to painfully close for four years, to open it again, to what I have been through”. *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1919, Oktober, Heft 1, p. 3.

Helene Laska (? - July 1915)

Helene Laska died in Mesereh in July 1915.

She arrived in Mesereh in 1904 and worked in the large boys' orphanage "Ebenezer". In 1913, 35 more orphans from the Keghi and Peri sub-stations were placed there. Thus the number of orphans in this orphanage grew to 208.[41]

Helene Laska had earned the trust of the Armenians in a special way. She was in charge of the small orphanage "Gottesfreude (God's Joy)" for two years. In addition, for a long time she was in charge of the sewing room, the kitchen, and for a while also the cashier's office of the station. She also often paid the children's school fees herself with her own funds. She participated in the work for the poor. She was convinced that the main task of the station had to be the support of the poor through a form of employment, no matter what kind of work. Many poor people were employed in field and garden work. The poor women, who had small children and thus could not work outside, were provided with sewing work. Also, the blind widows of the station could still earn something by spinning.[42]

According to the employee of the station, Ernst Sommer, she never told what she had lived through, but the Armenians knew and appreciated her, often speaking with high esteem of her selflessness.[43] In the 11 years of her missionary service she was in Germany for rest only once in 1910-1911 and only at the request of the mission leadership. She was worried that if she returned to Germany, the mission leadership would not send her back to Mesereh because of her health problems.

Helene saw and experienced the exile and expulsion of the Armenian people herself. "That she suffered terribly there under the terrible hardship of this poor, tormented people, which she had to witness in her last days, is clear to everyone who knew her, and some pain-filled postcards from her from that very last time confirm this"[44] - thus Ernst Lohmann about her death. Armenian author Beniamin Žamkotschean[45] describes the circumstances of her death thus: "In front of the "Pnil" (one of the German orphanages - H. M.) in the house of pastor Sargis Garanean there were several dozens of boys who had nothing to eat and drink and filled the air with their dying cries. [...] The Turks passed by unmoved. A German, Aunt Helene (Laska - H. M.), heard these screams when she happened to pass next to this house. She tried to go inside to help. The Turkish policemen did not allow this and beat Aunt Helene. She could not understand and bear that. She died as a result of this treatment"[46]. Beniamin Žamkotschean and his friends were forced to flee from Mesereh with the

---

[41] *Sonnen-Aufgang,* Frankfurt a. Main, 1913, März, Heft 6, p. 90.

[42] *Sonnen-Aufgang,* Frankfurt a. Main, 1910, Oktober, Heft1, S. 7. In this letter she reports about a widow whose husband was killed in Adana in 1909. Helene Laska visits her, transfers food, and rents a house for her and another woman from Arabkir. The children of this widow were taken to school and kindergarten. Laska also found a job for her.

[43] *Sonnen-Aufgang,* Frankfurt a. Main, 1915, Oktober, Heft 1, p. 6.

[44] *Sonnen-Aufgang,* Frankfurt a. Main, 1915, Oktober, Heft 1, p. 6.

[45] Firstly, Beniamin Žamkotschean (in Arm.: Բենիամին Ժամկոչեան) was an orphan at a German station. Subsequently, he worked at the station school. Later he wrote a book on the history of Mesereh German orphanages.

[46] B. Žamkochean, *History of the German Orphanages of Mamuret ul Aziz,* Beirut, G. Donigian and Sons, 1973 (Բ. Ժամկոչեան, *Պատմութիւն Մամիւրէթ իւլ Ազիզի գերման որբանոցներու*, Պէյրութ, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք), p. 181.

help of Helene Laska and another employee of the station Verena Schmidli, because for older boys and teachers of the station there was no more security for their lives.[47]

Another Armenian author and historian, Vahe Hayk, himself from this region, was sure that we should not forget Sister Helene Laska, who during their exile did a lot for the deported Armenians to ease their suffering and died doing this work.[48] The head of the station, Johannes Ehmann, also dedicated heartfelt words to S. Laska: "In July 1915, in the midst of the terrible persecutions of Christians, our Sister Helene Laska, who worked with so much self-denial and great love with the Armenian orphans and widows, also collapsed under the pressure of the circumstances. She is the only one of us who was worthy to enter the golden gates above together with the thousands of Oriental Christians, because she was probably the most thoroughly prepared of all of us"[49]. Her death was a very great loss for the station, especially during that most difficult time.

Martha Kleiß (4. 03. 1881 - 30. 07.1915)

Martha Kleiß died on July 30, 1915.

She was born at Hirschwalde (Friedland District) on March 4, 1881. On April 4, 1899 she entered the deaconess house in Königsberg. While working as a community nurse in Stallupönen, she met community people there and attended their meetings. During this time Dr. Seher, who wanted to go out as a missionary doctor, gave lectures, which awakened in her the desire to go on an outer mission. On September 10, 1910, she entered the Malche Bible House. On September 25, 1911, she left for Van via Russia.[50] Here she lived for a year in the house of the Spöri family and learned Armenian. Then she took charge of the girls' orphanage.

Her knowledge of caring for the sick was well known in Van and the surrounding area. She was often called to the sick as a "German doctor". She wrote about her own visits: "It is always a great pain to me when I cannot help as I would have liked to because of the great poverty, for there is hardly one case out of ten that is not due to insufficient nutrition and care. Sometimes I think how good it would be if German friends could be taken to such places of misery, for in order to understand it fully one must first see it"[51].

From a story she concludes that it is quite normal for Armenians to hate Turks. She tells how once in a Turkish house they saw a young Turkish woman who had her chest all covered with gold pieces, as well as wealth shining from all corners of the house. When Martha went outside, the Armenian woman who was taken along as an interpreter told Martha that all these things and wealth were stolen from her parents' house during the last massacre. The father of this young woman who was hung with gold had invited more than 100 Armenians to his house at that time, under the pretext of protecting them, because he was a high official. Then this Turk first took away all

---

[47] Ebd., p. 182.

[48] Vahe Hayk (ed.), *Kharberd and its golden field. National-Historical-Cultural and Ethnographic Houshamadyan*, New York, 1959, p. 480 (Վահէ Հայկ (խմբ.), *Խարբերդ եւ անոր ոսկեդէն դաշտը: Յուշամատեան ազգային-պատմական-մշակութային եւ ազգագրական*).

[49] Ehmann, p. 17-18.

[50] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1915, Dezember, Heft 3, p. 20.

[51] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1912, August, Heft11, p. 166.

their valuables and then pushed them through the window and chopped off their heads below. After Martha asked if it had not been hard for her when she recognized her parents' belongings, the Armenian woman replied that of course it was hard, but as a true Christian she must forgive, as the Lord Christ also forgave.[52] Then Martha summarized: most of the time you find a great hatred towards Turks among Armenians, which - humanly speaking - is very natural"[53].

The beginning of World War I brought new tasks for the Van Station. Since December 1914 two missionaries of the German station - Martha Kleiß and Irene Spöri - as well as the American missionary, McClaren, began to care for the wounded in the Turkish military hospital. They were also allowed to help in the station in parallel at the beginning. In the spring of 1915, under pressure from the Russian army, Martha withdrew with the Turkish troops and with the military hospital. The military hospital was established in Bitlis, where Martha continued her work among the sick Turkish soldiers. She died there of typhoid fever on July 30, 1915.[54] According to one source, before long her work in Bitlis was no longer considered "voluntary" work. It had been demanded by the Governor General of the Vilayet, Djevdet Bey, that Missionaries McClaren and Martha continue their work in the Turkish hospital. They went and perhaps were prepared not to be able to correspond with Van Station for some time.[55]

The circumstances of Martha's death, as well as the last months of her life, are not entirely clear to this day, and some of the reports contradict each other.

Karl Blank (5.2.1881 - 23.03.1919)

Karl Blank died in Marash on March 23, 1919.

K. Blank was born in Bretten. By profession he was a carpenter. From November 1905 he was in Marash. Here he married one of the sisters of the station, Lina Jakob. He went back to Europe with his family for the first time in the spring of 1913 for rest. He also took care of the Demrek sub-station not far from Marash, where he took care of the vineyards and the fields, taught music in the school. He also directed the construction work in Marash, as well as in the stations in Van and Harunije. From the end of 1914 he was the head of the Marash station. Here, from 1908 to 1918, 5 children (three daughters and two sons) were born to Karl Blank; one of the daughters died in 1911.

After the beginning of World War I he had to return to Germany to serve in the army. However, he was soon released and allowed to go to Marash, where he took over the management of the station. During the deportation of Armenians, the Turkish government tried to use the authority of Karl Blank to achieve its goals. On March 24,

---

[52] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1912, März, Heft 6, p. 87-88.

[53] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1912, März, Heft 6, p. 87-88.

[54] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1915, Dezember, Heft 3, pp. 21, 24.

[55] Joh. (Hg.) Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, *Potsdam*, Tempel Verlag, 1919, pp. 475-76. “The road to the fortified city was now open, as was the road to the Turkish hospital. […] Miss McClaren and her sister Martha were not there. They were sent to Bitlis with the wounded soldiers four days ago. (A letter from Djevdet Bey to Mr. Spöri stated that the success of the war had changed and that the sisters had willingly left for Bitlis). I learned from other sources that Djevdet did not allow them to visit us because (so he said) the Armenians had been destroyed and it would not be safe for them to come to us. We were very worried about them”. Ebd., pp. 482-83.

1915, Karl Blank, Pastor Sahak, Lutheran Pastor Aharon Shiračean and Pastor Khoren Gabatian were sent in a delegation to Zeytun with an appeal to the Armenians to submit to the Turkish government.[56]

Karl Blank traveled from time to time from one station to another; often he was also sick because of these trips, having contracted malaria, dysentery and typhoid. He visited the stations even after the deportation began. In the summer of 1915 he visited the villages of Aregin (district of Marash) to meet orphans who were recuperating with their relatives during the summer vacations. Karl Blank had to witness the atrocities visited on the Armenians in Marash and its surroundings. The staff of the station could sometimes only give bread to the starving Armenians, collect the orphans on the deportation routes and care for the sick. According to Karl Blank, there was a great need to take in more children, but concern about how the finances of this time would turn out forced restraint. This wish could only be fulfilled if the "Hülfsbund" could contribute more financially.[57]

The German consul in Aleppo, Walter Rößler, quoted Karl Blank about the exile of the Armenians from Marash in his letter of May 10, 1915 to the German ambassador in Constantinople: " [...] Furthermore, according to a telegram of the missionary Blank of May 9 [of this month - H. M.], the shipments have now also begun from Marash. [...] Resettlement is to take place in the vilayet Konia and apparently in Zor. But if the treatment is continued as described by Blank, the deportees, even if they do not lose their lives, will arrive miserable and ill, and will no longer have the ability to manageeconomically. In place of the exiles, Muhammadan refugees from the Balkans will be settled in Zeytun and the surrounding area"[58].

The hard work of the genocidal years, the very heavy responsibility of managing the station and hundreds of children, as well as regular illnesses debilitated Karl Blank. He died on March 23, 1919. According to the former head of the station and the hospital, Dr. Müllerleile, the "Hülfsbund" lost in Karl Blank a very loyal employee and after this loss the resulting gap would be difficult to fill. The fate of the Armenian

---

[56] Particularly, in connection with this mission, some Armenian sources accuse K. Blank in connection with this “journey”. The point is that a group of Zeytun residents did not want to be deported at any cost, and they decided to fight. The task of the delegation sent to them on March 24/April 6 was to persuade these people to lay down their arms; otherwise, according to the Turkish justification, it could be worse for the whole province and the entire population of Cilicia.
Hakopos Tashian, *The Deportation of the Armenian Nation according to German Documents*, National Matenadaran, Volume 136, Part I, Vienna, Mekhitarist Printing House, 1921, p. 174. (*in Arm:* Յակոբոս Տաշեան, *Հայ ազգի տարագրութիւնը գերմանական վաւերագիրներու համեմատ, Ազգային մատենադարան, հատոր ՃԼՉ, Մաս Ա, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1921*). The following case especially speaks about Blank’s reputation: Woodley, the head of the American mission in Marash, (he had English citizenship but was a Canadian) and two other missionaries, met with the German ambassador to Aleppo on April 2, 1915, and with Walter Rößler – the German Consul in Aleppo – to request the appointment of K. Blank as the head of the German station in Marash, so that he could protect both various communities and the missionaries (Lepsius, *Deutschland und Armenien*, Dok. Nr. 124, pp. 170-171, Anlage 4, pp. 172-73).

[57] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1916, Oktober, Heft 1, p. 4.

[58] Lepisus, p. 65-66.

people rested heavily on the souls of the missionaries who lived and worked among Armenians. Karl Blank also had to witness the cruel measures of the Turkish government against the Armenians of Marash and the surrounding villages, without being able to change the fate of the poorest through intercession. The brothers and sisters had to be content with distributing bread to the hungry, feeding the sick, collecting parentless children on the caravan roads, and strengthening the inwardly broken and hopeless with the word of God. It is understandable that such experiences shake the whole person to the core, and so this circumstance also contributed a lot to the physical exhaustion of Karl Blank.[59] The longtime missionary of the station, Beatrice Rohner, also found that the conditions during the whole war, the terrible times of the Armenian deportation, the difficulties in the large boys household caused him a lot of trouble inwardly and outwardly in the last years, so that he often walked along as if under a heavy burden.[60]

A few months after his death, the widow Blank had to leave the Ottoman Empire with her children, who were left without a father.

Anni Rohner (26.07.1878 - 4.07.1919)

A few months after the death of Karl Blank, on July 4, 1919, the Marash station had another loss: Anni Rohner died.

She was born in Basel. When she was 6 months old, her father died. Anni had heart problems, so she had to leave school at the age of 12. In 1905-1906 she studied in the Bible school, Malche, near Freienwalde. Later she worked in Berlin and in Upper Silesia. On November 10, 1912, she traveled (after the death of her mother Maria Magdalena Rohner) to her sister Beatrice in Marash. Anni first worked in the "Bethlehem" nursery of the "Bethel" orphanage for girls, where these children used to be under the care of their mother.

In 1913, on her initiative, a women's Bible school was founded in Marash. From 1913 to 1919, a total of 74 students were educated in the Women's Bible School.[61] The purpose of this school was to train Bible women for service in the villages. They were to bring the message of the Savior to the women there "who were living without any spiritual, mental and physical care". In addition, they were to assist the poor women in cases of sickness, help with the education of the children and with the order of their houses. In other words, they were to be a "mother" to all those they cared for. In the villages, the Bible women were also to teach the children.[62] In her letters she always reported about the successes of this school. Anni also did missionary work among the Muslim women during her visits. For a while she also worked in the hospital of the station, where she cared for the sick together with Käthe Jorken.

Anni Rohner became an eyewitness to the Armenian genocide. In a report she wrote: "It is so in Marash that even formerly prosperous families have now arrived at starvation. And yet - should we quietly let these girls go into exile? [...] The lot of the

---

[59] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1919, Juli, Heft 10, p. 60-61.

[60] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1919, Juli, Heft 10, p. 62.

[61] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1919, November, Heft 2, p. 12. Missionary work was, in a narrow sense, the worst part of the German relief work for the Armenian Church and most Armenians. The Armenian Apostolic Church fought against the spread of evangelism among Armenians, though not always successfully.

[62] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1914, April, Heft 7, p. 100.

young girls is much more terrible. [...] Here there are pure and educated young girls who beg us on their knees to save them from this lot. They would much rather die a thousand times than live in disgrace. More than all the external deaths of this people, it is this moral misery that has struck my heart the deepest during these two years. That is why I am happy about every single one that was allowed to be saved in our homes"[63].

Her letters are (although often not directly because of the ban) eyewitness accounts of the Armenian genocide. Often she also tells about the experiences of her Bible women who were in exile. All these experiences, the helplessness, the hard and tense work, shaped the life of Anni Rohner. Soon health problems were added. The deportation of the Christian population, the parting from many whom she had served, brought her deep pain. The old heart condition made itself felt again.[64]

Anni died on July 4, 1919 in Marash and was buried in the garden of the station next to her mother. She was the second loss of the Rohner family in Marash.

If the last months of Martha Kleiß's life and the causes of her death are not entirely clear to this day, those of Helene Laska, Karl Blank, and Anni Rohner are. The witnessing of exile and the Armenian Genocide probably caused their deaths. Perhaps it can be said that they died partly due to the causes of the exile of Armenians and the Armenian Genocide.

DISSOLUTION OF THE GERMAN MISSIONARY AND RELIEF ACTIVITIES IN THE OTTOMAN EMPIRE

The German missions worked in the Ottoman Empire until the autumn of 1919. The stations of the "Hülfsbund" in Van and Mush had already been dissolved in the summer of 1915: the orphans and the staff of the Van station were mainly transferred to the South Caucasus. Almost all the children and staff of Mush station were killed by the Turks by burning. Here only some female teachers and one boy, as well as two missionaries survived.

In 1919 all German missionaries, as German citizens, had to leave the Ottoman Empire and return to Germany at the request of Great Britain and France. Since there were also non-German employees from Switzerland, Scandinavian countries and Estonia under the leadership of the "Hülfsbund", some of them were allowed to stay longer in the German stations to prepare their handover to the American mission (Near East Relief). Thus ends the Ottoman period of the activity of the "Hülfsbund".

In total, the German missionaries of the "Hülfsbund" served among the Armenians of the Ottoman Empire for almost a quarter of a century. Staff members who died there were mostly[65] from 25 to 44 years old when they went to the Ottoman Empire. They served from 2 to 14 years. Some of the missionaries who died were especially loved by Armenians. These people understood that their lives were in danger.

---

[63] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1917, Mai, Heft 8, p. 59.

[64] *Sonnen-Aufgang*, Frankfurt a. Main, 1919, November, Heft 2, p. 12. The Rohner family paid a heavy price for their missionary and orphan care activities among the Armenians of the Ottoman Empire. In 1912 Maria Magdalena Rohner and in 1919 her younger daughter, Anni, died. The eldest daughter, Beatrice Rohner, returned in 1917 with severe mental and physical disorders.

[65] In the case of Monika Knak and Helene Laska, it is not clear to us whether Maria Magdalena Rohner was 60 years old. Maria was rather an exception, as workers left for the Ottoman Empire at a very young age.

Nevertheless, they were ready for such sacrificial work and worked closely with the infected children. Many children died in the hands of these employees and collaborators.

These missionaries (except Maria Magdalena Rohner, whose husband had died in the 1880s, and Karl Blank) were not married. After the death of Karl Blank, his four children were left without a father, and soon they had to travel to Germany with their mother and other missionaries of the station. Not only the missionaries mentioned above, but also almost all the staff of the stations often suffered from various diseases, such as diphtheria, smallpox, malaria, and typhoid.

Only a little is available today from these people. Some letters, reports and statements were already published at that time, mainly in the magazine of the "Hülfsbund". But according to the rules of the staff traveling to the Ottoman Empire, they were to report on their activities at least three times a year, and one of the reports was to be an annual report. In addition, before the trip each was advised to keep a diary in the place of work. Certainly, they also wrote many other letters and memoirs. The discovery of such materials should help us in the future to understand even better the circumstances of their lives and stations.

ՏԱՍՆՄԷԿ ԳԵՐՄԱՆԱԽՕՍ ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ՄԱՀԱՑԱՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՀԱՅԵՐՈՒ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ (ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՀԱՅԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ
martirosyan@lepsiushaus-potsdam.de

1895 աշնանից գերմանական մամուլը սկսեց լոյս ընծայել որոշ յօդուածներ, որոնք պատմում էին համիդեան կոտորածների մասին: 1896 Փետրուարին, Գերմանիայում լոյս տեսաւ հայերին հանգանակութիւններով օգնելու առաջին կոչը, իսկ 1896 Յուլիսի 2ին հիմնադրուեց Հայաստանի Օգնութեան գերմանական միութիւնը (ՀՕԳՄ), որն արագօրէն դարձաւ Օսմանեան կայսրութիւնում ամենամեծ թուով հայ որբեր խնամող գերման առաքելութիւնը: ՀՕԳՄը ժամանակի ընթացքում մեծ կայաններ հիմնեց Կ.Պոլսում, Խարբերդ-Մեզիրէում, Մարաշում, Վանում, Մուշում, Հարունիէում, հաստատեց նաեւ աւելի քան երեք տասնեակ ենթակայան: 1896 Դեկտեմբերին կայսրութիւն մեկնեցին ՀՕԳՄի առաջին 3 աշխատակիցները:

Օսմանեան կայսրութին մեկնած գերման առաքելութիւնների միսիոնարները հիմնեցին որբանոցներ, այրիանոցներ, դպրոցներ, հիւանդանոցներ, արհեստանոցներ, կուրանոցներ, զբաղուեցին աղքատախնամ, որբախնամ ու հիւանդախնամ աշխատխանքներով, ջանքեր ներդրեցին աւետարանականութեան տարածման ուղղութեամբ: Նրանցից ոմանք ականատես եղան 1909ի Կիլիկիայի կոտորածներին: 1915ին սկիզբ առած Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակ ի տարբերութիւն իրենց հայրենիքի պետական, ռազմական ու դիւանագիտական շրջանակների՝ գերման առաքելութիւնների միսիոնարները չնչին բացառութիւններով շարունակեցին զօրավիգ լինել իրենց սաներին ու, ընդհանրապէս, հայ ժողովրդին՝ աշխուժօրէն ներգրաւուելով հայերին օգնելու եւ փրկելու աշխատանքներում:

Յօդուածը ներկայացնում է ՀՕԳՄի այն տասնմէկ միսիոնարները, որոնք 1896-1919ին, Օսմանեան կայսրութիւնում իրենց ծառայութեան ընթացքում կնքեցին իրենց մահկանացուն եւ թաղուեցին իրենց մահացած սաների հարեւանութեամբ՝ յաւերժ մնալով նրանց կողքին:

1915Ի ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԱՋԱԿՑԵԼՈՒ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԾԱԻԱԼԱԾ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

ԼՈՒՍԻՆԷ ԵԱՐԱՄԻՇԵԱՆ
yaramishyan1995@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայ ժողովուրդը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ապրեց իր պատմութեան մեծագոյն ողբերգութիւնը: Պատմական Հայաստանի արեւմտեան մասը ամբողջութեամբ հայաթափուեց: Օսմանեան կայսրութեան մէջ իշխանութեան եկած Երիտասարդ թուրքերի կուսակցութիւնը առաջնորդուելով «Թուրքիան թուրքերի համար» կարգախօսով Ցեղասպանութիւն իրագործեց իր հայ քաղաքացիների դէմ: Արեւմտահայութիւնը ջարդուեց, բռնի տեղահանուեց եւ աքսորուեց անապատները: Մազապուրծ, տասանորդուած գաղթականների կարաւաններ ուղղուեցին նաեւ արեւելք, ապաստան փնտռելով յատկապէս հայկական միջավայրում՝ Երեւանում, Էջմիածնում, Թիֆլիսում, Բաքուում, Ղարաբաղում: Էջմիածինը դարձաւ Ցեղասպանութեան գաղթականների արեւելահայ ամենամեծ հանգրուանը, որտեղից նրանք պիտի ուղարկուէին տարբեր բնակավայրեր: Համայն հայութիւնը լծուեց արեւմտահայ գաղթականներին աջակցելու գործընթացին, որից անմասն չմնաց նաեւ արցախահայութիւնը:

Յօդուածը նուիրուած է 1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան ընթացքում արեւմտահայ գաղթականներին աջակցելու արցախահայության ծաւալած գործունէութեանը: Այն առաջինն է ուսումնասիրում այս թեման:

Որպէս աղբիւր օգտագործել ենք ժամանակի պարբերական մամուլը՝ Շուշիում 1915-17 տպագրուած *Փայլակ* քաղաքական, հասարակական, գրական լրագիրը, Թիֆլիսում 1915-17 տպագրուած Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերութեան գրական-հասարակական շաբաթաթերթը, 1909-18 տպագրուած *Հորիզոն* հասարակական, գրական, քաղաքական օրաթերթը, 1868-1919 Էջմիածնում լոյս տեսած հայրապետական աթոռի *Արարատ* պաշտօնական ամսագիրը, 1944ից մինչեւ այժմ տպագրուող *Էջմիածին* ամսագիրը, Ստեփանակերտում 2013-16 տպագրուած *Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ* գիտական յօդուածների պարբերական ժողովածուն, Բաքուում 1914-18 տպագրուած *Արեւ* գրական, հասարակական, քաղաքական օրաթերթից որոշ համարներ: Օգտագործել ենք մի շարք արխիւային փաստաթղթեր, նաեւ արխիւային փաստաթղթերի հիման վրայ կազմուած *Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան. Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.)* գիրքը, Վահրամ Բալայեանի՝ *Շուշի. տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում*, նոյն

հեղինակի *Ազատագրութեան եւ պետականութեան համար պայքարի պատմական եւ գաղափարական դրսեւորումները Արցախում (17րդ դարի երկրորդ կէս-2021թ.)*» մենագրութիւնները, Գ. Էդիլեանի «Գաղթականական որբանոցներ» աշխատութիւնը[1]:

«ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԵՂԲԱՅՐԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ»Ի ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

1909 Օգոստոսի 15ի Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոսի Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղարկած տեղեկագրից երեւում է, որ Ղարաբաղի հայոց թեմը ընդգրկում է Շուշու, Ջիւանշիրի, Կարիագինի (Ջեբրայիլ), Նուխու եւ Արէշի ամբողջ գաւառները, Գանձակի եւ Զանգեզուրի գաւառների որոշ մասեր, Լանքարան քաղաքը եւ Զաքաթալայի շրջանից Կախ աւանը[2]:

Ղարաբաղը որպէս վարչատարածքային միաւոր ընդգրկուած էր 1868-ին ստեղծուած Ելիզաւէտպոլի նահանգի մէջ եւ ներառում էր Շուշու գաւառը, Ջիւանշիրի եւ Ջեբրայիլի տարածքները, Զանգեզուրի մի մասը[3]:

Դեռեւս 1914 Հոկտեմբերին Ղարաբաղում հիմնադրուեց «Եղբայրական օգնութեան կոմիտէ»ն (ԵՕԿ), որն իր գործունէութեան սկզբից աջակցութիւն ցուցաբերեց առաջին աշխարհամարտի մասնակից արցախահայ ընտանիքներին եւ Արեւմտեան Հայաստանից բռնագաղթուածներին[4]:

1911 Մարտին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե.ը Բագուի Հայոց եկեղեցիների գործակալ Տ. Զաւէն վարդապետին կարգում է «Ղարաբաղի վիճակային կոնսիստորիայի նախանդամ որը թեմի առաջնորդ չլինելու պատճառով պէտք է վարի կոնսիստորիայի եւ տեղական հոգեւոր դպրանոցի հոգաբարձութեան նախագահողի պաշտօնը»[5]: Զաւէն վարդապետը անմիջապէս լծւում է իր կրօնական պարտականութիւններին, Շուշիում: Հայաստանի ազգային արխիւում[6] պահպանուել է նրա յայտարարութիւնը՝ ուղղուած Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե.ին: Յայտարարութեան մէջ ասուած է.-

---

[1] *Գաղթականական որբանոցներ*, տպ. «Էպօխա», Թիֆլիս, 1917:

[2] Սանդրօ Բեհբուդեան, *Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան. Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.)*, «Ոսկան Երեւանցի» հրատ., Երեւան, 2001, էջ 907:

[3] Վահրամ Բալայեան, *Ազատագրութեան եւ պետականութեան համար պայքարի պատմական եւ գաղափարական դրսեւորումները Արցախում (17րդ դարի երկրորդ կէս-2021թ.)*, «Զանգակ» հրատ., Երեւան, 2022, էջ 86:

[4] Հ. Աբրահամեան, «Արցախի թեմը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914-1917), *Էջմիածին*, Է-Ը: 2005, էջ 144-147:

[5] Օֆելիա Բաբայեան, «Զաւէն Մահտեսի Բաբայեան (1876-1925)», *Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ*, 7:2016, Ստեփանակերտ, էջ 147:

[6] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1253, թ. 6, ձեռագիր, բնագիր:

Հարկ եմ համարում խորին ակնածութեամբ զեկուցանելու Ձերդ Ս. Օծութեան ի տեղեկութիւն, որ Շուշի քաղաքի եւ Ղարաբաղի թեմի գիւղական հայ ժողովուրդը եւս չէ խնայում իր սուղ միջոցներից լայն աջակցութիւն ցոյց տալ, պատերազմի դաշտում կռուող զինուորների, նոցա ընտանիքների, հայ կամաւորների, գաղթականների եւ առհասարակ պատերազմից վնասուածների օգտին նուիրելով իր ունեցածից դրամ, տաք հագուստ, գուլպաներ եւ այլ տեսակի կապոցներ-ընծաներ:

Շուշիում համարեա պատերազմի սկզբից հիմնուած է Եղբայրական օգնութեան Հայկական կոմիտէ, որը դրամ եւ այլ իրեր ժողովելով քաղաքից ու գիւղերից, շարունակ ուղարկել եւ ուղարկում է ուր հարկ է, որը, համաձայն իմ կարգադրութեան, պէտք է իր ժողոված ու ժողովելիք գումարներից ու հանդերձնիրից մի մասն ուղարկէ Ս. Էջմիածին՝ տաճկահայ գաղթականների համար: Իսկ Կովկասի գլխաւոր կոմիտէի գրութեան համաձայն շրջաբերականով կարգադրել եմ թեմիս բոլոր գործակալներին, որոնք եւ գիւղերում նուէրներ ժողովելով հետզհետէ կոնսիստորիայի միջոցով ներկայացնում են Կովկասի կոմիտէի Շուշուայ մասնաճիւղին՝ յօգուտ հիւանդ ու վիրաւոր զինուորների ընտանիքների: Բացի այդ, Սրբազան Սինօդի 1914 թ. Նոյեմբերի 7ի N2155 առաջադրութեան համաձայն, դարձեալ իմ շրջաբերական կարգադրութեամբ նոյն գործակալները ժողովել եւ հիտզհետէ ներկայացրել են ինձ պատերազմից վնասուածների օգտին 528 ր. 75 կ, որը մատուցուած է Սրբազան Սինօդին իմ 1914 թ. Նոյեմբերի 20ի N 22 եւ սոյն Մարտի 13ի N 373 յայտարարութիւնների հիտ»:

1914 Նոյեմբերի 10ից մինչեւ 1915 Փետրուարի 20ը Շուշու ԵՕԿի ելումուտի հաշուից պարզւում է, որ Ղարաբաղը գաղթականներին նուիրաբերել է 1500 ռուբլի եւ 400 ռուբլու հագուստեղէն[7]:

Աւելի ետք, 1915 Փետրուարի 20ին, ԵՕԿը Էջմիածնի սինոդ է ուղարկել 500 ռուբլի յօգուտ արեւմտահայ գաղթականների[8]:

Արցախի ԵՕԿին կից գործում էր նաեւ «Կանանց կոմիտէ»ն, որն իր եռանդագին գործունէութեամբ ոչինչ չէր խնայում գաղթականներին աջակցելու համար: 1915 Ապրիլի 30ին «Կանանց կոմիտէ»ի շնորհիւ տեղի ունեցաւ «Կարմիր ձու» անուամբ միօրեայ հանգանակութիւն յօգուտ արեւմտահայ գաղթականների, որի արդիւնքում կուտակուեց 310 ռուբլի[9]:

[7] Նորայր, «Կատարե՞լ ենք մեր պարտքը», *Փայլակ*, Շուշի, 4:1915, էջ 1:
[8] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1253, թ. 5, ձեռագիր, բնագիր:
[9] «Շուշի, Լրատու», *Փայլակ*, 16:1915, էջ 3:

«Կանանց կոմիտէ»ն 1915 Յունուարի 1ից մինչեւ 1916 Յունուարի 1ը գաղթականների համար հաւաքել է 4556 ռուբլի 59 կոպէկ[10]:

Արցախում գաղթականներին աջակցելու աշխատանքները կազմակերպում էր Զաւէն վարդապետ Բաբայեանը: Նրա Շուշի քաղաքի հայոց եկեղեցիների գործակալ Յարութիւն աւագ քահանայ Վարդապետեանին ուղղած 1915 Յունիսի 16ի համար 962 առաջադրութիւնից երեւում է, որ իր կարգադրութեամբ քաղաքի քահանաները ժողովելով ծխականներից Վանի սովեալների եւ տաճկահայ գաղթականների օգտին 571 ռուբլի 10 կոպէկ՝ ներկայացրել են իրեն առանձին-առանձին յայտարարութիւններով ու ցուցակներով, որպէսզի գումարը թիւ 961 յայտարարութեան հետ ուղարկուի Սրբ. Էջմիածին՝ վեհափառ հայրապետի հովանաւորութեան տակ գտնուող Կարգադիր Յանձնաժողովին: Յիշեալ գումարը հանգանակել են Յարութիւն Ա. քահանայ Վարդապետեանը (167 ռ. 80 կ.), Մեղրեցոց Սրբ. Աստուածածին եկեղեցու միաբան Մինաս, Խորէն ու Բարսեղ քահանաները (14 ռ. 20 կ.), Կարապետ քահանայ Վարդապետեանը (70 ռ. 50 կ.), Յակոբ Ա. քահանայ Այվազեանը (52 ռ. 50 կ.), Մուշեղ Ա. քահանայ Վարդապետեանը (44 ռ. 35 կ.), Գարեգին Ա. քահանայ Յովհաննիսեանը (44 ռ.), Եղիշէ քահանայ Թարխանեանը (30 ռ. 45 կ.), Արսէն քահանայ Հախումեանը (26 ռ. 50 կ.), Պետրոս քահանայ Տէր Յովհաննիսեանը (14 ռ. 80 կ.), Արիստակէս քահանայ Տէր Յովհաննիսեանը (6 ռ.) եւ Սիմէոն քահանայ Տէր Իսրայէլեանը (3 ռուբլի)[11]:

Զաւէն վարդապետը 1915 Յունիսի 27ին 1220 ռ. 82 կոպէկ է փոխանցել Էջմիածնի սինոդին յօգուտ արեւմտահայ գաղթականների եւ որբերի: Կարելի է ենթադրել, որ վերոնշեալ 571 ռուբլի 10 կոպէկը եւս ուղարկուածի մաս է կազմել[12]:

Շուշիի «Եղբայրական օգնութեան» եւ Կանանց կոմիտէներին կից 1915 Օգոստոսին հիմնւում է «Մանկական ֆոնդ» ի նպաստ գաւառը եկող փախստականների: Այս կառոյցի հիմնադիրները դպրոցահասակ երեխաներ էին[13]:

Հայ գաղթականներին ու որբերին օգնութիւն էին ցուցաբերում ոչ միայն այդ առիթով ստեղծուած կազմակերպութիւնները, այլ նաեւ առանձին անհատներ: Ուշագրաւ է յատկապէս շուշեցի 70ամեայ Թամարա Խաչատրեանի նամակը Վեհափառին.

> Վեհափառ Տէր, ինքս 70ամեայ մի ծեր եւ աղքատ կին եմ. մեր ազգի տառապանքները ինձ անչափ ցաւ են պատճառում, բայց ձեռքովս ոչինչ անել

[10] «Հաշիւ Ղարաբաղի «Եղբայրական օգնութ.» Կանանց կոմիտէի», *Արարատ*, 5-6: 1916, էջ 441:

[11] Յարութիւն Ա. քահանայ Վարդապետեան, «Նամակներ խմբագրութեան», *Փայլակ*, 34:1915, էջ 4:

[12] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 2197, թ. 39:

[13] «Ղարաբաղի Մանկական ֆոնդ», *Փայլակ*, 45:1915, էջ 1:

չի գալիս: Ուստի իմ մեջքով 300 կուժ ջուր կրելով եւ վաճառելով, ստացել եմ 3 րուբլի որը ուղարկում եմ ս. Օծութեանդ, խոնարհաբար խնտրելով գործատրել ըստ Ձեր բարի հայեցողութեան[14]:

70 ամեայ կնոջ հայրենասիրական քայլին ժամանակին անդրադարձել է *Արարատ* ամսագիրը.

Եօթանասունամեայ պառաւ կնոջ ուրուականը պէտք է հետեւի մեր այն հարուստ տղամարդկանց եւ կանանց, որոնք մոռացած ներկայիս ազգային տառապանքները՝ զլանում են որ եւ է կերպ օգնել մեր թշուառներին, զլանում են ամենափոքրիկ չափով անգամ բաժին հանել իրենց ունեցուածքից այդ խեղճերին: Եօթանասունամեայ պառաւ կնոջ տուրքը գեղեցիկ օրինակ պէտք է լինի մեր բոլոր մայրերի եւ քոյրերի համար, որ իւրաքանչիւրն ներկայ մարդկային մեծ աղէտի ժամանակ իւր նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւնը ցոյց տայ բոլոր թշուառներին՝ բոլոր կարօտեալներին[15]:

Ուշադրութեան է արժանի նաեւ Շուշիի Ռէալական դպրանոցի աշակերտների կատարած հանգանակութիւնը 1915 Նոյեմբերի 30ին.

Մեր մայր երկրին հասած աննկարագրելի աղէտը, մեր թշուառ քոյրերի ու եղբայրների խողխողուելն անգութ թշնամու սրով եւ գերութիւնը, իսկ կենդանի մնացածների տարագրուելը իրենց հայրենական օջախից, նրանց քաղցի եւ մերկութեան աղիողորմ, սրտամաշ հառաչանքները չէին կարող արձագանգ չգտնել մեր մատաղ սրտերում: Տեղեկանալով, որ Ձերդ Սրբութիւնը իւր բարձր հովանաւորութեան տակ է առել մեր գաղթական եղբայրների պաշտպանութեան Սուրբ Գործը, մենք Շուշու Ռէալական դպրանոցի աշակերտներս, մեր ամսականներից մի հարիւր յիսուն րուբլի ժողովելով որդիական ամենախորին ակնածութեամբ փոխադրում ենք Ձերդ Վեհափառութեան անունով խոնարհաբար խնդրելով այն գործադրել մեր գաղթական եղբայրների ծով կարիքներին: Մենք այսուհետեւ պարբերաբար մեր աղքատիկ լուման կ'ուղարկենք Ձերդ Սրբութեան, որպէսզի մասամբ թեթեւանան մեր գաղթական քոյրերի ու եղբայրների տանջանքները[16]:

1915 Յունիսի 19ին Արցախի թեմի առաջնորդը թեմի ու քաղաքի ուսուցիչներին հրաւիրել էր խորհրդակցելու գաղթական երեխաների կրթութեան հարցի շուրջ: Նրա հեռանալուց յետոյ ժողովը նախագահում է Հայրապետ Մուսայէլեանը:

---

[14] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 2203, թ. 103:

[15] Բաբգէն վարդապետ, «Եօթանասունամեայ պառաւ կնոջ լուման», *Արարատ*, 9-10:1915, էջ 725:

[16] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 7, գ. 2203, թ. 295-96:

Ժողովում որոշուել է, որ Ղարաբաղի թեմի ուսուցչութիւնը հանդէս է գալու իբրեւ մի կազմակերպուած մարմին իր յատուկ վարչութեամբ՝ աջակցելու փախստականների խնամատարութեան ընդհանուր գործին, իսկ յետագայում այդ մարմինը իր վրայ էր վերցնելու փախստականների երեխաների կրթութիւնը: Այդ նպատակի համար ընտրուել է յանձնաժողով, որը պէտք է իր ներկայացուցիչների միջոցով գործէր ԵՕԿին կից, իր գործունէութեան, ինչպէս եւ երեխաների կրթութեան համար ծրագիր մշակէր: Ընտրուած մարմնի անդամներն էին.-

Անուշաւան Տէր Միքայէլեան (Թեմական դպրոցի ուսուցիչ), Սարգիս Տ. Գասպարեան (Հադրութի եկեղեցական ծխական դպրոց), Ռուբէն Շահնազարեան (Թեմական դպրոց), Գաբրիէլ Կիրակոսեան (Վերին Թաղի եկեղեցական ծխական դպրոց), Վարդան Վարդապետեան (Ղուկասեան դպրոց), փոխանդամներ՝ Արմ. Բէգլարեան (ուսուցիչ Շուշու 3րդ տարրական դպրոցի), Առաքել Չալեան (Շօշ գիւղի պետական դպրոցի աւագ ուսուցիչ)[17]:

1915 Յուլիսի 30ին ժամը առաւօտեան 9ից Շուշի քաղաքի Թեմական դպրոցի դահլիճում ԵՕԿի կողմից գումարուել է ժողով արեւմտահայ փախստականներին ընդունելու, տեղաւորելու հարցերի վերաբերեալ: Ժողովի պատուաւոր նախագահն էր Զաւէն վրդ. Բաբայեանը, ընդհանուր նախագահը՝ քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք Շահնազարեանը[18]:

Փայլակ թերթի 41րդ համարը որն ամբողջութեամբ նուիրուած է արեւմտահայ գաղթականներին, անդրադարձել է այդ ժողովին:

Նոյն օրը ԵՕԿի յատուկ խմբերը շրջել են Շուշի քաղաքում փախստականների համար իրեր ժողովելու: Կարիք էր զգացւում տեղաշորի, հագուստի, թէյի, շաքարի եւ օճառի: Իրերի պահեստը գտնւում էր Թեմական դպրոցում:

Ըստ Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի հրահանգի՝ Գանձակի նահանգում պէտք է տեղաւորուէր 60 հազար գաղթական, որից Արցախին բաժին էր հասնում 24 հազարը: Այդ 24 հազարից 9 հազարը տեղաւորուելու էին Ջեւանշիրի (ներկայիս՝ Մարտակերտ) գաւառում, 15 հազարը՝ Շուշիի գաւառում: 15 հազար գաղթականներից Շուշի քաղաքին բաժին էր հասնում 2 հազարը:

ԵՕԿն եւ բիւրոն այդ առիթով գումարեցին ժողովներ եւ որոշեցին.-

1. Շուտափոյթ գանձել քաղաքի ազգաբնակչութիւնից խոստացուած ամսավճարները:
2. Դիմել ամառանոց եկած մի խումբ հարուստների եւ միանուագ որոշ գումար ստանալ նրանցից այդ նպատակի համար:

---

[17] Գր. Ղազարեան, «Փախստականները Ղարաբաղում», *Հորիզոն,* 185:1915, Թիֆլիս, էջ 3:

[18] *Փայլակ,* 41:1915, էջ 1:

3. Ըստ հասարակութեան Շուշիի գաւառը բաժանել 14 մասի եւ ներկայացուցիչներ ուղարկել այդ շրջանները՝ գիւղացիների հետ խորհրդակցելու, կազմակերպելու փախստականների ընդունելութեան գործը եւ որոշելու, թէ ո՛ր գիւղում որքան փախստական կարելի է տեղաւորել:

Ներկայացուցիչներն արդէն ընտրուած էին եւ ճանապարհուած: Նրանց օգնելու համար Զաւէն վարդապետի կողմից կարեւոր հրահանգներ էին ուղարկուած գործակալներին եւ քահանաներին[19]:

Յետագայում պարզուել էր, որ Շուշիի գաւառի գիւղերի տնտեսական վիճակը այնքան ծանր էր, որ գիւղացիները հազիւ կարող էին տեղաւորել 3 հազար գաղթականի: Սնունդը կը հերիքէր ընդամէնը 1-2 ամիս: Այդուհանդերձ նախատեսուած էր սննդատու կայաններ բացել Ասկերանում, ներքին Թաղավարդում, Նգիում, Շօշում[20]:

ԵՕԿը, Շուշի քաղաքում տեղաւորուող 2000 փախստականների համար մշակել էր հետեւեալ 3 տարբերակները.-

Ա. Ամէն ընտանիքի տալ 2-3 փախստական՝ պահելու եւ կերակրելու,

Բ. Ստեղծել հանրակացարաններ, ուր եւ պահել փախստականներին,

Գ. Միքանի հոգու յանձնել որոշ քանակութեամբ ընտանիքների:

Չգալով մի ընդհանուր յայտարարի՝ որոշուեց Շուշին բաժանել 18 մասերի եւ կոմիտէի կողմից ներկայացուած 18 ներկայացուցիչներին ու հիւանդախնամ հոգաբարձուներին ուղարկել շրջելու քաղաքի թաղամասերում եւ ցուցակագրելու թէ ովքե՛ր են պատրաստ իրենց յարկի տակ պահելու գաղթականներին[21]: Ժողովում պարզ դարձաւ, որ նրանց համար անհրաժեշտ է ամսական 12000 ռուբլի:

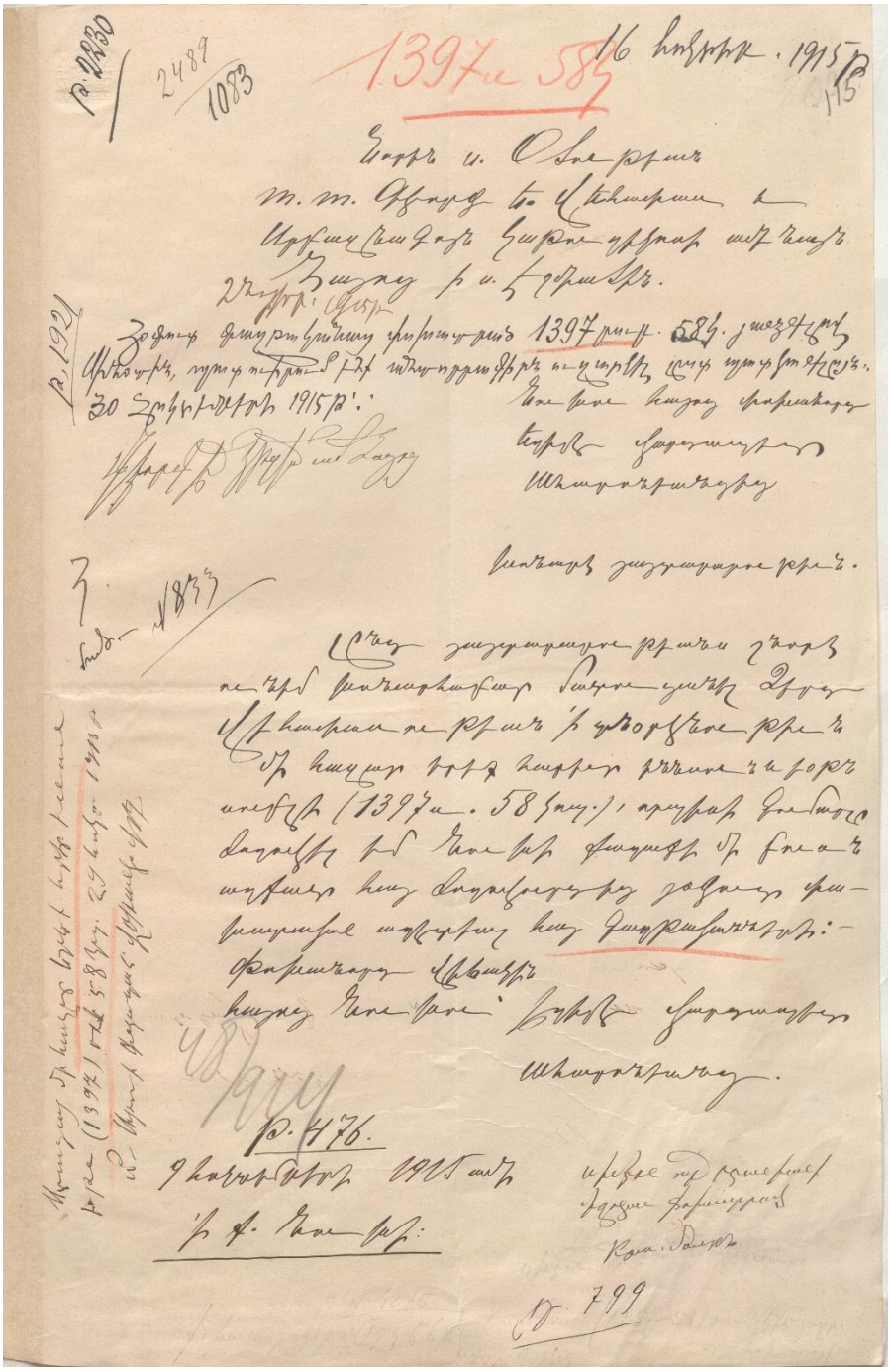
1915 Օգոստոսի 2ին Շուշիի Թեմական դպրոցում տեղի ունեցաւ ընդհանուր ծխական ժողով՝ փախստականների ընդունելութեան համար: Ժողովը նկատի ունենալով քաղաքի եւ գաւառի նիւթական-տնտեսական աննախանձելի վիճակը, որոշեց ներկայացուցիչներ ուղարկել Գանձակ եւ Թիֆլիս, կառավարութեան հետ պարզաբանելու գաւառի դրութիւնը եւ այնտեղ փախստականներին պահելու դժուարութիւններն առանց դրսի նիւթական օժանդակութեան: Ներկայացուցիչներ ընտրուեցին Գերասիմ Մելիք Շահնազարեանը, Մ. Իւզբաշեանը, Լ. Վարդապետեանը եւ Ջ. Մելիք Շահնազարեանը:

---

[19] «Շուշու "Եղբայրական օգնութիւնը" փախստականների առթիւ», *Փայլակ,* 41:1915, էջ 3:

[20] «Շուշու գաւառում հայ գաղթականների տեղաւորելու խնդիրը», *Փայլակ*, 48:1915, էջ 1-2:

[21] «Խորհրդակցութիւն հայ գաղթականների մասին», *Հորիզոն*, 187:1915, էջ 4:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. Վեհափառ կաթողիկոսին Նուխիից ուղարկուած 16 Հոկտեմբեր 1915 թուակիր նամակ

Նոյն օրը երեկոյեան ԵՕԿն եւս ժողով գումարեց այս հարցի շուրջ, քննութեան առնելով այն խնդիրները, որոնք կապ ունեն փախստականների ընդունելութեան եւ պահելու հարցի հետ: Ժողովը որոշեց, բացի նիւթական օժանդակութիւնից, տեղեկացնել Թիֆլիսի Հայկական Կենտրոնական կոմիտէին, որ փախստականների ընդունելութիւնը հնարաւոր կը լինի, եթէ նրանց ուղեկցեն բժշկա-հիւանդախնամների խմբեր: Շուշուայ գաւառում անհրաժեշտ կը լինէր ունենալ ութ բժշկա-բուժական կէտեր[22]:

Օգոստոսի 3ին ԵՕԿի լիազօր ներկայացուցիչ Լ. Վարդապետեանը փախստականներին տեղաւորելու հարցի առնչութեամբ գնաց Ակնայ եւ Բաշ Քարվենդ-Ղարբանդ կայարանները բնակարաններ ընտրելու եւ սննդատու կայաններ հիմնելու համար:

Չնայած տնտեսական ծանր վիճակին Արցախի բնակչութիւնը հայ գաղթականների դէպի Շուշիի գաւառը ճանապարհուելու լուրն առնելով՝ Ասկերանում սննդատու կայան հիմնեց՝ թէյ եւ կերակուր հասցնելու եկողներին[23]:

ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐԻ ԵՒ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑՆԵՐԻ ԲԱՑՈՒՄԸ ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱՒԱՌՈՒՄ ԵՒ ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

Գաղթականների խմբերին տեղաւորելու համար ապաստարաններ ու որբանոցներ բացուեցին Թիֆլիսում, Երեւանում, Դիլիջանում, Նոր Բայազէտում, Էջմիածնում, Ալեքսանդրապոլում, Գանձակում, Շուշիում եւ այլուր:

Գանձակում կար 2 որբանոց: Առաջին ապաստարան-որբանոցը բացուել է 1915 Սեպտեմբերի 9ին[24]: Գաղթականների օգտին նուիրատուութիւններ հաւաքելու եւ հանգանակութիւն կատարելու համար քաղաքը բաժանուած էր 17 մասի, որից ամէն մէկը յատկացրած է *կոմիտէտի* որոշ անդամների[25]:

Գաղթականների առաջին խումբը Գանձակ է ժամանել Սեպտեմբերի 10ին: Նրանց թիւը հասնում էր 79 հոգու՝ 47 տղայ, 32 աղջիկ, մեծ մասը Վանի նահանգից: Գանձակի հայ ուսուցչական կոմիտէն գաղթական 60 դպրոցահասակ երեխաների համար բացում է առանձին դպրոց՝ Ա եւ Բ բաժանմունքներով: Այն ղեկավարում էր Երեմեան վարժարանը աւարտած մի գաղթական ուսուցիչ: Բ բաժանմունքի մէջ մտնում էին գրագէտ երեխանեը՝ մօտ 22 հոգի[26]:

Էջմիածնից Գանձակ են ուղարկուել նաեւ 1426 հոգուց բաղկացած գաղթականներ: Մի քանի օր մնալով Գանձակի Դալլար կայարանում նրանք

---

[22] «Շուշի, Լրատու», *Փայլակ*, 43:1915, էջ 2-3:

[23] «Լուրեր Վարանդայից, Կովկաս», *Արեւ*, 146:1915, էջ 4:

[24] Էդիլեան, էջ 7:

[25] «Կովկաս», *Արեւ*, 141:1915, էջ 4, Բաքու:

[26] «Նուէրներ Կ. Հ. Բ... ը[նկերու]թեան խորհուրդը շնորհակալութեամբ ստացել է», *Համբաւաբեր*, 2:1916, էջ 49-50, Թիֆլիս:

պէտք է տեղաւորուէին՝ Գետաշէնում, Գառնակերում, Գանձակում, Բարսումում, Գետաբեկում:

1916 Յունուարի տուեալներով Գանձակի գաւառում հաստատուել էր 8000 գաղթական[27]:

Մինչեւ 1915 Դեկտեմբերի 15ը այստեղ կար 2 հիւանդանոց՝ Գետաբեկում եւ Աննէնֆելդում[28]:

Գաղթականական կոմիտէի լիազօր, զօրավար Թամամշեանի առաջարկութեամբ որբանոց պէտք է բացուէր նաեւ Շուշի քաղաքում: Ֆինանսական ծախսերը հոգալու էր տեղի կառավարութիւնը եւ քաղաքների միութիւնը, ուստի շուշեցիներից պահանջւում էր միայն բարոյական աջակցութիւն, հսկողութիւն, որ որբերը զուրկ չմնան խնամքից եւ այդ նպատակով յատկացրած գումարները նպատակայարմար կերպով ծախսուէին:

«Կանանց կոմիտէն» այդ առիթով դիմել էր Շուշիի բնակիչներին.

> Շուտով մեզ մօտ ապաստանելու են հարիւրաւոր որբեր, որոնք մեզնից միմիայն բարոյական ուժեր են պահանջում եւ գորովագութ մօր խնամք: Բաւական է որքան առանց արտասուքի լաց եղանք, տանք մեր խնամքն ու բաւականութիւնը՝ բունը կորցրած, թեւաթափ թռչնիկներին[29]:

Որբերին Շուշիում ու գիւղերում տեղաւորելու համար Թիֆլիսից ժամանում են Տիգրան Նազարեանն ու Գր. Եւանգուլեանը: Թեմի առաջնորդ Վահան վարդապետի նախագահութեամբ գումարւում է ժողով, որտեղ ընդհանուր կարծիք է ձեւաւորւում՝ բացուող որբանոցում պահել 100 որբ: Այդ առիթով Թիֆլիսում պէտք է ունենալ 2 ներկայացուցիչ ի դէմս Նազարեանի եւ Իւզբաշեանի[30]:

Թիֆլիսից՝ «Գաղթականական կոմիտէի» լիազօրի անունից Շուշի է փոխանցւում 10.000 ռուբլի որբանոց-ապաստարանի կարգաւորման համար: Այդ նպատակով 120 որբի համար՝ ԵՕԿը վարձել էր Ներսէս Մելիք Փաշայեանի տունը՝ Թեմական (Епархиальная) փողոցում[31]: Սկզբում որբանոցի տնօրէնն էր Արտեմ Պետրոսեանը, ապա՝ Սառա Քութայիսեանը:

1916 Հոկտեմբերին Շուշիի որբանոցում ապաստանել էին 80 որբեր եւ սպասւում էր նաեւ 200-300 հոգուց բաղկացած նոր խմբի ժամանումը[32]:

---

[27] Ա. Շարաֆեան, «Համառօտ տեսութիւն գաղթականութեան ծագման, արդի կացութեան, Կ. Հ. Բ. ը[նկերու]թեան եւ Հայկ. կենտ. կոմիտէի գործունէութեան, մաս 1», *Համբաւաբեր*, 2:1916, էջ 49-50:

[28] Ա. Շարաֆեան, «Համառօտ տեսութիւն գաղթականութեան ծագման, արդի կացութեան, Կ. Հ. Բ. ը[նկերու]թեան եւ Հայկ. կենտ. կոմիտէի գործունէութեան, մաս 2», *Համբաւաբեր,* 3:1916, էջ 75:

[29] Կանանց կօմիտէ, «Կոչ», *Փայլակ*, 65:1916, էջ 1:

[30] «Խորհրդակցութիւն Շուշում բացուելիք որբանոցի շուրջը», *Փայլակ*, 65:1916, էջ 2-3:

[31] «Շուշի, Լրատու», *Փայլակ*, 66:1916, էջ 3:

[32] «Գաղթականական դպրոց», *Փայլակ*, 78:1916, էջ 1:

Նախատեսւում էր գաղթականական դպրոց բացել դպրոցահասակների համար: Այդ նպատակով Շուշիի հայկական բոլոր դպրոցների ուսուցիչների կողմից ընտրւում է դպրոցական յանձնարարախումբ (ինչ որ յանձնարարականով ստեղծուած խումբ), որի անդամներն էին Հայրապետ Մուսայէլեանը, Ա. Տէր Միքայէլեանը, Յարութիւն Թումեանը, Մ. Եսայեանը եւ Ս. Զաքարեանը[33]:

1916 Հոկտեմբերին 150 գաղթական որբերի համար Զառափեանի տանը բացուել է 2րդ որբանոցը[34]:

1917 Յունուարի 1ին Ժամհարեան հիւանդանոցին կից հիմնադրուել է հիւանդանոցային բաժանմունք գաղթական որբերի համար, որտեղ ապաքինւում են 8 հոգի[35]:

1917 Փետրուարի 15ին Շուշիի ԵՕԿն իր նպաստների հաշուին գաղթական երեխաների համար բացել է դպրոց 3 բաժանմունքով[36]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Փաստօրէն, չնայած Ղարաբաղի Եղբայրական օգնութեան կոմիտէն ստեղծուել եւ գործել է Շուշի քաղաքում (քանզի տուեալ ժամանակում Շուշին եղել է Ղարաբաղի վարչական տարածքի կենտրոնը՝ մայրաքաղաքը) եւ յիշատակւում է նաեւ «Շուշիի եղբայրական օգնութեան կոմիտէ» անուամբ, այդուհանդերձ արցախահայութիւնը՝ Շուշուց մինչեւ Գանձակ, լինելով նիւթական եւ տնտեսական ծանր դրութեան մէջ, վերջին լուման անգամ չխնայեց ցեղասպանութիւնը վերապրած «ոստերին» նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւն ցուցաբերելու գործում:

---

[33] Վահրամ Բալայեան, *Շուշի. փեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում*, Զանգակ հրատ., Երեւան, 2017, էջ 385. նաեւ՝ «Շուշի, Լրատու», *Փայլակ*, 83:1916, էջ 4:

[34] «Շուշի, Լրատու», *Փայլակ*, 79:1916, էջ 2:

[35] Նոյն, 3:1917, էջ 3:

[36] Նոյն, 10:1917, էջ 3:

ARTSAKH ARMENIANS AND THE 1915 ARMENIAN GENOCIDE REFUGEES (SUMMARY)

LUSINE YARAMISHIAN
yaramishyan1995@mail.ru

The policy of uprooting, deportation, massacres and annihilation that the Turkish ruling authorities of the Committee of Union and Progress implemented during WWI on the Armenians of the Ottoman Empire and their trials and tribulations did not go unnoticed by the Artsakh Armenians. The article, the first of its kind, sheds light on the efforts that the Artsakh Armnenians undertook to relieve the sufferings of their brothers.

The paper details the formation of the «Fraternal help committee» and its parallel «Women's committee» and the role played in mobilizing financial and humanitarian support among the Artsakh Armenians for their suffering brethren.

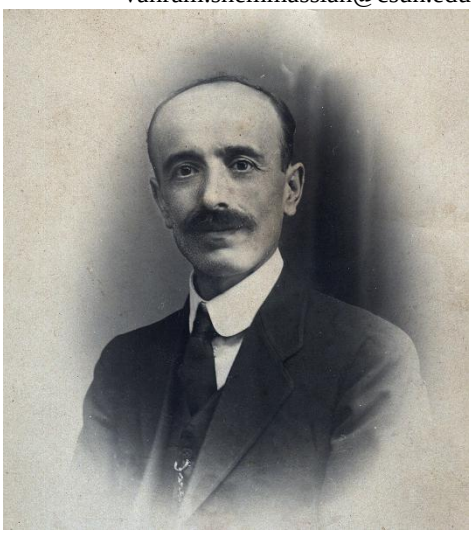
Under the direct leadership of the prelate of Shusi, Father Zaven Babayan, these two launched fundraising campaigns, collected clothing and food, and transferred them to Etchmiadzin, which had become a refugee hub, from which the refugees were dispersed all over Armenian populated areas of Eastern Armenia and beyond.

Alongside their fundraising activities these committees were instrumnental in settling a number of refugees and orphans, particularly in Shushi and Kantsag, designating spaces for sick and exhausted refugees in hospitals, and allocating orphanages for the orphans.

The paper notes that, notwithstanding the socioeconomic hardships the Artsakh Armenians were facing, the diverse layers of the local community, like the teachers, women, students, individuals and people of all walks of life felt a moral obligation and did all they could to relieve the sufferings of the the decimated Armenian refugees who headed to Artsakh.

REV. DIKRAN ANTREASIAN
A LEADER OF THE MUSA DAGH RESISTANCE TO THE ARMENIAN GENOCIDE

VAHRAM L. SHEMMASSIAN
vahram.shemmassian@csun.edu

Հայ եմ ես
Հայ եմ ես
Սարսափեցէք իմ դէմքէս
Մուսա Լեռը ազատող
Քաջ Տիգրանին թոռն եմ ես

I am Armenian
I am Armenian
Be terrified of my face
I am the grandchild of Dikran the Brave
Who saved Musa Dagh[1]

Who was this man who claimed to his five-year-old granddaughter to be the savior of his compatriots from certain death? Dikran Antreasian was born in 1888 in the village of Yoghun Oluk, Musa Dagh. After finishing at the local Protestant primary school at the age of thirteen, he matriculated at the American missionary Central Turkey College in Aintab, where he finished in 1911. He then enrolled at the Theological Seminary of Marash, graduating in 1914. While still a student in both institutions, he periodically took time off to teach and preach at Ekizoluk and Keorkune in the Kesab district to the south of Musa Dagh, as well as in Fartisli, an Armenian village near Iskenderun/Alexandretta, and Hasan Beyli in Cilicia. On the eve of World War I he occupied the pulpit of the Armenian Protestant church of Zeytun. In less than a year, during the early days of the Armenian Genocide, he, his pregnant wife, mother, and sister left Zeytun with the last caravan of deportees. But instead of being driven to an unknown destination for extermination, the Antreasians were able to stay in Marash for two months thanks to the intervention of American missionaries. From Marash the Antreasians found their way to Musa Dagh.[2] Their arrival coincided with the deportation order that Musa Dagh received at the end of July 1915.

[1] Ani B. Darakjian, "Notes on Rev. Antreassian from Ani Darakjian," December 28, 2025, written upon my request. Dr. Darakjian is Rev. Antreasian's granddaughter.

[2] *Nor Avedaper* (New Herald) (Aleppo), First Year, no. 26 (November 24, 1928): 205; Dikran J. Khrlopian, *Vosgemadian. Badmutiun Mertz[avor] Arevelki Hay Aved[aranagan] Miutian* (Golden Book: History of the Armenian Evangelical Union of the Near East), vol. 2, (Beirut: Armenian Evangelical Union of the Near East/Shnorhokian Press and A. Der-Sahagian Press, 1950), pp. 18-19.

LEADERSHIP ROLE IN THE RESISTANCE OF 1915

When the Armenians of Kesab (Kessab/Kasab) and vicinity on July 26, 1915 received deportation orders, the news sent shock waves through neighboring Musa Dagh. Without waiting for their anticipated notification, leading community members on July 29 held an emergency meeting. The only item on the agenda was how to respond to the incipient banishment of the entire population to an unknown destination and fate. Two options existed: either to comply or to resist. Both choices loomed under the ominous prospect of near certain death, but the lesser of two evils had to be decided on. The meeting accordingly weighed the pros and cons of compliance and defiance.[3]

Most delegates initially opposed resistance, for two basic reasons. First, military hardware, manpower, and training were utterly inadequate. Second, the Musa Daghtsis (people of Musa Dagh) lacked provisions. Therefore, it would be a "ludicrous adventure" or a "masterpiece of foolishness" to defy the well-armed, formidable Ottoman army.[4] On the other hand, some favorable or hopeful conditions for a remotely feasible resistance existed. The Musa Daghtsis were hardened peasants who not only could withstand all kinds of deprivation in their highly-defensible mountain, but were also excellent marksmen by virtue of being seasoned hunters. The problem of food could likewise be solved by acquiring small quantities from neighboring villages with the anticipation of a speedy end to the World War. But more importantly, the occasional appearance of Allied battleships off the Musa Dagh Mediterranean coast inspired hope for a possible deliverance via the sea. What also reinforced the conviction of resistance proponents was the alternative—torturous death in the most humiliating manner along the deportation route.[5] The testimony of army deserters, others returning from business trips, and Dikran Antreasian, who had independently witnessed the suffering of thousands of Armenians uprooted from their native soil, supported this position.[6]

Antreasian proposed that the villagers gradually withdraw to the mountain crags, from where they could engage the Ottoman forces with guerrilla tactics, preventing them from resting or camping at night. And although it would be impossible to defend the entire mountain with limited manpower, this strategy would allow the necessary mobility for the defenders to change location as needed.[7] Those who advocated resistance prevailed by a two-thirds majority (about 4,200 out of the total 6,300). The opposition included the Apostolic clergy and some of the traditional notables, but ultimately, they too joined the majority, with some exceptions. Antreasian, who

---

[3] D[ikran] Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune yev Svedio Absdamputiune* (The Deportation of Zeytun and the Uprising of Svedia), 2nd ed. (Aleppo: College Press, 1935), pp. 38-40. According to Serop Sherbetjian, *Badmutiun Svedahayeru* (History of Svedia Armenians), Yesayi Havatian, ed. (Beirut: Hamazkayin Vahe Setian Press, 2010), p. 59, Fr. Der Kalusdian called for the meeting at his home upon ARF's instructions without mentioning the latter's name in order for "bad-intentioned persons not to create excuses and cause divisions." There is no other evidence to corroborate this claim.

[4] Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune*, pp. 41-42.

[5] Ibid., pp. 42-43.

[6] Ibid., pp. 9-39; *Husaper* (Hope Carrier) (Cairo), October 2, 1915.

[7] Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune*, pp. 44-45.

initially vacillated, also tilted toward resistance.[8] Those who complied with the government's order—about one-third of the population-- were deported to the Syrian city of Hama and environs. About half perished as a result of exposure, diseases, and hunger.[9]

On July 30, Turkish gendarmes served the official deportation notice. The majority shunned the order and took the mountain trails instead of the road to exile.[10] That ascent occurred between July 31 and August 2 before the very eyes of Ottoman soldiers guarding the village passes. The Armenians interpreted this puzzling inaction on the part of the troops as reflective of the government's conviction that it could subjugate the resisters with little or no effort or persuade them with deceitful promises.[11]

---

[8] Ibid., pp. 43-44; Yeznig Boyajian, *Badgerner Musa Daghi Tiutsaznerkutenen* (Scenes from the Heroic Epic of Musa Dagh) (Beirut and Toronto: Atlas Press, 1973), pp. 41-44; *Husaper*, September 21, 1915; *Arev* (Sun) (Alexandria), September 24, 1915.

[9] Vahram L. Shemmassian, *The Armenians of Musa Dagh: From Obscurity to Genocide Resistance and Fame 1840-1915*, Armenian Series No. 11 (Fresno, CA: The Press, California State University, Fresno, 2020), pp. 397-412.

[10] Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune*, pp. 51-53; Capuchin Mission Archives, Maison Saint François, Mtayleb**,** Lebanon, File *Dommages 18: Dégâts causés aux Capucins de Khoderbek par les Turcs, 1914-1918*, Etablissement [Capucin] de Khoderbek, Note complémentaire au sujet de l'évacuation de Khoderbek par les Arméniens, April 20, 1927, Beirut.

[11] Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune*, pp. 49-53. Actually, the Bitias people (and probably those of Haji Habibli) ascended the mountain from August 1-10 (Nvart/Vahide Igarian, "1915 Svedia Muharebesi" [The Svedia War], pp. 23-28, eyewitness account written in Turkish with Armenian script, original with me; *Asbarez* (Arena) (Fresno), November 10, 1916).

Some clashes took place between the Ottoman forces and Armenian fighters by August 12, after which representatives from the various camps met and formed a General Administrative Body (GAB/*Enthanur Varchagan Marmin*) consisting of a chairman, a secretary, and fourteen members.[12] Antreasian chaired the group. Several attributes must have propelled him to that position. According to people who knew him well, he was endowed with a daring spirit bordering on adventurousness, complemented by a logical mind, level-headedness, and clarity of vision. He was, moreover, one of the most learned men in the entire lot with a full resume as a teacher and a preacher to his credit at the youthful age of twenty-seven. Despite his ministry to the minority Protestant community, he commanded respect among a broad spectrum of fellow countrymen.[13]

The GAB's fundamental task was to create and oversee a feasible resistance machine that consisted of two components, one civil and one military. Antreasian and his colleagues met twice daily and designed, implemented, and changed plans as necessary. They also managed virtually all aspects of daily life, assigned various tasks, prosecuted and punished delinquents, maintained general order, coordinated the construction of shelters, cleared trails, and secured communication with the outside world.[14] The GAB also created its military wing and appointed Movses Der Kalusdian as *Sevkiyet Reisi* (Chief of Dispatching), construed to mean Military Superintendent (*Zinvoragan Verahsgich*). Toward the end of August, that is, after waging three major battles within two weeks, it was deemed expedient to decentralize the general command for greater efficacy. Accordingly, new administrative councils were formed in each of the three major concentrations modeled after the original GAB, which continued to function under Antreasian's chairmanship in a coordinating capacity.[15]

Although holding the enemy at bay provided a temporary respite, the prospects for ultimate success in a protracted war remained nil. The sea constituted the only outlet to salvation. Finding a means to establish contact with the Allied navy, therefore, was imperative.[16] While still in Yoghun Oluk, Rev. Antreasian had conceived the idea of preparing a large banner with the following English message inscribed on it: "CHRISTIANS IN DISTRESS—RESCUE." On the mountain, this idea was met with skepticism, and some even criticized Antreasian for wasting valuable time for its realization. He consequently carried the embroidered cloth wrapped around his waist until his comrades, unable to come up with a better alternative, dropped their objection and even proposed making a second flag with a red cross sign. The two banners, watched by several guards, were hoisted on a hilltop where they could be seen from

---

[12] Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune*, pp. 68-69, mentions the following members: Dikran Antreasian, Chairman; Mikael Kekejian, Secretary; Hetum Filian, Sahag Andekian, Khacher Mardirian, Hovnan Isgenderian, Isgender Kelemian, Jabra Kazanjian, Boghos Kabayian, Hovhannes Koburian, Movses Der Kalusdian, Melkon Kuyumjian, Krikor Tovmasian, Yesayi Ibrahimian, Simon Shemmassian, and Tovmas Aghayian.

[13] For Antreasian's leadership qualities, consult *Nor Avedaper* (New Herald), no. 26 (November 24, 1928): 205; *Chanaser*, no. 4 (February 15, 1966), the entire issue. According to Sherbetjian, *Badmutiun Svedahayeru*, pp. 74-75, the GAB chairmanship was first proposed to Fr. Apraham Der Kalusdian, who chose to be with his flock and instead supported Antreasian's candidacy.

[14] Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune*, pp. 69-74; *Arev*, October 13, 1915.

[15] Vahram L. Shemmassian, *The Armenians of Musa*, pp. 335-40.

[16] Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune*, pp. 75-76.

the sea.[17] Should the flags be noticed by a passing Allied battleship, assigned swimmers would deliver a written petition. Composed by Antreasian in English, revised several times as the situation on the battleground changed, and placed in a sealed can to keep dry, the supplication was addressed to the British, French, Italian, Russian, and American naval authorities. The petition described the terrible suffering of Armenian deportees from various towns and villages in Cilicia, the violation and kidnapping of young women, the massacre of untold others, and the death of survivors in the deserts. Antreasian concluded his introduction by stating: "We know certainly now that the Turkish government has decided to annihilate the Armenian nation."[18]

In a fortunate twist, on Sunday, September 5, 1915 a French battleship, the *Guichen*, came into contact with the Armenians. After week-long back-and-forth communications among the French navy, Paris, Cyprus, Egypt, and the Armenians themselves, several units of the 3rd French Mediterranean Fleet, beginning on Sunday, September 12, rescued some 4,200 Musa Daghtsis to freedom. They were settled near Port Said, Egypt.[19]

AT THE PORT SAID REFUGEE CAMP

The Antreasians arrived in Port Said on September 13, 1915 aboard an "English cruiser" (HMS *Anne*).[20] At the refugee camp set up shortly thereafter, the family lived

---

[17] Ibid., pp. 76-77. For the skepticism and criticism regarding the banner with an inscription, see *Husaper*, September 11, 1918. According to a Capuchin missionary posted at Antioch, the inscribed flag was prepared by the teacher of the Catholic school of Kheder Beg named Cristoforo (Christopher/Krisdapor, no surname given). See Curia Generale dei Frati Minori Cappuccini, Instituto Storico, Archivio Generale dei Cappuccini, Rome, H 93, Cartella V, Andrea da Kalasclia to V. Rev. Father, October 1, 1923. This claim has no basis.; Paul Chack, *Survivants prodigieux* (Paris: Les Éditions de France, 1941), p. 33, maintains that the banner was inscribed in French, which is incorrect. On the other hand, Sherbetjian, *Badmutiun Svedahayeru*, pp. 57-58, mentions several Red Cross flags, which information cannot be corroborated.

[18] France, Archives Centrales de la Marine (ACM), Service Historique, Vincennes, SS Q 85, Dikran Antreassian, "For all the Christian people here" on Musa Dagh, "To all the captains, admirals and authorities of English, French, Italian, and American nations who happen to pass by our shore…," August 8, 1915.

[19] France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 17, 1915, September 22, 1915.

[20] United States National Archives, Department of State, Washington, D.C. (now in College Park, Maryland), *Correspondence, American Consulate, Alexandria, 1916*, vol. IV, C8.6, Classe 703/310, American Consul Arthur Garrels, Alexandria, Egypt, to American Consul General G. Bie Ravndal, Constantinople, February 24, 1916; Vice Consul for the America Consul, Alexandria, to the President of the Armenian Community, Alexandria, March 23, 1916; Le Président de la Communauté Arménienne, Alexandrie, to Vice-Consul des Etats-Unis d'Amérique, Alexandrie, March 27, 1916; Garrels to G. Bie Ravndal, March 31, 1916. The *Desaix*, one of the French battleships, temporarily received 303 fighters until they were taken aboard the HMS *Anne* off the Svedia coast. Paul Chack, *Pavillon haut* (Paris: Les Editions de France, 1929), p. 139, mentions that an "inutile" British seaplane carrier, the *Raven*, had joined the French battleships. Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune*, p. 112, also refers to the *Raven* as one of the ships that carried a number of Armenians to Port Said. This information is incorrect. Both the HMS *Raven* (originally named *Rabenfels*) and the HMS *Anne* (originally named *Aenne Rickmers*) were German freighters captured by the British and converted to seaplane carriers. However, it was the HMS *Anne* that transported a number of

in Section L, tent no. 15.[21] Ethel W. Putney, an American Red Cross (ARC) worker at the camp, described the tent's interior as follows:

> Iskander [Rev. Antreasian's younger brother] takes off his shoes at the door, but they will excuse us if we do not… The best pillows are placed for us on the floor and as we are seated Turkish fashion with our feet crossed…
>
> … We see that we are sitting on mattresses spread on the floor of the tent and that back of us are piles of pillows and bedding. At night these are their beds, so there is no danger of Iskander or anyone else falling out of bed and hurting himself, for you see there is no place to fall to. On another side of the tent are family clothes tied up in bundles, and near the door are a little oil stove and some dishes.
>
> But the most interesting thing in the room is the cradle made with ropes, swinging between the center pole of the tent and one at the side, and in it is a happy, hearty baby. He is Moses Guichen Andreasian [born during the last week of the resistance]… His grandfather and grandmother are both sitting near his cradle so they can poke it occasionally and keep him swinging, and his aunt is grinding wheat to make a good wheat *pilof* for supper.[22]

Antreasian with his mother and father, sister and wife and little Movses in the Port Said camp

The first Protestant church service at the camp took place on Sunday, September 26, 1915, that is, in less than two weeks after the arrival of the refugees in Egypt, with

---

Armenians to Port Said, not the HMS *Raven*. For the history of the two vessels, consult "HMS *Raven II*" and "HMS *Anne* (1915)," both in *Wikipedia: The Free Encyclopedia.*

[21] Armenian Revolutionary Federation (ARF) Archives, Boston (now Watertown), Massachusetts, File 1054/35, *Yekibdosi G. Gomide 1918* (Central Committee of Egypt 1918), Account of Money Distributed at the Port Said Camp (Money from America), April 19, 1916.

[22] Ethel W. Putney, "A Visit to the Armenian Camp at Port Said," *EVERYLAND*, VII: 5 (April, 1916): 143, 146.

Rev. Haygazun Khantamur of Cairo officiating.[23] On Sunday, October 17, the congregations-fellowships of Bitias, Yoghun Oluk, Haji Habibli, and Kabusiye "united in the sacrament of communion." Pastor Antreasian delivered the sermon, and administered the communion together with the American missionary Rev. Stephen Van Rensselaer Trowbridge.[24] Given the pressing need for total devotion to the ministry without distractions, Antreasian sought assistance to carry on that work instead of working as a shipping clerk handling accounts and foodstuffs. His wish was granted.[25]

It should also be noted that, when the Armenian Revolutionary Federation (ARF) organized a lecture series at the camp in a bid to enlighten the refugee population at large, Rev. Antreasian assumed its leadership as a highly respected, non-partisan personality and the right "man for the job." With his stature, the ARF hoped, there would not be any opposition to the presentations in the charged political atmosphere that prevailed among the refugees.[26] In the same vein, he attended the annual Musa Dagh resistance commemorative events in 1916, 1917, and 1918,[27] and as the keynote speaker of the second one detailed the fights in "clear [Western Armenian] vernacular" (having delivered some of his previous sermons and lectures in Turkish). Interestingly, as an "impartial person," he also did not hesitate to criticize the shortcomings of his compatriots (in all likelihood to make them behave in a more orderly manner in the camp).[28]

In October 1915, shortly after the Musa Daghtsis landed in Egypt, Antreasian delivered a public lecture at the American Mission in Cairo about their saga. Rev. Trowbridge translated this talk to English, published it as a booklet for the American Relief Committee in Cairo (Nile Mission Press, 1915), and sent it to the United States together with photographs depicting the rescue scenes and the Port Said camp. The story, titled "A Red Cross Flag that Saved Four Thousand," had wide circulation and gained immediate success. Speaking of its impact, Rev. Trowbridge detailed: "Responses have come from points as far distant as Calcutta, Rio [de] Janeiro, Alaska, and Melbourne, and from almost every State of the Union. One of the gifts for the Armenian Relief Fund came from a German soldier's wife. An English private recently gave four months' pay, and offerings have come from children in many countries." In an update on the story's continued demand, Rev. Trowbridge wrote to Dr. Barton: "I sent you at once on receipt of your letter [of March 1, 1916] all the copies of the 'Red Cross Flag' story which I could spare. We have only one dozen left and are still receiving requests from different parts of the world. The last letter which came in was from the wife of the Governor of Ceylon." Reacting to the story, the

---

[23] *Arev*, October 1, 1915; *Husaper*, October 2, 1915.

[24] American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Archives, Houghton Library, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, ABC: 3.3, vol. 13, #276, Stephen Trowbridge to Dr. James L. Barton, October 27, 1915.

[25] Ibid., vol. 5, #22, Dikran Antreassian to Rev. S. Trowbridge, November 4, 1915; vol. 13, #278, Trowbridge to Barton, November 8, 1915, and #279, November 18, 1915.

[26] ARF Archives, File 1048/29, *H.H.T. Yekibdosi G. Gomide 1915 T.* (A.R.F. Central Committee of Egypt 1915), Red Mountain Body to Comrades of the ARF Central Committee of Egypt, November 23, 1915; idem, Movses Der Kalusdian to Comrade Ardavazt Hanemian in Cairo, December 19, 1915.

[27] See, respectively, *Arev*, September 25, 1916, October 8, 1917, September 25, 1918.

[28] Ibid., October 8, 1917.

Sunday School Times assured it readership that they "may almost count these 4,000 [Musa Dagtsis] as wards of the Times family, along with … soldier boys in Belgium."[29]

Another generous response came from the readership of EVERYLAND, a quarterly magazine of world friendship for boys and girls. An appeal published in its April 1916 issue targeted children soliciting their support. "**Do you want to help the Armenian girls and boys?**" [sic] at Port Said, the title asked, showing ways to do so.[30] Many children responded to this appeal, and by December 1916 sent a total of $85.25 to the Armenian Red Cross in Egypt to be used for lunch and school supplies at the Port Said camp.[31] Some excerpts from the letters accompanying the donations read:

> "Enclosed find 6c. from Rebecca Conard, and 7c. from Alfred Conard, money saved from Fourth of July fireworks."
>
> "The money was saved during Lent by five little eight-year-old boys in a Sunday-school class, and given by them as an Easter offering."
>
> "We are sending $16.32 from our Junior Department for the Armenians, and we hope it will help some of the boys and girls who live near the place where the Christians were first called 'Christians.' We reserved the week before Easter as 'Self-denial Week.' Two of the juniors stayed home from the circus, one gave up her birthday party, and little Annie, who could have afforded neither of the other luxuries, went without sugar. One of the classes gave up its class party."[32]

A mission school in Cuba also participated in the fund-raising drive, which was described as follows:

> The article, 'A Red Cross Flag That Saved 4,000,' was translated into Spanish and read by members of different classes. A sketch of the article and a visit to the Armenian Camp at Port Said was given to one of the teachers. We had a chart of the two flags and a map of the country, besides a map which showed [Apostle] Paul's first missionary journey. We used the pictures from the center and cover of EVERYLAND, mounted on a sheet of white paper, with explanations written underneath in Spanish, for every one to see. Seventy-five children were present, and their gifts amounted to $4.60, which we are sending to you [Rev. Trowbridge] for the Armenian Red Cross.[33]

The Red Cross story was similarly published in other periodicals.[34] The French and German translations saw the light of day in 1916 and 1919, respectively.[35] Last

---

[29] Shemmassian, *The Armenians of Musa Dagh*, pp. 386-87.
[30] *EVERYLAND*, VII: 5 (April, 1916): 141.
[31] Ibid., VII: 13 (December, 1916): 408.
[32] Ibid.
[33] Ibid.
[34] See, for example, *Ararat* (London) (November, 1915) and *Outlook* (New York) (December 1, 1915).
[35] *Comment un drapeau sauva quatre mille arméniens* (Paris: Librairie Fischbacher, 1916); *Suedije, eine Episode aus der Zeit Armenierverfolgungen* (Potsdam: Der Temperverlag, 1919).

but not least, this account was included as a testimony to the Armenian genocide in the so-call British Blue Book compiled and edited by Viscount Bryce.[36]

Pastor Antreasian himself published a longer version (68 pages) of his lecture in Armenian. In the preface he wrote: "…*This brief historical account of mine is a simple composition of events, which does not have in it the imprint of an analytical and critical study*."[37] Those aspects revealed themselves twenty years later, in 1935, when the author published a second, revised, and expanded edition, titled *Zeytuni Darakrutiune yev Svedio Absdamputiune* (The Deportation of Zeytun and the Uprising of Svedia).[38] The Armenian Missionary Association of America (AMAA) in 1993 published the 1935 version in English translated by Knarik O. Meneshian. The book's title was somewhat altered to read, *Escape to Musa Dagh or the Banishment of Zeitoun and Suedia's Revolt*.[39] Similarly, the AMAA in 2000 republished the Armenian version of the book in Beirut with an introduction by Rev. Barkev Darakjian, Rev. Antreasian's son-in-law.[40] The book in Eastern Armenian, released by the AMAA Armenia branch on the occasion of the Armenian Genocide Centennial, is a rendition from the original, 1935 Western Armenian version.[41] The Musa Dagh Compatriotic Association of Fresno also published the book on the 70th anniversary of the resistance with a shortened title.[42] Whatever the dialect or language, this account remains one of the most reliable, objective and balanced primary sources about the factual events of the Musa Dagh resistance. It must also be noted that Rev. Antreasian contributed to the history and culture of his people through yet another work: in 1967, the Hrachya Acharyan Language Institute of the Academy of Sciences of the Armenian SSR published Rev. Antreasian's important study on the dialect of Musa Dagh.[43]

---

[36] Viscount Bryce, ed., *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon Secretary of State for Foreign Affairs* (London: Sir Joseph Causton & Sons, Limited, 1916). A typed copy of the published document is also found in the American University of Beirut (AUB) archives.

[37] Dikran Antreasian, *Zeytuni Antznadvutiune yev Svedio Inknabashdbanutiune* (The Surrender of Zeytun and the Self-defense of Svedia) (Cairo: Z. Berberian Press, 1915).

[38] Dikran Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune yev Svedio Absdamputiune* (The Deportation of Zeytun and the Uprising of Svedia) (Aleppo: College Press, 1935).

[39] Rev. D. Antreassian, *Escape to Musa Dagh or The Banishment of Zeitoun and Suedia's Revolt*, Knarik O. Meneshian, trans. (Paramus, NJ: Armenian Missionary Association of America, 1993).

[40] Rev. Dikran Antreasian, *Zeytuni Darakrutiune yev Svedio Absdamputiune* (The Deportation of Zeytun and the Uprising of Svedia), introduction by Rev. Barkev Darakjian (Beirut: [Kardashian Printing House], 2000).

[41] Reverend Dikran Antreasyan, *Zeytuni Darakrutyune yev Svediayi Absdanputyune* (The Deportation of Zeytun and the Uprising of Svedia), introduction by Vahram Shemmassian (Yerevan: Dikran Medz Publishing, 2015).

[42] Rev. D. Antreasian, *Svedio Absdamputiune* (Svedia's Uprising) (Fresno, CA: Mshag Printing, 1985).

[43] Dikran Antreasyan, *Svetiayi Parpare Kistineki Lezun* (The Svedia Dialect: The Language of Christians), (Yerevan: Hrachya Acharyan Language Institute of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1967).

SERVICE BETWEEN THE TWO WORLD WARS

After the repatriation of the survivors from Port Said and Hama. Antreasian assumed the helm of the Protestant churches of Yoghun Oluk and Bitias simultaneously for two years (1919-1921), and subsequently that of Bitias for three years (1921-1924).[44] These were trying times: houses and other community buildings had been cannibalized by wartime North African settlers; the fields left unattended and the orchards damaged; food shortages were now reaching catastrophic proportions; deadly diseases felling lives; orphans needing shelter; demobilized *Légion Arménienne* volunteers left unemployed; Turkish and Alawi armed bands infesting the region; anarchy and insecurity reigning; and internecine bloodshed between the villagers of Bitias and Haji Habibli tearing apart the very fabric of a significant segment of Musa Dagh society.[45]

In addition to his pastoral duties, Antreasian played a key role in resolving some of the above issues. In 1919 and 1920, he was elected twice and served the longest as Chairman of the Central Body of the Armenian National Union (ANU), whose task was to administer and coordinate all aspects of Musa Dagh life under the grave conditions described. As such, he traveled to Adana and Mersin with other leaders to raise funds for food and procure other needs; corresponded with the Armenian General Benevolent Union (AGBU) representative in Cilicia to secure compensation for the discharged legionnaires; sought shelter for parentless children; obtained $7,000 from the American Near East Relief (NER) in Beirut for the purchase of potato and outright monetary disbursement; asked for assistance from the British Friends of Armenia Society, which obliged with £200; and co-chaired a panel constituted to find a solution to the Bitias-Haji Habibli conflict.[46]

In 1924, Antreasian was assigned to lead the Kesab Armenian Protestant church. After three months in his new role, he was invited by the Pastors' Union in Aleppo to be ordained *Verabadveli* (Reverend). On Friday, December 12, 1924, he was examined on a wide range of issues including conversion, doctrine, and theology in the presence of about 1000 people. The examining committee, composed of two American missionaries, three native Armenian Evangelical clergymen, and seven delegates asked about thirty-two questions. Two days later, on Sunday afternoon, December 14, he was ordained at the Emmanuel Church in the presence of about 1500 attendees. A French army pastor, two missionaries, four native pastors, and an Armenian Apostolic priest participated in the ordination. "Such a service was the first of its kind in Aleppo…"[47]

What is significant for our purposes is the fact that the pre-ordination deliberations conducted by a special committee to determine whether Antreasian deserved to be ordained did not go smoothly. As his granddaughter, Ani B. Darakjian, MD, stated,

> Badveli Dikran must have been very brave to even conceive of the idea of resisting the Turks. He not only organized the resistance, but he also bore arms himself. He

[44] ABCFM, ABC: 16.9.5, vol. 27, #39, Table of Statistics for the Year 1920, Aintab Station, prepared by Dr. Merrill in September, 1920; idem, #41; Table of Statistics for the Year ending June 30, 1922, Aintab Station, Central Turkey Mission organized in 1847, Prepared by J. Merrill in June, 1922; Rev. Khrlopian, *Vosgemadian*, I, p. 342.

[45] Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians*, pp. 1-46.

[46] Ibid., pp. 6-7, 10, 17-18, 23, 26-27, 44.

[47] *The Friend of Armenia*, New Series, Second Quarter, no. 95 (1925): 6.

was motivated not only by the desire to save his people but his own young family. His first son was born on Musa Dagh and was given the name Moses for that reason. I have no documentation about Badveli Dikran ever having killed anyone, but this certainly became problematic for him afterward, when he was a candidate for ordination as a Badveli. Some people objected to his being ordained because he had carried a weapon [during the Musa Dagh fights]. Ultimately, he did become an ordained minister of the Armenian Evangelical church.[48]

After serving in Kesab for four years, Rev. Antreasian in 1929 was dispatched to Bitias yet again. His tenure there lasted for six years, till 1935, during which he reorganized the church as well as assisted the Yoghun Oluk congregation.[49] From 1936-38 Rev. Antreasian was again at the helm of the Kesab church, after which he moved to Latakia to run the small Protestant congregation there. This transfer took place as a precautionary measure at a time when rumors circulated that Kesab, as part of the Sanjak of Iskenderun, would be attached to Turkey and so the Reverend could be persecuted for his participation in the Musa Dagh resistance in 1915.[50] Heeding the call to serve God in Aleppo, he in 1942 occupied the pulpit of the newly-formed Davudiye neighborhood Armenian Protestant church. His last post was the Betel Armenian Protestant church, also in Aleppo, from 1949 until his retirement in 1957. A year later he relocated to Beirut.[51]

FORSAKEN IN THE PARTISAN CLAIMS OF LEADERSHIP

Basking in the glory of the successful outcome of the Musa Dagh resistance, three political parties, their adherents and/or sympathizers for several decades jockeyed for its ownership. There was no question in the minds of the Social Democrat Hnchakian Party (SDHP) affiliates as to who prepared the groundwork for, organized and led the resistance. The party claimed that the people of Musa Dagh knew of no party other than the SDHP and that the absolute majority of the fighters came from its ranks.[52] The party's press also exalted the seventy-five-year-old Movses Kerekian, calling him "the Hero of the Sea" for swimming 31 hours, finding a battleship, and rescuing his fellow countrymen from an impossible situation. How could he do it? The answer was simple: he was a SDHP member. Rev. Antreasian dismissed these purported heroics of classical proportions as "our contemporary myth."[53]

In turn, official and unofficial ARF accounts underscored the party's prominence in the Musa Dagh resistance. According to a regional activist, on the eve of World War I the ARF Central Committee of Cilicia and Syria had devised a broad self-

[48] Darakjian, "Notes on Rev. Antreassian from Ani Darakjian." See also Barkev N. Darakjian, "Heros Hovivi Me Darabanknere" (The Sufferings of a Heroic Pastor), *Chanaser* (Endeavor) (Beirut), no. 4 (February 15, 1966), p. 72 a.

[49] Vahram L. Shemmassian, "The Armenian Protestant Church in Musa Dagh 1919-1939," *Haigazian Armenological Review*, vol. 42/2 (2022):79.

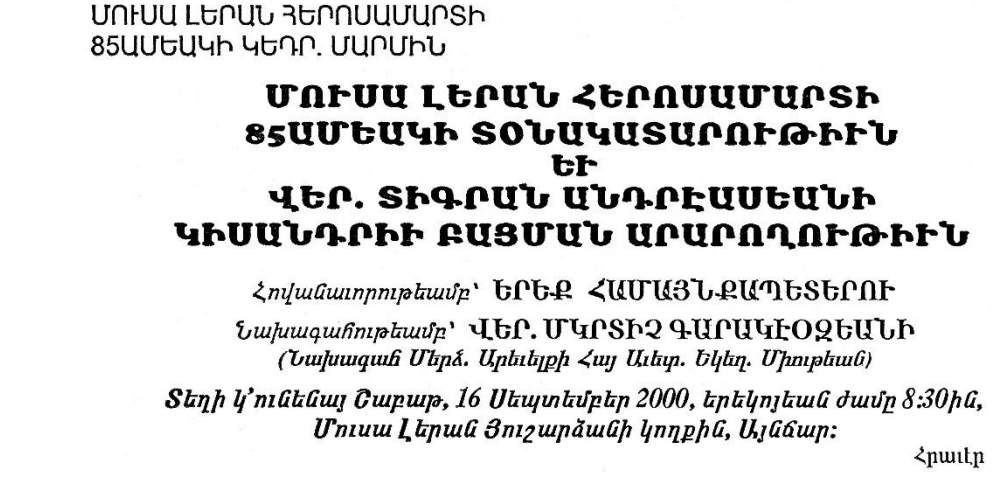
[50] Agnes Antreasian-Darakjian, "Verabadveli Dikran Antreasian (1888-1962)" (Reverend Dikran Antreasian (1888-1962), in *Hay Avedaranagannere Tzeghasbanutyan Darinerin 1915-2015* (The Armenian Evangelicals during the Genocide Years 1915-2015) (Yerevan: Dikran Medz, 2015), p. 50; Darakjian, "Heros Hovivi Me Darabanknere," p. 72 b.

[51] Antreasian-Darakjian, "Verabadveli Dikran Antreasian (1888-1962)," p. 50.

[52] *Ararad* (Beirut), April 2, 1938, April 3, 1938, April 5, 1938.

[53] *Husaper*, September 11, 1918.

defense plan that would be implemented in case of renewed persecutions. The plan called for coordination among the various mountainous localities in Cilicia, where the Armenian inhabitants would gather together around Zeytun and Hajin, and ultimately around Kesab and Musa Dagh. From there it would be possible to communicate with the Allies via the sea. However, as the Ottoman Empire entered the war and soon embarked on a systematic extermination of the Armenian people, ARF chapters disintegrated rapidly. Only Musa Dagh and Urfa were able to put up fights in the Cilician region.[54]

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ
ՑՅԱՄԵԱԿԻ ԿԵԴՐ. ՄԱՐՄԻՆ

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ
ՑՅԱՄԵԱԿԻ ՏՕՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ
ՎԵՐ. ՏԻԳՐԱՆ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻ
ԿԻՍԱՆԴՐԻՒ ԲԱՑՄԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ

Հովանաւորութեամբ՝ ԵՐԵՔ ՀԱՄԱՅՆՔԱՊԵՏԵՐՈՒ

Նախագահութեամբ՝ ՎԵՐ. ՄԿՐՏԻՉ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆԻ
(Նախագահ Մերձ. Արեւելքի Հայ Աւետ. Եկեղ. Միութեան)

Տեղի կ'ունենայ Շաբաթ, 16 Սեպտեմբեր 2000, երեկոյեան ժամը 8:30ին,
Մուսա Լերան Յուշարձանի կողքին, Այնճար:

Հրաւէր

The invitation card for the unveiling of Rev. Dikran Antreasian's bust in Anjar, September 16, 2000

Whereas this account, published three-and-a-half decades after 1915, implied the ARF's exclusivity in at least planning the Musa Dagh struggle, the official party report spoke of "the truth," which "is that, even if we put aside the providential role played by the Tashnag [ARF] subcommittee of Svedia in persuading the people, carrying out the fights, and organizing the resistance, the region owes its deliverance again and solely to the rifles brought there by the efforts of the Tashnagtsutiun." But the report was also quick to add that "the Hnchagians and Reformed Hnchagians have helped our comrades in every way, and whether in the work of persuading the people or throughout the self-defensive fights, there has been absolute and complete solidarity among all the revolutionary elements."[55]

Despite Musa Dagh ARF leader Movses Der Kalusdian's claim in an internal communication that "we have thousands of proofs" that "only the Tashnagtsutiun saved Svedia,"[56] another ARF report reiterated the official party line: "The [ARF] Garmir Ler Subcommittee was always active in Svedia, however, during the

[54] Aram Sahagian, "Damasgosen-Akaba (Husher Medz Yegherni Oreren)" (From Damascus to Aqaba [Memoirs from the Days of the Great Calamity]), *Hayrenik Amsakir* (Fatherland Monthly), XXVIII: 1 (January, 1950): 23-24.

[55] ARF Archives, File 1047/28, ARF Egypt Committee, Report on the Uprising of Svedia Armenians, November 18, 1915.

[56] Ibid., File 1050/31, M. Der Kalusdian to Ardavazt Hanemian, January or June 5, 1916.

resistance it deemed it wise not to give a separate hue to its activities, because the people were ready to fight as one single person."[57] The veracity of this spirit of unity was further corroborated by an ARF participant observer, who, in an "Open Letter" to an adversary, maintained that, while "the Tashnags, with their might and introduction of arms, became the apostles of the uprising," there was an unparalleled camaraderie among the various factions throughout the battles, which "did not have a single leader" and in which everybody fought including women and children.[58]

For its part, the Reformed Hnchagian Party (RHP) quite vociferously ascribed an almost messianic role to two of its members, namely, Bedros Dmlakian[59] and Yesayi Yaghubian.[60] The latter's name, in particular, has been inflated to larger-than-life proportions. This aggrandizement of Yaghubian's persona came about by demeaning Der Kalusdian and his party, on the one hand, and underscoring Yaghubian's significant role, on the other. In the first instance, Der Kalusdian was portrayed as a twenty-year-old, immature youth who demonstrated his cowardice by hiding among the womenfolk during the battles—certainly an absurd claim. Moreover, according to RHP sympathizers, not only did the ARF not constitute a force in Musa Dagh, but also its majority opposed the resistance.[61]

By contrast, Yaghubian, a man in his thirties, was crowned the "real" leader who did much more than the various ineffective councils. Sympathizers also claimed that he and Dmlakian had conceived the idea of armed struggle long before 1915 by preaching in the various villages. It was inconceivable, therefore, that the Musa Daghtsis would have defied the government without these two revolutionary pioneers.[62] However, although "the activity of the Reformed Hnchakians has been the ONLY one that has saved the nation's honor" in Cilicia,[63] a distinction was made between the party itself as "personne Morale" and the fact of belonging to that party. Within this context, what spurred the armed struggle was not the party per se but rather its "brave and wise" members, who made the people's resistance a success.[64] In short, none of the above claims made by the three political parties and their affiliates mentioned Rev. Antreasian's name as a key figure in the Musa Dagh resistance. In other words, he was totally ignored.

NEGLECTED IN THE COMMEMORATIONS OF THE RESISTANCE

When the Musa Dagh Armenians repatriated from Port Said and Hama by fall 1919, regional insecurity seems to have prevented them from marking the saga with

---

[57] Ibid., File 1049/30, Report of the AR Federation Garmir Ler (Red Mountain) Subcommittee for October 1915 till July 10, 1916.

[58] *Hayrenik*, February 28, 1916.

[59] For a brief biography of Dmlakian, see Mardiros Kushakjian and Boghos Madurian, eds., *Hushamadian Musa Leran* (Memorial Book of Musa Dagh) (Beirut: Atlas Press, 1970). pp. 564-65.

[60] *Armenia* (Marseille), October 6, 1915; *Bahag* (Sentinel) (Boston), November 11, 1915, November 25, 1915, December 2, 1915.

[61] *Yeprad* (Euphrates) (Aleppo), June 11, 1936, June 14, 1936, June 17, 1936, June 21, 1936, June 25, 1936.

[62] Ibid., June 11, 1936, June 14, 1936; *Zartonk* (Awakening) (Beirut), March 12, 1938, March 20, 1938.

[63] *Bahag*, November 11, 1915, November 25, 1915.

[64] *Yeprad*, June 28, 1936.

pomp and circumstance till 1924. Each year thereafter, through 1938, commemorative events took place at Damlajik on the mountain, where a pile of rocks had served as a makeshift altar during the actual fights. For about eight years Holy Mass was celebrated at this site, and requiem for the repose of those who had fallen on the battlefield was conducted in a nearby plot, where wooden crosses were stuck into the ground. But in 1932, this temporary arrangement was replaced with a more fitting fenced graveyard that included eighteen tombstones each inscribed with the name of a fallen fighter. At the same time, a monument, resembling an altar and a battleship, was inaugurated nearby. Henceforth, Mass was celebrated, speeches delivered by Armenian and French dignitaries, and feasts took place at this site.[65]

What is important for our purposes is the fact that Rev. Antreasian was left out of the above ceremonies. Neither did the news coverage cite his name nor the numerous photos taken annually on the occasion, whether published or unpublished, show him to be present.[66] Even when he and his family attended the monument inauguration in 1932 at Damlajik, he was excluded from the program.[67] Due to this omission by the political parties and from the commemorations back in Musa Dagh, he decided to republish his original eyewitness account in 1935 in an expanded form in order to remind the public of his significant role in the saga.

AS PASTOR ARAM TOMASIAN IN FRANZ WERFEL'S *THE FORTY DAYS OF MUSA DAGH*

Another incentive for Rev. Antreasian to publish a second edition of his book was Franz Werfel's novel, *The Forty Days of Musa Dagh*, in which the Reverend has been portrayed as Pastor Aram Tomasian. As the spiritual head of his church at Zeytun, his first official full-time job effective 1914, he had witnessed the deportation of the entire population of the town. In fact, he and his family were part of the caravan destined for oblivion. However, American Protestant missionaries succeeded in keeping them at Marash with high hopes that the young and capable pastor would perform admirably.[68] But after a short while the Tomasians returned to their native Musa Dagh. Upon arrival, the pastor, clearly shocked by what he had witnessed and heard en route from Zeytun to Marash, cautioned the people around him in no uncertain terms: "'*Don't think of the old massacres [of the 1890s and 1909]. This is far worse, far more gruesome, far more relentless, than any massacre. And, above all, it's far slower. It remains with you, day and night*.'"[69] When it was time to decide on a course of action in response to the deportation order given to Musa Dagh, Pastor Tomasian was

---

[65] Shemmassian, *The Musa Dagh Armenians*, pp. 239-42.

[66] None of the correspondence published in newspapers like *Piunig* (Phoenix, Beirut), *Husaper*, *Hayrenik* (Fatherland, Boston), Harach (Forward, Paris), and *Aztag* (Factor, Beirut), all ARF organs, mention Rev. Antreasian's name. Papers published by the Social Democrat Hnchagian Party and the Democratic Liberal Party did not cover the commemorative events at all because those parties did not participate in them. By the same token, Rev. Antreasian does not appear in any of the approximately 100 pictures depicting the celebrations in my private collection.

[67] Darakjian, "Heros Hovivi Me Darabanknere," p. 72.

[68] Franz Werfel, *The Forty Days of Musa Dagh*, translated from the German by Geoffrey Dunlop and James Reidel (Jaffrey, New Hampshire: David R. Godine, publisher/Verba Mundi Book, 2012), p. 101.

[69] Ibid, p.120.

resolute in his decision: "'*I know how I mean to die – not like a defenseless sheep, not on the road to Deir ez Zor, not amid the filth of the deportation camps, not from hunger, and not from a stinking epidemic – no! I mean to die on the threshold of my own house, with a gun in my hand. Christ will help me to it, whose word I preach. And my wife shall die with me, and the unborn child in her womb…*'"[70]

When the majority of Musa Dagh decided to resist, Pastor Tomasian played a significant role in forming and overseeing several councils to deal with the various aspects of the resistance machine and daily life including the provision of food, building shelters, resolving health issues, and creating a police force to maintain law and order.[71] Despite some disagreements with other leaders as to how to proceed, Pastor Tomasian advocated unity.[72] This is how, generally speaking, Werfel depicted Pastor Tomasian/Rev. Antreasian as a major protagonist in the novel.

A SPECIAL *CHANASER* ISSUE

Rev. Antreasian passed away in 1962 at the age of 74. The Armenian Evangelical Union in the Near East, seeing that Rev. Antreasian's name was excluded from 50th anniversary of the Armenian Genocide events and media coverage (1965), in 1966 published a special issue of *Chanaser* (Endeavor) magazine, the official organ of the Armenian Evangelical Christian Youth.[73] Several clergymen and lay acquaintances contributed articles. Rev. Hovhannes Aharonian, a prominent figure within the denomination, considered his colleague "the exceptional hero of exceptional circumstances," an "intellectual leader" not acting on emotions.[74] For Rev. Dikran Khrlopian, another colleague, Rev. Antreasian had "stage presence," and heeded the call to serve in difficult places where others declined to work. Furthermore, he manifested "healthy judgment" with a "scientific mind." Unfortunately, he was "not appreciated duly partly because of his modesty."[75] His son-in-law, (Rev.) Barkev N. Darakjian, wrote about "The Sufferings of a Heroic Pastor." However, although a "very modest" person, he "did not remain silent when a spoiled journalist misrepresented the facts" regarding the resistance.[76] Historian Yervant Kasuni penned a study based on some eyewitness accounts and newspaper articles in which he criticized the distortions vis-à-vis the Musa Dagh resistance and the neglect of Rev. Antreasian.[77] In short, unlike most partisan approaches, the various articles struck a balanced portrayal of their man, without claiming exclusivity or according undue respect even when showering him with superlatives. After all, humble as their hero was, all he would ask for to mitigate his silent suffering was fairness in recognizing his rightful place in the history of his people.

---

[70] Ibid., p. 216.
[71] Ibid., pp. 235, 254, 387-93, 465, 467, 471-72.
[72] Ibid., p. 691.
[73] *Chanaser* (Endeavor) (Beirut), no. 4 (February 15, 1966), inside front cover page (64).
[74] Rev. Hovhannes Aharonian, "Rev. Dikran Antreasian," *Chanaser*, no. 4 (February 15, 1966), pp. 68-69.
[75] Rev. Dikran Khrlopian, "Rev. Dikran Antreasian," *Chanaser* (Endeavor) (Beirut), no. 4 (February 15, 1966), pp. 70-71.
[76] Darakjian, "Heros Hovivi Me Darabanknere," p. 71.
[77] Yervant H. Kasuni, "Svedio Herosamarde yev Ver. Dikran Antreasian" (The Heroic Fight of Svedia and Rev. Dikran Antreasian), *Chanaser*, no. 4 (February 15, 1966): 74-85; no. 5 (March 1, 1966): 98-99, 115-16; no. 6 (March 15, 1966): 132-36.

PUBLIC RECOGNITION AT LAST

The above reminders fell on deaf ears for another thirty-six years. By 2000, however, things had changed because of the gradual meltdown of hard political positions resulting from united commemorations of the 50th anniversary of the Armenian Genocide. Those developments also affected the Musa Daghtsis in Anjar. On Wednesday, July 12, 2000, at the conclusion of the 57th conference of the Armenian Evangelical Union in the Near East, and in tandem with the 85th anniversary Commemorative Committee of the resistance, Rev. Antreasian's remains were transferred from Beirut to Anjar to be re-interred on the Evangelical church and school premises. The program consisted of three parts. In Part I, Rev. Hovhannes Karjian led a church service in which he praised the deceased for his heroism for the glory of God and the nation. In Part II, four pastors carried the small coffin from the church to the burial site. The ceremony here entailed prayers and a reading from the Bible. In Part III, Rev. Dr. Paul Haidostian, Chairman of the Union's Central Body, thanked Rev. Antreasian's children and others for their contribution to the success of the event, followed by performances by the Evangelical school choir. Bedros Shemmassian, Chairman of the 85th Anniversary Committee, then spoke of the symbolism of the Reverend's phenomenon. The Surp Boghos Armenian Apostolic Church choir also partook by singing *sharagan*s (spiritual hymns). Representatives of the heads of the Apostolic and Catholic churches in Lebanon, political parties, deputies to the Lebanese parliament, the mayor of Bourj Hammoud in Beirut, and educational and public figures all were in attendance. In other words, this proved to be a community-wide marking of Rev. Antreasian's legacy.[78] The ceremonies ended with the placing of a wreath on the tombstone, which carried the following epitaph: "'*I have fought the good fight, I have finished the race, I have kept the faith.' 2 Timothy 4:7-8 – Rev. Dikran Antreasian (1888-1962) – Barely saved from the heroic Zeytun carnage, he became imbued with the imperative of the Musa Dagh heroic battle and had a leadership role in its successful outcome*."[79]

Two months later, on Saturday, September 16, 2000, a bust of Rev. Antreasian was unveiled next to that of Movses Der Kalusdian's on the premises of the Surp Boghos Armenian Apostolic Church. Again, a large crowd came to pay its respects to the Reverend. A community-wide representation was similarly present such as the Primate of the Armenian Apostolic Church in Lebanon, Bishop Kegham Khacherian; the delegate of the Armenian Catholic Patriarch-Catholicos, Bishop Rev. Hovhannes Orchanian; the Chairman of the Armenian Evangelical Central Committee, Rev. Dr. Paul Haidostian; three Armenian deputies to the Lebanese Parliament, namely, Sebuh Hovnanian, Apraham Dedeian, and George Kassarji; ARF Bureau member, Yervant Pambukian; Social Democrat Hnchagian Party Central Committee Chair, Vahrij Jerejian; Bourj Hammoud Mayor, Antranig Messerlian; Anjar Mayor, Sebuh Sekaian; and the Second Secretary of the Armenian Embassy in Lebanon, Ardag Abidonian. Only a representative of the Democratic Liberal Party was absent.[80]

The program began with the Lebanese and Armenian national anthems performed by the Hamazkayin "Gomidas" choir under maestro Barkev Taslakian. Bedros Shemmassian then spoke of the necessity to preserve and strengthen the values and

[78] *Chanaser*, nos. 11, 12, 13, 14 (June-July 2000), p. 186.
[79] See the attached picture of the tombstone.
[80] *Aztag*, September 19, 2000.

traditions transmitted from generation to generation, and to keep Rev. Antreasian's name alive, because he was able to leave a legacy in which the cross and the gun went hand-in-hand. After Rev. Mgrdich Karageuzian unveiled the bust placed on a pedestal, Rev. Dr. Haidostian portrayed Rev. Antreasian as a unifying symbol of the resistance together with Der Kalusdian. Primate Khacherian, in turn, called upon the crowd to remember and honor "our heroes" and at the same time to carry the burden of responsibility in conducting the business of the nation. The ceremony ended with Rev. Karageuzian making some concluding remarks and local youths performing folk dances.[81]

Rev. Antreasian's name has also been displayed publicly in three countries. In Anjar, Lebanon, one of the streets leading to the Armenian Evangelical church and school compound is named after him. In Musa Ler Town, Armavir Province of Armenia, one of the streets similarly carries his name. In the Masis Ararad Cemetery of Fresno, California, USA, his name is chiseled on one of the walls of the Musa Dagh monument that stands there. Despite all these symbolic manifestations, Rev. Dikran Antreasian's phenomenon still awaits being placed in the general History of the Armenian People alongside other greats.

ՎԵՐԱՊԱՏՈՒԵԼԻ ՏԻԳՐԱՆ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ՝ ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ԴԷՄ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ (ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՎԱՀՐԱՄ Լ. ՇԷՄՄԱՍԵԱՆ
vahram.shemmassian@csun.edu

Հայ աւետարանական հովիւ, Մուսա Լեռան Եողուն Օլուք գիւղի ծնունդ վեր. Տիգրան Անդրէասեան կեդրոնական դեր ունեցաւ 1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան՝ մուսալեռցիներու դիմադրութեան: Գիւղին նախակրթարանէն ետք, ան աւարտած է Մարաշի աստուածաբանական եւ Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ քոլէճը: Զէյթունի աւետարանական հօտը հովուելու ընթացքին Օսմանեան իշխանութիւնները կ'արատքսեն քաղաքին բնակչութիւնն ու Անդրէասեան ընտանիքը: Վերջինս կը յաջողի ապաստանիլ Եողուն Օլուք: Այս ժամանումին կը զուգադիպի Մուսա Լեռան տեղահանութեան օսմանեան հրահանգը: 6300 մուսալեռցիներուն երկու-երրորդը կ'որոշէ ինքնապաշտպանութեան դիմել, միւսները՝ հրահանգին ենթարկուիլ: Աւելի քան 40 օրերու դիմադրական կռիւները կը վարէ կեդրոնական վարչական մարմինը՝ ստանձնելով զինուորական եւ քաղաքացիական հարցերը: Անդրէասեան կ'ատենապետէ այս մարմինը, շնորհիւ իր անհատական յատկանիշերուն:

Կռիւները կը դադրին, երբ ֆրանսական ռազմանաւեր կ'ազատեն լեռնականները 1915 Սեպտեմբերի կիսուն եւ կը տեղափոխեն Փոր Սայիտի գաղթակայան, Եգիպտոս: Հոն, վեր. Անդրէասեան կը շարունակէ յատկանշական դեր կատարել՝ գաղթականներուն բարուքման համար, այդ մասին կը գրէ եւ կը հրատարակէ գիրք մը, որ տարածուելով՝ միջազգային բարեսիրական օգնութիւն կ'ապահովէ գաղթակայանին: Հովւութեան կողքին, ան կ'ատենապետէ դասախօսական շարք մը որ կը նպատակադրէր համագիւղացիները լուսաւորելու:

Գաղթակայանը կը փակուի Նոյեմբեր 1919ին՝ գաղթականներուն տունդարձով: Հոն եւս, Անդրէասեան կարեւոր դեր կը ստանձնէ ժողովուրդը սովէ ու քաոսային

[81] Ibid.

ներհայկական կռիւներէ փրկելու համար: Հուսկ հովուական ծառայութիւններ կը մատուցէ Քեսապի, Լաթաքիոյ եւ Հալէպի մէջ:

Հակառակ իր ժողովուրդին հանդէպ անանձնական բազմապիսի նուիրումներուն, անոր ծառայութիւնները կ'անտեսոփին հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն կողմէ, որոնք կը ձգտին իւրացնել Մուսա Լեռան դիմադրութեան յաջողութեան վարկը: Մինչ անդին, Ֆրանց Վերֆէլ, իր նշանաւոր *Մուսա Լեռան քառասուն օրերը* պատմավէպով լուսարձակի տակ կ'առնէ զինք՝ պատ. Արամ Թովմասեան անունով:

Վեր. Անդրէասեան հարկ կը նկատէ 1935ին վերամշակել եւ վերատպել իր 1915ի գիրքը՝ վերյիշեցնելու հանրութիւնը, եւ իր արդար տեղը ունենալու Մուսա Լեռան պատմութեան մէջ: Դժբախտաբար լուսանքայնացումը կը շարունակուի նոյնիսկ իր մահէն՝ 1962էն եւ Հայոց Ցեղասպանութեան 50ամեակի ոգեկոչումներէն ետք:

Անարդարութիւնը ուղղելու համար, Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Միութիւնը 1966ին *Ջանասէր*ի ամբողջ թիւ մը կը նուիրէ վերապատուելիին...:

Միայն 2000ին, իր մահէն 38 տարիներ ետք էր, որ մուսալեռզիները պատուեցին զինք հանդիսաւոր արարողութիւններով. իր աճիւնը փոխադրուեցաւ Պէյրութէն Այնճար ու ամփոփեցաւ տեղի Հայ աւետարանական եկեղեցիին եւ դպրոցին շրջափակին մէջ, իսկ իր կիսանդրին կանգնեցաւ Այնճարի հայ առաքելական Սրբ. Պօղոս եկեղեցիին շրջափակին մէջ:

Այս բոլորով հանդերձ, վեր. Տիգրան Անդրէասեանին պարտի յատկացուիլ իր արժանի տեղը Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան համապատկերին մէջ:

A FEW BRITISH DOCUMENTS CONCERNING THE ARMENIAN GENOCIDE

ZAVEN MESSERLIAN

While researching in the British Public Record Office in London during 1972 and 1974, I came across two very large files concerning the Genocide of Armenians during 1915 to 1923, termed in those days as "crimes against humanity" by the Allied governments.

I noticed that the British Secretary of State for Foreign Affairs was kept aware of the ongoing deportations and massacres by British representatives within the Russian Empire, particularly by the British Consulate in Batoum, and in post-World War I by the British High Commissioner in Constantinople, British Consulates of Aleppo, Beirut, etc.

Russian and Armenian newspaper reports were translated, international newspaper clippings were made, and sent to the Foreign Office. Also letters from influential personalities about the ongoing atrocities have been preserved.

I have given here some documents which were not published in the *Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916, documents presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce.*

I.

No 52
British Consulate,
Batoum, November 29th, 1915

Sir,
I have the honour to transmit herewith translation of an article published in the "Kavkazskoe Slovo" of the 14/27th. November, relative to further atrocities, reported by the Armenian newspaper "Orizon", at Bitlis and Erzeroum.
I have the honour to be, with the highest respect,[1]
Sir,

Your most obedient,
humble Servant,
P. Stevens

His Britannic Majesty's
Principal Secretary of State
for Foreign Affairs,
Foreign Office,
London.

Inclosure in Consul Stevens' despatch No. 52
of November 29th. 1915.
"Kavkazskoe Slovo", 14/27th. November, 1915.

Translation.

[1] Crown-Copyright records in the Public Record Office, London appears by permission of the Controller of H.M. Stationery Office, F.O. 371/2488.

> The "Orizon" has received information from Van to the effect that four Armenians from Bagesh [Bitlis] had arrived there. According to their statements, life is progressing in the ordinary way at Bitlis, but no Armenians remain in the town. The Turkish authorities at Bitlis gave notice some time ago that all Armenians in hiding would be allowed perfect freedom if they returned to the town. Many believed this would be the case and driven by pain and hunger, about 500 responded to the call. They were all massacred. 400 other Armenians, mostly women and children, also returned at a later date to Bitlis. A forecast of the fate that awaited them is not difficult. Latterly about 15.000 to 16.000 Armenians concentrated at Bagesh. Quite a number of peasants from adjacent villages joined them. At present only 400 to 500 are alive: mostly women, children, old men and some skilled workmen. The situation at Erzeroum is no better. The Turkish Government assured the Armenian inhabitants of that City that not only would their lives be spared, but that their property would also be secure. The authorities even went as far as furnishing gratis fourgons, arabas, &c., &c., to the Armenians to transport their belongings to Erznk[a]. The latter believing the authorities, proceeded on their journey. they had only traveled a few versts along the road when they were attacked by a Turkish detachment and slaughtered. Their property was sent back to Erzeroum.[2]

What is significant in the above document is the treachery of the Ottoman Turkish authorities. They promise Armenians guarantees for their lives, trick them to believe in the promises and then massacre them en masse.

The second document given below is about the complicity of the Bethmann Hollweg government of Germany. Germany was an ally of the Ottoman Empire. In fact, as Stefan Ihrig states, "*during World War I there was much German propaganda aimed at promoting the Ottoman Empire as an important ally*".[3] Kaiser Wilhelm II visited Constantinople in the midst of WWI. Colman Von der Goltz, titled pasha by the Ottoman authorities, led a German mission to Turkey. The Ottoman army was reorganized by Limon Von Sanders pasha.[4] While the Armenian Genocide was ongoing the major concern of the German government was to keep Ottoman Turkey as her ally. Here is what Bethmann Hollweg had said "*The proposed public reprimand of an ally during an ongoing war would be a measure like of which has never been seen in history. Our only goal is to keep Turkey on our side until the end of the war, regardless of whether Armenians perish because of it, or not*."[5]

The report concerns Dr. Lepsius, and it was sent from Berne, Switzerland to Lord Grey of Falloden, on December 11, 1916 and was received in London on December 16, 1916.

---

[2] Ibid.

[3] Stefan Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination*, London, 2014, p. 3.

[4] Ibid.

[5] Stefan Ihrig, *Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler, Justifying Genocide*, Cambridge, Massachusetts and London, 2016, p. 150.

II.

BERNE
December 11. 1915.

No 485

My Lord,

I am informed that a Dr. Lepsius, who has been prominent in drawing attention to the manner in which the German Government have stood by and allowed the Armenian massacres to take place without any interference on their part, recently gave a lecture at Bâle on the subject of these massacres. He had apparently just returned from an expedition to Asia Minor, which had extended to Bagdad. The lecture was held with closed doors and it was supposed that none but Swiss citizens, who are interested in the above matters, were present.
Dr. Lepsius subsequently left for Potsdam, which is his native town, and was immediately arrested on his arrival. A report of what he said at the lecture was read over to him and this fact proves that a spy was present at the lecture. It is supposed that the spy in question was a member of the Bâle Mission.
My informant added that Dr. Lepsius was to be tried for high treason.
I have the honour to be, with the highest respect,[6]
My Lord,

Your Lordship's most obedient,
humble Servant,
Horace Rumbold

Viscount Grey of Falloden, K.G.

Lepsius was not condemned for high treason. However, Lepsius had published in Swiss newspapers an article entitled "The Extermination of a People." In 1916 he published his report on the extermination of the Armenian people in Turkey. After the publication of this book, he was exiled by the German authorities to Holland, where he continued his pro-Armenian activities.

During the perpetration of the Armenian Genocide, Armenians in general could not resist the Ottoman authorities, as most of the population aged 18 to 60 were recruited to the Ottoman army and most of them were eventually exterminated. There were a few major self-defensive resistance movements in Van, Mousa Dagh, Ourfa, and Shabin Karahisar. There were minor resistance movements in a few localities on a smaller scale; the document below mentions such an activity.

Some Armenians close to the Russian border managed to cross the border to escape Genocide.

[6] F.O. 371/2783.

III.

No.38.
British Consulate,
Batoum,
September 16th. 1915.

Sir,
The following information taken from the Armenian newspaper "Orizon" has been published in the issue of the "Kavkazskoe Slovo" of the 2nd/15th. September;-
"Refugees who have arrived at Soukhoum from Turkey, state that a considerable number of armed young Armenians have raised the Standard of insurrection in the mountains of Shan.
The Laz leader Ismail Beg is assisting them and has joined the rebels with his men for combined action against the Turkish Government".
One or two boat loads aof refugees who succeeded in escaping from the Anatolian coast are reported to have recently arrived at Soukhoum.
I have the honour to be, with the highest respect,[7]

Sir,
Your most obedient
humble Servant,
P. Stevens

His Britannic Majesty's
Principal Secretary of State
for Foreign Affairs,
Foreign Office,
London.

The next document speaks to how the refugee problem was dealt with in Russian Armenia.

IV.

British Consulate,
Batoum
September 10th. 1915.

Sir,
I have the honour to furnish the following information taken from the Tiflis press in respect to excesses perpetrated by Ottoman troops at Sassoon and to the deplorable condition of.the Armenian, Caldean and other refugees from Turkish Asia-Minor now at Urumiah and in the Caucasus.
According to these reports soldiers belonging to the Turkish regulars have completely ravaged Sassoon. The inhabitants and defenders of the town have mostly been killed. The principal men, viz: Korun, Tigran and Hadji with their comrades have fallen and Ruben [Der Minassian], [Vahan] Papazian with a mere handful of followers, doomed to perish, have fled to the mountains.

[7] F.O. 371/2488.

Bishop Bagra[d] writes from Etchmiadzin that great masses of refugees have arrived there and at other points of the Government of Erivan. They are mostly from the Melazgert [Manazkerd], Archesh districts and from Van. During the early part of the movement the daily number of arrivals from Etchmiadzin was between ten and fifteen thousand. In all about 160.000 refugees passed through Igdir and Etchmiadzin. Most of them have found refuge in villages situated in the Government of Erivan; about 35.000 remaining at Etchmidzin. The pitiful condition of this starved and emaciated mass of human beings is beyond all description. Famine and disease, principally dysentery and typhus, are thinning their ranks at the rate of about a hundred per diem.

For two days the needs of the refugees were attended to by the Committee of the Etchmiadzin Brotherhood. The first step taken by the Brotherhood was to organize a systematic distribution of bread to the refugees and afterwards to open three hospitals with accommodation for one hundred beds in each, to house all orphans and to open an asylum for 3,000 children. The transport of the sick and feeble who were picked up along the line of march was also undertaken by the Brotherhood.

The Moscow Armenian Committee sent their medical provisioning detachment which on arrival at once set about to organize a proper system of relief to the refugees. Two dispensaries were opened where the needs of over 500 patients daily are being attended to. Points at which hot food was daily distributed to 20,000 refugees were established and lastly a children's hospital to accommodate one hundred patients was brought into use.

To the Moscow detachment was shortly added a Medical-Sanitary detachment belonging to the Tiflis Armenian Central Committee. This detachment was in charge of Doctor Ogandjanov. With the arrival of the detachment another hospital for 200 beds was established and sanitary measures were brought into operation.

The Medical Sanitary Unit from Tiflis was followed by groups of young people who came from Alexandropol, Baku, Tiflis and other places. They took up relief work and the services they are rendering are most valuable, but the needs of the refugees are great; doctors, assistant doctors and nurses in considerable numbers are much required and medicines, flour, sugar tea and other food-stuffs and clothing of every description, in large quantities, are still urgently needed.

About 9,000 refugees at Elenovka and Ahti are in no better condition that the refugees in the Government of Erivan and need very pressing medical attention. Unless *this* is forthcoming shortly it is reported, half the refugees are sure to die. The only hospital accommodation available is for about one hundred beds at each of the two points mentioned.

Refugees in Urumiah are alleged to be in sore straits. the Russian Red Cross Society unable _to attend to them has handed relief work in the district to the Russian Urban Union. Immediate sanitary aid is urgently called for. Large masses of refugees have collected here and a movement in both directions is in course of progress. The anti-sanitary condition of the returning Sunnites bodes no good. The 1ocal Russian Consul in view of the many diseases present among the fugitives is pressing for the dispatch of a Sanitary detachment to Urumiah with the least possible delay.

A party of American Missionaries, fugitives from Urumiah is at present at Tiflis. I understand several of them are on the sick 1ist and Mrs. Reynolds one of the

members of the mission has died there. Doctor Usher of the Mission is also lying in hospital at Tiflis dangerously ill.
I have the honour to be, with the highest respect,[8]
Sir,

Your most obedient,
humble Servant,
P. Stevens

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ՎԱՒԵՐԱԹՈՒՂԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ (ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՋԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հեղինակը, որ 1972ին եւ 1974ին նաեւ աւելի ուշ թուականներու բրիտանական ֆորէյն օֆիսի արխիւներ պրպտած է, հոն գտած է երկու հաստափոր ծրարներ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին:

Հոս, յաջորդաբար, հակիրճ մեկնաբանութիւններով, հեղինակը կու տայ չորս վաւերաթուղթեր, որոնք չկան *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire* վաւերաթուղթերու գիրքին մէջ: Անոնցմէ առաջինը Պիթլիսի շրջանին մէջ թուրքերու խաբէութեան մասին է (երաշխաւորութիւն՝ հայերուն, որ վերադառնան եւ ապահով պիտի մնան: Անոնք կը վերադառնան եւ կը ջարդուին): Երկրորդը՝ Գերմանիոյ մեղսակից լռութեան մասին է, հոն կու տայ Լեփսիուսի առնչուած վաւերաթուղթ մը: Երրորդ վաւերաթուղթը կը վերաբերի Շանի լեռներուն մէջ հայ երիտասարդներու մաքառումին եւ լազերու ղեկավարէն ստացուած աջակցութեան, իսկ չորրորդը Անդրկովկաս անցած հայ գաղթականներու վիճակին մասին է:

[8] Ibid.

ՎԵՆԵԶՈՒԵԼԱՑԻ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՎԿԱՅ ՌԱՖԱՅԷԼ ՏԷ ՆՈԿԱԼԷՍ (1877-1937)[1]

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Հայ ուսումնասիրողներուն քաջ յայտնի է, որ վենեզուելացի զինուորական Ռաֆայէլ տէ Նոկալէս Մենտէս (մականուանեալ՝ «Նոկալէս պէյ») ծառայած է օսմանեան բանակին (1915-1918) եւ վարած՝ Վանի ինքնապաշտպանութիւնը ճնշելու փորձը[2]: Ասիկա կը կազմէ անոր սպաներէն *Չորս տարի մահիկին տակ* յուշագրութեան (1924) զուտ «հայկական» բաժնին (Բ.-ԺԱ. գլուխներ) կորիզը[3]: Ինչպէս գրած է ամերիկահայ գրագիտուհի Վար-

[1] Սոյն յօդուածին նախնական տարբերակը տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Վենեզուելացի զօրավար Ռաֆայէլ տէ Նոկալէս՝ ծանօթ եւ անծանօթ», *Հայրենիք,* Ապրիլ 2023, էջ 24-30:

[2] Տե՛ս, օրինակ, Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Ցեղասպան թուրքը,* Պէյրութ, տպ. «Համազգային», 1968, էջ 202-203, 382-383. Ռուբէն Օ. Սահակեան, «Արեւմտահայ ինքնապաշտպանական կռիւները 1915 թուականին», *Ազատամարտ - «Միտք» գիտարեւեսական յաւելուած,* Սեպտեմբեր 1992, էջ Բ-Ե. նաեւ նոյն՝ «Վասպուրականի հայութեան գոյամարտը 1915 թուականին», *Պատմա-բանասիրական հանդէս,* 1:1995, էջ 19-30. նաեւ՝ S. Հոֆման, «Ինքնապաշտպանութիւնը Եղեռնի ժամանակ. Վանը յիշատակելով եւ Նոգալես վերընթերցելով», *Հայկական բանակ,* 1-2:2015, էջ 135-149 (անգլերէն բնագիրը՝ էջ 150-62). նաեւ՝ Նայիրա Պօղոսեան, «Ռաֆայէլ դէ Նոգալէսի յուշերը իբրեւ պատմական սկզբնաղբիւր», *Հայագիտութեան հարցեր,* 3:2018, էջ 85-96:

[3] Rafael de Nogales, *Cuatro años bajo la Media Luna: su diario e impresiones durante la guerra mundial en los diversos frentes de Europa y Asia*, Madrid-Berlín-Buenos Aires, Editora Internacional, 1924, էջ 7-105: Գիրքին մասին, տե՛ս՝ Միեր Կարապետեան, «Ռաֆայէլ Նոգալէսը Հայոց ցեղասպանութեան մասին», *Բանբեր Հայաստանի արխիւների,* 1-2:2007, էջ 230-47. նաեւ՝ Հրաչեայ Սարիբէկեան, «Ռաֆայէլ դէ Նոգալէսի "Չորս տարի կիսալուսնի ներքոյ" յուշագրութիւնը», *Գրականագիտական հանդէս,* ԺԵ:2014, էջ 207-12:

դուհի Քալանթար-Նալբանդեան (1895-1978), որ այդ գլուխներուն մէկ մասը առաջին անգամ հայերէնի թարգմանած է՝

> Այստեղ մեզ կը ներկայանայ Վանայ հերոսամարտը թշնամիին ակնոցով, աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել՝ հեռադիտակով, դիտուած թրքական ճակատէն, Վանայ բերդին գագաթէն, ուր բազմած է յարձակող ոյժերու սպայակոյտը: Ու պատմողը պարզ ականատես մը կամ մասնակից մը չէ, այլ նոյն ինքն վարիչը գործողութիւններուն, հրամանատարը Օսմանեան ժանդարմըրիին, որուն յանձնուած է Վանայ «ապստամբութեան» նուաճման գործը: Տարօրինակ է, սակայն, որ այս հրամանատարը թուրք մը չէ, ոչ ալ գերմանացի կամ աւստրիացի մը, այլ հարաւ-ամերիկացի մը, որ իր յուշերը գրի առած է սպաներէն լեզուով, իր հայրենակից ընթերցողներուն համար[4]:

Այս յուշագրութիւնը Մեծ Եղեռնի փաստագրութեան վաւեր ատաղձ մը կ'ընծայէ, հակառակ հեղինակի միտումնաւորութեան՝ ամբողջ յանցանքը բարդելու երիտթուրք քանի մը ղեկավարներու, եւ անոր տուրք տալուն թրքական «տարբերակ»ին, թէ ջարդի ու տեղահանութեան պատճառը հայոց ապստամբութիւններն էին, եւ կրկնած է անհիմն պնդումներ («Էրզրումի օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան [sic] Գարօ Փաստրմաճեան Գ. բանակի գրեթէ ամբողջ հայկական զօրքով ու սպաներով անցած էր ռուսերուն կողմը»)[5]: Մեկնաբանութեան չեն կարօտիր կարգ մը ակնյայտ թիւրիմացութիւններ, ինչպէս ջարդերը վերագրել «*արեւելահայերու ազատագրական յեղափոխութեան, ղեկավարուած՝ ռամկավարներու եւ հնչակեաններու ծայրայեղ կուսակցութիւններուն կողմէ, որոնք բացայայտ կերպով եւ երբեմն նոյնիսկ զէնքի միջոցով հակառակած են ինքնավարութեան կողմնակից դաշնակցականներու հաշտարար ճիգերուն*»[6]: Նոկալէս չէ ծածկած իր թրքասիրութիւնը եւ մերթ հակահայ կեցուածք ցուցաբերած է, բայց եւ գովեստի խօսքեր զլացած չէ հայոց նկատմամբ: Նկարագրած ու բուռն կերպով դատապարտած է թրքական ոճիրները, Թալէաթն ու իր յանցակիցները մեղադրելով կանխամտածուած ծրագրի գործադրութեամբ.

> Կասկած չկայ, որ ջարդերն ու տեղահանութիւնները հետեւանք էին յետադիմական կուսակցութեան կողմէ շատ լաւ գծուած ծրագրի մը, գլխաւորութեամբ՝ մեծ վեզիր Թալէաթ փաշայի եւ իրեն ենթակայ քաղաքացիական իշխանութիւններուն, վերջ տալու նախ հայերուն եւ ապա յոյներու ու այլ քրիստոնեայ օսմանեան հպատակներու կայսրութեան մէջ[7]:

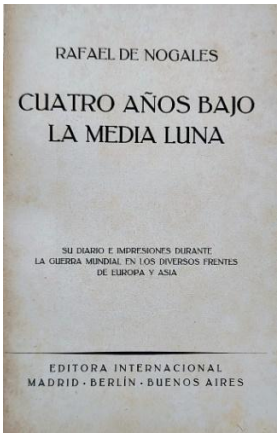

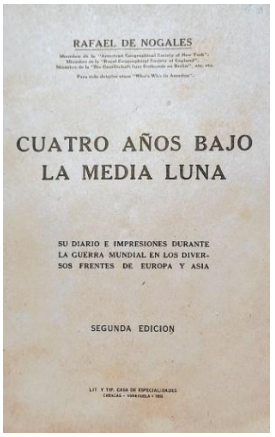
[4] Վարդուհի Քալանթար-Նալբանդեան, «Վանայ հերոսամարտը թշնամիին ակնոցով», *Հայրենիք* ամսագիր, Մայիս 1940, էջ 44:

[5] Nogales, *Cuatro años,* էջ 25: Յայտնի է, որ Արմէն Գարօ օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան եղած էր 1908-12ին: Կովկաս մեկնած էր 1914ի աշնան, պատերազմի պայթումէն ամիս ու կէս առաջ:

[6] Նոյն, էջ 14:

[7] Նոյն, էջ 77:

Նոկալէսի յուշագրութեան առաջին երեք սպաներէն հրատարակութիւնները՝ 1924, 1936 եւ 1991

Նոկալէսի առասպելական կեանքին մշուշը միայն վերջերս սկսած է փարատիլ: Ծնած է ունեւոր ընտանիքի մը ծոցին մէջ, Սան Քրիստոպալ քաղաքը (Թաչիրա նահանգ), 14 Հոկտեմբեր 1877ին, ինչպէս յիշուած է 19 Մարտ 1878 թուակիր ծննդեան վկայականին մէջ[8]: Բուն անունով՝ Փետրո Ռաֆայէլ Ինչաուսփէ Մենտէս, Եւրոպա ապրած ժամանակ Ինչաուսփէ (Intxauspe կամ Inchauspe) պասկ ազգանունը սպաներէնի թարգմանած է (de Nogales): 1886ին Գերմանիա մեկնած է կրթութիւնը շարունակելու, իսկ զինուորական ուսումը ստացած է Պելճիքայի մէջ: Խօսած է գերմաներէն, ֆրանսերէն, իտալերէն եւ անգլերէն, իսկ յետոյ սորված է թրքերէն: 1898ի Սպանիա-ԱՄՆ պատերազմին ամերիկացիներուն դէմ կռուած է Քուպայի մէջ, իսկ ապա մեկնած՝ Հիւսիսային Ափրիկէ, Հնդկաստան եւ Աֆղանիստան, վերադառնալով դէպի արեւմուտք՝ Ինտոնեզիոյ, Անկոլայի, Արժան-

[8] *Memorias del General Rafael de Nogales Méndez,* traducción de Ana Mercedes Pérez, Caracas, Ediciones Abril, 1974, էջ X: Անգլերէն գրուած *Վարձկան զինուորի մը յուշերը*ի այս թարգմանութեան ներածութիւնը գրած է թարգմանչուհին՝ Անա Մերտեսէս Փերէս (1910-1994), որ դուստրն էր Լոնտոնի մէջ Վենեզուելայի ընդհանուր հիւպատոսին ու Մենտէսը մօտէն ճանչցած է (www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR55-P3D?i=1043&cc=1951777): 1924ին, ծննդեան թուականը 14 Հոկտեմբեր 1879 յիշուած էր հրատարակչական ներածականին մէջ (Nogales, *Cuatro años,* n.p.): Մեր նախորդ գրութիւններուն մէջ հետեւած էինք այս թուագրումին (Վարդան Մատեւոսյան, "Ногалес, Рафаэль де", *Армянский вопрос,* Ереван, Армянская энциклопедия, 1991, էջ 247 [բնագիրը՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Նոգալէս, Ռաֆայէլ դէ», *Հայկական Հարց* հանրագիտարան, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան, 1996, էջ 357]). նաեւ՝ Ռաֆայէլ տէ Նոկալէս, «Դէպքերը Վանայ լիճին շուրջ», թարգմ. Վարդան Մատթէոսեան, *Յառաջ,* 2 Մայիս 2003. նաեւ՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Վերստին Ռաֆայէլ տէ Նոկալէսի մասին», *Յառաջ,* 4 Մայիս 2004:

թինի եւ Պրազիլի ճանապարհով: 1901ին, Վենեզուելայի յեղափոխութեան ընթացքին, գլխաւորած է ձախող արշաւանք մը մենատէր Սիփրիանօ Քասթրոյի (1901-8) դէմ: Վիրաւոր ու հիւանդ, Նոկալէս մեկնած է Կեդրոնական Ամերիկա ու Մեքսիքօ, եւ ապա՝ Չինաստան: Մասնակցած է ռուս-ճապոնական պատերազմին (1904-5) իբրեւ լրտես: 1905-6ին Ալասքայի մէջ ոսկի պեղելէ եւ Քալիֆորնիա բնակելէ ետք, Մեքսիքոյի մէջ ապստամբութեան մը մասնակցած է: 1908ին վերադարձած է Վենեզուելա, ուր 1911-14ին ձախող ապստամբութիւն մը գլխաւորած է Քասթրոյին յաջորդած նոր մենատիրոջ՝ Խուան Վիսենթէ Կոմէսի (1908-35) դէմ, այնուհետեւ մեկնած Եւրոպա իբրեւ քաղաքական վտարանդի:

Ա. աշխարհամարտին, Նոկալէս ձգտած է ծառայել դաշնակիցներուն, բայց մերժած է իր հպատակութիւնը փոխել՝ ֆրանսական բանակը մտնելու համար: Ի վերջոյ, հասած է Սոֆիա, ուր հանդիպելով օսմանեան դեսպան, երիտթուրք Ալի Ֆեթհի պէյին (1880-1943)[9] եւ գերմանացի մարաջախտ Քոլմար ֆոն տէր Կոլցին (1842-1916), մտած է օսմանեան բանակը, ուր իրեն տրուած է սպայի աստիճան առանց հպատակութեան կորուստի: Կովկասեան ճակատին մէջ գլխաւորած է Վանի պաշարումը եւ ականատես եղած՝ ջարդերու: 1932ին գրած է.

> Երբեք չեմ եղած ծանր խմող մը, բայց պէտք է խոստովանիմ որ երբեք կարիքը չեմ զգացած ուժեղ խմիչքի մը, ինչպէս որ զգացի 18 Յունիս 1915ի այդ արեւոտ առաւօտուն, երբ հասանք Սայիրդի [Սղերդ]՝ Քիւրտիստանի հին մայրաքաղաքի դարպասին առջեւ, որուն մինարէները փայլուն ալաբաստրի ասեղներու նման կ'առանձնանային Միջագետքի լազուր երկինքին մէջ: Մօտակայ զառիթափի մը վրայ, նման ձիւնի լեռնալանջի մը վրայ, բազմած էին հազարաւոր կիսամերկ ու արիւնաներկ հայերու դիակներ, կոյտերով դիզուած կամ իրարու հիւսուած՝ մահուան վերջին գրկընդխառնումով: Անոնք յիշեցուցին ինծի, թէ ես ալ միայն քալող կմախք մըն էի, գրեթէ պատրաստ անոնց միանալու մահուան մէջ: Դատապարտուած էի մեռնիլ թոյնով, դանակով կամ փամփուշտով, որովհետեւ չափազանց

[9] Պոլսոյ յետպատերազմեան մամուլին մէջ, հետեւեալը գրուած էր Ֆեթհիի մասին, որ ներքին գործոց նախարար եղած էր 14 Հոկտեմբեր-8 Նոյեմբեր 1918ին. «*Կը յիշէք թէ ո՞վ է Ֆէթհի.- այն թունդ իթթիհատականը, որ Իզզէթ փաշայի (ան ալ թունդ բայց սմսեղուկ իթթիհատական) օրով ներքին գործոց նախարար եղաւ, եւ Իզզէթի, եւ թերեւս նաեւ Ծերակոյտի նախագահ Ահմէտ Րիզայի (ան ալ թունդ իթթիհատական) մեղսակցութեամբ փախցուց Թալաթը, Էնվէրը, Ազմին եւ Պէհրին*» («Իթթիհատական օռկան մըն ալ գոցուած», *Նոր կեանք*, 25 Դեկտեմբեր 1918, էջ 1): Այնուհետեւ Ֆեթհի միացած է քեմալական շարժումին եւ զանազան պաշտօններ վարած 1921-23ին: Թուրքիոյ հանրապետութեան հաստատումէն ետք, Ալի Ֆեթհի Օքիար ի շարս այլոց եղած է վարչապետ եւ պաշտպանութեան նախարար (1924-25), Մեծ Ազգային Ժողովի երեսփոխան (1925-31 եւ 1935-43) եւ արդարութեան նախարար (1939-41):

բան գիտէի: Դժբախտութիւն ունեցած էի ըլլալու միակ քրիստոնեան վաթսուն հազար թուրքերուն միջեւ, որոնք խեղդած էին հայկական յեղափոխութիւն: Ականատես եղած էի տեսարաններու, զորս ոչ մէկ քրիստոնեայ պէտք է տեսած ըլլար ու ապրած՝ անոնց մասին պատմելու: Խալիլ[10] եւ քանի մը ուրիշ ղեկավար Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութեան, որ գործած էին այդ սարսափելի ոճիրները, անդրադարձան, որ եթէ կարողանայի ողջ հասնիլ Պոլիս ու տեղեկութիւններս հրապարակել, չափազանց դժուար ժամանակ պիտի ունենային իրենք զիրենք արդարանալու, ո՛չ միայն սուլթանին, բայց նաեւ անոնց գերման եւ աւստրիացի դաշնակիցներուն, որոնք իրենց ամէն կարելին կ'ընէին այդ ջարդերն ու տեղահանութիւնները դադրեցնելու համար[11]:

Նոկալէս հետապնդումներէ ազատած է փոխադրուելով հարաւ, իր ռազմական գործունէութիւնը շարունակելով Միջագետքի եւ Սուրիա-Պաղեստինի ճակատներուն մէջ մինչեւ պատերազմի վերջը: 1915-18 շրջանի գործունէութիւնը իր արկածալից կեանքին գագաթնակէտը հանդիսացած է: Երկաթէ Խաչի շքանշանին արժամացած է Վիլհելմ Բ. կայսեր կողմէ, նաեւ՝ օսմանեան շքանշաններու: Թէեւ զօրավարի տիտղոսը վերագրուած է իրեն, յայտնի չէ, որ պաշտօնապէս այդ տիտղոսին հասած ըլլայ:

Դաշնակիցներու Պոլիս մուտքէն ետք, Ապրիլ 1919ին Նոկալէս մեկնելու անցագիր եւ թոյլտուութիւն ստացած է՝ իբրեւ վարձատրութիւն պատերազմին ցուցաբերած մարդասիրական կեցուածքին՝ անգլիացի զինուորներու հանդէպ: Մեկնած է Քոլոմպիա, ուր 1920-22՝ շարադրած է 1914-18 տարիներու պատմութիւնը *Cuatro años bajo la Media Luna* խորագրով, որ լոյս տեսած է Օգոստոս 1924ին, Պերլինի մէջ[12]: Հատորը յաջորդաբար գերմաներէնի (1925) եւ անգլերէնի (1926) թարգմանուած է:

1923-35՝ Նոկալէս ապրած է Նիւ Եորքի, Պերլինի եւ Լոնտոնի միջեւ, մինչ Վենեզուելայի մենատիրական վարչակարգը հսկած է անոր քայլերուն եւ արգիլած է անոր հատորը, միաժամանակ տարածելով կեղծ լուրեր, թէ «համայնավար եւ վտանգաւոր ահաբեկիչ» մըն էր ու կը վայելէր ռուս եւ մեքսիքացի բոլշեւիկներու աջակցութիւնը[13]: Նոկալէս անգլերէն գրած է իր յաջորդ գիրքերը: 1927ին, Նիքարակուայի մէջ Աւկուստո Սանտինոյի ապստամբութեան ժամանակ, Կեդրոնական Ամերիկա ճամբորդած եւ այնուհե-

---

[10] Խօսքը Էնվէր փաշայի հօրեղբօր՝ Ցեղասպանութեան պատասխանատուներէն Խալիլ փաշայի (1881-1957) մասին է:

[11] Rafael de Nogales, *Memoirs of a Soldier of Fortune,* Wright and Brown, London, 1931, էջ 287:

[12] "Editora Internacional" հրատարակչատան կեդրոնը Պերլին էր: Google Books մըտած Սթանֆորտ համալսարանի օրինակը "Printed in Germany" կնիքը ունի: Հրատարակչատունը գրասենեակներ ունէր Պուենոս Այրէսի, ուր հեղինակային իրաւունքը արձանագրուած է, եւ Մատրիտի մէջ:

[13] *Memorias,* էջ X:

տեւ գրած է *Նիքարակուայի կողոպուտը* (*The Looting of Nicaragua,* 1928), ձաղկելով ամերիկեան միջամտութիւնը այդ երկրին մէջ: Այնուհետեւ, հրատարակած է յուշագրական երկու հատորներ՝ *Վարձկան զինուորի մը յուշերը* (*Memoirs of a Soldier of Fortune,* 1932), որ գրեթէ անմիջապէս թարգմանուած է ֆրանսերէնի (1934) եւ գերմաներէնի (1936), եւ *Մետաքսեայ գլխարկ եւ խթաններ* (*Silk Hat and Spurs,* 1934): Առաջին հատորը հինգ գլուխ ունի 1915ի մասին[14]:

Կոմէսի մահէն ետք, Յունուար 1936ին Նոկալէս վերադարձած է Վենեզուելա, եւ նիւթական պատճառներով ընդունած է պաշտօնավարել աննշան մաքսատան մը մէջ, որմէ հրաժարած է 5 ամիս ետք: Նոյն տարին, վերատպած է *Չորս տարի մահիկին...* Քարաքասի մէջ: Զինուորական լիազօր նշանակուած է Ամերիկայի եւ Եւրոպայի 6 երկիրներու մէջ: Յունիս 1937ին Փանամա ճամբորդած է, ուր կոկորդի վիրաբուժական ընթացիկ գործողութենէ մը ետք, թոքատապէ մահացած է 10 Յուլիս 1937ին[15]: Մարմինը ղրկուած է Վենեզուելա եւ օրերով անտէր մնացած՝ մաքսատան մէջ, հանրային գայթակղութիւն մը ստեղծելով, հուսկ թաղուած է զինուորական բարեկամի մը ընտանեկան դամբարանին մէջ: 1975ին, երկրի զինեալ ուժերու նախաձեռնութեամբ, աճիւնը փոխադրուած է զինուորական դամբարան մը:

ՆՈԿԱԼԷՍ ԵՒ ԼՈՐԸՆՍ

1930ականներուն, դեռ իրենց ողջուցը, արդէն սկսած էին զուգահեռներ գծուիլ թշնամի բանակներու մէջ ծառայած նշանաւոր գրողներուն՝ Թոմըս Է. Լորընսի (1888-1935), այլ անունով՝ Լորընս Արաբացիի (Lawrence of Arabia), եւ Ռաֆայէլ տէ Նոկալէսի միջեւ[16]:

Նշանաւոր արձակագիր ու լրագրող Ռոպերթօ Արլթ (1900-1942) կը նկատուի արժանթինեան արդի վէպի հիմնադիրներէն մէկը: Իր ամենէն յայտնի գործը *Կատղած խաղալիքը* վէպն է, որ վերջերս հայերէնի թարգ-

---

[14] Nogales, *Memoirs,* էջ 252-293 («Մահիկի ասպետ մը», «Վանի պաշարումը», «Քոթուր-տաղի պաշտպանութիւնը», «Բաշկալէի հրկիզումը» եւ «Մարդկային ծպտումով բորենիներ»):

[15] *Memorias,* էջ XVII: Մահուան տարեթիւը սկզբնապէս անորոշ համարած էինք (Матевосян, էջ 247. Մատթէոսեան, «Նոգալէս», էջ 357), իսկ յետոյ նշած էինք 1936 (Նոկալէս, «Դէպքերը Վանայ լիճին շուրջ») եւ 1937 թուականները (Մատթէոսեան, «Վերստին»):

[16] R. B. Cunninghame Graham, "Preface", տե՛ս՝ De Nogales, 1931, էջ XII-XIII. նաեւ՝ Lino Novás Calvo, "Las espuelas del general Nogales", *Revista de Occidente,* abril-junio de 1934, էջ 104: Հարցի առաջին գիտական ուսումնասիրութեան համար, տե՛ս՝ Kim McQuaid, *The Real and Assumed Personalities of Famous Men: Rafael De Nogales, T. E. Lawrence and the Birth of the Modern Era, 1914-1937,* Gomidas Institute, London, 2010:

մանուած է[17]: 1928-42ին յօդուածագիր եղած է Պուենոս Այրէսի *Էլ Մունտօ* օրաթերթին մէջ, ուր յայտնի դարձած է «Փորագրութիւններ» վերտառութեամբ սիւնակով: 1937-41ին գրած է «Հեռագրի լուսանցքին» սիւնակը՝ օրուան լուրերէն ներշնչուած յօդուածներով, որոնք արտատպուած են Մեքսիքօ Սիթիի *Էլ Նասիոնալ* օրաթերթին մէջ, մեծաւ մասամբ առանց աղբիւրի յիշատակութեան: Այդ շարքին մէջ, Նոկալէսի մահէն չորս ամիս ետք, Արլթ հրատարակած է «Հեռագրի լուսանցքին. Լորընս՝ 500.000 տոլար: Հապա Ռաֆայէլ տէ Նոկալէ՞սը» յօդուածը, որ փաստօրէն մոռցուած է մինչեւ հատորային վերատպումը 2004ին: Արլթ մէջբերած է ցեղասպանութիւնը վկայող եւ Թալէաթը դատափետող Նոկալէսի ամենէն բնորոշ յայտարարութիւնը:

Կու տանք գրութեան ամբողջական թարգմանութիւնը.

Օդանաւը կ'անցնի Նիւ Եորք հիւսիս-արեւելք ուղղութեամբ: Պոստոնի ճանապարհով: Գնդացիրներով զինուած չորս օդանաւեր կ'ուղեկցին *ալիմինիում*է թռչունը: Օդանաւերու նստարաններուն վրայ՝ պաղ մարդիկ, բարակ շուներու դիմագիծերով եւ շրթներու ծայրին՝ նիքոթին ու թուք խառնած կոթուկներով: Մէջքին՝ ինքնաշխատ ատրճանակներ: Տարբեր բանեռու մասին կը խօսին, մինչ կը հսկեն գանձը տանող օդանաւը: Գանձը՝ երկրորդ գիրքի մը օրինակն է: Առաջին օրինակը կը գտնուի Նիւ Եորքի դրամատան պողպատեայ արկղի մը մէջ: Երկրորդ օրինակը հոս կ'երթայ, պողպատէ թեթեւ տուփի մը մէջ, կնքուած, որուն հասցէն Պոստոնի գիրքի ցուցահանդէսն է: Ահա թէ ինչու օդատորմիղը կը թռչի հիւսիս-արեւելքի ուղղութեամբ:

Գիրքին խորագիրը *The Mint* է[18]: Գրած է մէկը, որ իր կազմած մարդոց խումբին մասին ըսած է. «Մեր ձեռքերը միշտ արիւնաներկ էին: Ատիկա մեզի արտօնուած էր»: Այդ մարդը կը կոչուէր Թոմըս Է. Լորընս:

Թոմըս Է. Լորընս մահացած է խորհրդաւոր կերպով: Շարժանիւի մը կողմէ մարմինը փճացած: Ըստ կտակի տրամադրութիւններուն, անոր գիրքը կարելի չէ հանրութեան ծախել մինչեւ 1950: Մինչ այդ, երկրորդ օրինակը, զոր Տապըլտէյ, Տորան եւ ընկ. հրատարակչատունը կը ղրկէ Պոստոնի Գիրքի Ցուցահանդէսին, ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ ՏՈԼԱՐ Կ'ԱՐԺԷ: Կամ՝ այդ գինէն պակաս կարելի չէ ծախել:

Ահա բացատրութիւնը չորս հսկիչ օդանաւերուն՝ օրինաւոր հրացանակիրներու իրենց զօրագունդով: Եւ նորէն կը մտածենք այն մարդուն մասին, որուն «ձեռքերը միշտ արիւնաներկ էին»:

---

[17] Ռոբերտօ Արլթ, *Կատաղած խաղալիք,* թարգ. Կառա Չոբանեան, Վերնատուն Մեդիա, Երեւան, 2019:

[18] T. E. Lawrence, *The Mint,* Jonathan Cape, London, 1955: Յուշագրութիւն մըն է պատերազմի յաջորդող տարիներէն, երբ Լորընս կեղծ անունով զինուորագրուած էր անգլիական օդուժին:

Ի՜նչ սարսափելի պատմութիւններ պիտի պարունակէ նոր գիրքը այն մարդուն, որ կը պատմէ իր իսկ մասին. «Ձիս Արաբիա ղրկեցին այն նպատակով, որ քաջալերէի որեւէ ապստամբական շարժում թուրքերուն դէմ, որ Անգլիոյ նպաստաւոր ըլլար»[19]:

Ո՜հ, ի՛նչ հետաքրքիր, ի՛նչ հետաքրքիր:

Նոյն օրերուն, երբ Լորընս կը մեկնի Եգիպտոս, կապիկի դէմքով վենեզուելացի մը, որ կասկածելիօրէն ֆրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն եւ իտալերէն կը խօսի, Սոֆիայի գռիհները կը պտտի: Կը ծկլտայ մզկիթները եւ կը մտնէ գերմանական դեսպանատունը, ուր բազմաթիւ ժողովներ կ'ունենայ զինուորական կցորդ՝ հազարապետ [սպ. mayor][20] ֆոն տէր Կոլցի, եւ թուրք դեսպան Ֆեթհի պէյի հետ: Ի վերջոյ, այդքան ջանադրութենէ ետք, ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կոստանդնուպոլիս՝ թրքական կառավարութեան ի սպաս կռուելու եւ Անգլիոյ կարելի ամէն վնաս պատճառելու:

Ո՜հ, ի՛նչ հետաքրքիր, ի՛նչ հետաքրքիր: 15 Սեպտեմբեր 1918ին, Պերլինի օրաթերթերը պիտի ըսեն, անդրադառնալով այս պարոնին, որ կը կոչուի զօրավար Ռաֆայէլ տէ Նոկալէս ի Մենտէս.

«Բոլոր լատինամերիկացիներուն իսկական գոհունակութիւն պիտի պատճառէ իմանալ, որ զօրավար Նոկալէս, միակ չէզոք սպան, որ որպէս այդպիսին կը պայքարի Կեդրոնական Իշխանութիւններու շարքերուն մէջ, Մարգարէի դրօշին տակ երեք ու կէս տարուան իր կռիւին ընթացքին, յաջողած է ձեռք բերել դափնիներ, զորս անտարակոյս բաւարարութեամբ եւ հպարտութեամբ պիտի լեցնեն ո՛չ միայն իր վենեզուելական հայրենիքը, այլեւ լատինամերիկեան հանրապետութիւններն ընդհանրապէս»[21]:

Լորընս եւ Նոկալէս:

Ինչո՞ւ Լորընս կը յիշուի եւ Նոկալէս կը մոռցուի:

Երկուքն ալ անվախ արկածախնդիրներ եղած են, երկուքն ալ «արիւնաներկ ձեռքերով աշխատած են» քանի մը տարի անապատին մէջ, երկուքն ալ գրագէտ էին: Այսինքն՝ յուշեր ձգած են: Յուշեր, ուր մարդիկ ուրուագծուած կ'երեւին ո՛չ թէ պատմութեան շողոքորթներուն պաշտօնական լեզուով, այլ ուժեղ եւ պատժիչ լեզուով:

---

[19] Արլթի մէջբերումները բաւական կը տարբերին անգլերէն բնագրէն. «*Այս արաբներուն իբրեւ օտարական մը ղրկուեցայ, անկարող՝ իրենց մտածումները մտածելու կամ իրենց հաւատալիքները բաժնելու, բայց պարտաւորուած ըլլալով զանոնք յառաջ տանիլ եւ առաւելագոյնս զարգացնել անոնց որեւէ շարժում որ շահաբեր ըլլար Անգլիոյ՝ իր պատերազմին մէջ*» (T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph,* Doubleday and Company, Garden City (NY), 1935, էջ 30):

[20] Տեղեկութիւնը սխալ է: 1911ին, Ֆոն տէր Կոլց բարձրացած էր մարաջախտի աստիճանին (Generalfeldmarshall):

[21] Տե՛ս Nogales, *Cuatro años,* առանց էջաթիւի (նախաբան):

Լորընս եւ Նոկալէս, երկուքն ալ արհեստավարժ զինուորականներ, այնքան անգթութեամբ կը մերկացնեն արհեստավարժ զինուորականները, որ ասոնք մեզի սոսկում կը պատճառեն ի վերջոյ:

Լսենք զօրավար Նոկալէսը:

Անոր յուշերէն կը տողանցեն Ճեմալ փաշան՝ «անամօթ գող» մը. Անդրանիկ՝ «գերմարդասպան եւ համարձակ հրոսակներու պետ»[22]. Ճեւտէթ պէյ, որ իսկական օսմանցիի պէս մշակուած ու քաղաքավար, բայց խորքին մէջ, սակայն, «մարդկային յովազ մըն» էր[23]. Ահմէտ պէյ, «անգլիական շատ ճաշակաւոր տարազ հագած, ոչ այլ էր, քան ուրիշ անունով նշանաւոր աւազակ Ահմէտ Չերքէզը, չերքէզ հրոսակներու խմբակի մը պետը, որ յետոյ հայ երեսփոխանները սպաննեց Սատանայի ձորին մէջ [*Շէյթան փէրէսի*] եւ կառավարութեան հրամանով...»[24]:

Զօրավար Նոկալէսի, կամ արկածախնդիր Նոկալէսի (Երկաթէ Խաչի շքանշան, եւն.) գիրքը՝ «Չորս տարի Մահիկին տակ», նոյն մռայլ մեծութիւնը ունի, ինչ որ Թոմաս Է. Լորընսի «Իմաստութեան եօթը հիմնասիւները»:

Լորընս ձեզի կ'ըսէ.

«Գիրքիս բովանդակած խժդժութիւններէն մէկքանին պիտի հասկցուին երբ նկատի առնուին մեր ապրած պարագաները, ըստ բախտի կեանք մը մերկ անապատին մէջ, անտարբեր երկնքի մը տակ...»[25]:

Նոկալէս, իր կարգին, ձեզի կը պատմէ.

«Այդ ջարդերուն մեռած մէկ ու կէս միլիոն քրիստոնեաներու նահատակութիւնն ու սպանդը դիտած օսմանեան քաղաքացիական իշխանութիւններու ոճրային անտարբերութիւնը պարզաբանելու համար, կը կարծեմ, որ կը բաւէ յիշել մեծ վեզիր Թալէաթ փաշայի արտաբերած հետեւեալ նախադասութիւնը՝ ամերիկեան դեսպան պրն. Մորկընթոյի հետ տեսակցութեան մը ընթացքին.

-- Ջարդե՛րը: Ի՞նչ կայ որ: Անոնք միայն կը զուարճացնեն ինծի»[26]:

---

[22] Նոյն, էջ 13-14: Նոկալէս Անդրանիկը անձամբ ճանչցած չէ ու յայտնապէս կրկնած է թրքական աղբիւրներէ լսածը: «Գերմարդասպան» (archiasesino) բառը գործածած է թէ՛ Անդրանիկին նուիրուած նախադասութեան եւ թէ՛ անձամբ ճանչցած իր զինուորական վերադաս Խալիլին ու Էնվէրին նուիրուած ընդարձակ բնութագիրերուն մէջ (նոյն, էջ 69, 276):

[23] Նոյն, էջ 42:

[24] Նոյն, էջ 42-43, ուր յիշուած են երեսփոխաններ Գրիգոր Զօհրապի եւ Վարդգէսի անունները:

[25] «Պատմութեանս չարիքին մէկ մասը մեր պարագաներուն յատուկ կրնայ եղած ըլլալ: Տարիներով կերպով մը ապրեցանք միասին մերկ անապատին մէջ, անտարբեր երկինքին տակ» (Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*, էջ 29):

[26] Nogales, *Cuatro años*, էջ 77: Նոկալէս կրկին մէջբերած է Թալէաթի նախադասութիւնը, որ «իր ականջին թրթռացած է բորենիի մը ծիծաղին պէս» Մուսուլի ճա-

Ո՛հ, չափազանց հետաքրքիր է: Նոկալէս եւ Լորընս: Սողոսկելով անապատին մէջ՝ ձեռքերը արիւնաներկ, թերեւս զիրար գնդակահարելով աւազաթումբէ մը, եւ երկուքն ալ, գիշերը իյնալուն պէս, վրանի մը անորոշ լոյսին տակ գրելով օրուան յուշերը, մինչ ստրուկները ուղտի ոտք մը կ'եռացնեն թթու կաթի մէջ կամ իրարու կը բաժնեն բուռ մը բրինձ:

Կը կարծեմ, որ արդարութեան պարտք էր ոգեկոչել արկածախնդիր Նոկալէսի գիրքը, սպաներէնով սպառած[27], մինչ այս պահերուն այնքան վառ կերպով կը յիշուի Լորընսի գործը[28]:

ՆՈԿԱԼԷՍԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՒ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ

Երկար ժամանակ շուքի մէջ մնալէ ետք, 1990ականներուն Նոկալէսի կեանքն ու գործը սկսան վերարժեւորուիլ վենեզուելացի խումբ մը մտաւորականներու աշխատանքին շնորհիւ: Ասիկա սկիզբը դրած է գործերու վերհրատարակութեան եւ անոր նուիրուած գիրքերու լոյսընծայման: Վերջին երեսնամեակին, *Չորս տարի Մահիկին տակ* չորս անգամ վերահրատարակուած է Վենեզուելայի (1991, 2006) եւ Սպանիոյ (2015, 2017) մէջ:

Այս շարժումի մղիչ ուժերէն եղած է ծնունդով պաղեստինցի-լիբանանցի, 1951ին Վենեզուելա հաստատուած, քաղաքական գիտութիւններու դասախօս Խալտուն Նուէյհէտ (Kaldone G. Nweihed, 1929-2020): Անոր աշխատութիւնները մեծապէս օգնած են Նոկալէսի կենսագրութիւնը վերակազմելու, բազմաթիւ առեղծուածներ եւ թիւրիմացութիւններ լուծելով:

1931ին, գայմագամ, ապա զօրավար Իսմայիլ Հաքքը (Ագէօկիւզ, 1887-1978) Վանի պաշարման նուիրուած վեց գլուխները թրքերէնի թարգմանած էր գերմաներէնէ, սուր կերպով քննադատելով Նոկալէսի վկայութիւնը: Թրքական պատմագրութիւնը մնացած է այդ հակաճառութեան ազդեցութեան

նապարհին, երբ Թէլ-Արմենիի (Քոչ-Հիսար) իր բնակած տան տնտեսուհին՝ նեստորական բնակչութեան ջարդէն միակ վերապրող երիտասարդ աղջիկ մը, իրեն պատմած է եղելութիւնը (նոյն, էջ 120):

[27] Կ'ակնարկէ 1924ի առաջին հրատարակութեան:

[28] Roberto Arlt, "Al margen del cable. Lawrence: 500.000 dólares. ¿Y Rafael de Nogales?", *El Mundo,* 15 de noviembre de 1937 (*El Nacional,* 31 de diciembre de 1937): Հմմտ. նոյն, *Al margen del cable. Crónicas publicadas en* El Nacional, *México, 1937-1941,* recopilación de Rosa Corral, Buenos Aires, Losada, 2003, էջ 69-72: 18 Յունուար 1938ին, յօդուածը արտատպուած է Նոկալէսի ծննդավայրի՝ Սան Քրիստոպալի *Լա Վանկուարտիա* օրաթերթին մէջ: Արտատպումը կատարուած է Մեքսիքոյի հրատարակութենէն, քանի որ 2003ին կազմուած ժամանակագրութեան մէջ սխալմամբ նշուած է, թէ յօդուածը, Roberto Aveth [sic] կողմէ գրուած էր *Դեկտեմբեր* 1937ին, Պուենոս Այրէսի մէջ (Luis Hernández Contreras, "Rafael de Nogales Méndez (1877-1937): Cronología", տե՛ս Kaldone G. Nweheid (ed.), *Nogales Méndez visto por propios y extraños,* Biblioteca de Autores y Temas Tachirenses, Caracas, 2003, էջ 412):

տակ մինչեւ 1998, երբ Նոկալէսի հանդէպ հետաքրքրութիւնը սկսած է աշխուժանալ սպանագէտ հետազօտողներու ջանքերով եւ Վենեզուելայի դեսպանատան գործնական սատարով, յատկապէս Նուէյհէտի պաշտօնավարութեան տարիներուն (2003-2007)[29]:

Վերջինս դիտել տուած է, որ Նոկալէսի վկայութեան մէջ ներկայ են թէ՛ պատուախնդիր զինուորականը եւ թէ՛ կրթութեամբ տոհմիկ քրիստոնեան, որ կը ցաւէր, որ այլ քրիստոնեաներու դէմ պիտի գործէր: Ըստ Նուէյհէտի, հատորը դարձած է հայ-թրքական կռուախնձոր, քանի որ իւրաքանչիւր կողմ իր դրոյթները ամրապնդող փաստեր կը կարծէ գտած ըլլալ անոր մէջ: Արդարեւ,

ա) Նոկալէս ջարդերն ու տեղահանութիւնը նկարագրած է առանց գունազարդման եւ յայտնած է, թէ օսմանեան կառավարութիւնը, ի մասնաւորի՝ ներքին գործոց նախարարութիւնը, լաւատեղեակ էր պատահարներուն:

բ) Նոկալէս վկայած է, թէ հայերը անտարակոյս ապստամբած էին ռուսական դրդումով, ջարդերը թուրք եւ քիւրտ անկանոն զօրքերու գործն էին, բայց երբեք՝ օսմանեան բանակին, իսկ հայ *քոմիթաճի*ները անզէն մահմետական քաղաքացիներ ջարդած են:

«Թող նոյնինքն ընթերցողը ըսէ, թէ այս երկու վկայութիւններէն ո՞ր մէկը աւելի արժանահաւատ կը նկատէ», եզրայանգած է Նուէյհէտ, որ թրքամէտ ուղղութիւն որդեգրելով, ընդունած է ջարդերու իրողութիւնը, բայց մերժած՝ ցեղասպանութիւն ըլլալը: Նոյն ատեն, փորձած է հաւասարակշիռ երեւիլ, գրելով, թէ *«պատուաւոր հայ գաղութի նպաստը մեծապէս կը գնահատուի»* Վենեզուելայի մէջ, որ «*բարեկամ երկիր է թրքական հանրապետութեան, որուն հետ միշտ պահած ենք գերազանց յարաբերութիւններ*»[30]:

Նոկալէս *քոմիթաճի* բառը կիրարկած է հայերու, քիւրտերու եւ արաբներու կապակցութեամբ: Հայոց պարագային, ընդամէնը հինգ անգամ գործածած է[31]: Բառը յիշելէ ետք Արտամէտի ինքնապաշտպանական ուժերու, Վարագայ վանքի պաշտպաններու եւ Վարագայ կիրճին մէջ իր զօրքերուն հետ մանր բախում ունեցած հայերու առիթով, չորրորդ անգամ օգտագործած է երբ կոզակներն ու հայ *քոմիթաճի*ները, «*որոնք անխնայօրէն կը ըսպաննէին իրենց ձեռքը ինկող բոլոր թշնամիները*», հաւասար նկատած է քիւրտ անկանոն ուժերուն: Վերջին անգամ, լսովի գրած է հայ *քոմիթաճի*ներու 1917ի յարձակման մասին Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, «*որոնց մի-*

---

[29] Özgür Gökmen, "De Nogales'in kitabi üzerine yazilanlara dair", *Birikim,* 23 Nisan 2009 (https://birikimdergisi.com/guncel/742/de-nogales-in-kitabi-uzerine-yazilanlara-dair):

[30] Kaldone G. Nweihed, "1915 visto por un venezolano en el frente oriental en Anatolia: memoria documentada", José Fernando Rubio Navarro (ed.), *1915: el año más largo del Imperio Otomano,* Universidad Externado de Colombia y Universidad de Ankara, Bogotá, 2015, էջ 198-200:

[31] Nogales, *Cuatro años*, էջ 36, 46, 56-57, 290.

ակ նպատակն էր, ըստ երեւոյթին, թալանել, կողոպտել, սպաննել, վրէժ լուծել եւ պատճառել բարբարոսական չարչարանքներ, զորս կարելի չէ գրի առնել»: Վերջինս կապ ունի Նուէյհէտի պնդումին հետ, բայց տեղի ունեցած է երբ Մեծ Եղեռնը արդէն գործադրուած էր իր ոճրային ծաւալով: «*Հայ քոմիթաճի*»ներու արարքներուն պատրուակը ըստ էութեան մաս կը կազմէ թրքական ժխտողականութեան մշակներու եւ անոնց հետեւորդներու խօսոյթին:

Բացառելով անգլերէն քանի մը արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ, Մեծ Եղեռնի լուսանկարներու եւ նկարազարդումներու պատմագրութիւնն ու վաւերագրումը տակաւին կը գտնուի սաղմնային վիճակի մէջ[32]: Նոկալէսի բնագրի առաջին հրատարակութեան (1924) 47 լուսանկարներէն չորսը Մեծ Եղեռնին կը վերաբերին: Թէեւ 1923ին հեղինակը նշած է տեսակցութեան մը ընթացքին, թէ թուրքերուն բողոքած էր ջարդերուն առիթով, եւ «*փաստորէն, բողոքս պատճառ եղած էր, որ շատ կասկածամիտ ըլլան, եւ կ'ենթադրեմ, որ եթէ փորձէի լուսանկար մը առնել, զիս սպաննած կ'ըլլային, թէեւ ինծի կը հաւնէին*»[33], ամերիկացի բանաստեղծուհի Մունա Լի (1895-1965)՝ գիրքի անգլերէն ապագայ թարգմանիչը, կը թուի յիշեալ լուսանկարները Նոկալէսին լռելեայն վերագրած ըլլալ երկու տարի ետք. «*Ան վերապրած է Հայաստանի մասին այս յիշողութիւնները գրելու եւ սարսափելի ու համոզիչ լուսանկարներով զանոնք նկարազարդելու համար*»[34]:

Սակայն, այդ լուսանկարներէն գոնէ երկուքը հաստատապէս Նոկալէսի գործը չեն: Առաջինը ցոյց կու տայ ութը կախաղաններ եւ կը կրէ հետեւեալ բացատրութիւնը. «Կախաղան հանուած հայեր պատերազմի նախարարութեան առջեւ, Կ. Պոլիս»[35]: Ասիկա ամենէն ընդարձակ ու վաւերական տարբերակն է լուսանկարին, որ, որքան որ մեզի յայտնի է, Պոլիսէն ղրկուած է Միացեալ Նահանգներ, ուր առաջին անգամ հրատարակուած է 1919ի ընկիզբին իբրեւ 15 Յունիս 1915ին կախուած 20 հնչակեան նահատակներու լուսանկարը: Աւելի մեծկակ այս տարբերակին մէջ, հինգ կախաղաններ կ'ե-

---

[32] Տե՛ս Tessa Hofmann and Gerayer Koutcharian, "'Images that Horrify and Indict': Pictorial Documents on the Persecution and Extermination of the Armenians from 1877 to 1922", *Armenian Review,* Spring-Summer 1992, էջ 53-184, ինչպէս նաեւ Աբրահամ Տէր Գրիգորեանի եւ Եուճին Թէյլըրի 2007-23ի առցանց յօդուածներու շարքը *Armenian News Network/Groong*ի մէջ՝ "'Witness' to Massacres and Genocide and their Aftermath: Probing the Photographic Record" ընդհանուր խորագրին տակ (http://groong.com/orig/Probing-the-Photographic-Record.html):

[33] "Led Turk Column against Armenians", *The New York Times,* February 11, 1923:

[34] Muna Lee, "Rafael de Nogales, Soldier of Fortune", *The New York Times,* May 17, 1925: Վերջերս, լուսանկարներու ամբողջութիւնը Նոկալէսին վերագրուած է (Jasmina Jäckel de Aldana, "¿Del aventurero trotamundos al héroe nacional venezolano?", *Estudios de Asia y África,* 1, 2000, էջ 123):

[35] Nogales, *Cuatro años,* էջ 80-81ի միջեւ:

րեւին[36]: Անկարելի է, որ Նոկալէս լուսանկարին հեղինակը եղած ըլլայ, հաշուի առնելով, որ մահապատիժին օրը վենեզուելացի զինուորականը ի՛ր իսկ վկայութեամբ Պիթլիս կը գտնուէր, ուր Սղերդի ջարդին ականատես եղած է[37]:

«Հայ մանուկներ?...» բացատրութեամբ լուսանկարի պարագան տարբեր է[38]: Ան մաս կազմած է Մեծ Եղեռնի գերմանացի ականատես Արմին Թ. Վեկնէրի (1886-1978) հաւաքածոյին[39]: Վեկնէր զայն ցուցադրած է Հոկտեմբեր 1919ին, Պերլինի իր աղմկայարոյց բանախօսութեան ընթացքին, դատելով *Ֆաթերլանդիշէ Արպայթ* թերթի արձագանգէն: Թերթը նկարը կեղծիք համարած է, պնդելով, որ ան կը պատկերացնէր 1916ի վերջերուն Պաղտատի մէջ սովամահ եղած արաբներ: 1922ին, գերմանական հրատարակութիւն մը զայն վերագրած է 1917-18ին Սուրիա-Պաղեստինի ռազմաճակատի գլխաւոր հրամանատար Էրիք ֆոն Ֆալքենհէյնին (1861-1922)՝ «Սովի զոհեր Մուսուլի մէջ» բացատրագրով[40]: Նոյն տարին, սակայն, Գրիգորիս եպս. Պալաքեան լուսանկարը լոյս ընծայած է «Միջագետքի մէջ մեռած բազմահազար հայ ժողովուրդ 1916ին» բացատրագրով ու «Վիեննայի Մխիթարեան Վանքին սեպհականութիւն» նշումով[41]: Յայտնի չէ, թէ ի՛նչ եղած է Վեկնէրի եւ Մխիթարեաններու հաւաքածոներուն յարաբերութիւնը[42]:

Ուսումնասիրութեան կը կարօտին Նոկալէսի միւս լուսանկարները, որոնք կը ներկայացնեն կախաղան երկու հոգի՝ «?» մակագրութեամբ, եւ

---

[36] Տե՛ս *Երիտասարդ Հայաստան,* 30 Մարտ 1919: Հինգ կախաղան ցոյց տուող փոքրադիր տարբերակի մը համար՝ կլոր կնիքի չափով, տե՛ս *Քսան կախաղանները,* կազմեց Եդ. Չոբուրեան, Կ. Պոլիս, տպարան Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1921, էջ 143:

[37] Nogales, *Cuatro años,* էջ 67-71.

[38] Նոյն էջ 80-81ի միջեւ:

[39] *Armin T. Wegner e gli Armeni in Anatolia, 1915: Immagini e testimonianze,* Guerini e Associati, Milano, 1996, էջ 127.

[40] Տե՛ս Hofmann and Koutcharian, "'Images that Horrify and Indict'", էջ 172-173, ուր Վեկնէրի բանախօսութիւնը սխալմամբ թուագրուած է Մարտ 1919:

[41] Գրիգորիս Ծ. վարդ. Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն. Պերլինէն դէպի Զօր 1914-1920,* Ա. հատոր, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1922, էջ 416ի եւ 417ի միջեւ:

[42] Նկարը վերատպուած է 1964ին Արամ Անտոնեանի *Մեծ ոճիրը*ի անգլերէն համառօտագրութեան կցուած լուսանկարչական յաւելուածին մէջ, «Սպանդէն ետք» բացատրագրով (Aram Andonian (comp.), *The Memoirs of Naim Bey,* The Armenian Historical Research Association, Newtown Square (Pa.), 1964, լուսանկար թիւ 3), ինչ որ կը բացառէ Պալաքեանի օգտագործումը իբրեւ աղբիւր: Հատորին խմբագիրը՝ Մանասէ Կ. Սեւակ (1897-1967), որ կազմած է յաւելուածը եւ նկարներու բացատրականները գրած է, թերեւս Նոկալէսի սպաներէն հրատարակութիւնը ձեռք անցուցած էր Պերլինի մէջ, ուր կենսաբանութեան հետազօտութիւն կատարած էր 1932-36ին, եթէ անշուշտ չէր ստացած ուղղակի Վիեննայի վանքէն:

Վանի աւերակները («Հայաստանի մայրաքաղաք [sic] Վանէն մնացածը պաշարումէն ետք»)[43]:

Լուսանկարներու քանակը զգալի փոփոխութիւններ կրած է հեղինակի ողջութեան տպուած յաջորդ հատորներուն մէջ: Գերմաներէն թարգմանութեան (1925) բնագիրը կրճատուած (33 գլուխները դարձած են 27) ու մաքրազտուած (sanitized) է[44]: Թէեւ լուսանկարներու թիւը բարձրացած է 65ի, Մեծ Եղեռնի նկարները յիշեալ մաքրազտումին իրեղէն ապացոյցն են: Անոնցմէ միայն մնացած են աւեր Վանը, որուն բացատրութիւնը ճշտուած է՝ «Վան՝ հայոց միջնաբերդը, պաշարումէն ետք (օդային նկար)»[45], եւ ութը կախաղանները, որոնց բացատրութեան մէջ «հայ» բառը չքացած է եւ լուսանկարը տեղադրուած է Նոկալէսի Պոլիս կարճատեւ վերադարձին (1917) նուիրուած գլուխին մէջ. «Թրքական արդարութիւն. ետին՝ պատերազմի նախարարութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ»[46]: Անգլերէն թարգմանութիւնը (1926) ընդամէնը 29 նկար պահած է, իսկ Մեծ Եղեռնի պարագային՝ միայն 20 կախաղաններու լուսանկարը, գերմաներէնի յարանոյն բացատրութեամբ[47]:

Նուէյհէտի կարծիքով, Նոկալէս Մեծ Եղեռնի «լուսանկարչական վկայութիւն մը» ընդգրկած էր գիրքին մէջ հայանպաստ զգացում յարուցանելու նպատակով, պատճառաբանելով որ Պերլին կը գտնուէր Թալէաթի սպանութեան եւ Սողոմոն Թեհլիրեանի դատավարութեան յետագիծին մէջ, իսկ հրատարակութիւնը զուգադիպած է հայ գաղթականներու հանդէպ համակրանքի շրջանի մը[48]: Քարաքասի սպաներէն երկրորդ հրատարակութիւնը, զոր Նոկալէս անձամբ կատարած է, հիմնովին կը ջրէ այդ տեսակէտը: 1936ին միջավայրն ու միջազգային իրադրութիւնը լրիւ փոխուած էին, բայց Նոկալէս ո՛չ միայն 1924ի չորս նկարները պահած է 52 լուսանկարներու շարքին[49], այլեւ անոնց գումարած է Այգեստանի պաշտպաններուն նկարը, որ առաջին անգամ լոյս տեսած էր 1915ին ամերիկեան մամուլին մէջ[50], հե-

---

[43] Nogales, *Cuatro años*, էջ 80-81ի միջեւ:

[44] Johann Strauss, "The Disintegration of Ottoman Rule in the Syrian Territories as Viewed by German Observers", Thomas Philipp and Birgit Schäbler (eds.), *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilād al-Shām from the 18th to the 20th Century,* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, էջ 312:

[45] Rafael de Nogales, *Vier Jahre unter dem Halbmond: Erinnerungen aus dem Weltkriege,* Reimer Hobbing, Berlin, 1925, էջ 65:

[46] Նոյն, էջ 241:

[47] Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent,* translated by Muna Lee, New York-London, Scribner's Sons, 1926, էջ 382-83ի միջեւ:

[48] Nweihed, "1915 visto por un venezolano", էջ 199-200:

[49] Rafael de Nogales, *Cuatro años bajo la Media Luna*, Litografía y Tipografía Casa de Especialidades, Caracas, 1936, էջ 72-73ի միջեւ:

[50] "Exterminating the Armenians", *Leslie's Digest,* October 9, 1915, էջ 767 (հմմտ. Abraham D. Krikorian, and Eugene L. Taylor, "Case of Turks Distorting a 1915 Caption

տեւեալ բացատրագրով. «Վանի պաշարումը. այս լուսանկարը առնուեցաւ հայ պաշարեալներուն կողմէ 1915ին, Վանի (Հայաստանի մայրաքաղաք) պաշարման ընթացքին, մինչ հեղինակը կը ղեկավարէր պաշարումը»[51]:

ՀԱՅԵՐԷՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Չորս տարի Մահիկին տակ հատորի թարգմանութիւնները բազմացած են վերջին տարիներուն: Պատմաբան Արա Սարաֆեանի ջանքերով, անգլերէն թարգմանութիւնը վերատպուած է 2003ին[52]: Այնուհետեւ, ռուսերէն (Մոսկուա՝ 2006, Դոնի Ռոստով՝ 2010, Երեւան՝ 2015)[53], թրքերէն (2008)[54], ռումաներէն (2012)[55], արաբերէն (2021)[56] եւ իտալերէն (2022) թարգմանութիւններ լոյս տեսած են[57]: Ռուսերէն թարգմանութիւնը, որուն հեղինակը յիշուած չէ, առաջինն է, որքան գիտենք, որ լոյս տեսած է բազմաթիւ անուններու, բառերու եւ պատմական դէպքերու ծանօթագրութիւններով:

Նոկալէսի յուշագրութիւններէն հայերէն հատուածներ սկզբնապէս լոյս տեսած են Սփիւռքի մէջ: 1940ին, Վարդուհի Քալանթար-Նալբանդեան անգլերէնէ թարգմանած է *Չորս տարի Մահիկին տակի* Ե. գլուխի վերջաւորութիւնը, Զ. գլուխը եւ Է. գլուխի սկզբնական տողերը *Հայրենիք* ամսագրին մէջ[58]: 1972ին *Վարձկան զինուորի մը յուշերը* հատորի «Վանի պաշարումը» գլուխը սպաներէնէ անստորագիր թարգմանութեամբ լոյս տեսած է *Նայիրի* շաբաթաթերթին մէջ[59]: 2003ին *Չորս տարի Մահիկին տակի* Զ. գլուխին ա-

---

to a Real Photograph with the Express Purpose of Twisting the Fact", *Armenian News Network/Groong,* September 26, 2021, http://groong.com/orig/ak-20210926.html):

[51] Nogales, *Cuatro años,* էջ 152-53ի միջեւ:

[52] Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent,* translated by Muna Lee, London, Sterndale Classics, 2003:

[53] Рафаель де Ногалес, *Четыре года под полумесяцем*, Русский вестник, Москва, 2006:

[54] Rafael de Nogales Méndez, *Osmanli ordusunda dört yil (1915-1919).* çev. Vedii İlmen, Yaba Yayinlari, Istanbul, 2008:

[55] Rafael de Nogales, *Patru ani sub semiluna,* Ararat, Bucuresti, 2012:

[56] Rafael de Nogales Méndez, *Arbaa Sanawat Tahta El Hilal*, Անթիլիաս, տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 2021: Արաբերէն անանուն թարգմանութիւնը կատարուած է ռուսերէնէ:

[57] Rafael de Nogales, *Quattro anni sotto la Mezzaluna,* traduzione di Fabrizio Pesoli, Guerini e Associati, Milano, 2022:

[58] Քալանթար-Նալբանդեան, «Վանայ հերոսամարտը», էջ 43-62: Ըստ *Հայրենիք* ամսագրի խմբագրական ծանօթութեան, 1930ականներուն Նոկալէսի գիրքին մասին յօդուածաշարք մը լոյս տեսած էր *Հայրենիք* օրաթերթին մէջ (անդ, էջ 62), զոր չենք կրցած գտնել:

[59] Նոկալէս Մենտէս, «Հերոսամարտը վենեզուելացի զօրավարի մը աչքով...», *Նայիրի,* 15 Հոկտեմբեր 1972, էջ 1-2:

ռաջին մասը թարգմանած ենք սպաներէն բնագրէն[60], իսկ 2004ին, «Վանի պաշարումը» գլուխի 1972ի թարգմանութեան պակսող եզրափակումը՝ անգլերէն բնագրէն[61]:

Չորս տարի Մահիկին տակ հատորէն որոշ հատուածներ ռուսերէնէ թարգմանուած են Երեւանի *Էրգիր* ամսագրին (2007) եւ *Հայեացք* շաբաթաթերթին (2012) մէջ[62], իսկ 2021ին լոյս տեսած է պատմաբան Եւգենիա Մանուկեանի ամբողջական թարգմանութիւնը, դարձեալ ռուսերէնէ[63]:

2007ին, գրականագէտ Եուրի Խաչատրեան (Երուանդ Տէր-Խաչատրեան), առաջին անգամ հայերէնի վերածելով ռուսերէն թարգմանութեան Մ. Առաքելովի եւ Վ. Զայցեւի յառաջաբանը[64], զայն որակած էր «*հրաշալի յառաջաբան, գրուած մեծ սրտացաւութեամբ եւ քաջատեղեակ մարդկանց հմտութեամբ*»[65]: Յառաջաբանը նորովի թարգմանուած է 2021ի հրատարակութեան մէջ: Ըստ հեղինակներուն, Նոկալէս յաջողած է «*նկատել սկզբունքօրէն կարեւոր փաստեր, որոնց վերլուծութիւնը ժամանակակից պատմաբանին հնարաւորութիւն է տալիս նորովի իմաստաւորելու հայ ժողովրդի ցեղասպանութեան մասին ձեւաւորուած մի շարք կարծրատիպային ըմբռնումներ*»[66]: Պատմութեան մթաւքօղ թաղերու մէջ կատարուած պտոյտը նախ օսմանեան եւ ապա ռուսական ասպարէզ իջեցուցած է, ռուս վտարանդի փիլիսոփայ Իւան Իլինի (1882-1954) յօրինած անուանումով, «համաշխարհային ետնաբեմ»ի (мировой закулисы)[67] կամ, աւելի պարզ, սիոնամասոնական դաշինքի վաղածանօթ ու քաջածանօթ խրտուիլակը.

> Թէ՛ գերմանացիները եւ թէ՛ հեղինակն ինքը համաշխարհային ետնաբեմի խարդաւանքների զոհերն էին: Երիտթուրքերի ղեկավար գործիչները թուրքական մասոնական հետեւեալ օթեակների անդամներն էին (...): «Բնա՛յ Բրի՛տ» (Ուխտի զաւակներ) հրէական միջազգային կազմակերպու-

---

[60] Նոկալէս, «Դէպքերը»:

[61] Մատթէոսեան, «Վերստին»:

[62] Տե՛ս *Հայ տպագրութեան տարեգիրք,* 6:2007, էջ 218 եւ 3:2012, էջ 223:

[63] Ռաֆայէլ դէ Նոգալէս Մենդէս, *Չորս տարի կիսալուսնի ներքոյ,* թարգմ. Եւգենիա Մանուկեան, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2021:

[64] Մ. Առաքելով, Վ. Զայցեւ, «Յաւերժական վկան», թարգմ. Եուրի Խաչատրեան, *Ազգ,* 14 Ապրիլ 2007: Հմմտ. Ногалес, *Четыре года,* էջ 3-11:

[65] Եուրի Խաչատրեան, «Ռաֆայէլ դէ Նոգալէս Մենդէսը եւ մենք», *Ազգ,* 14 Ապրիլ 2007:

[66] Նոգալէս Մենդէս, *Չորս տարի*, էջ 4:

[67] Անուանումի ծագման եւ յետագայ զարգացման մասին, տե՛ս՝ К.В. Душенко, ""Мировая закулиса": истоки концепции" («Համաշխարհային ետնաբեմ». հայեցակարգի ակունքները), *Россия в глобальной политике*, 4:2022, էջ 178-86: Ռուսական պատմագրութիւնը լայնօրէն անդրադարձած է մասոնականութեան. տե՛ս՝ Ֆելիքս Մովսիսեան, «Մասոնութեան թեման ռուսական պատմագրութիւնում», *Վանաձորի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր,* Ա:2015, էջ 224-37:

թեան իտալացի անդամ Էմանուէլ Կարասսոն, որը ֆինանսաւորել էր քաղաքացիական պատերազմը ԱՄՆում, Սալոնիկում ստեղծում է մասոնական ամենաազդեցիկ կազմակերպութիւնը՝ «Վերածնուած Մակեդոնիա»ն: Թուրքիայում մասոնական օթեակների ստեղծմանը մասնակից էր «Բնա՛յ Բրի՛տ»ի մէկ այլ անդամ եւս՝ Էմանուէլ Վենեցիանոն, ով գլխաւորում էր «Հրեաների համաշխարհային դաշինքը»[68]:

Կ'արժէ նշել, որ Էմմանուէլ Քարասօ (Emmanuel Carasso, 1862-1934) Քեմալ Աթաթուրքի օրերուն Իտալիա տարագրուած է ու հոն մահացած, ինչ որ հիմք չի տար զինք «իտալացի» նկատելու, քանի որ ծնած էր Սելանիկ: Աւելի՛ն. 1862ին ծնած անձը դժուար թէ ֆինանսաւորէր 1861-65ի քաղաքացիական պատերազմը Միացեալ Նահանգներու մէջ: «Հրեաների համաշխարհային դաշինք»ը (Alliance Israelite Universelle), որ 1860ին հիմնուած է հրէական մարդկային իրաւունքները կրթութեան եւ մասնագիտական ճանապարհով պաշտպանելու համար, Էմմանուէլ Վենեցիանօ «գլխաւորող» կամ նախագահ ունեցած չէ: Անունը միայն կը յայտնուի դաւադրական տեսութիւններ արծարծող կայքէջերու եւ գիրքերու մէջ[69]:

Նոկալէս յիշատակած է Թալէաթը իսլամը ընդունած հրեաներու շարքին (*փէօնմէ*), որոնք, ըստ Առաքելովի եւ Զայցեւի, «*մեծամասնութիւն էին կազմում երիտթուրքերի ղեկավար մարմիններում: Եւ այդ կազմակերպութեան իրական նպատակը (...) այդ երկրում տնտեսական գերիշխանութիւնն էր եւ Պաղեստինի տարածքում հրէական պետութեան ստեղծումը*»[70]: Արխիւային փաստաթուղթերը կը պարզեն, որ իբրեւ թէ «հրէական պետութիւն» ստեղծելու կոչուած Երիտասարդ Թուրքերու ներկայացուցիչ Ճեմալ փաշա 1915-18ին փորձած է հրեաները Պաղեստինէն տեղահանել, իսկ այդ փորձերուն առաջքը առնուած է գերմանական միջամտութեան շնորհիւ[71]:

Ռուսաստանի մէջ, կը շարունակէ յառաջաբանը, «*կադէտական կուսակցութեան եւ օկտեաբրիստների*[72] *մասոնները, որոնք երիտթուրքերի մօտ «դասընթացքներ» էին անցել, տապալեցին օրինական Թագաւորին, իսկ*

---

[68] Նոգալէս Մենդէս, *Չորս տարի,* էջ 6:

[69] Տե՛ս, օրինակ՝ David Livingstone, *Black Terror White Soldiers: Islam, Fascism & the New Age,* n. p., Sabilillah Publications, 2013, էջ 241:

[70] Նոգալէս Մենդէս, *Չորս տարի,* էջ 9:

[71] Տե՛ս՝ Nil Mann, "Unlikely Saviors: How Germany Helped Save Palestine's Jews during WWI", *Haaretz,* July 31, 2014:

[72] *Կադէտ*՝ Սահմանադիր Ժողովրդավար Կուսակցութեան անդամ (ռուս. K-D տառերու հնչիւնէն): Ազատական *օկտեաբրիստ*ները (ռուս. *Октябрь* «Հոկտեմբեր»), որոնք իրենց անունը ստացած էին Նիկոլայ Բ. ցարի Հոկտեմբեր 1905ի յայտարարութեան աջակցութեան համար, 1915ին կազմած էին Տումայի յառաջդիմական պլոքը կադէտներուն հետ:

յետոյ եկաւ երկրորդ ջոկափի հերթը: Պարվուսը[73] *(…) կապարակնքուած վագոններով Պետրոգրադ բերեց յեղափոխականների ջոկափը»,* որոնց *«ազգային պափկանելութիւնը եւ մասոնութեանը անդամակից լինելը»* երեւութապէս կը բացայայտէ, *«թէ նրանք համաշխարհային եփնաբեմի կողմից իրենց առաջադրուած ինչպիսի խնդիրներ պէտք է լուծէին: Ռուսական կայսրութեան մէջ նրանք հրահրեցին քաղաքացիական պատերազմ, որը վերածուեց ռուս ժողովրդի ցեղասպանութեան: (…) Ռուսական կայսրութեան եւ հայ ժողովրդի հաշուին համաշխարհային եփնաբեմը փրկեց կործանման եզրին գտնուող մասոնների իշխանութիւնը Թուրքիայում»*[74]:

Փաստերու միտումնաւոր հիւսուածքէն ծնունդ առած է զգայացունց հաստատումներու եւ դաւադրական տեսութիւններու շղթայ մը, որուն նախաբանը՝ խեղաթիւրուած փաստերու վրայ հիմնուած, զետեղուած է յառաջաբանին սկիզբը. «*Այս գիրքը չէք կարող գտնել Ռուսաստանի գրադարաններում եւ, թերեւս, ուրիշ երկրների գրադարաններում նոյնպէս: Այն գնել եւ ոչնչացրել են: Իսկ աւելի վաղ փորձ է արուել սպանել գրքի հեղինակին՝ որպէս հայ ժողովրդի ցեղասպանութեան կենդանի վկայի*»[75]: Այս նախադասութիւնները անտեղեակ թղթակիցներու փորձանքի քար դարձած են[76]: Յառաջաբանին հեղինակները փորձած են «թերեւս»ով ապահովագրել ի-

[73] Մարքսեան տեսաբան Ալեքսանդր Փարվուս (Իսրայէլ Կելֆանտ, 1867-1924) ներշնչած է Լեւ Թրոցքիի «մշտական յեղափոխութեան» տեսութիւնը: 1910-15ին ապրելով Թուրքիա, երիտթուրքերու տնտեսական խորհրդատու եւ *Թիւրք Իւրտու* թերթի խմբագիր եղած է ու զինավաճառութեամբ հարստացած՝ Պալքանեան պատերազմին: Գերմանիա փոխադրուելով, գերմանական գաղտնի սպասարկութեան հաշուոյն փորձած է Լենինը օգտագործել յեղափոխութիւն յարուցանելու Ռուսաստանի մէջ: Անծանօթ է անոր առնչութիւնը Ապրիլ 1917ին Լենինն ու իր զինակիցները Ցիւրիխէն Ս. Փեթերսպուրկ տանող կնքուած վակոնին հետ:

[74] Նոգալէս Մենդէս, *Չորս տարի*, էջ 11-12:

[75] Անդ, էջ 3 (տե՛ս նաեւ էջ 14):

[76] Պարբերութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ կրկնած է Մոսկուայի «Արմէնփրէս»ի թղթակիցը 2010ի երկրորդ հրատարակութեան առիթով, նշելով որ «*այդ վէպը [sic] չկայ Ռուսաստանի գրադարաններում ու հաւանաբար նաեւ միւս երկրների գրադարաններում: Այն համարւում է* բիբլիոգրաֆիական *հազուագիւտ հրատարակութիւն, քանի որ լոյս տեսնելուց յետոյ կանոնաւորապէս գնուել ու ոչնչացուել է: Իսկ աւելի վաղ հեղինակի սպանութեան բազմաթիւ փորձեր են եղել: Դա արուել է այն պարզ պատճառով, որ նա դարձել է Օսմանեան կայսրութիւնում հայ ժողովրդի ցեղասպանութեան կենդանի վկան*» («Նոգալէսը եւ նրա «Չորս տարի մահիկի ներքոյ» գիրքը, *Արմէնփրէս*, 4 Յունիս 2010, https://armenpress.am/hy/article/606194): Չորս տարի ետք, նոյնը ըրած է «Փան Արմինիըն» լրատուական գործակալութիւնը. «*Այդ գիրքը չկայ Ռուսաստանի գրադարաններում, չկայ, հաւանաբար, նաեւ այլ երկրների գրադարաններում: Այդ գրքի տպաքանակը գնում էին ու ոչնչացնում, իսկ հեղինակին փորձել են սպաննել որպէս հայ ժողովրդի ցեղասպանութեան կենդանի վկայ*» («Հայոց ցեղասպանութիւնը՝ «վարձկան զինուորի» աչքերով», *Ազդակ*, 11 Յունիս 2014):

րենց անփաստ պնդումը՝ Ռուսաստանէն դուրս գրադարաններու մէջ գիրքին չգոյութեան մասին, որ «գնել եւ ոչնչացրել են» խորհրդարաւոր արտայայտութիւնը կը փորձէ հիմնաւորել: «Աւելի վաղ»ը կապ չունի գիրքին հետ, քանի որ Նոկալէսի դէմ յիշեալ մահափորձերը, ինչպէս հեղինակը վկայած է, կատարուած են թրքական իշխանութիւններուն կողմէ թէ անոնց դրդումով 1915-17ին: Նոյնքան սխալ է եզրափակիչ պարբերութեան պնդումը, թէ գիրքի «*(...) վերջին հրատարակութիւնը իսպաներէն լեզուով լոյս է տեսել 1936 թուականին*», որքան ռուսերէն հատորի ազդագրի տեղեկութիւնը, թէ «*գիրքը լոյս տեսած է Վենեզուելայի մէջ 1920ականներուն*»[77]: Կարիք չկայ յիշեցնելու, թէ գիրքը Վենեզուելայի մէջ լոյս տեսած չէ մինչեւ 1936 թուականը, երբ հեղինակը դադրած է անցանկալի մարդ ըլլալէ՝ գրեթէ երեք տասնամեակներու տարագրութենէ ետք: Ինչպէս պիտի տեսնենք, փաստական հիմք չունի այն պնդումը, թէ «*Վենեսուելա տարագրուած՝ ցեղասպանութեան ականատես Միհրան Քեհեանի քաջութեան եւ ինքնազոհութեան շնորհիւ պահպանուել է վերջին հրատարակութեան մէկ օրինակը*»[78]:

Իր ջատագովականին մէջ, Տէր-Խաչատրեան ինկած է խեղաթիւրուած պնդումներու միեւնոյն յորձանքին: Ան ռուսերէն ազդագիրը եւ վերի պարբերութիւնները միախառնած է, յանգելով հետեւեալին. «*Գիրքը լոյս է տեսնում Վենեզուելայում 1920ական թուականներին: Հեղինակը ենթարկւում է հետապնդումների, նրա կեանքի դէմ մահափորձ են անում, գրքի ամբողջ տպաքանակը գնում եւ ոչնչացնում են*»: Շարունակութեան մէջ, յօդուածագիրը վերաշարադրած է նոյն խօսքերը, թէ գիրքը «*աշխարհի գրադարաններում դժուար, գրեթէ անկարելի է գտնել*», իսկ «*Եղեռնից մազապուրծ, Եղեռնի ականատես*» Մ. Քեհեան «*իր կեանքը վտանգի ենթարկելով, խիզախաբար եւ անձնազոհ կերպով*» փրկած է այդ եզակի օրինակը, որ իբրեւ թէ «*տրամադրուել է մոսկովեան հրատարակչութեանը*», ինչ որ գրուած չէ ռուսերէն հատորին մէջ[79]: Շարունակութիւնը ա՛լ աւելի խառնիխուռն դարձած է, երբ Նիքարակուայի վերաբերող գիրքի հրատարակութենէն ետք (1928) Նոկալէսի կեանքը գլխիվայր շրջուած է, թուարկելով անոր գործունէութիւնը իբրեւ «*պաղեստինեան առափնեայ շրջանների ռազմավար ղեկավար*», «*Ալեասկայում (...) ոսկի որոնող*», «*կովբոյ (...) Արիզոնայում*» եւ «*Մեքսիքայի յեղափոխութեանը*» մասնակից: Անճշտութիւններու այս շարքը եզրափակած են այն նորանոր սխալագրութիւնները, թէ 1936ին «*Նոգալէսը ապրում էր Պանամայում*» եւ «*վախճանուել է 1936 թուականին թոքախտից*»[80]:

Արդարեւ, 1924ին, Վենեզուելայի դեսպանատունը փորձած է խոչընդոտել գիրքի հրատարակութեան Պերլինի մէջ՝ Կոմէսի վարչակարգին Նոկա-

---

[77] Ногалес, *Четыре года*, էջ 2:

[78] Նոգալէս Մենդէս, *Չորս տարի*, էջ 15:

[79] Խաչատրեան, «Ռաֆայէլ դէ Նոգալէս Մենդէսը»:

[80] Անդ:

լէսի ընդդիմութեան պատճառով, եւ ճնշում բանեցուցած է հրատարակչատան վրայ[81]: Ըստ Նոկալէսի, սպանացի Էմիլիօ Ռանսէս, ոճաբանի կերպարին տակ, իրականութեան մէջ Վենեզուելայի կառավարութեան գործակալ էր, որ կը փորձէր հասկնալ, թէ գիրքը ի՞նչ կապ ունէր Կոմէսի վարչակարգին հետ[82]: 1924ին կամ 1936ին գիրքի տպաքանակի ոչնչացման մասին որեւէ շօշափելի փաստ չկայ:

Միհրան Քեհեանը[83] պէտք է նոյնացնել հոլանտական Shell քարիւղի ընկերութեան ճարտարագէտ Միհրան Խայեանի (Mihran Khayan) հետ, որ 1949ին Հալէպէն փոխադրուած է Վենեզուելա ու 1954ին հաստատուած՝ Քարաքաս[84]: Պարզ է, ուրեմն, որ ան «*Վենեսուելա տարագրուած*» չէր, այլ գործով տեղափոխուած էր: 1973ին եւ 1974ին, անոր անունը *Մայք Գայեան* գրուած է հայ մամուլին մէջ[85]: 1974ին ամերիկահայ լրագրող Լեւոն Քեշիշեան յիշած է Խայեանը իբրեւ հայ համայնքի Ազգային Վարչութեան նախկին ատենապետ եւ իր թղթակցութեան մէջ անդրադարձած է Նոկալէսին, գրելով, թէ «*1936ին, ան հրատարակած է գիրք մը, ուր Հայոց Եղեռնի մասին հետաքրքրական ականատեսի յուշեր ունի*»: Բնական է, որ հատորը հազուագիւտ նմուշ դարձած ըլլար երկրորդ հրատարակութենէն քառասուն տարի ետք: Ուշադրութեան արժանի է, որ ըստ Քեշիշեանի, «*այս գիրքէն մէկ օրինակ կը գտնուի պր. Սահակ Քիլէճեանի մօտ*» (Ազգային Վարչութեան մէկ անդամը) եւ ո՛չ թէ «Քեհեան»/Խայեանի, եւ թէ «*հայեր կը ծրագրեն այս հատորը վերահրատարակել, որովհետեւ բոլորովին անգտանելի է*»[86]: Ծրագիրը իրականացած չէ, բայց Վենեզուելայի հայ համայնքը 1991ի հրատարակութեան տպաքանակին մէկ մասը գնած է ու տարածած[87]:

---

[81] Aldana, "¿Del aventurero trotamundos?", էջ 124-25:

[82] Kaldone G. Nweihed, "Presentación", Rafael de Nogales, *Cuatro años bajo la Media Luna: su diario e impresiones durante la guerra mundial en los diversos frentes de Europa y Asia*, Caracas, Fundación Editorial El perro y la rana, 2006, էջ 18:

[83] Հմմտ. Horaлec, էջ 10, ուր գրուած է Кейян [Քէեան]: «Հ» տառը աւելցած է հայերէն թարգմանութեան մէջ:

[84] Lucía Fernández de Devletian, *Del Ararat al Ávila: los armenios en Venezuela, en el mundo y a lo largo de la historia,* Gráficas Lauki, Caracas, 2007, էջ 163: Տե՛ս նաեւ՝ Միհրան Խայեանի նամակը Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին, գրուած՝ Մարտ 1975ին (Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ֆոնտ 875, ցուցակ 6, գործ 543):

[85] «Ողջերթի ճաշկերոյթ ի պատիւ Ե. վրդ. Բալայեանի», *Հայրենիք,* 1 Յուլիս 1973. նաեւ՝ Լեւոն Քեշիշեան, «Վենեզուելա եւ հայերը», *Հայրենիք,* 3 Օգոստոս 1974:

[86] Քեշիշեան, «Վենեզուելա եւ հայերը»: Գիրքին եզակի օրինակը յիշուած չէ յօդուածի անգլերէն տարբերակին մէջ (Levon Keshishian, "Keshishian Finds 1000-Strong Venezuela Community Well-Organized, Harmonious", *The Armenian Weekly,* August 8, 1974, էջ 3):

[87] Պետրոս Հաճեան, բանաւոր հաղորդում (Պուենոս Այրէս, 1995): Մեր օրինակը կը կրէ «Asociación Armenia de Venezuela/Հայ Կեդրոն» կնիքը:

Ռուսերէն յառաջաբանին ճշմարտանման փաստերը, որոնք թափանցած են հայկական իրականութիւն, կարելի չէ ընկալել իբրեւ ճշմարտութիւն: 24 Ապրիլ 1971ին, հետեւելով աւանդական սովորութեան, Մեծ Եղեռնի ոգեկոչման 56ամեակին, հայ կաթողիկէ համայնքի ժողովրդապետ Հ. Կղեմէս վրդ. Մալճեան պատարագած է Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ Պուենոս Այրէսի Մայր Տաճարին մէջ: Իր պատգամին մէջ, հայ եւ օտար հաւատացեալներու ներկայութեան, հոգեւորականը, ըստ մամուլի հաղորդումին, «*կարդաց հատուածներ Միացեալ Նահանգներու դեսպան Մորկենթաուի, Գերմանացի Տոքթ. Լեփսիուսի եւ* վենեզուելացի Ռաֆայէլ Նոկալէսի *գիրքէն, որոնք ականատես եղած են հայերու նկատմամբ եղած սարսռեցուցիչ խժդժութեանց*»[88]: Բնական է, որ աղբիւրը 1924ի սպաներէն հրատարակութիւնը պիտի ըլլար: 1970-90ականներուն, այդ հրատարակութենէն չորս օրինակ տեսած ենք Պուենոս Այրէսի անհատական գրադարաններու մէջ: Անոնցմէ մէկը պատկանած է արժանթինահայ պատմաբան Փասքուալ Օհանեանին (1932-2018), որ անկէ 12 մէջբերում կատարած է Հայոց Ցեղասպանութեան մասին վաւերաթուղթերու իր կազմած ժողովածուին մէջ (1986)[89]: Լրագրող ու պատմաբան Նարսիսօ Պինայեան Գարմոնա (1928-2008) հայկական նիւթով սպաներէն հրատարակութիւններու իր մատենագիտութեան մէջ ընդգրկած է հակիրճ նկարագրութիւն մը իր օրինակին հիմամբ[90]:

Համացանցային որոնում մը, առանց սպառիչ ըլլալու յաւակնութեան, կը բացայայտէ, որ 1924ի հրատարակութիւնը առկայ է Սթանֆորտ համալսարանի գրադարանին մէջ (Սթանֆորտ, Քալիֆորնիա), իսկ 1936ի հրատարակութիւնը՝ Քոնկրէսի (Ուաշինթըն), Եէյլ համալսարանի (Նիւ Հէյվըն, Քոնեթիքըթ), Քալիֆորնիոյ համալսարանի (Լոս Անճելըս), Թեքսասի համալսարանի (Օսթին, Թեքսաս), Universidad Pontificia Comillash (Մատրիտ), Վենեզուելայի կեդրոնական համալսարանի (Քարաքաս) եւ Քոլոմպիոյ ազգային գրադարաններուն (Պոկոթա) մէջ: Հարվըրտ համալսարանի (Քեմպրիճ, Մեսեչուսէց), Բրիտանական (Լոնտոն) եւ Պերլինի (Գերմանիա) պետական գրադարաններու հաւաքածոները երկու հրատարակութիւններն ալ ունին, որոնք մանրաժապաւէններով կան Նիւ Եորքի հանրային գրադարանին մէջ: Կարիք չկայ ծաւալելու 1925ի գերմաներէն (նոյնիսկ իր խեղուած վիճակով) եւ 1926ի անգլերէն թարգմանութիւններուն կամ 1936ի հրատարակութեան 1991ի լուսատիպ վերատպումին մասին, որոնց գրադարանային ստուգումը նաեւ կարելի է կատարել, ինչպէս եւ յիշեցնելու այն անժխտելի իրողութիւնը, որ 2003-22 թուականներու բոլոր հրատարակութիւննե-

---

[88] «Արտակարգ հանդիսութիւններով նշուեցաւ Ապրիլ 24ի տարեդարձը», *Արմենիա,* 26 Ապրիլ 1971 (ընդգծումը մերն է):

[89] Pascual C. Ohanian (ed.), *Turquía, estado genocida,* vol. I, Akian Gráfica, Buenos Aires, 1986, էջ III, XII, XIV-XV, XVIII, XXVI, XXIX-XXX, XXXVIII, XLII, LII-LIII:

[90] Narciso Binayán Carmona, *Entre el pasado y el futuro: los armenios en la Argentina,* n. p., Buenos Aires, 1997, էջ 307:

րը գումարելով, գիրքը այսօր հրապարակի վրայ է *ութը* լեզուներով (անգլերէն, սպաներէն, ռուսերէն, թրքերէն, ռումաներէն, արաբերէն, հայերէն, իտալերէն) եւ *տասներկու* տպագրութիւններով, որոնք կը հերքեն «*աշխարհի գրադարաններում դժուար, գրեթէ անկարելի է գտնել*»ու առասպելը: Պէտք չունինք աւելցնելու, որ 1924ի եւ 2006ի սպաներէն հրատարակութիւնները տրամադրելի են առցանց՝ թուայնացած կերպով:

Ցանկալի է, որ հայերէն թարգմանութեան ապագայ հրատարակութիւն մը պարունակէ արհեստավարժ պատմաբանի մը ներածական ուսումնասիրութիւնը, հիմնուած՝ վստահելի փաստերու գիտական վերլուծումին վրայ, ներկայ յառաջաբանին փոխարէն, որ հեռու է գրուած ըլլալէ «*հրաշալի, մեծ սրտացաւութեամբ եւ համրութեամբ*», քանի որ անոր հեղինակներուն համոթիւնը բաւարար չէ եղած իմանալու, որ Վանի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներէն Արամ Մանուկեանը «դոկտոր Արամ» չէր[91], իրենց գրութիւնը սոսկ ծառայեցնելով մտքեր պղտորելու եւ հիմնազուրկ տեսութիւններ տարածելու նպատակին:

RAFAEL DE NOGALES (1877-1937), VENEZUELAN SOLDIER AND WITNESS OF THE MEDZ YEGHERN (SUMMARY)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

The fact that Venezuelan soldier Rafael de Nogales Méndez (1877-1937) served in the Ottoman army (1915-1918) and led the attempt to crush the self-defense of Van in April-May 1915 is well known to Armenian scholarship. His narrative forms the core of the “Armenian” section (chapters 2 to 11) of his memoir *Four Years Beneath the Crescent*, first published in the original Spanish in 1924 and translated almost immediately into a sanitized German version (1925) and into English (1926).

The author reconstructs Nogales’ biography and offers for the first time a translation of a little-known essay of celebrated Argentinean writer Roberto Arlt (1900-1942), published in the Argentinean and Mexican press months after the death of Nogales (1937), where he traced a parallel between the Venezuelan soldier and his famous contemporary T. E. Lawrence (Lawrence of Arabia, 1888-1935). Afterwards, he makes a critique of the attempt by Palestinian-Venezuelan expert on Nogales, Kaldone G. Nweihed (1929-2020), who was also a former ambassador of Venezuela in Turkey, to reframe Nogales’ views on the Armenian genocide. The article also discusses for the first time the Armenian-related photographs published in Nogales’ memoir and their sources. In the last section, the author refers to the recent Armenian translation of Nogales’ memoir (2021) from Russian, which includes the prologue of the Russian edition (2006) by V. Arakelov and M. Zaitsev, previously translated into Armenian in 2007. He makes a detailed analysis and criticism of this prologue, showing its subjective bias, derived from extreme views close to conspiracy theories, and the lack of factual accuracy.

[91] Նոգալէս Մենդէս, *Չորս տարի*, էջ 10:

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԵԱՆ ՎԱՒԵՐԱԳՐՄԱՆ ՄԻՋՈՑ

ԻՒԷԹ ԹԱՃԱՐԵԱՆ
yvettetaj@yahoo.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ի. դարը նշանաւորուեց ոչ միայն աշխարհամասերի քարտէզի վերաձեւումներով, պատերազմներով եւ ցեղասպանութիւններով, այլեւ դրանց աննախադէպ փաստագրմամբ: Այդ գործընթացում լուսանկարչութիւնը ստանձնեց բացառիկ դեր՝ դառնալով իւրատեսակ «ժամանակակից վկայութիւն», որը համադրեց փաստագրութեան եւ վերլուծութեան գործառոյթները: Եթէ ազգութեամբ հայ պատմաբաններն ու գրողները յաճախ սահմանափակւում էին գրաւոր վկայութիւնների փոխանցմամբ, ապա օտարների արած լուսանկարները կարողացան ստեղծել անմիջական, տեսողական ապացոյցներ, որոնք դուրս էին գալիս բառերի սահմաններից: Լուսանկարչութիւնն իր ուժով ոչ միայն հաստատում-փաստում էր իրողապէս կատարուածը, այլեւ վերաձւում էր յիշողութեան եւ պատասխանատուութեան տարածման միջոցի:

Արդի տեսաբաններ Սիւզան Զոնթագի, Ուլրիխ Բայէրի եւ Բարբի Զելիզէրի[1] դիտարկումները ցոյց են տալիս, որ լուսանկարչութիւնը ցեղասպանութիւնների ուսումնասիրութեան մէջ միաժամանակ փաստագրում է յանցագործութիւնը եւ ներգործում հասարակական յիշողութեան ու ինքնութեան ձեւաւորման վրայ:

Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւնը ոչ միայն համաշխարհային պատմութեան ամենաճանր էջերից է, այլեւ լուսանկարչութեան պատմութեան մէջ առանձնայատուկ տեղ զբաղեցնող երեւոյթ: Ի. դարի առաջին լայնածաւալ Ցեղասպանութիւնը փաստարկուել է ոչ միայն դիւանագիտական զեկոյցներով, վաւերագրերով, ականատեսների յուշերով եւ համապատասխան ուսումնասիրութիւններով, այլեւ՝ լուսանկարներով:

Հայ ականատեսները, գտնուելով ողբերգական իրադարձութիւնների կիզակէտում եւ ծանր հոգեվիճակում, չէին կարող իրենց թոյլ տալ լուսանկարել տեղի ունեցածը: Նրանց հիմնական նպատակը գոյատեւելն էր, ոչ

[1] Susan Sontag [1933–2004], *Regarding the Pain of Others*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2003: Բայէրը (ծն. 1966) յատկապէս յայտնի է իր աշխատութիւններով՝ յիշողութեան, պատերազմի, *հոգեխոցի*, լուսանկարչութեան եւ ազատ խօսքի վերաբերեալ (Ulrich Baer, *Spectral Evidence: The Photography of Trauma*, MIT Press, Cambridge, MA, 2002): Barbie Zelizer [ծն. 1950], *Remembering to Forget: Holocaust Memory through the Camera's Eye*, University of Chicago Press, Chicago, 1998:

թէ փաստագրելը[2]: Այդ հանգամանքը լուսանկարչական վաւերագրութեան մէջ առաջացրեց մի իւրօրինակ յարակարծութիւն (պարադոքս). պատմական իրադարձութեան անմիջական մասնակիցը զրկուած էր այն արձանագրելու հնարաւորութիւնից: Լուսանկարչական ապացոյցների ստեղծումը, հետեւաբար, անցաւ օտար ականատեսների ձեռքը՝ միսիոնարների, դիւանագէտների, ռազմական բժիշկների, լրագրողների եւ պատահական անցորդների, որոնք ունէին թէ՛ ֆիզիկական անվտանգութիւն, թէ՛ արհեստագիտական միջոցներ՝ լուսանկարելու համար:

Օտարազգի լուսանկարիչները փաստեցին հայ ժողովրդի տառապանքները *լուսանկարներով*, որոնք եւ դարձան միջազգային հանրութեանը ներկայացուող առաւել ազդեցիկ վկայութիւններ: Նրանց ժառանգութիւնը վկայեց ոչ միայն ողբերգութեան տարողութիւնը, այլեւ հայերի փրկութեան ու վերականգնման փորձերը: Դրանց զուգահեռ, հայկական աղբիւրները՝ Մատենադարանի արխիւային հաւաքածուի Գարեգին Յովսէփեանցի ֆոնդը, ինչպէս նաեւ Յովհաննէս Թումանեանի օրագրային եւ լուսանկարչական վկայութիւնները եւն. ցոյց են տալիս Ցեղասպանութեան ներքին ընկալումը եւ դրա վերապրումը հայ մտաւորականութեան ու հասարակութեան կողմից:

Լուսանկարները վաւերացրեցին նաեւ մշակութային ժառանգութեան կորուստները՝ տարազների, զարդերի եւ ազգագրական ինքնութեան այլ տարրերի ոչնչացումը: Միաժամանակ դրանք դարձան գեղարուեստական ներշնչանքի աղբիւր հայ նկարիչների համար՝ հաստատելով լուսանկարչութեան եւ արուեստի փոխազդեցութիւնը:

Իվերջոյ, Ցեղասպանութիւնից յետոյ լուսանկարները սկսեցին գործել որպէս յիշողութեան քաղաքականութեան հիմնական գործիք՝ ընդգրկուելով ցուցահանդէսների, հրապարակումների եւ միջազգային քարոզչութեան շրջանակներում: Նրանք վերածուեցին լուսանկար-ալպոմների: Այսպիսով, լուսանկարչութիւնը ներառեց ոչ միայն փաստագրական, այլեւ յիշողութեան, ինքնութեան եւ քաղաքականութեան շերտերը՝ դառնալով Հայոց Ցեղասպանութեան վաւերագրման եւ ներկայացման անփոխարինելի միջոց:

---

[2] Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներում արուած լուսանկարներ, որոնք ստեղծուած են հենց հայ լուսանկարիչների կողմից, մեզ հասած են չափազանց սակաւ: Այդ բացառիկ վաւերագրողներից մէկն է Վարդան Տէրունեանը, որի լուսանկարները վկայում են Սիրիա հաստատուած հայ գաղթականների կեանքը՝ նրանց կենցաղը, առօրեան եւ վերակառուցման փուլերը: Տարիներ շարունակ ընթանում են որոնումները՝ բացայայտելու այն հայ լուսանկարիչները, որոնք փաստագրած են Ցեղասպանութեան տարիների ողբերգական իրականութիւնը: Ցաւօք, մինչ այժմ յայտնաբերուած նիւթերը քիչ են, սակայն հետազօտութիւնը շարունակւում է:

Ի. դարը բերեց ոչ միայն զանգուածային պատերազմների ու ցեղասպանութիւնների, այլեւ դրանց աննախադէպ փաստագրման: Լուսանկարչութիւնը դարձաւ իւրատեսակ «ժամանակակից վկայութիւն», որի միջոցով հնարաւոր եղաւ պահպանել այն՝ ինչ յաճախ բառերով անհնար էր արտայայտել:

Ի. դարում պատմաբաններն ու մշակութաբանները ցոյց են տուել, որ լուսանկարչութիւնը ցեղասպանութիւնների ուսումնասիրութեան մէջ ունի երկու հիմնական գործառոյթ. առաջին՝ վաւերագրել ու փաստել յանցագործութիւնը, երկրորդ՝ ներգործել հասարակական եւ պատմական յիշողութեան վրայ: Ինչպէս նշում է ամերիկացի գրող, փիլիսոփայ, քննական խոհագրութիւնների հեղինակ Զոնթագը, «*լուսանկարը ոչ միայն ամրագրում է սարսափը, այլեւ ներթափանցում է դիտողի գիտակցութեան մէջ՝ սփեղծելով յիշողութեան եւ պատասխանատուութեան պարտադրանք*»[3]: Նոյնը նկատում է նաեւ գերման-ամերիկացի գրականագէտ, արուեստաբան, գրող Բայէրը՝ խօսելով լուսանկարչութեան «վիրաւորող ներկայութեան» մասին. այն վկայում է ոչ թէ անցեալի մասին միայն, այլ մշտապէս ներկայում է որպէս վերապրող սարսափ[4]:

Հայոց Ցեղասպանութիւնը ուսումնասիրող հայ մասնագէտները նոյնպէս գիտակցել են, որ լուսանկարը՝ որպէս վաւերագրական նիւթ, գրաւոր աղբիւրների հետ ունի համարժէք գիտական արժէք եւ լրացուցիչ վկայութեան նշանակութիւն: Այն ոչ միայն պատկերային լրացում է, այլեւ պատմական փաստի տեսողական հաստատում: Այս գիտակցման վկայություններից մէկն է 1969 Սեպտեմբերին Պէրութի *Զարթօնք* օրաթերթում հրապարակուած յայտարարութիւնը, որը փաստում է լուսանկարչական վկայութիւնների ներառման անհրաժեշտութիւնը ցեղասպանութեան փաստագրութեան եւ ուսումնասիրութեան գործընթացում:

Կարեւոր Խնդրանք

Հայ ժողովուրդին վրայ գործադրուած Ցեղասպանութեան մասին կարեւոր հրատարակութեան համար պէտք կայ մեծ թիւով վաւերական լուսանկարներու:

Կը խնդրուի մեր հայրենակիցներէն, ի սփիւռս աշխարհի, ստորեւ տրուած հասցէին փութացնել լուսանկարներ Մեծ Եղեռնէն (ներառեալ քեմալական ջարդերը մինչեւ 1921)՝ բռնագաղթի, կեդրոնացման կայաններու, ջարդերու, սովահարներու եւն.:

[3] Sontag, էջ 21, 69:

[4] Baer, էջ 5–7, 54:

Լուսանկարները կրնան առնուիլ ընտանեկան ալպոմներէ, կրնան ըլլալ վերարտադրութիւններ զանազան հատորներէ կամ թերթերէ: Որքան կարելի է՝ լուսանկարներուն պէտք է ընկերացնել ճշգրիտ եւ շատ ամփոփ ծանօթագրութիւններ կամ բացատրութիւններ:

Կը խնդրուի լուսանկարները հասցնել մինչեւ 1969 Դեկտեմբեր 31:

Կանխայայտ շնորհակալութիւններ՝ բոլոր մասնակցութիւն բերող հայրենակիցներուն:

Գերսամ Աճարոնեան

Փոստարկղ 617

Պէյրութ, Լիբանան[5]:

Ամերիկացի մեդիա-ուսումնասիրութիւնների եւ լրագրութեան տեսաբան Զելիզէրը ցոյց է տալիս, որ լուսանկարչական փաստաթղթերը ոչ միայն ապացոյցներ են, այլեւ ընկերային յիշողութեան կառուցման հիմնական գործիքներ[6]: Այս ենթախորքում, Հայոց Ցեղասպանութեան լուսանկարները ոչ միայն պատմական աղբիւր են, այլեւ հայ ժողովրդի ինքնութեան ու յիշողութեան մաս:

ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԻՉՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՒԵՐԱԳՐՈՒՄԸ

Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին օտարազգի լուսանկարիչներն ունեցան բացառիկ դեր՝ փաստագրելով գաղթականների տառապանքները, որբանոցների առօրեան եւ համատարած սովն ու համաճարակները: Այդպիսի լուսանկարիչներից մէկը չէին ճանապարհորդ Կարէլ Հանսան էր, որի լուսանկարները յատկապէս առնչուած են Լիբանան բնակութիւն հաստատած հայ գաղթականների ծանր ու բարդ կեանքի պայմաններին[7]: Հանսայի լուսանկարները համարւում են մեծ պատմական արժէք ունեցող փաստագրական աղբիւր, որոնք տեսողականօրէն փոխանցում են Հայոց Ցեղասպանութիւնից մազապուրծ հայ գաղթականների՝ Մերձաւոր Արեւելքում՝ մասնաւորապես Լիբանանում, ապրած ծանր եւ բարդ կենցաղային ու ընկերային պայմանները: Լուսանկարներում պատկերուած են գաղթականների ժամանակաւոր բնակավայրերը եւ ճամբարային տաղավարները, որբանոցների առօրեայ կեանքը եւ երեխաների խնամքը, սովից եւ համաճարակներից տառապող մարդիկ, հիւանդանոցային եւ բուժօգնութեան

[5] Զաւէն Մսըրլեան, «Հայոց ցեղասպանութեան ալպոմ-յուշամատեանի մը չիրականացած ծրագիրն ու ցեղասպանութեան վաւերագրական ֆիլմերու եւ լուսանկարներու պարագան», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 45/1: 2025, էջ 440-41:

[6] Zelizer, էջ 10–12, 163–70:

[7] Մարաք Եանտաք, «Լիբանահայ գաղթականները 1922ի աշնան. չէին ճանապարհորդ Քարէլ Հանսայի վկայութիւնները», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 42/2: 2022, էջ 511-12:

տեսարաններ, ինչպէս նաեւ մարդասիրական կազմակերպութիւնների գործունէութիւնը: Բացի այդ, լուսանկարները փաստագրում են գաղթականների առօրեայ աշխատանքներն ու ապրուստը, ընկերային շփումները եւ համայնքային կեանքը՝ ստեղծելով համապարփակ պատկեր այդ պատմական շրջանում հայ գաղթականների դժուար ու բարդ կենցաղային պայմանների մասին:

Լուսանկարիչների աշխատանքները յաճախ կատարուել են մարդասիրական առաքելութիւնների կամ միջազգային մամուլի շրջանակում եւ այսօր կազմում են Ցեղասպանութեան փաստագրական աղբիւրների կարեւոր շերտ:

Արմին Թէոֆիլ Վեգներ (Armin T. Wegner, 1886–1978)

Գերմանացի զինուորական բժիշկ եւ գրող Արմին Վեգները Հայոց Ցեղասպանութիւնը վկայող ամենայայտնի եւրոպացի ականատեսներից էր: 1915ին օսմանեան բանակի շարքերում ծառայութեան ընթացքում նա ականատես եղաւ հայերի տեղահանութեանը եւ Տէր Զօրի ճանապարհին ընթացող կոտորածներին: Վեգները գաղտնօրէն լուսանկարեց գաղթականների սարսափելի վիճակը՝ սովից ու հիւանդութիւններից մեռնող կանանց ու երեխաների մարմինները, վրանային ճամբարները, մահուան դատապարտուածների անվերջանալի շարքերը: Նրա լուսանկարները յետագայում տարածուեցին Եւրոպայում եւ ԱՄՆում՝ դառնալով Ցեղասպանութեան միջազգային վկայութեան ամենահզօր պատկերներից մէկը: Բացի լուսանկարներից, Վեգներն իր գրական յուշերով նոյնպէս հանրութեան փոխանցեց տեսած սարսափները, իսկ 1919ի հրապարակած բաց նամակով պահանջեց, որ միջազգային հանրութիւնը դատապարտի հայերի նկատմամբ գործած յանցագործութիւնները[8]:

Վիկտոր Պիչման (Viktor Pietschmann, 1881–1956)

Աւստրիացի բնաբան եւ ճանապարհորդ Վիկտոր Պիչմանը, ով 1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին գտնւում էր Օսմանեան կայսրութիւնում որպէս ռազմական վերլուծաբան եւ հետազօտող, անգնահատելի վկայութիւններ է թողել հայ ժողովրդի կոտորածի վերաբերեալ: Նա լուսանկարել է գաղթական հայերին, տեղահանութեան ճանապարհները եւ սովից ու հիւանդութիւնից տառապող կանանց ու երեխաներին: Նրա արխիւում պահուած բազմաթիւ լուսանկարներ այսօր համարւում են եզակի վաւերագրական նիւթեր, որոնք ցոյց են տալիս ոչ միայն զանգուածային տեղահա-

[8] Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I.B. Tauris, London, 2011, էջ 705–7. նաեւ՝ Wegner, *Der Weg ohne Heimkehr*, 1919, էջ 15-19:

նութեան կործանարար հետեւանքները, այլեւ հայերի առօրեայ կեանքից մինչ այդ պահպանուած մշակութային դրուագներ[9]:

Բոդիլ Բիոռն (Bodil Bjørn, 1871–1960)

Նորվեգացի միսիոնար Բոդիլ Բիոռնը մեծ դեր խաղաց հայ որբերի փրկութեան գործում՝ ծառայելով Հալէպում եւ Մերձաւոր Արեւելքի տարբեր որբանոցներում: Նա ոչ միայն կազմակերպել է հազարաւոր երեխաների խնամքը, այլեւ փաստագրել նրանց կեանքի պայմանները լուսանկարներով: Բիոռնի լուսանկարները արժէքաւոր են յատկապէս այն պատճառով, որ դրանք ոչ միայն Ցեղասպանութեան ականատեսի վկայութիւններ են, այլեւ պատկերում են հայ որբերի վերակենսաւորման եւ կրթութեան գործընթացը: Նրա հաւաքածուն, որը պահպանւում է Նորվեգիայի ազգային արխիւներում, վկայում է հայկական սերունդների փրկութեան ու վերականգնման ջանքերի մասին[10]:

Եակոբ Կունցլէր (Jakob Küntzler 1862-1949)

Զուիցերիացի բժիշկ, միսիոնար Եակոբ Կունցլէրը, ով 1915–22՝ ծառայել է Ուրֆայում եւ Հալէպում, լուսանկարել է գաղթականների եւ որբերի առօրեան: Նրա լուսանկարները փոխանցում են սարսափելի պայմանները՝ հիւանդութիւն, սով, որբացած երեխաներ: Կունցլէրը միաժամանակ ղեկավարել է հիւանդանոցներ եւ որբանոցներ, իսկ լուսանկարները յետագայում հրատարակուել են տարբեր ժողովածուներում՝ դառնալով Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման վկայութիւններ[11]:

Ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց (Near East Relief)

«Ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի նպաստամատոյց» կազմակերպութեան շնորհիւ մեծածաւալ լուսանկարային ժառանգութիւն է մեզ հասել: Նրանց լուսանկարիչները փաստագրեցին որբանոցների առօրեան Հալէպում, Դամասկոսում, Պէյրութում եւ Երեւանի շրջակայքում: Այս լուսանկարներն օգտագործուել են ԱՄՆում կազմակերպուած դրամահաւաքներում եւ լայնօրէն հրապարակուել ամերիկեան մամուլում՝ ստեղծելով հասարակական լայն արձագանգ[12]:

---

[9] Kevorkian, էջ 707-9:

[10] Richard G., Hovannisian, ed. *Armenian Genocide in the Arab Middle East: Testimonies*, University of California Press, Los Angeles, 1999, էջ 123–25:

[11] Kevorkian, էջ 702–3:

[12] «Ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելք»ը (Near East Relief (NER).- ամերիկեան մարդասիրական կազմակերպութիւն, ստեղծուած 1915ին. յատկապէս 1919ից լայն գործունէութիւն ծաւալեց Օսմանեան կայսրութիւնում, Կովկասում ու Մերձաւոր Արեւելքում հայ որբերին, գաղթականներին ու Ցեղասպանութիւնից փրկուածներին

Գրէյս Նափ (Grace H. Knapp, 1870–1953)

Ամերիկացի միսիոնարուհի Գրէյս Նափը, ծառայելով Վանում ու Մուշում, ոչ միայն գրել է յուշեր, այլեւ պահպանել լուսանկարներ, որոնք ներկայացնում են տեղահանուածների ու որբերի կեանքը: Նրա պատկերները ուղեկցում են *The Mission at Van in Turkey in War Time* գրքին եւ լրացնում գրուած վկայութիւնները[13]:

Հերման Գոլց (Hermann Goltz, 1946–2010)

Գերմանացի լուսանկարիչ Հերման Գոլցը փաստագրել է Տէր Զօրի եւ Հալէպի գաղթական ճամբարները: Նրա լուսանկարներում երեւում են սովից մահացած մարմիններ եւ վրանային ճամբարներում ապաստանած կանայք ու երեխաներ: Այս նկարները յետագայում ծառայեցին որպէս ապացոյց միջազգային քննարկումներում[14]:

***

Օտարազգի լուսանկարիչների ժառանգութիւնը կարեւոր է երկու առումով.

- Դրանք հաստատում են այն իրողութիւնները, որոնց մասին վկայում էին հայ գրողները, մտաւորականներն ու հայ եկեղեցու գործիչները:
- Դրանք հնարաւորութիւն են տալիս Ցեղասպանութեան պատկերները ներկայացնել միջազգային հանրութեանը՝ ապահովելով ոչ միայն փաստագրական, այլեւ քարոզչական ու բարեգործական ազդեցութիւն:

Այս լուսանկարները լայնօրէն տարածուեցին Արեւմուտքում եւ ծառայեցին ոչ միայն որպէս պատմութեան վաւերագիր, այլեւ որպէս գործիք՝ հասարակութեան յիշողութեան ու բարոյական պատասխանատուութեան ձեւաւորման գործում: Ինչպէս ընդգծում է Զելիզէրը. «Լուսանկարը միաժամանակ ապացոյց է եւ յիշողութեան հաստատութենականացուած ձեւ»[15]:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԱՐԽԻՒԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԵՒ ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑԻ ՖՈՆԴԸ

Հայոց Ցեղասպանութեան փաստագրական կարեւոր աղբիւրներից են Մատենադարանի արխիւում պահուող լուսանկարները: Դրանց զգալի հատուածը մաս է կազմում Գարեգին Ա Յովսէփեանց (1867-1952) կաթողիկոսի ֆոնդին, որը Ի. դարի սկզբին հետաքրքրուած էր նաեւ լուսանկարչութեամբ եւ թողել է հարուստ ժառանգութիւն: Թէեւ դեռեւս ուսումնասիրման կարիք ունի՝ արդեօք բոլոր լուսանկարները ինքն է հեղինակել, թէ՞ ոչ,

---

աջակցելու համար (Martin Deranian, *The Armenian Genocide: Testimonies and Photographs*, Armenian Heritage Press, Worcester, MA, 1993, էջ 84):

[13] Grace H. Knapp, *The Mission at Van in Turkey in War Time*, American Board of Commissioners for Foreign Missions, New York, 1916, էջ 45-47:

[14] Hovannisian, էջ, 120–22:

[15] Zelizer, էջ 163-70:

բայց եւ այնպէս, դրանք անուրանալի վկայութիւններ են Ցեղասպանութեան տարիների մասին:

Լուսանկարներն արտացոլում են հայոց Մեծ Եղեռնից փրկուած ու Էջմիածին հասած գաղթականների անվերջալի հոսքը՝ ուժասպառ երեխաներով, մաշուած ու պատառոտուած հանդերձանքով, սովի ու համաճարակների պատճառով մահացած մարմիններով եւ նրանց ողբացող, վշտայոյզ մայրերով շրջապատուած: Որոշ լուսանկարների մէջ տեսանելի են նաեւ հայ գրականութեան նշանաւոր գործիչներ՝ մասնաւորաբար **Յովհաննէս Թումանեանն** եւ նրա դուստր՝ նուարդը, որոնք Էջմիածնի մէջ հանդէս էին գալիս իբրեւ որբերի խնամակալներ: Այս պատկերները վկայում են, որ լուսանկարչութիւնը ոչ միայն փաստագրում էր, այլեւ ընդգծում համազգային ողբերգութեան ծաւալն ու ընդգրկումը:

Այս նիւթերը այսօր դարձել են Ցեղասպանութեան ուսումնասիրման եւ հանրային ներկայացման կարեւորագոյն փաստաթղթային շտեմարան: Դրանք ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս լուսանկարչութիւնն անփոխարինելի կերպով հանդէս եկաւ որպէս փաստագրութեան այլընտրանքային վաւերագիր:

Թումանեանը որպէս ականատես

Յովհաննէս Թումանեանի ներկայութիւնը, նոյնքան եւս նրա դերը Յովսէփեանցի լուսանկարների այս հաւաքածուում առանձնայատուկ է: Նա ոչ միայն որպէս գրող արձանագրել է գաղթականների տառապանքը իր օրագրերում, այլեւ յայտնուել է լուսանկարներում՝ փաստելով իր անմիջական մասնակցութիւնը ողբերգական իրադարձութիւններին: Մատենադարանի լուսանկարները համընկնում են նրա գրառումներին՝ նկարագրելով անասելի տառապանքներ. «*Ժխոր, լաց, խնդիր, հառաչանք, սուգ: Մեռածները թափուած էին... Մայրերը՝ ծնկներին մեռած երեխաները...*»[16]:

Դժուար է պատկերացնել, որ նման ողբերգական իրադարձութիւնների կիզակէտում յայտնուած մարդը, հոգեկան ծանր ապրումներով, կը կարողանար կիսուել յուշագրութիւններով: Թումանեանը բացառութիւն չէր: Սակայն նա չէր կարող կանխատեսել, որ իր թողած օրագրերն ու լուսանկարները յետագայում կը դառնան գրաւոր վաւերականութեան արժէքաւոր վկայութիւններ՝ արտացոլելով նրա անձնական յիշողութիւններն ու պատմական դիտարկումները:

Այս զուգահեռները՝ գրական վկայութիւնը եւ լուսանկարչական փաստաթուղթը, առաւել համոզիչ են դարձնում Ցեղասպանութեան իրականութեան գիտական վերլուծութիւնը: Թումանեանը դարձաւ այն եզակի մտաւորականներից մէկը, ով ոչ միայն արձանագրեց, այլեւ անմիջապէս մաս-

[16] Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հտր. 7*, Երեւան, 1995, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., էջ 405-6:

նակցեց գաղթականների խնամքին: Նրա կոչով Էջմիածին եկան հայ կանայք եւ աղջիկներ՝ դառնալով գթութեան քոյրեր: Այս համադրութիւնը ցոյց է տալիս լուսանկարչութեան եւ գրականութեան փոխլրացնող դերը՝ որպէս աղբիւրային վկայութիւն: Եթէ Թումանեանի օրագրերը փոխանցում են զգացմունքային, զգացական ծանր փորձառութիւն, ապա զուգահեռ լուսանկարները տալիս են տեսողական անժխտելի ապացոյցներ:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ՝ ԱՋԳԱԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՇԵՐՏԵՐ. ՏԱՐԱՋ, ՋԱՐԴԵՐ

Ցեղասպանութեան տարիներին հայ ժողովուրդը կորցրեց ոչ միայն մարդկային կեանքեր, այլեւ մշակութային ժառանգութեան անգնահատելի շերտեր: Լուսանկարները՝ յատկապէս վերջերս Մատենադարանում հանրայնացուած ապակէ նեգատիւներից թուայնացուած օրինակները, փաստագրում են նաեւ մշակոյթի առարկայական կորուստները[17]: Մասնաւորապէս Վասպուրականի տարազով կանանց ու տղամարդկանց լուսանկարները կարեւոր ազգագրական եւ գեղագիտական արժէք են ներկայացնում: Դրանցում արտայայտուած է ազգային ինքնութեան գեղարուեստական արտացոլումը՝ բազմազան զարդերով ու աւանդական հագուստով:

Հայ կնոջ զարդարանքը՝ արծաթեայ ու ոսկեայ զարդերը, թանկարժէք քարերը եւ բազմաշերտ տարազը, ոչ միայն գեղագիտական ճաշակի ցուցիչ էին, այլեւ հասարակական դիրքի նշան: Ցաւօք, Ցեղասպանութիւնից յետոյ այս աւանդոյթների զգալի մասը կորստի մատնուեց: Մատենադարանում են պահւում Էջմիածնի մայր տաճարի բակում ազգային տարազներով եւ զարդերով լուսանկարուած գաղթականների լուսանկարներ[18]: Լուսանկարներում դրանք ներկայացւում են որպէս եզակի վկայութիւններ՝ ցոյց տալով, որ լուսանկարչութիւնը կարող է դառնալ մշակութային յիշողութեան պահապան:

---

[17] Հայաստանի գրեթէ բոլոր թանգարաններում պահպանւում են տասնեակ հազարաւոր լուսանկարներ, որոնք մինչ օրս մնացել են գիտական ուսումնասիրութիւններից դուրս: Դրանց զգալի մասը դեռեւս չցուցակագրուած եւ չհամակարգուած է՝ սպասելով մասնագիտական վերլուծութեան եւ արխիւային մշակումների: Լուսանկարչութեան գիտական հետազօտութեան արդիւնքում պարզ դարձաւ, որ Մատենադարանում պահուող հազարաւոր ձեռագրերի կողքին հանգրուանել են նաեւ լուսանկարներ: իդէպ, բոլորովին վերջերս Մատենադարանում մէկ արկղ ապակէ նեգատիւներ են յայտնաբերուել, որոնք ըստ մեր տեղեկութիւնների Մատենադարանի հիմնադրման օրերին տեղափոխուել են Մայր Աթոռ Սրբ. Էջմիածնից եւ հանգրուանել Մատենադարանում:

[18] Իւէթ Թաջարեան, Անի Մխիթարեան, «Եղեռնից մազապուրծ գաղթականութեան նորայայտ լուսապատկերների եւ գեղանկարչական աշխատանքների ընդհանրութիւնները», *Էջմիածին կրօնագիտական եւ հայագիտական ամսագիր*, Դ:2025, էջ 102:

Այս լուսանկարները նաեւ կապ ունեն գեղանկարչական ժառանգութեան հետ: Դրանց մանրակրկիտ զննումը ցոյց է տալիս, որ երբեմն լուսանկարները հայ գեղանկարիչների համար ծառայել են որպէս նախօրինակ՝ յետագայում աւարտելու սկսուած ճեպանկարները: Այս փոխազդեցութիւնը լուսանկարչութեան եւ նկարչութեան միջեւ վկայում է, որ Վարդգէս Սուրէնեանցի[19] կամ Արշակ Ֆեթվաճեանի[20] պէս արուեստագետները գիտակցաբար օգտուել են լուսանկարչութիւնից՝ որպէս մշակութային ժառանգութեան պահպանման եւ տարածման միջոց:

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ՅԻՇՈՂՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻՔ

Լուսանկարները Ցեղասպանութիւնից յետոյ ստացան նաեւ նոր դեր՝ դառնալով յիշողութեան քաղաքականութեան գործիք: Դրանք ոչ միայն վկայութիւններ էին, այլեւ հանրային ներկայացումների, ցուցահանդէսների եւ հրատարակութիւնների նիւթ: Ինչպէս գրում է Մարիան Հիրշը. «*Լուսանկարները գործում են որպէս 'յետյիշողութեան' հիմնական բաղադրիչ՝ հնարաւորութիւն տալով յաջորդ սերունդներին պատկերացնել եւ վերապրել այն, ինչի ականատես չեն եղել*»[21]:

Հայոց Ցեղասպանութեան լուսանկարները օգտագործուել են նաեւ միջազգային քաղաքական դաշտում՝ որպէս ապացոյց Օսմանեան կայսրութեան իրականացրած յանցագործութիւնների: Արեւմտեան մամուլում եւ մարդասիրական կազմակերպութիւնների հաշուետուութիւններում դրանք յաճախ ծառայել են որպէս անհերքելի փաստեր:

Մատենադարանի եւ Հայաստանի այլ թանգարանների լուսանկարչական հաւաքածուները մինչ օրս մնում են քիչ-ուսումնասիրուած, սակայն դրանցում պահուող նիւթը հնարաւորութիւն է տալիս նոր դիտանկիւնից

---

[19] Վարդգէս Սուրէնեանց (1860–1921).- հայ նշանաւոր նկարիչ, թատերական ձեւաւորող, գրական եւ գեղարուեստական գործիչ, թարգմանիչ եւ արուեստի տեսաբան, որի անունը կանգնած է հայ նորագոյն արուեստի՝ ազգային պատմական գեղանկարչութեան ձեւաւորման ակունքներում:

[20] Արշակ Ֆեթվաճեան (1866–1947).- հայ նշանաւոր նկարիչ, բեմական ձեւաւորող, հայ կերպարուեստի եւ մշակութային ժառանգութեան պահպանման պատմութեան առանցքային դէմքերից մէկը:
Ի. դարասկզբին Արեւմտեան Հայաստանից տեղահանուած հայերը, հասնելով Սրբ. Էջմիածին, յայտնուեցին հայ արուեստագէտների ուշադրութեան կենտրոնում: Գիտակցելով, որ գաղթի հետեւանքով ազգային հագուստն ու կենցաղային աւանդոյթները կանգնած են կորստի, ոչնչացման եւ մոռացութեան եզրին, նկարիչները ձեռնամուխ եղան դրանք վրձնով ու գծագրութեամբ պահպանելու գործին: Պահպանուած նիւթերը՝ լուսանկար, գծանկար թէ գեղանկար, այսօր մեր պատմութեան անփոխարինելի վկայութիւններն են:

[21] Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, Columbia University Press, New York, 2012, էջ 106–9:

վերլուծելու ոչ միայն Ցեղասպանութեան պատմութիւնը, այլեւ դրա մշակութային ու հասարակական հետեւանքները: Լուսանկարչութիւնն այսպիսով վեր է ածւում ոչ միայն պատմութեան վաւերագրի, այլեւ յիշողութեան եւ ինքնութեան պահպանման հիմնարար գործիքի:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Հայոց Ցեղասպանութեան լուսանկարները ներկայացնում են եզակի շերտ, որտեղ միահիւսւում են փաստագրութիւնը, վկայութիւնը եւ յիշողութեան քաղաքականութիւնը: Դրանք հաւաստում են պատմական իրականութիւնը, ամրապնդում հայ եւ օտարազգի ականատեսների գրաւոր վկայութիւնները եւ միաժամանակ հանդէս են գալիս որպէս մշակութային յիշողութեան կրողներ: Լուսանկարները թոյլ են տալիս գիտակցել ոչ միայն մարդկային կորուստների ծաւալները, այլեւ այն մշակութային ժառանգութիւնը, որը վտանգուեց կամ կորսուեց Ցեղասպանութեան հետեւանքով:

Օտարազգի լուսանկարիչների ստեղծած պատկերները լայնօրէն տարածուեցին միջազգային մամուլում եւ ծառայեցին որպէս վկայութիւն, որը դժուար էր ժխտել: Նրանց շնորհիւ Ցեղասպանութեան պատկերները դարձան ոչ միայն պատմութեան փաստացի արձանագրութիւններ, այլեւ քարոզչութեան ու մարդասիրական շարժումների գործիքներ: Հայկական աղբիւրների (Մատենադարանի հաւաքածուի լուսանկարները եւ Յովհաննէս Թումանեանի նոթագրութիւնները[22]) զուգահեռաբար ուսումնասիրելը կրկնակի ազդեցիկ դարձրին հազարաւոր խօսքերը եւ վերապրածների անսպառ վկայութիւնները[23]:

Այս նիւթերը այսօր կարեւոր աղբիւր են ոչ միայն պատմագիտութեան համար, այլեւ յուշագրական, ազգագրական ու գեղագիտական ուսումնասիրութիւնների ոլորտներում: Դրանք վկայում են, որ լուսանկարչութիւնը Ցեղասպանութեան տարիներին եւ դրանից յետոյ հանդէս եկաւ որպէս «պատմութեան երկրորդական վաւերագիր»՝ լրացնելով գրաւոր խօսք-վկայութեան առարկայական բացթողումներ եւ սահմանափակումներ:

Վերջապէս, Հայոց Ցեղասպանութեան լուսանկարները դուրս են գալիս փաստագրական շրջանակներից. դրանք միաժամանակ ապացոյց են, յիշողութեան հաստատութենականացուած ձեւ, ինքնութեան պահպանման

---

[22] Մատենադարանի լուսանկարների առաջին ամբողջական ուսումնասիրման արդիւնքները ընթերցողների սեղանին դրուեցին 2023ին՝ *Լուսանկարների ընտրանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի հաւաքածուներից (Գիրք Ա.),* պատկերագրքի տեսքով, իսկ տարեվերջին Մատենադարանում կազմակերպուած «Մատենադարան. լուսանկարչական գանձարանի յայտնութիւնը» խորագրով ցուցադրութեամբ հանրութեանը հնարաւորութիւն տրուեց, մի սրահում ցուցադրուող լուսանկարների միջոցով պատկերացում կազմել ԺԹ.-Ի. դարերի հայ իրականութեան փաստացի վկայութիւնների մասին:

[23] *Բանուոր թերթ*, Լենինական, Ապրիլի 13, 1930, էջ 3:

միջոց եւ քաղաքական վկայութեան գործիք: Այս բազմաշերտութիւնը լուսանկարչութիւնը վերածում է ոչ միայն պատմութեան արձանագրութեան, այլեւ բարոյական յիշողութեան եւ պատասխանատուութեան կրողի:

Ամփոփելով, կարելի է արձանագրել, որ Ցեղասպանութեան եւ յաջորդող հանգրուանների (տեղահանութեան, աքսորի, գաղթակայանի ու որբանոցային կեանքի, վերականգնումի) տեսարանները վաւերագրող լուսանկարների առաջնային առաքելութիւնն այն է, որ անմիջապէս վկաներ չեղած սերունդներին հնարաւորութիւն ընձեռեն առնչուելու պատմական իրականութեանը, այն գիտակցելու, դասեր քաղելու եւ կանխարգելիչ քայլեր ձեռնարկելու՝ յետագայ հնարաւոր կամ անակնկալ ցեղասպանութիւններից խուսափելու նպատակով: Հայոց Ցեղասպանութեան լուսանկարներն այս առումով կարեւոր են ոչ միայն որպէս պատմական վերլուծութեան աղբիւր, այլեւ որպէս մշակութային եւ բարոյական ինքնագիտակցութեան ձեւաւորման գործօն արդի հասարակութիւնների համար:

PHOTOGRAPHY AS A MEANS OF DOCUMENTING AND REMEMBERING THE ARMENIAN GENOCIDE
(SUMMARY)

YVETTE TAJARIAN
yvettetaj@yahoo.com

The paper focuses on the role photography played in documenting and validating the Armenian Genocide. Indeed, photography is a unique means of combining documentation, visual account and memory politics.

Based on the work of a number of photography theorists, the author's argument is that photos confirm historical facts, consolidate written accounts of Armenian and foreign eye witnesses on the Armenian Genocide and at the same time constitute bearers of cultural memory. In fact, they enable us to visualize not only the extent of physical losses but the losses of cultural and ethnographic heritage as well as ethnographic features that disappeared due to the Genocide. In time these photos are transformed into institutionalised memory, means of identity preservation, and political witness, accordingly enabling the photos to acquire features of moral responsibility and a role for the gfenerations after the time of the Genocide.

The author lists specifically the non-Armenian individuals whose photos were pivotal in documenting the different stages of the Genocide and its aftermath. The author highlights in particular the photographic legacy of Armin T. Wegner (1886–1978), Viktor Pietschmann (1881–1956), Bodil Bjørn (1871–1960), Jakob Küntzler (1862-1949), Grace H. Knapp (1870–1953), Hermann Goltz (1946–2010**)** and members of the staff of the Near East Relief organization. These individuals were able to disseminate the photos, which made it impossible to deny the annihilation process. Among other things these photos were used as tools to promote humanitarian aid.

ՄԱԾՆԱԲԵՐԴ ԱՄՐՈՑԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

ԱՐՄԱՆ ՄԱՆՈՒԿԻ ՄԱԼՈՅԵԱՆ
armanmaloyan1976@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Ժ. դարում առաջացած եւ Անիի Բագրատունեաց թագաւորութեան կենտրոնական իշխանութեանը ենթակայ հայկական թագաւորութիւններից էր Տաշիր-Ձորագետի կամ Լոռու (Կիւրիկեան) թագաւորութիւնը: Այն զբաղեցնում էր Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի մեծագոյն մասը: Թագաւորութեան հիմնադիրն էր Սմբատ Բ. Բագրատունի արքայի (977-90) եղբայր եւ Տաշիրի կառավարիչ Գուրգէն Բագրատունին: Ըստ ԺԳ. դարի պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցու Գուրգէնը թագաւոր է դարձել 981ին[1]: Տաշիր-Ձորագետի Կիւրիկեանների թագաւորութիւնն իր հզօրութեան ու ծաղկման գագաթնակէտին է հասել Դաւիթ Անհողինի (գահակալել է մօտ 989-1048)՝ աւելի քան կէսդարեայ գահակալութեան տարիներին: Նա Գանձակի եւ Տփղիսի մահմեդական ամիրայութիւնների հաշուին ընդարձակել է իր թագաւորութեան սահմանները: Շնորհիւ այս տիրակալի՝ Տաշիր-Ձորագետի թագաւորութիւնը Անիի Բագրատունեաց թագաւորութեան վերացումից յետոյ (1045) Հայաստանում պահպանուած ինքնիշխան պետական կազմաւորումներից թերեւս ամենաազդեցիկն ու ամենազօրեղն էր: Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու (մօտ 1200-71) հաղորդման՝ *«Այլ մերն դադարեաց թագաւորական գաւազանն, զի թէպէտ գոյր ուրուք փէրութիւն, որպէս Կիւրիկէին, որ ի Լօռէ քաղաք, եւ որ շուրջ զնովաւ, զի եւ սա յազգէ Բագրատունեաց էր...»*[2]: Այրիվանեցին էլ, մանրամասնելով Գանձակեցու հաղորդածը, յաւելում է. *«Մոնոմախն եբարձ զթագաւորութիւնն Բագրատունեաց... Իսկ ի զարմէ թագաւորացն Բագրատունեաց մնացին ի Վիրս եւ ի Մածնաբերդ եւ ի Նոր Բերդ, որք կալան զբազում գաւառս եւ շինիցին (sic) բերդս բազումս.... »*[3]: Յետագայում՝ Դաւիթ Անհողինի յաջորդների օրօք, Տաշիր-Ձորագետի թագաւորութիւնը թուլացաւ եւ իր գոյութիւնը պահպանեց մինչեւ 1113:

1113ին հայ-վրացական միացեալ ուժերը սելջուկներից ազատագրեցին Տաշիր-Ձորագետը, սակայն վրաց Դաւիթ Շինարար թագաւորը վերացրեց Լոռու թագաւորութիւնը եւ այն մտցրեց վրացական պետութեան կազմի մէջ: Աբաս եւ Դաւիթ Կիւրիկեանները հաստատուեցին իրենց հայրենա-

---

[1] *Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ պատմութիւն հայոց*, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Լազարեան ճեմարանի տպարան, Մոսկուա, 1860, էջ 56. հմմտ.՝ Արտաշէս Շահնազարեան, «Տաշիր-Ձորագետի Կիւրիկեան թագաւորութեան առաջացումն ու հզօրացումը», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 2-3:2009, էջ 224:

[2] Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն հայոց*, աշխատ.՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1961, էջ 93:

[3] *Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ պատմութիւն*, էջ 58:

կան երբեմնի հզօր իշխանութեան սահմաններում գտնուած եւ Կիւրիկեան գահակալներին պատկանած բերդերում. Աբասը՝ Տաւուշում, իսկ Դաւիթը՝ Մածնաբերդում: Այսպէս առաջացան Հիւսիսարեւելեան Հայաստանի երկու աւատատիրական իշխանութիւններ՝ Տաւուշի Կիւրիկեանների իշխանութիւնը եւ Մածնաբերդի Կիւրիկեանների իշխանութիւնը: Թերեւս այս ժամանակամիջոցում Տաւուշ բերդի տէր Աբասի իշխանութիւնը տարածւում էր ամբողջ Տաւուշ գաւառի, իսկ Մածնաբերդի տէր Դաւիթի իշխանութիւնը՝ Գարդման գաւառի վրայ: Այդպիսով՝ թագաւորութիւնը կորցրած Կիւրիկեանների ներկայացուցիչները ԺԲ. դարի առաջին տասնամեակներից մինչեւ ԺԳ. դարի կէսերը իշխում էին Տաւուշ (մինչեւ 1144), Նոր-Բերդ եւ Մածնաբերդ ամրոցներում ու շրջակայ տարածքներում[4]:

Քարտեզի հեղինակ Բ. Հարությունյան
Քարտեզագիր Վ. Մխիթարյան
Երեւան 2007

ՄԱԾՆԱԲԵՐԴ ԱՄՐՈՑԻ ՄԱՍԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԺԲ.-ԺԳ. դարերում գոյութիւն ունեցած Մածնաբերդի աւատատիրական իշխանութեան կենտրոն Մածնաբերդ ամրոցը Հիւսիսարեւելեան Հա-

[4] Հայր Ղեւոնդ Մովսէսեան, *Լօռիի Կիւրիկեան թագաւորներու պատմութիւնը*, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1923, էջ 71-82. նաեւ՝ Ռաֆայէլ Մաթեւոսեան, *Տաշիր-Ձորագետ (X դ. վերջ--XII դ. սկիզբ)*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1982, էջ 105-9. նաեւ՝ Հայրապետ Մարգարեան, *Նշանաւոր իշխանական տները Հայաստանում ԺԲ. Դարից--ԺԴ. դարի առաջին կէսին*, խմբ.՝ Բաբկէն Յարութիւնեան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2023, էջ 33-34:

յաստանի նշանաւոր բերդերից էր: Մատենագրական աղբիւրներում պահպանուել են Մածնաբերդ ամրոցի մասին միքանի յիշատակութիւններ: Հայ մատենագրութեան մէջ Մածնաբերդ ամրոցն առաջին անգամ յիշատակել են երկու՝ իրար ժամանակակից, հայ պատմիչներ՝ Գանձակեցին եւ Վարդան Արեւելցին (մօտ 1198–1271): Նրանք, ըստ ԺԳ. դարի պատմիչ Գրիգոր Ակներցու, *«Ի թուականին Հայոց Չ եւ Ի [= 1271] փոխեցան ի Քս. առաւոր վարդապետքն Հայոց, Վարդան եւ Կիւրակոս, որոյ սուրբ աղաւթք նոցա ի վերայ մեր, եւ ամենայն աշխարհի»*. (իրենց մահկանացուն կնքել են 1271ին): Գանձակեցին Մածնաբերդը յիշատակում է միքանի անգամ, իսկ առաւել ընդարձակ՝ հետեւեալ հանգամանքներում. նախ՝ Տաշիր-Ձորագետի թագաւոր եւ Դաւիթ Անհողինի որդի Կիւրիկէ Ա. Կիւրիկեանի (գահակալել է մօտ 1049–89) մահից յետոյ ստեղծուած իրավիճակին անդրադառնալիս. *«Եւ յետ մահուան նորա որդիք իւր՝ դաւեալք ի վրաց, ելեալք ի տանէ հայրենեաց, գնացին ի պարսիկս, Դաւիթ եւ Աբաս, եւ առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն զՏաւուշ եւ զՄածնաբերդ եւ զայլ տեղիս: Ապա յետ աւուրց՝ առնուն դարձեալ պարսիկք ի նոցանէ զՏաւուշ, եւ նոքա բնակեն ի Մածնաբերդ, եւ մահուամբ փոխին յաշխարհէ Դաւիթ եւ Աբաս»*[5]: Ապա պատմիչը, նկարագրելով 1236ին մոնղոլների արշաւանքը եւ ներխուժումը Վահրամեանների իշխանութեան տարածք, հաղորդում է հետեւեալը. *«Եւ ապա յարձակեցան ի վերայ այլ բերդիցն՝ որ ընդ իշխանութեամբն Վահրամայ, ի Տէրունականն, եւ ի յԵրգեվանքն, եւ ի Մածնաբերդ, զոր ունէր Կիւրիկէ Բագրատունի, որդի Աղսարթանայ. եւ ի Գարդման, եւ յայլ կողմանս, ի Չարեքն եւ ի Գետաբակս այլ ոմն գլխաւոր չոգաւ՝ որում անուն էր Ղատաղան-նուին»*[6]:

Վարդան Արեւելցին էլ, խօսելով 1236ին մոնղոլների արշաւանքի մասին, հաղորդում է հետեւեալը. *«Եւ ապա եկեալ առնոյր զառեալն ’ի նոցանէ զդղեակս եւ զգաւառն՝ որ սեփական լեալ էր նոցա ’ի հայրենեաց. որ եւ զամենայնն առեալ էին, զՏաւուշ, զԿածարէթ, զՏէրունականն, զԵրգեվանքն, զՄածնաբերդ՝ որ էր Կիւրիկեանց Ախսարթանայ. զՆոր Բերդ՝ որ էր Վասակայ թագաւորազնին, եւ զՔաւազինն անմարտնչելի ամրոց, եւ զԳագ անուանի բերդ.... »*[7]:

Մոնղոլների այս արշաւանքի մասին խօսելիս Մածնաբերդը յիշատակում է նաեւ Ակներցին. *« ....եւ առին զառաջինն զՇամքաւր հուպ առ Գան-*

[5] Գանձակեցի, էջ 151-52:

[6] Նոյն, էջ 242-43:

[7] *Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի*, Սրբ. Ղազար, Վենետիկ, 1862, էջ 145. հմմտ.՝ Վարդան Արեւելցի, *Տիեզերական պատմութիւն*, աշխ. թարգ., ներած. եւ ծանօթ.՝ Գ. Բ. Թոսունեան, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 2001, էջ 193-94:

ձակ, որ յառաջ առեալ էին. առին զՍագամ, զՔարհերծ, զՏերեւեն, զմեծ դղեկն թագաւորանիստ, զԳարդման, զերգեվանքն, զՄածնաբերդ...»[8]:

Մխիթար Գօշը, յիշատակելով Տաշիր-Ձորագետի թագաւոր Կիւրիկէ Ա. Կիւրիկեանի որդի Դաւթի (գահակալել է 1113-45) մահուան մասին, գրում է. *«Ի նմին ամի [ՇՂԴ = 1145] փոխի առ Քրիստոս թագաւորն Դաւիթ՝ որդի Կիւրիկէի ի յամրոցին, որ կոչի Մծնաբերդ (sic): Եւ թագաւորեաց Կիւրիկէ որդի նորա ընդ նորա»*[9]:

ԺԲ. դարի պատմիչ Սամուէլ Անեցին, խօսելով Կիւրիկէ Բ. Կիւրիկեանի (գահակալել է մօտ 1145-70) մահուան մասին յիշատակում է նաեւ Մածնաբերդը. *«Վախճանի թագաւորն Կիւրիկէ ի Մածնաբերդին եւ թաղեցաւ ի Հաղբատ»*[10]:

Իր *Պատմութեան* մէջ Մածնաբերդը յիշատակել է նաեւ Այրիվանեցին. *«Իսկ ի զարմէ թագաւորացն Բագրատունեաց մնացին ի Վիրս եւ ի Մածնաբերդ եւ ի Նոր Բերդ, որք կալան զբազում գաւառս եւ շինիցին բերդս բազումս.... »*[11]:

ՄԱԾՆԱԲԵՐԴ ԱՄՐՈՑԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Ինչպէս տեսնում ենք, վերը մէջբերուած մատենագրական յիշատակութիւնների հեղինակները իրենց հաղորդած տեղեկութիւններում չեն նշել ո՛չ գաւառի անունը, որտեղ գտնուել է Մածնաբերդ ամրոցը, ո՛չ էլ ամրոցի հիմնադրման ժամանակը: Յետագայ ուսումնասիրողները միակարծիք են այն հարցում, թէ Մածնաբերդը գտնուել է Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհում: Տարակարծութիւններն ի յայտ են գալիս Մածնաբերդը Ուտիք աշխարհի գաւառներից մէկում տեղորոշելու պարագայում: Ուսումնասիրողների մի խումբ (Մակար Բարխուտարեանց, հայր Միքայէլ վրդ. Յովհաննէսեան, Սարգիս Բարխուդարեան, Սամուէլ Կարապետեան եւ ուրիշներ) Մածնաբերդը տեղադրում են Ուտիք աշխարհի Գարդման գաւառի տարածքում: Հայր Ղուկաս Ինճիճեանը, հիմնուելով հայ պատմիչների հաղորդումների վրայ, Գարդման գաւառը տեղադրում է Շամքոր եւ Զակամ (Ձեգամ) գետերի աւազանում՝ ընդգրկելով Շամքորն ու շրջակայ տարածքները (առանց Ղազախի)[12], որտեղ էլ՝ Շամքոր գետի վերին աւազանի շրջանում,

---

[8] Գրիգոր վրդ. Ակներցի, *Պատմութիւն թաթարաց*, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1974, էջ 23:

[9] Մխիթար Գօշ, «Ժամանակագրութիւն», *Մատենագիրք Հայոց, Ի. հատոր, ԺԲ. դար, Մխիթար Գոշ, Գիրք Բ.*, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2014, էջ 608:

[10] Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, *Ժամանակագրութիւն, Ադամից մինչեւ 1776 թ.*, աշխատ.՝ Կարէն Մաթեւոսեան, խմբ.՝ Վ. Տէր-Ղեւոնդեան, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2014, էջ 221:

[11] *Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ պատմութիւն հայոց*, էջ 58:

[12] Բագրատ Ուլուբաբեան, *Դրուագներ հայոց արեւելից կողմանց պատմութեան (V-VII դդ.)*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1981, էջ 36:

պահպանուել են Զ. դարի սկզբներից գաւառի կենտրոն Գարդման ամրոցի[13] աւերակները՝ Քրթմանիկ աղաւաղուած արտասանութեամբ, Գետաբակս բնակավայրը եւն.[14]:

Աւելի ուշ շրջանում՝ նոր ժամանակներում, Մածնաբերդ ամրոցի տեղադրութեան հարցին առաջինն անդրադարձել է մեծանուն հայագէտ հայր Ղեւոնդ Ալիշանը: Նա, խօսելով Խորանաշատի վանքի հիմնադրման մասին, գրում է. *«Մերձ ՚ի Տաւուշ եւ ՚ի Չորաթան գիւղ է Խորանաշատ վանք զոր շինեաց Վանականն վարդապետ, որում հուպ էր Երգե**վ**անից (sic) բերդն. եւ ոչ հեռի թուի Մածնաբերդն...»*[15]: Այսինքն՝ Ալիշանին թւում է, թէ Մածնաբերդը շատ մօտ էր Երգեվանք ամրոցին, որը ուսումնասիրողները տեղորոշում են ներկայիս Տաւուշի մարզի Այգեձոր գիւղի տարածքում[16]: 1862ին Վենետիկում հրատարակուած Վարդան վարդապետի աշխատութեան մէջ, որի հրատարակիչ պատմաբաններն ու բանասէրները համարում են Ալիշանին[17], 145րդ էջի 5րդ ծանօթագրութեան մէջ նշուած է հետեւեալը. *«Մածնաբերդ, ՚ի Տայուշ, աթոռ Կիւրիկեան արքայազարմից յ՚ԺԲ դարու»*[18]: Նոյն աշխատութեան մէջ կայ նաեւ հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. *«Բերդքդ են Նորբերդ եւ Մածնաբերդ յՈւռհի կամ ՚ի հայկական Աղուանս»*[19]: Այս ծանօթագրութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ մեծանուն հայագէտը միանշանակօրէն վստահ չէր Մածնաբերդը Տաւուշ գաւառում գտնուելու հարցում, այլապէս երկրորդ ծանօթագրութեան մէջ եւս կը նշէր, որ Մածնաբերդը գտնւում է Տաւուշում:

---

[13] Արտաշէս Ի. Շահնազարեան, «Գարդման գաւառի պատմութիւնից», ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, *Հայոց պատմութեան հարցեր, գիտական պարբերական*, 2(25):2022, էջ 42:

[14] Հայր Ղուկաս Ինճիճեան, *Սկզբագրութիւն հին Հայաստանեայց*, Սրբ. Ղազար, Վենետիկ, 1822, էջ 338-40. նաեւ՝ Բաբկէն Յարութիւնեան «Հայոց Արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ "Աշխարհացոյց"ի», *Շուշին հայոց քաղաքակրթութեան օրրան. Շուշիի ազատագրման 15րդ տարեդարձին նուիրուած գիտաժողովի նիւթեր*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2007, էջ 32. նաեւ նոյնի՝ *Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Աղուանքի պատմութեան ու պատմական աշխարհագրութեան հարցեր. յօդուածների ժողովածու*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2016, էջ 71:

[15] Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Տեղագիր հայոց մեծաց*, Սրբ. Ղազար, Վենետիկ, 1855, էջ 84:

[16] *Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտր. 3*, Երեւան, 1977, էջ 544. նաեւ՝ Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտր. 2*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1988, էջ 213:

[17] Արեւելցի, *Տիեզերական պատմութիւն*, էջ 13:

[18] *Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի*, էջ 145:

[19] Նոյն, էջ 106:

ՀՀ Տաւուշի մարզը. կարմիր շրջագծի մէջ Այգեձոր գիւղն է

Բարխուդարեանցը Մածնաբերդ ամրոցը տեղադրում է Քարհատի (այժմ՝ Դաշքեսան, Ադրբեջանի Հանրապետութիւն) Հարցիանգիստ (այժմ՝ Չովդար) գիւղի մերձակայ Մլզնաբերդի վանքից ոչ հեռու. *« ....ձորի միւս կողմում: Իւր շրջապատից առանձնացած է նաեւ բերդասարս, որի հարաւային եւ արեւելեան կողմերն վիմահերձ եւ բարձրագոյն ապառաժներ են, հիւսիսային կողմն անմերձենալի սարալանջ, իսկ արեւմտեան կողմն ունի հաստատուն պարիսպ երեք ամուր աշտարակներով: Ունի միայն մի դուռն արեւմտեան կողմից եւ բաւական մեծութիւն, որի մակերեւոյթն թեքուած է հարաւից հիւսիս: Բերդիս վերնամասում կայ հանգստարան եւ բնակարանների շատ աւերակ: Ստորին մասում կայ յատկապէս միջնաբերդ, որը տեղացիք անուանում են Նարին-Ղալա, որ ունի առանձին պարիսպ եւ*

մուտք»[20]: Բարխուդարեանցին հետեւելով՝ մխիթարեան միաբան Յովհաննէսեանը գրում է. *«Մածնաբերդ, որ կոչուած է նաեւ Մլզնաբերդ, կը գտնուէր Ուտիի Գարդման գաւառին մէջ, Գետաբակսի եւ Քարհերծի հիւսիսային կողմը, Շամքոր գետի աջ ափին վրայ, բոլորովին առանձնացած տեղ մը: ...Մածնաբերդ այնքան ընդարձակ էր, որ տեսնողին վրայ այն տպաւորութիւնը կը թողուր՝ թէ հոն բազմամարդ քաղաք մը եղած էր»*[21]: Անուանի յուշարձանագէտ Կարապետեանը, հանգամանօրէն ներկայացնելով Հարցիանգիստ գիւղը, գրում է. *«...գիւղի մերձակայքում պահպանուած պատմական կարեւոր յուշարձաններից է Մածնաբերդը: Գտնւում է գիւղից հարաւ-արեւելք՝ անդնդախոր ձորերով շրջապատուած լեռան վրայ: Բերդասարի խոցելի հատուածներն ամրացուած են եղել անմշակ քարով, կրաշաղախով շարուած բրգաշար պարսպապատով, որոնք ԺԹ. դարի վերջերին արդէն քայքայուած էին ու մասամբ աւերուած: Ամրոցը կոչուել է Մլզնաբերդ, Սուրբ Մալազնաբերդ կամ Մածնաբերդ»*[22]:

Մածնաբերդը Չովդար գիւղի մերձակայքում տեղադրելու տեսակէտի կողմնակից են նաեւ անուանի վիմագրագէտ Սեդրակ Բարխուդարեանը[23], *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան*ում «Մածնաբերդ» բառայօդուածի հեղինակը[24], պատմաբան Անժելա Տէրեանը[25]:

Ուսումնասիրողների միւս խումբը (Արտաշէս Շահնազարեան, Ռուբէն Սիմոնեան, Տիգրան Ալեքսանեան եւ ուրիշներ) Մածնաբերդը տեղադրում են Ուտիք աշխարհի Տաւուշ (Տուս քուստակ, Տուչքատակ, Տուչկատակ) գաւառի տարածքում: Ուտիքի այս գաւառն ընդգրկում էր Տաւուշ գետի վերին ու ստորին աւազանը՝ մինչեւ Կուր գետի հետ միախառնուելը[26]:

Պատմաբան Շահնազարեանը 1990ին հրատարակուած իր ուսումնասիրութեան մէջ առաջ է քաշել այն տեսակէտը, թէ *«...Մածնաբերդը նոյ-*

---

[20] Մակար եպիս. Բարխուտարեանց, *Արցախ*, տպարան «Արօր», Բագու, 1895, էջ 304:

[21] Միքայէլ վ. Յովհաննէսեան, *Հայաստանի բերդերը*, Վենետիկ, Սրբ. Ղազար, 1970, էջ 512:

[22] Սամուէլ Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2004, էջ 245:

[23] *Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ V, Արցախ*, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1982, էջ 265:

[24] Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտր. 3*, Երեւանի համալսարանի հրատ., Երեւան, 1991, էջ 648:

[25] Անջելա Տէրեան, *Պատմութիւն հայոց արեւելեան կողմի (Աղուանք, Գարդման, Ուտիք)*, «Ոսկան Երեւանցի» հրատ., Երեւան, 2021, էջ 214-15, 242-43:

[26] Բագրատ Ուլուբաբեան, *Դրուագներ հայոց արեւելից կողմանց պատմութեան (V-VII դդ.)*, էջ 36-37. նաեւ՝ Յարութիւնեան, «Հայոց արեւելից կողմերի վարչական բաժանումն», էջ 32. նաեւ՝ Յարութիւնեան, *Հայոց արեւելից կողմերի եւ Աղուանքի*, էջ 71:

նական է... Ղըզղալա (Աղջկաբերդ) կոչուող բերդատեղի հետ»[27], որը գտնում է ներկայիս Տաւուշի մարզի Այգեձոր գիւղի մօտակայքում: Յետագայում եւս Շահնազարեանը պաշտպանել է իր այս տեսակէտը եւ 2017ին տպագրուած յօդուածում նշում է հետեւեալը. *«Տաւուշը (բերդը - Ա.Մ.) գտնուել է Բերդ քաղաքի արեւելակողմում, իսկ Մածնաբերդը նոյնական է Տաւուշի մարզի Այգեձոր գիւղից 2.5 կմ հեռաւորութեամբ գտնուող թիւրքադիր Ղըզղալա (Աղջկաբերդ) կոչուող բերդի հետ»*[28]:

Հրաչեայ Քարտաշեանը, համակարծիք լինելով Շահնազարեանի հետ, գրում է հետեւեալը. *«...իսկ Մածնաբերդը, ինչպէս ցոյց են տուել Ա. Շահնազարեանի եւ մեր կողմից համատեղ տարուած նախնական դիտարկումները (թէեւ դրանք կարօտ են ճշգրտման), ըստ ամենայնի, Այգեձոր գիւղից (Տաւուշի շրջան) միքանի կիլոմետր հարաւ գտնուող Աղջկաբերդն է...»*[29]:

Մածնաբերդը ներկայիս Այգեձոր գիւղի տարածքում է տեղադրում նաեւ Սիմոնեանը: Խօսելով Տաւուշի մարզի տարածքով անցնող միջնադարեան ճանապարհների եւ առեւտրական ուղիների մասին՝ նա գրում է. *«...Խորանաշատ, որտեղից միջնադարեան ճանապարհի մի ճիւղը թեքուել է ձախ, ներկայիս Այգեձոր գիւղի միջով, Երգեվանք եւ Մածնաբերդ ամրոցների սպորտներով, Խնձորուտ գետի ձախափնեակի արեւահայեաց (sic) լանջով առաջացել Միափորի լեռնաշղթայի արեւելեան ծայրամասի թամքոցին գտնուող լեռնանցք եւ իջնելով Գետիկի հովիտ՝ մտել Միափորի գաւառ: ...Իրար մօտ գտնուող Մածնաբերդի եւ Երգեվանքի մատոյցներից մի այլ ճանապարհ հիւսիսարեւմտեան ուղղութեամբ հատելով Տաւուշի լեռնաշղթան, ներկայիս Արծուաբերդ-Վերին Կարմիրաղբիւր երթուղով իջել է Տաւուշի ձոր, միացել համանուն բերդի հետ»*[30]: Յետագայում Տաւուշի մարզին նուիրուած իր աշխատութեան մէջ հեղինակը, անդրադառնալով Մածնաբերդի գտնուելու վայրին, գրում է հետեւեալը. *«Հայ գիտական գրականութեանը երկար ժամանակ անյայտ է եղել Մածնաբերդի տեղը: Պէտք է համաձայնել Ա. Շահնազարեանի տեսակէտի հետ, որը Մածնաբերդը նոյնացնում է Տաւուշի մարզի Այգեձոր գիւղի հարաւային մատոյցում, Ախինջի գետի աջափնեայ ժայռին բարձրացող Աղջկայ բերդ (Ղզղալա) կոչուող ամրոցի հետ, որի օգտին խօսող փաստերը շատ*

---

[27] Ա. Ի. Շահնազարեան, *Վահրամեանների իշխանութիւնը*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1990, էջ 89:

[28] Արտաշէս Շահնազարեան, «Տաւուշի Կիւրիկեան իշխանութիւնների պատմութիւնից», *Էջմիածին*, Ժ:2017, էջ 106:

[29] Հր. Քարտաշեան, «Գետակիցք վանքը», *Յուշարձան տարեգիրք, Բ.*, 1993, էջ 110:

[30] Ռուբէն Սիմոնեան, «Տաւուշի մարզի միջնադարեան ճանապարհները», *Էջմիածին ամսագիր*, Ե:2001, էջ 102:

են...»[31]: Իսկ թէ որոնք են այդ տեղորոշման օգտին խօսող փաստերը՝ հեղինակը չի նշում:

Ուսումնասիրողներից Արմէն Ղարագէօզեանը եւս Մածնաբերդը տեղադրում է ներկայիս Տաւուշի մարզի Այգեձոր գիւղի տարածքում. *«Խնձորուտ գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ գետի աջ ափին, գտնւում է Մածնաբերդը»*[32]: Սակայն յետագայ շարադրանքում Ղարագէօզեանը չհիմնաւորուած ձեւով ու սխալմամբ գրում է, թէ *«Յիշեալ բերդերը... գտնւում են վաղ միջնադարեան Գարդման գաւառի սահմաններում... որովհետեւ դրանք, ինչպէս եւ Խորանաշատը, որի պատկանելութիւնը Գարդմանին անվիճելի է, գտնւում է միեւնոյն բնաշխարհագրական շրջանում»*[33]: Մածնաբերդը Տաւուշի Այգեձոր գիւղի տարածքում տեղորոշելու տեսակէտն է պաշտպանում նաեւ հնագէտ Տիգրան Ալեքսանեանը. *«Այնուամենայնիւ, առկայ փուեալների քննութիւնը բերում է այն համոզման, որ Մածնաբերդն Այգեձորի մօտ գտնուող Աղջկաբերդն է»*[34]: Յօդուածի վերջում, որպէս եզրակացութիւն, Ալեքսանեանը յայտնում է, որ մատենագիր աղբիւրներում Մածնաբերդը միշտ յիշատակւում է տարածաշրջանի միւս ամրութիւնների, մասնաւորաբար՝ Երգեվանք եւ Տաւուշ ամրոցների հետ: Վերջիններս գտնւում են Տաւուշ եւ Խնձորուտ գետերի աւազանում, հանդիսացել են տարածաշրջանի պաշտպանական համակարգի կարեւոր օղակներից: Պատմիչների կողմից Մածնաբերդը տարածաշրջանի միւս ամրոցների շարքում յիշատակելը ենթադրել է տալիս, որ այն գտնուել է դրանցից ոչ հեռու եւ հանդիսացել է այդ շղթայի մասը[35]:

Չհամաձայնելով յարգարժան հետազօտողի հետ, նշենք, որ ԺԲ.-ԺԳ. դարերի հայ մատենագիրների երկերում Մածնաբերդը յիշատակւում է Տաւուշ, Տէրունական, Երգեվանք, Գարդման, Չարէք, Գետաբակս, Շամքոր, Կածարէթ, Նոր Բերդ, Քաւազին (Քաւարզին, Գաւազան), Գագ, Սագամ (Զակամ, Ձեգամ), Քարհերձ, Տերեւէն ամրոցների հետ, սակայն այդ ամրոցներից Գարդմանը, Չարէքը, Գետաբակսը, Շամքորը, Քաւազինը (Գաւազան), Գագը, Սագամը, Քարհերձը հաստատ չեն գտնւում Տաւուշ եւ Խնձորուտ գետերի աւազանում, ուստի մատենագիր աղբիւրներում ամրոցների յիշատակման կամ թուարկման հերթականութեան հիմքով Մածնաբերդի տեղորոշումը ստոյգ կամ համոզիչ լինել չի կարող:

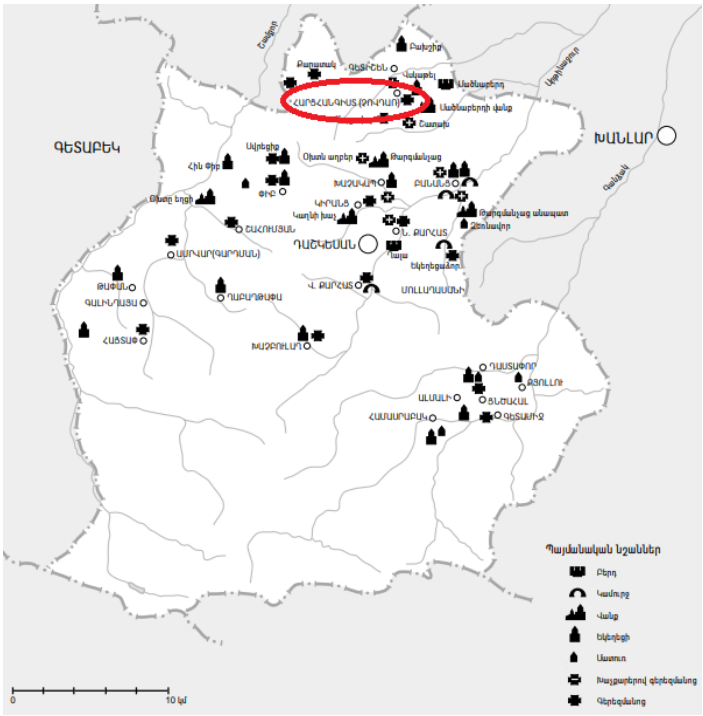
[31] Ռուբէն Սիմոնեան, *Տաւուշի մարզ (Երկրորդ՝ լրամշակուած հրատարակութիւն)*, «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երեւան, 2012, էջ 71, ծանօթագրութիւն:

[32] Արմէն Ղարագէօզեան, *Գարդման*, «Նահապետ» հրատ., Երեւան, 2009, էջ 12:

[33] Նոյն, էջ 13:

[34] Տիգրան Ալեքսանեան, «Դիտարկումներ Մածնաբերդ ամրոցի տեղորոշման հարցի շուրջ», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 1(225):2024, էջ 241:

[35] Նոյն, էջ 241:

Ադրբեջանի Հանրապետութեան Դաշքեսանի շրջանի երբեմնի հայաբնակ (մինչեւ 1989) բնակավայրերը եւ պատմաճարտարապետական յուշարձանները. կարմիր շրջագծի մէջ՝ Հարցիանգիստ (յետագայում՝ Չովդար) գիւղն է (Աղբիւր՝ Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*)

ՄԱԾՆԱԲԵՐԴԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ ՄԵՐ ՓՈՐՁԸ

Մեր խորին համոզմամբ՝ Մածնաբերդ ամրոցը նոյնական է Ադրբեջանի Հանրապետութեան Դաշքեսանի շրջանի՝ մինչեւ 1980ականների վերջը դեռեւս հայաբնակ Հարցիանգիստ կամ յետագայի Չովդար գիւղից մօտ 2,5 կմ դէպի հարաւ-արեւելք գտնուող Մլզնաբերդ կամ Սուրբ Մլզնաբերդ ամրոցի հետ: Մլզնաբերդ անուանումը համարում ենք յետագայ հընչիւնական-արտասանական աղաւաղում՝ Մածնաբերդ-Մծնաբերդ-Մզնաբերդ-Մլզնաբերդ-Մալազնաբերդ կամ Մածնաբերդ-Մալեզնաբերդ-Մլզնաբերդ անցումով[36], ինչպէս, օրինակ, ունենք վկայուած Մանազկերտի փոխարէն Մալազկերտ, Մելազգերտ, Մելազգերդ, Մելասկերտ տարբերակները: Իդէպ՝ Մանազկերտ անուանման վերը յիշուած եւ միւս անուա-

[36] Մալեզնաբերդ տարբերակը հաւանաբար առաջացել է հայերէն մածուն եւ թրք. մալէզ՝ քաղցու, դոշաբ բառերի նմանեցման, նոյնացման արդիւնքում: Մածնաբերդ-Մալազնաբերդի վանքի անուան *«… ի վանքս Մալեզկերոյ»* ձեւով յիշատակութեան ենք հանդիպում ՄՄ հ. 8453 ձեռագրի յիշատակարանում (թերթ 265 բ):

նաձեւերի վերաբերեալ նշանաւոր հայագէտ Հայնրիխ Հիւբշմանը նշում է, թէ «*Ամէնէն նորն են լ-ով ձեւերը. միջին-հայ., յոյն եւ հնագոյն արաբական ձեւերը՝ հին հայ. Մանազկերտ ձեւը մատնանիշ կ'ընեն*»[37]:

Կարծում ենք նաեւ, որ ԺԲ. դարի Տաւուշի Կիւրիկեանների իշխանութիւնը տարածուել է եթէ ոչ ամբողջ Տուս քուստակ կամ Տաւուշ գաւառի վրայ, ապա հաստատապէս ընդգրկել է Տաւուշ գետի վերնագաւառն ամբողջութեամբ՝ Տաւուշ, Նոր Բերդ, Կածարէթ, Երգեվանք եւ այլ ամրոցներով, այսինքն՝ Տաւուշ բերդի շրջակայքը, շուրջ 25 կմ շառաւղով: Սակայն եթէ ընդունենք, որ Մածնաբերդը եւս գտնուել է Տաւուշում, ստիպուած ենք լինելու էապէս կրճատելու Տաւուշի Կիւրիկեանների աւատատիրական իշխանութեան տիրոյթները, ինչը, կարծում ենք, այնքան էլ չէր համապատասխանի տուեալ ժամանակաշրջանում (ԺԲ. դար) տիրող իրադրութեանը:

Մածնաբերդը Տաւուշ գաւառում տեղորոշող հեղինակները աչքաթող են անում մի կարեւոր փաստ՝ Մածնաբերդի վանքի կամ եպիսկոպոսի նստավայրի մասին վկայութիւնը: Այսպէս, Գանձակեցին, խօսելով Հաղպատի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի մահուան մասին, հաղորդում է. *«Եւ յետ մահուան եպիսկոպոսին Յովհաննիսի, եկաց ի տեղի նորա Յովհաննէս՝ որդի Աղսարթանայ ի Մածնաբերդոյ, յազգէ Բագրատունեաց, ամս երկու, որ չեաւ էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս վասն շփոթման ժամանակին, որ յետոյ ձեռնադրեցաւ ի կաթողիկոսէն Աղուանից Ներսիսէ կողմանցն Մածնաբերդոյ»*[38]: Այսինքն՝ Մածնաբերդի Կիւրիկեան իշխանութեան գահակալ Աղսարթանի որդի Յովհաննէսը երկու տարի քահանայական աստիճանով եւ վարդապետի կոչումով վարել է Հաղբատի վանահայրութիւնը, ապա Աղուանից Ներսէս Բ. կաթողիկոսի (աթոռակալել է 1235-62/63) ձեռամբ եպիսկոպոս է ձեռնադրուել եւ նշանակուել «կողմանցն Մածնաբերդոյ», այսինքն, Շահնազարեանի կարծիքով, Մածնաբերդի իշխանութեան հոգեւոր առաջնորդ[39]: Սակայն Շահնազարեանը չի մանրամասնում, թէ որն էր «Մածնաբերդի իշխանութեան հոգեւոր առաջնորդ»ի նստավայրը կամ ինչ տարածք էր ընդգրկում Մածնաբերդի իշխանութեան հոգեւոր առաջնորդութիւնը: Կարծում ենք, որ Գանձակեցու վերոյիշեալ հաղորդումը աւելի համոզիչ ու ճիշտ է ձեւակերպել մխիթարեան միաբան Միքայէլ վրդ. Յովհաննէսեանը՝ գրելով, թէ Յովհաննէս վարդապետ Կիւրիկեանը *«...Ներսէս կաթողիկոսէն եպիսկոպոս կը ձեռ-*

[37] Հայնրիխ Հիւբշման, *Հին հայոց տեղւոյ անունները (Հայոց աշխարհին պատմական տեղագրութեան մասին ուսումնասիրութիւններով)*, թարգմ.՝ Հ. Բ. Պիլեզիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 376-77:

[38] Գանձակեցի, էջ 99:

[39] Շահնազարեան, *Տաւուշի Կիւրիկեան իշխանութիւնների պատմութիւնից*, էջ 129:

նադրուի Մածնաբերդի շրջանին»[40]: «Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Մածնաբերդի շրջանին» արտայայտութիւնը, թերեւս, պէտք է հասկանալ Մածնաբերդի թեմակալ առաջնորդ իմաստով: Մեր կարծիքով՝ Մածնաբերդի եպիսկոպոսութիւնը դեռեւս Դ. դարասկզբին ձեւաւորուած եպիսկոպոսական վիճակներից մէկի՝ Գարդմանի եպիսկոպոսութեան ժառանգորդն է, որի առաջնորդը Գրիգոր Լուսաւորչի կողմից ձեռնադրուած երեսուն եպիսկոպոսներից մէկն էր: Թեմի առաջնորդի նստավայրը Գարդմանի վանքն էր[41]: Ժ. դարից յետոյ մատենագիր աղբիւրները Գարդմանի վանքի մասին լռում են: Դա հաւանաբար, հետեւանք էր վերջինիս աւերման կամ եպիսկոպոսական աթոռի մէկ այլ վայր փոխադրման: Գարդմանի եպիսկոպոսական աթոռի առաջնորդներից չորսը յետագայում օծուել են ու դարձել Աղուանից կաթողիկոս[42]:

Ուշագրաւ է նաեւ այն, որ Գանձակեցին Նոր Բերդի Կիւրիկեան տիրակալ Վասակ իշխանի մասին ասում է, թէ նա Վարագավանքի (Անապատ) Սրբ. Աստուածածին եկեղեցին (օծուել է 1240ին) կառուցել է *«...առաջնորդութեամբ եւ ձեռնտուութեամբ արքեպիսկոպոսին Յովհաննիսի Տուեցւոյ քաղաքին Շամքորոյ, եւ Գարդմանայ, եւ Երգեվանիցն, եւ Տէրունականին, եւ Տաւշոյ, եւ այլ կողմանց իշխանութեան Վահրամայ իշխանի»*[43]: Այս տեղեկութիւնից կարելի է եզրակացնել, որ Գարդմանի եպիսկոպոսական աթոռը յիշեալ ժամանակաշրջանում զբաղեցնում էր Յովհաննէս Տուեցին: Այս պնդման օգտին է նաեւ Վարդան Արեւելցու հետեւեալ վկայութիւնը. *«Յեօթն հարիւր եւ երկոտասան թուին հանգեաւ ի Քրիստոս անուանի ճգնաւորն եւ արժանաւորն պատուելի աստիճանաց եւ կոչմանց, ուր կոչեաց շնորհն Աստուծոյ ’ի քահանայութիւն, ’ի վարդապետութիւն եւ ի յարհեպիսկոպոսութիւն տանն Գարդմանայ եւ այլոց բերդից եւ գաւառաց, այրն անուանի եւ յերեւանի աշխարհի՝ տէրն Յովհաննէս Տուեցի անուանեալ...»*[44]: Յետագայ - յատկապէս ԺԷ. դարի մատենագրական եւ վիմագրական յիշատակութիւնները[45] - թոյլ են տալիս ենթադրելու, որ Գարդմանի եպիսկոպոսական աթոռի նստավայրերից է եղել Մածնաբերդի վանքը եւ Դաշքեսանի շրջանի Հարցիանգիստ (յետագայում՝ Չովդար) եւ Շամխորի շրջանի Նուկզար (Նուզգիար) գիւղերի մերձակայքում գտնուած Սրբ. Ամենափրկիչ վանքը:

---

[40] Յովհաննէսեան, *Հայաստանի բերդերը*, էջ 513:

[41] Ղարագէօզեան, *Գարդման*, էջ 24:

[42] Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, էջ 204:

[43] Գանձակեցի, էջ 153. հմմտ.՝ Գեղամ Սարգսեան, «Անապատ կամ Նոր-Վարագ վանքը եւ նրա վիմագրութիւնը», *Էջմիածին ամսագիր*, Թ.:1952, էջ 28:

[44] *Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի*, էջ 153-54. հմմտ.՝ Թամարա Մինասեան, *Ուտիքի գրչութեան կենտրոնները: Ալբոմ-ուսումնասիրութիւն*, «Մատենադարան» հրատ., Երեւան, 2020, էջ 106:

[45] Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, էջ 500:

Հարցհանգիստ գիւղից մօտ 2,5 կմ հարաւ-արեւելք՝ շրջապատի նկատմամբ առանձնացած լեռան գագաթին, գտնւում է մօտակայ բերդից իր անունը ստացած Մածնաբերդի վանքը: Այն բաղկացած է մէկ եկեղեցուց, որը յայտնի է Սրբոց Վարդանանց զօրավարաց կամ Սրբ. Սարգիս անուններով[46]: Մածնաբերդի վանքը եւ Հարցհանգիստ գիւղի Սրբ. Ամենափրկիչ վանքը եղել են գրչութեան նշանաւոր կենտրոններ: Մեզ են հասել այստեղ ստեղծուած միքանի գրչագրեր: Այսպէս, 1666ին Յակոբի խնդրանքով Նուկզար եւ Հարցհանգիստ գիւղերի մերձակայ Սրբ. Ամենափրկիչ վանքում Յովհաննէս գրչի օրինակած եւ Գրիգոր երէց Քարահատեցու ծաղկած ու կազմած Աւետարանի յիշատակարանում կարդում ենք. *« ...ի յերկիրս Գանջայ ի գիւղս Հարցանկիս ի դրան սուրբ Մալազնաբերթին ի հայրապետութեան երիցս երանելոյ հովուապետին տանս Աղուանից տեառն Պետրոսի սրբազան կաթուղիկոսին, եպիսկոպոսութեան սուրբ Ամենափրկչին քաջ եւ արի րաբունապետին, Խաչատուր վարդապետի եւ թագաւորութեան Պարսից Փոքր Շահապազին, խանութեան երկրիս Աղուրլու խանին, ի թվականութեանս (sic) հայոց ՌՃԺԵ ամին»*[47]: Այսպիսով՝ յիշատակարանում նշուած ենք տեսնում ոչ միայն Աղուանից կաթողիկոսի, այլեւ Սրբ. Ամենափրկիչ եպիսկոպոսանիստ վանքի առաջնորդի՝ Խաչատուր վարդապետի անունը: 1669ին գրուած մէկ այլ Աւետարանի յիշատակարանում էլ կարդում ենք հետեւեալը. *«Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականութեանս (sic) հայոց ՌՃԺԸ, ի հայրապետութեան երիցս երանելոյ հովուապետին տանս Աղուանից տեառն Պետրոսի սրբազան կաթուղիկոսին. թագաւորութիւն պարսից շահ Սիլեհմանին, գրեցաւ ձեռամբ անարժան սուրանուն Յովանէսի ի յերկիրէ Գանձակու ի գեաւղս որ կոչի Հարցանկի, ի դուռն սուրբ Մալազնաբերթին ի դառն ժամանակիս աւարտեցաք որ հարկապահանջութիւնն բազմացեալ էր եւ անօրէնքն յամենայն ժամ խրոխտային ի վերայ քրիստոնէից ազգին...»*[48]:

Ուշագրաւ է նաեւ, որ Հարցհանգիստ գիւղից մօտ 2-3 կմ հեռու՝ Գանձակի ճանապարհի վրայ գտնուող երեք բարձրաբերձ ու անտառապատ լեռնագագաթներից իւրաքանչիւրի գագաթին եղել են ամրաշինական կառոյցներ կամ բերդեր: Դրանցից մէկը հենց Մածնաբերդ, իսկ յետագայում Մլզնաբերդ անուանուած ամրոցն է: Միւսը՝ Մածնաբերդի վանքն է, որը եղել է ամրակուռ շրջապարսպով ամրացուած վանական համալիր-ամրոց (վանք-ամրոց): Երրորդը՝ Մածնաբերդի մօտ գտնուող լեռնագագաթին Գանձակի Ջաւադ խանի ամառանոց-ամրոցն է (ԺԸ. դարի վերջին քառորդ): Ամենայն հաւանականութեամբ՝ մինչեւ ամառանոցի կառուցումը

[46] Նոյն, էջ 247-48:

[47] ՄՄ ձեռագիր հ. 11060, էջ 311 բ.: Հմմտ.՝ Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, էջ 241. նաեւ՝ Մինասեան, *Ուտիքի գրչութեան կենտրոնները*, էջ 172:

[48] Կարապետեան, *Հիւսիսային Արցախ*, էջ 241:

այս լեռնագագաթին նոյնպէս եղել են աւելի վաղ ժամանակներում կառուցուած ամրութիւններ կամ ամրացուած բնակավայր: Փաստօրէն, այս երեք լեռնագագաթները կազմել են մէկ ամբողջական պաշտպանական շղթայ կամ համակարգ եւ ունեցել են պաշտպանական կառոյցներին բնորոշ գործառութային առանձնայատկութիւններ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով, մասնագիտական գրականութեան մէջ Մածնաբերդի տեղադրութեան վերաբերեալ յայտնուել են տարբեր տեսակէտեր: Վերջին տարիներին յատկապէս աւելի գերիշխող է դարձել այն տեսակէտը (Շահնազարեան, Սիմոնեան, Ալեքսանեան), թէ Մածնաբերդը ներկայիս Տաւուշի մարզի Բերդի տարածաշրջանի Այգեձոր գիւղի վարչական տարածքում գտնուող Աղջկաբերդն է: Սակայն վերը բերած փաստարկումների ու դիտարկումների հիման վրայ մենք եզրակացնում ենք, որ առաւել հաւանական է ուսումնասիրողների այն խմբի (Բարխուտարեանց, Յովհաննէսեան, Բարխուդարեան, Կարապետեան եւ ուրիշներ) տեսակէտը, թէ Մածնաբերդը նոյնական է ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետութեան Դաշքեսանի շրջանի Չովդար (հայկական՝ Հարցիանգիստ) գիւղից մօտ 2,5 կմ հեռաւորութեամբ գտնուող Մլզնաբերդի հետ:

THE LOCATION OF MATSNABERD FORTRESS (SUMMARY)

ARMAN MALOYAN
armanmaloyan1976@gmail.com

Matsnaberd is one of the notable fortresses of northeastern Armenia. Situated in the province of Utik in Greater Armenia, it served as the center of the Matsnaberd feudal principality in the 12th–13th centuries. The principality was founded around 1113 by David, son of King Kiurike I (c. 1049–1089) of the Kiurikian Dynasty, after the fall of the Kiurikian kingdom, when he established himself at Matsnaberd. The Kiurikians of Matsnaberd were one of the minor feudal houses of northeastern Armenia. They were vassals of the Zakarids and maintained political, marital, and familial ties with neighboring Armenian principalities as well as with the Georgian Orbelians.

Information about the principality and the fortress of Matsnaberd is relatively scarce. In 1236, during the reign of Aghsartan II, Matsnaberd was temporarily conquered by the Mongols. In the 1250s, its ruler, Taghiadin, participated in Mongol campaigns, while his son Sargis is known as the last representative of the Matsnaberd principality.

The Kiurikians of Matsnaberd were active participants in the spiritual and cultural life of northeastern Armenia. The principality survived until the late 13th century.

Scholarly literature offers differing opinions regarding the exact location of Matsnaberd. In recent years, a dominant view (A. Shahnazaryan, R. Simonyan, T. Aleksanyan) has identified it with Aghjkaberd, situated within the administrative territory of the village of Aygedzor in Tavush Province, Armenia.

However, we consider more plausible the view advanced by another group of scholars (M. Barkhudaryants, M. Hovhannesyan, S. Barkhudaryan, S. Karapetyan), who identify Matsnaberd with Mlznaberd, located about 2.5 km. from the village of Chovdar (Armenian Hartshangist) in the Dashkasan district of the present-day Republic of Azerbaijan.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՐԲ. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ, ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԵՒ ԲԵՍԱՐԱԲԻԱՅԻ ԹԵՄԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1700ականներ-1917)[1]

ՄԱՐԻԱՄ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
mariam10hakobyan10@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայ առաքելական եկեղեցու վարչատարածքային միաւոր թեմի ձեւաւորման գլխաւոր նախապայմանը հայութեան որոշակի թուաքանակի եւ բաւարար կազմակերպուած հայկական համայնքի առկայութիւնն է[2]: Մասնաւորապէս Ռուսաստանում հայերը հաստատուել են դեռեւս Ժ.-ԺԱ. դարերում, սակայն հայկական գաղթօճախների ստուարացումը տեղի է ունեցել աւելի ուշ՝ ԺԷ.-ԺԸ. դարերում՝ Ռուսական կայսրութեան աշխարհաքաղաքական ձգտումների եւ հայ-ռուսական յարաբերութիւնների ձեւաւորման ընթացքում, որի հարցում զգալի դերակատարում ունեցաւ Հայ Առաքելական Եկեղեցին: Հոգեւոր գործիչներ Սիմէոն Երեւանցին, Ներսէս Աշտարակեցին, Յովսէփ Արղութեանը, որոնք եռանդուն զբաղւում էին Հայաստանի ազատագրման քաղաքական ծրագրերի մշակմամբ, կապեր հաստատեցին ռուսական արքունիքի հետ՝ գլխաւորապէս նպատակ ունենալով ազատուելու թուրք-պարսկական ճնշումներից[3]: Կայսրութեան դիտանկիւնից Հայ Եկեղեցին միջոց էր Կովկասում իր ազդեցութիւնը տարածելու եւ պահպանելու համար: Իր հերթին եկեղեցին ընդունեց ռուսական գերիշխանութիւնը որպէս քաղաքական իրականութիւն՝ չհրաժարուելով

---

[1] Հետազօտութիւնն իրականացուել է Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան կողմից տրամադրուած դրամաշնորհի շրջանակում: Այս հրատարակութեան մէջ ներկայացուած կարծիքներն անպայմանօրէն չեն ներկայացնում Հիմնարկութեան տեսակէտերը: Հիմնարկութեան աջակցութիւնը չի ենթադրում որեւէ կարծիքի կամ դիրքորոշման հաստատում:

[2] Հայ Եկեղեցու կանոնադրութեամբ թեմի ստեղծման համար յստակ թուաքանակ սահմանուած չէ:

[3] Ш. Ананян, “Армянская апостольская церковь в армяно-русской официальной переписке 1717–1828 гг.,” *300 лет Российской и новонахичеванской епархии армянской апостольской церкви, исторический путь и современность 1717-2017, Материалы Международной конференции 24–25 октября, 2017 г.*, (Շ. Անանեան «Հայ Առաքելական եկեղեցին հայ-ռուսական պաշտօնական նամակագրութիւնում (1717–1828)», *Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու Ռուսաստանի եւ Նոր Նախիջեւանի թեմի 300ամեակը. պատմական ուղին եւ արդիականութիւնը (1717–2017), Միջազգային գիտաժողովի նիւթեր, 24–25 Հոկտեմբերի, 2017*), «Բանալի-Ս» հրատ., Մոսկուա, 2018, էջ 15:

հոգեւոր եւ ազգային ինքնութիւնը պահպանելու իր գործառոյթից: Դրա յստակ եւ փաստական արտայայտումն եղաւ Պոլոժենիայի (1836) ընդունումը, որը պաշտօնապէս ամրագրեց թեմերի կարգավիճակը, վարչական պարտականութիւնները եւ կապը ռուսական իշխանութիւնների հետ[4]:

Սոյն ուսումնասիրութիւնը Սրբ. Էջմիածնի Աստրախանի, Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի հայոց թեմերի[5] ձեւաւորմանն ու պատմութեանն է անդրադառնում՝ յենուելով թեմայի շուրջ առկայ գիտական գրականութեան, եւ Հայաստանի Ազգային արխիւում պահպանուող եւ դեռեւս չշրջանառուած մի շարք փաստաթղթերի վրայ:

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՁԵՒԱՒՈՐՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՍՏՈՒԱՐԱՑՈՒՄԸ

Պետրոս Ա.ը (1682-1725) եւ Եկատերինա Բ.ը (1762-96) Ռուսական կայսրութեան հարաւային սահմաններն ընդլայնելու եւ արեւելեան առեւտրային ուղիները վերահսկելու, հարաւի ծովեր դուրս գալու քաղաքականութեան իրականացման գործում մեծ տեղ յատկացրին տարածաշրջանի քրիստոնեայ ժողովուրդներին՝ հայերին եւ վրացիներին, որոնք իրենց հերթին, թուրք-պարսկական լծից ազատագրուելու ազգային-ազատագրական ձգտումները սկսեցին կապել Ռուսական կայսրութեան հետ:

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնների ձեւաւորմանը զուգընթաց լայն լիազօրութիւններ տրուեցին նաեւ կայսրութեան տարածքում բնակուող հայ առեւտրականներին եւ արհեստաւորներին: Արդիւնքում, ռուսահայ գաղթօճախները, որոնք նախապէս առեւտրական կայաններ էին յիշեցնում, ըսկսեցին հաստատուն բնակչութիւն ունենալ[6]:

Գաղթօճախներում առաջին եկեղեցիների, կրթօճախների կառուցման նախաձեռնողներից շատերը առեւտրականներ էին: 1660ին ջուղայեցի վաճառական Զաքար Սահրադեանի նախաձեռնութեամբ Աստրախանում եկեղեցի է կառուցւում: Աւելի ուշ՝ 1706ին ջուղայեցի Բոգդան Բոգդանովի խնդրագրի համաձայն Պետրոս Ա.ը թոյլատրում է քարաշէն եկեղեցի կառուցել, որի շինարարութիւնը շարունակւում է մինչեւ 1730ականները: Եկեղեցին, որը կրում էր Սրբ. Աստուածածին անունը, յետագայում դառնում է

---

[4] Б.А. Осипян, Положение «Об управлении духовных дел армян армяно-григорианского исповедания в Российской Империи» от 11 марта 1836 года, Лоббирование в законодательстве (Բ. Ա. Օսիպեան, «Հայ Գրիգորեան դաւանանքի հոգեւոր գործերի կառավարման կանոնադրութիւնը Ռուսական կայսրութիւնում» 1836 թ. մարտի 11ից, *Լոբբինգը օրէնսդրութիւնում*, 3(4):2023, էջ 22]:

[5] Տուեալ ժամանակաշրջանում ռուսահայ գաղթօճախները ընդգրկուած են եղել երկու թեմերում՝ Աստրախան, Նոր Նախիջեւան եւ Բեսարաբիա:

[6] Վ. Բարխուդարեան, Հ. Ալեքսանեան, *Ռուսաստանի հայ գաղթօճախների պատմութիւն*, Պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2015, էջ 39:

Աստրախանի թեմական կենտրոնը[7]: Ռուսահայ գաղթօճախի երկու նշանաւոր կրթարանների՝ Լազարեան ճեմարանի[8] եւ Աղաբաբեան դպրոցի[9] հիմնադիրները նոյնպէս յայտնի վաճառականներ էին:

Հայկական նոր համահաւաք գաղթօճախներ են ձեւաւորւում Հիւսիսային Կովկասում (Ղզլար, Մոզդոկ, Սուրբ Խաչ, Արմաւիր, Մայկոպ, Ստաւրոպոլ, Վլադիկաւկազ, Գրոզնի, Գէորգիեւսկ, Պիատիգորսկ)[10]:

1762-63ին Եկատերինա Բ.ի հրովարտակներով կայսրութիւնում հաստատուող օտարերկացիներին, տարբեր արտօնութիւններից բացի, նաեւ դաւանանքի ազատութիւն է տրւում: Արդէն 1770 Մայիսի 2ին հայերին թոյլատրւում է Սանկտ Պետերբուրգում եւ Մոսկուայում քարաշէն եկեղեցիներ հիմնել: Հայկական եկեղեցիներ են հիմնւում նաեւ նորաստեղծ Ղզլարում (1754ին, 1772ին), Մոզդոկում (1778ին, 1779ին), Սուրբ Խաչում եւ այլուր[11]:

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները սերտացան 1828ի Թուրքմենչայի պայմանագրով, երբ Արեւելեան Հայաստանը միացուեց Ռուսաստանին:

1897ին անցկացուեց համառուսաստանեան առաջին մարդահամարը ըստ որի, կայսրութեան տարածքում ապրում էր 1.173.096 հայ, որը կազմում էր ընդհանուր բնակչութեան 1,17%ը: Կովկասում հայերի թուաքանակը 1.118.094 էր, Հիւսիսային Կովկասում՝ 31.114, Կուբանեան շրջանում՝ 13.926, Թերէքի շրջանում՝ 11.803, Ստաւրոպոլի նահանգում՝ 5385, Հարաւային Կովկասում՝ 1.086.980, Եւրոպական Ռուսաստանում՝ 49.329, որոնք բաշխուած էին հետեւեալ կերպ.- 27.234ը բնակւում էր Դոնեան շրջանի Ռոստով գաւառում, Տաւրիկեան նահանգում՝ 8938, Բեսարաբիայում՝ 2080, Աստրախանի նահանգում՝ 4270, Սանկտ Պետերբուրգում՝ 758, Մոսկուայում՝ 1604, Օդեսայում՝ 1401 հայ[12]:

---

[7] Նոյն, էջ 40:

[8] Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը հիմնուել է 1815ին, մեծահարուստ Լազարեան ընտանիքի նախաձեռնութեամբ եւ կարճ ժամանակ անց դարձել տարածաշրջանի արեւելագիտութեան առաջատար կենտրոններից մէկը: 1827ին վերանուանուել է Լազարեան արեւելեան լեզուների ինստիտուտի եւ անցել ժողովրդական կրթութեան նախարարութեան հսկողութեան ներքոյ: 1848ին ստացել է լիցէյի աստիճան, իսկ 1919ին վերանուանուել Հայկական ինստիտուտ, այնուհետեւ՝ Մոսկուայի արեւելագիտութեան ինստիտուտ: Այսօր ճեմարանի շէնքում է տեղակայուած Ռուսաստանի Դաշնութիւնում Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպանութիւնը:

[9] Աղաբաբեան դպրոցը բացուել է 1810ին, հայ վաճառական Նիկողայոս Աղաբաբեանի ջանքերով եւ իր եղբայրների միջոցներով: Դպրոցը գործել է մինչեւ 1917:

[10] Բարխուդարեան, Ալեքսանեան, էջ 67-92:

[11] Նոյն, էջ 68-69. նաեւ՝ *Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն (միջնադարից մինչեւ 1920 թ.) Սլաւոնական աշխարհի եւ Հիւսիսային Կովկասի հայկական գաղութները, հտր. 1*, խմբ. Վ. Միքայէլեան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, էջ 353-54:

[12] Մ. Վարդապետ, *Հայերը Ռուսաստանում*, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1906, էջ 76:

Դաւանաբանական պատկերն ունէր հետեւեալ տեսքը.- 1.179.622ը առաքելականներ էին (հայ, ուտիացի, բոշա), իսկ հայ կաթոլիկները կազմում էին 38.841: Ընդհանուր՝ 1.218.463ից 1.173.471ը հայախօս էր[13]: Աւելի ուշ՝ 1900ի դրութեամբ Կովկասում առաքելական հայերի թուաքանակը 1.101.710 էր, իսկ Կովկասից դուրս՝ 29.764:

Ռուսական կայսրութեան դաւանաբանական պատկերը ըստ 1897ի համառուսաստանեան առաջին վիճակագրութեան		
	առաքելականներ	հայ կաթոլիկներ
Եւրոպական Ռուսաստան	47.884	2235
Պրիւիսլեան նահանգ	221	417
Կովկաս	1.125.795	36.114
Սիբիր	503	11
Միջին Ասիա	4838	30
Ընդհանուր	1.179.241	38.807[14]

Արեւելեան Հայաստանը նուաճելուց յետոյ Ռուսական կայսրութեան կարեւորագոյն քայլերից դարձաւ Հայ Եկեղեցու գործունէութիւնը նոր քաղաքական պայմաններին համարժէք դարձնելը: Այն ենթադրում էր նուազեցնել հայ եկեղեցու քաղաքական ազդեցութիւնը, հեշտացնել Կովկասի կառավարումը, ինչպէս նաեւ եկեղեցու միջոցով հայ բնակչութեանը վերահսկելի դարձնել:

1836 Մարտի 11ին հաստատուած եկեղեցական կանոնադրութեամբ (Պոլոժենիա, բաժին 2, յօդուածներ 9-30) սահմանուեցին եկեղեցու եւ կայսրութեան յարաբերութիւնները, վերաձեւուեց Հայ առաքելական եկեղեցու կառավարչութիւնը: Եկեղեցին զրկուեց պետական գործերին միջամտելու հնարաւորութիւնից, փոխարէնը զբաղուելով միայն դպրոցի, եկեղեցական-ծիսական խնդիրներով: Սահմանուեցին եկեղեցական կառոյցները. Ռուսական կայսրութեան տարածքում հաստատուեցին վեց՝ Նախիջեւանի-Բեսարաբիայի, Աստրախանի, Էրիւանի, Վրաց, Ղարաբաղի, Շիրվանի թեմերը եւ վերջիններիս վարչական սահմանները[15]:

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ՁԵՒԱԽՈՐՈՒՄԸ

Ռուսահայ գաղթօճախների ստուարացմանը զուգընթաց սկսեց ձեւաւորուել նաեւ համայնքային, հոգեւոր եւ ազգային կեանքը: Ռուսաստանում առաջին թեմը հիմնադրուեց 1717ին, երբ Էջմիածնի կաթողիկոս Աստուածատուր Ա. Համբարձումեանը ռուսաստանաբնակ հայերի համար թեմական առաջնորդ նշանակեց Ստեփանոս Գաղաթեցուն, որի նստավայրը

[13] Նոյն, էջ 68, 74-75:

[14] Նոյն, էջ 68:

[15] A. Ferrari, "Collaboration sans interaction. L'Eglise arménienne au sein de l'Empire russe," *Slavica Occitania*, 2009, էջ 121, 123:

դարձաւ Աստրախանի Սրբ. Աստուածածին եկեղեցին: Պետրոս Ա.ի մահից յետոյ, սակայն, ռուս ուղղափառ եկեղեցին, արգելեց նրա գործունէութիւնը[16]: ԺԸ. դարի 30-40ականների կէսերին Աստրախանի թեմը գլխաւորում էր Թիֆլիսի արքեպիսկոպոս Ստեփանոս Վարդապետովը, այնուհետեւ՝ այն անցաւ Գանձասարի կաթողիկոսութեանը[17]:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Սիմէոն Երեւանցու աթոռակալման տարիներին, նրա անմիջական դերակատարմամբ, տեղի ունեցաւ ռուսահայոց թեմի վարչական կարգավիճակի հաստատումը: 1766ին կաթողիկոսի աջակցութեամբ Դաւիթ վարդապետի գլխաւորած պատուիրակութիւնը մեկնեց Ս. Պետերբուրգ: Դրան հետեւեց 1766 Յուլիսի 22ի Եկատերինա Բ.ին ուղղուած Սիմէոն Երեւանցու նամակը, որտեղ շեշտւում էր ռուսական արքունիքի հետ պատշաճ եւ վստահելի յարաբերութիւններ կառուցելու համար ռուսահայերին հայոց հոգեւոր կենտրոն Սրբ. Էջմիածնին ենթարկուելու անհրաժեշտութիւնը[18]: Ռուսահայոց նորաստեղծ թեմի կենտրոնը դարձաւ Աստրախան քաղաքը[19]:

1767 Յունուարի 3ին աստրախանաբնակ հայերը կաթողիկոսին ուղարկուած նամակում ճանաչեցին Էջմիածնի հոգեւոր գերակայութիւնը, իսկ 1768 Յուլիսի 30ին Եկատերինա Բ.ի հրովարտակով Էջմիածինը պաշտօնապէս իրաւասութիւն ձեռք բերեց կայսրութիւնում բնակուող հայերի նկատմամբ: 1867ին Գէորգ Դ. կաթողիկոսի կոնդակով Աստրախանի եւ Կովկասի թեմական առաջնորդ նշանակուեց Գէորգ արքեպիսկոպոս Վեհապետեանը[20], որը կառավարման առաջին տարիներից բազմաթիւ թեմական այցելութիւններ է կատարում: 1773-1800՝ հոգեւոր առաջնորդ Յովսէփ արք. Արղութեան Երկայնաբազուկի կառավարման տարիներին թեմը կայուն հիմքերի վրայ դրուեց[21]: Նրա գործունէութիւնը նշանակալի էր ինչպէս կրօնական, այնպէս էլ քաղաքական-մշակութային առումներով:

---

[16] В. Акопян, "Государственная конфессиональная политика в отношении армянской апостольской церкви на Северном Кавказе в 1917–1960-е гг," *300 лет Российской и Ново-Нахичеванской,* [Վ. Յակոբեան, «Հայ Առաքելական Եկեղեցու նկատմամբ պետական կրօնական քաղաքականութիւնը Հիւսիսային Կովկասում 1917-960ականներին», *Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու Ռու-սաստանի եւ Նոր Նախիջեւանի թեմի 300ամեակը],* էջ 69:

[17] В. Тунян, "Становление Астраханской епархии ААЦ в XVIII - начале XIX в," *300 лет Российской и Ново-Нахичеванской,* [Վ. Թունեան, «Աստրախանի ՀԱԵ թեմի կազմաւորումը XVIII-XIX դարի սկզբին», *Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու Ռուսաստանի եւՆոր Նախիջեւանի թեմի 300ամեակը],* էջ 24:

[18] Ананян, էջ 13:

[19] Նոյն, էջ 12-13:

[20] Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 56, ց. 1, գ. 4987, թ. 1:

[21] Մ. Վարդապետ, էջ 55:

1786ին նրա ջանքերով հիմնադրուեց Աստրախանի հոգեւոր խորհուրդը[22]: 1799ին կայսեր հրովարտակով Գրիգորիոպոլսի[23], Ղրիմի, Մոզդոկի, Աստրախանի գաղթավայրերի համար մշակւում եւ սահմանւում են միասնական արտօնութիւններ (հայերին թոյլատրւում էր դատավարութիւն իրականացնել ազգային սովորոյթների եւ իրաւական նորմերի միջոցով, մետաքսամշակութեամբ զբաղուող հայերը ազատւում էին զօրքին օթեւան յատկացնելու պարտականութիւնից, թոյլատրւում էր կատարել ազատ եւ անմաքս առեւտուր ինչպէս Ռուսաստանի ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս եւն.[24]), որոնց մշակման գործում մեծ դեր է կատարում նաեւ Արղութեանը[25]:

Աստրախանի հայոց թեմում, մինչեւ Ռուսական կայսրութեան անկումը, յաջորդաբար աթոռակալել են՝ Ստեփանոս Գաղաթեցին, Մինաս Լըվովեանը, Յովսէփ Արղութեանը, Եփրէմ Ձորագեղցին, Ներսէս Աշտարակեցին, Սերովբէ Սալանթեանը, Մաթեւոս Վեհապետեանը, Գէորգ Վեհապետեանցը, Սուքիաս Պարզեանցը, Գէորգ Սուրէնեանցը, Մխիթար Տէր-Մկրտչեանը, Արիստակէս Սեդրակեանը, Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանը:

Թեմի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը

1900ին Մայր աթոռ Սրբ. Էջմիածնի կողմից ներքին գործերի նախարարութեանը ներկայացուած տեղեկագրի համաձայն Աստրախանի թեմն ունէր 39 եկեղեցի, 1 արքեպիսկոպոս, 57 քահանայ, 46 եկեղեցական ըսպասաւոր, 39.001 ծխական, որից 29.622ը՝ քաղաքաբնակ, 9379ը՝ գիւղաբնակ եւ 1 բարեգործական հաստատութիւն, որտեղ ապրում էին 44 կարիքաւոր հայեր: Թեմի տարեկան բիւջէն 500.456 ռուբլի եւ 54 կոպէկ էր[26]:

1904ի դրութեամբ Աստրախան քաղաքում թեմապատկան 60 դեսիատին (655.524 մ^2) հողատարածքի եկամտից տարեկան 150 ռուբլին օգտագործւում էր թեմական կարիքների համար: Որպէս անշարժ գոյք թեմն ունէր նաեւ 3 այգի, 3 պարտէզ, 47 տուն, 2 շինութիւն, 3 հողատարածք: 1907ին Աստրախանի հայոց թեմն ունէր 50.543 բնակչութիւն եւ 59 հոգեւորական: Աւելի ուշ՝ 1912ի տեղեկագրում հայութեան թուաքանակը արդէն

---

[22] *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան, հատոր 1*, Վաղարշապատ, 2002, էջ 119:

[23] Քաղաքը հիմնադրուել է 1792ին: Այստեղ բնակութիւն են հաստատել ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ (1787-91) Իզմայիլի ազատագրումից յետոյ անօթեւան մնացած 1650 հայերը: Քաղաքը կոչուել է Գրիգորիոպոլիս Գրիգոր Լուսաւորչի անունով (նոյն, էջ 156):

[24] Է. Մինասեան, Բ. Մայիլեան, Հ. Մխոյեան, *Հիւսիսային Կովկասի հայկական համայնքները 20րդ դարում. պատմութիւն եւ մարտահրաւէրներ*, Երեւան, 2018, էջ 18:

[25] *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան,* էջ 119:

[26] Մ. Վարդապետ, էջ 34:

63.134 էր, թեմն ունէր 75 եկեղեցի, 68 հոգեւորական, որոնք ըստ արխիւային փաստաթղթերի բաշխուած էին հետեւեալ կերպ[27].-

1912ին Աստրախանի հայոց թեմի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը, հոգեւորականների եւ եկեղեցիների թուաքանակը			
Նահանգ, մարզ	**Հայութեան թուաքանակ**	**եկեղեցի**	**հոգեւորական**
Աստրախան նահանգ	3822 (1066 տուն)	5	9
Դաղստանի շրջան	642 (174 տուն)	2	2
Թերէքեան մարզ	14.043 (3061 տուն)	13	16
Կուբանեան մարզ	16.302 (2997 տուն)	17	13
Սեւծովեան նահանգ	9931 (1788 տուն)	19	9
Ստաւրոպոլի նահանգ	5127 (998 տուն)	4	5
Սարատովի նահանգ	228 (77 տուն)	1	1
Սիբիր	848 (70 տուն)	1	1
Նիժնի Նովգորոդի նահանգ	----	1	1
Խարկովի նահանգ	828 (148 տուն)	2	2
Թուրքեստանեան մարզ	11.363 (2125 տուն)	10	10

Ռուսական կայսրութեան նուաճողական քաղաքականութեան ընթացքում ռուսահայոց թեմական սահմանները ժամանակ առ ժամանակ փոփոխուել են: Նուաճուող տարածքներում հայ բնակչութեան աւելացող թուաքանակը դժուարացնում էր հոգեւոր գործերի կառավարումը, ուստի նոր թեմի ձեւաւորման անհրաժեշտութիւն էր ստեղծւում: Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմի հիմնադրումից յետոյ (1830), Աստրախանի թեմի վերահսկողութեան ներքոյ մնում են միայն Հիւսիսային Կովկասի, Պովոլժիէյի, Սիբիրի, Միջին Ասիայի հայկական համայնքները[28]: ԺԹ. դարի 2րդ կէսին Աստրախանի թեմը համալրւում է Միջին Ասիայի քաղաքներում, Եկատերինոդարում, Վլադիկաւկազում, Ստաւրոպոլում, Պիատիգորսկում, Արմաւիրում, Հիւսիսային Կովկասի այլ վայրերում ստեղծուած նոր համայնքներով[29]: Ռուսական կայսրութիւնում եկեղեցին դիտարկւում էր որպէս պետական հաստատութիւն, հետեւաբար թեմական վարչական փոփոխութիւնները կատարւում էին ցարական իշխանութեան համաձայնութեամբ:
1911ին երկու թեմերի միջեւ սահմանային խնդիրեր են առաջանում: Աստրախանի թեմը փորձում է իր իրաւասութեան ներքոյ վերցնել նաեւ

[27] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 381, թ. 47 շրջ.:

[28] *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*ը նշում է նաեւ Ս. Պետերբուրգ եւ Մոսկուա քաղաքները, սակայն ըստ արխիւային փաստաթղթերի 1830ից այդ համայնքները համարուել են Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմական տարածքներ (*Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*, էջ 119. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1924, թ. 3, 8):

[29] *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*, էջ 119:

Ռուսաստանի արեւմտեան սահմանների հայաբնակ վայրերը, Տաւրիկեան նահանգը, որոնք մինչ այդ Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմի կազմում էին[30]: Իվերջոյ 1913 Յունուարի 28ի Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարի որոշմամբ վերոնշեալ բնակավայրերի կարգավիճակը մնում է անփոփոխ: 1917ի Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ թեմը տակաւ թուլացաւ: Միջին Ասիայի հայկական համայնքները կորցնելուց յետոյ այն վերանուանուեց Հիւսիսային Կովկասի եւ Աստրախանի թեմ, որի կենտրոնը 1920ին դարձաւ Արմաւիր քաղաքը, իսկ 1960ականների սկզբին թեմը լուծարուեց: Թեմապատկան համայնքները 1966ից միացուեցին նորակազմ Նոր Նախիջեւանի եւ Ռուսաստանի թեմին՝ Մոսկուա կենտրոնով[31]:

Նոր Նախիջեւանի յատակագիծը
(https://boudewijnhuijgens.getarchive.net/amp/media/nahichevan-na-donu-karta-1897-606f5c)

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԵՒ ԲԵՍԱՐԱԲԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ՁԵՒԱՒՈՐՈՒՄԸ

Ռուսական կայսրութեան տարածքային ընդլայնումը եւ հայութեան թուաքանակի աճը նպաստեցին ռուսահայոց երկրորդ թեմի ձեւաւորմանը: 1809ին, Ալեքսանդր Ա.ի՝ Բալկաններում նուաճած տարածքների վրայ ձեւաւորուեց Բեսարաբիայի թեմը՝ Եասի կենտրոնով: Թեմի յետագայ վարչաժողովրդագրական նկարագրի վրայ մեծ ազդեցութիւն թողեցին 1783ի Ղրիմ թերակղզու միացումը Ռուսաստանին եւ դրան նախորդած տարիներին ռուսական արքունիքի դիւանագիտական ջանքերը, որի շնորհիւ թերակղզուց դուրս է բերւում քրիստոնեայ բնակչութիւնը: Ղրիմի 15 քաղաքներից եւ գիւղերից արտագաղթած շուրջ 12.600 ղրիմահայեր 1779ին հաստատւում են Դոնի շրջանում եւ ռուսահայոց թեմի առաջնորդ Յովհաննէս Արղութեանի անմիջական ջանքերով հիմնադրւում է Նոր Նախի-

[30] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1924, թ. 4-5:
[31] *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*, էջ 119:

ջեւան քաղաքը եւ նրա շրջակայ 5 հայկական գիւղերը (Չալթըր, Մեծ Սալա, Սուլթան Սալա, Թոփթի, Նովիթա)[32]: 1779 Նոյեմբերի 14ին Եկատերինա Բ. կայսրուհու հրովարտակով մի շարք՝ այդ թւում դաւանանքային, արտօնութիւններ են շնորհւում ղրիմահայերին: Թոյլատրւում է հոգեւոր կենտրոն Մայր աթոռի թոյլտուութեամբ բացել եկեղեցիներ, կանգենցնել զանգակատներ, հետեւել եկեղեցական ծիսակատարութիւններին[33]:

Յովհաննէս արք. Արղութեանի դիմումների վրայ 1799 Հոկտեմբերի 28ի կայսերական հրովարտակով հայերը հաստատւում են նաեւ Հին Ղրիմ քաղաքում, որտեղ եկեղեցուն շնորհւում է նաեւ հասարակական բնոյթի գործառոյթներ: Մինչեւ 1803 ղրիմահայ եկեղեցին ենթարկւում է Նոր Նախիջեւանի հոգեւոր կառավարչութեանը, դրանից յետոյ գործում է Ղրիմի հոգեւոր կառավարչութիւնը, իսկ 1840ականների կէսերից Աշտարակեցու ջանքերով այն վերածւում է Ղրիմի հայկական եկեղեցիների եւ վանքերի հոգաբարձութեան, որի հիմնական գործառոյթը եկեղեցապատկան գումարների շրջանառութեան վերահսկումն էր[34]:

1812ին, երբ Բուխարեստի պայմանագրով, Եասին անցնում է Օսմանեան կայսրութեանը, նորաստեղծ Բեսարաբիայի թեմի կենտրոնը տեղափոխւում է Քիշնեւ, իսկ առաջնորդանիստը դառնում է տեղի Սրբ. Աստուածածին եկեղեցին: Նոր թեմում ընդգրկւում են Բեսարաբիան, Մոլդովան, Մոսկուան, Սանկտ Պետերբուրգը, Ռուսական կայսրութեան հարաւային շրջանները: Առաջին թեմական առաջնորդը Տէր Գրիգոր արք. Զաքարեանն (1812-27) էր:

1813ին թեմական առաջնորդը խնդրանքով դիմում է կառավարութեանը Նախիջեւանի, Գրիգորիոպոլի, Ղրիմի համայնքները թեմին փոխանցելու համար, սակայն մերժւում է[35]: 1828ին թեմի առաջնորդ նշանակուած Աշտարակեցին մեծ ներդրում ունեցաւ թեմի վարչական ամբողջացման եւ թեմական նոր դպրոցների ու եկեղեցիների կառուցման գործում:

1830 Ապրիլի 23ին Նիկոլայ Ա.ի (1825-55) հրովարտակի համաձայն ձեւաւորուեց Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմը[36], որի կազմում ընդգրկուեցին Մոսկուայի, Սանկտ Պետերբուրգի, Նոր Նախիջեւանի, Ղրիմի, Բեսարաբիայի, ողջ Նովոռուսիայի հայկական համայնքները[37]: 1858ին թեմական առաջնորդ Տէր Գաբրիէլ արք. Այվազովսկու ջանքերով

---

[32] *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան,* էջ 156:
[33] Բարխուդարեան, Ալեքսանեան, էջ 95:
[34] Նոյն, էջ 18-20:
[35] ՀԱԱ, ֆ. 139, ց. 1, գ. 281, թ. 6-7:
[36] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1924, թ. 3:
[37] Նոյն. նաեւ՝ *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*, էջ 800:

թեմի կոնսիստորիան[38] հաստատուեց Թէոդոսիայում[39], իսկ 1895ին Քիշնեւից կառոյցը տեղափոխուեց Նոր Նախիջեւան քաղաք: 1898ին թեմական առաջնորդ նշանակուած Ներսէս արք. Խուդավերդեանը (1898-1918) կառավարեց մինչեւ թեմի լուծարումը:

Թեմի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը

Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմը 1835ին ունէր 35 եկեղեցի, 11 ծխական դպրոց[40], իսկ 1900ին՝ 43 եկեղեցի, 3 վանք, 1 արքեպիսկոպոս, 6 վարդապետ, 56 հոգեւորական, 63 եկեղեցական սպասաւոր, 17.660 անձ, որից 12.904ը քաղաքաբնակ, 4756ը՝ գիւղաբնակ[41]: Թեմի բիւջէն 350.209 ռուբլի 77 կոպէկ էր[42]: Թեմապատկան երեք եկեղեցիները (Սրբ. Փրկիչ, Սրբ. Գէորգ, Սրբ. Խաչ) ունէին ընդհանուր շուրջ 4418 դեսիատին հողատարածք, որի եկամուտը տարեկան 13085 ռուբլի էր, որից 60 ռուբլին կազմում էր տարեկան հողահարկը[43]: Թեմն ունէր 3 այգի, 3 պարտէզ, 39 տուն, 16 կրպակ, 1 իջեւանատուն[44]: 1901ին միայն Նախիջեւան քաղաքում գործում էին 6 եկեղեցիներ, որոնք կառուցուել էին 1780ին ղրիմահայերի հոգեւոր առաջնորդ նշանակուած Յովսէփ արք. Արղութեանի եւ տեղի հայերի ֆինանսական օժանդակութեամբ[45]: Յետագայում եկեղեցիներ են կառուցւում նաեւ Գրիգորիոպոլում (Սրբ. Նշան), Բելցիում (Սրբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ, 1910-12), Եալթայում (Սրբ. Հռիփսիմէ 1905-17)[46]:

Պոլոժենիայով սահմանուած վարչական բաժանումը հաստատուն չէր, երբեմն ռուսահայոց երկու թեմերի (Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի) միջեւ ծագած տարածքային խնդիրները լուրջ դժգոհութիւնների պատճառ էին հանդիսանում, որին միջամտում էր անգամ կաթողիկոսը[47]: Կարասուբուզարը, որը պատմականօրէն Ղրիմի թերակղզու մաս հանդիսանալով Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմի կազմում էր ընդգրկուած, 1911 Փետրուարի 17ին Սինոդի № 308 հրամանով փոխանցւում է Աստրախանի

---

[38] Եկեղեցական վարչական կառոյց, որը թեմերում ունէր հոգեւոր, վարչական, դատական գործառոյթներ:

[39] ՀԱԱ, ֆ. 329, ց. 1, գ. 51, թ. 2:

[40] *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*, էջ 800:

[41] Հեղինակը չի բացառում վիճակագրական անճշտութիւնները, որպէս օրինակ նշելով 1895ի Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմին վերաբերող վիճակագրութիւն, որտեղ հայերի թուաքանակը 25.000ից աւելի էր (Մ. Վարդապետ, էջ 38):

[42] Նոյն, էջ 36:

[43] Նոյն, էջ 8:

[44] Նոյն, էջ 39:

[45] Երուանդ Շահազիզ, «Նոր Նախիջեւանի եկեղեցիները», *Ազգագրական հանդէս*, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի, Թիֆլիս, 1901, էջ 46-75:

[46] *Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան*, էջ 801:

[47] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1924, թ. 8:

թեմին[48]: Նոյն սկզբունքով 1911 Հոկտեմբերի 31ին թեմի վիճակային ատեանի որոշմամբ Աստրախանի թեմին է կցւում Խարկովի նահանգը[49]:

Երկար քննարկումներից յետոյ 1911ին հոգեւոր գործերի բաժանմունքը յստակեցնում է Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմի սահմանները, ըստ որի այն կազմում էր Մոսկուա եւ Պետերբուրգ քաղաքները, Եկատերինոսլաւ, Խերսոն, Բեսարաբիա նահանգները, Ռոստովի եւ Տագանրոկի հայաբնակ շրջանները[50]: Աստրախանի թեմը ցանկանում էր իր վերահսկողութեան ներքեւ վերցնել Վորոնէժի, Կիեւի, Վարշաւայի, Ռիգայի, Տաւրիկեան թերակղզու հայկական ծխերը, ինչն անընդունելի էր համարում Գէորգ Ե. կաթողիկոսը: 1913ին նա նամակ է ուղարկում ներքին գործերի նախարար Նիկոլայ Մակլակովին, որտեղ ներկայացնում է վերոնշեալ վարչատարածքային բաժանման բացասական հետեւանքները, մասնաւորապէս՝ ընդգծելով կառավարման տեսանկիւնից ստեղծուելիք անյարմարութիւնները, քանի որ թեմական կենտրոնը պէտք է Քիշնեւից տեղափոխուէր Աստրախան, ինչը կառավարման գործընթացը բարդացնելու էր[51]: 1912ի արխիւային տեղեկագրում վիճելի տարածքներից միայն Խարկովի նահանգն է ընդգրկուած Աստրախանի թեմի կազմում[52]:

Ռուսահայոց թեմերի վարչական կառուցուածքի եւ յետագայ գործունէութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն թողեցին 1917ի Փետրուարեան յեղափոխութիւնը եւ խորհրդային իշխանութեան հաստատումից յետոյ տեղի ունեցած տարածքային վերաձեւումները: 1918ին, Ռումինիան գրաւեց Բեսարաբիան, եւ հոգեւոր կենտրոն Նոր Նախիջեւանի հետ կապը խաթարուեց: Ամենայն հայոց Գէորգ Ե. կաթողիկոսի 1920 Սեպտեմբերի 29ի կոնդակի համաձայն ձեւաւորուեց Նոր Նախիջեւանի թեմը, որն ընդգրկեց Բախմուտայի, Վորոնէժի, Մեծ Սալի, Գրիգորիոպոլիս, Եւպատորիայի, Կարասուբազարի, Կերչի, Կիեւի, Լենինգրադի, Փոքր Սալի, Մելիտոպոլիայի, Մոսկուայի, Նեսվիտայի, Նոգայսկայի, Նոր Նախիջեւանի, Օդեսայի, Օրաբազարայի, Սլովիանսկի, Հին Ղրիմի, Տոգանրոգի, Տոպտիի, Թէոդոսիայի, Խարկովի, Չալտիրի, Իւզովկի, Եալտայի ծխերը[53]:

ՌՈՒՍԱՀԱՅՈՑ ԹԵՄԵՐԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ. ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Ըստ 1836ի եկեղեցական կանոնադրութեան հայկական 6 թեմական կենտրոններում թոյլատրւում էր բացել մէկական հոգեւոր սեմինարիա կամ

[48] Նոյն, թ. 2 շրջ.:
[49] Նոյն, թ. 2:
[50] Նոյն, թ. 8:
[51] Նոյն, թ. 5:
[52] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, 381, թ. 24:
[53] Նոյն, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3044, թ. 2-5:

թեմական դպրոց, որոնք պէտք է ունենային միջնակարգ դպրոցի կարգավիճակ, իսկ եկեղեցիներին կից՝ ծխական դպրոցներ: Դրանցում պէտք է կրթութիւն ստանային հոգեւորականների երեխաները, սակայն յետագայում այդ որոշումը փոփոխուեց: Թեմական սեմինարիաները պէտք է առաջնորդուէին միատեսակ կանոնագրքով, իսկ մինչ այդ՝ սկզբնական շրջանում թեմակալ եպիսկոպոսների կողմից կազմուած եւ ռուսական իշխանութեան կողմից հաստատուած կանոններով էին գործում[54]: Մատթէոս կաթողիկոսի յանձնարարականով ժամանակաւոր գործածութեան համար կրթարաններին յանձնուել էր ընդհանուր կանոնագիր, յետագայում՝ տեղական մանկավարժական խորհուրդների առաջարկութիւնների հիման վրայ փոփոխութիւններ կատարելու նպատակով, սակայն կաթողիկոսի մահից յետոյ, այն անկատար է մնում[55]:

1836ին ցարական կառավարութիւնը հաստատեց «Բարձրագոյն կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան» կանոնադրութիւնը (Պոլոժենիէ)»: Դրանից յետոյ ԺԹ. դարի կէսին ռուսահայոց երկու թեմերում բացուեցին բազմաթիւ երկսեռ դպրոցներ:

Անշուշտ, ռուսական արքունիքը մտավախութիւն ունէր, որ դրանք կարող էին հայկական ինքնութեան ձեւաւորման օճախներ դառնալ, ուստի դպրոցների գործունէութիւնը խստագոյնս վերահսկւում էր: 1881ին Ալեքսանդր Բ.ի սպանութիւնից յետոյ կառավարութիւնը ուժեղացրեց ազգային հալածանքները ոչ-ռուս ժողովուրդների նկատմամբ, սահմանափակուեցին նաեւ Մայր աթոռի եւ կաթողիկոսի իրաւունքները: Դպրոցներում արգելուեցին պատմութիւն եւ աշխարհագրութիւն առարկաները, իսկ կրթական ծրագրերը փոփոխուեցին պետական չափորոշիչների համաձայն: Ցարական իշխանութիւնների հալածանքները հայկական դպրոցների նկատմամբ շարունակուեցին 1880 եւ 1890ականների կէսերին: 1897 Մարտի 3ի Պետական խորհրդի որոշմամբ հայկական ծխական դպրոցները ենթարկուեցին լուսաւորութեան մինիստրութեանը[56], իսկ բարձրակէտը դարձաւ 1903 Յունիսի 12ի «Ռուսաստանի Հայ-Գրիգորեան եկեղեցու ունեցուածքի կառավարման կենտրոնացման օրէնք»ը, որով սկսուեց եկեղեցական գոյքի բռնագրաւման գործընթացը: Միայն 1905 Օգոստոսի 1ի Նիկոլայ Բ. ցարի հրամանագրով Մայր աթոռին վերադարձուեց եկեղեցական գոյքը եւ թոյլատրուեց բացել հայկական ազգային դպրոցներ:

Աստրախանում թեմական դպրոց բացելու առաջին քայլերը կատարուել են դեռեւս 1780ականների սկզբին՝ թեմական առաջնորդ Արղութեանի կա-

---

[54] Ա. Երիցեանց, *Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIXրդ դարում, հատոր Բ*, Արագատիպ տպարան, Թիֆլիս, 1895, էջ 368:

[55] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 381, թ. 24 շրջ.:

[56] Բարխուդարեան, Ալեքսանեան, էջ 32:

ռավարման տարիներին, սակայն այն աշխուժ գործունէութիւն չի ծաւալել, իսկ 1838ին բացուած դպրոցը, չի ունեցել համապատասխան թուով դասաւանդողներ: 1842ին գործել է ընդամէնը երկու ուսուցիչով եւ ինը աշակերտով[57], որի պատճառով էլ 1848ին փակուել է:

Թեմում միջնակարգ կրթութեամբ դպրոց բացելու խնդիրը մեծապէս յուզում է Աստրախանի թեմի առաջնորդ Գէորգ Սուրէնեանցին, որի 1887 Օգոստոսի 6ի յայտարարութեամբ, այնուհետեւ 1889 Յունիսի 25ին Աստրախանում գումարուած ծխական ժողովում, քննարկում է դպրոցի բացմանը եւ կանոնադրութեանը վերաբերող հարցերը[58]: Եւս մէկ քննարկում լինում է 1895 Մայիսի 26ին Աստրախանի ռուսահայոց թեմի ժամանակաւոր ղեկավար Խորէն Ստեփանէի գլխաւորութեամբ գումարուած պատգամաւորական ժողովում[59]:

1906 Յունիսի 1ին Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարի եւ նախարարների խորհրդի նախագահ Ս. Ստոլիպինի, Աստրախանի նահանգապետ Գրոմբչիսկու թոյլտուութեամբ նոյն թուականի Սեպտեմբերի 8ին բացւում են թեմական դպրոցի առաջին երկու նախակրթարանները[60]: Աղիւսաշէն շէնքը պատկանում էր Սրբ. Պօղոս-Պետրոս եւ Սրբ. Լուսաւորիչ եկեղեցիներին[61]: Կրթարանը հաստատուած կանոնադրութիւն չունենալու պատճառով՝ նահանգապետը չի թոյլատրում հիմնական դասարանների բացումը: Ներքին գործերի նախարարին յանձնուած կանոնադրութեան նախնական տարբերակը, որը որոշ յօդուածների վերանայման նպատակով ուղարկուել էր Մկրտիչ կաթողիկոս Խրիմեանին (Յաւելուած 1)՝ նրա վախճանումից յետոյ լուծում չի գտնում[62]: Թեմական դպրոցի անորոշ կարգավիճակը ազդում էր աշակերտների յաճախելիութեան վրայ: Դպրոցը բացման տարում ունէր 75 աշակերտ, իսկ 1909ին՝ 18[63]:

Իվերջոյ դպրոցի կառավարիչ յանձնաժողովի եւ ուսուցիչների նախաձեռնութեամբ կազմւում է խառը յանձնաժողով, Նոր Նախիջեւանի թեմական սեմինարիայի կանոնադրութեան օրինակով եւ, ցարական կառավարութեան առաջարկած փոփոխութիւնները հաշուի առնելով, 12 կէտից բաղկացած նոր կանոնադրութիւն է ուղարկւում կաթողիկոսին, որն իր հեր-թին, այն 1910 Փետրուարին ներկայացնում է ներքին գործերի նախարարին[64]:

---

[57] Ս. Կ. Խուդոյեան, *Արեւելահայ դպրոցները 1830-1920 թուականներին*, «Լոյս», Երեւան, 1987, էջ 312:
[58] ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 2, գ. 810, թ. 91 շրջ.:
[59] Նոյն, թ. 91 շրջ.:
[60] Նոյն, թ. 94:
[61] Նոյն, ֆ. 57, ց.1, գ. 381, թ. 12:
[62] Նոյն, ց. 2, գ. 878, թ. 1-3:
[63] Նոյն, թ. 3 շրջ.:
[64] Նոյն, թ. 3, 57:

Թեմական դպրոցը այդպէս էլ սեմինարիայի չվերածուեց եւ կանոնաւոր միջնակարգ կրթութիւն չկազմակերպուեց[65]: 1912ին կրթարանը դեռեւս հաստատուած կանոնադրութիւն չունէր, հետեւաբար շարունակում էր իր գործունէութիւնը սկզբնական կարգավիճակով: Տեղի ծխական ժողովի եւ թեմական առաջնորդի որոշմամբ, դպրոցի թափուր սենեակները անվճար հիմունքով տրամադրւում են Հայոց կանանց բարեգործական ընկերութեանը[66]: Մինչեւ Ռուսական կայսրութեան անկումը թեմական դպրոցի կարգավիճակը մնաց անփոփոխ:

1912ի դրութեամբ Աստրախանի թեմն ունէր 44 ծխական դպրոց, որոնցից 33ը՝ մէկդասեայ, 11ը՝ երկդասեայ: Դպրոցներից 35ը ունէր երկսեռ, 7ը՝ արական, 2ը՝ իգական ուղղուածութիւն: Ուսումնարաններից 24ը բացուել կամ վերաբացուել էին 1908ից յետոյ: 1912ի դրութեամբ աշակերտների ընդհանուր թիւը 2801 էր:

Թեմի կրթամշակութային կեանքի գործում մեծ նպաստ բերեց Արղութեանի ջանքերով ձեռք բերուած տպարանը, որը 1795ին Նոր Նախիջեւանից տեղափոխուեց Աստրախան եւ գործեց մինչեւ 1800[67]:

1871ին Խալիբեան դպրոցի փակումից յետոյ Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմում երկար տարիներ միջնակարգ կրթութիւնը դադարեցուեց: Թէեւ 1871ին Թէոդոսիայում կայսեր հրամանով թեմական սեմինարիա բացել յաջողուեց, սակայն այն հիմք հանդիսացաւ Նոր Նախիջեւանի հասարակութեան համար դիմելու կաթողիկոսին՝ խնդրելով այն բացել իրենց քաղաքում: Կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ քաղաքային վարչութիւնը ընտրեց եւ հաստատեց ապագայ դպրոցի հոգաբարձութեան կազմը: Կառավարութեան կողմից հաստատուած կանոնադրութիւն չունենալու պատճառով, սակայն, նահանգապետն այն չվաւերացրեց:

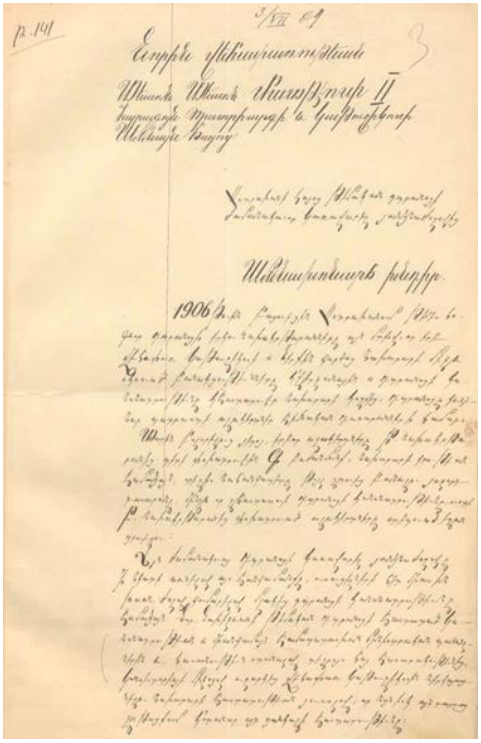
1875ին թեմական դպրոցը իր դռներն է բացում որպէս չորսդասեայ հոգեւոր ուսումնարան: 1879ին Գէորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի կողմից ներքին գործերի նախարարութեանը ներկայացուած «Ընդհանուր կանոնների» նախագծի փոփոխութիւններից յետոյ 1880 Յունիսի 27ին կայսերական հրամանով հոգեւոր դպրոցը վեր է ածւում սեմինարիայի[68]:

Թեմական սեմինարիայում մեծ ուշադրութիւն էր յատկացուած կանոնաւոր կրթութեան կազմակերպմանն ու աշակերտների վարքային դրսեւորումներին: Դասարանները կահաւորուած էին անհրաժեշտ գոյքով: Դասաւանդւում էին հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, լատիներէն, թուաբանութիւն, եկեղեցու պատմութիւն եւ աստուածաբանութիւն, գծագրութիւն, մաթեմատիկա եւ այլ առարկաներ: Ուսուցիչները Խալիբեան դպրոցի, Լազարեան

---

[65] Խուդոյեան, էջ 313:
[66] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 381, թ. 21:
[67] Բարխուդարեան, Ալեքսանեան, էջ 61:
[68] Խուդոյեան, էջ 415:

ճեմարանի, Մոսկուայի կայսերական համալսարանի, Մայր աթոռ Սրբ. Էջմիածնի ճեմարանի, Երեւանի ուսուցչական սեմինարիայի շրջանաւարտներ էին[69]: Ճեմարանն ունէր 6 դասարան, նախակրթական բաժինը բաղկացած էր 3 մասից՝ ստորին, միջին, բարձր: 1913-14 կրթաշրջանում ճեմարանն ունէր 276 աշակերտ[70]: Մինչեւ 1917 ճեմարանը պահպանում է իր միջնակարգ կրթական հաստատութեան կարգավիճակը:

Աստրախանի թեմական դպրոցի ժամանակաւոր կառավարիչ յանձնաժողովի նամակի առաջին էջը՝ ուղղուած Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթէոս Բ.ին՝ Աստրախանի թեմական սեմինարիայի անորոշ կարգավիճակի վերաբերեալ (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 878, թթ. 3-3 շրջ.)

Թեմական կրթական ծրագրեր մշակելու եւ վաւերացնելու, դասագրքեր հրատարակելու գործընթացը մեծ ջանքեր էր պահանջում: Ռուսահայոց թեմերում աստուածաբանական առարկաները դասաւանդւում էին առանց համապատասխան դասագրքերի, ինչն զգալի բարդացնում էր դասապատրաստումը[71]: 1912 Հոկտեմբերի 2–10ը Էջմիածնում ռուսահայոց թեմական առաջնորդների, Սինոդի անդամների մասնակցութեամբ միացեալ խորհրդակցութիւն է տեղի ունենում, որտեղ քննարկւում են նաեւ կրթական մի շարք խնդիրներ, այդ թւում՝ ծրագիր-կանոնադրութիւն կազմելու, պետական դպրոցներում հայոց լեզու եւ կրօն դասաւանդելու, դպրոցական տօների, թեմական տեսուչների եւ այլ խնդիրներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից յետոյ Հայոց Եկեղեցու բարեկարգման այս եւ մնացեալ ծրագրերը ընդհատւում են, իսկ 1917 Փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ լուծարւում են Սինոդը, կոնսիստոր-

[69] «Տեղեկագիր,Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիոյ թեմական դպրանոցի տեսչի վասն 1893-94 ուսումն. տարիոյ», *Արարատ*, ԻԸ:1895, էջ 71:

[70] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2239, թ. 8:

[71] «Կրօնի դասագրքերի հարցը», *Հովիտ*, 11 Մայիսի 1914, էջ 277:

իաները եւ միւս հոգեւոր կառավարութիւնները, որի փոխարէն ձեւաւորւում են Գերագոյն, կենտրոնական, թեմական, գաւառական խորհուրդները[72]:

Այսպիսով, ԺԸ. դարից ԺԹ. դարասկիզբ՝ Ռուսական կայսրութեան ռազմաքաղաքական գոր-ծերում Հայ Եկեղեցին, յատկապէս սկզբնական շրջանում, աջակցութիւն ցուցաբերելով ռուսական իշխանութիւններին, փո-խարէնը ստացել էր պետական աջակցութեան երաշխիք՝ եկեղեցական գործունէութիւն իրակա-նացնելու հարցում: Արեւելեան Հայաստանը նուա-ճելուց յետոյ եկեղեցին ներառուեց վարչական համակարգի մէջ, եւ դարձաւ նոր իրողութեան քաղաքական բաղադրիչ: Ռուսահայոց թեմերի ձեւաւորու-մը նոյնպէս այդ զարգացումների արդիւնքն էր: Աստրախանի, Նոր Նախի-ջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմերի ձեւաւորումով հաստատուեց Մայր աթոռ Սրբ. Էջմիածնի ներկայութիւնը եւ ազդեցութիւնը ռուսական գաղթօճախի վրայ: Եկեղեցական վարչարարութիւնից բացի, հայութեան թուաքանակի աճման պայմաններում, թեմերն իրականացրին կրթամշակութային, ազ-գային ինքնութեան պահպանման կարեւոր առաքելութիւն: Ռուսական կայսրութեան վերաձեւումներն անմիջական ազդեցութիւն ունեցան թեմերի վարչաժողովրդագրական նկարագրի վրայ, իսկ կայսրութեան անկումից յետոյ թեմերը դուրս մղուեցին պետական, հասարակական կեանքից՝ կորց-նելով նախկին ազդեցութիւնը:

THE ASTRAKHAN, NOR NAKHIDJEVAN AND BESARABIA PRELACIES OF THE CATHOLICOSSATE OF ETCHMIADZIN DURING TSARIST RUSSIA (1700s-1917) (SUMMARY)

MARIAM HAKOBYAN
mariam10hakobyan10@gmail.com

The paper focuses on the formation and the religious institutionalisation of the Armenian communities in Astrakhan, Nor Nakhidjrevan and Besarabia of the Catholicosarte of Etchmiadzin, their demographic features, historical trajectory and the shifts in the administrative areas of these prelacies.

The author argues that the prelacies were important communal institutions, which, as the size of the community grew, went beyond ecclesiastical administration by dealing with events and ceremonies which developed national and cultural awareness; they also preserved identity and established schools. Furthermore, the prelacies functioned as a bonding institution between the community members and the fatherland and between the community and the host state.

[72] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2. գ. 457, թ. 52:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱԿԱՕԴԱՅԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ (ՀՕՊ) ԶՕՐՔԵՐԸ 2016-20Ի ՆԵՐԱՌՈՒԹԵԱՆ (Գ. ՄԱՍ)

ՀԱՅԿ ՆԱԶԱՐԵԱՆ
nazaryanhayk8@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Սոյնով շարունակում ենք մեր յօդուածաշարը՝ նուիրուած հայկական ՀՕՊ զօրքերի պատմութեանը[1]: Այստեղ ներկայացնում ենք հայկական ՀՕՊ զօրքերի սպառազինութեան ու ռազմասարքերի համալրման ու արդիականացման գործընթացը 2016 ապրիլեան քառօրեայ ռազմական գործողութիւններից յետոյ եւ հայկական ՀՕՊ զօրքերի մասնակցութիւնը 2020 Յուլիսին Տաւուշում տեղի ունեցած ռազմական գործողութիւններին ու 2020ի Արցախեան 44օրեայ պատերազմին:

Ինչպէս առաջին եւ երկրորդ յօդուածները, այնպէս էլ սոյն յօդուածը գրուած է բացառապէս հաւաստի, բաց եւ հասանելի սկզբնաղբիւրների, ինչպէս նաեւ պատմագիտական ու ռազմագիտական գրականութեան հիման վրայ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՕՊ ԶՕՐՔԵՐԻ ՀԱՄԱԼՐՈՒՄԸ 2016Ի ԱՊՐԻԼԵԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ ՅԵՏՈՅ

2015 Դեկտեմբերի 23ին ՀՀ եւ ՌԴ պաշտպանութեան նախարարներ Սէյրան Օհանեանն ու Սերգէյ Շոյգուն Մոսկուայում ստորագրեցին «ՀՀ եւ ՌԴ միջեւ հաւաքական անվտանգութեան կովկասեան տարածաշրջանում հակաօդային պաշտպանութեան միաւորուած տարածաշրջանային համակարգ ստեղծելու մասին» համաձայնագիրը[2], որը ՀՀ ազգային ժողովի կողմից վաւերացուեց 2016 Յունիսի 30ին[3]: Համաձայնագիրը հնարաւո-

---

[1] Յօդուածաշարի առաջին յօդուածը տե՛ս՝ Հայկ Նազարեան, «Հայկական հակօդային պաշտպանութեան (ՀՕՊ) զօրքերի կազմաւորումը Արցախեան Ա. պատերազմի տարիներին», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս,* 42/2:2022, էջ 57-72, իսկ երկրորդ յօդուածը՝ «Հայկական հակօդային պաշտպանութեան զօրքերի զարգացումը 1994ի մայիսեան զինադադարից մինչեւ 2016ի ապրիլեան ռազմական գործողութիւնները (Բ. մաս)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս,* 43/1:2023, էջ 347-66:

[2] Համաձայնագրի գրոյթը տե՛ս՝ «Հայաստանի իրաւական տեղեկատուական համակարգ» կայքէջում՝ https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=115473 :

[3] Տե՛ս՝ ՀՀ Աժ պաշտօնական կայքէջը՝
http://parliament.am/register.php?AgendaID=420&day=30&month=06&year=2016&lang=#30.06.2016:

րութիւն ընձեռեց Հայաստանին՝ ՌԴից ձեռք բերելու ՀՕՊ նոր սպառազինութիւն եւ ռազմասարքեր:

ՀՀ անկախութեան 25ամեակի առթիւ 2016 Սեպտեմբերի 21ին Երեւանում կայացած զօրահանդէսի[4] ժամանակ առաջին անգամ ցուցադրուեցին ռադիոէլեկտրոնային պայքարի (ՌԷՊ) Ինֆաունա (Инфаунa) եւ Ռ-325ՈՒ (Р-325У) համակարգեր, ինչպէս նաեւ Բուկ-Մ1-2 (Бук-М1-2) զենիթահրթիռային համալիրներ[5]: Սակայն աւելի ուշ յայտնի դարձաւ, որ ցուցադրուած այդ Բուկ-Մ1-2 ԶՀՀները իրականում գտնուում էին ՀՀ տարածքում տեղակայուած ռուսական 102րդ ռազմախարիսխի, այլ ոչ թէ ՀՀ ՀՕՊ զօրքերի հաշուեկշռում[6]:

2016 Փետրուարի 18ին հրապարակուեց զէնքի գնման նպատակով ՌԴի կողմից ՀՀին 200 մլն դոլարի վարկ տրամադրելու մասին համաձայնագրի գրոյթը[7]:

Վարկի շրջանակում 2016 Ապրիլեան ռազմական գործողութիւններից յետոյ հայկական ՀՕՊ զօրքերը համալրուեցին մեծ թուով Իգլա-Ս (Игла-С) եւ Վերբա (Верба) դիւրակիր զենիթահրթիռային համալիրներով (ԴԶՀՀ), որոնց հեռահարութիւնը 0.5-6 կմ է՝ 10-3500 մ. բարձրութեամբ թռչող թիրախների համար[8]: Մասնաւորապէս 2016ին ՌԴն Հայաստանին մատակարարեց Իգլա-Ս ԴԶՀՀի 100 հատ արձակման կայաններ՝ 200 հրթիռներով, իսկ 2017ին՝ անյայտ քանակութեամբ Վերբա ԴԶՀՀներ[9]:

---

[4] Զօրահանդէսի արխիւային տեսաժապաւէնը՝ https://www.youtube.com/watch?v=ouK-7yHluqI (21.09.2016):

[5] Леонид Нерсисян, "Армения получила от России «Искандер»: Азербайджан может забыть про Карабах" (Հայաստանը Ռուսաստանից «Իսկանդէր» հրթիռներ է ստացել. Ադրբեջանը կարող է մոռանալ Ղարաբաղի մասին), *Информационное агентство «REGNUM» («Ռեգնում» տեղեկատուական գործակալութիւն),* 17 Սեպտեմբերի 2016 (https://regnum.ru/news/polit/2180732.html).

[6] Կարէն Յարութիւնեան եւ ուրիշներ, *44 պարտութիւն, 2020ի Արցախեան պատերազմը՝ իրողութիւններ եւ հետեւութիւններ*, Հումանիտար հետազօտութիւնների հայկական կենտրոն, Երեւան, 2025, էջ 41:

[7] Леонид Нерсисян, "Россия вооружает Армению" (Ռուսաստանը զինում է Հայաստանին), *Информационное агентство «REGNUM» («Ռեգնում» տեղեկատուական գործակալութիւն),* 19 Փետրուարի 2016 (https://regnum.ru/news/polit/2082421.html) :

[8] «Հայաստանը «Վերբա» դիւրակիր զենիթային համալիրներ է ձեռք բերել», *Համահայկական ցանց*. https://www.Panarmenian.net/arm/news/237395/ :

[9] Аналитическая записка. Структура закупок вооружений и военной техники Армении (Վերլուծական նշում. Հայաստանի սպառազինութեան եւ ռազմական տեխնիկայի գնումների կառուցուածքը) *Центр анализа мировой торговли*

Ռադիոտեխնիկական հետախուզութեան 1Լ222Մ «Աւտոբազա-Մ» (յետին պլանում) եւ ռադիոէլեկտրոնային պայքարի Ռեպելլենտ-1 համակարգերը (առաջին պլանում) ArmHiTec-2018 ցուցահանդէսում, Երեւան, մարտ 2018

Նոյն վարկի շրջանակներում ՀՀն ՌԴից ձեռք բերեց նաեւ եւ 2018ին Երեւանում բացուած ArmHiTec-2018 պաշտպանական ռազմասարքերի ցուցահանդէսի ժամանակ առաջին անգամ ցուցադրուեցին ռադիոտեխնիկական հետախուզութեան համար նախատեսուած 1Լ222Մ «Աւտոբազա-Մ» (1Л222М «Автобаза-М») եւ ԱԹՍների դէմ պայքարելու համար նախատեսուած Ռեպելլենտ-1 (Репеллент-1) ՌԷՊ համակարգեր[10]:

2017 Հոկտեմբերի 24ին ՀՀի եւ ՌԴի միջեւ ստորագրուեց զէնքի գնման նպատակով նոր՝ 100 մլն դոլարի վարկային համաձայնագիր, որի շրջանակներում գնուած սպառազինութիւնը նախատեսւում էր մատակարարել 2018-22ին[11]:

оружием (Զէնքի համաշխարհային առեւտրի վերլուծութեան կենտրոն), Մոսկուա, 2022, էջ 3 (https://armstrade.org/files/analytics/398.pdf) :

[10] Россия начнет поставки оружия Армении по новому кредиту в 2018 году (Ռուսաստանը նոր վարկի շրջանակներում կը սկսի զէնքի մատակարարումները Հայաստան 2018ին), Блог "BMPD" (Բլոգ "ԲՄՊԴ"), 31 Մարտի 2018 (https://bmpd.livejournal.com/3142288.html).

[11] Նոյն:

2018ին յայտնի դարձաւ, ՀՀի եւ ՌԴի միջեւ սպառազինութեան գնման նպատակով երրորդ՝ վարկային համաձայնագրի կնքման մասին, որի շրջանակում Հայաստանը ստանալու էր եւս 100 մլն դոլարի վարկ[12]:

2017ին Հայաստանը ՌԴին ներկայացրեց ժամանակակից 4 հատ Տոր-Մ2ԿՄ (Тор-М2КМ) ԶՀՀների գնման պատուէր[13]: Սակայն յաջող բանակցութիւնների արդիւնքում 2019ին ՌԴը Հայաստանին մատակարարեց 6 հատ Տոր-Մ2ԿՄ ԶՀՀներ[14]:

Ժամանակակից գործարանային արտադրութեան ԶՀՀների ձեռք բերմանը զուգահեռ Հայաստանը 2019ին Յորդանանից գնեց 35 հատ խորհրդային արտադրութեան Օսա-ԱԿ ԶՀՀների[15]: Սակայն որպէսզի դրանց կիրառումը դառնար արդիւնաւէտ, դրանք վերանորոգւում եւ արդիականացւում էին Հայաստանի ռազմարդիւնաբերական ձեռնարկութիւններում, ինչը լրացուցիչ ծախսեր էր պահանջում:

2019 Դեկտեմբերի 27ին ՀՀ ռազմաքաղաքական ղեկավարութեան ներկայութեամբ Գիւմրիի «Շիրակ» օդանաւակայանում վայրէջք կատարեցին Հայաստանի՝ ՌԴից գնած եւ Իրկուտի օդանաւային գործարանում արտադրուած 4 հատ Սու-30ՍՄ (Су-30СМ) կործանիչները: Յատկանշական է այն փաստը, որ ՀՀն, որպէս ՀԱՊԿի անդամ, կործանիչները ձեռք բերեց ոչ թէ արտահանման համար նախատեսուած գնով, այլ ներռուսաստանեան գնով[16]:

Կործանիչների ձեռք բերումը ուժեղացնում էր ոչ միայն հայկական օդուժը, այլեւ հայկական ՀՕՊը, քանի որ Սու-30ՍՄներն ունէին հզօր ռադ-

---

[12] «Հայաստանը 100 մլն դոլարի ռազմական նոր վարկ կը վերցնի Ռուսաստանից. Նախարար», *Ռազմինֆո* (https://razm.info/128861).12.09.2018:

[13] Аналитическая записка. Структура закупок вооружений и военной техники Армении (Վերլուծական նշում. Հայաստանի սպառազինութեան եւ ռազմական տեխնիկայի գնումների կառուցուածքը), էջ 3 (https://armstrade.org/files/analytics/398.pdf)

[14] *44 պարտութիւն, 2020ի Արցախեան պատերազմը*, էջ 54:

[15] Владимир Лыткин, "Два неудачных пуска ракет армянского ЗРК 9К33М «Оса»", приобретенного в Иордании (Յորդանանից ձեռք բերուած հայկական 9К33М Օսա ԶՀՀից հրթիռների երկու անյաջող արձակում), *Военное обозрение* (*Ռազմական ակնարկ*). 21 Նոյեմբերի 2020, (https://topwar.ru/177322-dva-neudachnyh-puska-raket-armjanskogo-zrk-9k33m-osa-priobretennogo-v-iordanii.html) :

[16] Армения получила четыре истребителя Су-30СМ (Հայաստանը ստացաւ չորս Սու-30ՍՄ կործանիչ), Блог "BMPD" (Բլոգ "ԲՄՊԴ"), 29 Դեկտեմբերի 2019 (https://bmpd.livejournal.com/3889980.html) :

իոտեղորոշիչ կայաններ, որոնք կարողանում էին յայտնաբերել հակառակորդի կործանիչները մինչեւ 140կմ հեռաւորութեան վրայ[17]:

Միաժամանակ Հայաստանի ռազմարդիւնաբերական ձեռնարկութիւնները շարունակում էին մեծ աշխատանք իրականացնել առկայ ՌԷՊ համակարգերի արդիականացման, ինչպէս նաեւ տեղական նմուշների մշակման ու արտադրութեան ուղղութեամբ: Մասնաւորապէս, Երեւանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազօտական ինստիտուտի (ԵՐՄՄԳՀԻ) մասնագէտների կողմից արդիականացուեցին խորհրդային արտադրութեան Ռ-300Բ «Մանդատ» (Р-300Б «Мандат») ՌԷՊ համակարգերը, որոնք ստացան հայկական «Մանուշակ» եւ «Ամպրոպ» անուանումները: Մշակուեցին նաեւ եւ արտադրուեցին ամբողջովին տեղական «Շղարշ» (իրականացնում էր GPS արբանեակային նաւարկումի ազդանշանի ճնշում) եւ «Մշուշ» (խափանում էր հակառակորդի արբանեակային հեռախօսակապը) համակարգերը[18]:

Հայաստանում շարունակուեցին աշխատանքները նաեւ ՀՕՊ ռադիոտեղորոշիչ կայանների արդիականացման, ինչպէս նաեւ տեղական նմուշների մշակման եւ արտադրութեան ուղղութեամբ: Մասնաւորապէս ՌԴում տեղի ունեցած «Բանակ-2019» միջազգային ռազմատեխնիկական ցուցահանդէսի ժամանակ առաջին անգամ ցուցադրուեցին հայկական մշակման եւ արտադրութեան ռադարային կայաններ (մասշտաբային մոդէլների տեսքով): Մասնաւորապէս յաջողուած է համարւում Երեւանի կապի գիտահետազօտական ինստիտուտի (ԵրԿԳԻԻԻ) կողմից մշակուած երկկոորդինատ ՄՋ-25 (MJ-25) ռադիոտեղորոշիչ կայանը: Վերջինս գործում է ինքնավար ռեժիմով (առանց անձնակազմի) օրական 24 ժամ[19]:

---

[17] Леонид Нерсисян, "Что дают Армении российские истребители Су-30СМ и ЗРК «Тор»?" (Ի՞նչ են տալիս Հայաստանին ռուսական Սու-30ՍՄ կործանիչները եւ Տոր ՋՀՀները), *Информационное агентство «REGNUM» («Ռեգնում» տեղեկատուական գործակալութիւն). 28 Դեկտեմբերի 2019.* (https://regnum.ru/news/polit/2820284.html) :

[18] Леонид Нерсисян, "Каковы перспективы военно-промышленного комплекса Армении?" (Ինչպիսին են Հայաստանի ռազմարդիւնաբերական համալիրի հեռանկարները) *Информационное агентство «REGNUM» («Ռեգնում» տեղեկատուական գործակալութիւն), 16 Յունուարի 2019.* (https://regnum.ru/news/polit/2553451.html) :

[19] Леонид Нерсисян, "ВПК Армении продемонстрировал технологический скачок на «Армии-2019»" (Հայաստանի ՌԱՀը ցուցադրեց ռազմասարքերի թռիչք «Բանակ-2019»ում), *Информационное агентство «REGNUM» («Ռեգնում» տեղեկատուական գործակալութիւն), 1 Յուլիսի 2019* (https://regnum.ru/news/it/2657843.html) :

Յատկանշական է, այն փաստը, որ 2020 Յուլիսին Տաւուշի ռազմական գործողութիւնների ժամանակ յաջողութեամբ կիրառուեցին հայկական ձեռնարկութիւնների կողմից արդիականացուած Օսա-ԱԿ (Oca-AK) եւ Օսա-ԱԿՄ (Oca-AKM) ՋՀՀները: Ընդհանուր առմամբ այդ ռազմական գործողութիւնների ընթացքում հայկական ՀՕՊ ստորաբաժանումները խոցեցին ադրբեջանական կողմի 10 հարուածային եւ 3 հետախուզական ԱԹՍներ[20]: Այդ թւում Օսա-ԱԿՄ ՋՀՀով խոցուեց իսրայէլեան արտադրութեան Հերմէս (Hermes) մարտավարական հետախուզական ԱԹՍ[21]:

Միաժամանակ շարունակւում էին քայլեր ձեռնարկել ԼՂՀ օդային սահմանների պաշտպանութիւնն ուժեղացնելու նպատակով: Մասնաւորապէս ԼՂՀում տեղակայուեցին Ս-300ՊՍ (C-300ПС) ՋՀՀների մէկ զօրաբաժին, ինչպէս նաեւ լրացուցիչ Ս-125Մ1 ՋՀՀներ[22]:

ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՌՕՈՒԻ ՀԱՄԱԼՐՈՒՄԸ 2020Ի 44ՕՐԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ԱՌԱՋ

Ադրբեջանի ՋՈւերը 2016 Ապրիլեան ռազմական գործողութիւնների ընթացքում մեծ փորձ կուտակեցին՝ առաջին անգամ միաժամանակ կիրառելով մեծ թուով հարուածային-մահապարտ ԱԹՍներ: Ըստ էութեան ադրբեջանական կողմը հնարաւորութիւն ստացաւ ստուգելու հայկական ՀՕՊ զօրքերի մարտունակութեան եւ պատրաստուածութեան աստիճանը՝ նախապատրաստուելով 2020ի Արցախեան 44օրեայ պատերազմին:

2016-20ին Ադրբեջանը շարունակեց զարգացնել իր օդուժը՝ շեշտը դնելով, յատկապէս, մեծաթիւ ԱԹՍների ձեռքբերման վրայ: Մասնաւորապէս, այս ոլորտում Իսրայէլի հետ գործակցութիւնը չսահմանափակուեց միայն պատրաստի արտադրանքի գնմամբ: 2016ին Բաքուի տարածքում գտնուող Azad Systems ձեռնարկութիւնում սկսուեց իսրայէլեան Aerostar եւ Orbiter-2M ԱԹՍների արտադրութիւնը, իսկ 2017ին մեկնարկեց Orbiter-1K

---

[20] «Հայկական ՋՈւ ստորաբաժանումները 13 ԱԹՍ են խոցել», *Sputnik Արմենիա, 15 Յուլիսի 2020* (https://arm.sputniknews.ru/20200715/haykakan-zinvats-ujern-adrbejanakan-13-ats-en-xosel-23748491.html) :

[21] Hermes ԱԹՍն խոցուել է արդիականացուած «ՕՍԱ-ԱԿՄ» համակարգից. ՊՆն մանրամասներ ներկայացրեց. *Sputnik Արմենիա,* 15 Յուլիսի 2020 (https://arm.sputniknews.ru/20200715/Hermes-ats-xocvele-ardiakanacvac-osa-akm-hamakargic-23735677.html) :

[22] Сергей Линник, "Эксплуатация и совершенствование ЗРК С-125 на постсоветском пространстве" (Ս-125 ՋՀՀի շահագործումը եւ կատարելագործումը յետխորհրդային տարածքում), *Военное обозрение, (Ռազմական ակնարկ),* 19 Ապրիլի 2025 (https://topwar.ru/263119-ekspluatacija-i-sovershenstvovanie-zrk-s-125-na-postsovetskom-prostranstve.html) :

թափառող զինամթերքի (loitering munition) լիցենզաւորուած արտադրութիւնը:

Ստոկհոլմի միջազգային խաղաղութեան հետազօտական ինստիտուտի (SIPRI - Stockholm International Peace Research Institute) մօտաւոր նուազագոյն տուեալներով 2020ի առաջին կէսին Ադրբեջանի ԶՈՒԵրն արդէն ունէին իսրայէլեան Էրոսթար ԱԹՍ - մինչեւ 10 հատ, Օրբիտէր-2Մ ԱԹՍ - առնուազն 40 միաւոր, Օրբիտէր-3 ԱԹՍ - մօտ 10, Hermes-450 ԱԹՍ – մինչեւ 15 հատ, Hermes-900 ԱԹՍ - 2 հատ, Heron-1 ԱԹՍ - 15 հատ, թափառող զինամթերք Օրբիտէր-1Կ - 100 միաւոր, թափառող զինամթերք SkyStriker - մօտ 100 հատ: Ինչպէս նաեւ թուրքական թափառող զինամթերք Kargu-2 - 50 հատ: Ընդհանուր առմամբ, Ադրբեջանն ունէր շուրջ 120 ԱԹՍ եւ աւելի քան 400 թափառող զինամթերք[23]:

Ադրբեջանի առանցքային ձեռքբերումներից էր թուրքական Baykar Makina ընկերութեան կողմից արտադրուող հետախուզական-հարուածային Bayraktar-TB2 ԱԹՍի գնումը: Մասնաւորապէս 2019ին պատուիրուեց եւ 2020ին մատակարարուեց 12 հատ Բայրաքթար-ՏԲ2[24]:

Բայրաքթար-ՏԲ2ն թեւերի տակ գտնուող չորս ամրակների շնորհիւ կարող է միաժամանակ կրել երկուական MAM-L՝ իւրաքանչիւրը 21.5 կգ քաշով, եւ երկուական MAM-C՝ իւրաքանչիւրը 7 կգ քաշով, բարձր ճշգրտութեան զինամթերք, ինչը ինչը թոյլ է տալիս խոցել թիրախները 2ից 8 կմ հեռաւորութեան վրայ: Բայրաքթար-ՏԲ2ի թռիչքի տեւողութիւնը մինչեւ 27 ժամ է, բեռի քաշը՝ մինչեւ 55 կգ, տեսադաշտում հեռաւորութիւնը՝ մինչեւ 150 կմ, առաւելագոյն արագութիւնը՝ մօտ 220 կմ/ժ: Այն յագեցած է Չուային համալիրով, որն ապահովում է վազք, թռիչք, թռիչք եւ վայրէջք ինքնավար ռեժիմով[25]:

2018ին Ադրբեջանում փորձարկւում է իսրայէլեան արտադրութեան Spike-NLOS հակատանկային միջոցների արձակումը ռուսական արտադ-

---

[23] Виктор Мураховский, "Небо Карабаха (Ղարաբաղի երկինքը)", *Информационно-аналитический журнал «Арсенал Отечества»* («Հայրենիքի զինանոց» տեղեկատուական եւ վերլուծական հանդէս), 18 Յունուարի 2021 (https://arsenal-otechestva.ru/new/1385-nebo-karabakha) :

[24] Аналитическая записка. Турция стала мировым лидером по экспорту средневысотных и высотных БЛА большой продолжительности полета (Վերլուծական նշում. Թուրքիան դարձել է միջին եւ մեծ բարձրութիւնների վրայ երկարատեւ թռչող ԱԹՍների արտահանման համաշխարհային առաջատարը), *Центр анализа мировой торговли оружием* (Զէնքի համաշխարհային առեւտրի վերլուծութեան կենտրոն), Մոսկուա, 2023, էջ 7. (https://armstrade.org/files/analytics/609.pdf) :

[25] Նոյն, էջ 9:

րութեան ՄԻ-17 (Ми-17) ուղղաթիռներից, իսկ առաջին անգամ խոցման այդ միջոցները հայկական ՋՈՒԵրի դէմ կիրառուում են 2020ին Տաւուշում՝ յուլիսեան ռազմական գործողութիւնների ժամանակ[26]:

2018ին Ադրբեջանը ձեռք է բերում նաեւ թուրքական արտադրութեան մեծ հեռահարութեան ՍՕՄ Բ1 (SOM-B1) թեւաւոր հրթիռներ, որոնք կարող են իրենց թեւերի տակ կրել եւ արձակել ինչպէս կործանիչներն ու ռմբակոծիչները, այնպէս էլ ծանր ԱԹՍները, ինչպես նաև իսրայելական արտադրութեան ԼՕՌԱ (LORA) օպերատիւ-մարտավարական հրթիռային համալիրներ[27]:

Բացի այդ, Ադրբեջանում խորհրդային արտադրութեան մօտ 60 Ան-2 ինքնաթիռներ վերափոխուեցին որպէս հեռակառավարուող սարքերի եւ կենտրոնացուեցին Ելախի ռազմական օդանաւակայանում[28]:

ԱԹՍների, թափառող զինամթերքի եւ գերշճգրիտ հրթիռների ձեռք բերմանը զուգահեռ Ադրբեջանը լուրջ աշխատանք տարաւ նաեւ ժամանակակից ուսումնամարտական ինքնաթիռների եւ կործանիչների ձեռք բերման ուղղութեամբ: Մասնաւորապէս 2018-19ին Պակիստանը Ադրբեջանին մատակարարեց 10 հատ MFI-395 Super Mushak ուսումնական ինքնաթիռներ[29]:

Աւելի նշանակալից իրադարձութիւն էր 2020 Փետրուարին ձեռք բերուած պայմանաւորուածութիւնը, ըստ որի Ադրբեջանը գնելու էր իտալական յայտնի Leonardo ընկերութեան կողմից արտադրուող M-346 Master *ռէակտիւ* ուսումնամարտական ինքնաթիռներ: Դեռեւս 2017 Մայիսին այս ինքնաթիռը Ադրբեջանի ՌՕՈՒԻ ռազմախարիսխներից մէկում ներկայացուել էր Ադրբեջանի ՋՈՒԵրի եւ պաշտպանութեան նախարարութեան ղեկավարութեանը[30]: Սակայն մատակարարումների վերաբերեալ յետագայում հաւաստի տեղեկատուութիւն այդպէս էլ չտարածուեց:

Միաժամանակ, Ադրբեջանը բանակցութիւններ սկսեց Պակիստանի հետ՝ պակիստանաչինական համատեղ արտադրութեան նորագոյն JF-17

---

[26] Արծրուն Յովհաննիսեան, «*Ռազմարուեստ. հտր. 1. օդային գերակայութիւն*», հեղինակային հրատ., Երեւան, 2021, էջ 414:

[27] Аналитическая записка. Основные поставщики вооружений Азербайджану в 2013 - 2020 гг.. (Վերլուծական նշում. Ադրբեջանին սպառազինութեան հիմնական մատակարարները 2013-20ին), *Центр анализа мировой торговли оружием* (Զէնքի համաշխարհային առեւտրի վերլուծութեան կենտրոն), Մոսկուա, 2022, էջ 2, 5 (https://armstrade.org/files/analytics/602.pdf) :

[28] Мураховский (https://arsenal-otechestva.ru/new/1385-nebo-karabakha) :

[29] Նոյն, էջ 10:

[30] Նոյն, էջ 11-12:

Thunder կործանիչներ գնելու հարցի շուրջ[31]: Սակայն գործարքը գործնական փուլ մտաւ աւելի ուշ՝ 2020ի 44օրեայ պատերազմից յետոյ:

2020 Յուլիսին, Տաւուշում տեղի ունեցած մարտերց յետոյ, Ադրբեջանի տարբեր վայրերում, այդ թւում Նախիջեւանում, մեկնարկեցին երկու շաբաթ տեւողութեամբ ադրբեջանա-թուրքական զօրավարժութիւններ: Դրանց մասնակցելու նպատակով Ադրբեջան տեղափոխուեց մեծ քանակութեամբ թուրքական զինուորական անձնակազմ, ինչպէս նաեւ սպառազինութիւն եւ ռազմական տեխնիկա, այդ թւում՝ F-16 կործանիչներ: Զօրավարժութիւնների աւարտից յետոյ, սակայն, կործանիչները չվերադարձան Թուրքիա, այլ մնացին Ադրբեջանում եւ կիրառուեցին 44օրեայ պատերազմում[32]:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՕՊ ՁՕՐՔԵՐԸ 2020Ի 44ՕՐԵԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ

Ինչպէս Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան արդէն նախկին արտաքին գործերի նախարար Մոհամմադ Ջաւադ Զարիֆն է իր յուշագրութեան մէջ գրում. «*Այս պատերազմը քննութեան արժանի դէպք է թէ՛ պատերազմի բնոյթով, թէ՛ ռազմասարքերով, թէ՛ դերակատարների քանակով, եւ թէ՛ վերջնական արդիւնքով*»[33]: Ըստ էութեան նոր պատերազմին կողմերը պատրաստուեցին շուրջ 25 տարի: Սակայն ինչպէս ժամանակը ցոյց տուեց, իրականում 2020ի դրութեամբ պատերազմին պատրաստ էր միայն մէկ կողմը՝ Ադրբեջանը:

1994 Մայիսի 12ի հրադադարի համաձայնագրից յետոյ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան (Արցախի Հանրապետութեան) սահմաններ ի ընդհանուր երկարութիւնը կազմում էր 448 կմ, որից Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան հետ սահմանը՝ 98 կմ (Արաքս գետով), իսկ Ադրբեջանի հետ շփման գիծը 230 կմ[34]: Աշխարհագրական դիրքը եւ տեղանքը բարենպաստ էր պաշտպանական գիծը պաշտպանելու համար, քանզի հայկական յենակէտերն ադրբեջանական դիրքերի նկատմամբ հիմնականում գերիշխում էին՝ ունենալով աւելի մեծ յարաբերական բարձրութիւն, ինչը դժուարացնում էր ադրբեջանական կողմի լայնածաւալ յարձակման

---

[31] Նոյն, էջ 11:

[32] Vicken Cheterian, "Technological determinism or strategic advantage? Comparing the two Karabakh Wars between Armenia and Azerbaijan," *Journal of Strategic Studies,* № 47(1):2022, էջ 16, DOI: 10.1080/01402390.2022.2127093 :

[33] Գ. Իսկանդարեան եւ ուրիշներ, *Հարաւկովկասեան տարածաշրջանում ուժային յարաբերակցութեան փոխակերպումը եւ Արցախեան 2020թ. պատերազմը*, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2024, էջ 9:

[34] Համիկ Սայադեան, *Հայաստանի ռազմական աշխարհագրութիւն*, հեղ. հրատ., Երեւան, 2020, էջ 140-45:

վերսկսման հնարաւորութիւնը: Այդ իսկ պատճառով հակառակորդը հաշուի առնելով 2016ի Ապրիլեան ռազմագործողութիւններում հարուածային-մահապարտ ԱԹՍների, թափառող զինամթերքի ու տարբեր տեսակի գերճշգրիտ հրթիռների կիրառման յաջողուած փորձը 44օրեայ պատերազմում շեշտը դրեց հենց օդային յարձակման միջոցների (ՕՀՄ) զանգուածային կիրառման վրայ:

2020 Սեպտեմբերի 27ի լուսադէմին սկսուեց Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի ԶՈւերի կողմից համատեղ մշակուած «Երկաթէ բռունցք» ռազմագործողութիւնը: Վերջինիս մշակմանն ու իրականացմանը ներգրաւուած էին թուրքական ԶՈՒերի շուրջ 600 շտաբային սպաներ[35]:

Սեպտեմբերի 27ի դրութեամբ ԼՂՀում տեղակայուած հայկական ՀՕՊը բաղկացած էր 24 հատ Օսա-ԱԿ/ԱԿՄ, 6 հատ Տոր-Մ2ԿՄ, 3 զօրաբաժին Կուբ (Куб), 1 զօրաբաժին Ս-300ՊՍ, 1 զօրաբաժին Ս-125Մ1, 2 զօրաբաժին Կրուգ (Круг) ԶՀՀներից, սակայն Կրուգ համակարգերը դեռեւս միքանի տարի առաջ դուրս էին բերուել շահագործումից եւ օգտագործւում էին որպէս կեղծ թիրախներ[36]:

Հակառակորդը «Երկաթէ բռունցք» ռազմագործողութեան շրջանակում նախապէս պատասխանատուութեան նշանակուած գօտիներում առաքելութիւններ կատարելու համար ստեղծել էր մարտավարական ԱԹՍներից կազմուած 10ից 12 խմբեր, որոնք տեղաշարժւում էին շփման գծից 50 կիլոմետր հեռաւորութեան վրայ եւ մարտական գործողութիւնների մէջ մտնում անմիջապէս ցամաքային յարձակումներից առաջ: Մէկական ԱԹՍ ապահովում էր իրավիճակի ընդհանուր իրազեկումը եւ խմբի վերահսկողութիւնը՝ գործելով մեծ բարձրութիւնների վրայ (8-9 կիլոմետր), իսկ հետախուզական եւ հարուածային սարքերը գործում էին 6-7 կիլոմետր բարձրութիւնների վրայ: Թափառող զինամթերքը գործում էր ցածր եւ չափազանց ցածր բարձրութիւնների վրայ[37]: Պատերազմի ողջ ընթացքում ադրբեջանաթուրքական ուժերը կիրառել են միքանի հազար ԱԹՍներ եւ այլ ՕՀՄներ, իսկ միայն պատերազմի առաջին օրը, օդային հարուածի առաջին եւ երկրորդ ալիքների ընթացքում՝ մօտ 1000 միաւոր ԱԹՍներ եւ այլ ՕՀՄներ[38]:

---

[35] Cheterian, էջ 16:

[36] Подавление армянской противовоздушной обороны в Нагорном Карабахе в 2020 году (Հայկական ՀՕՊի ճնշումը Լեռնային Ղարաբաղում 2020ին), Блог "BMPD" (Բլոգ "ԲՄՊԴ"), 2 Նոյեմբերի 2021 (https://bmpd.livejournal.com/4423495.html) :

[37] Мураховский, (https://arsenal-otechestva.ru/new/1385-nebo-karabakha).

[38] Յովհաննիսեան, էջ 452-53:

Միաժամանակ նաեւ ադրբեջանական կողմը գործի էր դրել իր տիեզերական հետախուզութեան հնարաւորութիւնները: Մասնաւորապէս, Ադրբեջանի արբանեակային օպերատոր «Ազերկոսմոս» գործակալութեանը պատկանող արբանեակների խմբաւորումը, որը ներառում էր ոչ միայն հեռահաղորդակցութիւն ապահովող Azerspace-1 եւ Azerspace-2 արբանեակները, այլեւ ֆրանսական Airbus Defence and Space ընկերութեան արտադրութեան Azersky/Spot-6 հետախուզական արբանեակը, որը պաշտօնապէս օգտագործւում էր Ադրբեջանի պետական սահմանապահ ծառայութեան կարիքների համար[39]:

Յարձակման առաջին փուլում Ադրբեջանի կողմից խորհրդային արտադրութեան Ան-2 ինքնաթիռները աշխուժօրէն օգտագործուեցին որպէս խայծ (կեղծ թիրախների ձեւով)՝ հայկական ՀՕՊի զբաղեցրած դիրքերը բացայայտելու համար: Մասնաւորապէս, այդ ինքնաթիռները բարձուած էին պայթուցիկով, իսկ դրանց օդաչուները ուղղութիւն վերցնելով դէպի հայկական ՀՕՊ դիրքերը՝ դուրս էին թռչում ինքնաթիռներից[40]:

Շնորհիւ յարձակողական եւ հետախուզական ԱՌՍների, ինչպէս նաեւ թափառող զինամթերքի եւ հեռահար հրթիռահրետանային համակարգերի զանգուածային կիրառման, պատերազմի առաջին իսկ ժամերին ադրբեջանական բանակը յաջողութեամբ ճնշեց հայկական ՀՕՊը: Քանզի քանակապէս փոքր եւ հիմնականում հնամաշ հայկական ՀՕՊ միջոցները ի վիճակի չէին դիմակայելու գերճշգրիտ միջոցների զանգուածային կիրառմամբ նման մասշտաբի օդային յարձակման: Մասնաւորապէս Արցախի Հանրապետութեան անվտանգութեան խորհրդի նախկին քարտուղար, պաշտպանութեան բանակի նախկին հրամանատար, զօրավար Լէյտենանտ Սամուէլ Բաբայեանը հարցազրոյցներից մէկում նշել է, որ պատերազմի սկսուելուց 15-20 րոպէների ընթացքում հայկական կողմը կորցրել է Արցախում տեղակայուած ՀՕՊ միջոցների 50 տոկոսը, այդ թւում S-300 զենիթահրթիռային համալիրը, 10 միաւոր Օսա-ԱԿ եւ այլ ՀՕՊ հա-

---

[39] Владимир Гундаров, "ОРУЖИЕ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ: ПРАВДА И ВЫМЫСЛЫ. Роль беспилотников и средств радиоэлектронной борьбы в вооруженном противостоянии" (Ղարաբաղեան պատերազմի զէնքերը. ճշմարտութիւն եւ յօրինուածք: Անօդաչուների եւ ռադիոէլեկտրոնային պայքարի միջոցների դերը զինուած դիմակայութիւնում), *Армейский стандарт* (*Բանակային չափանիշ*), 13 Յունուարի 2021 (https://armystandard.ru/news/2021112934-zRpNy.html) :

[40] Արծրուն Յովհաննիսեան, *Բարդակազմ/բազմաշերտ պատերազմի տեսութիւն. վեցերրորդ սերնդի պատերազմի համառօտագիր*, Հեղինակային հրատ., Երեւան, 2025, էջ 43:

մակարգեր[41], իսկ ըստ ռուսաստանեան «Ռազմավարութիւնների եւ տեխնոլոգիաների վերլուծութեան կենտրոն»ի տուեալների այդ թիւը հասնում էր 60 տոկոսի[42]:

Յարձակման առաջին օրը ադրբեջանական կողմի հարուածների թիրախում են յայտնվում նաեւ Ստեփանակերտի օդանաւակայանում տեղակայուած հայկական ՀՕՊ միջոցները, բացառութեամբ Տոր-Մ2ԿՄ ԶՀԿԵրից, որոնք նոր էին բերուել ԼՂՀ եւ գտնւում էին օդանաւակայանի պահեստներում[43]: Պատերազմի ժամանակ Տոր-Մ2ԿՄ ԶՀՀի մարտկոցի հրամանատար, մայոր Արամօ Եգանեանը իր հարցազրոյցում նշում է, որ Տոր-Մ2ԿՄ ԶՀՀներով համալրուած զօրաբաժինը նոր կազմաւորուած ստորաբաժանում էր, եւ Ադրբեջանը բաւարար հետախուզական տուեալներ չունէր թէ զօրաբաժնի սպառազինութիւնը որտեղ է տեղակայուած, իսկ ՀՕՊ մնացած բոլոր զօարաբաժիններն առաջին իսկ վայրկեանից խոցման են ենթարկուել[44]:

Ստեղծուած իրավիճակում հակառակորդի օդային յարձակման միջոցների, այդ թւում ԱՌՍների դէմ պայքարի ամենարդիւնաւէտ միջոցները դարձան սահմանափակ թուով Տոր-Մ2ԿՄները: Վերջիններս, սակայն, կենտրոնացուած օդային մարտական հրամանատարութեան բացակայութեան պատճառով ստիպուած էին գործել ինքնուրոյն՝ փոքր ստորաբաժանումներով (մարտկոցներով): ՌԷՊ համակարգերի հետ փոխգործակցութեան շնորհիւ՝ Տոր-Մ2ԿՄ ԶՀՀները զգալի արդիւնքներ գրանցեցին: Մասնաւորապէս Տոր-Մ2ԿՄ զենիթահրթիռային համակարգերի անձնակազմերը ռազմական գործողութիւնների ընթացքում խոցել են աւելի քան 60 օդային թիրախ, այդ թւում Բայրաքթար ՏԲ2 ԱՌՍներ[45]: Տոր-Մ2ԿՄերի 9Մ331 զենիթային կառավարուող հրթիռների առաւելագոյն հեռահարութիւնը, սակայն, ընդամէնը 15 կմ էր, հետեւաբար այդ համակարգերը նոյնպէս զերծ չմնացին կորուստներից: Մասնաւորապէս 6 հատ Տոր-Մ2ԿՄ ԶՀՀներից 4ը հակառակորդի կողմից խոցուեցին, իսկ այդ կորուստները համալրելու նպատակով հայկական կողմը շտապ կարգով

---

[41] Թաթուլ Յակոբեան, *Կանաչ ու սեւ: Արցախեան օրագիր. 2020ի հայկական աղէտը*, Լուսակն, Երեւան, 2021, էջ 472:

[42] Буря на Кавказе (Փոթորիկ Կովկասում), Под ред. (խմբ.), Р. Н. Пухова, Մոսկուա. *Ռազմավարութիւնների եւ տեխնոլոգիաների վերլուծութեան կենտրոն,* 2021, էջ 48.

[43] *44 պարտութիւն, 2020ի Արցախեան պատերազմը*, էջ 60:

[44] Հայկ Ղազարեան, «2020ի պատերազմում իմ հաշուարկը երկու ինքնաթիռ է խոցել. ՀՕՊ սպա», *Սիվիլնէթ*. 18 Ապրիլի 2025 (https://www.civilnet.am/news/945656/) :

[45] Мураховский, https://arsenal-otechestva.ru/new/1385-nebo-karabakha :

ՌԴից գնեց աւելի հին նմուշի 4 հատ Top-M1 ԶՀՀներ[46]: Սակայն միայն Արցախի տարածքի ՀՕՊ կարիքները բաւարարելու համար անհրաժեշտ էին առնուազն 18 հատ Տոր ԶՀՀներ[47]:

Ադրբեջանական օդուժը, Արցախում տեղակայուած հայկական ՀՕՊ միջոցների հիմնական մասը շարքից հանելուց յետոյ, սկսեց օդային հարուածներ հասցնել նաեւ ՀՀ սահմաններում տեղակայուած ռազմական թիրախներին, այդ թւում զօրամասերին եւ ՀՕՊ դիրքերին: Մասնաւորապէս 2020 Սեպտեմբերի 29ին Դալիար օդանաւակայանից օդ բարձրացած ադրբեջանական ՌՕՈՒԻ Սու-25 (Су-25) գրոհային ինքնաթիռը եւ Բայրաքթար ՏԲ2 ԱԹՍները ռմբահրթիռային հարուածներ են հասցնում ՀՀ Գեղարքունիքի մարզում տեղակայուած ՀՀ ՋՈՒ ստորաբաժանումներին: Այդ հարուածների ժամանակ օդային աջակցութիւնը ապահովում էին 60կմ խորութեան վրայ գործող թուրքական ՌՕՈՒԻ Ֆ-16 բազմանպատակ կործանիչները, որոնք օդ էին բարձրացել Ադրբեջանի Գեանջայի օդանաւակայանից[48]: Միաժամանակ հայ-թուրքական սահմանի երկայնքով գործող թուրքական ՌՕՈՒԻ Ե7-S (E7-T) վաղ նախազգուշացման եւ կառավարման ինքնաթիռը ապահովում էր ընդհանուր պատկերը իրական ժամանակում[49]: Այդ օրուայ հակառակորդի օդային յարձակման ընթացքում կործանուեց հայկական ՌՕՈՒԻ ՍՈՒ-25 գրոհային ինքնաթիռներից մէկը, իսկ օդաչուն՝ սպայ Վալերի Դանելինը զոհուեց: Ըստ հայկական կողմի, այն խոցուել էր թուրքական Ֆ-16 կործանիչից արձակուած «օդ-օդ» դասի հրթիռով[50], մէկ այլ վարկածի համաձայն ՍՈՒ-25ը բախուել էր լեռան լանջին՝ չափազանց ցածր բարձրութիւնների վրայ թռիչքի ժամանակ[51]:

Անդրադառնալով պատերազմի ժամանակ հայկական օդուժին, նշենք, որ ռուսաստանեան «Ռազմավարութիւնների եւ տեխնոլոգիաների վերլուծութեան կենտրոն»ի տուեալների համաձայն, հայկական ՀՕՊի եւ ՌՕՈՒԻ միջեւ թոյլ համակարգուած գործողութիւնների արդիւնքում հայկական ՀՕՊ զօրքերի կրակից խոցուել է հայկական ՌՕՈՒԻ չորս Սու-25 գրոհային ինքնաթիռ եւ մէկ Մի-8 (Ми-8) ուղղաթիռ[52]:

---

[46] Буря на Кавказе, էջ 67:

[47] *44 պարտութիւն, 2020ի Արցախեան պատերազմը*, էջ 42:

[48] *Օր օրի, ժամ առ ժամ. արցախեան իրադարձութիւնների ժամանակագրութիւն (1988 - 2022)*, հաւաքեց եւ կազմեց Արիս Արսէնին, «Էդիտ պրինտ», Երեւան, 2022, էջ 184:

[49] Буря на Кавказе, էջ 52:

[50] *Օր օրի, ժամ առ ժամ*, էջ 184:

[51] Буря на Кавказе, էջ 49:

[52] Նոյն, էջ 68:

Ադրբեջանական կողմը, աստիճանաբար, սկսեց շարքից հանել նաեւ ՀՀ սահմանամերձ գօտիներում տեղակայուած հայկական ՀՕՊ միջոցները: Ադրբեջանական ՌՕՈՒի համար յատկապէս մեծ վտանգ էին ներկայացնում հայկական ՀՕՊ զօրքերի մեծ հեռահարութեան Ս-300ՊՍ ՋՀՀները: Հետեւաբար ադրբեջանական կողմի համար առաջնային դարձաւ այդ համակարգերի չէզոքացումը: Արդիւնքում յաջողուեց խոցել հայկական կողմի միքանի Ս-300ՊՍ ՋՀՀներ, ինչպէս նաեւ ՍՏ-68Ու/ՈՒՄ (СТ-68У/УМ) ռադիոտեղորոշիչ կայաններ ՀՀ Սիւնիքի մարզում[53]: Յատկանշական է, որ դրանք խոցելու համար ադրբեջանական կողմը օգտագործեց իսրայէլեան Harop մահապարտ ԱԹՍներ[54]:

Հայկական ՀՕՊի մեծաթիւ կորուստները լրացնելու նպատակով որոշում է կայացւում Հայաստանում գտնուող ռուսական 102րդ ռազմախարիսխի հաշուեկշռում գտնուող 6 հատ Բուկ-Մ1-2 ՋՀՀները հայկական կողմին փոխանցելու մասին: Սակայն, ըստ Բաբայեանի, այդ 6 ՋՀՀերից միայն մէկն էր գործում, իսկ մնացած հինգի համար սպասում էին Ռուսաստանից նորոգման անձնակազմի ժամանմանը: Արդիւնքում, հնարաւոր չեղաւ Բուկ-Մ1-2 ՋՀՀերի կիրառումը պատերազմում[55]:

2020 Նոյեմբերի սկզբից մարտական հերթապահութեան են դրւում հայկական ՌՕՈՒի ՍՈՒ-30ՍՄ կործանիչները, ինչի արդիւնքում ըստ ՀՀ պաշտպանութեան նախկին նախարար Դաւիթ Տոնոյեանի «*մեզ այդքան* «անյարմարութիւն» պատճառած Ադրբեջանում գտնուող Ֆ-16երը սկսեցին աւելի «զուսպ» վարքագիծ դրսեւորել»[56]:

Փոխարէնը յաջողութեամբ կիրառուեց Պոլէ-21Է (Поле-21Э) ՌԷՊ համակարգը, որը Հայաստանը ՌԴից ստացաւ պատերազմի ընթացքում[57]: Այդ համակարգը գործում է մինչեւ 150 կմ հեռաւորութեան վրայ եւ ծածկում ընդհանուր առմամբ 22,500 քառակուսի կիլոմետր տարածք, ինչը գրեթէ կրկնակի մեծ էր Արցախի Հանրապետութեան տարածքից (ռազմական գործողութիւնների սկսուելուց առաջ կազմում էր՝ 11,400 քառակուսի կիլոմետր)[58]: Պոլէ-21Է համակարգի կիրառման արդիւնքում Ադրբեջա-

---

[53] Поражение зенитной ракетной системы С-300ПС вооруженных сил Армении (Հայաստանի զինուած ուժերի Ս-300ՊՍ զենիթահրթիռային համալիրների խոցումը), Блог "BMPD" (Բլոգ "ԲՄՊԴ"), 11 Հոկտեմբերի 2020 (https://bmpd.livejournal.com/4161634.html) :

[54] *44 պարտութիւն, 2020-ի Արցախեան պատերազմը*, էջ 59-60:

[55] Буря на Кавказе, էջ 66:

[56] Արա Թադեւոսեան, *Դաւիթ Տոնոյեան. բանակը, քաղաքականութիւնն ու պատերազմը*, ՄեդիաՄաքս Երեւան, 2025, էջ 36:

[57] *44 պարտութիւն, 2020-ի Արցախեան պատերազմը*, էջ 54:

[58] Гундаров, *https://armystandard.ru/news/2021112934-zRpNy.html :*

նի ՌՕՈՒի մարտավարական օդանաւերի թռիչքների յաճախականութիւնը կրճատուեց մօտ 1.5 անգամ, իսկ ԱԹՍների եւ թափառող զինամթերքի մարտական թռիչքների յաճախականութիւնը՝ 2 անգամ: Աւելին, ԱԹՍները սկսեցին թռիչքները իրականացնել շփման գծից 10-25 կմ աւելի խորը դէպի ադրբեջանական տարածք ընկած հատուածներում[59]:

Հայկական կողմը պատերազմի ընթացքում կիրառել է նաեւ պատերազմից առաջ Ռուսաստանից ձեռք բերուած Ռեպելլենտ-1 ՌԷՊ համակարգը[60]: Պատերազմում յաջողութեամբ կիրառուել է նաեւ հայկական արտադրութեան ՄՋ-25 ռադիոտեղորոշիչ կայանը[61]:

Ընդհանուր առմամբ, պատերազմի ողջ ընթացքում հայկական ՀՕՊ զօրքերը խոցել են մօտ 300 օդային թիրախ[62]: Միայն Լեռնային Ղարաբաղի երկնքում հայկական ՀՕՊ զօրքերը խոցել են ընդամէնը 180 օդային թիրախ, այդ թւում առնուազն մէկ Մի-8 ուղղաթիռ (պատերազմի առաջին օրը), առնուազն երկու Սու-25 գրոհային ինքնաթիռ (Հոկտեմբերի 4ին, որը ադրբեջանական կողմը հաստատել է եւ Հոկտեմբերի 17ին, որը ադրբեջանական կողմը չի հաստատել), 7 թուրքական Բայրաքթար ՏԲ2 հետախուզահարուածային ԱԹՍներ[63]: Համաձայն պաշտօնական տեղեկագրերի, հայկական ՀՕՊը խոցել է 19 ինքնաթիռ, 7 միաւոր ուղղաթիռ եւ 259 ԱԹՍ: Ամենաշատ ԱԹՍ՝ 82 միաւոր, խոցուել են Տոր ՋՀՀներով, 70 միաւոր՝ Օսա-ԱԿՄերով, 18 միաւոր՝ Ս-300երով[64]: Եւս 15 ԱԹՍ խոցել են Ս-125 ՋՀՀները[65]:

Հակառակորդի խոցուած 19 ինքնաթիռներից, սակայն, առնուազն երկուսն են եղել Սու-25 գրոհային ինքնաթիռներ, որոնք խոցուել են Եգանեանի հրամանատարութեամբ գործած Տոր ՋՀՀների մարտկոցի կողմից[66], իսկ առնուազն 11ը եղել են հեռակառավարուող սարքերի վերածուած Ան-2 ինքնաթիռներ[67]:

---

[59] Мураховский, https://arsenal-otechestva.ru/new/1385-nebo-karabakha :

[60] Гундаров, *https://armystandard.ru/news/2021112934-zRpNy.html :*

[61] Буря на Кавказе, էջ 69.

[62] Հակաօդային պաշտպանութիւնը 44օրեայ պատերազմի ընթացքում. *ՀԻՆՈՒԺ MEDIA*. 24 Ապրիլի 2021 (https://www.youtube.com/watch?v=96e0iMYhL50) :

[63] Буря на Кавказ, էջ 49, 50, 68, 80:

[64] Յովհաննիսեան, *Ռազմարուեստ. հատոր 1,օդային գերակայութիւն*, էջ 453:

[65] *Հակաօդային պաշտպանութիւնը 44օրեայ* պատերազմի ընթացքում, https://www.youtube.com/watch?v=96e0iMYhL50 :

[66] Հայկ Ղազարեան (https://www.civilnet.am/news/945656/2020-) :

[67] Jakub Janovsky, Dan, Stijn Mitzer, Joost Oliemans and Kemal, "The Fight For Nagorno-Karabakh: Documenting Losses On The Sides Of Armenia And Azerbaijan," *Dutch defence analysis website Oryx* (https://www.oryxspioenkop.com/2020/09/the-fight-for-nagorno-karabakh.html) :

Պատերազմի 44 օրերի ընթացքում ադրբեջանական կողմը ընդհանուր առմամբ կատարել է մարտական ինքնաթիռների (կործանիչ եւ գրոհիչ) շուրջ 1000, ԱԹՍների՝ 3000 եւ ուղղաթիռների՝ 700 մարտական թռիչք, ինչպէս նաեւ ռազմատրանսպորտային ինքնաթիռների 300 թռիչք[68]: Երբ այս թուերը համեմատում ենք հայկական ՀՕՊի կողմից խոցուած թիրախների թուերի հետ, ապա ակնյայտ երեւում է, որ ադրբեջանական կողմը ունեցել է բացայայտ օդային գերակայութիւն, ինչին հայկական ՀՕՊը իր քանակապէս փոքրաթիւ եւ մեծամասամբ հնամաշ յայտնաբերման եւ խոցման միջոցներով գործնականում ոչինչ չէր կարող հակադրել:

Արդիւնքում հայկական կողմն ունեցաւ ՀՕՊ միջոցների մեծաթիւ կորուստներ: Մասնաւորապէս, միայն ռազմական վերլուծութիւնների հոլանտական Oryx կայքէջի տուեալների համաձայն խոցուել են հայկական կողմի 34 ԶՀՀներ, եւս 5 ԶՀՀներ ադրբեջանական կողմը վերցրել է որպէս ռազմաւար, խոցուել են 14 ռադիոտեղորոշիչ կայաններ, եւս 4 ռադիոտեղորոշիչ կայաններ ադրբեջանական կողմը վերցրել է որպէս ռազմաւար, ինչպէս նաեւ խոցուել են 3 ՌԷՊ միջոցներ[69]:

Յատկանշական է նաեւ այն փաստը, որ խոցուած հայկական ՀՕՊ եւ ՌԷՊ միջոցներից առնուազն 26ը խոցուել են Բայրաքթար ՏԲ2 ԱԹՍների կողմից, իսկ առնուազն 18ը՝ ճախրող զինամթերքով[70]: Բայրաքթար ՏԲ2 ԱԹՍի հիմնական առաւելութիւնը նրա տեսողական հետախուզութեան հեռաւորութիւնն է, որը զգալիօրէն գերազանցում է հայկական ՀՕՊ փոքր հեռահարութեան (Օսա-ԱԿ, Տոր) եւ նոյնիսկ միջին հեռահարութեան (Բուկ) համակարգերի հեռաւորութեանը՝ շնորհիւ քանատական արտադրութեան CMX-15D տեսողաէլեկտրոնային կայանի[71]:

Ընդհանրապէս պատերազմում, լինի օդում թէ ցամաքում, «հայկական ուժերի պարտութեան հիմնական պատճառը ռազմական դոկտրինում խոշոր նորարարութիւն իրականացնելու եւ պատերազմի փոխուած բնոյթին ադապտացուելու հարցում նրանց ձախողումն էր: Խորհրդային ժառանգած օպերացիոն (ռազմագործողութիւնների – Հ.Ն.) հայեցակարգերը

---

[68] *Հակաօդային պաշտպանութիւնը 44օրեայ* պատերազմի ընթացքում, https://www.youtube.com/watch?v=96e0iMYhL50 :

[69] Janovsky, Stijn, Mitzer, Oliemans and Kemal:

[70] *Կոտրուած վահան. արցախեան 44-օրեայ պատերազմի բազմաշերտ վերլուծութիւն*, խմբ.՝ Վիգէն Չոլթըրեան, թրգմ. անգլերենէից՝ Սասուն Խաչատրեան, Newmag հրատ., Երեւան, 2025, էջ 33:

[71] Беспилотник Байрактар ТБ2 – удар с небес. (Անօդաչու Բայրաքթար ՏԲ2 –հարուած երկնքից) *Книга войны. Обзоры оружия и военной техники (Պատերազմի գիրք: Զէնքի եւ ռազմական տեխնիկայի ակնարկներ)*, Անթուակիր (*https://warbook.club/voennaya-tehnika/samolety/bayraktar-tb2/*) :

թոյլ չտուեցին հայկական ուժերին վարել մանեւրային գործողութիւններ բուն պատերազմի ժամանակ»[72]: Այս առումով թերեւս դիպուկ է ասուածը. «Փաստացի 20րդ դարի բանակը կռւում էր 21րդ դարի բանակի դէմ»[73]:

2020 Նոյեմբերի 9ին, ռուսական կողմի միջնորդութեամբ համաձայնեցուեց եւ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ Նիկոլ Փաշինեանի, Ադրբեջանի Հանրապետութեան նախագահ Իլհամ Ալիեւի եւ Ռուսաստանի Դաշնութեան նախագահ Վլադիմիր Պուտինի կողմից ստորագրուեց համատեղ յայտարարութեան գրոյթը՝ Նոյեմբերի 10ի ժամը 00:00ից հրադադար հաստատելու մասին[74]: Նոյեմբերի 11ից ռուսական խաղաղապահ զօրքերը սկսում են տեղակայուել միջանկեալ գօտում[75]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Այսպիսով, 2016ի ապրիլեան ռազմական գործողութիւնները ստիպեցին ՀՀ ռազմաքաղաքական ղեկավարութեանը նոր քայլեր ձեռնարկել արագացնելու համար հայկական ՀՕՊ զօրքերի սպառազինութեան ու ռազմասարքերի յետագայ համալրման ու արդիականացման գործընթացը: Մասնաւորապէս ձեռք բերուեցին ժամանակակից գործարանային արտադրութեան ՀՕՊ եւ ՌԷՊ համակարգեր, ինչպէս նաեւ կործանիչներ:

Այդ ձեռքբերումները, սակայն, փոքրաթիւ էին: Աւելին, փոքր ռազմական ամավարկի պայմաններում ՀՀն ստիպուած էր վարկային համաձայնագրեր կնքել ՌԴի հետ, ինչն աւելի մեծացրեց սպառազինութիւնների եւ պահեստամասերի մատակարարումների կախեալութիւնը մէկ երկրից:

Միեւնոյն ժամանակ, արդիական գործարանային արտադրութեան ՋՀՀների ձեռք բերմանը զուգահեռ Հայաստանը շարունակում էր գնել նաեւ հնամաշ համակարգեր, որոնք արդիականացւում էին Հայաստանում: Մասնաւորապէս, Հայաստանի ռազմարդիւնաբերական ձեռնարկութիւնների կողմից շարունակուեցին իրականացուել խորհրդային արտադրութեան ՀՕՊ ՋՀՀների եւ ռադիոտեղորոշիչ կայանքների ամբողջական

---

[72] Zhirayr Amirkhanyan, "A Failure to Innovate: The Second Nagorno-Karabakh War," *Parameters. The US Army War College quarterly academic journal,* 52(1):2022, էջ 132, DOI:10.55540/0031-1723.3133 :

[73] Թաթուլ Յակոբեան, *Մահուան հովիտ. 44օրեայ աղէտ. 27 Սեպտեմբեր-10 Նոյեմբեր, 2020. լրագրողի օրագրից*, Լուսակն, Երեւան, 2021, էջ 85:

[74] Յայտարարութեան գրոյթը տե՛ս՝ ՀՀ վարչապետի պաշտօնական կայքէջում՝ https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2020/11/10/Announcement/ 10.11.2020:

[75] Դեմիր Սէօնմէզ, *Վիրաւոր արծիւը: Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) պատերազմը*, թրգմ. ֆրանսերէնից՝ Անի Սարգսեան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երեւան, 2025, էջ 6:

կամ մասնակի վերազինում, ինչպէս նաեւ ռազմասարքերի որոշ նմուշների տեղական մշակումներ եւ արտադրութիւն:

Շարունակուեցին նաեւ Արցախում լրացուցիչ ՀՕՊ համակարգերի տեղակայման ուղղութեամբ աշխատանքները՝ ամրապնդելու համար միմեանց համարկուած ՀՀ եւ ԼՂՀ Հանրապետութիւնների օդային սահմանները պաշտպանող միացեալ հարթակացուած ՀՕՊ համակարգը:

Հայկական ՀՕՊ զօրքերը իրենց գերազանց դրսեւորեցին 2020 Յուլիսին Տաւուշի մարզում տեղի ունեցած տեղային ռազմական գործողութիւնների ժամանակ՝ յաջողութեամբ խոցելով հակառակորդի մէկ տասնեակից աւելի ԱԹՍներ: Սակայն ինչպէս ժամանակը ցոյց տուեց հայկական ՀՕՊ զօրքերը պատրաստ չէին լայնածիր օդային յարձակման:

Ադրբեջանական կողմը 2016 ապրիլեան, ինչպէս նաեւ 2020 յուլիսեան ռազմագործողութիւններում մեծ փորձ կուտակեց՝ միաժամանակ կիրառելով մեծ թուով հարուածային-մահապարտ ԱԹՍներ: Սա նախապատրաստութիւն էր 2020ի Արցախեան 44օրեայ պատերազմին, որտեղ Ադրբեջանը կիրառեց միքանի հազար օդային յարձակման ու խոցման միջոցներ, այդ թւում հարուածային-մահապարտ ԱԹՍներ ու տարբեր տեսակի գերճշգրիտ հրթիռներ: Բնականաբար հայկական քանակապէս փոքր եւ հիմնականում հնամաշ ՀՕՊ միջոցներն ի վիճակի չէին դիմակայելու գերճշգրիտ միջոցների զանգուածային կիրառմամբ նման մասշտաբի օդային յարձակմանը: Արդիւնքում հայկական կողմն ունեցաւ ՀՕՊ միջոցների մեսծաթիւ կորուստներ:

ARMENIAN AIR DEFENSE TROOPS DURING 2016-2020 (PART 3) (SUMMARY)

HAYK NAZARYAN
nazaryanhayk8@gmail.com

Thus, after military operations in April 2016, the military-political leadership of the Republic of Armenia took new steps to accelerate the process of further replenishment and modernization of the armament and equipment of the Armenian air defense forces. Particularly, modern factory-produced air defense systems, systems of radio electronic warfare, as well as fighter jets, were acquired.

At the same time, in parallel with the acquisition of modern factory-produced systems, Armenia continued to purchase obsolete systems, which were modernized in Armenia. Particularly, Armenian military-industrial enterprises continued to modernize Soviet-made air defense systems and radars, as well as to design and produce some local models of radars and systems of radio electronic warfare.

During the 44-day war in 2020, Azerbaijani Armed Forces used several thousands of attack drones and various types of precision-guided missiles. Naturally, the Armenian air defense forces, which had small and outdated means of anti-aircraft defense, were unable to withstand such a large-scale air attack with the massive use of precision-guided weapons. As a result, the Armenian side suffered significant losses of air defense systems.

ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ, ԱԹԱԲԷԿ ԱՒԱԳ ՉԱՔԱՐԵԱՆԻ (1180/90-1250) ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ

ՌՈՒԲԷՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
ruga52@mail.ru

Ամիրսպասալար[1], աթաբէկ Աւագ Չաքարեանի մասին վիմագրական յուշարձանները խիստ սակաւաթիւ են: Վիմագրական առաջին տեղեկութիւնն Աւագ Չաքարեանի մասին Անիի Չաքարէ Մեծի անուան եկեղեցու անթուակիր բնագիրն է: Մանդատուր-թուխուցէս, ամիրսպասալար, շահնշահ Չաքարէ Մեծը յայտնում է, որ կառուցել է Կաթողիկէ եկեղեցին՝ յանուն հարազատ եղբօր Իւանէի եւ իրենց որդիների՝ Շահնշահի ու Աւագի երկար կենդանութեանը. «Ի ժամանակս ԱՅ. ես …մանդատորթուխուցէս, ամիրսպասալար, շահնշահ Չաքարէ. …կանգնեցի զարձանս … հարազատի իմո Իւանէի եւ որդոց մերոց Շահնշահի եւ Աւագի»[2]: Երկրորդ տեղեկութիւնը Հառիճավանքի Սրբ. Աստուածածին եկեղեցու :ՈԾ: (1201)ի ծաւալուն վիմագիրն է, որով Չաքարէն յայտնում է, թէ գանձագին է արարել հռչակաւոր Սուրբ ուխտը՝ հարազատ եղբօր Իւանէի, իրենց զաւակների՝ Շահնշահի եւ Աւագին[3]: Յաջորդ տեղեկութիւնը՝ Հաղբատի :ՈԾԹ: (1210)ի վաւերագիրն է, փորագրուած դարձեալ Չաքարէ Մեծի կողմից: Վերջինս յայտնում է, թէ եղբօր՝ Իւանէի հետ ազատագրել են իրենց նախնիների կառուցած «զսեփական դղեակն» Ամբերդ ամրոցը եւ նրա շրջակայ տարածքները: Անուանի զօրապետը կատարել է նուիրատուութիւններ Սրբ. ուխտին եւ հատուցման խօսքում՝ բարեմաղթել. «արեւշատութե որդո իմո Շահնշահի, եւ եղբաւր իմո՝ Իւանէի եւ որդո իւրո՝ Աւագին»[4]:

Իշխանի մասին յաջորդ վիմական վաւերագիրը վկայում է Հիւսիսային Հայաստանի, ներկայիս Իջեւանի շրջանի Մորո ձորոյ վանքի Սրբ. Աստ-

---

[1] Յաճախակի օգտագործւում է «սպասալար» եզրոյթը (Գ. Յովսէփեան, *Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի պատմութեան, հտր. Ա.*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, էջ 87, 105):

[2] *Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ I*, կազմ. Յ. Օրբելի, Հայկ ՍՍՌ, Երեւան, 1966, էջ 58:

[3] *Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ X*, կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարեան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2017, էջ 45:

[4] Ղաֆադարեան, *Հաղբատ, ճարտարապետական կառոյցները եւ վիմական արձանագրութիւնները*, Պատմ. թանգ., Երեւան, 1963, էջ 168. նաեւ՝ *Դիւան հայ վիմագրութեան, IX*, կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարեան, Կ. Գ. Ղաֆադարեան, Ս. Տ. Սաղումեան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2012, էջ 153-54:

ուածածին եկեղեցու :ՈԿԲ: (1213)ի բնագիրը, որը փորագրուել է Զաքարէ Մեծի եւ Թամար թագուհու մահուանից յետոյ: Վրաց թագաւոր Գէորգի Լաշայի գահակալութեան օրօք, աթաբէկ Իւանէն, ինչպէս նշեալ վաւերագրով, այնպէս էլ Հաղարծնի[5] մեծածաւալ արձանագրութեամբ ամփոփում է՝ վերապատմելով Զաքարեան եղբայրների քսանամեայ ազատագրական յաղթարշաւների տարեգրութիւնը: Ուշագրաւն այն է, որ Հաղարծնի բնագրում աթաբէկ Իւանէն քնարական նրբերանգով մեծարել է աւագ եղբօրը՝ «թագ պարծանաց գլխո իմո»[6] եւ վշտանալով սգացել՝ վերջինիս անժամանակ վախճանով «...սիրեաց զնա Աստուած եւ առ ինքն տարաւ»[7]: Իւանէ Մեծը վերանորոգել է Աստուածածին եկեղեցին եղբօր յիշատակի եւ իրենց որդիների՝ Աւագի եւ Շահնշահի երկար կենդանութեանը. «...վասն յերկարկենդանութե[ան] Աւագի եւ Շահնշահին»[8]: Բնագրում յիշատակւում են ուղղակի որդիների անունները, առանց ընկեար-քաղաքական պատուանունների: Համանման իրողութիւն է ընդգծւում նաեւ Հաղարծնի վանքի մէկ այլ վիմագրում ՈԾԵ (1206), որի համաձայն՝ Զաքարէի եւ Իւանէի «յաշխարհակալ տէրութեան» օրօք, Քանաքեռ գիւղի տէր[9], Սմբատի որդի

---

[5] *Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ. VI*, կազմ.՝ Ս. Ա. Աւագեան, Հռ. Մ. Ջանփոլադեան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1977, Երեւան, 1977, էջ 22

[6] *Դիւան, պրակ. VI*, էջ 24: Խնդրոյ առարկայ վաւերագիրն, ըստ Շահնազարեանի՝ փորագրուած է 1212ին, Զաքարէի վախճանումից յետոյ, երբ Իւանէն աթաբէկութեան պատիւ չէր ստացել (Ա.Ի. Շահնազարեան, «Զաքարեանների ծագումնաբանութիւնը», *Լրաբեր*, 1:2001, էջ 42): Ուշագրաւ կռահում է: Սակայն, վիմագրում Իւանէն «թագ պարծանաց գլխոյ իմո» արտայայտութեամբ ընդգծուած է իր հոգեկան ծանր կորուստը եւ բացառելի է, որ ամիրսպասալար բարձ-պատիւը թագաւորութիւնում տեւական ժամանակ թափուր է մնացել, եւ Վրաց արքունիքը ինչ-որ ժամանակ թերահաւատ է եղել Իւանէ Զաքարեանի ղեկավարութեանը յանձնելու երկրի անվտանգութեան ռազմուժը, որի մասին, ակներեւաբար, կ'արձագանգէին մատենագիր աղբիւրները: Այդ վարկածն անընդունելի է վրացական աղբիւրի վկայութեամբ (Մելիքսէթ-Բէկ, *Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին*, հտր. Բ., Երեւան, 1936, էջ 23-24): Տեղին է նշել Յովսէփեանի հետաքրքիր դիտարկումը, որ Բրոսէն՝ Թամարի թագաւորական պատմութիւնը նոյնացնում է Մխարգրձելիների հերոսական գործունէութեանը: Իսկ վրաց գիտնական Ս. Ք-ձեն «Грузинская Царица Тамара Великая» յօդուածում Իւանէ աթաբէկին անուանում է «фактическим правителем царства» (թագաւորութեան փաստացի ղեկավար), Գ. Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ*, Վաղարշապատ, 1928, էջ 3: Ուստի Զաքարէ Մեծի յուղարկաւորութիւնից յետոյ, ոչ շատ ուշ Իւանէին պէտք է տրուած լինի աթաբէկութեան բարձ-պատիւը:

[7] *Դիւան, պրակ. VI*, էջ 24. նաեւ՝ Սուրէն Աւագեան, *Վիմագրական պրպտումներ*, 1986, էջ 77:

[8] Նոյն, էջ 77:

[9] Հաւանական է Խալթը գիւղի սեփականատէր պատրոնն է:

մեծահարուստ Խալթը յայտնում է, թէ գնել է Սկանդարանց հողը եւ նուիրել մենաստանին՝ ի յիշատակ իր եւ երկար կենաց Շահնշահին եւ Աւագին. «Թուին ՈԾԵ ի յաշխարհակալ տէրութեան Զաքարէի եւ Իւանէի… ես Խալթ, որդի Սմպատայ, իմ գեղն Քանաքեռ Սկանդարանց հողն գնեցի եւ Հաղարծինս էտու …վասն յերկարութեան կենաց Շահնշահի եւ Աւագին»[10]:

Կեչառիսի Կաթողիկէի ՈԿԳ (1214)ի վիմագիրը տեղեկացնում է, որ Վասակ Խաղբակեանը կառուցել է տաճարը «յաւգնականութիւն … պատրոնացն՝ Իւանէ աթաբէկի եւ արեան հարազատի Շահանշահի եւ Աւագի»[11]: Սոյն իրողութիւնը շեշտւում է նաեւ Այրիվանքի (Գեղարդավանք) Սրբ. Կաթողիկէ եկեղեցու արեւմտեան մուտքի բարաւորի ՈԿԴ (1215)ի վիմագրում, որը փորագրուած է թագաւորազնոյն Զաքարէայի եւ Իւանէի ու նրանց որդիներ՝ Շահանշահի եւ Աւագի անունից՝ միայնաւոր Բարսղի առաջնորդութեան ժամանակ. «…թագաւորազնոյն Զաքարիայի եւ Իւանէի… եւ որդոց նոցին Շահանշահի եւ Աւագին… ՈԿԴ թվին»[12]:

Յովհաննավանքի ՈԿՋ (1217)ի վիմագրում Սարգիս Վաչուտեանի որդի Վաչէ իշխանաց իշխանը արձանագրել է, որ իր հաւատարիմ ծառայութեամբ, մեծարուել է Զաքարեան երկու եղբայրների կողմից՝ նշանակուելով Արայրատու գաւառի վերակացու: Վերջինս տեղեկացնում է, որ կատարել է բազում նուէրներ ու ընծաներ՝ եկեղեցու շինարարութեանը, Զաքարեան եղբայրների եւ նրանց արդարածնունդ զաւակաց՝ Շահնշահի եւ Աւագի. «…Զաքարիաի եւ Իւանէի, եւ արդարածնունդ զաւակաց սոցա Շահնշահի եւ Աւագի»[13]: Համանման իրողութիւնն է իրազեկում նաեւ Լօռու մարզի Բարձրաքաշի Սրբ. Աստուածածին տաճարի հարաւային պատին, ներքուստ փորագրուած շինարարանուիրատուական «ՈՀ (1221)» վիմագրում: Մամիկոնեան տոհմի նշանաւոր գործիչ Մարծպանը, վաւերագրի համաձայն, աթաբէկ Իւանէ Ա.ի իշխանութեան ժամանակ, «հալալ արդեանց» կառուցել է եկեղեցին եւ գանձագին արել «զԾաղկուտն»[14]: «Թուին

---

[10] Ս. Աւագեան, *Վիմական արձանագրութիւնների բառաքննութիւն*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1978, էջ 77: Գուցէ սրբագրական վրիպակ պէտք է լինի *Մանր ժամանակագրութիւններում*, քանի որ, ըստ հետեւեալ յիշատակման՝ «Յայսմ ամի էառ Զաքարէ ի տաճկէն զԿարս :ՈԾԵ: (1206) Եւ Աւագ Իւանէի որդի եղաւ», (*Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ, հտր. 1*, կազմ. Վազգէն Յակոբեան, 1951, էջ 37): Հառիճավանքի ՈԾ (1201) բնագիրն ուղղակի շարադրուած է անմիջական Զաքարէ Մեծի կողմից, կասկածելի չէ, եւ դժուար է թէական համարել (*Դիւան, պրակ X*, էջ 45):

[11] Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 70:

[12] Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, *Այրարատ*, Վենետիկ, 1890, էջ 337:

[13] Կարօ Ղաֆադարեան, *Յովհաննավանքը եւ նրա արձանագրութիւնները*, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1948, էջ 82: Նշեալ բնագիրը թուագրուած է յետին թուով, քանի որ 1212ին վախճանուել էր Զաքարէ Մեծը:

[14] *Դիւան, պրակ IX*, էջ 362:

ՈՀ... յիշխանութեան մեծ Իւանէի աթաբակին եւ նորին զաւակաց Աւագին եւ Շահնշահի»[15]:

Մէկ տարի անց դարձեալ նոյն իրողութիւնն է արձանագրուել նաեւ Անիի Եղբայրիկի բուրգի :ՈՀԱ: (1222)ի բնագրում: Մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցի գործատուներից՝ Եղբայրիկը, հիմնադրելով ինչ-որ արձան[16], շեշտում է, որ տէրութեան իշխանատուներն էին աթաբէկ Իւանէն, Շահնշահ Ա.ը եւ Աւագը. «Ի :ՈՀԱ: (1222) Ի տերութեանս...աթաբակ Իւանէի եւ Շահնշահի եւ Աւագին, ես Եղբայրիկս ծառայն տեառն իմոյ Տիգրանա ...շինեցի զարձանս»[17]: Այսպիսով, կարելի է մակաբերել, որ Բարձրաքաշի ՈՀ (1221) եւ Անիի :ՈՀԱ: (1222) վաւերագրերի համաձայն՝ երկրի գերագոյն իշխանն էր աթաբէկ Իւանէն, իսկ Շահնշահ Ա.ը եւ Աւագը, ամենայն հաւանականութեամբ, իշխանակից են:

Սակայն ԺԳ. դարի քսանականների վերջերից Աւագ եւ Շահնշահ Ա. Զաքարեաններին վերագրուող վիմական վաւերագրերում նկատելի են վերջիններիս դիրքի նշանակալից ընկերա-քաղաքական փոփոխութիւններ: Ասպէս՝ Շիրակավանի ՈՀԷ (1228) եւ :ՈՁ: (1231) վիմական վաւերագրերում նրանք ներկայանում են իբրեւ վրաց արքունիքի բարձրաստիճան պաշտօնեաներ՝ ամիրսպասալար եւ մանդատոր Թախուցէս պատուանուններով: Այդ է վկայում Շիրակավանի ՈՀԷ (1228) վաւերագիրը: Համաձայն բնագրի՝ աթաբէկ Իւանէն շեշտում է, որ իր հարազատների՝ մանդատուրթախուցէս Շահնշահի եւ ամիրսպասալար Աւագի երկար կենդանութեան համար վերացրել է գիւղի ապուռիշի[18] հարկը. «Ի. Թ(վինՌԳ) . ՈՀԷ... ես Աթաբէկ Իւանէ եւ Խոշակս Վրաց եւ Հայոց թագո[ւ]հի, վասըն...ՄանդատորԹա խուցէս Շահնշահի եւ Ամիր սպասալար Աւագին»[19]: Շիրակավանի յաջորդ՝ (:ՈՁ: 1231)ի վաւերագիրը նոյնպէս փորագրուած է Իւանէ Ա.ի անուամբ, առաջին դէմքով, եւ փաստում է Շահնշահ Ա.ի ու Աւագ Զաքարեանների նոյն պատուանունների առկայութիւնը. «Ի Թւ ՈՁ ես՝

---

[15] Նոյն: Որոշ տարընթերցումներ են նկատւում Սարգսեանի աշխատութեան վերծանութիւնում՝ «աթապակ» եւ «Շահանշահ» բառերում (Գ. Սարգսեան, «"Բարձրաքաշ" վանքը եւ նրա վիմագրութիւնը», *Էջմիածին*, Թ-Ժ:1951, էջ 50:

[16] Անիում քարակոյտերի մէջից Ա. Ն. Կալմիկովը 1892ին գտել է շրջանակաւորուած այդ քարը, որի վրայ փորագրուած է եղել բնագիրը (*Դիւան, պրակ I*, էջ 7):

[17] Նոյն, էջ 7:

[18] Ըստ Հրաչեայ Աճառեանի՝ «դոյլ, ջրաման, արտաքնոց» (Աճառեան, *Հայերէն արմատական, բառարան, հտր. Ա*, Երեւան, 1926, ԵՊՀ, էջ 239. նոյն բացատրութիւնն է նաեւ Մալխասեանի մօտ՝ «պարսկ. abriz, դոյլ, ջրաման, արտաքնոց, ջրի առու» (Ստեփան Մալխասեան, *Հայերէն բացատրական բառարան, հտր. Ա.*, Պետ. հրատ., Երեւան, 1944, էջ 210):

[19] Ալիշան, *Շիրակ*, Վենետիկ, 1881, Մխիթարեան, 192. նաեւ՝ Հայրապետ Մարգարեան, *Նշանաւոր իշխանական տները Հայաստանում ԺԲ. դարից-ԺԴ. դարի առաջին կէսին*, ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2023, էջ 66:

Աթաբակ Իւանէ եւ Խոշակս, վերայիշխող տանս Վրաց եւ Հա[յ]ոց եւ նովին (?) Թագոհի վասն ... հարազատաց մերոց Մանդատորթա խուցէս Շահնշահի եւ Ամիր սպասալար Աւագին»[20]: Նկատելի է նաեւ, որ «Մանդատորթա խուցէս» պատուանունով Շահնշահ Ա.ը յիշատակւում է Մարմաշէնի տաճարի :ՈՀԴ: (:ՈՁ: 1225)ի երկարաշունչ բնագրում. «Ի ժամանակս... պատրոնաց մերոց աթաբակ Իւանէի եւ մանդատորթախուցէս Շահնշահի»[21]:

Մեծանուն հայագէտ, Գարեգին Յովսէփեանը, նկատի ունենալով Շիրակաւանի վերոնշեալ երկու կարեւորագոյն բնագրերը, ինչպէս նաեւ Կարսի՝ «Թվիս ՈՁԳ (=1234) ի թագաւորութե[ան]ս Ըռուսուդանա յաթապակութե[ա]ն Իւանէի մեք Կարուց քրիստոնէքս...»[22] արձանագրութիւնը, ուշագրաւ հետեւութեան է եզրայանգել: Ըստ գիտնականի՝ ճիշտ չէ Իւանէի մահը նշանակել 1227/29ին[23]. թէեւ Սիւնեաց պատմիչի վկայութեամբ՝ Իւանէն մահացել է 1227ին, իսկ նրա որդի Աւագն իշխել է 23 տարի՝ վախճանուելով 1250ին: Յովսէփեանն իրաւացիօրէն հաւաստում է, որ Աւագ Զաքարեանի մահուան թուականի մասին խօսում է Վարդան Արեւելցին, իսկ Կիրակոս Գանձակեցին մօտաւոր ձեւով: Ամփոփելով իր խօսքը Յովսէփեանը հետեւեալ ընդհանրացումն է կատարել. Շիրակավանի ՈՀԷ= 1228, ՈՁ (=1231) վերոնշեալ բնագրերի եւ Գետկայ վանքում, Ստեփանոս գրիչի կողմից ՈՁԱ (1232) գրուած Հաւապտկի Աւետարանի յիշատակա-րանի համաձայն՝ այն է. «յիշխանութիւն իշխանաց իշխանին աթաբակ Ի-ւանէի եւ որդւոյ նորա Աւագի»՝ Իւանէն ողջ էր եւ վերջինիս մահը պէտք է դնել 1233/34ին [24] : Անուանի գիտնականի այդ ընդհանրացումը գերիշխող է հայագիտական բոլոր աշխատանքներում: Յովսէփեանը մանրամասնում է, որ Աւագ Զաքարեանի իշխանաւորման առաջին տարին պէտք է հա-մարուի 1233/34ը: Այդ տարիներին է **վերջինիս տրուել ամիրսպասալա-րութեան պատիւը**, ինչը հայագիտութեան մէջ ընդհանրապէս չի արծար-ծուել, այլ ընդհակառակը,

---

[20] Ալիշան, *Շիրակ*, էջ 10: Նկատելի է, որ Շիրակավանի վիմական վաւերագրերով Իւանէ Մեծը յատուկ ընդգծում է, որ Զաքարեանների իրենց ճիւղն իրաւամբ հա-մարուում է «վերաշինող տանս Վրաց եւ Հա[յ]ոց», իսկ նրա կինն էլ՝ «նովին թագուհի»: «Վրաց եւ Հայոց տան վերաշինման» առիւծի բաժինը, մեր կարծիքով, պատկանում է Սարգիս եւ Զաքարէ Մեծերին, Իւանէն այդ ժամանակ հաւանաբար դեռ երիտասարդ էր:

[21] *Դիւան, պրակ X*, էջ 95:

[22] *И.* Орбели, *Избранные труды* (Յ. Օրբելի, Երկերի ժողովածու), Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963, էջ 471: Ինչպէս Զաքարէ Մեծը, այնպէս էլ Իւանէն՝ վիմագրում ընդգծում է վրաց Բագրատունիների գերակայութիւնը:

[23] Չամչեանցը նշում է, որ Իւանէն մահացել է 1229ին (Հայր Միքայէլ Չամչեան, *Պատմութիւն հայոց, հտր.* Գ., ԵՊՀ, Երեւան, էջ 204):

[24] Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 98-101:

շեշտուել է, որ աթաբէկ Իւանէ Ա.ի ծերութեան եւ եռանդուն գործունէութիւնից հրաժարուելու պարագայում, յատկապէս՝ 1225ից յետոյ, հենց Աւագը պէտք է առաջնային դիրք գրաւէր վրաց արքու-նիքում[25]:

Սակայն նկատելի է, որ վրացական աղբիւրի համաձայն՝ Աւագի իշխանաւորումը եւ ամիրսպասալարութեան պատիւը շեշտւում է նրա հօր՝ Իւանէ Ա.ի մահուանից յետոյ. «...վախճանուեց Իւանէ աթաբէկը, իշխան կարգեցին նրա որդի Աւագին եւ ամիրսպասալարութիւն շնորհեցին»[26]:

Խնդրոյ առարկայ հարցին խիստ հպանցիկ անդրադարձել է նաեւ պրոֆ. Պարոյր Մուրադեանը՝ նկատելով, որ. «Աւագը աթաբէկ[27] է դարձել 676ին (=1227) եւ «կեցեալ յիշխանութեանն ամս 23 ուրեմն մահացել է 1250ին»[28]:

Շիրակավանի վերոնշեալ վաւերագրերի համաձայն՝ Աւագ Զաքարեանը ճանաչւում էր որպէս ամիրսպասալար, մինչդեռ, աւելի վաղ, նման պատ-ուանուն-տիտղոսով Շահնշահ Ա.ը յիշատակւում է քաղաքամայր Անիի Ա-ռաքելոց եկեղեցու :ՈԿԹ: (1220)ի վիմագրում՝, ամիրայութեան Երկաթի[29] օրօք: Վաւերագիրը փաստում է, որ Ապիրատի[30] որդի Տէր Սարգիսը՝ բարե-պաշտ պատրոններ աթաբէկ Իւանէ Ա.ի եւ նրա որդու Աւագի ու ամիրս-պասալար Շահնշահ Ա.ի արեւշատութեան համար՝ վերացրել է եկեղեցա-կան որոշ հարկեր. «Ի թիւս :ՈԿԹ: (1220)...Ես տէր Սարգիս, որդի Ապի-րատին,...կամակցութեամբ Ամիրիս Երկաթա, ...պատրոնաց մերոց աթա-բակ Իւանէի եւ ամիրսպասալար Շահնշահ Սարգսի [31] եւ Աւագի երկար կենդանութեան» [32] : Թէ ի՛նչ

---

[25] Մարգարեան, էջ 157:

[26] *Վրաց ժամանակագրութիւն (1207-1318),* թարգմ. հին վրացերէնից, առաջաբանը եւ ծանօթ.՝ Պարոյր Մ. Մուրադեանի, Երեւան, 1971, էջ 62:

[27] Հաւանական է, որ Մուրադեանը նկատի է ունեցել ամիրսպասալարի պատիւը եւ ոչ աթաբէկութիւնը, քանի որ *Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւնները* աշխատութիւնում յայտնում է, որ Աւագն աթաբէկութիւնը ստացել է Ռուսուդան թագուհուց, մինչ այդ նա ամիրսպասալար էր (Պ. Մ. Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւնները*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1977, էջ 221:

[28] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 197 (23), էջ 200 (52). նաեւ՝ (Ստեփաննոս Օրբէլեան, *Պատմութիւն նահանգին Սիսական*, Թիֆլիս, 1910, էջ 398):

[29] Ըստ Հ. Աճառեանի՝ Ամիր, արաբ. «իշխան», հյ. երկաթ, Ամիր Երկաթ հայր Բարսեղ եպիսկոպոսի, առաջնորդ Հոռոմոսի վանից 1229 (Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան, հտր. Ա*, ԵՊՀ, Երեւան, 1942, էջ 129):

[30] Ըստ Մաթեւոսեանի՝ Ապիրատեանները կրկին զօրացել են Զաքարեանների օրօք եւ մասամբ վերականգնել իրենց ժառանգական իրաւունքները, տե՛ս Մաթեւոսեան, *Անիի եկեղեցական կեանքը եւ ծեռագրական ժառանգութիւնը*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 76, 88:

[31] Ամիրսպասալար պատուանունով Շահնշահ Ա.ը յայտնի է նաեւ Օձուն գիւղի խաչքարի բնագրից. «ՈՀԷ (1228) Ես Գունդեխս, բերի զմիլս, ... կանգնեցի զխաչս վասն յերկար կենդանութեան ամիրսպասալար Շահնշահի» (Աւագեան,

պարագաներում է ամիրսպասալարութեան պատիւն անցել Իւանէ Մեծի որդի Աւագին, մատենագրական տեղեկու-թիւնների բացակայութեան պատճառով, դժուար է որեւէ կարծիք յայտնել: Ակադ. Աշոտ Յովհաննիսեանը, հաւանական է, խնդրոյ իրողութիւնը նկա-տի ունենալով է նշել, որ սպասալարութիւնը կամ աթաբէկութիւնը չէր հանդիսանում արքունի կամ զինուորական պաշտօն, այլ Հայաստանում իշխող Զաքարեանների ժառանգական իրաւունքն էր[33]:

Վիմական յաջորդ տեղեկութիւնը Աւագ Զաքարեանի մասին յայտնում է Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու շրջանի Արծուաքար գիւղի (ներկա-յումս՝ Գաւառ քաղաքի թաղամաս) Սրբ. Յովհաննէս եկեղեցու արեւելեան պատին փորագրուած արձանագրութիւնը: Համաձայն բնագրի՝ Իւանէ Մեծի եւ նրա որդի Աւագի իշխանութեան ժամանակ, ոմն Ինայսը (կամ՝ Ինայ) գնել է Ագարակ գիւղը եւ կառուցել եկեղեցի՝ ցաւօք, չնշելով թէ՛ Ի-ւանէի եւ թէ՛ Աւագի պատուանուն-տիտղոսները. «Ի թվականութեանս Հա-յոց […]: յիշխանութե[ան]: Իւանէի եւ Աւագի, ես Ինայս գնեցի զԱգարակս եւ շինեցի զեկեղեցիս»[34]: Իւանէ Մեծի, Շահնշահ Ա.ի եւ Աւագի պատուա-նուն-տիտղոսները զարմանալիօրէն չեն նշում նաեւ Հաղպատի մերձակայ Կայէն բերդ-ամրոցի Սրբ. Աստուածածին եկեղեցու :ՈՁԲ: (1233)ի կարեւո-

---

Վիմական արձանագրութիւնների, էջ 205: Շահնշահը սպասալար պատուանու-նով յիշատակւում է նաեւ Հոռոմոսի ՈՂԵ (1246) վաւերագրում. «Ի թագաւո-րութեան Հայոց եւ Վրաց Դաւթի եւ ի սպասալարութեան Շահնշահի որդո մեծին Զաքարիայի» (Ն. Սարգիսեան, *Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս*, Վենետիկ, 1864, էջ 89): Անիի Լուսոտի բուրգի վիմագրում Շահնշահը յիշւում է սպարապետ պատուանունով. «Ես Լուսոտս շինեցի արձանս …արեւշատութիւն Շահնշահի սպարապետի» (*Դիւան, պրակ I*, էջ 6): Հաւանական է այս իրողութիւնը Շահն-շահի ինքնուրոյն իշխան եղած ժամանակ է:

[32] *Դիւան, պրակ I*, էջ 17: Բնագրի ամիրսպասալար պատուանունի մասին ուշագ-րաւ դիտողութիւն է արել Մուրադեանը՝ նկատելով, որ 1220ին հազիւ թէ 13ամեայ Շահնշահն ամիրսպասալար դառնար, քանի որ նա յիշատակւում է Հոռոմայրի ՈԾԵ (1206) «յամիրսպասալարութե[ան] Զաքարէի եւ որդոյ Շահնշահի» բնագ-րում: Իսկ ըստ Հառիճավանքի՝ ՈԾ (1201) բնագրի, ինչպէս իրաւամբ նկատում է հեղինակը, Շահնշահն աւելի վաղ պէտք է ծնուած լինի: Գիտնականի համոզիչ վարկածի համաձայն՝ Շահնշահն ամիրսպասալար դառնալիս պէտք է լինէր 23/25 տարեկան (Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն*, էջ 104):

[33] Աշոտ Յովհաննիսեան, *Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, հտր. Ա.*, ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1957, էջ 159: Որոշակի աղերս է նկատւում նաեւ Յովսէփեանի հետեւեալ ուշագրաւ դիտարկմանը. «Սովորաբար ամիր սպասա-լարութեան տիտղոսը Զաքարեաններին շնորհուած է համարւում Թամարի ձեռ-քով… բայց կարող է փորագրուած լինել յետին թուով»: Յովսէփեան, *Խաղբակ-եանք կամ Պոշեանք*, էջ 4:

[34] *Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ, IV*, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարեան, Հայկ. ՍՍՌ, Երեւան, 1973, էջ 109:

րագոյն վիմագրում: Արձանագրութեամբ՝ Հաղբատի առաջնորդ Տէր Յովհաննէսը[35], որը Զաքարէ Մեծի եւ Իւանէի քրոջ որդին էր, յայտնում է, թէ խորեզմցի հրոսակների աւերիչ յարձակումների ժամանակ, միաբանութեան անդամների եւ եկեղեցու ունեցուածքը պատսպարելու տեղ չլինելու պատճառով, հարկ է եղել կառուցել ամրոց՝ հրամանով Իւանէի, Աւագի ու Շահնշահի. «Ի թվին :ՈՁԲ: (1233 թ.) Կամաւն ԱՅ, ես՝ Տէր Յոհանէս, առաջնորդ Հաղբատա, քուերորդի մեծ պարոնացն Զաքարէի եւ Իւանէի, ... եհաս սասանումն աշխարհիս մերոյ անաւրէն խորազմենցն, ոչ գոյր տեղի ապաստանի Սբ Նշանիս եւ եղբարցս: Հրամանաւ քեռոյն իմո Իւանէի եւ որդոյն իւրոյ Աւագին եւ Շահնշահի, որդոյն Զաքարէի, շինեցի զամրոցս եւ զեկեղեցիս Հաղբատա Սբ Նշանիս բազում աշխատութեամբ»[36]: Նկատելի է, որ Կայէն բերդ-ամրոցը կառուցուել է, անմիջապէս Իւանէի հրամանով, ինչպէս փաստում է վաւերագիրը: Սակայն նշեալ պատմական իրողութեան մասին Գանձակեցին յայտնում է, որ մեծ դժգոհութիւն է եղել երկու վանական հաստատութիւնների միջեւ, որի պատճառով իշխան Շահնշահ Ա.ը վրէժխնդիր է եղել, քանի որ տարածքը պատկանելիս է եղել Սանահին վանքին, ուր յուղարկաւորուած էր հայրը՝ Զաքարէ Մեծը[37]:

Յայտնի է, որ Իւանէ Ա.ը, համաձայն վրացական սկզբնաղբիւրի, աւագ եղբօր՝ Զաքարէ Մեծի մահուանից յետոյ, երբ Թամար թագուհին փորձում է շնորհել Իւանէին վաղամեռիկ եղբօր ամիրսպասալարութեան պատիւ-գործավարութիւնը, վերջինս վճռականօրէն մերժում է՝ չցանկանալով ամօթահար գրաւել եղբօր տեղը, եւ պահանջում է նոր բարձրագոյն պատիւ՝ աթաբէկութիւն[38], որ մինչ այդ Վրաց արքունիքում նման գործակալութիւն չէր եղել:

Մեր նպատակներից դուրս է խօսել Իւանէ Մեծի պատուոյ տիտղոսների, նրա գործավարութեան, բարձր դիրքի մասին: Սակայն անդրադառնալով Շիրակավանի վերոնշեալ վիմագիր բնագրերին նկատելի է, որ իշ-

---

[35] Յովհաննէսը՝ Դոփեան նշանաւոր եպիսկոպոսն է, որը կանգնեցրել է Հաղբատի Ամենափրկիչ կոչուած փառաւոր խաչարձանը (Յովսէփեան, *Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ,* էջ 222):

[36] *Դիւան, պրակ IX*, էջ 239. նաեւ՝ Ղաֆադարեան, *Հաղբատ*, էջ 81: Ամենայն հաւանականութեամբ նշեալ թուականը բերդ-ամրոցի կառուցման թուականն է: Զարմանալի է, որ Իւանէի պատուանուն-տիտղոսը նշուած չէ, ակներեւ է՝ վերջինս ողջ չէր:

[37] Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն հայոց*, ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1961, էջ 99: Հաւանական է՝ նշեալ վիմագրի թուականը վիճարկելի է, քանի որ Շահնշահ Ա.ը սեփականատիրական իշխանական ինքնուրոյն իրաւունքներն է պաշտպանել, ինչն ակներեւաբար հաստատում է, որ Իւանէ Մեծը մահացած էր, ողջ չէր, այլապէս Շահնշահը չէր կարող վրէժխնդիր լինել: Կարծում ենք, բնագրի թուականը փորագրուած է հաստատապէս յետին թուով:

[38] Մելիքսէթ-Բէկ, էջ 24:

խանաց իշխան, աթաբէկ Իւանէ Մեծը, կարծէք թե, վերյուշի կարգով արձանագրում է իր եւ աւագ եղբօր խաղացած մեծ ու կարեւոր դերը Թամար թագուհու՝ թագաւորական իրաւունքների հաստատմանը վրաց գահին. «վերայիշխող տանս Վրաց եւ Հա[յ]ոց»: Նշեալ վաւերագրերից նկատւում է նաեւ, որ Իւանէ Մեծը ներկայանում է որպէս սոսկ երբեմնի աթաբէկ, մինչդեռ Աւանի :ՈԿԸ: (1219)ի արձանագրութեամբ՝ նա եղբօր՝ Զաքարէ Մեծի նմանութեամբ, խրոխտաբար շեշտում է, որ «Հա[յ]ոց եւ Վրաց» աթաբէկն է[39]: Համանման պատուանունով Իւանէ Մեծը յիշատակւում է նաեւ Նորատուսի «Հազարխաչ» խաչքարի :ՈՀԵ: (=1226) բնագրում, ուր համիշխաններ են յիշւում նաեւ Աւագն ու Շահնշահ Ա.ը՝ խորեզմշահ Ջալալ ադ-Դինի աւերիչ արշաւանքից յետոյ. «Ի :ՈՀԵ: թվիս, յիշխանութեան աթաբակին Իւանէի եւ Աւագին, Շահնշահի, ես մեփորելս… բարկութե[ա]ն շարժեցաւ սուլթանն Խորասանա կոտորածս բազում արար»[40]: Ակնբախ է, որ Աւագը եւ Շահնշահ Ա.ը պէտք է միանշանակօրէն մասնակից լինէին Գառնիի 1225ի անյաջող ճակատամարտին, որի մասին թէ՛ հայկական եւ թէ՛ վրացական սկզբնաղբիւրները լռում են՝ հաղորդելով ոչ այնքան համոզիչ ու, մեր կարծիքով, անիրատեսական տեղեկութիւններ[41]: Գառնիի ճակա-

---

[39] Կ. Գ Ղաֆադարեան, «Աւանի երկլեզուեան ծածկագիր արձանագրութիւնը», *Էջեր հայոց միջնադարեան մշակոյթի եւ պատմութեան*, ԳԱԱ, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2007, 198 էջ: Չամչեանը քանիցս Իւանէի աթաբէկութիւնը նշում է «սպարապետ վրաց» արտայայտութեամբ (Չամչեան, էջ 201, 204):

[40] Դիւան, *պրակ IV*, էջ 22: Շահնշահի անուան յիշատակման կապակցութեամբ Աւագեանը նշում է, որ նա սոսկ ժառանգորդական առումով է յիշատակուած, քանի որ Գեղարքունիքը եղել է Իւանէի տիրոյթը, եւ Զաքարէ Մեծի ժառանգներն այստեղ իշխանութիւն չեն ունեցել (Աւագեան, *Վիմական*, էջ 57): Մանրամասն տե՛ս՝ Պ. Մ. Մուրադեան, «"Մեփորեալ/մեփորել/միփորել" վարչական տերմինը», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 7:1977, 49-61:

[41] Կասկածից դուրս է, որ ճակատամարտը եղել է սոսկալի. «ՈՀԴ (1225) թվին եկն սուլտանն ի Խորասան եւ եհար զզաւրս Վրաց Քառնի եւ քարահոս արար», (*Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 26): Աթաբէկ Իւանէի կորուստները 20 հազարից աւելի էին, ինչն անհերքելիօրէն վկայում է յամառ դիմակայութեան մասին: Սակայն խիստ կասկածելի է վրաց-հայկական զօրաբանակի 60.000 թուաքանակը: (*Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 39): Եթէ այդ թուաքանակն ընդունելի է, ապա հարց է առաջանում երկու կողմերի 120,000անոց զօրաբանակն ինչպէ՞ս է տեղաբաշխուել Գառնիի կամ նրա մերձակայքում: Անընդունելի է նաեւ այն բացատրութիւնը, թէ պարտութեան գլխաւոր պատճառներից էր երկու ժողովուրդների միջեւ դաւանաբանական սրուած վիճակը: Աւելի հաւանական է, Իւանէի զօրաբանակը թուաքանակով սակաւաթիւ է եղել, զինուածութեամբ զիջել է հակառակորդին եւ գլխաւորը՝ վրաց զօրաբանակում մարտի թէժ պահին խուճապ է սկսուել, ինչին չի կարողացել վերահսկել Իւանէն: Աղբիւրների վկայութիւններից՝ գերիշխող է եղել նաեւ դաւանաբանական անհաշտութիւնը, որն երբեք ընդունելի չէ:

տամարտից յետոյ, երկրի ընկերա-քաղաքական պատկերը, գուցէ աւելի իրատեսական, ներկայացրել է Ստեփանոս Օրբէլեանը «…անհնարին պատուհասիւք եւ զանազան դիպուածովք ապականեալ եղեւ աշխարհս ամենայն, զի գտեալ Խորազմիկքն զաշխարհս անտէրունչ՝ անխնայ կոտորեցին եւ գերեցին եւ հրդեհեցին զամենայն շինուածս տանց… այրեցին եւ զվաստակս ամենայն, եւ հարին զայգիս»[42]:

Գուցէ իսկապէս ընդունելի է ուսումնասիրողների այն կռահումը, որ Գառնիի ճակատամարտից յետոյ Իւանէ Ա.ը հեռացել է եռանդուն քաղաքական գործունէութիւնից եւ նրան փոխարինել է որդին[43]: Սակայն վերոյիշեալ վիմական վաւերագրերի առկայութեամբ նկատելի է հակառակ իրողութիւնը՝ Իւանէ Մեծը պահպանել է իր գերակայ դիրքը երկրամասում: Նշեալ վարկածն անընդունելի է, քանի որ վրացական աղբիւրի՝ Սարգիս Մեծի մահուանից յետոյ ամիրսպասալար է դարձել Գամրեկէլ Թորելին: Վերջինիս վախճանից յետոյ՝ Զաքարէ Մեծը. («[Երբ] վախճանուեց Գամրեկէլ ամիրսպասալարը … ապա ամիրսպասալարութիւնը շնորհուեց Մխարգրձէլ Զաքարիային՝ Սարգիս ամիրսպասալարի որդուն»)[44]: Օրբէլեանի հաւաստի վկայութեան յաւելմամբ՝ Սարգիս Մեծը սպասալար էր դարձել «Խփճախին որ Խուպասար կոչիւր»[45] վերջինիս մահուանից յետոյ: Հետեւաբար Աւագ Զաքարեանը չէր կարող հօր կենդանութեան օրօք ստանալ ամիրսպասալարի գործավարութեան պատիւը:

Մինչ յաջորդ վրմագիր տեղեկութեանը անցնելը, նկատենք, որ *Հայ ժողովրդի պատմութիւն* բազմահատորեակում հետաքրքիր իրողութիւն է ակնարկւում 1231ի դէպքերի մասին, որ առնչւում է Զաքարեան իշխանի անուանը: Ըստ հեղինակի՝ խորեզշահի որդի Ջալալ ադ-Դինը 1231ին հետապնդուելով մոնղոլական զինուժի կողմից, կարողացել է հաշտութիւն կնքել Իկոնիայի սուլթան Ալա ադ-Դին Քէյ-Կուբադ Ա.ի (1219-37) հետ: Միեւնոյն ժամանակ վերջինս, Աւագ Զաքարեանի միջոցով, փորձել է նաեւ դաշն ու հաշտութիւն հաստատել Վրաստանի հետ[46]: Պատմական այդ դէպքի մասին Մուրադեանը նկատում է, որ բանակցութիւնը, հաւանական է, տեղի է ունեցել աթաբէկ Իւանէի հետ եւ ոչ թէ որդու՝ Աւագի[47]: Սակայն վրացական աղբիւրի համաձայն՝ նկատելի է, որ վրաց արքունիքը խորեզմշահի տիրակալի դէմ հանգամանալից մարտի է նախապատրաստ-

---

[42] Օրբէլեան, էջ 400:

[43] Մարգարեան, էջ 148-49:

[44] Մելիքսէթ-Բէկ, էջ 13:

[45] Օրբէլեան, էջ 385, 391:

[46] *Հայ ժողովուրդի պատմութիւն, հտր. III*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1976, էջ 605: Ըստ Մանանդեանի՝ հաշտութիւնը տեղի է ունեցել 1230ի ամռանը (Յակոբ Մանանդեան, *Երկեր, հտր. Գ.*, ԳԱԱ, Երեւան, 1977, էջ 204):

[47] *Վրաց ժամանակագրութիւն*,, էջ 197 (24):

ուել է երկրորդ անգամ, որը տեղի է ունեցել Բոլնիս-Մինդորի վայրում[48]: Սկզբնաղբիւրի հաւաստմամբ՝ Ջալալ ադ-Դինը Զաքարեան Աւագին բնորոշում է որպէս «...թագաւորի **վեզիրների աւագը**[49], **վերակացուն** Վրաստանի», երկրորդ անգամ եւս կրկնելով նշեալ պատուանունները՝ «**աւագանի** ես վրացիների մէջ ու թագաւորական **պալատի վեզիր**»[50]: Տարեգրի՝ «աւագանի, պալատի վեզիր», բնորոշումը, հաւանական է, պէտք է ընկալուի իշխանի «ամիրսպասալար» պատիւ-դիրքով, թէեւ դժուար է պնդել, թէ Աւագը նաեւ Թփղիսի ամիրան էր, ինչի մասին տարեգիրը չի մասնաւորեցրել: Հաւանական է, նշեալ պատմական յիշատակութիւնը պարսկական ծագում ունի, եւ դէպքը տեղի է ունեցել 1228/29ին պատերազմից առաջ եւ ոչ 1231ին: Միաժամանակ բացառելի է, որ Ջալալ ադ-Դինը չիմանար, թէ վրաց գահի տիրակալը կին է, քանի որ նա 1225ին ճակատամարտել էր Գառնիում եւ յաղթանակ տոնել՝ սրի մատնելով ողջ վիլայէթի հարաւ-արեւելեան շրջանները՝ ներառեալ Թփղիսը:

Վիմական յաջորդ տեղեկութիւնը Զաքարեան Աւագի մասին յայտնում է Նոր Գետիկի (Գօշավանք) Սրբ. Աստուածածին եկեղեցու գլխաւոր խորանի բնագիրը: Ցաւօք, վաւերագիրը թուագրութիւն չունի, սակայն բովանդակային առումով այն արձանագրում է պատմական հետաքրքիր մի իրողութիւն: Արցախ աշխարհի կողմնակալ իշխան Վախթանգի[51] թոռանը՝ Սմբատի որդի Գրիգորին, երիտասարդ հասակում, աթաբէկ Իւանէ Ա. Զաքարեանը, բերել է իր աւատական տուն, սնուցել: Վերջինս իր բնատուր շնորհալիութեամբ մեծարուել է Իւանէ Մեծի կողմից՝ դառնալով աթաբէկի միակ որդի Աւագի դաստիարակն ու աւատական տան հեջուբ[52]-սենեկապետ-վերակացուն[53], հաւանական է, Բուբաք[54] մեծ իշխանից յետոյ:

---

[48] Նոյն, էջ 70:

[49] Արտայայտութեան մէջ անճշտութիւն է նկատւում, քանի որ Մուրադեանը ծանօթագրութիւնում յայտնում է, որ հինգ վեզիրներից էր՝ դպրապետ (մծիգնօբարթուխուցէս), ամիրսպասալար, գանձապետ (մեճուրճլէթ-ուխուցէս), մանդաթուրթուխուցէս եւ ինքը՝ մսախուրթ-ուխուցէսը (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 197 (32): Ինչպէս երեւում է դպրապետը ամիրսպասալարից առաջնակարգ է, սակայն Զաքարէ Մեծը ամիրսպասալար էր, մի՞թէ նա պետութեան երրորդ դէմքն էր, իհարկէ ոչ:

[50] Նոյն, էջ 63:

[51] Գանձակեցի, էջ 209, 215:

[52] Ըստ Յովսէփեանի՝ «Հեջուբները իշխանական տների անմիջական վարիչներն էին կամ վերակացուները» (Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 15, 21):

[53] Գանձակեցին Գրիգոր հեջուբին անուանում է Տղայ մականունով. «Եւ մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր եւ զտուն յիշխան ոմն իւր սնուցած եւ փառաւորաց Գրիգոր անուն, զոր Տղայն կոչէին» (Գանձակեցի, էջ 222): Իսկ Չամչեանը Գրիգորին համարում է Աւագ Զաքարեանի որդի. «Ապա տեսեալ Աւագ իշխանին... առաքեաց զորդի զԳրիգոր առ մեծ իշխանն նոցա Չարմաղան, որ էր առ ծովուն Գեղամայ» (Չամչեան, էջ 212): Յովսէփեանի կարծիքով հեջուբ Գրիգոր

Ի տարբերութիւն վիմագիր վաւերագրի, Գանձակեցու հաւաստմամբ՝ հեջուբ Գրիգոր Տղան, աւելի վաղ, աթաբէկ Իւանէի մահուանից առաջ, վերջինիս ձեռամբ դարձել է սենեկապետ. «Եւ մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր եւ զտուն»[55]: Գօշավանքի յիշատակագրութեամբ՝ Գրիգոր հեջուբը լինելով ամուրի, տարիներ անց դիմել է ամիրսպասալար Աւագ Զաքարեանին՝ խնդրելով գերեզմանատեղի՝ մենաստանի մերձակայքում, ինչին վերջինս սիրայօժար ընդառաջել է. «Կամաւն Աստուծոյ, Ես՝ Գրիգոր, հեջուբ ամիրսպասալար Աւագին, որդի Սմբատա, որդոյ մեծին Վախտանգա, … առեալ աթաբակի Իւանէի, սնոյց զիս եւ իւր տանն եւ Աւագին առաջնորդ կացոյց»[56]: Բնագրի գործողութիւնները տեղի են ունեցել աթաբէկ Իւանէ Ա.ի մահուանից յետոյ՝ 1227 կամ գուցէ 1233ին[57], բաւականին ընդգրկուն ժամանակ («սնոյց զիս…ոչ ունէի զաւակ»): Այսինքն, այն ժամանակ, երբ Աւագը, համաձայն վաւերագրի, հօր մահուանից յետոյ դարձել է ամիրսպասալար:

Հեջուբ Գրիգոր Տղային 1236ին որպէս բանագնաց Աւագ Զաքարեանը գործուղում է աւառարու մոնղոլ հրոսակների գլխաւոր զօրապետ Չարմաղանի[58] մօտ՝ պատրաստակամութիւն յայտնելով ընդունելու նրանց գերիշխանութիւնը[59], քանի որ չունենալով անհրաժեշտ ռազմուժ դիմակայելու նուաճող հրոսակների, պատսպարուել էր Կայէն բերդ-ամրոցում: Իշխանի նշեալ քայլը՝ հնազանդուել-հաշտութիւնը, յանիրաւի մեղադրուել է վրաց պատմագրութեան մէջ՝ ենթարկուելով պարսաւանքի, քանի որ այդ ժամանակ, ըստ վրաց հեղինակների, Վրաստանի թագուհի Ռուսուդանը

Տղան, հաւանական է, նոյնը պէտք է լինի Հոռոմոսի վաւերագրերում յիշուող «հեջուբ Գրիգորի» հետ, որը նաեւ նոյն վանքի տէրն էր՝ Սմբատ եւ Իշխան եղբայրների հետ (Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 21): Այս կարծիքին առարկում է Մանանդեանը՝ Գրիգոր Տղային համարելով այլ անձնաւորութիւն (Մանանդեան, էջ 169): Ըստ Աճառեանի՝ Գրիգոր հեջուբը նուիրատուութիւններ է կատարել Խաչենի Մեծարանց վանքին, 1241ին (Աճառեան, *Հայոց անձնանունների, հտր., Ա*, էջ 575, 584):

[54] Ըստ Աճառեանի՝ Բուբաքը, արաբ. Abubakir անուան կրճատուած ձեւն է: Բուպա, Բուպայն, Բուպակ – իշխանաց իշխան, հայր Ասփայի եւ աներ Լիպարիտի՝ որդւոյ Ելիկումի. Աղբերիս գիւղը նուիրեց Նորավանքին՝ 1223ին (Աճառեան, *Հայոց անձնանունների, հտր. Ա*, էջ 418):

[55] Նոյն:

[56] *Դիւան, պրակ VI*, էջ 70: Այդ իրողութեան մասին վկայում է նաեւ Գանձակեցին նկատելով, որ Գրիգոր Տղան գնել է Աղստեւ գետի մերձակայ Վաշխէ գիւղը եւ նուիրել վանքին (Գանձակեցի, էջ 223):

[57] Ըստ Յովսէփեանի, *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 101:

[58] Պատմիչը մոնղոլ զօրապետին անուանում է. «մեծ զօրավարն, որ գլուխ էր ամենեցուն», «այր խորագէտ եւ իմաստուն յաջողած ի գործս պատերազմի», (Գանձակեցի, էջ 233, 265):

[59] Գանձակեցի, էջ 255-56. նաեւ՝ *Վրաց ժամանակագրութիւն,* էջ 74:

դեռեւս գտնւում էր նուաճող մոնղոլների դէմ պատերազմական վիճակում[60]: Զարմանալին այն է, որ վրաց ուսումնասիրողները անտեսում են վրաց տարեգրի դրական վերաբերմունքն իշխանի նման քայլի նկատմամբ[61]: Եւ ամենակարեւորը, վրաց տարեգրի վկայութեան համաձայն՝ այդ օրհասական պահին Ռուսուդան թագուհին շտապել է պատսպարուել Քութայիսում՝ երկիրը թողնելով բարձիթողի, անպաշտպան նուաճող բարբարոս հրոսակների առջեւ[62]: Ուստի, կարծում ենք, երբեք մեղադրելի չէ Աւագ Զաքարեանի վարմունքը:

Դիլիջանի Երկրագիտական թանգարանում պահուող, փոքր չափերի, խաչքարի չորս բեկորների վրայ փորագրուած ուշագրաւ կարեւորագոյն վաւերագիրը եւս տեղեկացնում է մոնղոլների նուաճման մասին: Կոթողի յիշատակագիրը վկայում է՝ «Մանկու խանին հրամանովն, կամաւ բարերարին Աստուծոյ, եւ յաշխարհակալ տէրութեան Աւագին, Գոնցին… Ասծասէր պարոն Ումեկին, զի նա եղեւ փրկութիւն եկեղեցեաց եւ ազատեաց քահանայս ի հարկէ»[63]: Անդրադառնալով վիմագրի բովանդա-կութեանը, պէտք է նշել, որ այն սկսւում է չափազանց ուշագրաւ արտայայտութեամբ, վիմագրական բնագրերին ոչ իւրայատուկ[64]՝ «Մանկու[65] խանին հրամանովն»: Հետաքրքիր է, որ Մանգու մեծ խանը գահակալել է (1251-59ին), եւ մեր կարծիքով, չէր կարող հանդիպել 1249/50ին մահացած[66] հայ ազգի

---

[60] Н. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа, *История Грузии* (Վրաստանի պատմութիւն), *հտր. 1*, Թբիլիսի, 1962, էջ 228: Հայկական աղբիւրը նշեալ պատմական իրավիճակը նշում է այն ժամանակ, երբ Չարմաղան կուսակալը համրացել էր եւ մոնղոլները իրենց անկարգ էին պահում (Գանձակեցի, էջ 265):

[61] «..Գնաց Աւագ սպասալարը՝ հոգին իր երկրի [փրկութեանը] ի սպաս դրած», *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 75: Տարեգրի յայտնած այս տեղեկութեան մէջ էլ, մեր կարծիքով, նկատելի է Գանձակեցուց վերաշարադրանք (Գանձակեցի, էջ 262):

[62] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 74:

[63] *Դիւան, պրակ VI*, էջ 18. նաեւ՝ Ս. Ա. Աւագեան, «Նորայայտ վիմական արձանագրութիւններ Ումեկեան տոհմի մասին» (*Վիմագրական պրպտումներ*, էջ 97): Վաւերագիր յիշատակագրի համաձայն, մեծատուն, վաճառական Ումեկը կարողացել է ազատել եկեղեցիները մոնղոլ նուաճողների ծանր հարկերից. «զի նա եղեւ փրկութիւն եկեղեցեաց»:

[64] Նոյն, էջ 100:

[65] Մոնգկէ, Մունկէ, Մանգու (1251-59).- թոռ Չինգիս խանի, Տոլու եւ Սորխախտանի-բէկիի որդի, Կուբլայի, Հուլագուի (Գուլագու) եւ Արիգ-բուգիի (Բուղա) եղբայրը: Խանի անուան բառացի իմաստը «յաւերժական խան» է: 1251ի սկզբին Կարակորումում Թոլուիդները եւ Ջոխիդները, ովքեր աջակցում էին նրանց, հաւաքուեցին կուրուլթայի, որը կոչուած էր՝ հռչակելու Մանգկէին մեծ խան: Ըստ Օրբէլեանի՝ «…կոչի Մանկու ղան, այսինքն՝ սպիտակ թագաւոր», (Օրբէլեան, էջ 407):

[66] Ըստ Գանձակեցու՝ «ՈՂԸ թուականին հայոց …մեռաւ իշխանաց իշխանն Աւագ. (698+551=1249), իսկ ըստ Օրբէլեանի՝ «…որդին Իւանէի Աւագն, որ…կեցեալ յիշ-

իշխանապետ Աւագ (-Սարգիս)[67] Զաքարեանին: Թէեւ իշխանը նուաճող մոնղոլների համաձայնութեամբ մեկնել էր «…հեռաւոր ճանապարհս յարեւելս հիւսիսոյ»[68]՝ Ոսկէ Հորդա, ապա այնտեղից Կարակորում: Չի բացառւում, որ իշխանը կարող էր Կարակորումում հանդիպէր արքայազն Մանգուին: Ուշագրաւն այն է, որ կոթողի բնագրում Աւագ Զաքարեանի իշխանութիւնը բնորոշւում է «յաշխարհակալ»: Բառիս հոմանիշ «տիեզերակալ» եզրոյթով Աւագի իշխանութիւնը բնորոշուել է նաեւ Բարձրաքաշի Սրբ. Աստուածածին եկեղեցու գաւթի «ՈՂԶ (1247)» վիմագրում: Արձանագրութեան համաձայն՝ Խաղբակի թոռ, Վասակ Խաչենեցու[69] որդի, խորեզմցիներից վրէժ լուծող Պռոշ Խաղբակեանը[70], միաբանելով սուրբ ուխտին, յայտնում է, որ կատարել է «:ԳՃ: (300) դէկան»[71] նուիրատուութիւն՝ «տիեզերակալ իշխանաց իշխանի Աւա[գի, որդոյ ա]թապա[կ] Իւանէի» իշխա-

---

խանութեանն ամս 23 (1250)» (Գանձակեցի, էջ 321. նաեւ՝ Օրբելեան, էջ 398. նաեւ՝ *Մանր ժամանակագրութիւններ*, «Յայսմ ամի մեռանի Աւագն, որդի Իւանէի (ՈՂԸ 1249)», էջ 42:

[67] «Եւ մնաց որդի Զաքարէի՝ մանուկ տիօք, Շահնշահ անուն նորա, զոր սնոյց Իւանէ ընդ որդւոյ իւրում Սարգսի, զոր Աւագն կոչէին» (Գանձակեցի, էջ 186-87): Ըստ Մարգարեանի իրաւացի կռահմամբ՝ Աւագ կրկնանունն Իւանէ Ա.ի որդուն տրուել է՝ կրտսեր Սարգսից (Շահնշահ Ա.ից - Ռ.Գ.) տարբերելու համար: Նրա հաւաստմամբ՝ Շահնշահ Ա.ը ծնուել է 1197ին (Մարգարեան, էջ 157, 163): Ակներեւաբար, Զաքարէ Մեծը բաւականին ուշ է ամուսնացել, քանի որ Շահնշահ Ա.ն տարիքով փոքր էր Իւանէի որդի Աւագից: Զարմանալիօրէն որեւէ սկզբնաղբիւրում չի նշւում Զաքարէ Մեծի կողակցի անունը: Ուշագրաւ է, որ Շահնշահ Ա.ի անունը յիշւում է ազատագրուած Խծկոնից վանքի ՈԿԳ (1214) վիմագրում, ուր չկայ Աւագի անունը. «Ի ՈԿԳ… յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ արեւշատութիւն հարազատ որդոյ իմոյ Շահանշահի եւ եղբաւր իմոյ Իւանէի» (Յովսէփեան, *Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ*, էջ 246: Այս վիմագիրը փորագրուած է եւս յետին թուով: Զաքարէ Մեծը վախճանուել է 1212ին: Նկատելի է նաեւ Շահնշահ Ա.ի անունը յիշւում է Փարպիի Ծիրանաւոր եկեղեցու ՈՒ (1191) արձանագրութիւնում (Ա. Գ. Մանուչարեան, «Փարպիի Ծիրանաւորի արձանագրութիւնները», *Էջմիածին*, Գ:2014, 134-44):

[68] Գանձակեցի, էջ 262:

[69] «Իշխան Խաղբակեան, Խաչենեցի, որդի Խաղբակ Բ.ի եւ եղբայր Հասանի, Ջաջուռ Բ.ի», Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան, հտր. Ե.*, ԵՊՀ, Երեւան, 1962, էջ 51. նաեւ՝ Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 27, 33:

[70] Իշխանին Գանձակեցին բնորոշում է. «զի երեք որդի էին Վասակայ՝ Պապաք, Մկդէմ, Հասան, զոր Պռոշն կոչէին, արք քաջք եւ անուանիք, որ յահէ նոցա դողայր ամենայն զօրն տաճկաց» (Գանձակեցի, էջ 205):

[71] Սարգսեանը Պռոշ Խաղբակեանի նուիրաբերած հասոյթը վանքին նշել է :Ճ: (100) դեկան (Սարգսեան, «"Բարձրաքաշ" վանքը» էջ 50): *Դիւանի* կազմողները նշում են, որ Յովսէփեանը որոշ ճիշտ սրբագրումներ կատարելով՝ հատուցման դրամը համարել է «:Ճ: դէկան», *Դիւան, պրակ IX*, էջ 377, հմմ. Յովսէփեան, *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք*, էջ 97:

նութեան օրօք. «ՈՂՋ ի թուականութեանս Հա[յ]ոց եւ յիշխանութե[ան] տիեզերակալ իշխանաց իշխանի Աւա[գի, որդոյ ա]թապա[կ] Իւանէի, ես՝ Պռոշ, որդի Վասակա եւ թոռն Խաղբակա, միաբանեցա Սբ ուխտիս Բարձրաքաշիս եւ էտու ի շինութիւն տանս :ԳՃ: դէկան»[72]: Բնագիրը վերծանող գիտնականները նկատել են, որ Աւագը հազիւ թէ իբրեւ «տիեզերակալ» մեծարման արժանացած լինի[73]՝ զանց առնելով, որ «յաշխարհակալ» եզրոյթով անուանի իշխանապետը յիշատակւում է Եղեգնաձորի ՈԿԴ: (1215)ի վաւերագրում. («ի թագաւորութեանն ի Վրաց Լաշային եւ յիշխանութեան մեծին Իւանէի եւ յաշխարհակալութեանն Աւագին»)[74], ինչպէս նաեւ Դիլիջանի Երկրագիտական թանգարանում պահուող խաչքարի վիմագրում:

Ինչպէս Դիլիջանի խաչքարի վիմագրի, այնպէս էլ Բարձրաքաշի Սրբ. Աստուածածնի վաւերագրի, հաւանական է, նկատի ունեն, պատմական այն իրողութիւնը, որ իշխանը նուաճող մոնղոլների համաձայնութեամբ մեկնել է Ոսկէ Հորդա եւ այնուհետեւ Կարակորում՝ բանակցելով մոնղոլ մեծ խաների հետ, որը պսակուել է յաջողութեամբ. «Իբրեւ լսէր զայն մեծ արքայն, սիրով ընդունէր զնա, տայր նմա եւ կին ի թաթար ազգէն[75] եւ ուղարկէր զնա յիւր աշխարհն. գրէր եւ առ զօրավարսն իւր տալ ի ձեռն նորա զիւր աշխարհն եւ նովաւ նուաճել զամենայն ապստամբսն»[76]: Սոյն յիշատակութեամբ նկատելի է, որ Աւագ Զաքարեանը դարձել էր «...արարին զօրագլուխքն զհրամանս արքային իւրեանց, եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա՝ Շահնշահ, որդի Զաքարէի, եւ Վահրամ իշխանն, եւ որդին Աղբուղայն, եւ Հասան, որ Ջալալն կոչէին, իշխան կողմանցն Խաչենոյ»[77]:

---

[72] Սարգսեան, «"Բարձրաքաշ" վանքը», էջ 50. նաեւ՝ Հ. Եղիազարեան, «Դսեղի Բարձրաքաշ Ս. Գրիգորի եւ Քառասնից մանկանց վանքերը եւ գիւղի միւս՝ առաւել կարեւոր յուշարձաններն ու դրանց վիմագիր արձանագրութիւնները», *Էջմիածին*, Գ:1971, էջ, 45: Բնագիրը մէջ է բերւում *Դիւան*ից (*պրակ IX*, էջ 377):

[73] *Դիւան, պրակ IX*, էջ 377:

[74] *Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ, III*, կազմ.՝ Ս.Գ. Բարխուդարեան, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1967, էջ 88: Այդ թուականին իշխանը բնաւ չէր կարող նշուած պատուանունին յաւակնել:

[75] Թաթար այդ կնոջ անունը պահպանուել է վրացական աղբիւրում. «Աւագ ամիրսպասալարին, ողորմածութեան գիր ու ազնուազարմ բարետես մի կին տուեցին՝ Եսլոմ անունով» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 100):

[76] Գանձակեցի, էջ 263:

[77] Նոյն, էջ 263: Որքան զարմանալի է, Գանձակեցու յայտնած տեղեկութիւններն Աւագ Զաքարեանի իշխանական տէրութեան իրաւական սահմանների մասին, համընկնում են Իւանէ Ա Զաքարեանի Այրիվանքում (Գեղարդավանք) թողած արձանագրութեանը (Ռ. Գասպարեան, «Այրիվանքի տաճարի հարաւային պատի Իւանէ (Ա) Զաքարեանի արձանագրութեան մասին», *Հայկազեան հայագի-*

Ակներեւաբար խնդրոյ վկայութիւնը նկատի ունէր Արշակ Ալպոյաճեանը՝ գրելով. «…մոնղոլները կեդրոնական եւ հարաւային Հայաստանի նոր նուաճուած մասերն ալ հայ տանուտէրերու յանձնեցին՝ Աւագի ստորադասելով զանոնք»[78]:

Կասկածից դուրս է, որ խնդրոյ առարկայ պատմական իրողութեանը քաջատեղեակ են եղել թէ՛ Դիլիջանի խաչքարի եւ թէ՛ Բարձրաքաշի Սրբ. Աստուածածնի բնագրի կազմող փորագրիչ հեղինակները: Նշեալ վաւերագրերում Աւագի իշխանապետութիւնը բնութագրող «[յ]աշխարհակալ» եւ «տիեզերակալ» եզրոյթները սովորաբար մեկնաբանւում են, որ այդ պատուանուններից «տիեզերակալ»ն աւանդաբար կրել է Սմբատ Բ. (977-90) թագաւորը[79], այն դէպքում, երբ Սամուէլ Անեցին եւ Մխիթար Այրիվանեցին «տիեզերակալ» են անուանում վաղագոյնս Սմբատ Ա. (890-914) Բագրատունի արքային[80]: Մեզ թւում է, որ Դիլիջանի խաչքարի եւ Բարձրաքաշի Սրբ. Աստուածածին եկեղեցու բնագրերում նշեալ եզրոյթներն ընդգծում են Աւագ Զաքարեանի իշխանութեան շրջանակների բարձր դիրքի ճանաչելիութիւնը, թէ՛ հիւսիսի, եւ թէ՛ Կարակորումի մոնղոլ մեծ խաների կողմից, թէեւ չի բացառւում, որ Աւագի իշխանութիւնը տարածուէր նաեւ Սամշվիլդէի վրայ, քանի որ ըստ վրացական աղբիւրի՝ վերջինիս գրաւմանը մասնակցել էր Աւագը՝ Եոսուր նոյինի եւ Անգուրակ զօրապետերի մասնակցութեամբ. «…Սամշվիլդէն, որ առաջին ճակատամարտի ժամանակ գրաւել էին Եոսուր նոյինն ու Անգուրնակը՝ Աւագի մասնակցութեամբ»[81]:

տական հանդէս, 42/1:2022, 219: Զարմանալի է, որ Սիւնեաց Օրբէլեանների իշխանութիւնը չի նշւում որպէս աւատական ինքնուրոյն միաւոր:

[78] Ալպոյաճեան, *Պատմական Հայաստանի սահմանները*, Նոր աստղ, Գահիրէ, 1950, էջ 340: Պատմական այդ իրողութիւնը եւ Գանձակեցու վերոնշեալ տեղեկութիւնը հակասում են Սիւնեաց պատմիչի հետեւեալ վկայութեանը. «Եւ տեսեալ զնա (Ելիկում Օրբելեան - Ռ.Գ.) Ասլանին՝ յոյժ սիրեաց եւ ընկալաւ զնա, եւ արար խաղաղութիւն. եւ կալեալ զնա առաջնորդ գնաց մինչեւ յԱնի եւ հնազանդէր զամենայնն: Էառ նա զՎայոց ձոր եւ զեղեգիս մինչեւ յերերօն գիւղ որ է հանդէպ Գառնոյ, եւ ետ զամենայնն Ելիկում եւ ասէ, թրով առածն եւ ոսկւով գնածն միապէս հայրենիք են մարդոյ» (Օրբէլեան, էջ 403-4):

[79] Լէօ, *Երկերի ժողովածու, հտր. 2*, Հայաստան հրատ., Երեւան,1967, էջ 600: Ըստ հեղինակի՝ «տիեզերակալ» մի սովորական հաճոյական խօսք էր, որ մատուցւում էր թագաւորին «աշխարհի տէր» առօրեայ առումով:

[80] Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893, էջ 96. նաեւ՝ Մխիթար Այրիվանեցի, *Պատմութիւն հայոց,* Մոսկուա, 1860, էջ 56. նաեւ՝ Մարգարեան, էջ 113:

[81] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 79: Աւագի մասնակցութեամբ Սամշվիլդէի գրաւման մասին հայկական աղբիւրներում, որեւէ տեղեկութիւն չկայ: Մարգարեանը նկատում է, որ Սամշվիլդէն որոշ ժամանակ՝ 1236-42/43, յանձնուած է եղել

Աւագ Զաքարեանի, նրա տիտղոսաշարի մասին ուշագրաւ տեղեկութիւն է յայտնում նաեւ Այրիվանք-Գեղարդի անթուական վիմագրերից մէկը: Արձանագրութեան համաձայն՝ Պռոշ կողմնակալ մեծ իշխանը, գանձագին է արել տէրանց աշխարհիս մեծահռչակ «Այրի վանս, լերամբ եւ դաշտաւ»՝ ուղղակի ընդգծելով սիւզերէն իշխանապետի՝ «թագադրին վրաց» լինելը[82]. «Ի տերութե[ա]ն բարէպաշտ աստուածասէր թագադրին Վրաց Աւագին եւ Շահնշահի եւ որդոնո[83] ա Զաքարէի, ես Պռոշ, որդի Վասակա յազգէն Խաղբակա, գանձագին արարի տերանց աշխարհիս զմեծահռչակն Այրի վանս լերամբ եւ դաշտաւ»[84]: Բնագրում մեզ հետաքրքրող «թագադրին վրաց» արտայայտութիւնը երջանկայիշատակ պատմաբան Մարգարեանը մեկնաբանել է, որ պատուանունը պայմանաւորուած է Աւագի՝ Անիի Բագրատունիների իրաւայաջորդը համարուելու հանգամանքով, եւ զգացւում է վաղ միջնադարի հայ մատենագրութեան ազդեցութիւնը, մասնաւորապէս՝ Մովսէս Խորենացու ազդեցութիւնը, քան իրական դէպքերի արձագանգը[85]: Չառարկելով հեղինակի եզրայանգմանը՝ նկատենք, որ անկասկած է Բագրատունիների եւ Զաքարեանների տիտղոսաշարերի միջեւ ընդհանրութիւնների առկայութիւնը, սակայն, մեր կարծիքով, Խաղբակեան իշխանը, տուեալ բնորոշմամբ, ընդգծում է իշխանապետ Աւագի ընկերա-քաղաքական բարձր դիրքը վրացական արքունիքում եւ, հաւանաբար, անմիջական առնչութիւնը վրաց արքայազնների թագադրութեանը: Խնդրոյ առարկայ պատուանունը Պռոշ Խաղբակեանն ընդգծել է նաեւ իր տիրոյթներում գտնուող մէկ այլ հոգեւոր-մշակութային կենտրոնի՝ Գհուկ-Բոլորահատի եկեղեցու աջ աւանդատան մուտքի վիմագրում. «[Ի թվիս, ի տէրութեան բարեպաշտ] [Աստուածասէր թագադրին վրաց՝ Աւագին եւ] [Շահ]անշահի, ես՝ Պռոշ, որդի [Վա]սակա իշխանին»[86]: Բնագիրը վերծանած Սարգսեանը վաւերագիրը թուագրել է 1240ականներով[87]:

Հետաքրքիրն այն է, որ ԺԳ. դարի երեսունականներին, ըստ վրացական աղբիւրի՝ Վրաց արքունիքում տեղի է ունեցել Ռուսուդան թագուհու

Աւագին (Մարգարեան, էջ 158): Դա չի կարելի բացառել, թէպէտեւ այլ աղբիւրներով այն չի հաստատւում:

[82] Յովսէփեանը բնագրի մասին յայտնում է, որ «...ԺԳ . դարու քառասունական թուականներից առաջ կարելի չէ ընդունել» (Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 98):

[83] Ակներեւաբար, պէտք է կարդալ «որդւոյ Զաքարէի» կամ «որդոյ նորա»:

[84] Յովսեփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 98, 102. նաեւ նոյնի՝ *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ*, Անթիլաս, 1969, էջ 305:

[85] Մարգարեան, էջ 115:

[86] Գ. Գ. Սարգսեան, «Գհուկ-Բոլորահարի վանքը», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 1:1983, էջ 129: Հաւանական է այս արտայայտութիւնը լրացուած է ըստ Գեղարդի բնագրի:

[87] Նոյն, էջ 129:

անչափահաս որդու (հինգ տարեկան[88] - Ռ.Գ.)՝ Դաւիթ Նարինի[89] թագադրումը. («Քութաթիսում օծեցին ու թագ դրին նրա գլխին»)[90]: Ռուսուդանի որդու թագադրութիւնը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ վերջինս եղբօր որդուն գաղտնի ուղարկել է (Ղիասեդդինի մօտ Յունաստան)՝ սպանելու նպատակով[91]: Ըստ Մարգարեանի՝ թագադրութիւնը տեղի է ունեցել 1230ին, երկրի համար բաւականին խառնակ ժամանակաշրջանում, երբ հայ-վրացական ռազմական ուժերը երկրորդ անգամ պարտութիւն են կրել խորեզմի արքայազն Ջալալ ադ-Դինի կողմից՝ Բոլնիս-Մինդորիի 1228/29ի ճակատամարտում (1229 գարուն)[92]: Այդ մարտերին մասնակցել են մանդատուրթ-ուխուցէս Շանշէն (Շահնշահ Ա.), ամիրսպասալար Աւագը եւ Վահրամ մսախուրթուցէսը[93]: Ցաւօք, տարեգիրը խուսափում է նշել ճակատամարտի կարեւորագոյն դրուագները, որոնք պարտութեամբ են պսակուել: Ռուսուդանի որդու թագադրման արարողութեանը, չեն մասնակցել Արեւելեան Վրաստանի եւ Հիւսիսային Հայաստանի իշխանները[94], ինչպէս հաւաստում է տարեգիրը:

Դատելով տարեգրի տեղեկութիւններից՝ թագադրման արարողութիւնը, հաւանական է, տեղի է ունեցել 1236ին, ինչպէս իրաւամբ նկատում է Մու-

---

[88] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 67:

[89] Պարտաւում մոնղոլական աւագանին Ռուսուդանի որդուն՝ Դաւթին է յանձնում ողջ Վրաստանը Թփղիսը, Սամշվիլդեն եւ նրան մեծարում Նարին կոչելով. «որ է՝ Դաւիթ արքունի դէմք (սեփիս պիրի)» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 79): Իսկ ըստ Ստեփանեանի՝ Գէորգի Դաւիթին մոնղոլներն անուանել են Ուլու, որն ըստ հեղինակի՝ մոնղոլերէն նշանակում է մեծ, (1246-70), իսկ Ռուսուդանի որդի Դաւթին՝ Նարին, որը մոնղոլերէնից թարգմանաբար նշանակում է կրտսեր (1246-93) (Հ. Ստեփանեան, *Հայ ժողովրդի պայքարը թաթար-մոնղոլական լծի դէմ*, ՀԽՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1990, էջ 76:

[90] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 67. նաեւ՝ Ստեփանեան, էջ 68:

[91] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 68: Նշեալ պատմական իրողութեան մասին վկայում է նաեւ Գանձակեցին. «…զոր յղեալ էր …առ սուլտանն հոռոմոց դաւով, զի կորուսցէ զնա» (Գանձակեցի, էջ 289): Հմմ.՝ Ակներցին, «եւ անկե[ա]լ էր Դաւիթն ի ձեռս հոռոմոց Սուլտանին, եւ կայր ի բանդի», Ակներցի, էջ 21:

[92] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 68. նաեւ՝ Մարգարեան, էջ 71: Ինչը փաստում է, որ Ջալալ ադ-Դինի ռազմուժը միշտ էլ զօրեղ է եղել, եւ Գառնիի պարտութիւնը՝ Իւանէ Մեծի նախանձի, չարակամութեանը հետեւանք չէ:

[93] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 70: Բնագրում անհասկանալի է, թէ Աւագի անունն ինչու է երկրորդը շեշտուած, երբ վերջինս վիլայէթի զօրահրամանատարն էր՝ ամիրսպասալարը:

[94] «Մինչդեռ այսկողմեան թագաւորութիւնը չէր մասնակցում խորեզմցիների [պատճառով], քանի որ մանդատուրթ-ուխուցէս Շանշէն Անիում էր, իսկ ամիրսպասալար Աւագը՝ Բջնիում», *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 68:

րադեանը[95], քանի որ տարեգիրը յայտնում է, թե «Երբ այս չարագործութիւնները տեսաւ…Աւագ ամիրսպասալարը, դեսպաններ ուղարկեց Պարտաւ… խոստացավ նրանց մօտ գնալ, ծառայել եւ հարկ վճարել»[96]: Այսինքն՝ այն ժամանակ, ինչպէս վերը նկատեցինք, երբ, 1236ին մոնղոլները ներխուժել էին Հայաստան, եւ իշխան Աւագ Զաքարեանին պաշարել Կայեան (Կայէն) բերդ-ամրոցը[97]: Մոնղոլների յարձակման նախօրէին, տարեգրի հաւաստմամբ, Վրաստանում բորբոքուել էր զօրեղ էրիսթաւների եւ վեզիրների ըմբոստութիւնը, երկրում որոշակիօրէն սրուել էր ներքաղաքական իրավիճակը, ինչի հետեւանքով Ռուսուդան թագուհին չէր կարողանում անցնել Լիխտի-այնկողմը[98]: Թէեւ տարեգիրը հաւաստում է, թէ «… իւրաքանչիւրը հնազանդ [էին] Ռուսուդանի թագաւորութեանը»[99], ինչը քիչ հաւանական է: Վրացական աղբիւրի վկայութիւններից[100] դատելով՝ Ռուսուդան թագուհու որդու թագադրութիւնը, անկերեւաբար, չի ընդունուել վրաց աւատատէրերի կողմից, ինչը տարեգիրը փորձում է քօղարկել:

Վրացական աղբիւրի համաձայն, թագուհուն չի յաջողուել իրագործել իր մտադրութիւնները՝ հաստատելու որդու թագաւորական իրաւունքները: Այդ իրավիճակը ձգուել է մինչեւ թաթարական արշաւանքն Իկոնիայի սուլթանութեան դէմ, որը տեղի է ունեցել 1242/43ին Բաչու կուսակալի կողմից. «Մինչեւ թագուհին ուղարկում էր իր որդուն, [թաթարները] վճռեց[ին] ար-

---

[95] Մուրադեանի հիմնաւորմամբ՝ Նարին Դաւթի օծման թագադրումը տեղի է ունեցել 1236ին (Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն*, էջ 154-55: Նարին Դաւթի թագաւոր «լինելը» յայտնում է Շահնազար գիւղի վրացերէն վիմագիրը. «Ռուսուդան թագուհու ժամանակներից յետոյ Աստուած ի թագաւորութիւն Դաւթին լինի օգնական» (նոյն, էջ 153):

[96] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 74: Հայկական աղբիւրի՝ դեսպանորդը Գրիգոր Տղայ Խաչենեցին է եւ հանդիպման վայրը Գեղարքունիքը. «Եւ առաքեաց զԳրիգորն, զոր Տղայն կոչէին զգուանօք, յազատացն Խաչենոյ, զվերակացու տանն իւրոյ, յառաջ քան զինքն երթալ հանդիպիլ գլխաւորին նոցա, զոր Չարմաղունն կոչէին, որ հարեալ էր զխորանն իւր առ ափն ծովուն Գեղարքունւոյ» (Գանձակեցի, էջ 256):

[97] Նոյն, էջ 254:

[98] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 74: Քաղաքական այդ իրավիճակը, տարեգրի բնորոշմամբ, պայմանաւորուած էր խորեզմցի հրոսակախմբերի յաճախակի յարձակումներով, ինչն այնքան էլ համոզիչ ու ընդունելի չէ:

[99] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 68:

[100] Տարեգիրն ընդգծում է, որ Ռուսուդան թագուհին «Արտասովոր գործ յօրինեց», «… ինքնագլուխ որոշեց իր որդուն թագաւոր հաստատել» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 68, 85): Այսինքն, անկասկած է, որ աւատատիրական աւագանին դէմ է եղել թագուհու որդու թագադրման ցանկութեանը: Արդեօ՞ք նշեալ արտայայտութիւններով կարելի է ընդհանրացնել, թէ Վրաց թագաւորական իշխանութիւնը սահմանափակ էր:

շաւել մեծ սուլթան Ղիասեդդինի դէմ»[101]: Սակայն յաղթարշաւից յետոյ, մոնղոլական աւագանին, ակներեւաբար, պատրաստակամութիւն է յայտնել՝ ցանկանալով ինչ-որ ձեւով հաշտութիւն կնքել «յանառիկ Սուանեթոյ»ում[102] ապաստանած Ռուսուդան թագուհու հետ եւ ճանաչել վերջինիս անչափահաս որդու թագաւորական իրաւունքները Վրաստանում[103]: Ինչը հաստատւում է նաեւ հայկական աղբիւրով. «…եւ ի միւս զօրավարէն՝ որ ի կողմանս Հայոց, որ Բաչուն կոչէր, - գալ առ նոսա սիրով խաղաղութեամբ եւ իշխել տէրութեան իւրոյ նոցուն հրամանաւ»[104]: Գանձակեցու վկայութեամբ՝ «ՈՂԱ (1242)» խանի կողմից հրամանով զօրագլուխ եւ առաջնորդ է հաստատւում Բաչու-ղուրչի նոյինը, որը փոխարինում է յամրացած Չարմաղան կուսակալին. «… ՈՂԱ (1242) թուականին հայոց, գայր հասանէր… զօրագլուխս, որ յարեւելս, զօրաւար եւ առաջնորդ կացուցանել փոխանակ Չարմաղանին, որ համրացեալ էր զոմն մի ի զօրացն՝ Բաչու-ղուրչի…Արդ իբրեւ առ նա զիշխանութիւնն, իսկոյն զօր գումարեաց յամենայն ազգաց, որ ընդ ձեռամբ նորա էր…Եւ հասեալ ի Կարին գաւառ՝ պաշարեաց զԹէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք»,[105]: Վերջինս գրաւելով Կարինը եւ ամբողջ գաւառը ենթարկում է կողոպուտի ու աւերման[106]: Յաջորդ տարի եւս Բաչուն կազմակերպում է յաղթարշաւ Իկոնիայի սուլթանութեան դէմ: Արշավանքին մասնակցում են Աւագ եւ Շահնշահ Ա Զաքարեանները, Աղբուղա ու Վահրամ Վահրամեանները, Գրիգոր Դոփեանը եւ Հասան Ջալալ Դոլան[107]:

Մուրադեանի դիտարկմամբ՝ թագուհի Ռուսուդանի մահը, պատահել է ունեցել («քրոնիկոնի 466, որ՝ 780 + 466 =1246, մի այլ աղբիւրում՝ քրոնիկոնի 465=1245»[108]: Վրացական աղբիւրի վկայութեամբ, թագուհի Ռուսուդանը մահացել է հոգեկան մեղանչումների ու որդու կարօտից[109]: Սակայն մինչ թագուհու մահը, Գանձակեցու վկայութեամբ. «Բազմահնար եւ խորամանկ ազգն նետողաց»[110] Բաչու նոյինի ղեկավարութեամբ, «յոլով ան-

---

[101] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 77: Ակներցու հաւաստմամբ այդ արշաւանքը տեղի է ունեցել 1239ին «Ի վեցհարիւր իւթսուն եւ իւթ թուին Հայոց [=1239] զաւրաժողով լեալ Բաչու նուինն՝ գլխաւորն Տաթարին եկն ի վերայ Կարնո քաղաքոյ» (Ակներցի, էջ 28): Ակներցու յայտնած տարեթիւը ճիշտ չէ:

[102] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 77:

[103] Նոյն, էջ 79:

[104] Գանձակեցի, էջ 315:

[105] Նոյն, էջ 278-79, 314:

[106] Նոյն, էջ 278-79. նաեւ՝ Մարգարեան, էջ 81:

[107] Գանակեցի, էջ 284:

[108] Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն*, էջ 156. նաեւ՝ *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 199 (ծնթ. 43):

[109] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 87, 199 (ծնթ. 40):

[110] Գանձակեցի, էջ 288:

գամ»՝ քանիցս փորձել է Հորդա հրաւիրել Ռուսուդան թագուհուն, սակայն վերջինս ամէն կերպ խուսափել է, քանի որ «կին գեղեցիկ էր, ոչ իշխեաց առ մի ոք ի նոցանէ երթալ, զի մի՛ խայտառակեսցի ի նոցունց»[111]: Այդ իսկ պատճառով Բաչու նոյինը փորձել է ամիրսպասալար Աւագ Զաքարեանի եւ խանի կողմից «ոմն մի գլխաւոր Տոնղուս-աղա» անունով[112] հարկահաւաք մոնղոլի միջնորդութեամբ հրաւիրել վրաց թագուհուն հաշտութիւն կնքելու եւ թագադրելու նրա անչափահաս որդուն: Նշելի է, որ իվերջոյ ամիրսպասալար Աւագ Զաքարեանին յաջողուել է համոզել «ի Սուանէթ» ապաստանած Ռուսուդան թագուհուն, եւ վերջինս, անսալով ամիրսպասալարին՝ տուել է փոքրաթիւ զօրաջոկատ «տայ սակաւ զօրս. եւ ի ձեռն Աւագին»՝ անձամբ չներկայանալով Հորդա[113]: Պատմիչի նշեալ տեղեկութիւնը, պէտք է հաստատապէս տեղի ունեցած լինէր 1242ի արշաւանքից յետոյ, երբ մոնղոլները յաջորդ տարին. «…հարին զսուլտանն հոռոմոց՝ զփեսայ նորին (Ռուսուդան թագուհու - Ռ.Գ.), եւ առին զյոլովս ի քաղաքաց նորա»[114]: Թէեւ արքայական «սակաւ զօրս» վրաց Աւագ ամիրսպասալարի գլխաւորութեամբ 1243ին մասնակցել է Բաչու նոյինի արշաւանքին, սակայն կուսակալ Բաչուն, ակնյայտօրէն, դժգոհել է թագուհու նման քայլերից, ուստի վերջինս իշխան Վահրամ Գագեցու միջոցով[115], աքսորից վերադարձրել է գահի օրինական ժառանգ Գիորգի Լաշայի որդի Դաւթին եւ թագադրել նրան: Վահրամ Գագեցի աւատատէրը, ակնյայտ հակուած է եղել պաշտպանելու Գիորգի Լաշայի որդու օրինական իրաւունքները թագաւորական գահի նկատմամբ. «Որդի արքայի մերոյ է եւ տարապարտ զրկեալ է ի տէրութենէ իւրմէ»[116]: Էականն այն է, որ մոնղոլական աւագանին հետեւողականօրէն յանձնարարել է «…ըստ օրինի քրիստոնէից՝ օծանել զնա, եւ կալ ամենայն իշխանաց հօր նորա նմա ի հնազանդութեան»[117]: Հաւանական է, որ օծման ողջ արարողութիւնն ուղեկցուել է մոնղոլների անմիջական մասնակցութեամբ, քանի որ պատմիչը յայտնում է, թէ «…

---

[111] Նոյն, էջ 315:

[112] Նոյն, էջ 266:

[113] Նոյն, էջ 288: Պատմիչը զօրաջոկատի թուաքանակը չի նշում:

[114] Նոյն, էջ 288:

[115] Վրացական աղբիւրի համաձայն, դեսպանորդ է եղել մոնղոլ Անգուրակ նոյինը. «Անգուրակին դեսպան ուղարկեցին, նրա հետ՝ Վահրամ Գագեցուն եւ Սարգիս Թմոգուեցուն» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 95): Այդ դէպքը, ըստ վրացական աղբիւրի՝ տեղի է ունեցել Նարին Դաւթի՝ Ոսկէ Հորդա մեկնելուց յետոյ. «…որով հետեւ մի Դաւիթն [էլ] Յունաստանում էր» (Նոյն, էջ 87):

[116] Գանձակեցի, էջ 289: Այս վկայութեամբ, անվերապահօրէն ակնյայտ է, որ վրաց տարեգիրն օգտուել է Գանձակեցուց:

[117] Նոյն, էջ 289: Սակայն վրացական աղբիւրի համաձայն, նրան թագաւոր չեն կարգել. «.. բայց ոչ թէ նրան թագաւոր հաստատեցին, այլ ուղարկեցին մեծ խան Բաթոյի մօտ» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 96):

տարեալ ի Մծխիթայ, կոչեցին եւ զկաթողիկոսն վրաց եւ օծին զնա թագաւոր»[118]: Արարողութեանը մասնակից են եղել այն իշխանները, որոնք «էին հնազանդ թաթարին»[119]՝ Աւագը, որ զօրավարն էր, (չի բացառւում, որ պատմիչը նկատի ունի Աւագի ամիրսպասալար լինելը), Զաքարիա Մեծի որդի Շահնշահ Ա.ը եւ Վահրամ Գագեցին, որդու Աղբուղայի հետ[120]: Լաշայի որդի Դաւթի թագադրման լուրը լսելով թագուհի Ռուսուդանը՝ իսկոյն գնացել է Ափխազէթ ի Սուանէթ իր որդու հետ[121]:

Գանձակեցու նշեալ վկայութիւնում, ինչպէս նկատելի է, Լաշայի որդու՝ Դաւթի թագադրութեան արարողութիւնում առաջինը նշւում է Աւագի անունը՝ որպէս զօրավար-իշխանապետի: Չպէտք է բացառել, որ նա ոչ միայն մասնակից էր, այլեւ գործողութեան կազմակերպիչն ու նախաձեռնողը, քանի որ նկատելի է վերջինիս աւատական բարձրակարգութիւնը: Այդ դէպքում անկասկած է, որ Այրիվանք-Գեղարդի բնագրում Պռօշ իշխանը «թագադրին վրաց» արտայայտութեամբ հենց, հաւանական է, նկատի ունի իշխանապետի գերակայ, աւագագոյն դերը թագադրութեան արարողակարգում: Պատմական այդ իրողութեանը նախորդած դէպքերի մասին պատմիչ Գրիգոր Ակներցին ստուգապէս տեղեկացնում է, որ իմաստուն Վահրամ Գագեցին, մի թաթարի գլխաւորութեամբ, Բաչու նոյինի հրամանով, հարիւր հեծեալով գնացել է Կեսարիա՝ բերելու աքսորեալ արքայազն Լաշայի որդի Դաւթին. «..ընդ միտ արկեալ զորդին թագաւորին իւրեանց Դաւիթ [Լաշայի որդին - Ռ.Գ.], որ էր ի բանտի ի Հոռոմք. ...զիմաստուն իշխանն Վարհամ՝ զտէրն Գագայ, հրամանաւ Բաչու նուինին եւ այլ գլխաւորաց Տաթարին եւ ետուն զնոսա մեծ սիասաթով (իշխանութեամբ) ի Կեսարիա: ... Եւ իշխանքն Վրաց յոյժ ուրախացեալ եւ անուանեցին զնա Վարհամուլ թագաւոր, այսինքն, թէ Վարհամ եդիր թագաւոր»[122]:

Ակնյայտ է, որ «շահնշահ», «տիեզերակալ» պատուանունները մատնացոյց են անում Զաքարեան աւատական տան ըներա-քաղաքական, ռազմաքաղաքական հզօրութիւնը, սակայն «թագադրին Վրաց» արտայայտութիւնը, հաւանական է, որոշակիօրէն աղերսւում է Վրաց արքայական տան արքայազնի թագադրութեան, թագադրմանը:

---

[118] Գանձակեցի, էջ 289:

[119] Նոյն:

[120] Նոյն:

[121] Նոյն:

[122] Գրիգոր Ակներցի, *Պատմութիւն թաթարաց*, Երուսաղէմ, 1974, էջ 32-34: Հեղինակը դէպքերը պատմում է Ռուսուդան թագուհու մահից յետոյ, այսինքն 1245/46ից յետոյ:

Այնուամենայնիւ, Ռուսուդան թագուհին դիմելով «հիւսիսի մեծ խան»[123] Բաթուին, իվերջոյ, յաջողեցրել է նրանից ստանալ երաշխիք-պայման, եւ միքանի իշխանների[124] ուղեկցութեամբ որդուն ուղարկել է Բաթու խանի մօտ՝ թագադրուելու ակնկալիքով: Պատմական այդ իրողութիւնը, Գանձակեցու վկայութեամբ՝ տեղի է ունեցել աւելի վաղ, քան կուսակալ Բաչու նոյինի կողմից Լաշայի որդու Դաւթի թագադրութիւնը Մծխիթում. «…իբրեւ տեսին, թէ ոչ եկն առ նոսա թագուհին»[125], որից յետոյ, կուսակալը նոր ձեռնարկել է Իկոնիայի սուլթանութիւնից վերադարձնել Լաշայի աքսորեալ որդուն: Թէ՛ Բաթու խանը եւ թէ՛ Բաչու նոյինը, պատմիչի վկայութեամբ, բազմիցս դիմել, ստիպել են Ռուսուդան թագուհուն գալ հնազանդութեան «… առ նոսա կամաւ եւ ակամայ»[126], ուստի, ինչպէս երեւում է թագուհին երկուստեք ճնշումներից նեղուած լինելով՝ որեւէ ելք չգտնելով, դիմել է ինքնասպանութեան՝ թողնելով կտակագիր իշխանապետ Աւագին՝ խնամակալելու որդուն, եթէ վերջինս ողջ վերադառնայ Կարակորումից. «նեղեալ յերկոցունց կողմանց, իւրովի դեղ մահացու էառ եւ վճարեցաւ ի կենացս. եւ գրեաց գիր կտակի առ իշխանն Աւագ, եւ յանձնեաց ի նա զորդին իւր, եթէ դարձի ի ղանէն»[127]: Պատմագրութեան մէջ պատմիչի այդ յիշատակութիւնը անուշադրութեան է մատնուել, թէեւ հպանցիկ նկատել է Լեւոն Բաբայեանը[128]: Սոյն տեղեկութեամբ ակնարկւում է թագուհի Ռուսուդանի կողմից՝ իշխանապետ Աւագ Զաքարեանին **խնամակալել, հովանաւորել** իր որդի Նարին Դաւթին[129]**:** Նկատելի է, որ մատենագիրը դէպքը արձանագրում է Ռուսուդան թագուհու մահուան նախօրէին՝ 1246ին:

---

[123] Վրացական աղբիւրի համաձայն՝ նա տիրել է «Օսքին, Մեծ Ղփչաղստանին, Խազարքին եւ Ռուսաստանին՝ մինչեւ արեւմուտք ու Դերբենդի ծովը» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 80):

[124] Ուղեկցող իշխաններն են. «… Շոթա Կուպարը, Վահրամ Գագեցին, Քարթլիի էրիսթաւ Գրիգոր Սուրամելին, Սամցխէի սպասալարը…թորեցիք, թմոգուեցիք, տայեցիք ուղեկցեցին թագաւորին՝ Ռուսուդանի որդի Դաւթին», (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 79):

[125] Գանձակեցի, էջ 315:

[126] Նոյն, էջ 316:

[127] Նոյն, էջ 316: Գուցէ Ռուսուդան թագուհու այդ կտակն է, որ վրաց տարեգիրը պնդում է, թէ Աւագը պաշտպանել է Նարին Դաւթի թագաւորական իրաւունքները. «կասկածաւոր դարձաւ Շանշէի սէրը Դաւիթ՝ Լաշայի որդու հանդէպ, իսկ Աւագինը՝ Դաւթի՝ Ռուսուդանի որդու» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 101):

[128] Լ. Բաբայեան, *Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական պատմութիւնը XIII-XIV դարերում*, «Հայպետհրատ», Երեւան, 1964, էջ 73: Հեղինակը խօսում է հեջուբների գործավարութեան մասին:

[129] «Խնամակալ» ըստ վրացական աղբիւրի՝ նշանակում է «…քանի որ սուլթաններիի օրէնքով աթաբէկը թագաւորի եւ սուլթանների հայր եւ դաստիրակ է համարւում եւ այդ պատճառով էլ կոչւում է «աթաբէկ» (Մելիքսէթ-Բէկ, էջ 24):

Գանձակեցին Լաշայի որդի Դաւթի թագադրման մասին յայտնում է, որ «Իսկ նոցա երթալ առ ղանն Գիուգ, եւ նա սիրով ընկալաւ զնոսա: Եւ սահմանեաց նոցա ըստ կարգի ունել զթագաւորութիւնն. նախ, որ աւագն էր ի նոցունց՝ Դաւիթ, որդի Լաշային Գիորգեայ. եւ յետ վախճանի նորա, թէ կենդանի իցէ՝ միւս Դաւիթ, որդին Ռուսուդանայ»[130]: Մինչդեռ վրացական աղբիւրը, պատմական այդ իրողութիւնը, ներկայացնում է մի փոքր այլ կերպ, ինչը հարկ է նշել. «Հաւաքուեցին կաթողիկոսն ու բոլոր եպիսկոպոսները, բոլոր իշխաններն ու էրիսթաւները եւ Թփղիսում երկուսին էլ իրենց հայրական գահին նստեցրին[131]:...Երկուսն էլ ամուր թագաւոր հաստատուեցին, ուստի կասկածաւոր դարձավ Շանշէի սէրը Դաւթի՝ Լաշայի որդու հանդէպ, իսկ Աւագինը՝ Դաւթի՝ Ռուսուդանի որդու: Բայց չյայտնեցին, որովհետեւ երկուսն էլ՝ Դաւիթն ու Դաւիթը սիրով էին վերաբերւում եւ չէին հակառակում միմեանց»[132]: Այդ առիթով, թէեւ թէականօրէն, վրաց տարեգիրը յաւելում է նաեւ, թէ հասել է այսպիսի պատմութիւն, որ ոմն տիեզերագիր գրում է «Գույուք խանն այնպէս վճռեց, որ Լաշայի որդուն թագաւոր հաստատեն: Այսպէս ուղարկեց [Վրաստան], իսկ Ռուսուդանի որդի Դաւիթն անմիջապէս գիշերով փախաւ գաղտնի եւ գնաց Ափխազք»[133]: «Ոմն տիեզերագիր» ասելով՝ վրաց տարեգիրը, մեր կարծիքով, հաւանական է նկատի ունի Գանձակեցուն, քանի որ, ինչպէս վերը նկատեցինք, պատմիչն ուղղակի յայտնում է, թէ Գիուգ (Գույուկ - Ռ.Գ.) խանը, կարգի համաձայն, Լաշայի որդի Դաւթին թագաւոր է նշանակել, քանի որ վերջինս **տարիքով աւագ** էր, իսկ նրա մահուանից յետոյ նոր պէտք է թագաւորէր Ռուսուդանի որդին, եթէ ողջ լինէր («թէ կենդանի իցէ»[134]): Այսպիսով, նկատելի է, որ հայկական աղբիւրի յայտնած տեղեկութիւնը միանգամայն իրատեսական է, եւ համարեա նոյնութեամբ այն կրկնում է վրաց տարեգիրը՝ շարունակելով յայտնել, որ առաջնութեան պատիւն ու բարձրութիւնը Լաշայի որդունն էր՝ թէ՛ աւագութեան եւ թէ՛ Լաշայի որդին

---

[130] Գանձակեցի, էջ 316: Հմմ. Մանանդեան, էջ 231:

[131] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 101: Տարակուսելին այն է, որ Նարին Դաւիթը հայրական գահ չունի, նրա հայրը, ըստ նոյն սկզբնաղբիւրի՝ «...իբրեւ համերաշխութեան պատանդ, Ռուսուդան թագուհին բերեց Տուղրիլի որդուն... Երբ ճանաչեց ...կամեցաւ ամուսնանալ նրա հետ, ինչպէս եւ կատարեց»: Եւ գուցէ դա է պատճառը, որ Սարգիս Թմոգուեցին ընդդիմացել է Նարին Դաւթի թագաւորելուն. «Պատշաճ չէ, որ կին [թագաւորից] ծնուածը տիրի թագաւորութեանը» (նոյն, էջ 62, 99): Ստացւում է, որ մոնղոլները «Գիւրջիստանի վիլայէթը» բաժանել են երկու մասի:

[132] Նոյն, էջ 101:

[133] Նոյն:

[134] Գանձակեցի, 316:

լինելու համար[135]: Ակնբախ է հայկական աղբիւրի վաղագոյն լինելը, ուստի չի բացառւում, որ այն կարող էր հանդիսանալ որպէս սկզբնաղբիւր, որից կարող էր օգտուել վրաց տարեգիրը[136]:

Եթէ մեր դիտարկումն ընդունելի է, ապա նկատելի է, որ Վանական վարդապետի ստեղծած դպրոցի սաները պատշաճ կերպով են պահել հայկական մշակոյթի հնամենի աւանդոյթները եւ պէտք է վերապահումով ընդունել Մուրադեանի այն արտայայտութեանը, թէ «Ընդ ձեռամբ թագաւորին վրաց» գտնուող Երկայնաբազուկների «յինքեանս» առած հայոց գաւառներում, բնականաբար, վրաց մշակոյթի ազդեցութիւնը հայոց նկատմամբ աւելի նկատելի կը լինէր, քան հակառակը[137]: Չի բացառւում, որ ԺԳ. դարում բազմաթիւ կրօնական երկեր են թարգմանուել վրացերէնից հայերէն: Անշուշտ, հայ հոգեւոր այրերը փորձել են խորամուխ լինել հարեւան քրիստոնեայ դրացու կրօնական երկերին, սակայն, ըստ իս, նկատելի է, որ պատմական իրողութիւնների նկարագրութիւններն աւելի վաղ եւ իրատեսական են ներկայացրել հայ մատենագիրները:

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔՈՒՄ ՆԿԱՏՈՒՈՂ ԱՒԱՏԱԿԱՆ ՀԱԿԱԴԻՐ ԸՆԴՎԶՈՒՄՆԵՐԸ

Վրաց արքունիքում, աւատական աւագանու միջավայրում, նկատելի են հակադիր բեւեռախմբերի ընդվզումներ: Գահակալութեան պայքարում Շահնշահ Ա.ն, Վահրամեանները եւ Թմոգուեցիները համախմբուել էին Լաշա-Գիորգիի որդի Դաւթին գահ բարձրացնելու նպատակով, իսկ, ըստ տարեգրի՝ Աւագ աթաբէկը պաշտպանում էր Ռուսուդանի որդի Դաւթի շահերը[138]: Սակայն Մուրադեանը բոլորովին այլ կարծիք է յայտնել. «Աւագը դէմ էր Նարին Դաւթին թագաւորութիւն տալուն»[139], ինչն աւելի իրատեսական եւ ընդունելի է: Հայկական աղբիւրներում որեւէ յիշատակութիւն չկայ, որ Աւագը երբեւէ պաշտպանած լինի Ռուսուդան թագուհու որդի Նարին Դաւթի թագաւորական իրաւունքները: Տարեգրի յայտնած այդ իրողութեան մէջ, ինչ-որ մտացածին, անհաւանական բան է նկատւում, քանի որ, եթէ **ամիրսպասալար** կամ աւելի ստոյգ, ըստ վրացական աղբիւրի՝ **աթաբէկ** դարձած Աւագ Զաքարեանը վրաց գահակալական այդ

---

[135] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 102: Մուրադեանը յաւելում է, որ տարեգիրը խուսափում է Լաշայի որդի Դաւթի դէմ եղած առարկութիւնների մասին յայտնելուց, որոնք իրականում եղել են՝ նրան համարելով ապօրինի զաւակ (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 199 (ծնթ. 47):

[136] Մուրադեանի՝ վրաց անանուն պատմիչը քաջածանօթ է մեզ անյայտ մի տիեզերագրի պատմութեան, որից նա նոյնիսկ մէջբերում է կատարում (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 20):

[137] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 9:

[138] Նոյն, էջ 99, 102. նաեւ՝ Մարգարեան, էջ 137:

[139] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 101:

պայքարում պաշտպանէր Նարին Դաւթի շահերը, ապա թէ՛ հայկական եւ թէ՛ վրացական աղբիւրներում պէտք է նկատուէր որոշակի ակնառու անհամաձայնութիւն՝ Շահնշահ Ա.ի եւ իշխանապետ Աւագի աւատական տների միջեւ: Մինչդեռ Գանձակեցին հաւաստում է, որ Շահնշահ Ա.ն անվերապահօրէն ընդունում էր Աւագ Զաքարեանի իշխանական գերակայ սիւզերէնութիւնը «եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա՝ Շահնշահ, որդի Զաքարէի, եւ Վահրամ իշխանն[140], եւ որդին իւր Աղբուղայն, եւ Հասան, որ Ջալալն կոչէին, իշխան կողմանցն Խաչենոյ, եւ այլք բազումք»[141]: Հետեւաբար իշխանապետ Աւագը, եթէ իրականում պաշտպանէր թագուհի Ռուսուդանի որդու իրաւունքները գահի նկատմամբ, ապա Շահնշահ Ա.ը չէր կարող եւ դժուար թէ հակառակուէր վերջինիս: Երկրորդ՝ Աւագ Զաքարեանը մեծ ընդունելութիւն ունէր զօրապետ Չարմաղանի, ինչպէս նաեւ վերջինիս փոխարինած Բաչու նոյինի եւ մոնղոլական բարձրագոյն իշխանութեան՝ հիւսիսի եւ Կարակորումի մեծ խաների մօտ, որպիսին հաւաստում է պատմիչը: Այդ իրողութիւնն ակնառու է, երբ թաթար «ոչ կարի աւագացն» Ջոջ-Բուղան յանիրաւի զայրանում, անարգում է իշխանապետին, հարուածում նրան եւ նոյնիսկ փորձում սպանել: Աւագը խուսանաւելով թաքնւում է Ռուսուդան թագուհու մօտ, Քութայիսում եւ նամակ է գրում խանին՝ բացատրելով փախուստի պատճառը[142]: Եւ հետաքրքիրն այն է, որ Կարակորումից հետեւում է խանի խստագոյն պատասխանը. «իսկոյն եհաս հրաման ի խաղանէն առ զօրսն իւր, զի մի՛ ոք իշխեսցէ չար ինչ առնել Աւագին»[143]: Այսինքն՝ Աւագը, որպէս իշխանաւոր բարձր ճանաչում ուներ խանի մօտ: Աւագի իշխանական դիրքի եզակի բարձրութիւնը ի յայտ է գալիս նաեւ վրացական աղբիւրի հետեւեալ դրուագից, որը խիստ կարեւոր պատմական իրողութիւն լինելով՝ տարեգիրը ներկայացրել է չափազանց խրթին նկարագրութեամբ: Կարակորումից վերադառնալիս՝ Աւագ Զաքարեանին դիմաւորում են Շահնշահ Ա.ը (գրոյթում՝ Շանշէ) եւ Եգարս-

---

[140] Թէեւ ինչպէս վերը նկատեցինք Վահրամ Գագեցին հաստատապէս այն կարծիքին էր, որ պաշտպանում էր Լաշայի որդուն (Գանձակեցի, էջ 289):

[141] Գանձակեցի, էջ 263:

[142] Նոյն, էջ 265: Ըստ պատմիչի՝ դէպքը պատահել է 1242/43ին, Չարմաղան կուսակալի յամրանալուց յետոյ. «… զի մեծ զօրավարն, որ գլուխ էր ամենեցուն, զոր Չարմաղան կոչէին, համրացեալ էր»:

[143] Ըստ պատմիչի՝ դէպքը կատարուել է Չաղաթա-նուինի սպանութիւնից յետոյ (Գանձակեցի, էջ 264, 266): Իսկ ըստ վրացական աղբիւրի՝ թագուհի Ռուսուդանի մահուանից յետոյ (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 88): Ընդ սմին *Հայոց պատմութեան* բազմահատորեակի տեղեկութեամբ՝ դէպքը պատահել է 1241ին (Ա. Շահնազարեան, *Հայոց պատմութիւն, հտր. 2*, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, «Զանգակ - 97» հրատ., Երեւան, 2014, էջ 287):

լան Բակուրցիխելին[144], որը տարեգրի բնութագրմամբ՝ «թագաւորական անուան էր տիրացել»[145]: Վերջինս հովանաւորուելով[146] մոնղոլների կողմից՝ ամբարտաւանօրէն չի ցանկանում խոնարհուել եւ, ինչպէս կարգն է՝ իջնել ձիուց, պատուով դիմաւորել սիւզերէն պատրոն աթաբէկին: Ուստի, միանգամայն արդարացի եւ տեղին է իշխանապետ Աւագի զայրոյթը: Թէեւ իշխանը երկար ժամանակ բացակայել էր երկրից[147], սակայն բացառւում է, որ նա անտեղեակ լինէր երկրի ներքաղաքական կեանքին: Այդ իսկ պատճառով վերջինս մտրակի հարուածով պատժում է կարգազանց Եգարսլանին՝ կարգադրելով ենթականերին, որպէսզի ձիուց անպատիւ իջեցնեն, մերկացնեն ու վտարեն նրան[148]: Պատմական այդ միջադէպը պարզորոշ ի յայտ է բերում Աւագեան աւատական տան առաջնային եզակի դիրքն ու հզօրութիւնը ողջ վիլայէթում, քանի որ, տարեգրի հաւաստմամբ՝ Եգարսլան Բակուրցիխելին այնքան էր հզօրացել, որ թագաւոր կոչուելու[149] («թագաւոր չեն կոչւում, այլ ճանաչւում են ուրիշների կողմից» - Ռ.Գ.) յանդգնելով իր հրամանին էր ենթարկել ողջ վրաց ազգը, անգամ մեծ եւ պատուաւոր մանդատուրթ-ուխուցէս Շանշէին, Վահրամ Գագեցուն եւ բոլոր միւս իշխաններին[150]: Տարեգրի յաւելմամբ՝ Եգարսլանը «այնուհետեւ պատուազուր եղաւ»[151]: Եթէ հաւատանք այդ վկայութեան իսկութեանը,

---

[144] Վերջինիս մասին տարեգիրը յայտնում է, որ նա թէեւ ազնուատոհմիկ չէր, բայց ռազմական շնորհքով լեցուն մարդ էր (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 90-91):

[145] Նոյն, էջ 100: Հաւանական է Եգարսլան Բակուրցիխելուն պէտք է համարել ինքնակոչ:

[146] «Այդ իմացան նոյիններ Չարմաղանը, Եուսուրը, Բիչոն, Անգուրակը, ուղեւորուեցին Ուլոյին դիմաւորելու եւ իրենց հետ տարան Վրաստանի բոլոր աւագանիներին, յատկապէս Եգարսլանին» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 98):

[147] Երբ Աւագը մեկնել էր Հորդա, վերջինիս տէրութիւնը մոնղոլները յանձնել էին Շահնշահ Ա.ին. «Շանշէին յանձնեցին իր ու Աւագի կալուածները» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 88):

[148] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 100: Զարմանալին այն է, որ տարեգիրը «ենթականեր» բառը յոգնակի է օգտագործել, սակայն յայտնում է «Այդպէս դուրս գցեցին նրան Շանշէն, Աւագն ու վրաց իշխանները», ովքե՞ր են այդ վրաց իշխանները, նա այդ դրուագում չի մասնաւորեցրել իշխանների անունները, սակայն նախապէս յայտնում է միքանի իշխանների անուններ, որոնք գուցէ մասնակից են Եգարսլանի վտարմանը (նոյն, էջ 95):

[149] Նոյն, էջ 90, 98:

[150] Նոյն, էջ 90-91: Տարակուսելի է, որ Շանշէն (Շահնշահ Ա.ը) ենթարկուել է Եգարսլան Բակուրցիխեցուն, քանի որ ըստ աղբիւրի՝ մանդատուրթուխուցէս Շահնշահ Ա.ը այդ ժամանակ Վաղարշակերտում, իր եւ աթաբէկ Աւագի զօրաբանակով, շուրջ երեսուն հազար զինուորով, ջախջախել էր թուրքական զօրաբանակի հրամանատար Ղարախանին (նոյն, էջ 91): Տարակուսելի եւ անհաւանական է նաեւ, թէ՛ թուրքական եւ թէ՛ հայկական զօրաբանակի թուաքանակը:

[151] Նոյն, էջ 100:

ապա Եգարսլանը բնութագրւում է որպէս «..ռազմական շնորհքով լեցուն մարդ»[152], թէեւ «ոչ արժանաւոր շնորհքի տէր»[153], որի իշխանութիւնը տարածուել է Հերքի, Կախքի, Կամբեչիանի զօրքի վրայ, Թփղիսից վերեւ՝ մինչեւ Շամախու սարը. որին ենթակայ էր ողջ վրաց ազգը[154]: «...Ողջ վրաց ազգը» ասելով տարեգիրը հասկանում է ամբողջ Գիւրջիստանի վիլայէթը, քանի որ յայտնում է, թէ «Եկան հասան Վաղարշակերտի երկրին, սկսեցին աւերել Վրաստանն ու Վաղարշակերտը»[155]: Տարակուսելի է նաեւ տարեգրի «Այդպէս դուրս գցեցին նրան (Եգարսլանին - Ռ.Գ.) Շանշէն ... եւ վրաց իշխանները» արտայայտութիւնը: Տրամաբանական հարց է առաջանում, եթէ Շահնշահ Ա.ը եւ վրաց իշխաններն էին Եգարսլանին անարգող վտարողները, ապա ինչու՞ մինչ այդ չէին վտարում: Ինչպէ՞ս կարող էին վրաց իշխանները վտարել Եգարսլանին, որին մոնղոլական աւագանին, երբ գնում էր դիմաւորելու Ուլո-Հուլաւուին՝ իր հետ տարել էր նաեւ Վրաստանի ողջ **աւագանուն**, յատկապէս **վերջինիս**[156], ինչից կարելի է մակաբերել, որ Եգարսլանը միանշանակօրէն հովանաւորւում էր նուաճող վերնախաւի կողմից եւ իր գերիշխանութեանն էր ենթարկել Վրաստանի բոլոր աւագանիներին[157]: Ցաւօք, նշեալ իրողութեան մասին հայկական աղբիւրները լռում են, ինչը խիստ զարմանալի է եւ թէական է դարձնում նրա իսկութիւնը: Այնուամենայնիւ, նշեալ վաւերագրի յիշատակմամբ՝ նկատելի է, որ Աւագ Զաքարեանի վերադարձով, փոփոխուել է վիլայէթի ներքաղաքական իրավիճակը:

Ամփոփելով՝ նկատելի է, որ Աւագ Զաքարեանը, եթէ իրականում պաշտպանէր թագուհի Ռուսուդանի որդի Դաւթի թագաւորական իրաւունքները գահի նկատմամբ, ապա նա, հաւանական է, կը յաջողէր դրանում, քանի որ վերջինս վիլայէթի աթաբէկն էր, եզակի դիրք էր զբաղեցնում Վրաց արքունիքում, հայկական ու վրացական աղբիւրների վկայու-

---

[152] Եգարսլանը ռազմական ի՞նչ շնորհքով էր լեցուն՝ տարեգիրը չի մասնաւորեցրել: Անհասկանալի է նաեւ Եգարսլանին բնութագրող տարեգրի՝ «պերճախօս մի մարդու» արտայայտութիւնը, որն օգտագործուած է նաեւ Մահկանաբերդցի Սադուն Բ.ին բնորոշելիս. «քաղցրալեզու, խանի մօտ ճարտասանութեամբ յաջողակ» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 120): Կարծում ենք պատահական զուգադիպութիւն չպէտք է համարել:

[153] Այստեղ, անշուշտ ժամանակագիրը նկատի ունի արքունի աւատական տոհմիկ եւ ոչ տոհմիկ աստիճանակարգը, աւելի մանրամասն տես՝ Մարգարեան, 135:

[154] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 88, 90:

[155] Նոյն, էջ 91:

[156] Տարեգրի այս վկայութեան մէջ նոյնպէս ժամանակավրէպութիւն է նկատւում: Ուլո-Հուլաւուն Այսրկովկաս է եկել 1255ին եւ երբեք այդ իրողութիւնը չէր կարող տեղի ունենար 1246/47ին, Աւագի «վերադարձի» ժամանակ:

[157] *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 98:

թեամբ, նրան ճանաչում ու յարգում էին, թէ՛ հիւսիսի եւ թէ՛ Կարակորումի մոնղոլ խաները եւ աւագանիները:

Ե՞ՐԲ Է ՏՐՈՒԵԼ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏ ԱՒԱԳ ՋԱՔԱՐԵԱՆԻՆ ԱԹԱԲԷԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԻՒԸ

Վիմագրական վաւերագրերն իշխանապետ Աւագ Զաքարեանի աթաբէկութեան պատուի մասին, ցաւօք, որեւէ տեղեկութիւն չեն յայտնում: Միակ տեղեկութեանը, որ արձանագրում է իշխանապետի աթաբէկ պատուանուան առկայութեան մասին յիշատակում է նրա թոռը՝ պարսիկ սահիբ դիւան Շամս ադ-Դին Մուհամմադ Ջուվէյնու եւ պարոն Խոշաքի[158] որդի Ամիր Զաքարիան Բջնիի ՉՀԴ (1325) բնագրում. «Ես՝ Զաքարէ, որդի Սահիպ Դիւանին եւ պարոն Խաւշաքին, թոռն աթաբակ Աւագին»[159]: Նմանատիպ ուշագրաւ տեղեկութիւն է արձանագրում նաեւ վերջինիս քոյրը՝ իշխանուհի Խուանդզան, քաղաքամայր Անիում. «Թվին :ՉԿԹ: (1330) ես Խուանդզէս զուգակից աթաբակ Շահնշահի, …ես ամուսին նորա դուստր Շամշադին Սահիպ դիւանին եւ պարոնն Խոշաքին, թոռն Իւանէ աթաբակին»[160]: Սակայն իրականում իշխանուհի Խուանդզան Աւագ Զաքարեանի թոռն է, եւ ոչ թէ աթաբէկ Իւանէ Մեծինը[161]:

Գանձակեցու վկայութեամբ՝ 1236ին Աւագ Զաքարեանը հպատակուելով մոնղոլ կուսակալ Չարմաղանին. «Իբրեւ սակաւ ինչ ժամանակ անցին ի վերայ», առաքում են վերջինի «առ արքայն իւրեանց, … քանզի այդպէս առնէին զամենայն մեծամեծս, զոր կամէին պատուել»[162]: Այդ ուղեւորութեանը շահագրգռուած է եղել իշխանը, քանի որ ցանկացել է ինչ-որ ձեւով բարելաւել իր իշխանութիւնը եւ մեղմել երկրի հարստահարումը. «…ինքն իշխանն յօժարեաց գնալ, զի թերեւս ինչ դիւր լիցի իւր եւ երկրին»[163]:

---

[158] Պարոն Խոշաքը Աւագ Զաքարեանի միակ ժառանգ-դուստրն էր, որը 1269ին ամուսնացել էր պարսիկ Սահիբ Դրուան Մուհամմադ Շամս ադ-Դին Ջուվէյնու հետ. «Սահիպ զԽոշաքն էառ ՉԺԸ (1269) թվին» (Գանձակեցի, էջ 257, 321). Նաեւ՝ *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 44:

[159] Յ. Շահխաթունեանց Յ., *Սկզորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, հտր. Ա.*, Էջմիածին, 1842, էջ, 183. նաեւ՝ Ալիշան, *Սիսական*, Վենետիկ, 1893, էջ 273, Աւագեան, *Վիմական*, էջ 165. նաեւ՝ Ե. Մուշեղեան, «Բջնիի 1358 թ. արձանագրութեան մասին», *Տեղեկագիր*, 7:1956, 7, 97:

[160] *Դիւան, պրակ 1*, էջ 27:

[161] Յովսէփեանը խնդրոյ առարկայ իրողութիւնը բացատրում է, որ արձանագրութիւնների եւ յիշատակարանների մէջ «որդիք» կամ «թոռունք» ազգանուան կամ տոհմի նշանակութիւն ունի: Օրինակ՝ «որդիք բարեպաշտ իշխանին Պռոշայ» Պապաք եւ Էաչի: Էաչին Պռոշի թոռն է, եւ ոչ որդին (Յովսէփեան, *Խաղբակեանք*, էջ 145, 183. Նաեւ նոյնի՝ *Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ*, էջ 249):

[162] Գանձակեցի, էջ 262:

[163] Նոյն:

Ուշագրաւ է, որ Աւագը Հորդա է մեկնել կուսակալ Չարմաղանին աթոռակից Չաղաթա նոյինի կամակցութեամբ[164]: Սակայն վերջինս, Գանձակեցու վկայութեամբ, սպանուել է մուլհեդցիների կողմից. «…մեռաւ զօրավարն զօրուն, …Չաղաթայ… սպանին զնա գիշերի, որ մուլհեդքն անուանին»[165]: Ե՞րբ է տեղի ունեցել մոնղոլ զօրավարի սպանութիւնը, պատմիչը չի մասնաւորեցրել: Հաւանական է, դէպքը տեղի է ունեցել երկիրը նուաճելուց բաւական ժամանակ անց[166]: Հետեւաբար, Աւագի մեկնումը Հորդա պէտք է տեղի ունենար աւելի վաղ, մոնղոլների նուաճումից որոշ ժամանակ անց: Զարմանալի եւ անհաւանական է, որ Գանձակեցու խօսքում նկատելի է անհետեւողականութեան դրսեւորում, ինչը, հաւանական է, զանց է առել նաեւ ակադ. Կարապետ Մելիք-Օհանջանեանը: Չաղաթայի սպանութիւնը նկարագրելիս Գանձակեցին որեւէ թուական չի նշում: Սակայն զարմանալիօրէն յետագայ շարադրանքում պատմիչը յայտնում է, որ 1248/1250ին Վրաստանում բռնկուած ապստամբութիւնը, ճնշուել է Չաղաթայի կողմից, որ գլխաւոր աւագագոյն զօրավարներից էր. «Մի ոմն յաւագ գլխաւորացն, որ **զօրավար էր ամենայն զօրուն**, Չաղատայ անուն նորա, որ բարեկամն էր Աւագին»[167]:

Աւագ Զաքարեանի մեկնումը Հորդա, ակադ. Յակոբ Մանանդեանի կարծիքով տեղի է ունեցել հետեւեալ տարին[168]: Այսինքն, երբ իշխանը 1236ին հպատակուելով նուաճող մոնղոլներին, 1237, կամ գուցէ 1238ին, որ աւելի հաւանական է, մեկնել է Հորդա եւ այնտեղից վերադարձել 1240ականների սկզբին: Այդպիսով, ակներեւ է, այդ թուականներին, իշխանի ընկերա-քաղաքական դիրքը փոփոխութեան էր ենթարկուել:

Մուրադեանը եւս նկատի ունենալով *Վրաց ժամանակագրութեան* յիշատակումը, նշում է, որ Աւագն աթաբէկութիւն է ստացել թագուհի Ռուսուդանից. «Ղարաղորում կատարած առաջին ուղեւորութիւնից յետոյ, իսկ մինչեւ այդ նա ամիր-սպասալար էր»[169]:

---

[164] «…Հրամանատուն էր ամենայն զօրուն Չարմաղուն-նուինն … որք աթոռակիցք էին նորա… Չաղատայն, որ զօրավարն էր զօրուն» (Գանձակեցի, էջ 275): Վրացական աղբիւրը ստոյգ նշում է, որ Չաղաթա նոյինը «…Աւագին ուղարկեց մեծ խան Բաթուի մոտ» (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 80): Ուշագրաւ է՝ Արցախի Մարտակերտի շրջանի Մեհմանա գիւղի Եկեղեցու խաչքարի բնագիրը նշում է մոնղոլ զօրապետերի անունները. «Թու :ՈՂԹ: (1250) Ի ժամանակս թաթարին գլխավոր Չարմաղան, Չաղատայ, ես Տր Ներսայս» (*Դիւան հայ վիմագր. պրակ. V*, կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարեան, Հայկ. ՍՍՀ, ԳԱ, Երեւան, 1982, էջ 92):

[165] Գանձակեցի, էջ 264. նաեւ՝ *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 88:

[166] Գանձակեցի, էջ 262:

[167] Նոյն, էջ 320:

[168] Մանանդեան, էջ 218. նաեւ՝ Մարգարեան, էջ 218:

[169] Ըստ հեղինակի՝ աթաբէկութեան պատիւն իշխան Աւագը ստացել է Ռուսուդան թագուհուց… 1242ից ոչ շուտ (Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն*, էջ 220-21):

Ակներեւաբար, իշխանին աթաբէկութեան պատիւը շնորհուել է Հորդա մեկնելու նախօրէին, ինչը նաեւ վկայում է վրացական սկզբնաղբիւրը. «… Ռուսուդանի կողմից ամիրսպասալարութիւնից աթաբէկ դարձած Աւագին», թէեւ վրացական աղբիւրի համաձայն, այն ներկայացւում է, հաւանաբար 1242 կամ 1243ի արշաւանքից առաջ[170], երբ Աւագը փորձել էր համոզել թագուհի Ռուսուդանին, հնազանդուելու մոնղոլ տիրակալներին: Այդ է վկայում նաեւ տարեգրի այն վկայութիւնը, երբ վրաց աւագանին Տփղիսում (գրոյթում՝ Վրաստան) դիմաւորում է Լաշայի որդուն՝ Դաւթին. «Շանշէն ու նրա բարելեցուն որդի Զաքարիա ամիրսպասալարը..», իրազեկման մէջ Աւագի անունը բացակայում է[171], ինչն ուղղակիօրէն նշանակում է, որ վերջինս երկրում չէր, մեկնել էր Հորդա: Արքայազն Դաւթի վերադարձը Տփղիս պէտք է տեղի ունեցած լինի 1243/44ին:

Աւագ Զաքարեանի աթաբէկութեան պատուի կապակցութեամբ Մարգարեանը յայտնում է, որ. «…ԺԳ դ. 40-ական թուականների սկզբին Ռուսուդան թագուհին նրան յանձնեց աթաբէկութիւնը»[172]՝ ի մասնաւորի ընդգծելով, որ նկարագրուած իրադարձութիւնների յաջորդականութիւնը եւ ժամանակագրութիւնը վրացերէն գրոյթից:

Աւագը Հորդա մեկնելիս, վրացական աղբիւրի վկայութեամբ՝ յիշատակւում է աթաբէկ պատուանունով. «Աւագ աթաբէկն[173] իր հետ այնտեղ էր տանում Իւանէ Ախալցխելու որդուն՝ Դաւիթ անուամբ, որ Աւագի էջիբն էր»[174]: Հայկական աղբիւրը եւս յայտնում է, որ Աւագը մեկնել է Ոսկէ Հորդա: Սակայն, վերջինս չի մանրամասնում ո՛չ անձնակազմի եւ ո՛չ կատարուած դէպքերի մասին: Պարզապէս ընդգծում է, որ մեկնումը պայմանաւորուած էր մեծ խան Բաթուի համաձայնութեամբ. «…հեռաւոր ճանա-

---

Իշխանը, մեր կարծիքով, երկրորդ անգամ, հաւանական է, դժուար թէ գնացած լինի Հորդա, քանի որ սկզբնաղբիւրներում որեւէ ակնարկ չկայ:

[170] Ըստ Ստեփանեանի՝ կուսակալ Բաչուն 1243 Յուլիսին յաղթելով Իկոնիայի սուլթան Ղիաս Էդ Դին Խոսրովին՝ Վահրամ Գագեցու միջոցով բերել է տուել Լաշայի որդի Դաւթին եւ թագադրել (Ստեփանեան, էջ 75): Նկատելի է, որ Գանձակեցին տուեալ դէպքն ամսաթուով չի նշում (Գանձակեցի, էջ 288-90):

[171] Գանձակեցի, էջ 96:

[172] Մարգարեան, էջ 157:

[173] Թէեւ տարեգիրը շարունակելով յայտնում է, թէ Կարակորումում «[եւտ] են ուղարկել Աւագ ամիրսպասալարին», ինչը փաստում է, որ սկզբնաղբիւրը աթաբէկ-ամիրսպասալար գործավարութիւնները չի տարանջատում (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 100):

[174] Նոյն, էջ 80: Տարեգրի յայտնած այդ տեղեկութիւնում նկատելի են մտացածին իրողութիւններ, քանի որ ուղեւորութիւնը Ոսկէ Հորդա՝ համաձայնեցուել է անմիջապէս մեծ խան Բաթուի հետ, ուստի բացառւում է, որ իշխանը կ'երկմտէր իր կեանքի անվտանգութեան համար:

պարիս յարեւելս հիւսիսոյ…եւ հրամանաւ նորա առնէին՝ զոր ինչ գործէին»[175]:

Վրացական աղբիւրի յաւելմամբ՝ Աւագը նախօրօք էր եկել Կարակորում, մինչեւ Նարին Դաւթի եւ Լաշայի որդու գալը[176]: Վերջինիս գալով՝ խանական նստավայրում բռնկւում է վէճ: Կասկածից վեր է, որ Դաւիթ Նարինը երկար մնալով խանական նստավայրում, ինչ-որ տարակարծութիւն ու առարկութիւն է եղել բարձրագոյն իշխանաւորների շրջանում՝ հաստատելու վերջինիս թագաւորական իրաւունքները, ինչը պատմագրութեան մէջ զարմանալիօրէն չի արծածուել, այլ մատնուել է անուշադրութեան: Վէճի երեւան գալու ժամանակ իսկ, աթաբէկ Աւագին մոնղոլները ետ են ուղարկել. «Երբ շարունակուեց վէճը, [ետ] ուղարկեցին Աւագ ամիրսպասալարին … դեսպան յղեցին Ուլո խանի մօտ, որպէսզի լաւ ընդունի Աւագին»[177]: Ուստի՝ կարելի է ենթադրել, որ Աւագը շագրգռուած չի եղել Նարին Դաւթի թագաւորական իրաւունքների հաստատման գործին, այլապէս ինչ-որ ձեւով կը միջնորդէր:

Աւագ Զաքարեանի վերադարձը Հորդայից՝ ուսումնասիրողները նշում են 1247ին[178]: Այդ թուականին համակարծիք է նաեւ ուսումնասիրող Հրաչ Ստեփանեանը՝ յաւելելով, որ տարեթիւը հաստատւում է նաեւ Դոմինիկեան միաբանութեան անդամ Ասցելինի վկայութեամբ: Վերջինս յայտնում է, որ ինքը «1247 Մայիսից մինչեւ Յուլիսի 25ը գտնուել է Բաչուի զօրամասում եւ յաւելում, որ Աւգուտ անունով մի մարդ էր գալու Մոնղոլիայից, որը նշանակուել էր Վրաստանի կառավարիչ»[179]: Ինչպէս նկատելի է, դէպքը տեղի է ունենում Հայաստանում կամ Պարտաւում, ուր ձմեռում էր մոնղոլական աւագանին: Սակայն որքան զարմանալի է, վիմական վաւերագրերը արձանագրում են, որ ոչ միայն 1247ին այլեւ դրանից վաղ 1245ին Աւագը Հայաստանում էր, քանի որ, երբ նա գնաց Հորդա, Աւագեան երկրամասի ղեկավարութիւնը մոնղոլները տուեցին Շահնշահ Ա.ին:

«1245»ին Աւագ Զաքարեանի անունը յիշատակւում է Պղնձահանքի եկեղեցու մերձակայքի խաչքարի բնագրում. «Ի թվիս ՈՂԴ (1245) կանգ-

---

175 Գանձակեցի, էջ 262:

176 *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 87, 96-97:

177 Նոյն, էջ 100: Վաւերագրի յիշատակութիւնում նկատելի է ժամանակավրէպութիւն, Ուլո-Հուլաւուն երբեք խան չի եղել եւ Այսրկովկաս է եկել 1255ին:

178 Մարգարեան, էջ 158: Հեղինակը նման եզրակացութեան է յանգել բացառապէս վրացական սկզբնաղբիւրի տուեալների հիման վրայ (Ստեփանեան, էջ 80):

179 Д. И. Языков, *Собрание путешестий къ татарамъ и другимъ возточнымъ народамъ, въ XIII, XIV и XV столътияхъ. 1. Планко-Карпини, 2. Асцелинъ*, (13րդ, 14րդ եւ 15րդ դարերի թաթարների եւ այլ արեւելեան ժողովուրդների ճանապարհորդութիւնների ժողովածու), Սանկտ Պետերբուրգ, 1825, գլ. 10, էջ 253: Այդ դրուագի մասին խօսում է նաեւ Մուրադեանը, թուականը նշելով 1246 (*Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 199 (ծնթ. 43):

նեցաւ սուրբ Տէրունականս յարեւշատութիւն Աւագին եւ ծինամծղաւրութեան[180] Պետրէի եւ հայրապետութեան Համազասպա[181], ես՝ Յակոբ երէց, կանգնեցի խաչս ի հանգստարանի մերոյ»[182]: Պետրէ եւ Համազասպ վանահայրերի անունները փորագրուած են նաեւ Դիլիջան քաղաքից 3,5 կմ արեւմուտք գտնուող Մաթուսավանքի Սրբ. Աստուածածին եկեղեցու արեւմտեան մուտքի բարաւորի «ՈՂՋ (1247)» վաւերագրում: Ոմն Յորդանանը, որը, անշուշտ, պէտք է եկեղեցու բարձրաստիճան հայրերից լինէր, քանի որ նոյն եկեղեցու թաղը գօտող կամարի արձանագրութեան մէջ պատարագ է նուիրել մենաստանին միաբանող Մրուանին՝ Սուրբ Խաչի տօնին. «Կամաւն Աստուծոյ, ես՝ Մրուան միաբանեցա ի Սբ Աստուածածինս եւ էտու ընծայ: Եւ Յորդանան ետ ինձ :Բ: պատարագ ի տաւնի Սբոյ Խաչին :Ա: ինձ, ու :Ա: Տիրանցին անխափան»[183]: Սրբ. Աստուածածին եկեղեցու բարաւորի շինարարական արձանագրութիւնը եւս յայտնում է, որ Աւագ Զաքարեանի իշխանաւորման ժամանակ «ՈՂՋ [1247]» Յորդանանը կառուցել է տաճարը՝ առաջնորդութեամբ Պետրէի եւ Տէր Համազասպի. «..ես՝ Յորդանան, շինեցի զեկեղեցիս ի թվին ՈՂՋ իշխանութեան Աւագին»[184]: Ինչպէս նկատելի է, վերոնշեալ վաւերագրերը փաստում են, որ Աւագ Զաքարեանը 1245/1247ի իշխանավարում էր Հայաստանում եւ նշուած թուականներին չէր կարող վերադառնալ Կարակորումից, այլ, հաւանական է, որ նա աւելի վաղ պէտք է վերադարձած լինէր:

Իշխանապետը վերջին անգամ յիշատակւում է Արցախի Մեհմանա գիւղի եկեղեցու արեւմտեան պատին փորագրուած 1249ի բնագրում: Վաւերագրի համաձայն՝ Տէր Ներսայսը, Ակոբը եւ Փախչանը կառուցել են եկեղեցին. «Թուին :ՈՂԸ: (1249), ի ժամանակս թաթարին, ի տիրութե[ան] մեծ խաղաղարար Աւագին, ի պարոնութե[ան] Գրիգորոյ[185], ես՝ Տէր Ներսայս եւ Ակոբ եւ Փախչան, շինեցաք զեկեղեցիս, յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց, ով աշխատե[ա]լ է Աստուած ողորմի»[186]: Գանձակեցին իշխանա-

---

[180] Մուրադեանի՝ «ծինամծղաւր» եզրոյթը գործածական է դարձել Իւանէ Երկայնաբազուկի քաղկեդոնական դառնալուց եւ Պղնձահանքը «ի հայոց» առնելուց յետոյ՝ ԺԳ. դ. ոչ-շուտ (Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն*, 1977, էջ 205):

[181] Տէր Համազասպը Հաղբատի առաջնորդներից է եւ «ծինամծղաւր» Պետրէի հետ միաժամանակ հանդէս գալը Մուրադեանը բացատրում է, որ չնայած ԺԳ. դ. Հաղբատի վանքը քաղկեդոնականների ձեռքին չէր, սակայն նրա նկատմամբ մեծ հանդուրժողականութիւն էր ցուցաբերւում, ինչպէս կռահել են Մառն ու Տոկարսկին (Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն*, էջ 206):

[182] Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն*, էջ 204:

[183] *Դիւան, պրակ VI*, էջ 17:

[184] Նոյն, էջ 15:

[185] Վերջինս, հնարաւոր է, Գրիգոր Խաչենեցին է՝ Վերին Խաչենի իշխանուհի Դոփի որդին (նոյն, էջ 280):

[186] *Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ. V*, էջ 93:

պետին բնութագրում է որպէս բնութեամբ բարի անձնաւորութիւն. «…զի ինքն բարի էր բնութեամբ»[187]: Թերեւս, մատենագրի նշեալ բնութագրումը նկատի ունի եկեղեցու որմին փորագրուած յիշարժան բնագիրը:

1248/50ի վրացական եւ հայկական աղբիւրների վկայութեամբ Վրաստանում բռնկուել է ապստամբութիւն, որը նոր արհաւիրքների ու աւերումների առիթ է դարձել նուաճող մոնղոլների համար: Հայկական աղբիւները փաստում են, որ մոնղոլներին հպատակուելուց յետոյ, երբ մի փոքր «կազդուրեալ էր երկիրս» եւ իշխանները կողոպտում ու զրկում էին աղքատ ժողովրդին՝ շուայտ կեանք վարում: Վրաց իշխանաւորները գինովնալով խնջոյքի պահին յաճախակի ասում են, թէ «Ընդէ՞ր ծառայեմք մեք սոցա՝ ունելով զայսքան բազմութիւն զօրաց», յանկարծակի յարձակուենք եւ կոտորենք սրանց՝ տէր դառնալով մեր աշխարհին[188]: Սակայն Աւագ Զաքարեանը քաջածանօթ լինելով մոնղոլական ընդարձակ տէրութեանը՝ ընդդիմացել է ապստամբներին՝ խափանելով վերջիններիս խորհուրդը: Մոնղոլները նկատելով այդպիսի հաւաքները՝ ձերբակալել են վրաց իշխանաւորներին, թագաւորի՝ Ուլո Դաւթի գլխաւորութեամբ, բերել Շիրակավան պատժելու[189]: Այդ ժամանակ իշխանապետ Աւագ Զաքարեանը ծանր հիւանդ է եղել, Գանձակեցու վկայութեամբ՝ չկարողանալով անգամ ձի հեծնել, եւ վրեջինիս մայրը՝ տիկնանց տիկին Խոշաքը երաշխաւոր է եղել՝ ապացուցելով որդու հաւատարմութիւնը մոնղոլ աւագանու նկատմամբ[190]: Սակայն մոնղոլ իշխանաւորները հաւատ չեն ընծայել տիկնանց-տիկնոջ խօսքին: Աւագ Զաքարեանը ստիպուած է եղել, ինչպէս վկայում է Ակներցին պատգարակ-դագաղի վրայ ներկայանալու մոնղոլ աւագանուն. «Եւ յորժամ տարան զԱւագն դագաղաւք ի դուռն գլխաւորաց Տաթարին, ապա …[հ]աւատացեալ թողացուցին զաշխարհն կոտորելոյ, եւ արարին խաղաղութիւն սրտաբեկ»[191]: Ինչպէս նկատելի է, Աւագ Զաքարեանի վկայութեամբ, մոնղոլական աւագանին վերջապէս հաւատացել է՝ դադարեցնելով կոտորածները, ինչը դարձեալ հաստատում է, որ, ակնյայտ է, իշխանապետը մեծ յարգանք էր վայելում նուաճող աւագանու մօտ, որի վկայութեամբ դադարեցւում են արհաւիրքները: ՈՂԸ (1250) մահացել է իշխանապետ Աւագ Զաքարեանը եւ յուղարկաւորուելով Պղնձահանք եկեղեցում, հօր աթաբէկ Իւանէ Մեծի հարեւանութեամբ:

---

[187] Գանձակեցի, էջ 263:

[188] Նոյն, էջ 318-19. նաեւ՝ Ակներցի, էջ 35-36:

[189] Գանձակեցի, էջ 320; Ակներցի, էջ 36:

[190] Գանձակեցի, 320: Նկատելի է, որ տիկնաց-տիկին Խոշաքը, թէեւ պատկառելի տարիքին, հաւական է, զարմանալիօրէն առոյգ եւ աշխուժ վիճակում է եղել, ինչը եւս փաստում է, որ վրացական աղբիւրը ճիշտ չէ Իւանէի տարիքը բնորոշելիս՝ Գառնիի ճակատամարտից առաջ:

[191] Ակներցի, էջ 36:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Վիմագրական վաւերագրերում ամիրսպասալար, Աւագ Զաքարեանի անունը յիշատակւում է ԺԲ. դարի վերջերից: Սակայն 1220ականների վերջին եւ 30ականների սկզբին վիմագրական վաւերագրերը փաստում են նրա ընկերաքաղաքական դիրքի որոշակի փոփոխութիւնը: Այդպէս՝ Շիրակաւանի ՈՀԷ (1228) եւ :ՈՁ: (1231) զոյգ վիմագրերով նա բնութագրւում է որպէս Վրաց արքունիքի բարձրաստիճան պաշտօնեայ՝ ամիրսպասալար: Յովսէփեանի մէջբերած Շիրակավանի յայտնի վիմական բնագրերը, մեր համոզմամբ, փորագրուած են յետին թուով: Ստուգապէս յետին թուով է նաեւ Տիգրան Հոնենցի :ՈԿԴ: (1215) բնագիրը, որն արձանագրում է՝ «Յորժամ տիրեց քաղաքիս Անո… Զաքարիայ», երբ վերջինս վաղուց (1212) մահացել էր[192]: Իւանէ Մեծը, հաւանական է, վախճանուել է 1227ին եւ հենց այդ ժամանակ էլ Աւագ Զաքարեանը ճանաչուել է իշխան՝ ստանալով ամիրսպասալար գործավարութիւնը: Աւագը 1236ին խոհեմաբար հաշտութիւն է կնքում նուաճող մոնղոլների հետ՝ ընդունելով նրանց գերիշխանութիւնը: 1242-43՝ նա մասնակցում է մոնղոլ զօրապետ Բաչու նոյինի արշաւանքներին՝ գրաւելով Կարնոյ գաւառը եւ Իկոնիայի սուլթանութիւնը: 1237/38՝ մոնղոլական աւագանին նրան ուղարկում է հիւսիսի մեծ խան Բաթուի մօտ, որտեղից նա մեկնում է Կարակորում՝ մոնղոլական տէրութեան կենտրոնակայան: Կարակորումում մոնղոլական աւագանին ճանաչում է նրա իշխանական իրաւունքները ողջ Գիւրջիստանի վիլայէթում: Վրացական աղբիւրի համաձայն՝ ուղեւորութեան մեկնելիս Աւագը յորջորջւում է Վրաց արքունիքի աթաբէկ պատուանուն-տիտղոսով: Կարակորումից վերադառնալով՝ Աւագ Զաքարեանը պատժում է ամբարտաւան վրաց իշխան Եգարսլան Բակուրցիխելուն: Աւագի անունը յիշատակւում է Պղնձահանքի 1245ի, Մաթուսավանքի 1247ի վիմական բնագրերում, իսկ Արցախի Մեհմանա գիւղի եկեղեցու վիմագրի յիշատակմամբ՝ նա բնորոշւում է խաղաղարար իշխան անուամբ: Աւագ Զաքարեանն իր մահկանացուն կնքել է 1250ին: Մարգարեանի հաւաստմամբ՝ իշխանը ծնուել է 1180-90ականներին[193]:

---

[192] *Դիւան, պրակ I*, էջ 63:

[193] Մարգարեան, էջ 123: Մեզ անյայտ է, թէ ինչ աղբիւրից է օգտուել գիտնականը. սակայն այդ թուականը կարծում ենք թէական է:

THE ACTIVITIES OF AMIRSPASALAR, ATABEK AVAG ZAKARYAN (1180/90-1250) ACCORDING TO EPIGRAPHIC SOURCES (SUMMARY)

RUBEN GASPARYAN
ruga52@mail.ru

In epigraphic documents, the name of Amirspasalar, Atabek Avag Zakaryan is mentioned from the end of the 12th century. However, by the late 1220s and early 1230s, epigraphic records indicate a certain shift in his socio-political status. Thus, in the paired inscriptions from Shirakavan (677 – 1228 and 680 – 1231), he is characterized as a high-ranking official in the Georgian royal court, holding the title of *amirspasalar*. In 1236, Avag wisely made peace with the invading Mongols, accepting their suzerainty. In 1242-1243, he participated in the campaigns of the Mongol commander Baiju Noyin, capturing the province of Karin and the Sultanate of Iconium (Konya). Around that time, the Mongol nobility sent him to the Great Khan Batu in the north, from where he traveled to Karakorum, the central headquarters of the Mongol empire. At Karakorum, the Mongol nobility recognized his ruling rights over the entire vilayet (province) of Gurjistan (Georgia). According to Georgian sources, before his departure on this journey, Avag was referred to by the honorary title *Atabek* of the Georgian royal court. Upon returning from Karakorum, Avag Zakaryan punished the defiant Georgian noble Egarslan Bakurtsikheli. His name is also mentioned in the inscriptions of Pghndzahank (1245) and Matosavank (1247). In the mention in the church in the village of Mehmana in Artsakh, he is referred to as a *peace-making prince*. Avag Zakaryan passed away in the year 1250.

ԳԱԼՈՒՍՏ ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆԻ ԲԱՐԵՇՐՋՈՒՄԸ ՈԳԵՊԱՇՏՈՒԹԵՆԷՆ ԳԻՏԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

ՃԱՆ ԷՐԶՈՒՐՈՒՄԼՈՒՕՂԼՈՒ
can.erzurumluoglu@etu.unicaen.fr

Խորհրդահայ պատմագրութիւնը յառաջադէմ հայ մտաւորականներու անաստուածութիւնն ու նիւթապաշտութիւնը դիտած է իբրեւ իտէալիզմի եւ կրօնական մտածողութեան դէմ մղուող պայքարի հիմնական բաղադրիչներէն մէկը: Այս ծիրէն ներս, յատկանշական է Գալուստ Կոստանդեանի տըրուած առանձնաշնորհեալ տեղը: Անոր 19րդ դարուն հանրայայտ անաստուած մտաւորական մը ըլլալը թերեւս կը բացատրէ այս հետաքրքրութիւնը: Այնուամենայնիւ, այս գաղափարախօսական դիրքորոշումը պատճառ դարձած է Կոստանդեանի երիտասարդական շրջանի ոգեպաշտութեան եւ կենդանի մագնիսաբանութեան առնչուող ուսումնասիրութիւններուն նըկատմամբ գրեթէ անտարբեր վերաբերումի: Կոստանդեանի ոգեպաշտական մտածողութեան մեծ մասը ներկայացնող ֆրանսերէն յօդուածներուն այդ շրջանին դժուարամատչելիութիւնը կրնայ ըլլալ նաեւ այս անտարբերութիւնը բացատրող մէկ այլ պատճառ:

Այս ընդհանուր անտարբերութեան մէջ, սակայն, քանի մը հեղինակներ հակիրճ անդրադարձած են Կոստանդեանի վերոնշեալ նիւթերու շուրջ կատարած հետազօտութիւններուն: Վ. Աբրահամեան իր «Գալուստ Կոստանդեանի աշխարհայեացքի վաղ շրջանի կազմաւորման մասին»[1] յօդուածին մէջ, ակնարկելով Կոստանդեանի *Կենդանի մագնիսաբանութիւն* հայերէն գրքոյկին՝ կը նշէ, որ «զուտ բնագիտական գրքոյկների շարքում այսպիսի գրքոյկի առկայութիւնը փոքր ինչ արտառոց է եւ հակասող», սակայն «Կոստանդեանը մեսմէրական[2] եւ սպիրիտուալիստական պատկերացումները դիտում է որպէս բնական գիտելիքներ, իսկ մեսմէրաբանութիւնը՝ մաքուր գիտութիւն»[3]: Իսկ Գասպար Գասպարեան, առանց մանրամասն վերլուծութեան ենթարկելու, կը նշէ որ սկզբնական շրջանին «Կոստանդեանի իտէալիզմն ու սպիրիտուալիզմն մոնոլիտ վիճակում չէին, եւ իրենց մէջ ունէին մատերիալիստական սաղմեր ու տենդենցներ»[4]:

---

[1] Վ. Աբրահամեան, «Գալուստ Կոստանդեանի աշխարհայեացքի վաղ շրջանի կազմաւորման մասին», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 3(48):1982, էջ 143-49:

[2] Franz Anton Mesmer(1734-1815).- գերմանացի բժիշկ, կենդանական մագնիսաբանութեան հիմնադիր:

[3] Աբրահամեան, էջ 145:

[4] Գասպար Ն. Գասպարեան, «Յառաջաբան», *Մէթոփի վրայ*, Հայաստանի Գիտութիւնների ազգային ակադեմիա, 1961, էջ 9: Կոստանդեանի ֆրանսերէն յօդուած-

Մեր յօդուածին հիմնական խնիդրն է պարզել, թէ 19րդ դարուն, երբ գիտութեան եւ կեղծ-գիտութեան միջեւ սահմանները դեռ վերջնականապէս չէին յստակացած, ինչպիսի՞ դեր ունեցած է ոգեպաշտութիւնը եւ մեսմէրականութիւնը Կոստանդեանի մտաւորական զարգացման մէջ: Ուսումնասիրութիւնը Կոստանդեանի ոգեպաշտութիւնը եւ մեսմէրականութիւնը կը ներկայացնէ որպէս անցումային փուլ մը, ուր ան կը փորձէ գերբնական երեւոյթները վերասահմանել գիտական եզրաբանութեան եւ մեթոտաբանութեան միջոցով: Յօդուածը կը միտի վերլուծել նաեւ երիտասարդ մտաւորականին ստանձնած միջնորդի դերը, որով ան Օսմանեան կայսրութեան ժողովրդներու հաւատալիքներն ու ծէսերը կը փոխանցէ արեւմտեան գիտական խօսոյթի դաշտ՝ փորձելով զանոնք բացատրել եւրոպական բանապաշտութեան չափանիշներով:

ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ ԵՒ *ՄԷԹՈՏԻ ՎՐԱՅ*[5]

19րդ դարու երկրորդ կէսին Եւրոպայի մէջ ազդեցիկ դարձած որոշ գիտապաշտ փիլիսոփայական հոսանքներ, ինչպէս՝ դրապաշտութիւնը (positivism) եւ նիւթապաշտութիւնը, արձագանգ գտան նաեւ օսմանեան հայ մտաւորականութեան մէջ: Այս ծիրէն ներս, Կոստանդեանի *Մէթոտի վրայ* գործը (տպուած 1878ին, Զմիւռնիա) հայ մտաւորական կեանքին մէջ դրապաշտութեան եւ գռեհիկ (vulgaire) նիւթապաշտութեան ամենացայտուն օրինակներէն մէկն է: Գիրքին մէջ յստակ է գիտական մտածողութեան եւ մարդկային յառաջդիմութեան նկատմամբ հեղինակին հաւատքը: Գիրքի կողքին վրայ տեղադրուած է հայերէն եւ ֆրանսերէն «Յառաջդիմութիւնը՝ գիտութեամբ» կարգախօսը նաեւ եւ գիրքը կը ներկայացուի իբրեւ *Արեւելեան Գիտական մատենաշարի* առաջին հատորը:[6] Հետեւելով Օկիւսթ Քոնթին[7], Էմիլ Լիթրէին[8] եւ ժամանակակից դրապաշտներուն՝ Կոստանդեան, գիտութեան եւ մտքի պատմութենէն բերած օրինակներով, կը փորձէ հիմնաւորել, որ մարդկութեան զարգացումը կ'ընթանայ դէպի քոնթական մըտածողութեան վերջին հանգրուանը՝ դրապաշտութիւնը: Ան կ'ընդգծէ, թէ ճարտարարուեստի, տնտեսութեան, իրաւունքի եւ այլ բնագաւառներու մէջ արձանագրուող յառաջընթացը կը պարտինք փորձառական գիտութիւններուն: Աւելին, ան համոզուած է, որ դրական գիտութիւնները պիտի վերջաց-

---

ներու թրքերէն վերլուծութեան համար տե՛ս՝ Özgür Türesay, *Osmanli'da Ruh Çağirma*, Fol հրատ., Istanbul, 2024, էջ 32-33:

[5] Կոստանդեանի մասին մեր նախապէս հրատարակած յօդուածին մասին տե՛ս՝ «Գալուստ Կոստանդեանի դրապաշտ աշխարհայեացքը եւ դերը օսմանեան փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, 42/1:2022, էջ : 502-521

[6] Մատենաշարի շարունակութիւնը լոյս տեսած չէ:

[7] Auguste Comte (1798-1857).- դրապաշտ փիլիսոփայութեան հիմնադիր:

[8] Émile Littré (1801-1881).- դրապաշտ փիլիսոփայ:

նեն պատերազմները եւ պիտի ապահովեն ընդհանուր խաղաղութիւն: Իտէալիստական փիլիսոփայութիւնը եւ ընդհանրապէս ամբողջ բնազանցութիւնը ան կը համարէ կրօնքի շարունակութիւն եւ անոնց դէմ կը հռչակէ մըտաւորական պայքար:

Այս գործը, իր բացայայտ հակակրօնական բովանդակութեամբ եւ բորբոքուն ու բանավիճային լեզուով, բուռն հակազդեցութիւն յառաջացուց ոչ միայն պահպանողական, այլ նաեւ որոշ յառաջդիմական շրջանակներու մէջ, որոնք եկեղեցին կը համարէին ազգային ինքնութեան անհրաժեշտ նախապայմանը: Թէեւ հայ մտաւորական շրջանակներուն մէջ հոգեւորականութեան եւ եկեղեցւոյ հասցէին ուղղուած քննադատութիւններ նախապէս ալ գոյութիւն ունէին, սակայն Կոստանդեան աւելի հեռու գնաց՝ ուղղակիօրէն թիրախ դարձնելով քրիստոնէութիւնը եւ նոյնիսկ անոր հիմնադիրը՝ սուր եւ հեգնական ոճով:

Միւս կողմէ, Կոստանդեանի այս գիրքը կարելի է ընթերցել նաեւ իբրեւ գիտութեան պատմութեան համառօտ ակնարկ: Ան կը փորձէ մարդկութեան ծագումէն մինչեւ իր ժամանակը երկարող ժամանակահատուածը համադրել եւ ամփոփել 163 էջերէ բաղկացած համեստ հատորի մը մէջ: Այս առումով գործը կարելի է նկատել շարունակութիւնը՝ իր նախապէս մանուկներու եւ երիտասարդներու համար հրատարակած ժողովրդական գիտական գիրքերուն: Կոստանդեան տասնվեց տարեկան էր, երբ գրեց *Սիպէլ տղայոց համար*[9] գործը, որուն նպատակն էր բնական գիտութիւններու հիմնական գիտելիքները փոխանցել մանուկներուն: Երիտասարդ մտաւորականը այս համեստ գիրքին մէջ գիտութիւնը հանրամատչելի դարձնելու կողքին, նպատակ ունի նաեւ հերքելու որոշ սնոտիապաշտական համոզումներ, ինչ որ արդէն իսկ կը վկայէ գիտելիքը բանականացնելու իր կամքին արտացոլումը կանուխ տարիքին: Երկու տարի ետք, ան լոյս կ’ընծայէ տասնվեց գիրքերէ բաղկացած *Հասարակաց թանգարան* գիտական գրքոյկներու շարքը զոր մտադիր էր շարունակելու, սակայն ծրագիրը իրականութիւն չդարձաւ[10]: Տարիներ ետք, ան կը ձեռնարկէ նոր փորձի մը: *Մէթոփի վրայն* նախատեսուած էր իբրեւ նոր շարքի մը առաջին գիրքը, սակայն ճնշումներու հետեւանքով Կոստանդեան կը քաշուի հրապարակէն եւ կը հրաժարի երկրորդ հատորի հրատարակութենէն:

---

[9] Կոստանդեան, *Սիպէլ Տղայոց Համար (Տիեզերք տղայոց համար յաւելուածականով)*, Տէտէեան, 1856: Կոստանդեան կը նշէ, որ Սիպէլը երկիրի աստղագիտական անունն է:

[10] *Արշալոյս Արարատեան* կը նշէ, որ հեղինակը կը խոստանայ *Հասարակաց թանգարանի* շարունակութիւնը հրատարակել (*Արշալոյս Արարատեան*, թիւ 587, 1858):

ԿԵՆԴԱՆԻ ՄԱԳՆԻՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՈԳԵՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Կոստանդեան իր երիտասարդութեան վաղ շրջանին, երբ կը հետաքրքրուէր մէսմէրականութեամբ՝ տակաւին չէր հրաժարած իր կրօնական հաւատքէն: Այդ տարիներուն ան միաժամանակ հրատարակած էր մանուկներու եւ երիտասարդներու վերաբերեալ ժողովրդական գիտական գիրքեր: Այս երկու հանգամանքները՝ թէ՛ հաւատքի պահպանումը, թէ՛ գիտութիւնը հանրամատչելի դարձնելու բաղձանքը, կրնան օգնել մեզի բացատրելու, մեսմէրականութեան հանդէպ անոր հետաքրքրութիւնը՝ այն շրջանին, երբ ինք տակաւին չէր որդեգրած գռեհիկ նիւթապաշտութիւնը, զոր պիտի բնորոշէր անոր յետագայ գործունէութիւնը:

Մեսմէրականութիւնը եւ նման հոսանքները 19րդ դարուն կը ներկայացնեն անցումային փուլ մը, ուր բնազանցական աշխարհայեացքը սկսած էր նահանջել, մինչդեռ դրապաշտական ու նիւթապաշտական մտածողութիւնները աստիճանաբար կը զօրանային: Ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ ներկայացուած գրութիւններուն մէջ, Կոստանդեան կը փորձէ իր ժամանակի գիտական եզրաբանութեամբ ցոյց տալ, որ գերբնական համարուած երեւոյթները իրականութեան մէջ ունին գիտական բացատրութիւններ: Այս փուլին ան որդեգրած էր այնպիսի իմացաբանական մօտեցում մը, ուր կ՚ընդունէր հոգիի գոյութիւնը եւ կը մերժէր նիւթապաշտութիւնը, սակայն միաժամանակ կը հաւատար գիտական մեթոտաբանութեան ու փորձառական գիտելիքի գերակայութեան:

Մեսմէրի 1770ականներուն մշակած կենդանական մագնիսաբանութեան տեսութեան համաձայն, տիեզերքի մէջ գոյութիւն ունի հեղուկ նիւթ մը, որ կը պարփակէ նաեւ մարմինները: Այս հեղուկ նիւթի գոյութիւնը կը հիմնուի այն վարկածին վրայ, թէ տիեզերքի մէջ ներդաշնակութիւն մը գոյութիւն ունի եւ անոր խաթարումը պատճառ կը դառնայ հիւանդութիւններու: Մագնիսաբանի պարտականութիւնն է մարմնին մէջ հեղուկ նիւթի շրջագայութիւնը կարգաւորելով վերահաստատել ներդաշնակութիւնը, այսինքն՝ բուժել հիւանդութիւնը: Ոգեպաշտութիւնը մեծապէս ազդուած է կենդանական մագնիսաբանութենէն եւ հեղուկ նիւթի ենթադրութենէն, որ ծանօթ է նաեւ որպէս մեսմէրականութիւն: Ոգեպաշտները կը հաւատային որ մարդկային հոգին մահէն ետք կրնայ այլ մարմնի մը փոխադրուիլ: Ելեկտրականութեան եւ հեռագրութեան նման արդի գիտական զարգացումները ներշնչած են նմանօրինակ ծէսերը[11]: 1848ին Մ. Նահանգներու մէջ ծագում առած ոգեպաշտութեան համաձայն՝ կարելի է շփման մէջ մտնել մե-

[11] Özgür Türesay, *Osmanli'da Ruh Çağirma*, Istanbul, Fol հրատ., 2024, էջ 32-33:

ռելներու հոգիներուն հետ: Ոգեպաշտութիւնը Եւրոպայի մէջ տարածուած է ֆրանսացի Ալան Քարտէքի[12] (1804-69) միջոցաւ[13]:

Մեսմէրականութիւնն ու ոգեպաշտութիւնը Ֆրանսայի ճամբով հասած են նաեւ Օսմանեան կայսրութիւն: 1860ականներուն ֆրանսական մամուլէն յայտնի կը դառնայ, որ ոգեպաշտութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ նախապէս տարածուած է եւրոպացիներու եւ լեւանթականներու մէջ[14]: Այս առումով, զարմանալի չէ, որ Կոստանդեան, որ ծնած ու մեծցած է լեւանթական ստուար բնակչութիւն ունեցող աշխարհաքաղաքացիական եւ բազմալեզու Զմիւռնիոյ մէջ, կանուխ տարիքէն տեղեակ եղած է այս ծէսերէն:

Կոստանդեան, 1858ին, դեռ տասնութը տարեկան, հրատարակեց մէսմէրականութեան մասին տասնչորս էջնոց փոքրիկ հայերէն գրքոյկ մը, որ տասնվեց գրքոյկներէ կազմուած *Հասարակաց թանգարան* մատենաշարի տասներորդ հատորն էր: Այս մատենաշարի գրքոյկները (մօտաւորապէս 20-25 էջանի) նպատակ ունէին ժողովրդականացնել ժամանակաշրջանի գիտական թեմաները՝ երբեմն համապատասխան պատկերներու յաւելումով: Այս գիրքերու շարքին կան նաեւ այնպիսիներ, որոնց նիւթը կը վերաբերի գանկաբանութեան (Phrenologie)[15], մէսմէրաբանութեան կամ նմանաբուժութեան (homeopathie). ոլորտներ, որոնք այժմեան գիտական չափանիշերով գիտութիւն չեն համարուիր: Սակայն այդ ժամանակ անոնք, թէեւ գիտական աշխարհին մէջ վիճելի, որոշ չափով ընդունելի եւ վաւերական համարուող բնագաւառներ էին: Միւս գիրքերը, ընդհակառակը, ամբողջովին կը վերաբերին դրական գիտութիւններուն եւ կը համապատասխանեն արդի գիտական յարացոյցին[16]: Յատկանշական է նաեւ այն, որ գիրքերու լեզուն մշակուած է ժամանակակից գիտական լեզուի պահանջներուն համաձայն:

---

[12] Կոստանդեանն ալ անոր հետ յարաբերութեան մէջ էր. տե՛ս Մեսրոպ Նուպարեան, «Գալուստ Կոստանդեան (Անձնական Յիշատակներ)», *Արեւելեան Մամուլ*, թիւ 9, 1902, էջ 406:

[13] Özgür Türesay, *Osmanli'da Ruh Çağirma*, Istanbul, Fol հրատ., 2024, էջ 27: Allan Cardec (Hippolyte Léon Denizard Rivail) (1804-1869).-ոգեպաշտութեան հիմնադիրը եւ մանկավարժ:

[14] Նոյն, էջ 68:

[15] Ոսկանեան կը քննադատէ Կոստանդեանը՝ նշելով, որ Գանկաբանութիւնը չի հանդիսանար Phrenologie-ի ճշգրիտ թարգմանութիւնը, այլ կը համապատասխանէ craniologie-ին: *Արեւմուտք*, թիւ 1, 1859, էջ 8:

[16] Միւս գիրքերու վերնագիրներն են՝ *Գանկաբանութիւն, Երկրաբանութիւն, Ձգողաբանութիւն, Քիմիաբանութիւն, Ելեկտրաբանութիւն, Կենդանաբանութիւն, Բուսաբանութիւն, Ջերմաբանութիւն, Առողջաբանութիւն, Աստղաբանութիւն, Լուսաբանութիւն, Մագնիսաբանութիւն, Մեսմէրաբանութիւն, Նմանաբուժութիւն, Մթնոլորտաբանութիւն, Ձայնաբանութիւն:* Բոլորն ալ տպուած 1858ին Զմիւռնիոյ Տէտէեան եղբայրներու տպարանին մէջ:

Մէսմէրաբանութիւն[17] գրքոյկը կը բացուի կենդանի մագնիսաբանութեան սահմանումով եւ հեղինակը զանազան օրինակներով կը պարզաբանէ կենդանական մագնիսաբանութիւնը: Ան կը նշէ, որ կենդանական մագնիսաբանութիւնը իրականութեան մէջ արեւելքցի կիներուն վաղուց ծանօթ երեւոյթ մըն էր, եւ որ աղօթող կիներու եւ մագնիսացնողներու շարժումները իրարու կը նմանին: Հեղինակը զարմանք կը յայտնէ այն իրողութեան հանդէպ, որ դարերէ իվեր Արեւելքի մէջ կիրառուող այս բուժիչ գործելակերպը միայն վերջերս Եւրոպայի մէջ գիտութիւն դարձած էր[18]:

Գրքոյկին մէջ ան կը թուէ «մագնիսականացեալ» անձերուն վերագրուող զանազան գերմարդկային կարողութիւններ, ինչպէս՝ պահուած իրեր գըտնելը, փակ նամակներ կարդալը, տարբեր հիւանդութիւններու դեղամիջոցներ յայտնաբերելը, քաղաքական եւ առեւտրական զարգացումներ կանխատեսելը եւն.: Ան կ'անդրադառնայ նաեւ սեղան դարձնելու եւ «խօսեցնելու» փորձերուն՝ փոխանցելով հոգիներու հետ հաղորդակցութեան վերաբերող օրինակներ[19]: Կոստանդեան կը պնդէ, որ այս երեւոյթները կարելի է բացատրել աշխարհի մէջ գոյութիւն ունեցող կենսական զօրութեամբ (vital force)[20]: Հետեւաբար միսթիքական որոշ դէպքերը կ'ենթարկուին վերահմաստաւորման գործընթացի մը:

Կոստանդեան իր տեսակէտերը արդարացնելու համար կը դիմէ եւրոպական գիտութեան հեղինակութեան: Կը նշէ, որ «*Եւրոպայի մէջ գրեթէ ամէն բժիշկ մագնիսացնող է*», եւ թէ մագնիսացնելը կը ծառայէ ջղային հիւանդութեան բուժման, որուն համար բժիշկները կը ստանան յատուկ վկայական[21]: Այլ հատուածի մը մէջ, դարձեալ Եւրոպայէն օրինակ բերելով, կը յայտնէ որ կենդանական մագնիսականութիւնը քլորոֆորմի տեղ կը կիրառուի վիրաբուժութեան մէջ[22]:

1860ականներուն հրատարակած իր ֆրանսերէն յօդուածներուն մէջ, ան աւելի վճռական դիրք կը բռնէ՝ պնդելով, որ գերբնական համարուած երեւոյթները կրնան գիտականօրէն եւ պատմականօրէն բացատրուիլ, պայմանաւ որ անոնք մէսմէրականութեան սահմաններուն մէջ ըլլան:

> Արդարեւ, ամէն տեսակ սնոտիապաշտութեան հիմքին մէջ միշտ ալ կան քանի մը թաքուն ճշմարտութիւններ. էականը զանոնք յայտնաբերելն է եւ անոնց միաժամանակ թէ՛ գիտական եւ թէ՛ պատմական իրական աղբիւրը բացայայտելը: Զանոնք բոլորովին անհեթեթ նկատելով մերժելը՝ կը նշանակէ ինքնիրեն իյնալ իսկ անհեթեթութեան մէջ, որովհետեւ այսօր Եւ-րոպայի մէջ նշանաւոր անձինք, որոնք կը զբաղուին կենդանական

[17] Ֆրանսերէն ենթավերնագիրն է Mesmèrisme, magnétisme animal:

[18] *Կենդանի մագնիսաբանութիւն*, էջ 9 տե՛ս էջատակը:

[19] Նոյն, էջ 10-13:

[20] Նոյն, էջ 15:

[21] Նոյն, էջ 8, տե՛ս՝ էջատակը:

[22] Նոյն, էջ 11:

մագնի-սաբանութեամբ եւ գաղտնագիտութեամբ (sciences occultes), կը թափան-ցեն բազմաթիւ գաղտնիքներուն եւ այս աշխարհի մէջ կը տեսնեն մէկ այլ՝ անտեսանելի եւ խորհրդաւոր աշխարհ մը…[23]:

1861ին *Journal du Magnétisme*ի մէջ հրատարակած յօդուածի մը մէջ ան կը նշէ, որ Արեւմուտքի մէջ *électricité vitale* եւ *spiritualisme* անուններով ճանչցուած գիտութիւնները թուրքերուն կողմէ արդէն իսկ կիրառութեան մէջ դրուած էին[24]: Այս յօդուածին մէջ Կոստանդեան կը քննէ նազարը (չար աչք), նազարէ պաշտպանուելու միջոցները, ինչպէս նաեւ *okoudmak*ը[25]: *Okoudmak*ը, նոյնպէս մագնիսականացման տեսակ մըն է եւ արդէն Արեւելքի մէջ ծանօթ է, զոր հայերը կը կոչեն աղօթել: Նազարի կամ այլ պատճառներով հիւանդացած մարդիկը բուժելու համար կը դիմեն այս ծէսին: Մագնիսականացնողները կրնան այր կամ կին ըլլալ, բայց նախընտրելի է որ տարեց կիներ ստանձնեն այս դերը: Անոնք հիւանդին դիմաց կ'անցնին եւ աղօթք կարդալէ ետք իրենց բուժիչ համարուած ձեռքերով կը դպչին անոր: Տարածուած է այն համոզումը, թէ սուրբ վայրեր այցելած եւ Յիսուսի գերեզմանին դպած կիներուն ձեռքերը աւելի զօրաւոր բուժիչ ազդեցութիւն ունին[26]:

Հետեւաբար, տեղական հաւատալիքը կը դառնայ գիտական քննարկման առարկայ: Կոստանդեան կը նշէ, որ նազար անունով յայտնի տարածուած հաւատալիքը բազմաթիւ եւրոպացի գիտնականներու կողմէ արդէն գիտական կերպով բացատրուած է: Կապոյտ եւ կանաչ աչքերու աւելի «կախարդիչ եւ գրաւիչ ուժ» ունենալուն պատճառները ներկայացնող պարբերութիւնը կը հանդիսանայ գերբնականի բնականացման յստակ եւ ազդեցիկ օրինակ մը:

> Բնագիտութիւնը մեզի կը սորվեցնէ թէ եօթը նախնական գոյներուն մէջէն՝ մանիշակագոյնը, կանաչը կամ կապոյտը, երբ գոգաւոր հայելիներու վրայ խտանան եւ երկաթէ ասեղի մը վրայ կեդրոնանան, կրնան այդ ասեղին տալ խիստ զօրաւոր քանակութեամբ ելեկտրականութիւն՝ զայն մագնիսացնելով:
>
> Տեղ մը կարդացած եմ թէ՝ մագնիսացեալ քնաշրջիկներու (somnambules lucides) կողմէ տեսնուած մագնիսական հեղուկը կապտաւուն կ'երեւի: Ըստ Ռայխենպախի (Reichenbach), դրական հեղուկով լիցքաւորուած ջուրն ալ նոյն գոյնը կ'առնէ, եւն:
>
> Այս ամէնը մեզի ցոյց կու տան, թէ միւս գոյները բնաւ չունին ելեկտրական հեղուկն այսպէս կուտակելու առաւելութիւնը: Հետեւաբար, կապոյտ աչ-

---

[23] Ֆրանսերէնէ հայերէն թարգմանութիւնները կատարուած են հեղինակին կողմէ:

[24] C. Constant (Գալուստ Կոստանդեան), "Recherches sur le magnétisme," *Journal du Magnétisme*, 10 օգոստոս 1861, թիւ 111, էջ 397:

[25] Արդի թրքերէնի մէջ կը գրուի որպէս «okutmak», որ կը նշանակէ կարդացնել:

[26] Constant, "Recherches sur le magnétisme," էջ 404-5:

քերը, ըստ գիտական լուծման եւ ժողովրդական աւանդութեան, կրնան շատ աւելի ունենալ մագնիսական հեղուկի այն գաղտնի ուժը (force occulte), որ մարդուս կամքով կրնայ խանգարում մը յառաջացնել կենդանական տնտեսութեան (économie animale) մէջ[27]:

Ամասիոյ հայկական շրջանակներուն մէջ տեղի ունեցած դէպք մը Կոստանդեանի ուշադրութիւնը կը գրաւէ ոչ միայն որպէս տեղական կրօնական պատահար, այլեւ որպէս հասարակական-հոգեբանական երեւոյթ: Այս նիւթին կը նուիրէ երկու յօդուած՝ մին հայերէն, իսկ միւսը՝ ֆրանսերէն: Ըստ հայերէն եւ տեղական ֆրանսերէն մամուլի մէջ տարածուող տեղեկութիւններու՝ եկեղեցւոյ մէջ աղօթքի ընթացքին Յիսուսը երեւցած է հայ կնոջ մը եւ յայտնած, թէ բարկացած է Ամասիոյ քրիստոնեաներուն՝ երեք տարբեր դաւանանքներու բաժնուելուն պատճառով, ուստի զանոնք անցեալին պատժած է հրդեհով եւ ջրհեղեղով, իսկ եթէ ապաշխարութիւն չըլլայ՝ նոր աղէտներ պիտի պատահին[28]:

Ամասիոյ հայ հոգեւոր իշխանութիւնը այս դէպքին ի պատասխան ձեռնարկած է միջոցներու, որոնք Կոստանդեանի կողմէ կը գնահատուին որպէս «քիչ համահունչ ազգին յառաջդիմական ոգիին»[29]: Որոշուած է ութ օր շարունակ պահք պահել եւ գիշերները եկեղեցիներուն մէջ աղօթել: Բացի այդ, կիներուն արգիլուած է մազերը յարդարել եւ եւրոպական ոճի կօշիկ հագուիլ: Այն կինը, որ կը պնդէր թէ Յիսուս իրեն երեւցած է, տարուած է իր տունը եւ հաղորդութիւն տրուած իրեն: Արարողութեան աւարտին քահանային մէկ բաժակ օղի խմելը կնոջ մօտ նոր տեսիլք մը յառաջացուցած է, ըստ որուն՝ այդ արարքը զայրացուցած է Յիսուսը: Քահանան տեղեկացուցած է եպիսկոպոսը եւ ան ալ հրահանգած է վերոյիշեալ միջոցներու գործադրութիւնը: Սակայն, հակառակ սահմանուած արգելքներուն, հոգետես կիներուն թիւը բարձրացած է մինչեւ վեցի: Կոստանդեան այս երեւոյթը կը բնորոշէ որպէս «monomanie religieuse»՝ կրօնական մտասեւեռումի հոգեբանական ձեւ մը[30]:

Հոգետեսութեան հետ կապուած այս երեւոյթը Կոստանդեան կը ջանայ «*գիտութեան մեկնութեամբ պարզել յօգուտ հասարակաց դատողութեան*»[31]: Ան կ'ընդգծէ, որ ասիկա մէսմէրականներու ծանօթ «բնական երեւոյթներէն մին է», որ ֆրանսերէնով extase կը կոչուի եւ որուն «*կ'ընկերանայ նաեւ ընդարմացում (catalepsie) ըսուած ջղային անիմանալի ախտը*»[32]: Ան

---

[27] Constant, "Recherches sur le magnétisme," էջ 399:

[28] C. Constant, "Les extatiques d'Amassia," *Le Magnetiseur*, թիւ 9, 15 Դեկտեմբեր 1862, էջ 132:

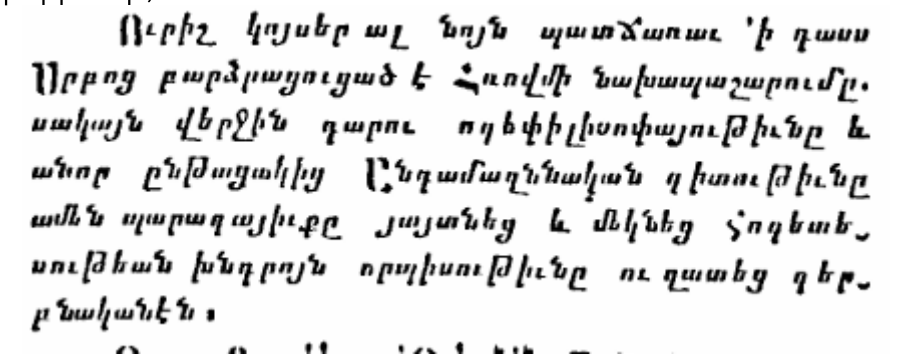
[29] Նոյն:

[30] Նոյն, էջ 133:

[31] Կոստանդեան, «Ամասիոյ հոգետեսները», *Ծաղիկ*, 1 Նոյեմբեր 1862, էջ 403:

[32] Նոյն, էջ 403:

կը նշէ, թէ անցեալին նման հոգեւոր փորձառութիւններ ապրած Ժան տ'Արքը Հաւատաքննութեան ատեանին կողմէ այրուած է, իսկ քրիստոնեայ կոյսերը «ի դասս Սրբոց բարձրացուցած է Հռովմի նախապաշարումը»[33]: Ուրեմըն այս պատմական օրինակները ցոյց կու տան, որ նման երեւոյթները տարբեր ժամանակներու մէջ ստացած են հակադիր մեկնաբանութիւններ, յամենայնդէպս Կոստանդեանի կարծիքով «ոգեփիլիսոփայութիւնն» ու կազմախօսութիւնը այս երեւոյթները կը զատորոշեն գերբնական բացատրութիւններէն[34]:

Կոստանդեան, անուղղակի կերպով թիրախ դարձնելով եկեղեցին, սուրբ կոյսերուն վերաբերող կրօնական պատումը կը վերածէ նեարդաբանական երեւոյթի եւ կը քօղազերծէ սրբութեան պատեանը: Ան կը յիշատակէ նաեւ Հաւատաքննութեան Ատեանին գործողութիւնները, որոնք առնչուած են բազմաթիւ մահապատիժներու: Ժնեւի մէջ լոյս տեսնող *Le* Magnétiseur թերթի խմբագիր Լաֆոնթէն[35], Կոստանդեանի ֆրանսերէն յօդուածին համար գրած իր նախաբանին մէջ, կրօնաւորները կը մեղադրէ տգիտութեան եւ մոլեռանդութեան յարելու մէջ եւ կը նշէ, որ այսպիսի համաճարակային երեւոյթները կրօնաւորներու կողմէ կը գրգռուին[36]: Կոստանդեան ակնարկելով իր հայերէն յօդուածին, նաեւ կը յայտարարէ, որ այս հոգետեսութեան երեւոյթին համար հրատարակած է «գիտական բացատրութիւն» մը[37]: Այսուամենայնիւ, ապագայի անաստուած հայ փիլիսոփան, այս տարիներուն իր գիտական ըմբռնումները կը հաշտեցնէր Աստուծոյ գաղափարին հետ.

---

[33] Նոյն:

[34] Նոյն:

[35] Charles Léonard Lafontaine (1803-1892).- ֆրանս-զուիցերիացի մագնիսաբան:

[36] Lafontaineի նախաբանը, "Les extatiques d'Amassia," *Le Magnetiseur*, թիւ 9, 15 Դեկտեմբեր 1862, էջ 130:

[37] C. Constant, «Les extatiques d'Amassia», *Le Magnetiseur*, թիւ 9, 15 դեկտեմբեր 1862, էջ 133:

Լուսաւորեալ աշխարհին հասուն սկզբանց մի միայն ընդունածը այն է,- թէ...- մարդկային հոգւոյ կարողութիւնները մարմնաւոր քաթալեփսիի[38] ատեն առաւել եւս կը զօրանան ու կը վերանան դէպ ի Առաքինութեան, Աստուածպաշտութեան եւ Աղօթքի զգացմանց, որոնք Արարչին մեր ներսը դրած հոգւոյն գաղտնի կերպերն են[39]:

Զմիւռնահայ երիտասարդ մտաւորականը, ֆրանսերէն այլ յօդուածի մը մէջ նորէն կ'անդրադառնայ նազարէ պաշտպանուելու միջոցներուն[40]: Այս յօդուածին մէջ անոր տուած ուշագրաւ օրինակներէն մէկը կը վերաբերի նաեւ յօդացաւերու բուժման համար գործածուող «եըլանճըք» (օձաքար) կոչուած քարին: Կոստանդեան կը յայտնէ, որ Արեւելքի բազմաթիւ մարդիկ օձաքարին զարմանահրաշ յատկութիւններ կը վերագրեն, բայց ըստ իրեն՝ միանշանակ է, որ օձաքարի՝ ցաւոտ մարմնի հատուածներուն կպչելու յատկութիւնը պայմանաւորուած է զուգահեռ կիրառուող սպեղանիով կամ թերեւս մագնիսականութեան հետ: Կոստանդեանի կարծիքով, այս բոլոր աւանդութիւններուն եւ ժողովրդական հաւատալիքներուն հիմքին մէջ կրնան գտնուիլ «*մեզի համար տակաւին անյայտ մնացած որոշ գաղտնի ճշմարտութիւններ*»[41]: Պէտք է աւելցնենք նաեւ, որ Կոստանդեան Փարիզի մէջ գտնուող արեւելաբաններու Ասիական ընկերութեան (Société Asiatique) անդամ էր եւ իր ֆրանսերէն յօդուածներուն տակ կը նշէր այս հանգամանքը:

Կոստանդեան համոզուած է որ՝ «*բոլոր մոգութիւնները, հմայութիւնները եւ այլք*» կրնան բացատրուիլ միայն «*կենդանական մագնիսաբանութիւն կոչուած այս գեղեցիկ գիտութեամբ*»: Ըստ իրեն, անտարակոյս է թէ այս գիտութիւնը պիտի «*ճանչցուի ու խորապէս պիտի քննուի աշխարհի բոլոր այն գիտնականներուն կողմէ, որոնք յանձն առած են, յանուն ճշմարտութեան սիրոյն, այս գիտութիւնը հաստատել անսասան հիմքերու վրայ...*»[42]: Ինչպէս յայտնի է, Կոստանդեան հոս գիտութիւնը կ'ընդունի որպէս իմացաբանական հեղինակութիւն եւ շարունակ գիտութեան կը դիմէ իր փաստարկումները հիմնաւորելու համար: Այսուհանդերձ, ինչպէս նախապէս նշեցինք, այս շրջանին Կոստանդեանի կազմած գիտութեան ըմբռնումը կը մերժէ նիւթապաշտութիւնը: Ան կը պնդէ թէ՝ «*նիւթապաշտութեամբ համակուած վկայեալ բժիշկները*» մագնիսաբանութիւնը կը համարեն սնոտիապաշտութիւն, մինչդեռ Փարիզի Մագնիսաբանութեան ընկերութեան

---

[38] Կոստանդեան յօդուածին սկիզբը այս բառին համար փակագիծի մէջ առաջարկած է «ընդարմացում» բառը:

[39] Կոստանդեան, «Ամասիոյ հոգետեսները», էջ 404:

[40] C. Constant , "Du Nazar Et De Ses Prophylactiques," *Le Magnétiseur*, vol. 4, no 4, 15 Յուլիս 1862, էջ 58-62:

[41] Նոյն, էջ 62:

[42] M. C. Constant, "*Le magnétisme en Turquie,"*, *Le Magnétiseur*, vol. 4, no 11, 15 février 1863, էջ 163-64:

(Société de Magnétisme de Paris) անդամ Ռոսիի գործերը, ընդհակառակն, կ'ապացուցանեն անոր վաւերականութիւնը[43]:

1878ին նիւթապաշտական եւ անաստուածական բովանդակութիւն ունեցող *Մէթոփի Վրայ*ն գրած Կոստանդեանի երիտասարդութեան տարիներուն մէսմէրականութեան եւ ոգեպաշտութեան նկատմամբ ունեցած հետաքրքրութիւնը մեզ կը մղէ անոր մտաւորական զարգացման վերաբերող հետեւեալ հարցադրումը ընելու. արդեօ՞ք Կոստանդեան իր երիտասարդութեան շրջանի աշխատութիւնները մերժելով նոր աշխարհայեացք մը որդեգրած է, թէ՞ ոչ կարելի է խօսիլ այս երկու շրջաններու որոշ շարունակականութեան մասին:

*Մէթոփի Վրայ*ին մէջ ոգեպաշտութեան վերաբերող յղումները սակաւաթիւ են, իսկ մէսմէրականութիւնը հեղինակն արդէն լքած է[44]: Կոստանդեան, ոգեպաշտութիւնը դասելով իտէալիզմին առնչուող կարգ մը փիլիսոփայական հոսանքներու շարքին, կը հարցադրէ, թէ այդ հոսանքները «*ի՞նչ անմոլար ուղղութիւն կրցած են տալ մարդերու*»[45]: Կոստանդեանի համաձայն, ոգեպաշտները հերքած են կրօնքը, բայց դեռ յայտնի չէ թէ ինչ առաւելութիւն ունի իրենց վարդապետութիւնը դրական ուսումներու զարգացման ի նպաստ:

«Ոգեւորական դպրոցները, եթէ հին «Յայտնութիւն» (Révélation) մը չեն ընդունիր՝ կու գան նոր «Ակներեւութիւն» (Evidence) մը քարոզելու, աննիւթ հոգիէ մը վաւերացուած: Բայց թէ այս Ակներեւութիւնը ի՞նչ միօրինակ լոյս տուած ունի, ի՞նչ բան ցոյց տուած է, անոնցմէ ի՞նչ դրական ուսում մը կըրցած է ծագիլ՝ ասոնք դեռ գիտնալու պէտք ունինք' եւ մեր մեծ փիլիսոփաները իսկ աղէկ մը չեն գիտեր»[46]:

---

[43] Նոյն, էջ 171

[44] 1870ին իր գրած մէկ նամակին մէջ կը նշէ, որ յարած է ոգեպաշտութեան (Hudson Tuttle et J. M. Peebles, "Spiritualism in Smyrna, Asia Minor," *The Year-Book of Spiritualism for 1871*, Boston, William White and Company, 1871, էջ 137): Այս վկայութիւնը, սակայն, առանձինն բաւարար չէ փաստելու համար, թէ ան վերջնականապէս լքած է կենդանի մագնիսաբանութիւնը: Ինչպէս իր երիտասարդութեան տարիներուն թերեւս երկու բնագաւառի հանդէպ ալ կը պահէր իր հետաքրքրութիւնը: Բայց ուշագրաւ է նաեւ, որ Մեսրոպ Նուպարեանն ալ իր յուշերուն մէջ յիշատակելով Կոստանդեանի կապը ոգեպաշտութեան հետ, չ'ակնարկեր կենդանի մագնիսաբանութեան: Արդէն *Մէթոփի վրայ*ի մէջ ալ կենդանի մագնիսաբանութեան մասին որեւէ տեղեկութիւն չկայ: Բոլոր այս փաստերը մտածել կու տան, թէ Կոստանդեան լքած է կենդանի մագնիսաբանութիւնը *Մէթոփի վրայ*ի հրատարակութենէն շատ առաջ, թերեւս 1860ականներուն վերջը: Շնորհակալութիւն՝ Էօզկիւր Թիւրեսային, որ բարեհաճեցաւ ուշադրութեանս յանձնել սոյն հատորին մէջ Կոստանդեանի վերաբերող բաժինը եւ ինծի ղրկեց գիրքի մէկ օրինակը:

[45] Կոստանդեան, *Մէթոփի վրայ*, էջ 135:

[46] Կոստանդեան, *Մէթոփի վրայ*, Եղբարց Տէտէեան, Իզմիր, էջ 135-36:

Բայց ան նաեւ համոզուած է, որ կարելի է գիտական պատասխաններ գտնել ոգեպաշտական երեւոյթներուն.

> Բնախօսական, բուժական եւ մանաւանդ կենսաբանային ուսումները՝ մեր ատենի «մտքի» բարձրագոյն եւ դժուարագոյն բրոպլէմները կը պարունակեն, եւ դաս մը նորանուն ու անորոշ ուսումներու ծնունդ տուած են որ անկարելի է հոս ամփոփել: Անոնցմէ մին կ'ուզենք յիշել միայն, այն է Ոգեկան (Spirite) ըսուած «երեւոյթները», որոնց գիտական բացատրութեան կ'աշխատին Քրոքս, Վարլէյ, Պէրբէթ, Քօքս եւ ուրիշ իմաստուն զննողներ[47]:

Կոստանդեանի կարծիքով, ոգեպաշտական երեւոյթներու «*անծանօթ մնալուն եւ կամ գիտուններէ չի քննուելուն պատճառը՝ նոյն իսկ գիտնոց մէթոտի մասնական թերութիւնն է*»[48]: Կոստանդեան *Մէթոտի Վրայի* մէջ կը մերժէ ամէն տեսակ գերբնական մարմին՝ ինչպէս հոգին: Յամենայնդէպս ոգեպաշտական դէպքերու ուսումնասիրութիւնը իրեն համար կը մնայ գիտական հետազօտութեան սահմանին մէջ: Ըստ իրեն, ոգեպաշտական երեւոյթները բաւարար չափով չեն ուսումնասիրուած փորձառական մեթոտներով:

Աւելին, հարկ է յիշել, որ 19րդ դարուն գիտութեան եւ կեղծ-գիտութեան միջեւ սահմանները յաճախ անորոշ ու թափանցիկ էին: Ֆլամարիոն[49] եւ Ուոլըսի[50] նման յարգուած գիտնականներ նոյնպէս հետաքրքրուած են ոգեպաշտութեամբ՝ այս ոլորտներուն մէջ հրապարակումներ կատարելով: Այս մէկը որոշ իմաստով գիտութեան նկատմամբ ունեցած հաւատքի դրսեւորում մըն էր՝ գերբնական կոչուած երեւոյթները փորձառական մեթոտներով եւ գիտութեան մեթոտաբանութեամբ բացատրելու: Յայտնի աստղագէտ Ֆլամարիոն, ոգեպաշտութիւնը Եւրոպայի մէջ տարածող Քարտէքի յուղարկաւորութեան ընթացքին կը կրկնէ, որ ոգեպաշտութիւնը կրօնք չէ, այլ՝ գիտութիւն[51]:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդեան, սկսեալ իր պատանեկան տարիներէն, մտաւորական ծրագիր մը ունէր՝ գիտութեան հանրայնացումը, որուն հետեւողական կերպով հաւատարիմ մնաց: Իր ծրագիրին սկզբնական հանգրուանը կը հանդիսանան *Զապէլն* ու տասնվեց գրքոյկներէ բաղկացած *Հասարակաց թանգարանը*: Տարիներ ետք 1878ին վերստին ձեռնարկեց իր ծրագիրի իրականացման՝ լոյս ընծայելով *Մէթոտի վրայ* հատորը, սակայն գիրքին շուրջ յա-

---

[47] Նոյն, էջ 98:
[48] Նոյն, էջ 138:
[49] Camille Flammarion (1842-1925).- ֆրանսացի աստղագէտ:
[50] Alfred Russel Wallace (1823-1913).- անգլիացի գիտնական:
[51] Özgür Türesay, *Osmanli'da Ruh Çağirma*, Fol հրատ., Istanbul, 2024, էջ 27-28:

րուցուած հակազդեցութիւնները պատճառ դարձան հեղինակի վերջնական մեկուսացման:

Սոյն ուսումնասիրութեան մէջ կեդրոնացանք 1860ականներուն Կոստանդեանի հրատարակած ֆրանսերէն եւ հայերէն այն յօդուածներուն վրայ, որոնք կ՚առնչուին ոգեպաշտութեան եւ կենդանական մագնիսաբանութեան: Մեր նպատակն էր ցոյց տալ, որ այս շրջանի գրութիւնները չեն ներկայացներ գաղափարական խզում, այլ ընդհակառակը՝ զանոնք կարելի է ընկալել հեղինակի մտաւորական զարգացման հետեւողական մէկ փուլը: Կոստանդեան այս շրջանին կը նպատակադրէ գերբնական համարուող երեւոյթներուն տալ գիտական մեկնաբանութիւններ: Կը դիմէ իր ժամանակաշրջանի բնագիտական եզրերուն ու յղացքներուն: Ան ժողովրդական սընահաւատութիւններն ու կրօնական պատումները կը վերլուծէ իր օրերու գիտական յարացոյցի լոյսին տակ: Կամուրջ կը հանդիսանայ իր ժամանակի արեւելեան բարքերու եւ արեւմտեան բանապաշտութեան միջեւ: Ցոյց կու տայ արեւմտեան որոշ ծէսերու արեւելեան ակունքները:

Արդարօրէն գնահատելու համար Կոստանդեանի մտածողութիւնը, անհրաժեշտ է հաշուի առնել 19րդ դարու գիտութեան ընկալումը, ուր գիտութեան եւ կեղծ-գիտութեան միջեւ սահմանները դեռեւս յստակօրէն զատորոշուած չէին: Բացի այդ, 1870ականներուն ֆրանսական երրորդ հանրապետութեան շրջանին, ոգեպաշտութեան շուրջ բացայայտուած խարդախութիւնները, ինչպէս նաեւ հանրապետական շրջանակներու աշխարհիկացման քաղաքականութիւնը եւ ժխտական վերաբերումը նման հոսանքներուն հանդէպ՝[52] հաւանաբար վճռորոշ դեր խաղացած են հանրապետական հակումներ ունեցող եւ արդէն նիւթապաշտութեան յարած Կոստանդեանի աշխարհայեացքի փոփոխութեան մէջ:

THE INTELLECTUAL EVOLUTION OF CALOUST GOSDANTIAN FROM SPIRITUALISM TO SCIENTISM AND THE BOUNDARIES OF SCIENCE (SUMMARY)

CAN ERZURUMLUOĞLU
can.erzurumluoglu@etu.unicaen.fr

This article examines the intellectual evolution of Caloust Gosdantian, a 19th-century Ottoman Armenian intellectual, spanning from his early works on spiritualism and mesmerism to his later adherence to positivism and radical materialism. The study predominantly focuses on the period of the Armenian thinker's youth. As this was an era when the boundaries between science and pseudo-science had not yet been definitively established, the author aims to demonstrate that Gosdantian's spiritualist background, which sought to explain supernatural phenomena through scientific terminology, constituted a continuity rather than a rupture in his intellectual trajectory. Arguing that Gosdantian assumed the role of a mediator by interpreting local beliefs through the lens of Western rationalism, the author highlights his attempts to contextualize religious narratives and supernatural occurrences in light of the contemporary scientific paradigm.

[52] Türesay, էջ 48:

ՄԻՔԱՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ *ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ* ՇՈՒՐՋ[1]

ՔՆԱՐԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ
spyurkka@gmail.com

Սիրելի՛ ներկաներ,

Նախ, թոյլ տուէք շնորհակալութիւն յայտնել պատուի եւ հնարաւորութեան համար՝ կիսելու Ձեզ հետ *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի ու նրա համաճիրում հայագիտութեան մասին որոշ դիտարկումներ:

*Հանդէս*ի 50ամեակին, ուղիղ 5 տարի առաջ, հիմա էլ կարծես յոբելենական որոշակի հանգրուան ենք տօնում, ինձ առիթը տրուեց ակնարկ կատարելու նրա էջերում գրականագիտական նիւթի վերաբերեալ: Պիտի խոստովանել, որ թէ՛ իբրեւ պարզ ընթերցող, թէ՛ իբրեւ հետազօտող շատ ընդլայնեցի հայագիտական գիտելիքներս:

Իսկապէս, 1970ականներից իվեր հայագիտական զանազան ընդգրկումների շատ մեծ պաշար է ամբարել *Հանդէս*ը, որ բոլոր հնարաւոր ձեւերով անդրադառնում է հայկական նիւթերին՝ արդէն ինքը ստեղծելով հայագիտութեան ի՛ր շրջանակները: Ես չգիտեմ որքանով է արդարացուած այս բնորոշումը, բայց նոյնիսկ «տնտեսագիտական հայագիտութիւն» է կազմակերպում՝ առաջին հայեացքից աւանդական հայագիտութեան համար ոչ-բնորոշ մասնագիտական հետազօտութիւնները տեղայնացնելով հայ ժողովրդի կեանքի այլեւայլ երեսակների վրայ՝ խթանելով նաեւ միջգիտակարգային ուսումնասիրութիւնների շրջանակը, դրանք ծառայեցնելով ժողովրդի կեցութեան նոր շերտերի բացատրութիւններին:

Շատ տեղին եւ ուղղորդող է *Հանդէս*ի վերջին խմբագրականի՝ արխիւների մասին դիտարկումը: Դեռ 1947ին այդ առթիւ հրաշալի միտք է արտայայտել հայ գրականութեան տիտաններից Յակոբ Օշականը *Արեւելահայ բանասիրութիւնը եւ էջմիածին. Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան* ուսումնասիրութեան մէջ, թէ՝ «*տարիներ կը հաւաքենք, կը շինենք, կը հաւատանք վերջնական արդիւնքներու՝ մեր աշխատանքին ու ահա նոր աւերակէ մը բուսնող թիւ մը, անուն մը, գիր մը կու գան մեզի ըսելու իրենց սառն դատավճիռը մեր չարաչար սխալանքէն: Ի՜նչ անհուն գերեզմաննոցներ են ձեռագիրներու մատենադարանները, որոնց պեղումը մեր մէջ հազիւ թէ սկսած է*»[2]:

---

[1] **Խ.-** Ընթերցուած՝ Յովհաննէս Շարամբէեանի անուան Հայաստանի Ժողովրդական արուեստներու թանգարանին մէջ, 17 Յունիս 2025ին, *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի 44րդ հատորի զոյգ գիրքերուն նուիրուած շնորհանդէսին:

[2] Յակոբ Օշական, *Արեւելահայ բանասիրութիւնը եւ էջմիածին. Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան*, Անթիլիաս, 1948, էջ 56:

Այսօր, երբ ամէն քայլափոխի լսում ենք ամենատարբեր գիտակարգերի առաջնահերթութիւնների մասին, որոնց մէջ, ցաւօք, հումանիտար գիտութիւնները, այդ թւում՝ հայագիտութիւնը, առանձնապէս բարձր պահանջարկների մէջ չեն տեղաւորւում, դժուար ու յամառ պատասխանատուութիւն ու նուիրում է պահանջւում տեւական հետաքրքրութիւն պահելը: Հաւատացէք, սիրելի՛ հայկազեանցիներ, այդ նոյն պատասխանատուութիւնը փոխանցւում է նաեւ մեզ՝ հետազօտողներիս, ես յամենայն դէպս իմ օրինակով եմ սա ընդհանրացնում: Ինձ համար կան «ընթացիկ» յօդուածներ եւ կան *Հայկազեան*ի՛ն վերապահուած յօդուածներ:

Կ'ուզէի առանձնացնել մէկ յատկանշական գիծ եւս, որ է ներառականութիւնը. այստեղ կարող են հանդիպել հին եւ միջնադարեան մատենագրութիւնն ու գորգագործութիւնը, գրականագիտութիւնն ու պղնձագործութիւնը, գաղթօճախների պատմութիւնն ու հայկական ռոքը, արխիւային նիւթերի շրջանառութեան ամէնից բազմազան դրսեւորումները, կարճ ասած՝ հայութեան անցեալն ու ժամանակակից կեանքը: Աւելին՝ այստեղ կան յօդուած-ուսումնասիրութիւններ, որոնք կարող են ամենատարբեր նոր գիտական հետաքրքրութիւնների աղբիւր դառնալ:

Որպէս բանասէր՝ չեմ կարող ուրախութիւն չյայտնել *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի որդեգրած սկզբունքներից մէկի համար, որը եզրաբանութիւնների հայացման ջանքն է: Սա նաեւ նպաստում է *Հանդէս*ի տեսլականին՝ հայերէնը դարձնել գիտութեան լեզու: Իհա՛րկէ, կարող են որոշ վերապահումներ առաջանալ այս կամ այն եզրոյթի խորթ հնչողութեան կամ համապատասխանելիութեան շուրջ, բայց էականն այստեղ ջանքն է, գաղափարի՝ հրապարակ նետելը, որը յետոյ, ժամանակի մէջ, պիտի ապացուցի իր կենսունակութիւնը: Իսկ սա նշանակում է, որ *Հանդէս*ը եզրաբանութիւն է ստեղծում նաեւ իր էջերից դուրս:

Ինչ մնում է հայագիտութեանն ու նրա անելիքներին, այսօր ինձ համար հայագիտութիւնը մեծ հաշուով հակազդեցութիւն է, որն օգնում է այս կամ այն կերպ պահպանել ինքնութիւնը, տարբերակելի լինել, ինքներս մեզ եւ ուրիշներին ճանաչելի դարձնել մեր մշակոյթը, իսկ դա անելու համար թերեւս ամէնից կարեւորներից մէկը ապացուցողական լինելն է: Իհա՛րկէ, այս առումով էլ *Հանդէս*ը ունի իր պահանջ-առաջարկները: Խմբագրական գործակցութեան այս աւանդոյթը մեծ չափով նաեւ խմբագրական կազմից է գալիս, երբ մեծ կամ փոքր յուշումներով օգնում է հեղինակներին աւելի լայն տեսանկիւնից նայելու իրենց նիւթերի վրայ:

*Հանդէս*ն այսօր մէկտեղում է Հայրենի եւ Սփիւռքի գիտնականներին եւ փոխճանաչողութեան հրաշալի առիթ է ստեղծում, իսկ գաղտնիք չէ, որ մենք բոլորս ունենք այդ փոխըմբռնման կարիքը:

Եւ մէկ մաղթանք. բոլորս գիտենք պարբերականի որակական յատկանիշերի մասին: Գիտեմ, լրացուցիչ ջանքեր են պահանջւում, բայց կ'ուզէի, որ այդ որակական ցուցիչները արտացոլուած լինէին նաեւ միջազգային

շտեմարաններում, ինչին *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ն իր կենսափորձով ու սկզբունքայնութեամբ լիուլի արժանի է:

A FEW OBSERVATIONS ON THE *HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW* (SUMMARY)

KNARIK ABRAHAMIAN
spyurkka@gmail.com

The paper states that since its launching in 1970, the *Haigazian Armenological Review* (HAR) has gathered quite a large number of papers on Armenian studies and has generated its own sphere in the field. The paper highlights diverse features of the HAR such as the inclination towards a broader definition of Armenian Studies, the inclusion of the concept of Armenian Economy, and "Armenianizing" other studies and disciplines. This may seem strange at first glance, yet adapting such disciplines to the sphere of Armenian Studies does make sense. The author highly appreciates the fact that one can find papers and studies on diverse disciplines and topics from medieval Armenian literature to the art of Armenian rug weaving, arts and crafts, Diaspora Studies, Armenian rock music, archival publications, and materials which deal with the past and present of Armenian life. Such a diversity attracts an equally diverse readership, which helps in maintaining both the demand for and development of Armenian Studies at a time when interest in humanities is receding.

The author highlights the abundance of papers which are based on falsified, biased and misinterpreted facts and adds that in certain cases Armenian Studies have become reactions to such antiscientific and anti-Armenian 'studies.' In this regard, she appreciates the suggestions of the editorial board, which enable the authors and the papers to acquire a broad perspective and go far beyond a reaction to such unscientific papers and make the Armenian image as real and true as possible.

The author appreciates the efforts conducted by the editorioal board in Armenianizing terminology as part of a policy of making Armenian a scientific language.

Last but not least, the author asserts that the HAR has truly become a means of communication and a bridge between the scholars of Armenia and the Diaspora and wishes that the *Review* was better presented in international academic search engines.

This speech was presented at the launching of the two books of the 45th volume of the *Haigazian Armenological Review*, held at the Hovhannes Sharambeian Folk Arts Museum in Yerevan on June 17, 2025

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ *ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻՄ*[1]

ՆԱՐԻՆԷ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ
nmargaryan@gmail.com

Հայոց Ցեղասպանութեան եւ դրան յաջորդող տարիներին Լիբանանի հայօճախը վերածնաւորուեց՝ վերածուելով Արեւմտեան Հայաստանի եւ Օսմանեան կայսրութեան տարբեր բնակավայրերից բռնագաղթած տարագիրների բազմաշերտ գաղթօճախի: Ցեղասպանութիւնը վերապրած սերունդները թէ՛ ակամայից, թէ՛ գիտակցաբար, իրենց ստացած կրթութեամբ, ինչպէս նաեւ գիտական, հասարակական եւ քաղաքական գործունէութեամբ զգալի ներդրում են ունեցել Լիբանանի հայօճախի զարգացման գործում: Այս միջավայրում է հիմնուել Հայկազեան համալսարանը 1955ին՝ դառնալով գիտական եւ կրթական կենտրոն, որի հիման վրայ աստիճանաբար ձեւաւորուել է գիտական հանրոյթ, կրթուել են նոր սերունդներ:

Հայկազեան համալսարանի գործունէութեան առանձին ու հայութեան համար կարեւոր ուղղութիւն է ապահովում հայագիտական ամբիոնը: Վերջինիս եռանդուն ջանքերի շնորհիւ է հրատարակւում *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ը. այն հայագիտական կարեւոր եւ եզակի երեւոյթ է Սփիւռքում: *Հանդէս*ն ակադեմիական կարեւոր ձեռքբերում է, որը բովանդակային ընդարձակ ծիր ունի, գիտական շրջանառութեան մէջ է դնում նորանոր աղբիւրներ ու հետազօտութիւններ: Այն իր կատարած գործով նոր ուղիներ է բացում հայագիտութեան զարգացման եւ միջազգային մակարդակում հայագիտութիւնը նորովի ներկայացնելու համար:

*Հանդէս*ն արդէն հատել է իր կէսդարեայ շեմը եւ նրա պարբերականութիւնը, ակադեմիական բարձր նշաձողը հնարաւոր էր պահել միայն գիտութեան ուժը գիտակցող, ուժեղ կամքի եւ բարձր պատասխանատուութեան պարագայում, որը բոլոր ժամանակներում դրսեւորել են պատասխանատու խմբագիրներն ու խմբագրական կազմի անդամները:

Աշխարհաքաղաքական վայրիվերումները, պատերազմները խոչընդոտել են, բայց ի զօրու չեն եղել խախտել *Հանդէս*ը հրատարակելու աւանդոյթներն ու գաղափարական հիմքերը: Խմբագրակազմը սերնդափոխութիւնների ընթացքում հաւատարիմ է մնացել առաջին հատորում *Հանդէս*ի սահմանած առաջին սկզբունքներին. «...*Հանդէս*ի հրատարակութիւնը վստահօրէն առաւել եւս պիտի հրահրէ հայագիտութեան հանդէպ վերջերս ցոյց տրուած հետաքրքրութիւնն ու խանդավառութիւնը, ինչպէս եւ պի-

[1] **Խ.-** Յօդուածին առաջին տարբերակը ընթերցուած է Հայկազեան համալսարանին մէջ, 29 Յունուար 2025ին, *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի 44րդ հատորի զոյգ գիրքերու շնորհանդէսին:

տի խթանէ ոմանք՝ ձեռնարկելու նոր պրպտումներու եւ հետազօտութեանց, իրենց մասնագիտութեան գծով: ...*Հանդէս*ի էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը»[2]:

*Հանդէս*ը հայագիտական եւ սփիւռքագիտական կարեւոր հարթակ է, որտեղ տպագրւում են ինչպէս վաստակաշատ, այնպէս էլ երիտասարդ հայ եւ օտարերկրեայ գիտնականների ուսումնասիրութիւնները: Այն առանձնանում է գիտական հանրոյթի ներուժի բազմակողմանի կիրառմամբ եւ միջուսմունքային համագործակցութեան խթանմամբ: *Հանդէս*ն ունի աւանդոյթներ, որոնց կողքին որդեգրւում են նաեւ նոր աւանդոյթներ: Այն մշտապէս պահում է Հայաստան-Սփիւռք կապը, որի վկայութիւնն են հայաստանեան յօդուածագիրները, *Հանդէս*ի շնորհանդէսները զուգահեռաբար Հայաստանում անելու հանգամանքը: *Հանդէս*ը համահայկական արժէք է, որի առանցքը հայագիտութիւնն է:

*Հանդէս*ն առանձնայատուկ նշանակութիւն ունի Հայոց Ցեղասպանագիտութեան[3] զարգացման ուղղութեամբ: Հրատարակութեան առաջին իսկ համարից այստեղ տպագրուել են ցեղասպանագիտութեան վերաբերեալ լուրջ ուսումնասիրութիւններ, որոնք առանցքային էին յետագայ ուսումնասիրութիւնների համար ոչ միայն իրենց վերլուծականներով, այլեւ աղբիւրագիտական հիմքով: Այս յօդուածները, բացի իրենց գիտական արժէքից, ժամանակի ընթացքում դարձել են բազմաթիւ նոր հետազօտութիւնների համար ուսումնասիրութիւնների աղբիւր: 2022ին *Հանդէս*ը դարձել է երկգիրք, որը եւս փաստում է *Հանդէս*ի հեղինակութեան, յօդուածագիրների վստահութեան, ընթերցողների շրջանում առկայ պահանջարկի մասին:

Հետաքրքրական է նաեւ խմբագրութեան նոր աւանդոյթի ձեւաւորումը, երբ *Հանդէս*ի իւրաքանչիւր հատորի երկրորդ գիրքը սկսւում է հայագիտութեանը վերաբերող այժմէական խնդիրներին, առանձնայատկութիւններին, անելիքներին ու բացթողումներին վերաբերող անդրադարձով:

*Հանդէս*ը ցեղասպանութեամբ զբաղուող մասնագէտների համար շատ արժէքաւոր է իր հարուստ ցեղասպանագիտական նիւթերով. այստեղ տպագրուել են ցեղասպանութեան վերապրողները, նրանց ժառանգները, հրապարակուել են աղբիւրագիտական կարեւորութիւն ունեցող փաստաթղթեր, տեղեկագրեր, ներկայացուել են յօդուածներ, որոնք ստորեւ կը քննարկուեն առանձին ուղղութիւններով՝ ըստ որի կարելի է հաստատել, որ

---

[2] Խմբ., «Որպէս մուտք», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, Ա:1970, էջ 8:

[3] Սուրէն Մանուկեան, «Ցեղասպանագիտութիւնը՝ որպէս գիտաճիւղ. ձեւաւորման եւ զարգացման պատմութիւնը», *ՎԷՄ համահայկական հանդէս*, 3:2019, էջ 8-44. նաեւ՝ «Ցեղասպանագիտական ուսումնասիրութիւնների ժամանակակից միտումները», *ՎԷՄ համահայկական հանդէս*, 1:2024, էջ 8-65:

*Հանդէս*ը մեծապէս նպաստել է Հայոց Ցեղասպանագիտութեան՝ որպէս առանձին գիտաճիւղի զարգացմանը:

Հասարակական գիտութիւնների հարթակում ցեղասպանագիտութիւնը համեմատաբար նոր գիտաճիւղ է, այն ի սկզբանէ միջգիտակարգային ոլորտ է, քանի որ երեւոյթն ուսումնասիրելու ընթացքում նախատեսում է տարբեր գիտաճիւղերի հատումը: Ցեղասպանութիւնների ուսումնասիրութիւնը հնարաւոր չէ, եթէ այն ամփոփուած է միայն մէկ գիտաճիւղի մէջ: Իսկ արդէն ցեղասպանութեան երեւոյթի ուսումնասիրութիւնն իր ծիրում ներառում է աղբիւրագիտական, քաղաքագիտական, հոգեբանական, գրականագիտական, կրօնական, աստուածաբանական, կրթական, իրաւաբանական, տնտեսագիտական, դիւանագիտական եւ այլ ուղղութիւններ: Սա թոյլ է տալիս աւելի համապարփակ ըմբռնել ցեղասպանութեան ողջ էութիւնը:

Այսպիսով, հայկական ցեղասպանագիտութիւնը բաւականին առաջ է գնացել, այն շարունակում է պայքարել ցեղասպանութիւնների կանխարգելման ուղղութեամբ, պայքարելով թուրքական կեղծարարութեան դէմ, ինչպէս նաեւ գիտական հանրոյթի շրջանակում շրջանառել նոր արխիւային նիւթեր եւ փաստաթղթեր: Այս առաջնահերթութիւններով է ուղղորդուել *Հանդէս*ն իր կէսդարեայ գործունէութեան ընթացքում:

Հայոց ցեղասպանագիտութեան զարգացմանն ուղղուած ուսումնասիրութիւնների պրիսմակով *Հանդէս*ում տպագրուած յօդուածների դիտարկումից պարզ է դառնում, որ այն ունի հարուստ ցեղասպանագիտական թեմատիկա: Նոյնիսկ այն յօդուածները, որոնք ուղղակիօրէն չեն անդրադառնում ցեղասպանութեան ժամանակաշրջանին, առնչւում են նախացեղասպանական եւ յետցեղասպանական փուլերի եւ հետեւանքների ուսումնասիրութեան, ինչպէս նաեւ դրա կանխարգելման հարցերին:

*Հանդէս*ի խմբագրական խորհուրդը հայոց ցեղասպանագիտութեան թիրախային ուղենշային հետազօտութեան ոլորտները ժամանակի հրամայական է համարում եւ աշխատում վերջինիս միջազգայնացման ուղղութեամբ: Կարեւոր տարելիցների հատորները լիովին կամ հիմնականում նուիրուել են Հայոց Ցեղասպանութեան թեմային: Առաւել համապարփակ է հարիւրամեակին նուիրուած ծաւալուն հատորը: Խմբագրակազմի կողմից հրատարակուել է «Հարիւրամեակէն անդի՛ն, եւ՝ ի՛նչ» խմբագրականը, որտեղ նշւում է. «*Հայոց Ցեղասպանութիւնը է ու կը մնայ արդի հայագիտութեան օրախնդիր, մանաւանդ որ ցեղասպանութիւնը եւ անոր հետեւանքները չեն յաղթահարուած հայկականօրէն եւ մարդկայնօրէն*»[4]:

Նախապատուութիւնը տալով թեմատիկ բաժանմանը, այստեղ միքանի ենթաբաժիններով առանձնացրել ենք ցեղասպանագիտական նիւթը, չնայած տարանջատելը փոքր ինչ բարդ է, քանի որ այն միջգիտակարգային է, ցեղասպանութեանն առնչուող նիւթեր կան՝ գրականագիտական, լեզուա-

[4] Խմբագրական, «Հարիւրամեակէն անդի՛ն, եւ ի՛նչ», *ՀՀՀ*, ԼԵ:2015, էջ 3:

բանական, քաղաքագիտական, անգա՛մ թատրոնի, արհեստագործական ու արուեստագիտութեան ուղղութեամբ հրատարակուած յօդուածներում:

Խորհրդանշական է *Հանդէս*ի առաջին համարի անդրանիկ յօդուածը, որը վերաբերում է Օսմանեան կայսրութեան կազմում հայ բնակչութեան դերին: Փաստօրէն առաջին համարից հիմք է դրւում Հայոց Ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեանը՝ գնալով դէպի պատմական հիմքեր, պատճառներ: Ոլորտի լաւագոյն գիտակներից Լեւոն Վարդանի «Խտրականութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ» (էջ 9-45) յօդուածում խոր վերլուծութեան է ենթարկւում դերակատարութիւնը հայերի, որոնք երկար ժամանակ կոչւում էին «հաւատարիմ ազգ», բայց չէին ընկալւում որպէս այդպիսին, փոխարէնը ենթարկւում էին զրկանքների ու խտրականութեան: Հեղինակն անդրադարձ է անում ԺԶ. դարի երկրորդ կէսերից սկսած, առանձնացնում է այն սահմանափակումները, որոնք սուլթանական հրամանով արգելուած էին հայերին ու քրիստոնեաներին՝ հագուստից մինչեւ բնակարան, եւ առօրեայ կեանքի իրաւունքի սահմանափակումներից մինչեւ եկեղեցական արարողութիւններ: Նման իրավիճակի հետեւանքներից էր բխում նաեւ զէնք կրելու արգելքը, որը բխում էր ինքնապաշտպանական բնազդից: Հեղինակը հարցը քննարկում է նաեւ 1839ի եւ 1856ի հրովարտակներով եւ 1876ի օսմանեան սահմանադրութեան ծիրում, բացայայտելով թէ ինչ դրսեւորումներ է ստացել այն եւ եզրակացրել, որ ստեղծուած համակարգը յանգեցրել է հասարակութեան սահմանաբաժանմանը, որը հեշտացնում էր ռայաների ունեցուածքի բռնագրաւումը, իւրացումն ու յափշտակումը:

Լեւոն Վարդանի «Օսմանեան քանի մը հարկեր ըստ կանոնագրութիւններու» (Է:1979, էջ 57-83) յօդուածում ներկայացւում է կայսրութեան ոչ-իսլամ հպատակներին վերաբերող միքանի հարկատեսակներ:

Կայսրութեան վարչատնտեսական վիճակի, ազգային փոքրամասնութիւնների հանդէպ քաղաքականութեան մասին է «Օսմանեան հարկային կանոնագրութիւնները եւ արեւմտահայութիւնը» (Զ:1977-1978, էջ 105-58) յօդուածը, որտեղ Լեւոն Վարդանը ներկայացրել է ԺԶ.-ԺԷ. դարերում Օսմանեան կայսրութեան հայկական նահանգներում տարբեր շրջաններին գործող կանոնագրութիւններ, որոնք վկայում են հայութեան տնտեսական վիճակն ու հարկերի գանձման միջոցով կեղեքման քաղաքականութիւնը:

Արթիւր Պէյլերեանի «Արեւմտեան Հայաստանի ընկերային եւ տնտեսական վիճակը տասնիններորդ դարու կիսուն» (ԺԳ:1993, էջ 199-215) յօդուածում ներկայացուած փաստաթուղթը Ֆրանսայի արտաքին գործերի նախարարութեանն է ուղղել Ֆրանսայի Էրզրումի փոխհիւպատոսարանի վարիչ Ալպէր Լորան Լէոփոլտ Էյնոն, ով պաշտօնավարել է 1867 Ապրիլից մինչեւ 1869 Նոյեմբեր: Փաստաթուղթը կարեւոր աղբիւր է տիրող կեղեքումնեռի, խտրականութեան, հարկային ծանր քաղաքականութեան, որը գործադրում էր թուրք եւ քուրդ տարրը՝ արեւմտահայութեանը ճնշելու համար:

Ժողովրդագրական եւ վիճակագրական կարեւոր տուեալներ է պարունակում Ռոբերտ Թաթոյեանի «Բրիտանական դիւանագիտութիւնը եւ Արեւմտեան Հայաստանի ազգաբնակչութեան էթնիկական կազմի հարցերը 1878-1882ին, Հայկական Հարցի քննարկումների ենթախորքում» (45/1: 2025, էջ 169-212) յօդուածը, որտեղ վերլուծւում են դիւանագիտական անդրադարձն արեւմտահայութեան թուաքանակին, Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան էթնիկական կազմի հարցերը՝ կենտրոնանալով Հայկական Հարցի արծարծման առաջին հանգրուանի վրայ: Ժամանակագրական առումով այն Պերլինի պայմանագրի ստորագրումից յետոյ է՝ 1878-82, երբ բրիտանական արտաքին գերատեսչութիւնը Հայկական Հարցում ստանձնել էր առանցքային դեր, տարբեր ձեւաչափերով քննարկւում էր հայկական բարենորոգումների ծրագիրը: Ներառուած են Արեւմտեան Հայաստանի նահանգների բնակչութեան համեմատական աղիւսակներ, ներկայացուել են Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսէս արք. Վարժապետեանի կողմից (1880 Յունիսի 24) Մեծ Բրիտանիայի դեսպանին ներկայացուած, ինչպէս եւ բրիտանական հիւպատոսարանների աշխատակիցների կազմած Տիարպեքիրին, Էրզրումին, Խարբերդին առնչուող վիճակագրական աղիւսակներ:

Միհրան Մինասեանի «Անտիպ տեղեկագիր Տարսոնի մասին (1898)» (41/1:2022, էջ 615-27) փաստաթուղթը կազմուել է Հոկտեմբերի 23ին լուսանկարիչ Մանճիկեանի կողմից: Վերջինս տեղի հայերի, այլ ազգային պատկանելութիւն ունեցող բնակիչների, նրանց դպրոցների, կրօնի, կենցաղային եւ ընկերային կեանքին առնչուող մանրամասներ պարունակող կարեւոր աղբիւր է:

Նոյն հեղինակի «Անտիպ տեղեկագիր Տենէք Մատէնի (Քեսկինի) մասին (1900) (43/1:2023, էջ 445-58) հրապարակման մէջ մանրամասնութիւններ կան Անքարայի նահանգի Գըր Շեհիր գաւառի Մատէն-Քեսկին քաղաքի մասին, որի 440 հայ տան բնակչութիւնն աքսորուել ու կոտորուել է: Ներկայացուած են տեղագրութիւնը, արհեստները, տնտեսական, կրթական վիճակը եւ այլ մանրամասներ: Տեղեկագրի հեղինակը Աղեքսանդր Գլըճեանն է, ով հայութիւնը բնորոշում է որպէս գաղութ, որտեղ մեծամասնութիւն են կազմում կիւրինցիները, կեսարացիներն ու եոզղատցիները:

Նախացեղասպանական շրջանի աղբիւրներ է շրջանառութեան մէջ դընում Վերա Սահակեանն իր «Ժամանակագրութիւն Մշոյ Բուլանըք գաւառի Աբրի գիւղի՝ ըստ Օսմանեան տեղեկագրերի եւ հայկական աղբիւրների» (45/1:2025, էջ 213-32) հրապարակումում, որտեղ ներկայացուած են ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմեանին հասցէագրուած դիմումներ ու խնդրագրեր, ինչպէս նաեւ ծխատէր քահանաների կամ գիւղական համայնքների կողմից ներկայացուած աղքատութեան մասին վկայագիր-տեղեկագրեր, ընդարձակ ցուցակներ՝ գաղթից յետոյ բնակութեան նոր հասցէներով, ընտանիքի անդամների մասին բաւականին ընդարձակ տուեալներով: Ներկայացուած 10 նամակները կարեւոր են ժամանակի քաղաքա-

կան, կրօնական եւ ազգամիջեան յարաբերութիւնները, ընկերային խնդիրները պատկերացնելու համար:

Նախացեղասպանական եւ յետցեղասպանական համեմատական վիճակագրական ուսումնասիրութիւնները հնարաւորութիւն են տալիս աւելի ճշգրիտ եզրակացութիւններ անել Ցեղասպանութեան զոհերի եւ վերապրողների թուաքանակի վերաբերեալ: Նման ուսումնասիրութիւններից է Գեղամ Բադալեանի «Էրզրումի Վիլայէթի որոշ կազաների հայ բնակչութեան թուաքանակի ճշտումն ըստ Արեւելեան Հայաստանում ապաստանած արեւմտահայ գաղթականների 1914-15ին Կազմուած Վիճակագրական Ցուցակների» (Ի:2000, էջ 207-24) յօդուածը: Կարեւոր ժողովրդագրական տուեալներ պարունակող յօդուածն անդրադառնում է Էրզրումի նահանգի Բասէնի կազայի Բայազէտի սանջակին, որի մի մասն ապաստան են գտել Արեւելեան Հայաստանում: Վերլուծելով Երեւանի նահանգի տարածքում ապաստանած գաղթականների 1915ի միօրեայ վիճակագրութեան եւ առաջնորդարանի, օսմանեան 1912ի վիճակագրութեան տուեալները հեղինակը եզրակացնում է, որ հայկական աղբիւրներն աւելի վստահելի ու ճշգրիտ են:

Արմէն Հայրապետեանի «Առաջին աշխարհամարտը եւ Ալեքսանդրապոլի գաւառ հաստատուած գաղթականութեան թուաքանակը» (ԼԵ:2015, էջ 249-71) յօդուածը նոյնպէս կարեւոր է ժողովրդագրութեան տեսանկիւնից, մանաւանդ որ հեղինակը փորձում է տարանջատել գաղթականութեան երեք խմբաւորումներ՝ արեւմտահայ, արեւելահայ եւ պարսկահայ:

*Հանդէս*ի էջերում կարեւոր անդրադարձներ կան Համիդեան ժամանակաշրջանում հայ բնակչութեան նկատմամբ իրականացուած թուրքական քաղաքականութեան մասին: Ուշագրաւ է Լեւոն Վարդանի «Պոլսահայութիւնը, բարձրագոյն դուռը եւ այլ բաներ (30 Սեպտեմբեր 1895)» (ԺԲ:1992, էջ 145-72, ԺԳ:1993, էջ 129-71 եւ ԺԴ:1994, էջ 99-145) յօդուածաշարը, որտեղ հեղինակն աղբիւրագիտական կարեւոր վերլուծութեամբ ներկայացնում է սուլթանի վարած քաղաքականութիւնը, եւրոպական տէրութիւնների ներքին սադրանքները, հակադրուող կողմերն ու ուժերը: Ներկայացնելով 1895ին Սեպտեմբերի 30ի ցոյցերը՝ անդրադառնում է հայկական, թուրքական եւ արտասահմանեան մամուլի արձագանգներին: Հեղինակն անդրադառնում է Սեպտեմբերի 30ի բուն փաստաթղթի վերլուծութեանը, որը Պոլսի հայերը ներկայացրել են բարձրագոյն դռանը: Փաստաթղթում, բացի հայկական վեց նահանգներում բարեփոխումներ իրականացնելու պահանջից, հայերը իշխանութիւններից ակնկալել են նաեւ պաշտպանութիւն՝ համիդեան եւ քրդական կողոպտչական յարձակումներից: Յօդուածաշարի երրորդ մասում մանրամասն անդրադարձ կայ բախումների վերաբերեալ օտարերկրեայ դիւանագիտական ներկայացուցիչների արձագանգին, օսմանեան իշխանութիւնների պաշտօնական զեկոյցներին, յայտարարութիւններին, ժամանակակիցների յուշագրութիւններին, վկայութիւններին, ինչպէս նաեւ թուրքական պատմագրութեան կեղծարարութիւններին:

Պէյլերեանն իր «Համիտիէ զօրախումբերու կազմակերպութեան ծագումը (1890-1894)» (ԺԴ:1994, էջ 81-98) յօդուածում Սան Սթեֆանոյի եւ Պերլինի վեհաժողովների որոշումներով ենթադրուող բարեփոխումների ենթախորքում ներկայացնում է հայերի ծանր դրութիւնը, երբ կառավարութեան կողմից արգելւում էր արտագաղթը, իսկ սուլթանի համար որոշումը մէկն էր՝ ազատուել Հայկական Հարցից: Այդ նպատակով կազմակերպւում են Համիդեան մարտական զօրաջոկատները՝ հիմնականում կազմուած անկանոն քրդական զօրքերից: Հեղինակը բերում է քրդական զօրաջոկատների թուական տուեալներ, ինչպէս նաեւ անդրադառնում Սասունում եւ Պոլսի ցոյցերի ժամանակ բռնութիւնների կիրառման առաջին փորձառութեանը: Հեղինակը աղբիւրագիտական հիմքերով պաշտօնական եւ արխիւային նիւթերից ներկայացնում է համիդեան զօրաջոկատների գործունէութիւնը, որոնք արագ տարածւում են կայսրութեան ողջ տարածքում: Անդրադարձ կայ նաեւ նրանց ստեղծմանն եւ կազմակերպմանը, հետապնդած նպատակներին, ռազմական կանոնակարգերին, ստորաբաժանումներին, որոշ արարողակարգերի եւ 1892 Յունիսի 20ին Էրզրումում առաջին ռազմափորձին:

Արշալոյս Թոփալեանի «Համիտեան «զուլումի» քաղաքականութեան արտացոլումը արաբական արդի պատմագրութեան մէջ» (ԺԵ:1995, էջ 135-48) յօդուածում հեղինակը, հիմնուելով արաբ պատմաբաններ Օսման Աթ Թուրքի, Մրուան ալՄուդաուարի, Ֆուատ Հասան Հաֆիզի, Սամիր Արպաշի, Մուսա Փրենսի, Սալէհ Զահր Ադ Դինի եւ այլոց ուսումնասիրութիւնների վրայ, եզրակացնում է, որ Կարմիր Սուլթանի կողմից կազմակերպուած ջարդերը համընդհանուր էին՝ ուղղուած հայերի դէմ, որպէս հակազդեցութիւն՝ արեւմտահայերի բարենորոգման օրինական պահանջներին, եւ որոնց միակ պատասխանատուն սուլթանն է:

Պէյլերեանի ներկայացրած «Աւստրահացի սպայի մը 1895 տարուոյ կոտորածներու վերաբերեալ վկայութիւնը» (ԺԵ:1995, էջ 173-82) փաստաթուղթը մասնագիտական շրջանակների համար կարեւոր, լուրջ եւ անկողմնակալ վկայութիւն է: Վկայութեան հեղինակը հաւանաբար Աւստրո-Հունգարիայի Պոլսի դեսպանատան զինուորական կցորդ Մանեկան է, ով ականատես է եղել 1895ի Էրզրումի կոտորածներին:

Համիդեան կոտորածների ժամանակաշրջանի կարեւոր փաստաթղթային նիւթեր է ներկայացնում Վարուժան Պօղոսեանը «Համիդեան կոտորածները Ի. դարի սկզբի ֆրանսական պատմագութեան քննական լոյսի ներքոյ» (Լ:2010, էջ 157-86) յօդուածում, որտեղ անդրադառնում է Անդրէյ Բարրի, Ֆրանսուա Սուրբէզի, հոգեւոր գործիչ Աբբա Գրիզէլի, Էմիլ Դուրգի, Էռնեստ Լեմոնոնի գնահատականներին, որոնք երբեմն հակասական են կամ մասնակի: Յօդուածը կարեւոր է այդ ժամանակ Եւրոպա հասնող եւ շրջանառուող նիւթերի տեսանկիւնից, եւ բացայայտում այն փակուղին, ո-

րին բախուել էին հայերը: Յօդուածը հաստատում նրանց իրաւազուրկ կարգավիճակը, հերքում հայերի ենթադրեալ ապստամբութիւնը:

Սթաւրոս Սթաւրիտիսի եւ Վահէ Քաթիբի "The Constantinople Massacre (August 26-27, 1896)" (ԼՋ:2016, էջ 563-72) յօդուածն անդրադառնում է Բանկ Օտոմանի գրաւման իրադարձութիւնների մասին Աւստրալիայի մամուլի արձագանգին, եւ ներկայացնում Աւստրալիայի եկեղեցիների կազմակերպութեան դիրքը՝ Պոլսահայերի դէմ գործադրուող հալածանքներին:

Անի Աւետիսեանի «Բուրսա նահանգում կազմակերպուած ցուցահանդէսները եւ հայերի մասնակցութիւնը» (ԼԷ:2017, էջ 583-605) յօդուածում ներկայացւում են 1906ի եւ 1909ի ցուցադրութեան կազմակերպչական աշխատանքների ընթացքը, ցուցադրուած նմուշները: Եւրոպական օրինակով կազմակերպուած ցուցահանդէսներն օսմանեան արդիւնաբերական ապրանքները ցուցադրելու եւ արհեստաւորներին ոգեւորելու նպատակ են ունեցել: Մանրամասն անդրադարձ է կատարուել հայ արհեստաւորների մասնակցութեանը, իսկ ներկայացուած արտադրանքն ու մեծաթիւ առաջատար մասնագէտների ներգրաւուածութիւնը վկայում է Օսմանեան կայսրութիւնում հայերի ունեցած մեծ ներդրման մասին:

Երիտթուրքական կառավարութեան, նրա անդամների եւ հայ գործիչների հետ ունեցած յարաբերութիւնները, դրանց վերլուծական յօդուածներն ու փաստագրական նիւթը նոյնպէս տեղ են գտել *Հանդէս*ի էջերում: Հետաքրքրական է Ռոպէր Քոփթաշի "Armenian Political Thinking Before and After The Young Turk Revolution" (ԼԵ: 2015, էջ 45-90) յօդուածը, որտեղ հանգամանալի վերլուծւում են հայերի հանդէպ հնչող «անջատողականութիւն», «դաւաճանութիւն» մեղադրանքները՝ զուգահեռաբար նշելով հայերի դէմ կեղեքումներն ու ճնշումները, որոնք էլ կուսակցութիւններին ուղղորդում են բարեփոխումների գաղափար: Հեղինակը փաստագրական հիմքերով ապացուցում է, որ հայերը սահմանադրութիւնից յետոյ փորձում էին իրաւական դաշտում հասնել բարենորոգումների՝ գործակցելով Իթթիհադ վէ Թերաքքի եւ Հուրիյէթ վէ Իթթիլաֆ կուսակցութիւնների հետ:

«Նորայայտ նամակ Փարամազին՝ Սապահ-Գիւլեանէն՝ թուագրուած 3 Մարտ, 1914» (41/1: 2022, էջ 591-613) վաւերաթուղթը՝ ներկայացուած Եղիկ Ճերէճեանի կողմից, բացայայտում է մանրամասներ, եւ նշում, որ յեղաշրջումներից ու հակայեղաշրջումներից յետոյ ՍԴՀԿ ղեկավարութիւնը եկել էր այն եզրակացութեան, որ «Միութիւն եւ առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը սպասում էր յարմար պահի՝ Թուրքիայի փոքրամասնութիւններին ոչնչացնելու եւ պետութիւնը թուրքացնելու համար: Փաստագրական նամակը լոյս է սփռում Գահիրէում եւ Փարիզում ձեռնարկուած նախապատրաստական քայլերի վրայ, որոնք ՍԴՀԿի եւ ընդդիմադիր Իթթիլաֆ կուսակցութեան սերտ գործակցութեամբ հնարաւորութիւն կը տար հասնել Իթթիհատականների տապալմանը, այլապէս, ինչպէս նշում է Սապահ-Գիւլեանը, «... Իթթիհատն է որ մեզի պիտի սպաննէ»:

Այս մտքի տրամաբանական շարունակութիւնն է “Krikor Zohrab: Ottoman-Armenian Intellectual and Political Activist” (ԼՋ:2016, էջ 151-98) յօդուածը, որտեղ ներկայացւում է 1908ի սահմանադրութեան ընդունումից յետոյ Գրիգոր Զօհրապի քաղաքական գործունէութիւնը, ով որպէս պոլսահայ կենտրոնական ներկայացուցիչ, արեւմտահայերի խօսնակ՝ ամուր կապեր ունէր երիտթուրքական առաջադէմ քաղաքական շրջանակների հետ եւ նրանց գործունէութեանը սատարելով՝ հնարաւոր էր համարում սահմանադրական վարչակարգի պահպանումը, որը կարող էր Օսմանեան կայսրութեան հայերի ապահովութեան գրաւականը լինել: Քոփթաշը վերլուծում է հակասութիւնը, որն առկայ էր Զօհրապի՝ Իթթիհատի քննադատի եւ պաշտպանի գործունէութեան պարագայում, ինչպէս նաեւ անդրադարձ կայ նրա՝ Հայկական Հարցի նկատմամբ արդարութեան եւ իրաւունքների պաշտպանի ունեցած դիրքորոշմանը:

Այս ենթախորքում կարեւոր է նաեւ Ճերէճեանի «Համբարձում Պոյաճեանի (Մեծն Մուրատ) խորհրդարանական գործունէութիւնը (1908-1921)» (ԼԵ:2015, էջ 91-135) յօդուածը: Վերլուծուել է ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարակիր Մուրատի քաղաքական գործունէութիւնը՝ հիմնուած Պոլսի ժամանակի մամուլի վրայ: Արծարծուել են նրա դիրքորոշումը քրիստոնեաների զօրակոչի, ժողովրդական, ընկերային, աշխատանքային պահանջների վերաբերեալ:

Ճերէճեանի «Երիտթուրք-հայ յարաբերութիւնները եւ օսմանեան ընդդիմադիր ուժերու առաջին խորհրդաժողովը» (Լ:2010, էջ 341-78) յօդուածը ներկայացնում է 1880ականներից մինչեւ առաջին խորհրդաժողով, իսկ երկրորդ՝ «1912ի օսմանեան երեսփոխանական ընտրութիւնները եւ արեւմտահայութիւնը» (ԻԷ:2007, էջ 103-60) յօդուածը կենտրոնանում է 1912ի վրայ՝ հիմնաւորելով, որ այն հայ ազգային կեանքում առաւել իրարանցում ստեղծող ընտրութիւն է եղել: Վերլուծուել են քաղաքական դրութիւնն ընտրութիւններից առաջ, ընտրութեան մասնակից հայ ուժերը, առկայ մտահոգութիւնները, ընտրապայքարի որոշ մանրամասներ, քարոզարշաւը, արդիւնքները: Յօդուածը լոյս է սփռում նախընտրական շրջանի հայկական եւ էթնիկ կուսակցութիւնների քաղաքականութեան վրայ, մանրամասնում կեղծարարութիւնները, կարեւորում պատրիարքարանի դերակատարութիւնը, հայերի մասնակցութիւնն օրէնսդիր ընտրութիւններին:

Ճերէճեանի միւս՝ «Արեւմտահայութիւնը եւ թրիփոլիթանական ու պալքանեան պատերազմները» (ԻԹ:2009, էջ 71-101) յօդուածում, վերլուծւում են երիտթուրք կառավարութեան այն փոփոխութիւնները, որի շրջանակում վերացուել էր հայ տղամարդկանց բանակում ծառայելու արգելքը եւ արդէն մինչեւ Ա. աշխարհամարտը մղուած երկու պատերազմներում հայերն առաջին անգամ որպէս զինուոր ծառայել են բանակում: Հեղինակն անդրադարձել է նաեւ պատերազմների հարցում ՍԴՀԿի եւ ՀՅԴի դիրքորոշումներին:

Բուն ցեղասպանութեան իրականացման շրջանին է առնչւում Լեւոն Վարդանի «Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի (հատուած)», (Գ:1972, էջ 259-82) յօդուածը, որը բացառիկ էր 1970ականների սկզբին հրատարակման տեսանկիւնից: Այնտեղ աղբիւրագիտական հարուստ եւ բազմալեզու յենքով ներկայացւում է 1915ի ժամանակագրութիւնը: Մինչ այդ ներկայացւում են նաեւ նախապատրաստական գործողութիւնները, բոլոր գաղտնի ծրագրերը, որոնք մանրամասն քննարկւում են երիտթուրք հաւաքներում եւ ժողովներում, երբ աստիճանաբար որդեգրւում է թուրքացման քաղաքականութիւնը, միաւորւում են քաղաքական, կառավարական եւ զինուորական ուժերը: Ուշադրութիւն է դարձւում նաեւ 1915 Յունուարի 2-ից մինչեւ Ապրիլի 30ն ընկած հատուածում թուրք-գերմանական երկկողմանի դիւանագիտական յարաբերութիւններին, որը նպաստել է Հայոց Ցեղասպանութեան իրագործմանը: Մասնագէտներիս համար յօդուածին հաւասար արժէքաւոր են նաեւ հեղինակի ծաւալուն ծանօթագրութիւնները:

Յօդուածի տրամաբանական շարունակութիւնն է «Պատասխանատուները հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան» յօդուածը (Դ:1973, էջ 67-80), որտեղ անդրադարձ կայ երիտթուրքական կառավարութեան՝ որպէս պատրուակ հայերին իրենց հայրենիքից բռնի տեղահանելու տեսակէտին եւ այն հանգամանքին, թէ երիտթուրք ղեկավարներն ինչպէս էին հայութեան բնաջնջումն իրագործում ազգային նպատակների համար: Քննարկւում է ցեղասպանութեան պատասխանատուների հարցը, երբ Նիւրենպերկ չունեցած երիտթուրքերը փորձել են իրենց յուշագրութիւնների միջոցով խեղաթիւրել պատմութիւնը՝ յետագայ սերունդների մօտ իրենց արդարացնելու համար: Քննարկւում է նաեւ ընթացքը մեծ տէրութիւնների, որոնք 'մոռացել էին' իրենց «փոքր դաշնակցի» արդար պահանջները:

Լեւոն Վարդանի յօդուածը՝ «Հայկական Տասնհինգը եւ թուրք գերմանական դաշնագիրը» (Բ:1971, էջ 45-80), նոյնպէս աղբիւրագիտական նշանակութիւն ունեցող յօդուած է, քանի որ այստեղ վերլուծուել են որոշ փաստաթղթեր, որտեղ հեղինակն անդրադառնում է «*Հայկական Տասնհինգին համար նախապատրաստութիւն ծառայող կարգ մը յօդուածներու*»՝ այդկերպ բացայայտելով տողատակերի բովանդակութիւնը: Նա ներկայացրել է 1914 Օգոստոսի 2ի թուրք-գերմանական զինուորական դաշնագրի որոշ թարգմանչական տարբերութիւններ, կատարել բովանդակային վերլուծութիւն: Հեղինակը փաստում է երիտթուրքական կոմիտէի ռազմական եւ պանթուրքական ծրագրերի եւ 1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան միջեւ գաղտնի կապը եւ մեղսակցութեան հարցում Գերմանիայի դերակատարութիւնը:

Լեւոն Վարդանը, բացի վերլուծական յօդուածներից, *Հանդէս*ում տպագրել է կարեւոր վաւերաթղթեր, որոնք առաջին անգամ են դրւում շրջանառութեան: «Ամբաստանագիր-տեղեկագիրեր» (ԺԵ:1995, էջ 497-564)՝ խորագրով հրապարակումով ընթերցողին է ներկայացուած ՀԲԸՄ Փարիզի Նուպարեան մատենադարանից վերցուած միքանի տեղեկագիր: Բոլոր

զեկոյցները կազմուել են Հալէպում, բացառութեամբ վերջինի, որը կրում է Փատովայի անունը եւ բացակայում է վայրն ու ամսաթիւը: Տեղեկագրերը ներառում են 1915ի եւ 1918ի դրութեամբ բնակչութեան թուի, ինչպէս նաեւ Սեբաստիայի, Էտիրնէի, Բաղէշի, Էրզրումի, Խարբերդի տեղահանութիւնների, բռնութիւնների, կոտորածների մասին տուեալներ: Վերջում ներկայացուում են ընդհանուր ոճրագործների, ինչպէս նաեւ նահանգների տարածքային, տնտեսական, կրօնական մշակութային կորուստների ցանկեր:

Աղբիւրագիտական նշանակութիւն ունի Մինասեանի «Արամ Անտոնեանի անտիպ գրառումները Տէր Զօրի կոտորածներուն մասին» (ԼԵ:2015, էջ 685-724) յօդուածը, որտեղ ներկայացուած է Անտոնեանի՝ Տէր Զօրի կոտորածներին վերաբերող ընդարձակ գրառումների մի մասը, որը գալիս է լրացնելու-համալրելու նրա *Մեծ ոճիրը* գիրքը: Մանրամասն յղումներով ու մեկնաբանութիւններով ներկայացուած փաստաթուղթը հանգամանօրէն անդրադառնում է Տէր Զօրում հայ գաղթականներին, նրանց թուական ու կեանքի այն ծանր պայմաններին, որոնք լրացնելու են գալիս Տէր Զօրի կառավարիչ Սալէհ Զեքիի եւ նրա համախոհների հայաջինջ քաղաքականութեան մանրամասները:

Պօղոսեանի “Les Massacres Armeniens de 1919” (44/1:2024, էջ 325-38) յօդուածում ամփոփուած են 1918ից յետոյ երիտթուրքերին յաջորդած քաղաքական ուժերի իրականացրած նախորդների հակահայ քաղաքականութիւնը, կոտորածներին առնչուող մամուլից քաղուած անգլիական, ֆրանսական, զուիցերիական, գերմանական, ամերիկեան նիւթերը:

Ռուբէն Սահակեանի «Վանի նահանգապետութեան պատմութիւնից (Յունիս 14-Յուլիս 7-Յուլիս 25, Յունիս-Յուլիս 1915) եւ Ա-Դօն» (ԼԲ:2012, էջ 407-30) յօդուածում Վանի պատմական իրադարձութիւնները ներկայացնելուն զուգահեռ, առաջին անգամ շրջանառւում Ա-Դօի մի փաստաթուղթ՝ «Ճակատը եւ փրկուած հոգիները» վերնագրով:

Սահակեանի միւս՝ «Վանի նահանգը Ալֆրէդ Իոսիֆի Տերմէնի շրջանապետութեան օրօք (1915 Հոկտեմբեր–1916 Սեպտեմբեր)» (ԼԸ:2018, էջ 327-54) յօդուածում հեղինակը, ժամանակի դէպքերը ներկայացնելուն ու վերլուծելուն զուգահեռ, կենտրոնանում է Վանի օկրուգի գաւառակի պետ նշանակուած ոստիկանական պաշտօնեայ, փոխգնդապետ Տերմէնի գործունէութեան վրայ, որը հակառակ իշխանութիւնների կողմից տրուած հրահանգների, մինչեւ Հոկտեմբեր սկսում է օժանդակել տարբեր հայկական կազմակերպութիւններին՝ Վանի վերաշինութեան գործում, թոյլատրում կազմակերպել տեղական իշխանութեան մարմիններ, փորձում է ապաստան տալ որբերին ու հոգալ նրանց ծախսերը:

Վաչէ Ղազարեանի «Վանի երկրորդ հայկական ժամանակաւոր կառավարութեան գործունէութիւնն ու վերջին գաղթը ներկայացնող տեղեկագիր մը» (Խ:2020, էջ 149-87) յօդուածը՝ նոր ծանօթագրութիւններով եւ համալրուած տարբերակով հրատարակուել է երկրորդ անգամ՝ ի լրումն Սահակ-

եանի *Բանբեր Հայաստանի արխիւների* գիտական ամսագրում տպած յօդուածի:

Զաւէն Մսըրլեանի կազմած “Secret Arabian Report of September 27, 1916 (Night)” (ԼԵ:2015, էջ 671-84) կարեւոր տեղեկագիրը 1916ին Օսմանեան կայսրութեան բանակից Մեծ Բրիտանիային յանձնուած երկու արաբ սպաների վկայութիւններն են, որոնց հարցաքննութեան ընթացքում բացայայտւում են Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերեալ կարեւոր իրողութիւններ: Այն Հայոց Ցեղասպանութեան կանխատրամադրուածութիւնը հաստատող փաստաթուղթ է, քանի որ սպաները նշում են, թէ տեղահանութիւնը նշանակում էր բնաջնջում:

Անահիտ Աստոյեանի «Հայերը օսմանեան բանակում ԺԴ. դարից մինչեւ 1918 (ուրուագիծ)» (ԻԸ:2008, էջ 89-131) յօդուածում, փաստելով հայերի եւ առհասարակ քրիստոնեաների իրաւազուրկ վիճակը, հեղինակն անդրադարձել է բանակում ունեցած հայերի ներդրմանը՝ նշելով, որ շատերն իրենց դիրքը, կապերը փորձել են հնարաւորինս օգտագործել հայ ազգային եւ եկեղեցական կեանքի պահպանմանը: Հեղինակն արծարծում է նաեւ հայ զինուորագրութեան հարցը՝ 1839ի Թանզիմաթի շրջանից մինչեւ Բ. Դռան վերաբերմունք, որը հրաժարւում էր քրիստոնեաների զինուորագրութեան գաղափարից՝ փոխարինելով այն հարկով, որը վերացաւ 1908ի սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ: 1915 Փետրուարի 12ի հայ զինուորականների զինաթափումով եւ բնաջնջումով թուրքերն իրենց «երախտագիտութիւնը» յայտնեցին հայերին, այն դէպքում, երբ յօդուածում բերուած փաստերը եւս մէկ անգամ հիմնաւորում են այն գաղափարը, որ հայերն օսմանեան բանակում իրենց նպաստն են բերել:

Արիստակէս Սիմաւորեանի «Հայոց Մեծ Եղեռնը եւ հայ կաթողիկէները. որոշ դիտարկումներ» (ԼԵ:2015, էջ 573-81) յօդուածում փաստագրական հիմքերով ներկայացուել են Ցեղասպանութեան տարիներին կաթոլիկ համայնքի կորուստները, ի հակակշիռ թուրքական այն կեղծ հաւաստիացումներին, թէ կաթոլիկ եւ աւետարանական համայնքները չեն տուժել եւ կոտորածները շրջանցել են նրանց:

Թեհմինէ Մարտոյեանի «1922 Սեպտեմբեր. Զմիւռնիայի հայերի եւ յոյնե-րի բնաջնջումը եւ քրիստոնէաբնակ թաղամասերի հրկիզումը» (41:2021, էջ 199-220) յօդուածում աղբիւրագիտական հիմքերով վերլուծւում են իրա-դարձութիւնները՝ որպէս կանխամտածուած գործողութիւն եւ Թուրքիայի համընդհանուր թրքացման քաղաքականութեան ծրագրի մաս: Անդրա-դարձ կայ բնաջնջման եւ ունեցուածքի բռնաիւրացման մեթոդներին, մշա-կութային կորուստներին: Ներկայացուել է նաեւ *Ջումհուրիյէթ* օրաթերթում հրապարակուած 1924 Յուլիսի 22ի հրդեհի դատավարութեան փաստա-թուղթը:

Ցեղասպանագիտութեան կարեւոր ոլորտի՝ միջազգային իրաւունքի ուսումնասիրութեան տեսանկիւնից արժէքաւոր է Էդիտա Գզոյեանի «Թուր-

քիայի միջազգային իրաւական պատասխանատուութեան հարցը Ա. համաշխարհային պատերազմից յետոյ» (41:2021, էջ 95-118) յօդուածը, որտեղ վերլուծւում են ժամանակի գործող փաստաթղթերը՝ 1915 Մայիսի 24ի համատեղ յայտարարութիւնը, Փարիզի խաղաղութեան վեհաժողովի Թուրքիային պատասխանատուութեան ենթարկելու առաջին քայլերը, պատերազմի հեղինակների պատասխանատուութեան եւ պատիժների սահմանման յանձնաժողովի գործունէութեան եւ կազմած զեկոյցի մանրամասները, անդրադարձ է եղել միջազգային քրէական դատարանի ստեղծման հարցերին, ինչպէս նաեւ Սեւրի պայմանագրում Թուրքիայի իրաւական պատասխանատուութեան հարցին, չնայած 1923ին Լոզանում չի արձանագրւում որեւէ յօդուած, աւելին՝ կից համաներման հռչակագրով ներում է շնորհուել Հայոց Ցեղասպանութիւնն իրականացրած բոլոր յանցագործներին:

Ցեղասպանութեան տարիներին տարբեր երկրների դիրքորոշումը նոյնպէս կարեւոր էր, եւ նրանց արձագանգը նոյնպէս տեղ է գտել *Հանդէս*ի էջերում: Գայիանէ Մախմուրեանի՝ «Արեւմտեան Հայաստանի պաշտպանութեան խնդիրները ԱՄՆի եւ դաշնակից տէրութիւնների քաղաքականութեան ոլորտում (1917-18)» (ԼԵ:2015, էջ 327-74) յօդուածում նշւում է, որ ԱՄՆ ռազմավարութիւնը տարբերւում էր Անտանտի տէրութիւնների նպատակներից: Այս պարագայում հեղինակը կարեւորում է հայերի ինքնապաշտպանութիւնը, որը նրանց անվտանգութեան գրաւական է:

Կիլիկիայում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների մասին յօդուածների, անտիպ փաստաթղթերի մի ողջ շարք է *Հանդէս*ի էջերում տպագրուել:

Ատանայի կոտորածների անդրադարձը տեղ է գտել Պօղոսեանի «1909ի Կիլիկիայի հայկական կոտորածները ֆրանսական պատմագրութեան գնահատմամբ» (ԻԷ:2007, էջ 9-68) յօդուածում: Ամենայն մանրամասնութեամբ վերլուծելով ֆրանսացի հեղինակների աշխատութիւնները՝ հեղինակը ներկայացնում է 1909ին կիլիկիահայութեան բնաջնջման միքանի կարեւոր հանգամանքներ, որոնց հիմամբ էլ հաստատւում են օսմանեան կենտրոնական եւ տեղական պաշտօնեաների դերը, կանխամտածուած լինելու փաստը, ինչպէս եւ կոտորածների պատասխանատուութիւնը հայերի վրայ բարդելու փաստը՝ վերլուծելով Ջեւադի, օսմանեան այլ պաշտօնեաների գործելամիջոցները: Օգտագործուած սկզբնաղբիւրային նիւթը, փաստաթղթերի ժողովածուները, ֆրանսացի լրագրող Ադոսիդէսի *Arméniens et Jeuns-Turcs: Les Massacres de Cilicie* աշխատութիւնը, Ժ. Վեսսիէյի յօդուածը, ով մանրամասն հետաքննութիւն անցկացնելով եւրոպացիներին տեղեկացրել է կիլիկեան կոտորածների պատճառների եւ հետեւանքների մասին, վերլուծւում է նաեւ համիդեան եւ երիտթուրքական ազգայնամոլ քաղաքականութիւնը: Վերլուծութիւնները գիտական կարեւորութիւն են ստանում եւս մէկ անգամ հերքելով թուրքական այլազան կեղծարարութիւնները:

Մինասեանի «Անտիպ փաստաթուղթեր կիլիկեան կոտորածներու օրերու Քիլիսի հայութեան իրավիճակին մասին» (ԼԵ:2017, էջ 515-28) հրապա-

րակումով ներկայացւում են 8 նամակներ՝ 1909 Մայիս-Օգոստոս ամիսներին Հալէպի առաջնորդական տեղապահ Շահէ վարդապետ Գասպարեանին հասցէագրուած: Նամակներից 7ը գրուել են Քիլիսի առաջնորդական փոխանորդի կողմից: Փաստաթղթերը գաւառի հայութեան կոտորածներից յետոյ ոճրագործներից շատերի յանդուգն վիճակի, պատասխանատուութիւնից զերծ մնալու, բռնագրաւած գոյքը տէրերին չվերադարձնելու, պետական պաշտօնեաների կամայականութիւնների վերաբերեալ է:

Մինասեանն իր միւս՝ «Անտիպ փաստաթուղթեր Քեսապի 1909ի կոտորածին մասին» (ԼԸ:2018, էջ 655-77) հրապարակումով ներկայացնում է տեղի հոգեւորականների, ինչպէս նաեւ այլ ականատեսների կողմից գրուած կարեւոր փաստաթղթեր, որոնք լոյս են սփռում 1909ի Քեսապի կոտորածների վրայ: Արժէքաւոր փաստաթղթերից է սպանուած քեսապցի հայերի անունների մասնակի ցուցակը. ներկայացուած է բնակչութեան վիճակագրական, նրա կրած կորուստների, այդ թւում նաեւ անձնական եւ հանրային ունեցուածքի, եկեղեցիների ոչնչացման վերաբերեալ տուեալներ:

Վահրամ Հովեանի «Միջդաւանաբանական համագործակցութիւնը Քեսապում Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին» (23/1:2023, էջ 471-83) յօդուածում անդրադարձ կայ 1909ի ջարդերին, 1915ի տեղահանութեանն ու դրան յաջորդած շրջանին: Ներկայացուած են միջդաւանաբանական գործակցութիւնը՝ համընդհանուր պայքարի միջոցով ցեղասպանութեան հետեւանքները նուազագոյնի իջեցնելու, ինչպէս նաեւ տարագրութեան կենսական խնդիրները լուծելու համար:

Սուրէն Սարգսեանի «Կիլիկիա. 1920 Օգոստոսի 4ի ակտը եւ Միհրան Տամատեանի դերակատարութիւնը» (41:2021, էջ 221-34) յօդուածում կարեւորւում են Միհրան Տամատեանի յուշերը եւ յուշագրութեան վերջին էջում տեղ գտած լուսաբանութիւնները Կիլիկիայի հարցի ազգային, քաղաքական եւ պատմական նշանակութեան արժեւորման վերաբերեալ: Դրան զուգահեռ ներկայացւում է տիրող իրավիճակը մինչեւ հռչակագիրը, ձեռնարկուած միջոցառումները, բացթողումները:

Ղազարեանի «Ինքնապաշտպանութեան փորձ մը կիլիկիահայութեան համար», (ԼԸ:2018, էջ 679-704) հրապարակումը պատկերացում է տալիս 1912ին Եգիպտոսի հայերի շրջանակում Կիլիկիայում ապրող հայերի համար ազգային ինքնապաշտպանութեան կոմիտէի ստեղծման եւ գործունէութեան որոշ դրուագների մասին: Ներկայացուած երեք փաստաթղթերը վերաբերում են կիլիկիահայերին թուրքական հետապնդումներից եւ կոտորածներից պաշտպանելու եգիպտահայ համայնքի փորձերին:

Ղազարեանի «Եղեռնաշարին առնչուող քանի մը պատառիկ (հայոց դէմ գործադրուած Ցեղասպանութեան 100ամեակին առիթով)» (ԼԵ:2015: էջ 725-64) հրապարակման մէջ ներկայացուած են Պոլսի պատրիարքարանի փաստաթղթերից: Նամակներն ուղղուած են Հայ ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին, գրուած են Մուշեղ արքեպիսկոպոսի

կողմից Ատանայի վիճակի վերաբերեալ (Յունուարի 1920): Մանրամասներ կան նաեւ Կիլիկիայում տեղի ունեցող դէպքերի, մեծ տէրութիւնների դիրքորոշման ու վարած քաղաքականութեան վերաբերեալ:

Վարդի Քեշիշեանի ներկայացրած «Երկու անտիպ վաւերաթուղթ Մարաշի 1920ի աղէտի մասին» (ԻԱ:2001, էջ 363-82) տեղեկագրերը մանրամասներ են հաղորդում Մարաշի եւ առհասարակ Կիլիկիայի 1920ի ֆրանսթուրքական ընդհարման հետեւանքով ֆրանսական բանակի նահանջի եւ Կիլիկիայի վերջնական պարպման մասին՝ գրուած դէպքերի մասնակից եւ ականատես Նշան Պ. Սաաթճեանի կողմից՝ 1920 Յունուարի 21-Փետրուարի 21 ժամանակահատուածի վերաբերեալ: Երկրորդ փաստաթուղթը Մարաշի 7600 վերապրողների մասին տեղեկագիր է՝ թուագրուած 1920 Օգոստոսի 23, կազմուած Սաաթճեանի եւ 5 այլ երեւելիների կողմից:

Անդրանիկ Տագէսեանի «Շարի տեղահանութիւնը [28 Մայիս-17 Յունիս 1915]» (ԼԵ:2015, էջ 645-53) ներկայացրած փաստաթուղթը վերաբերում է Հաճընի մօտակայ Շար գիւղի տեղահանութեանը՝ գրուած Վրթանէս քահանայ Գարատաղեանի կողմից:

Համիդեան կոտորածների եւ Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին Արեւմտեան Հայաստանում, Կիլիկիայում, Սուրիայում գործող միսիոնարական բազմոլորտ գործունէութիւնն ու օտար հայասէրների աշխատանքները լուսաբանող եւ արժեւորող յօդուածներն եւս տեղ են գտել *Հանդէս*ի էջերում:

Սուանտէ Լունդգրէնի "Scandinavian Women Missionaries as Part of the Armenophile Movement" (ԼԹ:2019, էջ 253-76) յօդուածում համապարփակ ուսումնասիրութեան են ենթարկւում Սկանդինաւիայում հայասիրական միջոցառումները, միսիոնարների նուիրումն ու գործունէութիւնը: Դրան զուգահեռ ներկայացւում է համիդեան շրջանի արձագանգը սկանդինաւեան երկրներում, Կանանց առաքելութեան աշխատակիցներ կազմակերպութեան գործունէութիւնը, միսիոնարական շարժման դերը հայութեան շրջանակներում, որոշ հակազդեցութեան դրսեւորումներ, առհասարակ դիտարկւում է հայանպաստ շարժումը սկանդինաւեան երկրներում կնոջ, ապա նաեւ մարդասիրական շարժումների ենթախորքում:

Անահիտ Տէր Մինասեանն իր "Mouch Selon Alma Johansson" (ԺԵ:1995, էջ 57-85) յօդուածում համադրել է հրաշքով փրկուած տղայի՝ Հրանտի եւ շուէտ միսիոնարուհի Ալմա Եոհանսոնի վկայութիւնները, ով Մուշի գերմանական որբանոցում աշխատելու տարիներին ականատես է եղել տեղի հայերի կոտորածներին: Յօդուածում զուգահեռաբար հատուածներ են մէջբերւում երկու ականատեսների կողմից գրի առնուած հիմնական գործերը:

Մաթիաս Պիորլունտի "Before The Armenian Genocide: Danish Missionary and Rescue Operation in The Ottoman Empire, 1900-1914" (ԻՋ:2006, էջ 141-56) յօդուածում հարուստ աղբիւրագիտական հիմքերով ներկայացւում է համիդեան ջարդերի արձագանգը Եւրոպայում, դանիական միսիոնարական շարժման ծաւալումը ցեղասպանութիւնից առաջ: Անդրադարձ կայ

շարժման առանձնայատկութիւններին ու գերմանական, շուէտական, ամերիկեան նմանատիպ կառոյցների հետ գործակցութեանը: Քարէն Եփփէ, Ենսին Օրց, Քրիսթա Համմէր, Մարիա Եակոբսոն՝ անհատներ, ովքեր Ուրֆայում, Մալաթիայում, Մամուրէթ ալԱզիզում մինչեւ առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը դաւանափոխութեան առաջնահերթութիւնները փոխարինում են որբանոցային ուսումնական գործունէութեամբ: Հեղինակն անդրադառնում է նաեւ Ատանայի կոտորածների մանրամասներին՝ հիմնուելով միսիոնարների վկայութիւնների վրայ:

Պիորնլունտի միւս՝ "Karen Jeppe, Aage Meyer Benedictsen, and the Ottoman Armenians: National Survival in Imperial and Colonial Settings" (ԻԸ:2008, էջ 9-43) յօդուածում կարեւորւում է Քարէն Եփփէի եւ Ագը Մէյէր Պենետիքսընի գործունէութիւնը, երբ կայսրութեան հայերին սպառնում էր ինքնութեան կորուստը: Հեղինակը, ընդհանուր արեւմտեան հայասիրական կազմակերպութիւնների ենթախորքում քննարկելով նրանց գործունէութիւնը, տարբերակում է նրանց շարժառիթները, նպատակներն ու միջոցները, հասարակութեան վերաբերմունքը նրանց գործունէութեանը, վերլուծում Եփփէի ու Պենետիքսընի հայեացքների որոշ տարբերութիւններ: Եփփէի գործունէութիւնը հեղինակը որակում է զուտ մարդասիրական, որի դրսեւորումներն էին Սուրիայի երկրագործական շրջաններում հայերի վերաբնակեցումը, առեւանգուած կանանց ու որբերի ազատագրումը:

Հեղինակի յաջորդ յօդուածում՝ "Adana and Beyond: Revolution and Massacre in the Ottoman Empire seen Through Danish Eyes, 1908/9" (Լ:2020, էջ 125-56), վերլուծւում են ժամանակի իրադարձութիւնները՝ հիմնուելով դանիական մամուլի վրայ: Հեղինակը ներկայացնում է տարբեր թերթերի դիրքորոշումները՝ իրենց գաղափարախօսութեանը համապատասխան, չնայած նրանց հիմնական եզրակացութիւնը մէկն էր՝ թէեւ բռնակալութիւնը փլուզուել էր, բայց նրա փոխարէն նորն է հիմնուել:

Պիորնլունտի "Recording Death and Survival: Karen Marie Petersen. Missonary Witness to Genocide" (ԼԲ:2012, էջ 321-40) յօդուածում ներկայացուած են դանիական արխիւներից վերցուած Քարէն Փեթերսէնի արձանագրած երեք պատումները՝ Բիթլիսից գաղթած ընտանիքի պատմութիւնը, էրզրումցի Սուարդ (Սիրվարդ) Միքայէլեանի Էրզրումից Մոսուլ գաղթի պատմութիւնը եւ տիկին Վերժինի պատմութիւնը, որն արգելափակուած է եղել իր ամուսնուն սպանող քրդի տանը: Միսիոնարուհին անդրադառնում է Վերժինի ազատագրման համար քրդին համոզելու իր ջանքերի մասին:

Բուն ցեղասպանութեան շրջանին է առնչւում Պէյլերեանի՝ «Դոմինիկեան միսիոնարի մը անտիպ մէկ վկայութիւնը Մարտինի 1915ի կոտորածներուն մասին» (ԺԷ:1997, էջ 81-106) ֆրանսերէն տեղեկագիրը, որտեղ մանրամասներ կան Տիարպեքիրի շրջանի ոճիրների մասին՝ գրուած Տոմինիքեան միաբանութեան Մոսուլի կենտրոնի վանահայր հայր Պերրէի կողմից:

Յակոբ Չոլաքեանի կազմած «Ամերիկեան պորտի կայանի միսիոնարներու նամակներն ու տեղեկագիրերը Այնթապի եւ Մարաշի մէջ 1922ի գաղթականութեան հետեւանքով ստեղծուած իրադրութեան, եւ միսիոնարութեան վաղուան մասին» (43/2:2023, էջ 477-96) նիւթի առաջին մասով ներկայացուած են միսիոնարուհի Էլիզաբէթի արժէքաւոր երեք անտիպ նամակները՝ 3, 5 եւ 13 Դեկտեմբեր 1922 թուակիր, որտեղ նկարագրում է Այնթապի գոյամարտին յաջորդող շրջանը, Ամերիկեան կայանում պատսպարուած գաղթականների վիճակը, նրանց տեղափոխումը Հալէպ, ապա նաեւ՝ Լիբանան եւ Պաղեստին: Միւս 5 նամակները թուագրում են 1922-23ին, որտեղ ներկայացուում է Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց կազմակերպութեան գործունէութիւնը՝ հայերին Կիլիկիայից քեմալական ուժերի ճնշման հետեւանքով դուրս բերելու մանրամասները:

Եղիկ Թաշճեանի եւ Տագէսեանի “Near East Relief and AGBU Cooperation in Relieving Armenian Refugees and Orphans” (ԼԵ:2015, էջ 765-72) յօդուածում ներկայացուած է Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի եւ ՀԲԸՄ գործակցութիւնը՝ հայ որբերին աջակցելու նպատակով: Յօդուածում վերլուծւում են 1922 Մայիսի սկզբին Պէյրութում տեղի ունեցած Լեւոն Ասատուրի եւ ՄԱՆի տնօրէնի բանակցութիւնների եւ քննարկումների արդիւնքները՝ Հալէպի Ահարոն Շիրաճեանի որբանոցի սաներին Պէյրութ տեղափոխման հարցերի շուրջ:

Ինգրիդ Լէյէր Սըմաանի՝ «Armin Theophil Wegner: Armenophile (1886-1978)» յօդուածում Վեկնէրը, ով հայկական իրականութեան մէջ առաւել յայտնի է որպէս Հայոց Ցեղասպանութեան լուսանկարիչ, նորովի է ներկայացուում: Առաջնային պլան է գալիս Վեգնէր-բանաստեղծը, արձակագիրն ու վիպագիրը, անհատականութիւն, ով ականատես եղաւ Ցեղասպանութեանը, եւ լինելով Թուրքիայի դաշնակից երկրի քաղաքացի՝ կարողացել է տարբերակել արդարն ու պետական քաղաքականութեան անիրաւութիւնները: Յօդուածագիրը կենտրոնանում է Վեկնէրի անաւարտ “Das armenische Totenlied” (Հայկական մահերգութիւն) եւ “Die Austreibung der Menschheit” (Մարդկութեան արտաքսումը) ստեղծագործութիւնների վրայ, որտեղ դէպքերը զարգանում եմ Միհրան եւ Ադամ հայ պատանիների շուրջ:

Մարէկ Եանտաքի “Testemony of the Czech traveller Karel Hansa on the Condition of Armenian Refugees in Lebanon in Autumn 1922” (42/2:2022, էջ 509-24) յօդուածը ներկայացնում է չէխ Քարէլ Հանսայի գործունէութիւնը, ով որպէս ճանապարհորդ յայտնւում է Հալէպում 1922ին, երբ քեմալական շարժման հետեւանքով հայերը հեռանում էին իրենց հայրենիքից, մասնակցում է 10 հազար որբերի Պէյրութ տեղափոխմանը: Այնուհետեւ նա որոշում է գաղթականներին մարդասիրական օգնութիւն ցուցաբերել, իր երկրում հանգանակութիւններ կազամակերպել: 1923ին Չեխիայում նրա հրատարակած երկու գրքերը շատ արժէքաւոր են Պէյրութում ապաստանած տարագիրների վերաբերեալ ներկայացուած փաստերով:

Մուսա լեռան հայ բնակչութեան ինքնապաշտպանութիւնը բացառիկ էր ցեղասպանութեան տարիներին՝ դիմադրութեան դրսեւորման վճռականութեամբ, միասնականութեամբ, զինուած պաշտպանութիւնից մինչեւ հոգեւոր եւ մշակութային արժէքների պահպանում: Մուսա լեռան հայութեան կեանքի իրադարձութիւնների տարբեր դրուագների վերաբերեալ *Հանդէս*ի էջերում տպագրուել են տասնեակից աւելի յօդուածներ: Թեմայի լաւագոյն գիտակներից Վահրամ Շեմմասեանը՝ որպէս մուսալեռցի, իր գիտական գործունէութեան հիմնական շեշտը դրել է Մուսա լեռան հայ բնակչութեան կեանքի, գործունէութեան, 1915ի ինքնապաշտանութեան, ինչպէս նաեւ յետագայ կեանքի մանրամասների ուսումնասիրութեան վրայ:

"The Economy of Armenian Musa Dagh in the 19th and Early 20th Century" (ԼԴ:2014, էջ 97-125) յօդուածի տրամաբանական շարունակութիւնն է Մուսա լեռան դիմադրութեան վերաբերեալ յօդուածը՝ "The Musa Dagh Resistance to the Armenian Genocide" (ԼԵ:2015, էջ 137-84), որտեղ ներկայացուում է Մուսա լեռան ինքնապաշտպանական դրուագը Ա. աշխարհամարտի ենթախորքում, երբ չնայած առկայ անվստահութեանը, մուսալեռցիները պատրաստակամութիւն են յայտնում միանալ զօրակոչին, ապա նաեւ տեղահանութեան հրահանգի վերաբերեալ կայացրած որոշման: Քննական վերլուծութեամբ մանրամասնւում են դիմադրողների հնարաւորութիւնները, առճակատման վայրերը, կռիւների ընթացքը, ապա մինչեւ Փորթ Սաիտ տեղափոխումը: Միաժամանակ փաստարկներով հերքւում են թուրքական տեսակէտերը պաշտպանող Էտուըրտ Էրիքսոնի աշխատութեան որոշ տուեալներ:

"Armenian Musa Dagh as a Summer Resort in the Sanjak of Alexandretta during the 1920s-1930s" (ԻԵ:2008, էջ 209-32) յօդուածում հեղինակը հիմնուելով իր վերցրած հարցազրոյցների յուշագրութիւնների, արխիւային նիւթերի, մամուլի հրապարակումների վրայ վերականգնում է Ալեքսանտրէթի սանջաքի Մուսա լեռան, մասնաւորապէս՝ Պիթիասի ամառանոցային պատկերը մինչեւ 1939, երբ ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնները շրջանը կցում են Թուրքիային:

Շեմմասեանի "The Experience of Musa Dagh Armenian Immigrants in the United States during the 1910s-1940s (ԼԱ:2011, էջ 195-226) յօդուածում ներկայացուած է ԱՄՆում հաստատուած մուսալեռցի պանդուխտների ու գաղթականների կեանքը, որոնց մի մասն արտագաղթել է 1908ի յեղափոխութեան եւ դրան յաջորդող կոտորածներից յետոյ, աւելի ուշ համալրուելով Փորթ Սաիտից ու Պուենոս Այրէսից տեղափոխուած, ապա նաեւ 1919ին Մուսա լեռան շրջակայքից մեկնած գաղթականներով: Կարեւորւում են վերջիններիս ստեղծած ներքին ցանցը, ամուր կապերն իրենց հայրենակիցների հետ ու աւանդոյթների պահպանման գործում ներդրած ջանքերը:

Շեմմասեանն ուսումնասիրել է նաեւ Մուսա լեռան հայութեան հոգեւոր եւ կրթական կեանքը, գործող կառոյցները: Այս առումով արժէքաւոր են

“The Armenian Protestant Church in Musa Dagh 1919-1939” (2/41:2021, էջ 73-96), “The Armenian Apostolic Church in Musa Dagh, 1919-1939” (2/42:2022, էջ 277-312) եւ “The Saint Paul Capuchin Mission in Musa Dagh, 1919-39” (1/43:2023, էջ 387-408) յօդուածները, որոնք հիմնուած են արխիւային փաստաթղթերի վրայ:

“The Protestant Schools in Musa Dagh the 1920s-1930s” (2/44:2024, էջ 253-80) յօդուածում հանգամանալի ներկայացուած է 1920-30ականներին Մուսա լեռան աւետարանական դպրոցների գործունէութիւնը, երբ Ցեղասպանութեան արհաւիրքներից ինքնապաշտպանութեան միջոցով փրկուած մուսալեռցիները վերադառնում են ծննդավայր եւ կեանքի առօրէական հարցերի լուծմանը զուգահեռ կարեւորում կրթական կեանքը, չնայած առկայ վերահսկողութեանը եւ ծանր ֆինանսական միջոցներին:

Ցեղասպանութիւնը վերապրած առաջին սերնդի համար կարեւոր էր նաեւ Արեւելեան լեգէոնի կազմաւորումը՝ որպէս դիմադրութեան, պայքարի դրսեւորում: Հայկական լեգէոնի գործունէութեանն է անդրադառնում Զօր. Արամ Գարամանուկեանն իր «Հայկական Լեգէոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր» (Ե:1974, էջ 39-90) յօդուածում, որտեղ ներկայացւում են Արեւելեան լեգէոնի կազմաւորման, գաղափարախօսական, իրաւական խնդիրները, քաղաքական հանգամանքները, որոնք որոշ դէպքերում նպաստում, որոշ պարագաներում խանգարում էին նրանց գործունէութեանը: Առաւել կարեւոր են յօդուածում օգտագործուած Ֆրանսայի արտաքին գործերի նախարարութեան արխիւների որոշ փաստաթղթերից Արեւելեան լեգէոնի վերաբերեալ աղբիւրագիտական նիւթեր, տեղեկագրեր, նամակներ, հեռագրեր, յուշագրեր եւն.:

Սամուէլ Պօղոսեանի «Լիբանանի ու Սուրիայի ազատագրումը թուրքերից 1918ին եւ Հայկական Լեգէոնը» (2/41:2021, էջ 135-50) յօդուածում ներկայացուած է Լեգէոնի հայկական գնդերի կարեւոր դերակատարութիւնը Դամասկոսի, Պէյրութի ազատագրմանը, ապա նաեւ նրանց մասնակցութեանը որբերի ու գաղթականութեան փրկութեանը, կանանց ազատագրմանը, ինչպէս նաեւ նրանց Կիլիկիա վերադարձին:

Սուզըն Փեթիի “Patmeh Tesnenk: Conversation in the Field” (ԺԵ:1995, էջ 149-71) յօդուածում ցեղասպանութիւնը վերապրած, սուրիական անապատներում դեգերումներից յետոյ Կիպրոս, ապա՝ 1947ին Լոնտոն ապաստանած հայերի բեկորների հետ հեղինակի զրոյցներն են, որոնց հիման վրայ հեղինակը վերլուծել է նրանց հոգեկան աշխարհը, ընկալումները, եւ եզրակացնում է, որ նրանց համար առանցքային է ազգային եւ դրանցից բխող մի շարք հասկացութիւններ եւ գաղափարներ՝ ազգութիւն, կրօն, եկեղեցի, լեզու, ազգապահպանում, որոնք գալիս են կերտելու ժողովրդի հաւաքականութիւնը, ու այս ամէնն այն պարագայում, երբ ապրում են Սփիւռքում ու սերունդներին փոխանցելու մարտահրաւէր ունեն:

Սամուէլ Պօղոսեանի «Մարկ Սայքսի դիրքորոշումը հայերի եւ Հայկական Հարցի վերաբերեալ (ԼԲ:2012, էջ 55-80) յօդուածում անդրադարձ կայ Սայքսի՝ ֆրանսական բանակում Արեւելեան Լեգէոնի ստեղծման բանակցութիւններում ունեցած դերակատարութեանը, որից բացի՝ նա որոշակի ուղղորդումներ է արել Պօղոս Նուպարին, փորձել իր մասնակցութիւնը բերել Հայկական Հարցի լուծմանը: Ներկայացւում են նրա ուղեւորութիւնները եւ տպաւորութիւնները պատմական Հայաստան եւ Կիլիկիա:

Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին տարբեր երկրներում սկսեցին աշխուժանալ եւ հիմնուել բազմաթիւ հայկական կազմակերպութիւններ, որոնց նպատակը տարագիր հայրենակիցներին օգնութիւն ցուցաբերելն էր:

Արմին Քրէտեանի “The Armenian Community in Egypt: World War I and Genocide 1914-1919” (ԼԵ:2015, էջ 201-48) յօդուածը ներկայացնում է Եգիպտոսի ազգային գաւառական ժողովի գործունէութիւնը, երբ տարբեր վայրերից առաջնորդարանին էին հասցէագրւում օգնութեան եւ աջակցութեան խնդրագիր-դիմումներ՝ Կովկասից մինչեւ Կ. Պոլիս: Բացի այդ՝ արդէն առկայ էր Փորթ Սաիտում ապաստանածների խնդիրները, որին աւելանում էր 1916ին Արեւելեան Լեգէոնի համար կամաւորականներ զինուորագրելու հարցը: Հեղինակը կարեւորում է նաեւ եգիպտահայ գաղութի եւ առհասարակ Եգիպտոսի ունեցած աշխարհաքաղաքական դերը:

Վարդան Մատթէոսեանն իր «Հարաւային Ամերիկայի հայ մամուլը, ըստկիզբէն մինչեւ 1950» (ԺԸ:1998, էջ 197-245) յօդուածում անդրադառնում է Հայ Ազգային միութեան գործունէութեանը, որն ուղղուած է եղել նաեւ ցեղասպանութիւնից յետոյ հայ ժողովրդի բեկորներին օժանդակելուն եւ Հայ Ազգային պատուիրակութեան գործունէութեանը սատարելուն:

Սահակեանի «Տրապիզոնի գաղթական հայութեան փրկութեան կազմակերպումը Ա. համաշխարհային պատերազմին (1916-1917)» (ԼԱ:2011, էջ 519-51) յօդուածում աղբիւրագիտական հիմքերով ներկայացւում են Տրապիզոնի նահանգում թուրքական բնաջնջման քաղաքականութիւնից հայերի բեկորներին աջակցութիւն ցուցաբերելու, թուրքական տներից ազատագրելու Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութեան Բաթումիի մասնաճիւղի ներդրած ջանքերը՝ Մեսրոպ Ա. քահանայի գլխաւորութեամբ: Անդրադարձ կայ Տրապիզոնի հայկական կոմիտէի գործունէութեանը, 1917ի Փետրուարեան յեղափոխութեանը յաջորդող իրադարձութիւներին զուգահեռ հայերի դրութեան փոփոխութիւններին:

Հայրենիքից բռնագաղթելուց յետոյ տարագիրների յետագայ ճակատագիրը պակաս դժուար չէր: Վերապրողների յետցեղասպանական կեանքն ու գործունէութիւնը եւս ներկայացուել են *Հանդէս*ի հատորներում: Բանաւոր եւ գրաւոր այս վկայութիւնները, յուշագրութիւններ տասնամեակներ շարունակ պահել են հայ ժողովրդի պատմական յիշողութիւնը:

Շէմմասեանի “Armenian Genocide Survivors in Damascus at the End of World War I” (Խ:2020, էջ 95-134) յօդուածում հեղինակն օտար արխիւների

ու սկզբնաղբիւրների վրայ ներկայացնում է Դամասկոսում վերապրողների վիճակը պատերազմի աւարտից յետոյ: Մանրամասն ներկայացուում են հայ եւ օտարերկրեայ կազմակերպութիւնների, կառավարութեան աջակցութիւնը որբանոցներում, գերեվարուած կանանց ու անչափահասների ազատագրման եւ ինքնութեան վերադարձի գործընթացներն ու խնդիրները: Ներկայացուում է նաեւ Կիլիկիա հայրենադարձուողների անկանոն ընթացքը, իսկ վերջում՝ նրանց կրկնագաղթը դէպի Սուրիա եւ Լիբանան:

Շէմմասեանի "The Press of Armenian Genocide Survivors in Syria (1916-1919) (ԻԴ:2004, էջ 211-33) յօդուածում ուսումնասիրւում է 1916-19ին Դամասկոսում եւ Հալէպում լոյս տեսած *Փորձանք, Հայ ձայն, Տարագիր, Գաղթական, Պիծակ եւ Եփրատ* հայերէն պարբերականները, ներկայացուում են մատենագիտութիւնը, յաւելեալ տուեալներ, որոնք կարեւոր աղբիւր են նաեւ տարագիրների դրութիւնը պատկերացնելու համար:

Հիլմար Քայզէրն իր "The Armenians in Lebanon During the Armenian Genocide" յօդուածում (ԻԵ:2005/2009, էջ 31-58, 79-82) ներկայացնում է երիտթուրքերի վարած քաղաքականութիւնը, հայերի բռնի տեղահանումն իրենց հայրենի տարածքներից: Ինչ վերաբերում է հայ գաղթականների Լիբանանում հաստատմանը, հեղինակն այն եզրակացութիւնն է անում, որ Ջեմալ փաշան հակուած էր տեղահանել հայերին եւ իսլամացնել նրանց, բայց ոչ ֆիզիկապէս վերացնել: Այս ենթախորքում հեղինակն անդրադառնում է Անթուրայի որբանոցի գործունէութեանը, հայ որբերին թուրքացնելու քաղաքականութեան մանրամասներին:

Վահէ Թաշճեանի "L'établissement définitif des réfugiés arméniens au Liban dans les années 1920 et 1930" (ԻԵ:2005/2009, էջ 59-76) յօդուածում վերլուծւում է աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, մանրամասնւում է 20 հազար հայ գաղթականների՝ Լիբանանում հաստատման ֆրանսական իշխանութիւնների դիրքորոշումը, քննարկւում է Պէյրութում նրանց համախմբուած ապրելու կառավարութեան մտավախութիւնը: Ներկայացուում են վրանային «քաղաքները» վերացնելու եւ նոր բնակավայրերի կառուցման եւ այդ գործում ՀԲԸՄ, Հայ Օգնութեան կոմիտէի, տարբեր հայրենակցական միութիւնների աշխատանքները:

Տագէսեանի հրատարակած՝ «Երկու փաստաթուղթ լիբանահայ կեանքէն, Ա.- Էջ մը Պէյրութի 1918-20ի հայկական պատմութեան, Բ.- Լիբանահայութիւնը 1930ականներու սկիզբին» (ԼԸ:2018, էջ 705-30) հրապարակումներից առաջինը գրուել է Հայ Ազգային միութեան կողմից Միհրան Տամատեանին, որտեղ ներկայացուում է Պէյրութ հասած հայ գաղթականների վիճակը, ՀԱՄի գործունէութիւնը՝ Պէյրութ հաստատուած հայերի համախմբում, սննդի հարցերի տրամադրում, որբերի եւ առեւանգուած կանանց ազատագրում եւն.: Երկրորդ՝ «Տեղեկագիր Լիբանանի թեմին» 13 էջանոց փաստաթղթում մանրամասն ներկայացուած է 1930ականների սկզբի կրթական, եկեղեցական, ընկերային, տնտեսական վիճակը:

Չոլաքեանի ներկայացրած անտիպ նիւթեր «Փաստաթուղթեր Ճեզիրէի շրջանի հայ գաղթականութեան եւ Թէլ Պրաքի քով Սահակաշէն եւ Մեսրոպաշէն գիւղերու հաստատման մասին (գաղթականաց տեղաւորման յանձնախումբի թղթածրար, 1930)» (41:2021, էջ 677-712) թեմայի առնչութեամբ կարեւոր փաստեր են դրւում շրջանառութեան մէջ:

Տարագիրների յետցեղասպանական շրջանի կեանքի անցուդարձի որոշ մանրամասներին է անդրադառնում Քեշիշեանն իր «Սասուն-Հալէպ պատմական առնչութիւններ, սասունցիներ Հալէպի մէջ» յօդուածում՝ ներկայացնելով Հալէպում հաստատուած սասունցիների գործունէութիւնը, երբ վերջիններս ներգրաււում են Հայ Ազգային միութեան միջգաւառային միութեան աշխատանքներում (ԻԴ:2004, էջ 93-138):

Աղբիւրագիտական նշանակութիւն ունեն Ղազարեանի «Նամակներ թերյիշեալ երախտաւորէ մը՝ բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեան» (2/23:2023, էջ 461-75) ներկայացրած նիւթը: Նամակագիրը ղեկավարել է Քաղաքական ժողովի ատենապետութիւնը, 1914-20ին, դերակատարում ունեցել Պոլսի տեղեկատու դիւանի հիմնադրման աշխատանքներում, 1918ից յետոյ աշխատանքներ է տարել Թուրքիայում վերապրող հայութեան ազգային կեանքի կազմակերպման գործում: Նամակներում արծարծւում են հայութեանն առնչուող մարտահրաւէրները՝ վերապրողների տեղաւորում, որբերի պատսպարում, դաշնակից երկրների հետ գործակցութիւն, Ազգային խնամատարութեան գործունէութեան կարգաւորում եւն.:

Լեռնա Էքմէքճիօղլուի «Առեւանգումի եւ ազատգրումի մթնոլորտ. կիներու եւ մանուկներու ներգրաւման քաղաքականութիւնը Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքին ու անկէ ետք» (ԼԵ:2015, էջ 327-74) յօդուածը վերաբերում է Մուտրոսի զինադադարից յետոյ իսլամական միջավայրում բռնի կամ հանգամանքների բերումով մնացած հայ կանանց ու երեխաների ազատագրման տարբեր խնդիրներին: Ներկայացւում են Ազգերի Լիկայի Միջին Արեւելքի կանանց ու երեխաների պաշտպանութեան հետաքննիչ յանձնաժողովի գործունէութիւնը՝ Պոլսում եւ Հալէպում, համապատասխան կազմակերպութիւնների գործունէութիւնը, ինչպէս նաեւ Զաւէն պատրիարքի, Առաքել Չաքրեանի, Զարուհի Պահրիի գործունէութիւնն ու ինքնութեան վերադարձի հարցում պարբերաբար բարձրացրած նրանց հարցերը:

Հերվէ Ժորժըլէնն իր “An Armenian Male Deportee’s Vision of Women: Yervant Odian’s Memories” (ԼԹ:2019, էջ 183-204) յօդուածում անդրադառնում է Օտեանի մտածումներին ու գրառումներին՝ հայ կնոջ մասին, կարեւորում է ցեղասպանութեան տարիներին կնոջ դերը, երբ տղամարդիկ զինուորագրուել եւ տարբեր միջոցներով սպանուել էին, եւ կնոջ պատասխանատուութեանն էր մնացել ընտանիքի գոյատեւումը: *Անիծեալ տարիներ. 1914-1919...* յուշագրութիւնից դուրս է բերւում կնոջ հերոսական ու վճռական կերպարը, որը յետեղեռնեան շրջանում ապահովում է Հայրենիքում եւ Սփիւռքում ամուր հասարակութեան հիմքերը:

Ցեղասպանութեան տարիներին որբանոցներում տիրող իրավիճակին եւ հայ որբերի ինքնութեան հարցերին են անդրադարձել Հրայր Եսայեանն ու Տագէսեանը՝ «Ճունիի որբանոցին մասին պատառիկ մը (1920-1925)» (ԼԵ:2015, էջ 773-80) յօդուածով՝ ներկայացնելով 1920-25՝ որբանոցի ուսուցիչ եւ հաշուապահ Գրիգոր Պողարեանի կողմից կազմած ութ-էջանոց ձեռագիրը: Ձեռագրում մանրամասներ կան որբանոցի՝ Այնթապից Ճունի տեղափոխման եւ հաստատման, կառուցուածքի, կազմակերպուող դասընթացների մասին, ինչպէս նաեւ տնօրէն Ղազարոս Ղալիկեանի, ուսուցչական կազմի եւ որոշ դասարանների որբերի անուանացանկեր, որոնց թւում են եղել նաեւ Կարապետ եւ Միսաք Մանուշեանները:

Պետրոս Թորոսեանի “The Roles of Turkish and American Orphanages in Influencing Armenian Identities” (ԼՋ:2016, էջ 257-68) յօդուածում բազմապիսի աղբիւրագիտական նիւթերի, յուշագրութիւններ հիման վրայ ներկայացուում են թուրքական եւ ամերիկեան որբանոցներում հայ երեխաների դաստիարակութեան եւ կրթութեան հարցերը՝ նշելով, որ լեզուի, կրօնի, ֆիզիկական կրթութեան, երաժշտութեան դասաւանդման դրդապատճառներն ու նպատակները տարբեր են եղել՝ պայմանաւորուած հոգատար կազմակերպութեան պահանջներով, իսկ թուրքական կառավարութեան կողմից Անթուրայում Հալիտէ Էտիպի վարած որբանոցը միանգամայն ձուլման նպատակ է ունեցել: Հեղինակն ընդգծում է, որ թուրքացման ծրագիրն անյաջողութեան մատուեց՝ ինքնութեան պահպանման հարցում հայկական կողմի յամառ ջանքերի շնորհիւ:

Փետրօ Պօղոսեան-Փորթոն իր՝ “Accounts of A Genocide: Collective Memory among Armenians in Brazil” (ԼԸ:2018, էջ 449-66) յօդուածում, հիմնուելով Պրազիլիայում հաստատուած սերունդների շրջանակներում 2009-11՝ իր կատարած դաշտային աշխատանքների վրայ, ներկայացրել է անհատական եւ հաւաքական յիշողութիւնների փոխազդեցութիւնն ու փոխյարաբերութիւնները, վերլուծել, թէ ինչպէս կարելի է մշակել հաւաքական յիշողութիւնը՝ սատարելով ինքնութեան պահպանման գործին:

Մատթէոսեանի «Պուենոս Այրէսի հայ ազգային միութիւնը (1918-1920)» (ԺԸ:1998, էջ 131-52) յօդուածում, ներկայացուում է Հայ Ազգային միութեան ստեղծման պատմութիւնը, Հայկական Հարցի պաշտպանի դերում նրա գործունէութիւնը, չնայած ՀՅԴ եւ ՍԴՀ կուսակցութիւնների տարակարծութիւնների արդիւնքում այն երկար կեանք չի ունեցել:

Վերջին շրջանում ցեղասպանագիտութեան զարգացման համար կարեւորւում են մանրապատումները, ձեւաւորւում է մի նոր ու շատ կարեւոր միտում՝ ցեղասպանութիւնները վերապրողների եւ զոհերի յիշողութիւնների ու յուշագրութիւնների դերի ընկալման փոփոխութիւնը: Երկար տարիներ դրանք երկրորդական տեղ ունէին՝ համարուելով ոչ այնքան առարկայական, մինչդեռ վերջին տասնամեակում վերափոխուել է աղբիւրագիտական յենքի ներկայացման ձեւը. վերապրողների յուշերը եւ վկայութիւններն ազատ-

ուել են կանխակալ լինելու պիտակից, հաւասար տեղ են զբաղեցնում գիտական ուսումնասիրութիւնների մէջ՝ միաժամանակ դուրս գալով մոռացութիւնից: Այս միտումը նկատելի է նաեւ *Հանդէս*ի էջերում: Հետաքրքրական է Հրանուշ Խառատեանի կազմած նախաբանով «Լուսաբեր Տէր Ղեւոնդեանի յուշերը Եղեռնի մասին» (ԼԲ:2012, էջ 581-87) յուշագրութիւնը, որտեղ ներկայացւում են մարաշցի Լուսաբերի անցած գաղթի ճանապարհի մանրամասները մինչեւ 1921ին Եգիպտոսում հաստատուելը:

Փեթէր Փալ Քրանիցը “Mgrdich Bodurian’s Red Moon: A Transylvanian Narrative of the Armenian Genocide” (ԼԸ:2018, էջ 421-33) հրապարակման մէջ ներկայացրել է Մխիթարեան միաբանութեան անդամ հայր Պոտուրեանի *Կարմիր լուսին* աշխատութիւնը, որտեղ տրուած են 5 հայ ընտանիքների ցեղասպանութեան արհաւիրքների միջով անցած պատումները:

Աննա Կազարեանի «Շուշանիկ Տիգրանեան, Էրզրումէն մեկնող առաջին գաղթականները» (1/45:2025, էջ 363-78) հրապարակման մէջ ամբողջութեամբ ներկայացւում է Նուպարեան Մատենադարանի Արամ Անտոնեանի ֆոնդի Էրզրումի թղթապանակում պահուող վկայութիւնը, որտեղ կարեւոր տեղեկութիւններ կան քաղաքից դուրս եկող առաջին կարաւանի մասին, յիշատակւում են ուղեկցող ոստիկանները, տեղահանման ուղղութիւնները, կայանատեղիները, կոտորածի եւ խոշտանգման վայրերն ու կազմակերպիչները, Խարբերդ հասած կանանց իսլամացման պատմութիւնները, որոնցից մէկն էր Շուշանիկը:

Էլինա Միրզոյեանի «Հայոց ցեղասպանութիւն. Շատախի շրջանի Սերոբ Քոսեանի յուշագրութիւնը» (1/45:2025, էջ 379-96) ուսումնասիրութիւնը վերաբերում է Քոսեանի «"Շատախի Գըլին (հովիտ)" եւ "Շատախի ծոեր"» ձեռագիր երկհատոր յուշագրութեանը: Այն պատմում է Վանի նահանգի Վանի գաւառի Շատախի գաւառակի շրջկենտրոն Թաղի մասին, անդրադառնում ցեղասպանութեան տարբեր դրուագների, բռնագաղթին, կոտորածներին, հայ-քրդական յարաբերութիւններին: Որպէս իրենց ընտանիքնից միակ վերապրող, Քոսեանը ծերունի հասակում է գրի առել Թաղի, ընտանիքի եւ առհասարակ իր շրջապատի պատմութիւնը:

Վերապրողների մի ստուար հատուած շարունակեց ապրել Հանրապետական Թուրքիայում, հաւատափոխ եղաւ, թէեւ իր մէջ պահպանեց ազգային ինքնութեան տարրեր: Ցեղասպանութեան վերապրողների այս շերտի ուսումնասիրութիւնը հայոց ցեղասպանագիտութեան նոր ոլորտ դարձաւ: Ահա այդ մարդկանց շրջանակում էլ կատարուած բանաւոր պատմութիւններն է արձանագրել Խառատեանը: «Յուշագրութիւններ. Ի. դարի միջնադար» (ԼԳ:2013, էջ 403-97) խորագրի տակ ներկայացուած են Արեւմտեան Հայաստանում կատարուած չորս հարցազրոյց՝ անձնական կամ ընտանեկան պատմութիւններով:

Յաջորդ համարում «Ի. դարի միջնադար (իսլամացած, ալեւիացած, ծպտեալ հայերը Թուրքիայում)» Բ. մասում (ԼԴ: 2014, էջ 465-561) խօսւում է

ներկայ Թուրքիայի հայ ինքնութեան մասին, ներկայացուում՝ 8 վկայութիւն: Առաջաբանում հեղինակն առանձնացնում է այդ մարդկանց մտահոգութիւնները, երբ վախի մթնոլորտը Թուրքիայում բարդացնում է իսլամացած հայերի ինքնութեան փնտռտուքի հանգրուանը: Շարքի երրորդ յօդուածում՝ «Ի. դար միջնադար (Գ.) ինքնութեան զարգացումները» (ԼԵ:2015, էջ 847-922) առաւելաբար արծարծուում են Թուրքիայում Ցեղասպանութիւնից յետոյ հայերի ինքնութեան, ձեւաւորման եւ վերաձեւաւորման խնդիրները: Ներկայացուած տիպային պատմութիւնները ինքնութեան հարցի թուրքական նոր խօսոյթի արդիւնքում հեղինակին թոյլ են տալիս խօսել հայկական ինքնութեան նոր դրսեւորումների մասին՝ տարանջատելով «իսլամ հայ» կամ «քրիստոնեայ հայ» երկփեղկուածութիւնը:

Տերսիմի հայութեան խնդիրներին է անդրադարձել նաեւ Ռուբէն Մելքոնեանն իր «1936-38ի Տերսիմի Ցեղասպանութեան հայկական ուղղուածութեան շուրջ» (ԼԵ:2015, էջ 399-420) յօդուածում: Հեղինակը համեմատականներ է տանում 1915ի եւ 1936-38ի միջեւ եւ նշում, որ մեթոդները նոյնն էին՝ բռնի դաւանափոխութիւն, որի հիմնական թիրախում եղել են կանայք ու երեխաները: Եզրակացնում է, որ Տերսիմում այդ թուականներին տեղի ունեցածը ցեղասպանական արարքներ էին, եւ նշում, որ Թուրքիայում ըսկիզբ առած էթնիկ ինքնութեան ճգնաժամի շրջանակներում գրանցւում է նաեւ կրօնափոխ հայերի սերունդների վերադարձ դէպի քրիստոնէութիւն:

Տեսական յօդուածները նոյնպէս *Հանդէս*ում կարեւոր տեղ են զբաղեցնում: Անուանի ցեղասպանագէտ, հայոց ցեղասպանագիտութեան հիմնադիր Վահագն Տատրեանի “The Coalescence of the Roles of Party and State in the Enactment of Armenian Genocide” (ԺԵ:1995, էջ 49-55) յօդուածում քաղաքական եւ գաղափարախօսութեան տեսանկիւնից ներկայացուում է երիտթուրքական քաղաքականութիւնը, երբ նոյնականացուում են կուսակցութիւնն ու պետութիւնը, երբ իթթիհատականները նախ թրքացնում են կուսակցութիւնը գաղափարախօսական եւ ղեկավարութեան տեսանկիւնից, ապա տիրանում հիմնական նախարարութիւններին եւ պաշտօններին, 1100 հոգանոց սպայական կազմը փոխարինում երիտթուրք նորելուկներով: Անդրադարձ կայ նաեւ Թեշքիլաթը Մախսուսէ կազմակերպութեանը, որն իր գաղափարախօսութեամբ եւ ղեկավարութեամբ նոյնպէս կախուած էր կուսակցութեան ղեկավարութիւնից, կատարում էր վերջինիս ներքին եւ ռազմական նախարարութիւնների հրամանները: Այսպիսով հեղինակը եզրակացնում է, որ ներքեւի մակարդակում բոլորն էլ ուզում էին իրենց վստահուած առաքելութիւնը՝ կայսրութեան թուրքացման ծրագիրը, իսկ հայերի հանդէպ՝ հետեւողականօրէն իրագործել Հայոց Ցեղասպանութիւնը:

Տեսական հարցեր է արծարծում Լեւոն Վարդանն իր «Պատմութեան, պատմագրութեան եւ այլ բաներու մասին» յօդուածում (ԺԵ:1997, էջ 157-204): Այն ընդհանրական, բայց իր շեշտադրումներով կարեւոր է նաեւ ցեղասպանագէտների համար:

Մասնագէտներիս համար ուղղորդող է նաեւ նրա հետազօտական «Հայկական տասնհինգը թրքական մատենագիտութեան մէջ» (ԺԵ:1995, էջ 301-74) յօդուածը, որը 1995ի դրութեամբ կարեւոր ներդրում էր հայկական ցեղասպանագիտութեան զարգացման համար: Առաջին մասում քննութեան են ենթարկւում հայկական մատենագիտական հրատարակութիւնները՝ Հայկական Հարցի կամ Հայոց Ցեղասպանութեան հիմնահարցերի վերաբերեալ, իսկ երկրորդ մասում հեղինակը հնարաւորինս մանրամասն անդրադառնում է բացառապէս թուրք հեղինակների աշխատանքներից կազմուած մատենագիտութեանը՝ մօտաւորապէս 454 անուն, 374 անուն գիրք, 209 անհատ հեղինակ, 21 խմբագրի կողմից պատրաստուած, որոնք վերաբերում են հայ-թուրքական յարաբերութիւններին, Հայկական Հարցին, կոտորածներին: Հեղինակը նշում է, նաեւ, որ թեմայով զբաղուող բոլոր հեղինակները հովանաւորւում են պետական մակարդակով կամ յատուկ կազմակերպութիւնների կողմից: Ի հակակշիռ «Թուրքական մատենագրութեան» հեղինակն ընդգծում է, որ հայկական կողմը դեռ շատ անելիքներ ունի:

Պերճ Պէրպէրօղլուի “The Armenian Genocide in Historical Perspective: A Sociological Analysis” (ԺԵ:1995, էջ 87-107) յօդուածում ամփոփւում են այն պատճառները, գործօնները, որոնց արդիւնքում հայերը՝ որպէս ազգային փոքրամասնութիւն առանձնացուեցին Օսմանեան կայսրութիւնում, ինչն էլ յանգեցրեց նրանց դէմ իրագործուած ցեղասպանութեանը, ի՞նչ պայմաններ են նպաստել ցեղասպանութեան իրագործմանը, ինչո՞ւ նրանք դիմեցին ամենածայրայեղ մեթոդին՝ բնաջնջմանը: Այստեղ քննարկւում է նաեւ երիտթուրքական ազգայնական քաղաքականութիւնը, որն ընդհանուր առմամբ զարգանում էր այլ գործօնների ենթախորքում: Ծայրայեղ ազգայնականութեան երեւոյթից եւ էթնիկ հակամարտութիւնից բացի՝ հեղինակը կարեւորում է հայերի ունեցած առանձնայատուկ բնակութեան տարածաշրջանի աշխարհագրական դիրքը, անդրադառնում թուրքական ժխտողական թեզերին, որը պատճառ է դարձել ցեղասպանութեանը եւ որը ոչ մի պատմական եւ իրաւական հիմքեր չունէր:

Սալէհ Զահր Ադիլը նոյնպէս անդրադառնում է այս թեմային իր «Հայոց բնաջնջումը 1915ին. պատճառներ եւ հետեւանքներ» արաբերէն յօդուածում (ԺԵ:1995, էջ 121-34): Հեղինակը, առանձնացնելով ցեղասպանութեան իրականացման բոլոր փուլերը՝ զօրակոչից մինչեւ մշակութային ցեղասպանութիւն, առաջ է քաշում փոխհատուցման գաղափարը, որի մէջ առանձնացնում է հայերի հայրենիք վերադառնալու իրաւունքը՝ համապատասխան կրած կորուստների: Այստեղ կարեւոր է նաեւ հեղինակի դիրքորոշումը, որ ցանկացած թուրքական եւ թուրանական ծրագիր հակահայկականին զուգահեռ միաժամանակ նաեւ հակաարաբական է:

Քրիսթոֆըր Ուոքըրի “Writing about the Armenian Genocide” (ԺԵ:1995, էջ 483-96) յօդուածը օտարազգի, նոր զբաղուողների համար կարծես ուղե-

ցոյց լինի. գրել՝ պահպանելով թեմայի վերաբերեալ նրբութիւնները, երբ անհրաժեշտ է Հայոց Ցեղասպանութեան անհերքելիութիւնն ու վաւերականութիւնը փաստել ու փաստարկել: Նրա դիտարկումները շատ այժմէական են, կիրառելի. ինչպէս աշխատել աղբիւրագիտական, փաստագրական, արխիւային նիւթերի հետ՝ հաշուի առնելով նրանց հեղինակներին, երկիրը, որը ներկայացնում են: Գրելիս հեղինակը խորհուրդ է տալիս զուսպ լինել, զգայական, զգոյշ՝ տեղանունների, անունների, թուականների ճշգրտութեան մէջ, իսկ թուրքական արխիւների օգտագործման պարագայում՝ միշտ կարդալ տողատակերում թաքնուած ենթագրոյթները:

Վերլուծահամեմատական փորձ է "Different Ways of Interpreting The Armenian Genocide of 1915" (ԼԷ:2017, էջ 617-625) Թորոսեանի հաղորդումը, որտեղ ներկայացւում են Ստեփան Աստուրեանի եւ Հիլմար Քայզէրի մօտեցումների տարբերութիւնները Հայոց Ցեղասպանութեան դրդապատճառների շուրջ:

Ուղուր Ումիթ Ունգորի "The Armenian Genocide: New Sources and Research Directions" (ԼԱ:2011, էջ 443-51) յօդուածում հեղինակն անդրադառնում է Անքարայի պետական արխիւների նիւթերին, որոնք կարող են ցեղասպանութեան ուսումնասիրութիւնները նոր տուեալներով համալրել, մասնաւորապէս երեք ուղղութիւններով՝ 1) վերապրողներ՝ հաւատափոխ կամ ազգութիւնը պահպանած, 2) ցեղասպանութիւնը ծրագրողներ եւ կատարողներ, 3) գրաքննութեան խնդիրը, քանի որ արգելուեց յուշագրութիւնների եւ այլ նիւթերի մուտքը Հանրապետական Թուրքիա: Ցեղասպանութեան ծրագրողների ու իրականացնողների առնչուող նեղ ուղղութիւն է ուրուագծում՝ իրագործողների շարքային վկայութիւններ, կենսագրականներ, բանաւոր պատմութիւններ ան/կարելիութիւն, գաւառական արխիւներ, չափագրման կադաստրի, ներքին գործերի, Անքարայի արխիւներ: Հեղինակը ուրուագծում է ցեղասպանագիտութեան զարգացման արդէն հայկական գիտական շրջանակներում սկսուած միտումները:

Գերմանիայի մեղսակցութեան, Հայերի Ցեղասպանութեան իրականացման դերակատարման հարցը քննարկւում է Սըմանի "German-Turkish Encounters over the Genocide of the Armenians" (ԻԷ:2007, էջ 476-94), ինչպէս նաեւ Ճորճ Մեկկլէի "The Genocide of the Armenians - And Our Silence" (ԼԱ:2011, էջ 443-51) յօդուածներում: Վերջին յօդուածում արծարծւում է Գերմանիան՝ որպէս ցեղասպանութեանն առնչուող պետութիւն եւ հեղինակը ճանաչման հարց է բարձրացնում՝ նշելով, որ այդ փաստը կարող է Թուրքիայի կեցուածքում դրական փոփոխութիւններ առաջ բերել:

Մատթէոսեանի՝ «Գերմանական պատկերացումները հայոց մասին եւ հայ-նացիական յարաբերութիւնները» (Խ:2020, էջ 7-50) մասնագիտական կարեւոր ուսումնասիրութիւն է՝ գերման շրջանակներում հայերի մասին ընկալումների, դրանց կերպափոխումների, հայերի արիականութեան ճանաչման, ինչպէս նաեւ թուրքական գործօնի մասին:

Հայոց Ցեղասպանութեան առնչութեամբ տարբեր երկրների անդրադարձները նոյնպէս եղել են *Հանդէս*ի խմբագիրների ուշադրութեան շրջանակում: Ցեղասպանութեան տարիներին հայ գաղթականների հարցերն առնչւում էին նաեւ սուրիական անապատներում բնակուող արաբների եւ քրդերի: Այս թեմայով հետաքրքրական է արաբական արձագանգը. Նորա Արիսեանի «Հայոց Ցեղասպանութեան շրջանին Տէր Զօրի մէջ հայերու ներկայութիւնը՝ ըստ արաբական աղբիւրներու» հրապարակումը (ԼԵ:2015, էջ 781-790): Այն հիմնուած է ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. դարասկզբի արաբական աղբիւրների վրայ, ներկայացնում է Տէր Զօր հասած հայերի դրութիւնը, տեղի արաբների վերաբերմունքը, ինչպէս նաեւ Հայոց Ցեղասպանութեան հարցում նրանց դիրքորոշումը:

Արաբական յարաբերութիւններին է անդրադառնում Թոփալեանը՝ իր «Հայ-արաբական քաղաքական յարաբերութիւնները արաբական փաստաթղթերի լոյսի տակ (20րդ դարի սկիզբ)» (ԺԲ:1992, էջ 297-308) յօդուածում, որտեղ կարեւոր անդրադարձ կայ նաեւ ցեղասպանութեան եւ դրան նախորդող ժամանակահատուածին, երբ Օսմանեան կայսրութեան քաղաքականութիւնը հայերի եւ արաբների նկատմամբ որոշակի տարբերութիւններով նոյնն էր, երբ նրանց քաղաքական ճակատագրերը սերտօրէն խաչաձեււում էին, երբ ազատագրուելու գաղափարը երկուսի մօտ էլ աստիճանաբար հասունանում էր: Հեղինակը ներկայացնում է միքանի փաստաթղթեր՝ Արաբական Հայրենիքի լիգայի գլխաւոր կոմիտէի 1905ին հրապարակած եւ «Արաբական երկրները արաբներին» կոչը, որտեղ հայերի մասին նոյնպէս անդրադարձ կար, 1905 Ապրիլի 15ի արաբական քաղաքական գործիչ Նաճիպ Ազուրիի նամակը *Լ'Արմենի* թերթի խմբագիր եւ հրատարակիչ Մինաս Չերազին: Անդրադարձ կայ ցեղասպանութեան տարիներին հայ-արաբական զինակցական գործակցութեան շրջանակում կազմուած Արեւելեան Լեգէոնի գործունէութեանը: Հեղինակը հայ-արաբական փոխյարաբերութիւններին առնչուող աղբիւրագիտական որոշ նիւթեր է ներկայացնում Սուրիայի թագաւոր Էմիր Ֆէյսալի կառավարման ժամանակաշրջանից (1918-20):

Քրդական արձագանգի մասին ծանօթանում ենք Գոռ Երանեանի «Փոխան գրախօսականի--Հայոց ցեղասպանութեան մասին քրդերի բանաւոր պատմութիւնները (ըստ՝ Գիւլչիչէք Թեքինի *Քրդերը պատմում են Հայոց Ցեղասպանութեան մասին* գրքի) (ԼԵ:2015, էջ 819-41) ուսումնասիրութիւնում, որտեղ յօդուածագիրը գրքում առկայ բազմաթիւ պատումներով անդրադարձել է քրդական արձագանգին՝ հայերին կոտորելու պաշտօնական հրամանին, քրդերի մասնակցութեանը՝ իրագործումից մինչեւ փրկութիւն, իսլամացուած հայերի խնդրին, քրդերի բանաւոր յիշողութիւններում հայերի կերպարի վերլուծութեանը:

Մատթէոսեանը “Spain and the Armenian Genocide (1915-23)” (2/43:2023, էջ 361-410) յօդուածում ներկայացնում է սպանական արձա-

գանգը՝ հիմնուելով արխիւային փաստաթղթերի վրայ 1915ի աքսորեալ մըտաւորականութեանը փրկելու սպանական միջնորդութեան փորձեր, հայսպանական յետագայ առնչութիւններ՝ 1922ի փոքրասիական տագնապի ժամանակ Զմիւռնիայի հայերին ֆինանսական աջակցութեան ցուցաբերում:

Արծուի Բախչինեանի «Հայոց դէմ գործուած Ցեղասպանութեան արձագանգները Ծայրագոյն Արեւելքի երկրներում» (ԼԵ:2015, էջ 791-801) յօդուածում հեղինակը ներկայացնում է հատուկենտ վկայութիւններ, որոնք վերաբերում են Չինաստանում, Քորէայում, Ճափոնում եւ Ինտոնեզիայում 1910-20՝ Հայոց Ցեղասպանութեանն եւ գաղթականութեանն առնչուող իրողութիւններին, հայանպաստ նախաձեռնութիւններին ու կազմակերպուած դրամահաւաքներին: Հակիրճ անդրադարձ կայ նաեւ 1922ին Փեքինում կայացած Աշխարհի Ուսանողների քրիստոնէական դաշնութեան համաժողովում հնչեցուած հայերի կոտորածների դատապարտման հարցին, ինչպէս նաեւ այդ լեզուներով լոյս տեսած աշխատութիւններին:

Հայկական Հարցի, Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման, իրաւական բազմատեսակ հարցերին հետամուտ է եղել Զաւէն Մսըրլեանը, ով *Հանդէս*ի համարներում պարբերաբար թեմատիկ յօդուածներ է հրատարակել:

Մսըրլեանն իր՝ «Պատմութեան համար - ՄԱԿի 30րդ պարբերութեան ծննդոցը» (ԺԱ:1991, էջ 10-27) յօդուածում նամակագրական տեղեկութիւններ է ներկայացնում, որի միջոցով պարզ է դառնում, թէ ինչպէս է յօդուածագիրը հետեւողականօրէն պայքարել ՄԱԿի Մարդու Իրաւունքների յանձնաժողովից պահանջուած նոր ուսումնասիրութիւններում եւ պատմական բաժնում Հայոց Ցեղասպանութեան մասին ներառելու իր ձեռնարկումների շուրջ: Հեղինակը մէջբերում է իր գրած նամակը պատմական տեղեկագիրը կազմող հեղինակին, ՄԱԿի ընդհանուր քարտուղար Քուրթ Վալտհայմին՝ ներկայացնելով Հայոց Ցեղասպանութեան մասին պատմական իրողութիւններ ու աղբիւրագիտական հիմքեր:

2012ին տպագրուել է սոյն յօդուածի տրամաբանական շարունակութիւնը, երբ հեղինակը յատուկ ջանքեր է ներդրել չեղարկուած 30րդ պարբերութեան վերականգնման ուղղութեամբ. մէջբերուած են ՄԱԿի գլխաւոր քարտուղարին, պատասխանատու վարչակազմին գրուած նամակները, որի արդիւնքում էլ 1985ին վերջնական զեկուցագրի 24րդ պարբերութիւնում ներառուել է «Օսմանեան հայերի կոտորածները 1915-1916» ձեւակերպումը:

Խաչիկ Մուրատեանի “From Yeghern to Genocide. Armenian Newspapers, Raphael Lemkin, and the Road to the UN Genocide Convention” յօդուածում ներկայացւում են ցեղասպանութեան տարիներին եւ յաջորդող շրջանում հայկական մամուլում օգտագործուած եզրոյթները, որոնք պատմում էին ցեղասպանութեան մասին: Յօդուածը ցեղասպանութիւն եզրոյթի

շուրջ ծաւալուած քննարկումների մասին է՝ մինչեւ Ռաֆայէլ Լեմքինը ՄԱԿի Ուխտով, եզրոյթին հաղորդեց իրաւական ուժ (ԻԹ:2009, էջ 127-37):

Մսըրլեանը մշտապէս հետամուտ է եղել Հայկական Հարցի եւ Ցեղասպանութեան վերաբերեալ օտարերկրեայ գրքերում, պարբերականներում եւ մամուլում տպագրուած թերի կամ սխալ մեկնաբանութիւնների ու դիտարկումների առնչութեամբ հակազդող նամակագրութիւնների գործելաոճին: Նրա գրած նամակներն ու դրանց պատասխաններն ամփոփուած են "Letters to Dignitaries and Publication on the Armenian Genocide Issue and their Responses" (Part I) (1/42:2022, էջ 81-112) եւ (Part II) (2/42:2022, էջ 23-56) յօդուածներում:

«ԱՄՆի արտաքին քաղաքականութիւնը եւ Հայկական Հարցը (1900-1976) (ակնարկ)» (Զ:1977-78, էջ 107-44) եւ «ԱՄի արտաքին քաղաքականութիւնը եւ Հայկական Հարցը (1977-Մայիս 1992) (ակնարկ)» (ԺԲ:1992, էջ 309-38) յօդուածներում Մսըրլեանը հանգամանալի ներկայացնում է ամերիկահայութեան եւ գործող կազմակերպութիւնների համադրեալ այն պայքարը, որն ուղղուած էր Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչմանը, զոհերի յիշատակման օրուայ բանաձեւմանը՝ հիմնուելով Սպիտակ տան վարած քաղաքականութեան, ծերակուտականների եւ ներկայացուցիչների յայտարարութիւնների ու դիրքորոշումների վրայ:

Միջազգային հարթակներում Հայոց Ցեղասպանութեանն առնչուող հարցին է անդրադառնում Խաչիկ Տէր Ղուկասեանը՝ "The Armenian Genocide on the International Agenda: The Case for Diplomatic Engagement" (ԼԲ:12012, էջ 229-60) յօդուածում: Այն դիտարկում է որպէս միջազգային օրակարգի քաղաքական խնդիր, քննարկում է նաեւ Ցեղասպանութեան խնդրի հոլովոյթը՝ ցեղասպանութեան առաջին սերնդի ներկայացուցիչների գործունէութիւնից մինչեւ 1965, ապա նաեւ Հայաստանի անկախութեան տարիներին, ընդգծում հարցի ռազմավարական եւ բարոյական կողմերը, ինչպէս նաեւ այդ ուղղութեամբ տարուող Հայաստան-Սփիւռք աշխատանքների փոխլրացման կարեւորութիւնը:

Միջազգային եւ քաղաքական տարբեր զարգացումների ենթախորքում Հայկական Հարցի եւ Հայոց Ցեղասպանութեան տարբեր արծարծումներն են ներկայացուած Փեթէր Փալ Քրանիցի "The Dissolution of the Armenian Question and the Crisis of the League of Nations" (ԼԹ:2019, էջ 375-406) յօդուածում, որտեղ անդրադարձ կայ Հայկական Հարցի վերաբերեալ Ազգերի լիգայի մտահոգութիւններին, որն իվերջոյ հարցը յանգեցրեց լուծարմանը կամ վերաբանաձեւեց գաղթականների աջակցութեան տրամախօսութեան:

Արիսեանն իր «Հայոց Ցեղասպանութեան մասին սուրիական սփիւռքի արձագանգը» (Լ:2010, էջ 11-28) արաբերէն հաղորդման շրջանակում ընդգծում է Օսմանեան կայսրութիւնից դուրս՝ վտարանդի մամուլի ազատ արտայայտման իրողութիւնը եւ այդ ենթախորքում ներկայացնում *Ալ Մուսթաք-*

բալ (Փարիզ, 1916-19), *ԱլՔալամ, ԱլՀադիդ* (Սան Պաւլօ, 1918-21), *ԱլԱֆքար* (Սան Պաւլօ, 1903ից) պարբերականների էջերում ներկայացուած մանրամասները՝ Հայկական եւ Արեւելեան հարցերի, հայերի կոտորածների, հայերի դրութեան վերաբերեալ: Մամուլից քաղուած նիւթը համալրում է առկայ աղբիւրագիտական աւազանը՝ կարեւորելով, որ այն գրուել է արաբ ականատեսների, նշանաւոր անձանց կողմից, ովքեր դատապարտել են թուրքական հայաջինջ քաղաքականութիւնը:

Եգիպտական մամուլի արձագանգներին է վերաբերում «1894-96՝ հայկական կոտորածների արձագանգները Եգիպտոսի *ԱլՄուշիր* պարբերականում» (ԼԱ:2011, էջ 192-205) եւ «Հայկական Հարցը Եգիպտոսի *ԱլՄուշիր* պարբերականի երգիծանկարներում, ԺԹ. դարի վերջին քառորդին» (ԼԵ:2015, էջ 623-36) հրապարակումները, որտեղ հեղինակ Նարինէ Երանոսեանն անդրադարձել է Հայկական Հարցի արձարծումներին՝ որպէս եւրոպական տէրութիւնների եւ Օսմանեան կայսրութեան առճակատումների թատերաբեմ, զուգահեռներ տարել Եգիպտական հարցի հետ:

Սթաւրոս Սթաւրիտիսի եւ Վահէ Քաթիպի “The Constantinople Massacre (August 26-27, 1896) Australian Colonial Reactions” (ԼՋ:2016, էջ 563-72) հրապարակումն անդրադառնում Բանկ Օտտոմանի դէպքերի եւ պատճառների առնչութեամբ աւստրալական մամուլի արձագանգներին, ինչպէս նաեւ ներկայացնում է Պոլսում հայերի դէմ իրագործուած բռնութիւնների նկատմամբ Աւստրալիայի եկեղեցիների անդրադարձը:

Կարեւորելով Հայոց Ցեղասպանութեան ժխտման, հետեւանքներին, ունեցուածքի բռնի իւրացմանն առնչուող հարցերը ներկայացուել են Մսըրլեանի “Turkish Falsehoods Concerning the Armenian Genocide: Selected Documentary Evidence” (ԼԵ:2015, էջ 559-72), «Արեւմտահայ բռնագրաւուած հողերու հարցը 1921-71» (Բ:1971, էջ 17-44) յօդուածներում: «Թուրքիոյ ներքին գաւառներու հայոց պարտադիր արտագաղթը (1929-1930)» (Գ:1972, էջ 101-18) յօդուածում հեղինակն անդրադառնում է յետցեղասպանութեան շրջանին, երբ հայութեան 30-40 հազարի հասնող բեկորներին (որոնք փոքր խմբերով ապրում էին թուրքական մնայուն սպառնալիքների տակ), պարտադրւում է քեմալական կառավարութեան նախաձեռնած հարկադիր արտագաղթը, եւ նրանց անձնագրերում դրւում է «արգելւում է վերադառնալ Թուրքիա» կնիքը: Քննարկւում է նաեւ «լքեալ գոյքերի խնդիրը»՝ թուրքերի վերաբնակեցման պայմանով, ինչպէս նաեւ հայ-քրդական ենթադրեալ գործակցութեան հարցում Քեմալի ունեցած դիրքորոշումը:

Այս խնդիրներին է անդրադառնում նաեւ Տագէսեանն իր երկու յօդուածների շրջանակում՝ “The Armenians in Post-WWI Turkey (1919-1938)” (ԺԵ:1995, էջ 401-31) եւ (ԺԷ:1997, էջ 127-56), երբ մեծ յոյսերով արեւմտահայութեան բեկորները վերադառնում են իրենց հայրենիք, բայց թուրքական կողմի համար ստեղծուած նպաստաւոր քաղաքականութիւնը փոխում է դէպքերի ընթացքը, որի արդիւնքում արեւմտահայութիւնն ու կիլիկիահա-

յութիւնը կրկին բռնագաղթում են: Մանրամասն անդրադարձ կայ Վանի, Բիթլիսի, Մուշի, Սասունի, Կարսի, Էրզրումի, Տիգրանակերտի Խարբերդի եւ յարակից գիւղերի կեանքի տարբեր բնագաւառների մանրամասներին, յատուկ ուշադրութիւն է յատկացուած նրանց թուաքանակին, իշխանութիւնների կողմից տարուող բռնութիւնների, կեղեքումների ու հարկային քաղաքականութեանը: Երկրորդ մասում ներկայացուում է Կեսարիայի, Գոնիայի, Եողզաթի, Պողազլեանի, Էնկիւրիի, Սեւ ծովի հարաւային հատուածի, Փոքր Ասիայի արեւմտեան նահանգների, Պոլսի եւ Եւրոպական Թուրքիայի շրջաններում հայերի դրութիւնը: Աղբիւրագիտական հիմքում՝ *Հայաստանի կոչնակ* թերթն է, օգտագործուել են Պոլսի հայոց պատրիարքարանի զեկոյցները, որոնք ներքին շրջանների քահանաները տրամադրել են պատրիարքարանին:

Մսըրլեանի “Situation of Armenians in Turkey in 1920” (Խ:2020, էջ 805-24) հրապարակման շրջանակում ներկայացուում է Պոլսի բրիտանական բարձր յանձնակատար Հոմըր Ռամբոլդի մանրամասն տեղեկագիրն ուղղուած Բրիտանիայի վարչապետ Քըրզընին (23 Փետրուար 1921, 1915-20). արեւմտահայութեան թուաքանակի, վիճակի, ինչպէս նաեւ Կիլիկիայի հայութեան վերաբերեալ: Ներկայացուում է նաեւ թուրքական այն դիրքորոշումը, որ պատերազմից յետոյ քեմալականները դէմ են հայերին հող զիջելու գաղափարին:

Մսըրլեանի միւս՝ «Քեմալական Թուրքիոյ ցեղասպան քաղաքականութիւնը հայոց նկատմամբ 1919-42» (ԼԸ:2018, էջ 393-404) յօդուածը երիտթուրք ցեղասպան քաղաքականութեան շարունակականութիւնն է՝ հայաթափում, Հայաստանի Հանրապետութիւնում սպանդ (1920-21), Զմիւռնիայի աղէտ (1922), Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի հայաթափում, գաւառներում ներքին տեղաշարժեր:

Ցեղասպանութեան ճանաչումն ու միջազգային արձագանգի թեմատիկան նոյնպէս շատ արդիական է եղել *Հանդէս*ի համար, մանաւանդ երբ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան մէջ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հարցը եղել է արտաքին քաղաքականութեան կարեւորագոյն ուղղութիւններից մէկը:

Վիքի Չափարեանի “The Armenian Genocide in American Presidency Discourses from George W. Bush to Barack Obama: A Political Discourse Analysis Study” (ԼԴ:2014, էջ 221-56) յօդուածում բնագրային վերլուծութեան է ենթարկւում երկու նախագահների ամերիկահայութեանը տուած նախընտրական խոստումները, ինչպէս նաեւ Ապրիլի 24ի յիշատակութեան օրուայ կապակցութեամբ նրանց ելոյթների գրոյթները: Հեղինակը վերլուծում է փաստերն ու պատճառները, որոնց հանրագումարում նախագահները խուսափել են յարգել իրենց նախընտրական խոստումները:

Ճանաչման թեմաներով են Շողիկ Աշըգեանի «Լիբանանահայ գաղութը եւ Հայկական Ցեղասպանութեան հարցը 1965-1975» (ԻԵ:2005/2009, էջ

329-84) յօդուածը, Մսըրլեանի “Efforts Towards the Recognition of the Armenian Genocide by the Swiss Parliament” (ԼԴ:2014, էջ 377-88) հրապարակումը:

Ցեղասպանութեան 100ամեակի շեմին քննարկւում էր նաեւ եկեղեցական գոյքի վերադարձի խնդիրը, որին անդրադարձել է Վահրամ Հովեանը՝ իր «Եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդիրը որպէս հայոց պահանջատիրութեան բաղկացուցիչ» (ԼԵ:2015, էջ 605-22) յօդուածում: Այնտեղ ներկայացւում են հարցի նախապատմութիւնը, վերադարձման հետ կապուած խոչընդոտներն ու յետագայ քայլերը:

Գրիգոր Արշակեանի «Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման խնդիրը եւ Թուրքիա-Իսրայէլ յարաբերութիւնները» (ԼԵ:2015, էջ 583-604) յօդուածում վերլուծւում է թուրք-իսրայէլեան յարաբերութիւնների լարուածութեան պայմաններում (2008 Դեկտեմբեր-2009 Յունուար) եւ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հնարաւորութիւնն ու նպաստող հիմնական գործօնները: Հեղինակի միւս յօդուածում՝ «Թուրք-հայկական յարաբերութիւնները Թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականութեան ենթախորքում (մինչեւ 2008 Օգոստոսի ռուս-վրացական "ինգօրեայ պատերազմ"ը)», (ԼԷ:2017, էջ 473-86) նոյնպէս արծարծւում են նմանատիպ հարցեր:

Մելինէ Անումեանի «Հայոց Ցեղասպանութեան հարցով Ռ. Թ. Էրդողանի քաղաքականութիւնը (2014-19)» (Խ:2020, էջ 51-61) յօդուածում հեղինակն ընդգծում է, որ աւանդական ուրացման քաղաքականութիւնը բովանդակային առումով նոյնն է մնացել, չնայած որոշ փոխակերպումների ու քօղարկուած դրսեւորումների: Ըստ տարիների հեղինակը ներկայացրել է վարչապետի 2015ին Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեայ տարելիցի ուղերձը՝ որպէս առաջին պաշտօնական ցաւակցութիւնը՝ ընդգծելով առաջին աշխարհամարտի ծանր պայմանները, չօգտագործելով 2014ին նշուած տեղահանութիւն բառը: 2016ին հարցը քննարկւում է Գերմանիայի կողմից Ցեղասպանութեան ճանաչման ենթախորքում, իսկ 2018ին եւ 2019ին արգելւում են յիշատակման միջոցառումներն ու շարունակւում է ժխտողական քաղաքականութիւնը:

Մսըրլեանի “The Imperial War Museum and the Armenian Genocide” (ԼՋ:2016, էջ 573-80) հաղորդումում ներկայացրած նիւթից տեղեկանում ենք 2002ին Բրիտանիայի Կայսերական պատերազմական թանգարանում բացուած Հայոց Ցեղասպանութեան ցուցահանդէսի դէմ Թուրքիայի վարած հակահայ քաղաքականութեան մասին:

*Հանդէս*ի էջերում անդրադարձ է կատարուել Թուրքիայում կառավարութեան եւ հասարակութեան մակարդակներում տեղի ունեցող տեղաշարժերին, Հայոց Ցեղասպանութեան ընկալումներին ու դիրքորոշումներին:

Մսըրլեանի «Հայոց Ցեղասպանութեան գիտակցութեան հարցը Թուրքիոյ մէջ» (1/43:2023, էջ 267-82) յօդուածում բերւում են տարբեր վկայութիւններ հայկական եւ թուրքական աղբիւրներից, եւ եզրակացւում է, որ կա-

ռավարական եւ հասարակութեան շրջանակներում գիտակցում են, որ ցեղասպանութիւնն իրագործուել է թուրքական իշխանութիւնների կողմից, բայց հերքում կամ խեղաթիւրում են քաղաքական նկատառումներով, չնայած իրադրութեան փոփոխութեան մեկնակէտ է նշւում 2007ին Հրանտ Դինքի սպանութիւնը, երբ սկսել են համացանցային աղբիւրներից տեղեկանալ, մինչ դասագրքային մակարդակում այն շարունակւում է աղաւաղուած ներկայացուել:

Անումեանի «Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Հայկական Հարցի թեմաներով 2008-18ին Թուրքիայի մտաւորականների ուսումնասիրութիւնները» (ԼԹ:2019, 553-570) յօդուածում ներկայացւում են թուրքական հրատարակչութիւններից լոյս տեսած Հայոց Ցեղասպանութեան եւ Հայկական Հարցի թեմաներով իրական փաստերը ներկայացնող գրքեր, Հրանտ Դինքի անուան միջազգային հիմնադրամի գիտական եւ հրատարակչական գործունէութիւնը, իսլամացուած հայերի մասին նիւթեր, որոնք դարձել են թուրք ուսումնասիրողների ուշադրութեան առարկայ:

Մսըրլեանն իր «Հայկական Հարցի հոլովոյթը 1988-93ի միջեւ (ԺԵ: 1995, էջ 235-300), ապա նաեւ «Հայկական Հարցի եւ Արցախեան հիմնախնդիրի հոլովոյթը Հայոց Ցեղասպանութեան հարիւրամեակին (2015)» (ԼՋ:2016, էջ 581-602) յօդուածներում, անդրադառնալով քաղաքական զարգացումներին, նշում է, որ Հայկական Հարցի հոլովոյթը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման եւ Արցախեան հիմնախնդիրներով, շարունակական է: Ցեղասպանութեան յիշողութեան թեման նոր դրսեւորումներ է ստացել արցախեան շարժման ժամանակ:

Համեմատական վերլուծական ուսումնասիրութիւն է իրականացրել Յարութիւն Մարութեանն իր «Հայ պոեզիան որպէս ինքնութեան պատկերագրութիւն (ըստ ղարաբաղեան շարժման ցեղասպանութեանը նուիրուած ցուցապաստառների)» (Ի:2000, էջ 269-306): Յօդուածում վերլուծելով 1988-90ին ստեղծուած ցուցապաստառները՝ հեղինակը եզրակացրել է, որ ցեղասպանութեանը նուիրուած ցուցապաստառները միքանի անգամ գերազանցում են ղարաբաղեան շարժման, Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիաւորելու ցուցապաստառներին, եւ վերջիններիս համառօտ դիտարկումները թոյլ են տալիս հետեւել հասարակական մտածողութեան, գործելակերպի եւ հոգեկերտուածքի ձեւափոխումներին, որը եւ իր արձագանգն է գտել պոեզիայում՝ վերլուծելով Իսահակեանի, Չարենցի, Սեւակի, Շիրազի, Սիամանթոյի ստեղծագործութիւնները:

Յիշողութեան, ինքնութեան հարցերին նոր բնորոշումներ է հաղորդել ղարաբաղեան շարժումը, որի վերաբերեալ է Մարութեանի «Ցեղասպանութիւնների շարքեր. պատմական յիշողութիւնը եւ ինքնութիւնը տարեթուերում ու տեղանուններում (ըստ ղարաբաղեան շարժման նիւթերի)» յօդուածը (ԻԷ:2007, էջ 233-84): Յօդուածագիրը բազմաթիւ օրինակներով եզրակացնում է, որ Սումգայիթի ոճրագործութիւնները ընկալւում են Օսմանեան

կայսրութեան ժամանակներից սկսուած հայերի նկատմամբ կիրառուող ցեղասպանութեան քաղաքականութեան ընդհանուր շղթայի մի օղակ:

Ցեղասպանութեան հետեւանքով մշակութային, կրթական կեանքը նոյնպէս կորուստներ ունեցաւ, որոշ դէպքերում՝ անվերադարձ: Մշակութային ցեղասպանութիւնն իսկապէս չի սահմանափակւում միայն ճարտարուեստի կոթողներով, գրքերով, բանահիւսութեամբ. արհեստները նոյնպէս ցեղասպանութեան տարիներին զգալի կորուստներ են ունեցել: Այս երեւոյթը մէկ անհատի օրինակով ներկայացրել է Տագէսեանն իր «Ցեղասպանութեան զոհ՝ Ուրֆայի պղնձագործութիւնը եւ արհեստագէտ Յակոբ Մաներեան» յօդուածում, որտեղ վերլուծուել է Ուրֆայի եւ Այնթապի պղնձագործութեան ոլորտը, երբ ուրֆացի մասնագէտները եռապատիկ աւելին են եղել ցեղասպանութեան նախօրէին: Ցեղասպանութիւնից յետոյ ստեղծուած իրավիճակից ելնելով՝ հեղինակը եզրակացրել է, որ Ուրֆայի հայերը հնարաւորութիւն չեն ունեցել տեղափոխելու իրենց պղնձագործական իրերը՝ ի տարբերութիւն այնթապցիների, ուստի չեն ունեցել նաեւ համայնքը փակ միջավայրում վերականգնելու հնարաւորութիւն, հետեւաբար շատ բան անհետ կորել է, մինչդեռ Այնթապի պղնձագործների համբաւը ցեղասպանութիւնից յետոյ աւելի բարձր է եղել:

Մինչեւ ցեղասպանութիւնը հայկական մշակութային արժէքների, նրանց տարածման եւ կրթական ոլորտում կիրառմանն ու ցեղասպանութիւնից յետոյ պահպանմանն են առնչւում Անի Մխիթարեանի «Ձեռարուեստի դասաւանդումը ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին Վան-Վասպուրականի կրթարաններում (ակնարկ)» (40:2020, էջ 427-38), Նազանի Գասպարեանի «Վան քաղաքի արհեստները ԺԹ.-Ի. դարասկիզբ» (2/43:2023, էջ 109-30), Արթօ Թաւուգչեանի «Armenians and Oriental Carpets in the Late Ottoman Empire (1890s-1910s) (2/42:2022, էջ 317-28) յօդուածները:

Մինասեանը «Անտիպ էջեր Խարբերդի ժողովրդական բանահիւսութենէն եւ ազգագրութենէն» (40:2020, էջ 825-32) յօդուածում ներկայացրել է Խարբերդում լոյս տեսնող դպրոցական երեք՝ *Դպրոցականներուն տարեցոյց*, *Հասկեր, Շուշան Ծոփաց* ձեռագիր թերթերի ծաղկաքաղը: Նոյն հեղինակի «Գաւառային հայ պարբերական մամուլի նորայայտ անուններ» (41:2021, էջ 235-45) յօդուածում ներկայացուած են մօտ 35 նոր պարբերականների անուններ, որոնք լոյս են տեսել 1851-1922ին՝ Ատաբազար, Այնթապ, Գարահիսար, Պարտիզակ, Կարին, Մեզրէ, Ուրֆա, Սեբաստիա եւ այլ քաղաքներում: Վերջիններս համալրում են նրա 1981ին եւ 2001ին հրատարակուած պարբերականների ցուցակները՝ ընդհանուրը կազմելով 101 անուն: Նման իրողութիւնները եւս մէկ անգամ փաստում են գաւառային մշակութային կեանքի բարձր մակարդակի մասին:

Ցեղասպանագիտութեան ոլորտին է առնչւում նաեւ լեզուաբանական հոլովոյթը, լեզուն՝ որպէս մարդու հոգեկան տագնապներն ընկալող եւ արտայայտող: Այս թեմայով իր ուսումնասիրութիւնն է ներկայացրել Անդրա-

նիկ Ծ. Վարդապետ Կոանեանը «Բառերուն միւս երեսը. «Ջարդաբանութիւն» եւ մասամբ նորին» (ԼԵ:2015, էջ 421-28) յօդուածում: Նման լեզուաբանական, թեմատիկ բառային ուսումնասիրութիւններն ակնյայտ են դարձնում, որ բովանդակային տեսանկիւնից շատ բառեր կորցրել են իրենց առաջնային իմաստը եւ ցեղասպանութիւնից յետոյ նոր զգացողութիւններ ու նշանակութիւն են ձեռք բերել՝ նոյնականացուելով նողկանքի, մարդու չարութեան հետ:

Ցեղասպանութեան թեմայի ազդեցութիւնն ակնյայտ է նաեւ գրականութեան եւ արուեստի բնագաւառներին վերաբերող ուսումնասիրութիւնների վրայ: Այդ յօդուածների թուին են պատկանում Անիթա Մուչոյեանի “Memory, Postmemory, and Beyond: Tracing Trans-generational Trauma in the Literary Works of Saroyan, Balakian, and Bohjalian”, Արմէն Իւրնէշլեանի «Ցեղասպանութեան նիւթի արծարծումը սփիւռքահայ թատերգութեան մէջ», Կարինէ Ռաֆայէլեանի «Հայի խտատիպի միքանի դրսեւորումներ Դերենիկ Դեմիրճեանի "Հայը" խոհագրութեան խորապատկերին», Արմէն Սարգսեանի «Հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումներում զըւարճախօսութիւնները որպէս Ցեղասպանութեան վկայութիւններ»ը:

«Յօշոտուած Հայաստան շարժանկարի հետքերուն ու անոր վերապրող հատուածին մասին» Մատթէոսեանի (38:2018, էջ 355-92) յօդուածը ներկայացնում է ֆիլմի վերաբերեալ տարբեր երկրներում ունեցած մամուլի արձագանգները եւ այդ ենթախորքում հասկանում նաեւ վերջինիս «անհետացման» հետ կապուած հանգամանքները: Յօդուածում անդրադարձ կայ նաեւ Անգլիայում, Աւստրալիայում, Ֆրանսայում, Պուենոս Այրէսում ֆիլմի ցուցադրման անցուդարձին:

Տարեգիրքն իր էջերում հրատարակել է նաեւ Ցեղասպանութեանն առնչուող բազմաթիւ հայ եւ օտար մասնագէտների գրքերի գրախօսականներ՝ այդկերպ նպաստելով թեմայի հանրահռչակմանը եւ հայութեան շրջանակներում արժէքաւոր աշխատութիւնների մասին իրազեկմանը:

2024ի հատորի խմբագրականում որպէս արդի հայագիտութեան մարտահրաւէր կարեւորւում են հայագիտական արխիւները, որտեղ որպէս առանձին բաժին կարելի է զատորոշել ցեղասպանագիտական ուղղութիւնը:

Խմբագրականում կարեւորւում է արխիւների դերը՝ որպէս «ազգային ինքնագիտակցութեան զարգացման կարեւորագոյն ատաղձ»: Այս ենթաթիրում ընդգծւում է դրանց պահպանութեան եւ հանրայնացման ռազմավարութիւնների մշակման անհրաժեշտութիւնը: Առաջ է քաշւում նաեւ արխիւային նիւթերի նկատմամբ գիտական մօտեցման ձեւաւորման պահանջը՝ միջազգային չափանիշերին համապատասխան, որպէսզի հետեւողական աշխատանքը վերածուի ազգային յանձնառութեան: Այս առումով պէտք է արժեւորել նրա ցեղասպանութեան վերաբերող նիւթը, որով հարուստ են հայկական եւ օտարերկրեայ արխիւները: Յատուկ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել ազգային եւ արտասահմանեան տարբեր կառոյցներում, ընտանե-

կան հաւաքածուներում պահպանուող նիւթերին, որոնց զգալի մասը ոչ բաւարար պահպանական պայմաններ ունի: Այս նիւթերից շատերը պատկանում են այլեւս չգործող կառոյցների եւ գտնւում են կորստի կամ ոչնչացման իրական վտանգի առջեւ: Եւ պէտք է գիտակցել, որ առկայ է նաեւ արխիւային նիւթերի զգալի խումբ, որը ժամանակի ընթացքում չի պահպանուել՝ պայմանաւորուած ինչպէս համապատասխան գիտակցութեան պակասով, այնպէս էլ անփութութեամբ եւ շտապել՝ փրկելով նրանց գոյութիւնը:

Մսըրլեանի «Հայոց Ցեղասպանութեան ալպոմ-յուշամատեանի մը իրականացած ծրագիրն ու Ցեղասպանութեան վաւերագրական ֆիլմերու եւ լուսանկարներու պարագան» (1/45:2025, էջ 439-58) նիւթում բարձրաձայնում է կարեւոր մի գործի անհրաժեշտութեան մասին, որի ուղղութեամբ դեռեւս 1967-69ին *Զարթօնք*ի խմբագիր Գերսամ Ահարոնեանի եւ յօդուածագրի կողմից որոշակի աշխատանքներ են տարուել, չնայած անաւարտ է մնացել Լիբանանի քաղաքական կեանքի վայրիվերումների պատճառով: Խօսքն ալբոմ-յուշամատեանի հրատարակման մասին է, որ «Հայոց ցեղասպանութիւնը» խորագրով, 5 լեզուներով, նկարազարդ մեծադիր հրատարակութիւն պէտք է լինէր՝ նորայայտ քարտէզներով, վիճակագրական աղիւսակներով, լուսանկարներով: Կարծում ենք, որ տարիների հաւաքչական աշխատանքների արդիւնքում ձեռք բերած նիւթերը մէկտեղելով եւ համահայկական գիտական ներուժը կենտրոնացնելով՝ իրատեսական է հրատարակել Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան առանձին թեմաներին նուիրուած գիրք-ալբոմներ, որոնց ուղղութեամբ ՀՑԹԻ գիտական անձնակազմն արդէն գործնական աշխատանքներ է տանում:

Այսպիսով, նախապատուութիւնը տալով թեմատիկ դասակարգմանը՝ սոյն յօդուածում միքանի ենթաբաժիններով առանձնացուել է ցեղասպանագիտական նիւթը: Սակայն նման տարանջատումը որոշակիօրէն պայմանական է, քանի որ, ինչպէս արդէն նշուել է, այն միջգիտակարգային բնոյթ ունի. ցեղասպանութեանը վերաբերող նիւթեր առկայ են նաեւ գրականագիտութեան, լեզուաբանութեան, բանահիւսութեան, քաղաքագիտութեան, ինչպէս նաեւ թատրոնի, արհեստների եւ արուեստագիտութեան տարբեր ոլորտներում հրատարակուած յօդուածներում:

*Հայկազյան հայագիտական հանդէս*ը ցեղասպանութեանն առնչուող բազմաշերտ գիտակարգերով եւ բազմալեզու նիւթերով նոր հետազօտական ուղղութիւններ է բացում մասնագէտների համար: Այն ներառում է անտիպ նամակներ, տեղեկագրեր, փոքրապատումներ, փաստաթղթեր, ատենի մամուլ, ժողովրդագրական եւ աշխարհագրական տուեալներ, համեմատական եւ համադրական վերլուծութեան մեթոդներով գրուած յօդուածներ:

Յետագայ անելիքների շարքում առանձնայատուկ կարեւորութիւն ունի թեմայով զբաղուող մասնագէտների առաւել լայն ներգրաւումը՝ տարբեր արխիւային նիւթերի հիման վրայ իրականացուող գիտական հրապարակումների ընդլայնման նպատակով:

Միաժամանակ, կարեւոր է ոչ միայն գրաւոր, այլեւ տեսողական աղբիւրների՝ մանաւանդ լուսանկարների գիտական վերլուծութիւնը, որոնք զգալիօրէն լրացնում են առկայ տուեալները, նպաստում պատմական իրողութիւնների առաւել ամբողջական վերակառուցմանը: Այս ենթախորքում առանձնայատուկ նշանակութիւն ունի նաեւ թեմայով զբաղուող մասնագէտների լայն ներգրաւումը եւ արխիւային նիւթերի հիմամբ գիտական հրապարակումների ընդլայնումը՝ որպէս ոլորտի զարգացման նոր ուղղութիւն:

Զուգահեռաբար, ժամանակի հրամայականն է ոլորտում իրականացուող աշխատանքները համալրել նոր արհեստագիտամիջոցների կիրառմամբ, որոնք կը նպաստեն քիչ ուսումնասիրուած, տարբեր լեզուներով աղբիւրների թարգմանութեանը եւ գիտական շրջանառմանը: Մասնաւորապէս, այն կարող է օգտակար լինել օսմաներէնով պահպանուած նիւթերի ընթերցման եւ վերլուծութեան հնարաւորութիւնների ընդլայնմանը:

Վերլուծելով *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի հատորներում հրապարակուած ցեղասպանութեանն անմիջականօրէն առնչուող աւելի քան 150 միջգիտակարգային յօդուածները, հրապարակումները, տեղեկագրերը անտիպ նամակներն ու փաստաթղթերն ու վերջիններիս վերլուծութիւնները, ինչպէս նաեւ յարակից թեմաներով մէկ տասնեակից աւելի ուսումնասիրութիւնները՝ կարելի է արձանագրել, որ իւրաքանչիւրն իր առանձնակի ներդրումն ունի Հայոց Ցեղասպանագիտութեան զարգացման գործում:

ARMENIAN GENOCIDE STUDIES IN THE *HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW* (SUMMARY)

NARINE MARGARIAN
nmargaryan@gmail.com

The *Haigazian Armenological Review* has already crossed its half-century milestone; with its regular periodicity and high academic standards, it remains the only Armenological journal operating in the Diaspora. This article categorizes and examines the materials related to the Armenian Genocide and Genocide Studies published in the *Review* through several thematic subsections.

As Genocide Studies is an interdisciplinary field, relevant materials are also found in articles published in the fields of literary criticism, linguistics, folklore, and political science, as well as theater, crafts, and various branches of art history. Through its multilayered and multilingual content, the *Review* opens new research avenues for specialists, encompassing unpublished letters and reports, microhistories, documents, contemporary press, and demographic and geographical data, alongside articles employing comparative and synthetic analytical methods.

A key priority for the *Review*'s future is its internationalization, the broader involvement of genocide scholars, and the expansion of scholarly publications based on diverse archival materials.

Analyzing over 150 publications and documents, this article highlights the significant impact of the *Haigazian Armenological Review* on the evolution of Armenian Genocide scholarship.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ *ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ* ԷՋԵՐՈՒՆ ՄԷՋ[1]

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

ՄՈՒՏՔ

*Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ը հիմնուած է Հայկազեան համալսարանի հայագիտական ամբիոնին կողմէ, նախաձեռնութեամբ համալսարանի շրջանաւարտներէն Երուանդ Քասունիի (1974ին՝ դոկտոր) ու քաջալերանքովը վեր. դոկտ. Տիգրան Խրլոբեանի եւ այլոց: *Հանդէս*ին առաջին թիւը լոյս տեսած է 1970ին:

Առաջին հատորին «Որպէս մուտք» վերնագրուած խօսքին մէջ, խմբագրութիւնը կը փափաքի *Հանդէս*ը «*ժամադրավայրը դարձնել հայագիտութեան տարբեր բնագաւառներով պարապող հայ մտաւորականներուն*»[2]: Նշելով հանդերձ թէ «*արտասահմանի մէջ ուժերը չէ որ կը պակսին, ոչ ալ միջոցները*», խմբագրութիւնը կ'աւելցնէ՝ «*անկասկած որ նաեւ կը ցանկանք հայրենի մտաւորականներու գործակցութիւնը*»[3]: *Հանդէս*ի երկրորդ հատորի կարճ, անվերնագիր ներածականին մէջ, խմբագրութիւնը կը գրէ. «*...այս համարով կ'իրականանայ մեր փափաքներէն մէկը: Հայրենի մտաւորականներու աշխատակցութեամբ հանգրուան մը եւս կ'արձանագրուի հայագիտական մարզի մէջ ցարդ մեր ունեցած համագործակցութեան ճամբուն վրայ*»[4]: Ուստի, յստակ կ'երեւի փափաքը ներգրաւելու հայրենի մտաւորականները *Հանդէս*ի հայագիտական դաշտ: Յիրաւի, երկրորդ հատորի 14 աշխատակիցներէն երկուքը հայրենի մտաւորականներ Վարդգէս Համազասպեանն ու Արամ Տէր Ղեւոնդեանն էին: Իսկ երրորդ հատորի 11 յօդուածներէն երեքը կու գային հայրենի հայագէտներէ:

Ժամանակը թոյլատու էր նման ներգրաւումի մը, որուն համար *Հանդէս*ը կրնար դառնալ թէ՛ կամուրջ եւ թէ՛ հայագիտական տարածք: Պաղ պատերազմը մասամբ նահանջեր էր յօգուտ մերձեցման. Հայրենիքը կարեւոր քայլեր առեր էր Սփիւռքի հանդէպ, սփիւռքահայ ուսանողներ սկսեր էին ընդունուիլ Հայաստանի բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններ՝ տարբեր մասնագիտութիւններով վկայուելու համար, հիմնուեր էր Սփիւռ-

[1] Զեկոյցը ներկայացուած է 17 Յունիս 2025ին, Հայաստանի Պատմութեան թանգարանին մէջ, Հայկազեան համալսարանի 70ամեակին առթիւ կազմակերպուած «Երեւան-Պէյրութ մշակութային կամրջումներ» գիտաժողովին: Այստեղ զայն կը ներկայացնենք վերամշակուած:

[2] Խմբ., «Որպէս մուտք», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, [Ա]:1970, էջ 7:

[3] Նոյն:

[4] Խմբ., [առանց վերնագրի], *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, [Բ]:1971, էջ 7:

քահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէն (որով կը հաստատութենականանար Հայաստան-Սփիւռք փոխյարաբերութիւնը), կառուցուեր էր Հայոց Ցեղասպանութեան Ծիծեռնակաբերդի յուշարձանը, որով Հայոց Ցեղասպանութիւնը կ'ընդգրկուէր պետական արարողակարգ եւն.: Որոշ է, որ ոչ միայն առարկայական պայմաններ, այլեւ հայրենի առաջնորդական քաջ, կորովի ու իրատեսական քայլերու որդեգրումը նպաստեր էին այս նոր զարգացումներուն:

Սփիւռքի մէջ, Պաղ պատերազմը քաղաքականացուցած էր գրեթէ ամէն բան, մինչ Հայկազեանը կը մնար ամենեն չէզոք գօտին: Հետեւաբար, որեւէ դերակատարէ աւելի Հայկազեանը կրնար ամենահամարձակ քայլը առնել չէզոք տարածութեան մէջ Հայրենիք-Սփիւռք հայագիտական կապեր զարգացնելու:

Արդէն 1965ին, Հայկազեանը հրաւիրեր էր հայրենի հիւրեր ու դասախօսներ, յանձինս փրոֆ. Մօրուս Հասրաթեանի եւ ասմունքող Սուրէն Քոչարեանի: Հասրաթեան Պէյրութ մնաց մէկուկէս տարի[5]: Ի՛նք մարմնաւորեց Հայրենիքը՝ Հայաստանը, որ ներկայացաւ իբրեւ փայլուն, գիտական, ազգային շունչով տոգորուած, հայկական աւանդներու տէր երկիր: Աւելի ետք, 1968-69 կրթաշրջանին, իբրեւ հիւր դասախօս հրաւիրուեր էր փրոֆեսոր Գէորգ Խրլոբեանը:

Պէտք է ընդգծել, սակայն, որ արդէն իսկ կապերը սերտացնելու կողմնակի եւ հատուածական ճիգեր կատարուեր էին մինչեւ այդ. 1959ին Լենինականի (այժմ Գիւմրի) «Շիրակ» ֆութպոլի խումբը եկեր էր Պէյրութ, երգի ու պարի անսամպլը շրջագայեր էր Միջին Արեւելք՝ Եգիպտոսէն Պէյրութ, Դամասկոս ու Հալէպ:

Սակայն, ինչպէս նշեցինք, այս խումբերը հրաւիրուած էին խորհրդայնամէտ կազմակերպութիւններու կողմէ, մինչ Հայկազեանը խորհրդայնամէտ չէր, ոչ ալ հակախորհրդային, եւ հետեւաբար բոլորին ալ մատչելի. հոն լիբանահայ կրօնական, կուսակցական, միութենական թէ գաղափարական հակադիր կողմեր, անհատներ կրնային գալ առանց որեւէ զիջում կատարած ըլլալու իրենց "հակառակորդներուն": Իդէպ, մինչեւ այսօր ալ Հայկազեանը կը շարունակէ իր այս վարքագիծը:

«Հայաստանը *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի էջերուն մէջ» նիւթին մենք մատչած ենք երկու երեսակով.- հայրենի եւ արատասահմանի աշխատակցութիւններու, ապա նաեւ քննարկած ենք այդ աշխատակցութիւններուն ծիրը:

---

[5] Վարուժան Պօղոսեան, «(Մօրուս (Մարգար) Հասրաթեանի գիտական ելոյթները Բէյրութի Հայկազեան համալսարանում (1965-66)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 2/44:2024, էջ 335-44:

ա) Հայաստանը ՀՀՀի մէջ, ըստ հայրենի աշխատակիցներու

Ստորեւ ներկայացուած աղիւսակը կը պարզէ, որ *Հանդէս*ի առաջին տաս հատորներու 137 աշխատակիցներուն 29ը հայրենի հեղինակներ եղած են: Յաջորդ չորս հատորներու 69 հեղինակներուն՝ 18ը, 15--20րդ հատորներու 104 աշխատակիցներուն 31ը, 21--25րդ հատորներու 59 աշխատակիցներուն 40ը, 26--30րդ հատորներու 93 աշխատակիցներուն 54ը, 31--35րդ հատորներու 144 աշխատակիցներուն 82ը, 36--40րդ հատորներու 205 աշխատակիցներուն 129ը, իսկ 41--45րդ հատորներու 225 աշխատակիցներուն 134ը:

Հատորներու հայրենի եւ հանրագումար աշխատակցութիւններու յարաբերակցութիւններ			
հատոր	տարի	Աշխատակցութիւններ	Տոկոսային
		յարաբերակցութիւն	
Հտր. 2-10	1971-1986	29/137 աշխ.	21.1%
Հտր. 11-14	1991-1994	18/69 աշխ.	26%
Հտր. 15-20	1995-2000	31/104 աշխ.	29.8%
Հտր. 21-25	2001-2005	40/59 աշխ.	67.7%
Հտր. 26-30	2006-2010	54/93 աշխ.	58%
Հտր. 31-35	2011-2015	82/144 աշխ.	57%
Հտր. 36-40	2016-2020	129/205 աշխ.	63%
Հտր. 41-45	2021-2025	134/225 աշխ.	59,5%
Ընդհանուր	**1036ի վրայ 517 հայրենի աշխատակցութիւն**		

Համապարփակ հայեացքով կարելի է հետեւցնել, որ *Հանդէս*ին հրատարակած յօդուածներուն եւ հրապարակումներուն 49.9%ը ստացուած է Հայաստանէն[6], հաղորդումներուն 65.7%ը ստացուած եւ առնչուած է Հայաստանին[7], գրախօսականներուն 41.3%ը վերաբերած է Հայաստանի հրատարակութիւններուն, իսկ մահագրականներուն 91.5%ը առնչուած է հայագիտութիւն մշակող Հայաստանի մտաւորականներու: Կը պարզուի նաեւ, որ առաջին տասհատորեակի հայրենի աշխատակցութիւնները կազմած են 21.1%, յաջորդ տասհատորեակին մէջ արձանագրած են փոքր յաւելում, իսկ ԻԱ.-ԻԵ. հատորներուն մէջ մեծ ոստում՝ ընդգրկելով հատորներուն երկուերրորդը: Այնուհետեւ արձանագրած են փոքր նուազում մը, պահպանելով – միջին հաշուով – շուրջ 60%ի ներկայութիւն մը:

---

[6] Այս խումբին մաս կը կազմեն փոքրաթիւ ոչ-հայ, խորհրդային հայագէտներու (Ալեքսէյ Լոսեւ, Եուրի Մելվիլ, Նիքոլայ Ստեաժկին, Ի. Նարսկիեւն.) ուսումնասիրութիւններ:

[7] Այստեղ պէտք է արձանագրել, որ 1990-2025 շրջանին վերաբերող արտասահմանի աշխատակիցներուն նիւթերը անհամեմատ քիչ են:

Շատ փոքրաթիւ են հայրենի այն հեղինակները որոնք ունին տաս եւ աւելի աշխատակցութիւններ: Անոնց մէկ մասը, սակայն ունի 3-7 աշխատակցութիւն:

բ) Հայաստանը՝ ըստ ՀՀՀի հայրենի աշխատակիցներու նիւթերուն

*Հանդէս*ի հայրենի աշխատակցութիւններու ներկայացուցած ուսումնասիրութիւնները չեն սահմանափակուիր որեւէ մէկ բնագաւառի մէջ, ոչ ալ կայ բնագաւառ մը, ուր ծանրակշիռ է անոնց ներկայութիւնը: Յիրաւի, հայրենի աշխատակիցները ներկայացուցած են նիւթեր, որոնք կը վերաբերին արուեստին եւ արհեստներուն, բանահիւսութեան, գրականութեան, Եկեղեցիին եւ եկեղեցական պատմութեան, հայոց լեզուին եւ լեզուաբանութեան, Հայոց Ցեղասպանութեան, ճարտարապետութեան, մանրանկարչութեան, մատենագրութեան, մշակոյթին, պատմութեան, տնտեսագիտութեան:

Միւս կողմէն, ժամանակագրական առումով, յարաբերական մեծամասնութիւն կը կազմեն 20րդ դարուն (մինչեւ 1990) վերաբերող աշխատասիրութիւնները: Հրատարակուած 517 յօդուածներուն 23ը (4%) կը վերաբերին նախնադարէն-Գ. դար երկարող ժամանակաշրջանին, 61ը (11,7%)՝ Դ.-Թ. դարերուն, 72ը (13,8%)՝ Ժ.-ԺԷ.դարերուն, 73ը (14%)՝ ԺԸ.-ԺԹ դարերուն, 182ը (35%)՝ 1990-95 շրջանին, եւ 102ը (19,6%)՝ 1990-2025 տարիներուն:

Աղիւսակը կը պարզէ որ, բացի նախնադարէն մինչեւ քրիստոնէական երրորդ դար երկարող շրջանին վերաբերող նիւթերու սակաւութենէն՝ 4%, միւս ժամանակաշրջաններու նիւթերու տոկոսները յարաբերաբական հաւասարակշռութիւն մը ունին եւ կը տարուբերին 11.7 եւ 35.2ի միջեւ, հասկնալի գերակշռութիւն մը տալով 1900-90 շրջանին, ուր կը տեղաւորուին մանաւանդ Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերող նիւթերը: Երկրորդ գերակշռութիւնը կը նկատուի 1990-2025 շրջանին, ուր կը տեղաւորուին Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան, Արցախի Հանրապետութեան եւ Սփիւռքի նորագոյն հանգրուանին վերաբերող նիւթերը:

Ստորեւ ներկայացուող աղիւսակը կը պարզէ հայրենի աշխատակիցներու նիւթերուն ժամանակագրական բնոյթը:

Հայրենի աշխատակցութիւններու նիւթերու ժամանակագրական եւ տոկոսային աղիւսակ					
Նախնադար-3րդ. դար	4-9րդ դարեր	10-17րդ դարեր	18-19րդ 'դար	20րդ դար	1990-2025
23 (4%)	61 (11.7%)	72 (13.9%)	73 (14.1%)	182 (35.2%)	102 (19.7%)

Շահեկան են *Հանդէս*ին մէջ հրատարակուած հայրենի աշխատակիցներուն 1990-2025 շրջանին վերաբերող յօդուած-հրապարակումները: Ստորեւ՝ համապատկերը.-

Պետականութեան վերաբերող փոքրաթիւ նիւթեր կ'առնչուին անկախութեան օրակարգի ձեւաւորման, պետականաշինութեան հիմնախնդիրներուն, ժողովրդավարութեան եւ ժողովրդահաճութեան, հասարակական կազմակերպութիւններուն, բանակին եւ բանակաշինութեան, հակօդային ուժերու կազմաւորումին:

Գրականութեան եւ ինքնութեան վերաբերող նիւթերը կ'առնչուին Հրանտ Մաթեւոսեանի, Ռոպէր Հատտէճեանի, Վահագն Գրիգորեանի, Լեւոն Խեչոյեանի, Հրաչեայ Սարիբեկեանի, Թադեւոս Տոնոյեանի, Օրհան Փամուքի, Իգնա Սարըասլանի ստեղծագործութեանց:

Արցախի Հանրապետութեան առնչուող նիւթերը կը վերաբերին ղարաբաղեան շարժումին, Արցախի պատմաերկրագիտական թանգարանին, Արցախի համալսարանական կրթութեան, Արցախի վերաբացուած թեմին, 1988-91ի ճգնաժամին, տեղահանուածներուն:

Մշակոյթի բնագաւառին առնչութեամբ, ուսումնասիրութիւնները կը վերաբերին հայկական ժամանակակից ֆիլմարուեստին, Ատոմ Էգոյեանին, Հրազդանի դրամատիկական թատրոնին, Գիւմրիին, Տիգրան Մանսուրեանին, կոմիտասագիտութեան, ռէփին, Street Artին, ռոքին, հնագիտական նորագոյն պեղումներուն, Երեւան քաղաքի պատմութեան թանգարանին, Megerian Carpet ընկերութեան...:

Ուշադրութեան առարկայ է նաեւ **Սփիւռքը**. լուսարձակի տակ առնուած են գերմանահայութիւնը, Լոս Անճելըսի հայութիւնը, թիֆլիսահայութիւնը, Ջաւախքը, թեհրանահայութիւնը, սփիւռքահայ տեղաշարժերը, Հայաստան-Սփիւռք Ա. համաժողովը:

Քննարկուած են նաեւ **հայկական եւ հայաստանեան իրավիճակը՝** թուրք-իսրայէլեան յարաբութիւններու ծիրէն ներս եւ Ցեղասպանութեան ճանաչման խնդիրը, Թուրքիոյ հարաւկովկասեան քաղաքականութիւնը, թուրք-հայկական, ռուս-թրքական յարաբերութիւնները, Հայաստանի տեղը՝ Միջին Արեւելքի արդի քաղաքական եւ քաղաքակրթական համապատկերին մէջ:

Լուսարձակի տակ առնուած են նաեւ **Հայաստանէն արտագաղթը,** քաղաքացիական հասարակութիւնը, սեռոյթային քաղաքականութիւնը, համավարակը եւ անոր տնտեսական հետեւանքները, հանրային կառավարման խնդիրները, գիւղատնտեսութիւնը եւ հողային քաղաքականութիւնը, քաղաքային առեւտուրը Գիւմրիի մէջ երէկ եւ այսօր, Հայաստանի տարբեր շրջաններու ոչ-համաչափ զարգացումը:

Կրթութեան ծիրին մէջ յօդուածները կեդրոնացած են ներառական կրթութեան, բարձրագոյն ուսումնական հաստատութեանց կրթական կառոյցի եւ կրթութեան բարեփոխումներուն, հայաստանաբնակ սուրիահայերու համարկումին:

Առանձին յօդուածներ նուիրուած են Շիրակի, Վայոց ձորի, Սիւնիքի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան այլ մարզերուն մէջ **եկեղեցաշինութեան**:

Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակակից արձագանգներուն կը վերաբերին յօդուածներ, նուիրուած՝ քիւրտ վկայութիւններուն, յետ-Ցեղասպանական Թուրքիոյ հայերու (կամ ծպտեալ հայերու) հալածանքներուն եւ անոնց ապրած կեանքին ու ինքնութենական խնդիրներուն եւ յուշերուն, Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերող թուրք նորագոյն ուսումնասիրութիւններուն, վարչապետ (յետագային նախագահ) Ռեճէփ Թայիփ Էրտողանի քաղաքականութեան, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան բացած դատին՝ Սիսի կաթողիկոսարանին եւ կաթողիկոսական կալուածներուն առնչութեամբ եւ դատին դիմագրաւած քաշքշուքներուն:

Տնտեսական նիւթերը կ'առնչուին Հայաստանի՝ Իրանի, Թուրքիոյ, Ծոցի արաբական երկիրներու հետ **առեւտրաշրջանառութեան**, Հայաստանի մէջ ընկերային ձեռնարկատիրութեան մոտէլին, Հայաստանի արտաքին պարտքին:

ԱՐՏԱՍԱՀԱՄՆԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

ա) Հայաստանը՝ ըստ ՀՀՀի արտասահմանեան աշխատակիցներու

Ստորեւ ներկայացուած աղիւսակը կը պարզէ, որ *Հանդէս*ի առաջին տաս հատորներու 137 աշխատակցութիւններուն 108ը ոչ-հայրենի հեղինակութիւններ եղած են: Յաջորդ չորս հատորներու 69 աշխատակիցներուն՝ 51ը, 15-20րդ հատորներուն 104էն 73ը, 21-25րդ հատորներու 59էն 19ը, 26-30րդ հատորներու 93էն 39ը, 31-35րդ հատորներու 144էն 62ը, 36-40րդ հատորներու 205էն 76ը, իսկ 41-45րդ հատորներու 225էն 91ը:

Հատորներու արտասահմանեան եւ հանրագումար աշխատակցութիւններու յարաբերակցութիւններ			
հատոր	տարի	աշխատակցութիւն	տոկոսային
		յարաբերակցութիւն	
Հտր. 2-10	1971-1986	108/137 աշխ.	78.9%
Հտր. 11-14	1991-1994	51/69 աշխ.	74%
Հտր. 15-20	1995-2000	73/104 աշխ.	70.2%
Հտր. 21-25	2001-2005	19/59 աշխ.	32.3%
Հտր. 26-30	2006-2010	39/93 աշխ.	42%
Հտր. 31-35	2011-2015	62/144 աշխ.	43%
Հտր. 36-40	2016-2020	76/205 աշխ.	37%
Հտր. 41-45	2021-2025	91/225 աշխ.	40.5%
Ընդհանուր	**1036ի վրայ 519 արտասահմանեան աշխատակցութիւն**		

Համապարփակ հայեացքով կարելի է հետեւցնել, որ *Հանդէս*ին հրատարակած յօդուածներուն եւ հրապարակումներուն 50.01%ը ստացուած է

արտասահմանէն[8], հաղորդումներուն՝ 34.3%ը, գրախօսականներուն 58.7%ը, իսկ մահագրականներուն 8.5%ը վերաբերած է հայագիտութիւն մշակող արտասահմանի մտաւորականներու:

Տաս եւ աւելի աւելի նիւթեր հրատարակած են Պարոյր Աղպաշեան, Ժիրայր Դանիէլեան, Արշալոյս Թոփալեան, Արմէն Իւրնէշլեան, Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոանեան, Վաչէ Ղազարեան, Վարդան Մատթէոսեան, Լեւոն Գ. Մինասեան, Միհրան Մինասեան, Զաւէն Մսըրլեան, Արթիւր Պէյլերեան, Արա Սանճեան, Լեւոն Վարդան, Անդրանիկ Տագէսեան եւ Երուանդ Քասունի: Այս փաստին եթէ զուգահեռենք տասէ աւելի աշխատակցութիւն ունեցող հայրենի հեղինակներու թիւը, ապա կարելի է հետեւցնել, որ արտասահմանի բաղդատմամբ, հայրենի աշխատացակիցներու աւելի մեծաթիւ փաղանգ մը ներգրաւուած է ՀՀՀ:

Կը պարզուի նաեւ, որ առաջին տասհատորեակի արտասահմանցի աշխատակցութիւնները կազմած են գրեթէ 80%, ուր արձանագրելի է լիբանահայ ներկայութիւնը: Յաջորդ տասհատորեակին մէջ թուային գերակշռութիւնը պահպանուած է 2-3րդի համեմատութեամբ: Գերակշռութիւնը գլխիվայր շրջուած է 2000-5ի հատորներուն մէջ, ուր հայրենի աշխատակցութիւնը կազմած է 2-3րդը, ապա 'բարելաւուած' է, իսկ 2020-25 հատորներուն պարագային համեմատութիւնը եղած է 40-60՝ ի նպաստ հայրենի աշխատակցութիւններուն:

բ) Հայաստանը՝ ըստ ՀՀՀի արտասահմանցի աշխատակիցներու նիւթերուն

Նկատառելի է, որ աւելի լայն է *Հանդէս*ի արտասահմանի աշխատակիցներու նիւթերուն ծիրը, սակայն կան "նախապատուութիւններ" կամ հետաքրքրութիւններ եւ միւս կողմէն ալ՝ բնագաւառներ ու ժամանակաշրջաններ, որոնց շուրջ փոքրաթիւ նիւթեր լոյս ընծայուած են: Յիրաւի, արտասահմանեան աշխատակցութիւնները լուսարձակի տակ առած են դրամագիտութիւնը (արտաշէսեան եւ կիլիկեան շրջան), արուեստն ու արհեստները, բանահիւսութիւնը, արեւմտահայ գրականութիւնը, Եկեղեցին (մանաւանդ հայ աւետարանական եկեղեցին), արեւմտահայերէնը եւ արեւմտահայերէնի հարցերը, Հայկական Հարցը եւ Մ. Նահանգներու պետական դիրքորոշումներու ելեւէջները, միսիոնարական գործունէութիւնը, Մուսա Լեռը, Համիտեան ջարդերու ԺԹ. դարավերջին օտար վկայութիւններ-տեղեկագրերը, կուսակցութիւնները, տպագրութեան պատմութիւնը, սփիւռքահայ գրական երեւոյթները, ԺԹ. դարու երկրորդ կէս--Ի. դարու առաջին մէկուկէս տասնամեակի հայ գրողներու լեզուական իւրայատկութիւնները, քեմալական Թուրքիոյ հայութիւնը 1920-40ականներուն, մատենագրութիւնը եւ

[8] Այս խումբին մաս կը կազմեն արտասահմանցի ոչ-հայ հայագէտներու աշխատակցութիւններ:

միջնադարեան տաղերը, Կիլիկիան եւ խաչակրաց պատմութիւնը, Նոր Ջուղան, Դանիէլեան գիրերն ու անոնց առնչութիւնը Մաշտոցեան այբուբենին, Հայոց Ցեղասպանութիւնը իր այլազան երեսակներով, հայ ճարտարապետութիւնը, եկեղեցական եւ լիբանահայ երաժշտութիւնը, Լիբանանի խորհրդարանական ընտրութիւններու հայկական մասնակցութիւնը, սփիւռքահայ (մանաւանդ լիբանահայ եւ լատին ամերիկահայ մշակոյթն ու պատմութիւնը), հայ-արաբ փոխյարաբերութիւնները, պոլսահայ նախաեղեռնեան իրականութիւնը, արեւմտահայ եւ սփիւռքահայ մամուլը, Բ. աշխարհամարտի հայկական առնչութիւնները, հայ մասոնութիւնը, ձեռագրային ցուցակները, մատենագիտական ցանկերը եւն.: Այսպէս, պարզ կը դառնայ, որ ի տարբերութիւն հայրենի աշխատակցութիւններուն, արտասահմանեան ուսումնասիրութիւնները նուազ համեմատութեամբ առնչուած են Հայաստանին: Իյայտ կու գայ, որ արտասահմանեան աշխատակցութիւնները կարեւոր համեմատութեամբ առնչուած են Հայաստանին լծորդ, քան թէ անմիջականօրէն կապուած նիւթերու, ինչպէս օրինակ՝ Սփիւռքին վերաբերող նիւթերը:

Չխորանալով հանդերձ արտասահմանեան աշխատակցութիւններու բովանդակութեան, ընդգծենք միայն որ 1990-2025 շրջանի վերաբերող նիւթերը կ'առնչուին ժամանակակից արեւմտահայերէնի խնդիրներուն, քերականական, ուղղախօսական հարցերուն, ժամանակակից տառադարձութեան, Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան, օտար գրականութեան մէջ հայկական կերպարներուն, Հայ աւետարանական եկեղեցիին այլեւայլ երեսակներուն, Հերի Փոթըրին, Հայկազեան համալսարանի եւ *Հայագիտական Հանդէս*ի պատմութեան առնչուող նիւթերուն, ՀՀ անցումային ժամանակաշրջանին, լիբանահայ խորհրդարանական ընտրութիւններուն, Ռաֆայէլ Լեմքինին, Լիբանանեւսուրիահայութեան, համարկումի եւ ինքնութեան հարցերուն, Ծինագիտութեան հարցերուն եւն.:

Ստորեւ տրուած աղիւսակը կը հաւաստէ նաեւ որ այս աշխատակիցները աւելի հետաքրքրուած են 1900-90 շրջանի հայ իրականութեամբ: Արդարեւ, այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող 260 նիւթերը կը գերազանցեն մնացեալ բոլոր ժամանակաշրջաններուն նուիրուած նիւթերուն գումարը (239):

Աղիւսակը կը պարզէ նաեւ, որ արտասահմանեան սակաւաթիւ աշխատասիրութիւններ կան նախնադարէն մինչեւ 17րդ դար երկարող շրջանին մասին: Յատկանշական է նաեւ որ արտասահմանեան աշխատակցութիւններու կէսէն քիչ մը աւելին կը վերաբերի 1900-90 շրջանին, ուր կը տեղաւորուին մանաւանդ Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերող նիւթերը: Երկրորդ դիրքի վրայ կուգայ 18-19րդ դարերու ժամանակաշրջանը, ուր կը տեղաւորուին համիտեան կոտորածները: Աղիւսակին մէջ երրորդ դիրքը կը գրաւեն 1990էն ետքի նիւթերը:

Արտասահմանցի աշխատակցութիւններու նիւթերու ժամանակագրական աղիւսակ[9]					
Նախնադար-3րդ. դար	4-9րդ դարեր	10-17րդ դարեր	18-19րդ դար	20րդ դար	1990-2025
15 (3.6%)	27 (5.2%)	47 (9%)	94 (18.1%)	260 (50.9%)	56 (10.7%)

Ստորեւ կու տանք նաեւ հայրենի եւ արտասահմանցի աշխատակցութիւններու ժամանակագրական բաղդատական եւ համեմատական պատկերը:

Հայրենի եւ արտասահմանցի աշխատակցութիւններու նիւթերու ժամանակագրական համեմատութիւն											
Նախնադար -3րդ. դար		4-9րդ դարեր		10-17րդ դարեր		18-19րդ դար		20րդ դար		1990-2025	
Հյր.	Արտ.	Հյր.	Արտ.	Հյր.	Արտ.	Հյր.	Արտ.	Հյր.	Արտ.	Հյր.	Արտ.
23/ 4%	15/ 3.6%	61/ 11.7%	27/ 5.2%	72/ 13.9%	47/ 9%	73/ 14.1%	94/ 18.1%	182/ 35.2%	260/ 50.9%	102/ 19.7%	56/ 10.7%

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով, կարելի է ըսել, թէ *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ը յաջողած է հայրենի եւ սփիւռքահայ հայագէտները կամրջելու իր նպատակին մէջ, որով եւ Հայաստանի ներկայութիւնը չէ սահմանափակուած լոկ իբրեւ նիւթ եւ հեղինակային աշխատակցութիւն, այլ նաեւ իբրեւ եռանդուն ներկայութիւն իր երէկով եւ այսօրով:

*Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ին մէջ Հայաստանը կը "տողանցէ" թէ՛ հրատարակուած նիւթերով, թէ՛ հայրենի աշխատակիցներով, թէ՛ սփիւռքահայ շարք մը աշխատակիցներով, որոնք իրենց կրթութիւնը ստացած են Երեւանի մէջ[10], թէ՛ խումբ մը երեւանաբնակ սփիւռքահայ աշխատակիցներով[11] եւ թէ՛ նաեւ 2002էն իվեր Արցախի, Գիւմրիի եւ Երեւանի տարբեր գիտակրթական հաստատութիւններու մէջ *Հանդէս*ի գրեթէ ամենամեայ տարեկան շնորհանդէսներով:

---

[9] Այս աղիւսակին մէջ նկատի առած ենք արտասահմանցի աշխատակիցներու լոկ յօդուած-ուսումնասիրութիւններն ու քննարկումները:

[10] Ասոնց շարքին են.- Պարոյր Աղպաշեանը, Շողիկ Աշըգեանը, Նորա Արիսեանը, Մարիա Գազանճեանը, Մարի Գարամանուկեանը, Մինաս Գոճայեանը, Գէորգ Եազըճեանը, Հրայր Եսայեանը, Մարուշ Երամեանը, Ճան Էրզրումլուօղլուն, Թորոս Թորանեանը, Արշալոյս Թոփալեանը, Արմէն Իւրնէշլեանը, Աքիքօ Հիքին, Վաչէ Ղազարեանը, Եղիկ Ճերէճեանը, Վարդան Մատթէոսեանը, Յակոբ Չոլաքեանը, Նորա Պարութճեանը, Սեդա Տատոյեան-Պարսումեանը, Արա Սանճեանը, վեր. Յարութիւն Սելիմեանը, Անդրանիկ Տագէսեանը, Սեւան Տէյիրմենճեանը, Երուանդ Քասունին, Զաքար Քեշիշեանը, Անի Ֆիշենքճեանը եւ ուրիշներ:

[11] Ինչպէս՝ Միհրան Մինասեանը, Յակոբ Չոլաքեանը, Վարդի Քեշիշեանը, Սեդա Տաճատ Օհանեանը, Անի Ֆիշենքճեանը:

Եթէ որոշ արդիւնքներ սկսած են արձանագրուիլ Հայաստանի տնտեսութեան, կրթական ծրագրերու եւ բարեկարգումին վերաբերող յօդուածներուն հրատարակութեամբ, յստակօրէն կը պակսին, սակայն, ընկերային գիտութեանց մարզին վերաբերող ուսումնասիրութիւնները – այս պարագային – թէ՛ Հայաստանէն եւ թէ՛ Սփիւռքէն:

Հայասատանի ներկայութիւնը միագիծ եւ միանշանակ չէ, իսկ անոր այլազան դրսեւորումները *Հանդէս*ին մէջ հաւասարազօր չեն, այլ ունեցած են տարբեր վերիվայրումներ, անոր ներկայութեան յաւելման միատեղ:

ARMENIA'S PRESENCE IN THE *HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW* VOLUMES (SUMMARY)

ANTRANIK DAKESSIAN
adakessian@haigazian.edu.lb

The paper is a survey on the presence of Armenia in the volumes of the *Haigazian Armenological Review*.

The author argues that this presence is not solely expressed through the contribution of authors from Armenia, but also through the topics presented by contributors outside Armenia. The author notes that this presence is echoed by the presence of a number of contributors who graduated from Yerevan State University and the Khachadur Apovian Pedagogical Institute (now university) as well as from the Polytechnic Institute of Armenia.

After grouping the research papers, original documents, obituaries and book reviews published in the HAR, the author compares the results of the contributions coming from abroad with those from Armenia and reveals diverse features in each group, like the fact that the discrepancy between the percentages of the categories is less in the contributions coming from Armenia than in those hailing from the Diaspora.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ[1]

ՀՐԱՉԻՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
vardanyan.h@ysu.am

ՄՈՒՏՔ

Պէյրութի Հայկազեան համալսարանի հիմնադրման եւ գործունէութեան 70ամեակի առթիւ յօդուածն անդրադառնում է Հայկազեան համալսարանի եւ Հայաստանի գիտակրթական կապերին: Վերջիններս, սկիզբ առնելով խորհրդային տարիներից, շարունակւում են մինչ այսօր: Յօդուածում անդրադարձ է կատարւում, մասնաւորապէս Հայաստանից տարբեր տարիների մասնագէտների հրաւիրմանը՝ Հայկազեան համալսարանում հայագիտական նիւթեր դասաւանդելու նպատակով: Յօդուածն անդրադառնում է նաեւ որոշ նամակագրական նիւթերի, յետանկախութեան շրջանում ընդլայնուած կապերին, գործընկեր կառոյցների եւ կազմակերպութիւնների հետ *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի (ՀՀՀ) տարբեր համարների շնորհանդէսների կազմակերպմանը:

ՄՈՒՏՔ

2025ին իր գործունէութեան 70 տարին բոլորեց Հայկազեան համալսարանը՝ Սփիւռքում գործող միակ հայկական բարձրագոյն կրթական հաստատութիւնը:

Հայկազեան համալսարանը, որը հիմնադրուել է որպէս քոլէճ (1955), 1992ին դարձել համալսարանական քոլէճ, ապա 1997ին՝ համալսարան, իր գործունէութեան վաղ տարիներից կապեր է հաստատել Հայաստանի հետ: Ընդ որում, Հայկազեանի հիմնադրումը համընկել էր Խորհրդային Միութիւնում Նիկիտա Խրուշչովի եւ Լէոնիդ Բրեժնեւի կառավարման տարիներին, երբ խորհրդային կենտրոնական իշխանութիւնները թոյլատրել էին համեմատաբար խորացնել Սփիւռքի հետ կապերը, եւ այս հանգամանքն իր հերթին գործակցութեան նպաստաւոր պայմաններ էր ստեղծել:

Խորհրդային տարիներից ձեւաւորուած գիտակրթական կապերը շարունակւում են նաեւ այսօր՝ անցնելով եւ յաղթահարելով մերձարեւելեան տարածաշրջանի եւ մասնաւորապէս Լիբանանի հայօճախի ոչ դիւրին եւ ոչ լաւագոյն ժամանակները:

Սոյն յօդուածը Հայկազեան համալսարանի հիմնադրման եւ գործունէութեան 70ամեակի առթիւ անդրադառնում է նրա եւ Հայաստանի գիտակր-

[1] **Խ.-** Զեկոյց՝ ներկայացուած 17 Յունիս 2025ին, Հայաստանի Պատմութեան թանգարանին մէջ, Հայկազեան համալսարանի 70 ամեակին առթիւ կազմակերպուած «Երեւան-Պէյրութ մշակութային կամրջումներ» գիտաժողովին:

թական կապերին՝ յենուելով թեմայի շուրջ գիտական հրապարակումների, Հայաստանի Ազգային արխիւում պահպանուող նիւթերի եւ էլեկտրոնային լրատուամիջոցներում առկայ տեղեկատուութեան վրայ:

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ՈՒՂԻՆ

Խորհրդային Հայաստանի եւ Հայկազեան համալսարանի գործակցութեանը վերաբերող նիւթեր են պահպանուել խորհրդային տարիներին Հայաստանի եւ Սփիւռքի կապն ապահովող հիմնական կառոյցներից մէկի՝ 1964ին ստեղծուած Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտէի (ՍՀՄԿԿ) արխիւում: Պահպանուել են արխիւային տեղեկանքներ, որոնք փաստական տուեալներ են պարունակում Հայկազեանի հիմնադրման պատմութեան եւ գործունէութեան վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ նամակագրական նիւթեր, որոնք արտացոլում են գործակցութիւնը[2]:

Ուշագրաւ է տեղեկանքը, որում անդրադարձ է կատարւում Հայկազեանի հիմնադրմանը՝ նշելով, որ Հայկազեան քոլէճի հողը գնուել է ԱՄՆում բնակուող Աւագ եւ Մարի Մեխակեան ամուսինների դրամով: Հայկազեանը Մարի Մեխակեանի հայրն էր: Նա Գոնիայի Ճենանեան քոլէճի փրոֆեսոր էր, ապա եւ նրա տնօրէնը: Ի յիշատակ մեծ մանկավարժի՝ հաստատութիւնը կոչուել է Հայկազեան քոլէճ: Վերջինիս ծախսերի մեծ մասը հոգացում է ամերիկահայ հաճընցի Ստեփան Փիլիպոսեանի կողմից: Երկար տարիներ (մինչեւ 1970ականների սկիզբը) հաճընցի ուսանողներն ձրիավարժ էին քոլէճում:

Հարկ է նկատել, որ Հայկազեանի տնօրէնութիւնը մշտապէս հետեւողական է եղել, որ հայագիտական նիւթեր դասաւանդուեն Լիբանանում բնակուող լաւագոյն հայագէտների կողմից[3]: Տարբեր տարիների մասնագէտներ են հրաւիրուել Հայաստանից եւ նոյն հետեւողականութիւնը նկատելի է այդ մասնագէտների ընտրութեան պարագայում: Պահպանուած արխիւային տեղեկանքներից մէկը նշում է, որ քոլէճի ուսումնական ծրագիրը բխում է Միջին Արեւելքի հայութեան անմիջական շահերից՝ պատրաստելու մտաւորականներ, եկեղեցական, կրթական, հասարակական գործիչներ: Հաստատութեան տնօրինութիւնը ձգտում է ունենալ աւելի շատ ու աւելի բարձր գիտական աստիճաններ ունեցող դասախօսներ, որի շնորհիւ կը բարձրանայ քոլէճի գիտական մակարդակը[4]:

---

[2] Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), Ֆ. 875, ց. 13, գ. 203:

[3] Արա Սանճեան, «Համառօտ ուրուագիծ Հայկազեան համալսարանի հայագիտական ամբիոնի 45ամեայ պատմութեան (1965-2000)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, Ի:2000, էջ 11:

[4] ՀԱԱ, Ֆ. 875, ց. 13, գ. 203, էջ 12-13:

Հայաստանից մասնագէտ հրաւիրելու առաջին նախաձեռնութիւններից էր Հայկազեան քոլէճի նախագահի եւ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան Երուանդ Հիւսիսեան Հայագիտական հիմնարկի տնօրէնի խնդրանքը՝ մէկ տարով Լիբանան գործուղել Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի արտասահմանեան գրականութեան ամբիոնի վարիչ, բանասէր, փրոֆ. Առաքել Առաքելեանին, Հայկազեան քոլէճում եւ ՀԲԸՄ Պէյրութի Յովակիմեան-Մանուկեան երկրորդական վարժարանին կից՝ 1963ին հիմնուած Երուանդ Հիւսիսեան Հայագիտական հիմնարկում հայերէն դասաւանդելու եւ հայագիտական ամբիոնների աշխատանքներով զբաղուելու: Առաքելեանի՝ Պէյրութ գործուղումը տեղի չի ունենում եւ հրաւիրող կողմը խորհրդային դեսպանատանը յայտնում է, որ իրենց համար ընդունելի է գիտական նոյն պատրաստուածութիւնն ունեցող մէկ այլ թեկնածուի ժամանումը, եւ Պէյրութ է մեկնում Հայաստանի Պատմութեան պետական թանգարանի տնօրէն, Գիտութիւնների ակադեմիայի թղթակից-անդամ Մօրուս Հասրաթեանը (1902-1979)[5]:

Հասրաթեանը Լիբանան է ժամանում 1965 Մարտին եւ մեկնում 1966 Յուլիսին՝ Հայկազեան քոլէճում պաշտօնավարելով շուրջ մէկուկէս տարի: Պէյրութում նա դասաւանդում է հայ ժողովրդի հին եւ միջնադարեան պատմութիւն, հայ արուեստի պատմութիւն: Հայկազեան քոլէճից բացի՝ նա դասաւանդում է Հիւսիսեան հիմնարկում, ինչպէս նաեւ մի շարք հրապարակային ելոյթներ ունենում լիբանահայ տարբեր կազմակերպութիւնների նախաձեռնած համայնքային ձեռնարկների ընթացքում[6]: Հայաստան վերադառնալուց յետոյ Հասրաթեանն իր հաշուետուութեան մէջ նշում է, որ Հայկազեան քոլէճում եւ Հիւսիսեան հիմնարկում դասաւանդելուց բացի բաց դասախօսութիւններ է կարդացել Լիբանանի հայ մտաւորականութեան համար՝ շաբաթական մէկ օր՝ երեկոյեան ժամերին՝ 8ից 10ը: Հասրաթեանը նշում է, որ դասախօսութիւններին ներկայ էին լինում 350-400 մարդ՝ ընդորում առաջին անգամ մէկ դահլիճի մէջ հաւաքւում էին հայկական բոլոր քաղաքական եւ կրօնական կազմակերպութիւնների եւ համայնքների ներկայացուցիչներ: Դասախօսութիւնները գլխաւորապէս վերաբերել են հայոց պատմութեանը: Սովետական Հայաստանի, հայոց պատմութեան, Հայկական Հարցի եւ օրուայ քաղաքական ու մշակութային հարցերի շուրջ նա կարդացել է մօտ 70 դասախօսութիւն, ելոյթներ ունեցել տարբեր ակումբների դահլիճներում, դպրոցներում, ժողովներում, Սուրիայի եւ Լիբանանի հայաբնակ գիւղերում, ինչպէս նաեւ Թրիփոլի, Հալէպ, Լաթաքիա քաղաքնե-

[5] Սանճեան, էջ 13-14:

[6] Նոյն, էջ 15:

րում: Մասնակցել է Սայեաթ-Նովայի արաբերէն հրատարակութեանը, խմբագրել հայագիտական ժողովածուներ[7]:

Մօրուս Հասրաթեանը Լեւոն Խաչիկեանի, Սէն Արեւշատեանի եւ Վահէ Վահեանի հետ, Պէյրութ, 1965

1968ի տարեսկզբին Հայկազեան քոլէճի եւ Հիւսիսեան հիմնարկի յատուկ հրաւէրով եւ ՍՀՄԿԿ համաձայնութեամբ Երեւանից Պէյրութ է ժամանում Գէորգ Խրլոբեանը՝ Հայկազեան քոլէճի Հայագիտական ամբիոնի հիմնադիր եւ առաջին վարիչ Վեր. Տիգրան Խրլոբեանի (1891-1968) որդին: Վեր. Խրլոբեանի մահուանից յետոյ Հայագիտական ամբիոնը մնացել էր առանց վարիչի եւ աշխատանքները ժամանակաւորապէս կատարում էին Վեր. Իլանճեանը եւ Երուանդ Քասունին:

Գէորգ Խրլոբեանը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից յետոյ որպէս ուսանող միացել էր հայրենադարձներին եւ Հայաստանում բարձրագոյն կրթութիւն ստացել հայ բանասիրութեան եւ փիլիսոփայութեան պատմութեան գծով: 1961ին Պէյրութ կատարած իր մէկամսեայ այցելութեան ընթացքում նա արդէն մի շարք հրապարակային դասախօսութիւններ էր կարդացել: 1968ին այցելելով՝ Գ. Խրլոբեանը (իր ընտանիքով) Պէյրութում մնաց մինչեւ 1969ի ամառ՝ այդ ընթացքում դասաւանդելով Հայկազեան քոլէճում եւ Հիւսիսեան հիմնարկում: 1968-69 տարեշրջանում նա Հայկազեանում վարում էր նաեւ ամբիոնի աշխատանքները:

1969 Օգոստոսի 26ին, Հայկազեան քոլէճի խնամակալ մարմնի ատենապետ Դանիէլ Ոսկեանը եւ նախագահ Ժիլպէր Պիլեզիկեանը նամակով դի-

[7] Վարուժան Պօղոսեան, «Մորուս Հասրաթեանի գիտական ելոյթները Պէյրութի հայկազեան համալսարանում (1965-66)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 44/2:2024, էջ 342-43:

մում են Լիբանանում խորհրդային դեսպանութեանը՝ յաւելեալ երկու տարով երկարաձգելու Խրլոբեանի գործուղումը, սակայն դիմումն ընթացք չի ստանում[8]: Խորհրդային դեսպան Փ. Ս. Դեդուշկինը դեռ 1968ին տեղեկագրել էր, որ Երեւանից գործուղուած հայագիտութեան դասախօս Խրլոբեանի ընտրութիւնը որոշակի խտրականութեան արդիւնք է, եւ նա լոկ Հայկազեան քոլէճի Հայագիտական ամբիոնի հիմնադրի Հայաստան ներգաղթած որդին է: Դեսպանը նշել էր նաեւ, որ Խրլոբեանը բնակւում է հայրական տանը, շփւում օտարերկրացիների հետ եւ մեկուսացած է քաղաքի խորհրդային միւս քաղաքացիների համայնքից եւ, որ տուեալներ կան այն մասին, որ ԱՄՆ յատուկ ծառայութիւնները հետաքրքրուած են իրմով[9]:

1968-69 կրթական տարին, երբ Խրլոբեանը պաշտօնավարել է Պէյրութում, անցել է բաւական եռանդուն: 1968 Հոկտեմբերի 11ին Հայագիտական ամբիոնը լիբանահայ երեք համայնքապետերի՝ Գերշ. Տ. Տաճատ Արք. Ուրֆալեանի, Արհ. Տ. Մեսրոպ Եպս. Թերզեանի եւ Վեր. Արամ Հատիտեանի համանախագահութեամբ հանդիսաւորութեամբ նշել է Սրբոց Թարգմանչաց տօնը: Հանդիսութիւնից առաջ հրաւիրեալ թերթերի խմբագիրների, դպրոցի տնօրէնների, հայագէտների եւ այլ մտաւորականների համար կազմակերպուել է ընդունելութիւն-ասուլիս[10]:

Պէյրութում հանրութեան համար նախաձեռնուել էր հայագիտական ժողովրդական լսարանների շարք, որի շրջանակներում Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներին Խրլոբեանը երկշաբաթեայ դասախօսութիւններ է ունեցել հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան վերաբերեալ՝ Եզնիկ Կողբացու, Դաւիթ Անյաղթի, Ե.-Է. դարերի հայ ազատագրական շարժման գաղափարախօսութեան, Յովհաննէս Օձնեցու *Կանոնագրք*ի իրաւագիտական արժէքի մասին[11]:

1969 Յունուարին Հայագիտական ամբիոնը կազմակերպել է «Սփիւռքահայ գրականութեան շաբաթ»՝ նպատակ ունենալով այդ շաբաթը սփիւռքահայ գրական կեանքին վերաբերող հարցերի լայն եւ բազմակողմանի քննարկման շրջանի վերածել: Յատկանշական է, որ միջոցառման տարբեր նիստերը նախագահել են Պէյրութի հայագիտական երեք հաստատութիւնների վարիչները՝ Հ. Մորիս Վրդ. Թալոնը (Սէն ժոզէֆ), Վահէ Վահեանը (Հիւսիսեան) եւ Գ. Խրլոբեանը (Հայկազեան)[12]:

Փետրուար-Ապրիլ ամիսներին Խրլոբեանը շարունակել է դասախօսել հայագիտական ժողովրդային լսարանի շրջանակներում՝ անդրադառնալով հայ միջնադարեան հեղինակներին՝ Գրիգոր Նարեկացի, Յովհաննէս

[8] Սանճեան, էջ 16:
[9] Նոյն, էջ 17:
[10] Նոյն, էջ 42:
[11] Նոյն, էջ 41-42:
[12] Նոյն, էջ 42:

Երզնկացի (Պլուզ) եւ Յովհաննէս Իմաստասէր[13]: 1969 Մարտի 19ին Հայկազեան քոլէճի շէնքին կից գտնուող Պէյրութի հայ աւետարանական Ա. եկեղեցու սրահում տեղի է ունենում Սրբ. Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսին նուիրուած դասախօսական երեկոյ: Իսկ հայագիտական ժողովրդային լսարանի շարքը որոշակի ընդհատումներով շարունակւում է Խրլոբեանի Հայաստան վերադարձից յետոյ[14]:

Հայկազեանի այցելու դասախօսներից է եղել բանասէր, թատերագէտ, Երեւանի Թատերական Ինստիտուտի շրջանաւարտ Լեւոն Հախվերդեանը (1924-2003), որը 1981ի վերջում՝ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի համեմատաբար խաղաղ ժամանակահատուածում Հայկազեանի յատուկ հրաւէրով Երեւանից Պէյրութ է ժամանել եւ Հայկազեանի ուսանողութեան համար դասաւանդել «Սովետահայ գրականութիւն 1920-1970 թթ.» մասնագիտական դասընթացը: Կարդացել է նաեւ հրապարակային մի շարք դասախօսութիւններ: Այս շրջանում պատերազմի վերասաստկացումը խանգարում է Հայաստանից այլ մասնագէտներ հրաւիրելու ծրագրերի իրականացմանը[15]:

Պէյրութի գրասէր հասարակութիւնը Հախվերդեանի դասախօսութիւնները լսելու եւս մէկ հնարաւորութիւն է ունենում 1997ի սկզբին: Այս անգամ նա Պէյրութ էր ժամանել անձնական հրաւէրով: Կազմակերպուել էր նոր դասախօսական շարք, որի հրապարակային 10 ելոյթների կէսը տեղի են ունեցել Հայկազեանի հանդիսասրահում: Յունուարի 21ից Փետրուարի 18ը տեղի ունեցած դասախօսութիւնների խորագրերն էին «Միտք եւ խօսք (լեզու եւ մտածողութիւն), «Ժամանակ եւ տարածութիւն (արուեստի եւ գրականութեան մէջ)», «Կատակերգականն իբրեւ կեանքի ճանաչողութիւն», «Հայ թատրոնի եւ կինոարուեստի անցած ճանապարհը», «Թումանեանն իբրեւ մարդկային գոյութեան մեկնաբան»[16]:

1987-88 տարեշրջանում Պէյրութ է գործուղուել Երեւանի Պետական համալսարանի (ԵՊՀ) հայոց պատմութեան ամբիոնի աշխատակից պ.գ.թ. Էդուարդ Դանիէլեանը: Նա դասաւանդել է հայ տպագրութեան եւ պարբերական մամուլի պատմութիւն[17]:

Պէյրութում դասախօսել է նաեւ բանաստեղծ, գրականագէտ, ԵՊՀ շրջանաւարտ եւ վերջինիս արտասահմանեան գրականութեան եւ գրականութեան տեսութեան ամբիոնի վարիչ, պրոֆ. Հենրիկ Էդոյեանը (ծն. 1940), որը Պէյրութ էր մեկնել Համազգային մշակութային միութեան Հայագիտական բարձրագոյն հիմնարկի հրաւէրով[18]: 1995-96 կրթաշրջանի երկրորդ

[13] Նոյն:
[14] Նոյն, էջ 43:
[15] Նոյն, էջ 24:
[16] Նոյն, 47:
[17] Տեղեկութիւնը տրամադրել Դանիելեանի որդին:
[18] Նոյն, էջ 28:

կիսամեակում, նա Հայկազեանի ուսանողների համար դասախօսում էր «Հայ բանաստեղծութիւնը 1850-1920 թթ.» նիւթը: Համալսարանի թոյլտուութեամբ դասախօսական շարքը բաց էր նաեւ հանրութեան համար, եւ աւելի քան 50 անձինք ներկայ էին լինում դասախօսութիւններին[19]:

1996 Փետրուարի 27ից Մարտի 13ը, Լիբանանում Հայաստանի նորանկախ Հանրապետութեան առաջին դիւանագիտական ներկայացուցիչ, յետագայում՝ դեսպան, մասնագիտութեամբ լեզուաբան Երուանդ Մելքոնեանը իր նախաձեռնութեամբ կարդացել է շաբաթական չորս դասախօսութիւն հայոց լեզուի պատմութեան նախագրային, դասական, միջնադարեան եւ ժամանակակից փուլերի մասին[20]:

1997 Նոյեմբերի 14ին Եղիշէ Չարենցի ծննդեան 100ամեակի առթիւ լիբանահայ միքանի կազմակերպութիւնների կողմից համատեղ կազմակերպուած գիտաժողովին, որի երկրորդ նիստը տեղի է ունեցել Հայկազեանի հանդիսասրահում, ելոյթ են ունեցել Հայաստանից գրականագէտներ Դաւիթ Գասպարեանը եւ Սամուէլ Մուրադեանը: 1999 Յունուարի 21ին Հայկազեանում հայագիտութեան խնդիրների վերաբերեալ հրապարակային դասախօսութիւններ են ունեցել փիլիսոփայութեան մասնագէտներ Գէորգ Բրուտեանը եւ Հրաչեայ Միրզոյեանը, որոնք Հայկազեանի նախկին դասախօս Սեդա Տատոյեանի մասնաւոր հիւրերն էին[21]:

ԵՊՀ հայ բանասիրութեան ֆակուլտէտի շրջանաւարտ է Հայկազեան համալսարանի Հայկական սփիւռքի ուսումնասիրութեան կենտրոնի տնօրէն, ՀՀՀ պատասխանատու խմբագիր դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեանը, ով հայագիտական ամբիոնի դասախօսական աշխատանքներին սկսել է մասնակցել 1993ից[22]:

Հայաստանի ազգային արխիւում պահպանուել են մի շարք նամակագրական նիւթեր, որոնք եւս արտացոլում են Հայկազեանի եւ Հայաստանի, մասնաւորապէս ՍՀՄԿԿ համագործակցութիւնը, աշխատանքների կազմակերպման ընթացքը: 20 Յունուար 1971 թուակիր նամակով Հայկազեան քոլէճի նախագահ Պիլեզիկեանը ՍՀՄԿԿ նախագահ Վարդգէս Համազասպեանին խնդրում է 1971-72 կրթաշրջանում ուղարկել գրաբարի եւ հայոց լեզուի պատմութեան մասնագէտ՝ ցանկութիւն յայտնելով, որ այդ մասնագէտը լինի փրոֆ. Էդուարդ Աղայեանը: Ուսանողութեան համար նախատեսուած դասընթացներից բացի ակնկալւում էր, որ փրոֆեսորը հանրութեան համար նախատեսուած «Հայագիտական ժողովրդային լսարան»ի

[19] Նոյն, 46-47:
[20] Նոյն, 46:
[21] Նոյն, 47:
[22] Սանճեան, էջ 28:

շրջանակներում եւս դասախօսութիւններ պէտք է կարդար՝ նպաստելով համայնքում լեզուի նկատմամբ հետաքրքրութիւն արթնացնելուն[23]:

2 Ապրիլ 1971 թուակիր նամակով՝ ուղղուած Համազասպեանին, Պիլեզիկեանը, շնորհակալութիւն յայտնելով գործուղուած մասնագէտների համար, Հայկազեան քոլէճի բնականոն գործունէութեան համար ընդգծում է սեփական մասնագէտներն ունենալու կարեւորութիւնը եւ Հայկազեանի նախագահութեան անունից խնդրում հայագէտ-մասնագէտ պատրաստելու համար Հայագիտական ամբիոնի տեղապահ-վարիչ, հայ ժողովրդի պատմութեան դասախօս, ՀՀՀ խմբագիր Երուանդ Քասունուն աջակցել Երեւանում հայ ժողովրդի պատմութեան գծով թեկնածուական թեզ պաշտպանելու հարցում[24]: Քասունին 1971-72 շարունակել է կրթութիւնը դառնալով ԵՊՀ հայ ժողովորդի պատմութեան ամբիոնի ասպիրանտ եւ փրոֆ. Լեւոն Խաչիկեանի գիտական ղեկավարութեամբ 1974ին յաջողությամբ պաշտպանել իր ատենախօսութիւնը[25]:

17 Յունիս 1980 թուակիր նամակով Քասունին Համազասպեանին տեղեկացնում է, որ 1980 Յունիսի 25ին իր ընկերակցութեամբ Հայկազեան քոլէճի դասախօսները՝ այդ թւում օտարազգի, ուսանողների եւ Միացեալ Նահանգներից քոլէճի պատասխանատուների եւ բարեկամների խմբով մէկ շաբաթով այցելելու են Երեւան: Քասունին խնդրում է Համազասպեանի աջակցութիւնը՝ շրջապտոյտը հնարաւորինս օգտակար դարձնելու համար: Նշում է նաեւ, որ լոյս է տեսել ՀՀՀի Է. հատորը, որից որոշակի թուով օրինակներ կը բերի իր հետ[26]:

30 Սեպտեմբեր 1980 թուակիր նամակով՝ ուղղուած Համազասպեանին, քոլէճի նախագահ Ճոն Մարգարեանը խնդրում է 1981 Մայիսին հայրենիքից ուղարկել հիւր դասախօս՝ գրականութեան մասնագէտ՝ քաջածանօթ արեւմտահայ գրականութեան: Խնդրում է մասնաւորապէս նկատի ունենալ ակադեմիկոս Էդուարդ Ջրբաշեանի կամ դոկ. Հրանդ Թամրազեանի թեկնածութիւնը: Հայկազեան քոլէճը յանձն է առնում նիւթական բոլոր պարտաւորութիւնները, որոնք պահանջւում են դասախօսի Պէյրութում կեցութեան եւ աշխատավարձի համար[27]:

30Սեպտեմբեր 1980 թուակիր նամակով Մարգարեանը շնորհակալութիւն է յայտնում ստաժորական դասընթացի համար քոլէճի հայագիտական գրադարանի վարիչ Ժիրայր Դանիէլեանին հայրենիք հրաւիրելու համար: Միաժամանակ նշում է, որ Դանիէլեանի Երեւան գալը հնարաւոր չի

[23] ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 313, թ. 21:
[24] Նոյն, ց. 4, թ. 24:
[25] Սանճեան, էջ 22:
[26] Նոյն, ց. 14, գ. 233, թ. 45:
[27] Նոյն, ց. 14, գ. 233, թ. 50:

լինի 1980ին, սակայն յոյս է յայտնում, որ հրաւէրը ուժի մէջ կը մնայ յաջորդ՝ 1981ի համար[28]:

5 Փետրուար 1980 թուակիր նամակով՝ ուղղուած Ռոմէն Կոզմոյեանին, Քասունին նշում է, որ մինչեւ Մարտի սկիզբ կը յստականայ Հայկազեանի ուսանողական խմբով Հայաստան այցելելու հարցը[29]:

Հայկազեան համալսարանի եւ Հայաստանի գիտակրթական կապերի առումով յատկանշական է նաեւ համալսարանի Տէրեան հայագիտական գրադարանը, որը համալրւում էր նաեւ Հայաստանից ստացուած հրատարակութիւններով: Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում, ինչպէս տարբեր երկրներում, այնպէս էլ Հայաստանում գտնուող հաստատութիւնների հետ կապերը թուլացել էին: 1980ականների սկզբին այլեւս կանոնաւորապէս չէին ստացւում հայագիտական նոր հրատարակութիւնները, եւ այս բացը մասամբ լրացնում էին հայագիտական ամբիոնի վարիչ Քասունին եւ հայագիտական գրադարանի պետ Դանիէլեանը՝ Հայաստան կատարած իրենց անձնական կամ պաշտօնական այցելութիւնների ընթացքում տանելով հայրենի նոր հրատարակութիւնները: Այդ հետեւողականութեան շնորհիւ գրադարանի հաւաքածուն նոյնիսկ պատերազմական պայմաններում շարունակում էր կանոնաւորապէս աճել[30]: 1998ին եւ 1999ին Հայաստան կատարած իր զոյգ այցելութիւնների ընթացքում հայագիտական ամբիոնի նոր վարիչը կարողացաւ գրադարանի համար ձեռք բերել նոր լոյս տեսած շուրջ 1000 անուն գրքեր, ինչպէս նաեւ թերթերի եւ պարբերականների գրադարանում պակասող համարներ[31]:

Տարբեր տարիների ՀՀՀն իրենց յօդուածներով հարստացրել են հայաստանցի գիտնականները՝ Մօրուս Հասրաթեանը, Բագրատ Ուլուբաբեանը, Պետրոս Յովհաննիսեանը, Արտակ Մովսիսեանը, Հայրապետ Մարգարեանը, Արծուի Բախչինեանը, Եուրի Աւետիսեանը, Նորայր Պօղոսեանը, Սէյրան Գրիգորեանը, Վարուժան Պօղոսեանը, Հրանուշ Խառատեանը, Ռուբէն Մելքոնեանը, Սեդա Գալստեանը եւ շատ ուրիշներ:

Հայաստանի եւ Հայկազեան համալսարանի կապերի ամրապնդման առումով յատկանշական է վերջին տարիների ՀՀՀի տարբեր համարների հայաստանեան շնորհանդէսների կազմակերպումը: Շնորհանդէսներից առաջինը տեղի է ունեցել 2000ին, Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում: Ընդ որում, տարբեր տարիների տարբեր հաստատութիւններում (նաեւ Արցախի Հանրապետութիւնում) շնորհանդէսների կազմակերպումը խօսում է գործընկերային լայն ցանցի մասին: Մասնաւորապէս 2010 Դեկտեմբերին Հայաստանի գիտութիւնների

[28] Նոյն, թ. 51:
[29] Նոյն, թ. 52:
[30] Սանճեան, էջ 52-53:
[31] Նոյն, էջ 54-55:

ազգային ակադեմիայում (ՀՀ ԳԱԱ) նշուել է ՀՀՀի 40ամեակը[32] եւ միջոցառման շրջանակներում տեղի է ունեցել հրատարակութեան 30րդ հատորի շնորհանդէսը[33]:

2015 Նոյեմբերի 5ին ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան աջակցութեամբ ՀՀ ԳԱԱ նախագահութեան նիստերի դահլիճում տեղի է ունեցել Հայկազեան համալսարանի հիմնադրման 60ամեակին նուիրուած հանդիսութիւն եւ ՀՀՀի 35րդ հատորի շնորհանդէսը[34]:

2017 Դեկտեմբերի 13ին Սփիւռքի նախարարութիւնում տեղի է ունեցել ՀՀՀի 37րդ համարի շնորհանդէսը[35], 2018 Նոյեմբերի 16ին Մաշտոցեան Մատենադարանում՝ 38րդ հատորի շնորհանդէսը: Իդէպ, հատորը նուիրուած էր *Հանդէսի* 1991-2017ի ընթացքում լոյս տեսած 26 հատորների պատասխանատու խմբագիր Հայր Անդրանիկ ծայրագոյն վարդապետ Կռանեանին[36]:

2019 Նոյեմբերին Հայկազեան համալսարանի եւ Հայաստանի ազգային գրադարանի միջեւ կնքուել է փոխըմբռնման յուշագիր եւ տեղի է ունեցել ՀՀՀ 39րդ հատորի շնորհանդէսը[37]:

2021 Դեկտեմբերին ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտում անցկացուել է Հայկազեան համալսարանի Հայկական սփիւռքի ուսումնասիրութեան կենտրոնի հրատարակած *Լիբանանի հայերը* (Պէյրութ, 2017), *Սուրիոյ հայերը* (Պէյրութ, 2018), *Յորդանանի հայերը* (Պէյրութ, 2019) եւ *Իրաքի հայերը* (Պէյրութ, 2021) ժողովածուների շնորհանդէսը[38]: Կենտրոնի՝ 2011-2023 շրջանում կազմակերպած եւ Հայկազեան համալսարանում կայացած 12 գիտաժողովներին, հրաւիրուել եւ զեկոյցներ են կարդացել Հայաստանի գիտակրթական տարբեր հաստատութիւններ ներկայացնող 80 գիտնականներ ու փորձագրէտներ:

---

[32] Պէյրութի «Հայկազեան հայագիտական հանդէս»ը 40 տարեկան է, https://armenpress.am/hy/article/630816 (մուտք՝ 24.10.2025):

[33] Պէյրութի Հայկազեան համալսարանի հիմնադրման 60ամեակին նուիրուած ձեռնարկ Գիտութիւնների ակադեմիայում, https://surli.cc/ltlqgu (մուտք՝ 24.10.2025):

[34] Պէյրութի «Հայկազեան հայագիտական հանդէս»ը 40 տարեկան է, https://nt.am/am/news/213132/ (մուտք՝ 24.10.2025):

[35] Տեղի ունեցաւ Հայկազեան հայագիտական հանդէսի հերթական հատորի շնորհանդէսը, https://www.aravot.am/2017/12/13/925920/?s= (մուտք՝ 24.10.2025):

[36] Մատենադարանում տեղի ունեցաւ Հայկազեան հայագիտական հանդէսի 38րդ հատորի շնորհանդէսը, https://surl.li/jabgmp (մուտք՝ 24.10.2025):

[37] Հայաստանի ազգային գրադարան տեղի է ունեցել Պէյրութի Հայկազեան համալսարանի «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի» 39րդ հատորի շնորհանդեսը, https://www.irazek.am/hy/news/13117 (մուտք՝ 24. 10.2025):

[38] Պէյրութի Հայկազեան համալսարանի ժողովածուների շնորհանդէսը՝ ՀՀ գիտութիւնների ազգային ակադեմիայում, https://www.aravot.am/2021/12/01/1232828/ (մուտք՝ 24.10.2025):

Հայկազեան համալսարանի Հայկական սփիւռքի ուսումնասիրութեան կենտրոնի հրատարակած ժողովածուների շնորհանդէսը ՀՀ ԳԱԱում, 2021

2023ին Հայաստանի Պատմութեան թանգարանում տեղի է ունեցել 2022ին հրատարակուած ՀՀՀ 42/1 եւ 42/2 համարների շնորհանդէսը, ապա Հայաստանի Պատմութեան թանգարանի հետ կնքուել է համագործակցութեան յուշագիր[39]: 2024 Փետրուարի 16ին Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-ինստիտուտում տեղի է ունեցել 43/1 եւ 43/2 հատորների շնորհանդէսը[40]:

2018 Նոյեմբերին Արցախի պետական համալսարանի եւ Հայկազեան համալսարանի միջեւ կնքուել է գործակցութեան յուշագիր եւ տեղի ունեցել ՀՀՀ 38րդ համարի շնորհանդէսը:

Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան հռչակման առաջին իսկ օրերից աւելի են սերտացել յարաբերութիւնները Հայկազեան համալսարանի եւ Հանրապետութեան միջեւ՝ կրթական բնագաւառում: 1992-2018 շրջանում հայրենի երիտասարդներ հրաւիրուել են Հայկազեան համալսարան եւ հետեւել տարբեր ձեւաչափերով ուսումնակրթական ծրագրերի: Նրանցից մի խումբ – իբրեւ գերազանցիկ ուսանողներ – ընդգրկուել են համալսարանի կրթական ծրագրում եւ աւարտել քառամեայ ծրագիրը, արտգործնախարարութեան մի խումբ երիտասարդ պաշտօնատարներ հետեւել են յատուկ մշակուած միամեայ խտացեալ դիւանագիտական կրթածրագրով դասընթացների, Սփիւռքի նախարարութեան մի շարք աշխատակիցներ միքանի ամառ փոխնիփոխ հրաւիրուել են Հայկազեան համալսարան եւ հետեւել յա-

[39] «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ի 42/1 եւ 42/2 համարների շնորհանդէս, https://surl.li/funkag :

[40] Շնորհանդէս ՀՑԹԻ-ում, https://genocide-museum.am/arm/17.02.24.php (մուտք՝ 24.10.2025):

տուկ պատրաստուած համապատասխան խտացեալ դասընթացների, Արցախի արտգործ նախարարութեան երիտասարդ պաշտօնատարներ եւս հրաւիրուել են եւ անցկացրել ամառնային համապատասխան դասընթացներ, ՀՕՄ-Հակազեան համալսարան գործակցութեան ծրագրով Արցախից գերազանցիկ ուսանող է հրաւիրուել եւ համալսարանում հետեւել քաղաքական գիտութիւնների ամբողջական կրթածրագրին եւ աւարտել այն, Հայաստանի Պետական Կառավարման ակադեմիայի մի շարք մագիստրականներ նոյնպէս հրաւիրուել են Պէյրութ եւ ուսումնափորձառական շրջան են անցկացրել Հայկազեան համալսարանում եւ Լիբանանի կենտրոնական դրամատնում՝ վերջինիս հետ Հայկազեան համալսարանի փոխգործակցութեան համաձայնութեան շրջանակներում:

2018 Նոյեմբերին գիտագործնական ու գիտահետազօտական գործակցութեան պայմանագիր են ստորագրել Հայկազեան համալսարանը եւ «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների եւ պատմական միջավայրի պահպանութեան ծառայութիւն» պետական ոչ առեւտրային կազմակերպութիւնը[41]: Երկու հաստատութիւնների միջեւ գործակցութեան ուղղութեամբ առաջին քայլերն արուել էին աւելի վաղ. «Պահպանութեան ծառայութիւն» ՊՈԱԿի գիտաշխատող, ազգագրագէտ Խորէն Գրիգորեանը Գալուստ Կիւլպենկեան հիմնարկութեան հիմնադրամի եւ Հայկազեան համալսարանի ֆինանսաւորմամբ մէկ ամիս ազգագրական-հետազօտական աշխատանքներ էր իրականացրել Լիբանանի հայկական Այնճար աւանում՝ բնակավայրի կազմաւորման, հայերի աւանդոյթների ու կենցաղի, Այնճարում մուսալեռցիների ժառանգների կառուցած յուշարձանների վերաբերեալ, արձանագրել փաստագրական տուեալներ[42]:

2021 Նոյեմբերի 22ին ՀՀ Պետական Կառավարման ակադեմիայում (ՊԿԱ) դոկ. Տագէսեանը հանդիպել է ՀՀ ՊԿԱ քաղաքական կառավարման եւ հանրային քաղաքականութեան ամբիոնի վարիչ փրոֆ. Մարիամ Մարգարեանի, ՀՀ ՊԿԱ ռեկտորի ժամանակաւոր պաշտօնակատար Խաչատուր Ղազէեանի, Միջազգային համագործակցութեան եւ զարգացման կենտրոնի ղեկավար Թերեզա Խեչոյեանի հետ՝ քննարկելու երկու հաստատութիւնների գործակցութեան խորացման հնարաւորութիւնները: Հայկազեան համալսարանի եւ ՊԿԱի գործակցութեան հիմքերը դրուել են դեռեւս 2013ից, երբ ՊԿԱի միքանի ուսանողներ կառավարչական պրակտիկան անցկացրել են Հայկազեան համալսարանում՝ մասնակցելով ամառային դասընթացի եւ գործնական աշխատանքների: Փորձի փոխանակման

[41] Համագործակցութեան պայմանագիր է ստորագրուել Լիբանանի Հայկազեան համալսարանի հետ, https://hushardzan.am/archives/21836 (մուտք՝ 24.10.2025):

[42] Համագործակցութեան եզրեր լիբանանի հայկազեան համալսարանի հետ, https://hushardzan.am/archives/18743 (մուտք՝ 24.10.2025):

նպատակով Հայկազեան համալսարան են այցելել նաեւ ՊեԿԱի աշխատակիցներ[43]:

Մատենադարանի պատուիրակութեան այցը Հայկազեան համալսարան, 2024

2021ին ակադեմիական եւ գիտական գործակցութիւն ձեւաւորելու համար յուշագիր է կնքուել նաեւ Հայկազեան համալսարանի եւ Խ. Աբովեանի անուան պետական մանկավարժական համալսարանի միջեւ[44]: 2024 Փետրուարին Մատենադարանի պատուիրակութիւնը այցելել է Հայկազեան համալսարան, հանդիպել համալսարանի նախագահ, վեր. դոկ. Փոլ Հայտոսթեանի, դոկ. Տագէսեանի եւ գրադարանի հայկական բաժնի վարիչ Վերա Կոստանեանի հետ: Քննարկուել են գործակցութեան հեռանկարները, համատեղ ծրագրերի իրականացման հնարաւորութիւնները: Հայկազեան համալսարանին են փոխանցուել Մատենադարանի գիտական վերջին հրատարակութիւնները[45]:

Ամփոփելով, Կարելի է եզրակացնել որ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Հայկազեան համալսարանի միջեւ գիտակրթական գործակցութիւնը ունի աւելի քան վաթսունամեայ պատմութիւն: Այդ վեց տասնամեակներում գործակցութիւնը ծաւալել եւ զարգացել է գիտակրթական այլազան ոլորտներում եւ յուսալից ենք որ այն առաւել կը զարգանայ:

---

[43] Ամրապնդում է Լիբանանի Հայկազեան համալսարանի հետ կապը, https://old.paara.am/amrapndvume-libanani-haykazyan/ (մուտք՝ 24.10.2025):

[44] Համագործակցութեան յուշագիր՝ ՀՊՄՀի եւ Պէյրութի Հայկազեան համալսարանի միջեւ, https://surl.lt/sylmog (մուտք՝ 24.10.2025):

[45] Մատենադարանի պատուիրակութիւնը այցելել է Պէյրութի Հայկազեան համալսարան, https://surl.lt/hehdpx (մուտք՝ 24.10.2025):

THE SCIENTIFIC-EDUCATIONAL TIES BETWEEN HAIGAZIAN UNIVERSITY AND ARMENIA (SUMMARY)

HRATSIN VARDANIAN
vardanyan.h@ysu.am

The paper focuses on the scientific and educational ties between Haigazian University and Armenia. The author notes that these ties cover two eras: i) the Soviet period (as of the 1960s) and ii) the period following the proclamation of the Republic of Armenia (1990s) and continuing till today.

The article highlights different aspects of these ties, which include: a) visiting scholars invited to Haigazian in different years to teach Armenian courses, b) MOUs between Haigazian University and different higher educational institutions and research centers in Armenia, c) joint conferences, d) inviting panelists to diverse conferences organized by the Haigazian University Armenian Diaspora Research Center, e) contributing papers to the *Haigazian Armenological Review*, and organizing HAR book launches in Armenia to build bridges between Armenian Studies scholars of the Diaspora and Armenia, f) hosting state institutions' staff members for summer or compact programs/workshops in Lebanon, g) offering scholarships to deserving merit high school graduates from Armenia to pursue their Bachelor's degrees at Haigazian University.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԱՆՏԻՊ ՄԻ ՎԱՒԵՐԱԹՈՒՂԹ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՌՕԴԱՊԵՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԱՏԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ (ԺԹ. ԴԱՐԱԿԷՍ)

ԷՄՄԱ ԱՅՎԱԶԵԱՆ
(emma.ayvazyan.94@gmail.com)

ՄՈՒՏՔ

Վառօդագործ Յովհաննէս Տատեանն իր գործունէութիւնը ծաւալել է Օսմանեան կայսրութիւնում ԺԹ. դարի կէսերին: Եղել է արքունի վառօդապետ եւ մեծ ներդրում ունեցել կայսրութիւնում վառօդագործութեան եւ ընդհանրապէս՝ ռազմարդիւնաբերութեան մէջ, ինչի համար շնորհների եւ պարգեւների է արժանացել: Տատեանն իր գիւտերի եւ նորարարութիւնների համար բարձր գնահատականների է արժանացել նաեւ կայսրութեան սահմաններից դուրս, որի վկայութիւնն է The Royal Scottish Society of Arts Inst.ի կողմից 1843 Նոյեմբերի 13ին նրան ընկերութեան պատուաւոր անդամ ընդունելու փաստը: Տատեանին պատուոյ անդամ շնորհելու դիպլոմը եւ այդ մասին վառօդագործին տեղեկացնող նամակը[1] պահպանւում են Սարդարապատի հերոսամարտի յուշահամալիր, Հայոց ազգագրութեան եւ ազատագրական պայքարի պատմութեան ազգային թանգարանի թանգարանային ֆոնդում՝ ՀԱՊԹ 8856/1, 2:

Մագաղաթագոյն ձեւաթղթի դիմերեսին՝ գլխադիր հատուածում միութեան շրջանաձեւ գերբն է՝ բարձրադիր սաղաւարտ կրող ձախ նայող կնոջ կիսադէմ, որի պարանոցին կայ օձերով զարդարուած վզնոց: Պատկերը եզերում է միութիւնը ներկայացնող գրութիւն՝ «The Royal Scottish

[1] Անգլալեզու ձեռագիր ութտողանոց բովանդակութեամբ փաստաթուղթը նամակ է՝ ուղղուած Օհաննիս Դադեանին այն մասին, որ Արուեստի արքայական սկովտիական միութեան ժողովում, նախագահի եւ խորհրդի կողմից նրան առաջադրուել եւ միաձայն շնորհուել է միութեան պատուաւոր անդամի կոչում՝ «You was proposed by the President and Council, and unanimously elected an Honorary Member of the Society»: Նամակն աւարտւում է միութեան ներկայացուցչի ստորագրութեամբ: Կնիքի ձախ կողմում նամակը ստացողի անուն-ազգանունն է եւ պաշտօնը՝ «Օհաննիս Դադեան, Թուրքիայի Վառօդագործութեան տնօրէն» «Ohannis Dadian, Director of the Powder Work, Turkey», աջ կողմում՝ ժողովի անցկացման վայրը եւ ժամանակը՝ «Edinburgh..., 14 November 1843»:

Society of Arts* Inst. 1821 Incor. 1841»: (Կինը ներկայացնում է հռոմէական աստուածուհի Միներվային, ով գիտութեան հովանաւորն էր եւ երբեմն պատկերւում է օձի եւ ձիթենու հետ:) Գերբը շրջանակուած է դափնու ճիւղերից կազմուած պսակով: Ըստ բովանդակութեան, 1843 Նոյեմբերի 13ին Էտինպուրկում կայացած միութեան ժողովի ժամանակ Թուրքիայի վառոդագործութեան տնօրէն Յովհաննէս Տատեանն ընտրուել է միութեան պատուաւոր անդամ: Ստորին աջ անկիւնում ունի թղթէ վերադիր շրջանաձեւ, դրոշմման եղանակով ստացուած կնիք՝ «SEAL OF THE ROYAL SCOTTISH SOCIETY OF ARTS» գրութեամբ, որի կենտրոնում թագակիր վահան է՝ վրան՝ ետեւի ոտքերին կանգնած առիւծի պատկեր (Սկովտիայի զինանշանը, ունի մասնակի կորուստ): Դարձերեսին ունի փաստաթուղթը, այն ստացող անձին եւ տարեթիւը ներկայացնող հինգտողանի գրութիւն՝ «Doploma, The Royal Scottish Society of Arts, in favor of Ohannis Dadian, 1843»:

ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ՍԿՈՎՏԻԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Միութիւնը հիմնադրուել է սկովտիացի բնագէտ եւ բնափիլիսոփայ սըր Տէյվիտ Բրուսթըրի (Sir David Brewster) կողմից 1821ին, հաստատուել արքայական հրովարտակով 1841ին: Միութեան նպատակը Սկովտիայում օգտակար գիւտերի, արուեստների եւ ձեռնարկատիրութեան խրախուսումն ու դրանց զարգացման խթանումն էր: Սկզբնական անուանումը եղել է «Սկովտիայում օգտակար արուեստների խրախուսման միութիւն»: Երկար տարիներ Միութեան ուշադրութեան կենտրոնում էին ակադեմիկոսներ, ազնուականներ, մասնագէտներ, ինչպիսիք են քաղաքային երկրաչափներն եւ իրաւաբանները, հմուտ արհեստաւորները՝ գործիքագործներ, փորագրիչներ եւ տպագրողներ, գիւտերի եւ բոլոր տեսակի նորարարութիւնների հեղինակներ[2]:

Միներվայի փորագրանկարի հեղինակն է սկովտիացի յայտնի նկարիչ, փորագրող եւ հրատարակիչ Ուիլիըմ Հոմ Լիզարսը (William Home Lizars, 1788-30 Մարտի 1859), ով եռանդուն մասնակցութիւն է ունեցել Սկովտիայի արքայական ակադեմիայի հիմնադրմանը:

Լիզարսը նաեւ նախագծել եւ փորագրել է Սկովտիայի բանկի թղթադրամները: Նրա աշխատանքներից (փորագրանկարներ, թղթադրամներ եւն.) պահպանւում են Բրիտանական թանգարանում, որի էլեկտրոնային շտեմարանում[3] հասանելի 305 նմուշների մէջ չկար արքայական սկովտիական միութեան կողմից տրուող պատուոյ անդամի դիպլոմի որեւէ օրինակ:

[2] https://www.rssa.org.uk/ (դիտում՝ 23.07.24):

[3] https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG36002 (դիտում՝ 20.10.25):

ՏԱՏԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ, ՎԱՌՕԴԱՊԵՏԻ ՊԱՇՏՕՆԻՆ ԱՆՑՈՒՄԸ

Տատեան գերդաստանը արեւմտահայ հնագոյն եւ յայտնի գերդաստաններից մէկն է, որի պատմութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ են պահպանուել մի շարք աղբիւրներում: Գերդաստանին եւ տոհմի երեւելի ներկայացուցիչներին, նրանց կեանքին եւ գործունէութեանը անդրադարձել են մի շարք ուսումնասիրողներ, նրանց վերելքներն ու յաջողութիւնները լուսաբանուել է դարի հայ մամուլում[4] եւն.: Տատեանները առանձնայատուկ եւ պանծալի տեղ են գրաւել ամիրայական[5] գերդաստանների մէջ: Գերդաստանը ունեցել է ընտանեկան «Ժամանակագրութիւն», որի հեղինակը տոհմի ամենակարկառուն դէմքերից Յովհաննէս Տատեանն է:

Տատեանները եղել են Սենեքերիմ Արծրունու սերունդները կամ նախարարները, որոնք Վասպուրականից գաղթել են Սեբաստիա: Նրանց նախահայր Պերոզը (Պերոզեանք, Պեռենք), իր ողջ գերդաստանով Սեբաստիայից գաղթել եւ հաստատուել է Ակնում 1350աններին[6]: Տատեանները աւելի քան մէկ դար սերնդէսերունդ վարել են արքունի վառօդապետի եւ այլ պետական պատասխանատու բարձր պաշտօններ:

Արքունի վառօդապետի պաշտօնին Տատեան գերդաստանից առաջինը, 1795 Յունիսի 17ին Սուլթան Սելիմ Գ.ի (1761-1808) հրամանով, նշանակուել է Մահտեսի Տատ Առաքել Ամիրան (1753-1812), այն բանից յետոյ,

---

[4] *Արշալոյս Արարատեան, օրագիր քաղաքական, բանասիրական եւ առեւտրական.*- Լոյս է տեսել 1840-87ին, Զմիւռնիայում (ընդհատուել է 1882 Յունիսից 1883 Յունիսը): 1952ին *Աստղաբերդ* ամսագրում Թորոս Ազատեանը հրատարակել է «Տատեան գերդաստանը եւ իր ականաւոր դէմքերը» ծաւալուն յօդուածը: Առաքել Քէչեանի *Ակն եւ ակնցիք* գրքում, «Ամիրաներու մեծագործութիւնները» գլխում ի թիւս այլ յայտնի մարդկանց յիշատակւում են նաեւ Տատեանները. Ներկայացուել է գերդաստանի միքանի անդամների գործունէութիւնը: Բարսեղ Թուղլաճեանը 1993ին հրատարակել է *The Role of the Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life* անգլերէն ուսումնասիրութիւնը: Յասմիկ Ստեփանեանը 2011ին հրատարակուած իր *Հայերի ներդրումն Օսմանեան կայսրութիւնում* գրքում անդրադարձել է Տատեան ամիրայական գերդաստանին եւ նշել է Յովհաննէս Տատեանի՝ Արուեստի արքայական սկովտիական միութեան պատուոյ անդամ ընտրուելու մասին:

[5] Ամիրա տիտղոսը կրելու իրաւունք ունէին այն անձինք, ովքեր Օսմանեան արքունիքի, Մեծ Եպարքոսների (քաղաքապետի անուանումը Բիւզանդիայում՝ մասնաւորապէս Կոստանդնուպոլսում) եւ նախարարների սեղանաւորները կամ վաճառապետերն էին, ինչպէս նաեւ վառօդարանի եւ դրամահատարանի տեսուչները, ճարտարապետերը եւն.: Ամիրա բառը (արաբերէն ամիր՝ հրամայող, էմիր՝ իշխան) միայն հայազգիներին տրուած տիտղոս էր: Եւ ընդհանրապէս, ամիրաները Օսմանեան լեզուին ծանօթ ակնցիներն էին, որոնք գործունէութիւն են ծաւալել ԺԸ.-ԺԹ. դարերում:

[6] Հ. Եփրէմ Վ. Պօղոսեան, *Տատեան գերդաստանը*, Վիեննա, 1968, էջ 4-22:

երբ Ազատլըի վառօդարանի համար ստեղծում է վառօդը դիւրութեամբ պատրաստող ճախարակ՝ «ջրով դարձող» մեքենայ, որը չէին կարողացել պատրաստել ֆրասնացի մասնագէտները: Ճախարակի շնորհիւ սկսում են աւելի արագ եւ աւելի լաւ որակի վառօդ պատրաստել: Դրանից միքանի տարի յետոյ վառօդի որոշ բաղադրիչներ հեշտութեամբ ստանալու նոր մեքենայ է ստեղծում, այն միաժամանակ միքանի գործողութիւն էր կատարում՝ վառօդի զանգուածը մանրացնում, մաղում, ածուխը ծեծելով մանրացնում էր ու մաղում: Բացի այդ Տատ Առաքելը ստեղծում է նաեւ չուխա գործելու համար հինգ գործիք, Սուլթան Սելիմը վերջինիս քաջալերելու համար հենց այդ գործիքներով գործուած չուխայից վերարկու հագած 1805ին գնում է Ազատլը չուխա գործելու ընթացքը դիտելու, ինչպէս նաեւ աչքի անցկացնելու այն մեքենան, որը թնդանօթները ծակելու եւ յղկելու համար էր ստեղծուած: Այդուհետ Առաքել Ամիրայի անուան հետ են կապուած նաեւ այնպիսի գիւտեր, ինչպիսիք են անուաւոր նաւակը, գերաններ սղոցելու, նաւի յատակը պղնձապատելու, նաւերի ջրքաշ մեքենաները եւն.: Այս յայտնագործութիւնների շնորհիւ Առաքել Ամիրան գրաւում է նաեւ պարսից շահի ուշադրութիւնը. 1810ին շահը վերջինիս հրաւիրում է Պարսկաստան, սակայն սուլթանը, հասկանալով երկրի ռազմական բնագաւառում Առաքել Տատեանի նորամուծութիւնների կարեւորութիւնը, հրաժարւում է զիջել նրան շահին, սակայն արտօնում է շահին մարդիկ ուղարկել ուսումնասիրելու Տատի ստեղծած մեքենան[7]:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՄԻՐԱ ՏԱՏԵԱՆ

Տատեան գերդաստանի ամենակարկառուն դէմքերից է Յովհաննէս Տատեանը (1798-1869)՝ Առաքել Տատեանի կրտսեր որդին: Յովհաննէսը տոհմիկ կրթութիւն է ստացել, սովորել յունարէն եւ այլ օտար լեզուներ, յետագայում թարգմանել վառօդագործութեանը, չուխայագործութեանը, թղթաշինութեանը վերաբերող գրքեր[8]:

1813ին Յովհաննէս Տատեանը մտնում է Ազատլըի վառօդարան, եղբօր՝ վառօդարանի տնօրէն ու վառօդապետ նշանակուած Սիմոնի մօտ աշխատանքի: Իր մասնագիտական կրթութիւնը զարգացնելու եւ կատարելագործելու համար ֆրանսերէնից հայերէն վառօդագործութեան վերաբերեալ թարգմանութիւններ է կատարում: 1820ին նշանակւում է Բէյքոզի թղթի գործարանի վերատեսուչ, իսկ 1826ի վերջին՝ Էյուպի մանածի գործարանի տեսուչ[9]: Յովհաննէս Տատեանը ինչպէս իր հայրը տարբեր գործիքների եւ մեքենաների գիւտեր է հեղինակում: Նախ ստեղծում է հրացանների երկաթները ծակելու մեքենայ, իսկ երբ Սուլթան Մահմուդը ցան-

[7] Նոյն, էջ 22-26:
[8] Ազատեան, էջ 6-8:
[9] Պօղոսեան, էջ 51-52:

կութիւն է յայտնում հրացանի երկաթները ողորկելու մեքենայ էլ ստեղծուի, Յովհաննէսը ստեղծում է միանգամից երկաթը ծակող, երկաթի արտաքին շերտը *խալէմ*ով (ղալամ, գրիչ) յարդարող եւ ողորկող մեքենայ: Սուլթան Մահմուդ Բ.ն պալատականների եւ պետական աւագանու հետ Չրաղանի[10] պալատի պարտէզում ներկայ է գտնւում մեքենաների փորձարկմանը եւ հաւանութիւն տալով դրանց, Յովհաննէսին նուիրում 10,000 ղուրուշ[11]: Յովհաննէսը սուլթանի ցանկութեամբ ստեղծում է երեք նոր մեքենայ հրացանի համար եւ չորս մեքենայ մանածի համար[12]: 1832ին Սուլթան Մահմուդ Բ.ի հրամանով նշանակւում է Ազատլըի վառօդարանի վառօդապետ, Սիմոն Տատեանի մահից յետոյ: 1841ին սուլթանի ներկայութեամբ տարբեր զէնքերով փորձարկում են արքունի վառօդարանի արտադրանքը, այդ փորձին ներկայ են գտնւում նաեւ բրուսիացի ճարտարագործներ, որոնք վառօդարանի արտադրանքը, իր հզօրութեամբ եւ սաստկութեամբ, համեմատում են անգլիականի հետ, Յովհաննէսը դրանց քիմիական բաղադրութեան մասին միքանի վերլուծութիւններ է ներկայացնում սուլթանին, որից յետոյ սուլթան Մահմուտ Բ.ը Յովհաննէսին շնորհում է *Իմթիազ Իֆթիխար* պատուանշան[13]:

1846ին Յովհաննէսը որդիների՝ Առաքել-Սիսակի, Ներսէս-Խոսրովի եւ Յարութիւն-Գարեգինի հետ բամբակից վառօդ[14] ստանալու գիւտ է անում: Բամբակից Յովհաննէս ամիրան հետեւեալ կերպ է վառօդ ստացել.- բորակային թթուի եւ ծծմբային թթուի հաւասար քանակութեամբ խառնուրդի մէջ մաքուր եւ չոր բամբակը 15 րոպէ թրջելուց յետոյ լաւ լուացրել եւ չորացրել է, այն ունեցել է ճիշտ վառօդի ուժգնութիւնը. փորձարկումը եղել է 1846 Նոյեմբերի 18ին, որին ներկայ է գտնւում սուլթան Աբդուլ Մեջիդը[15]:

Յովհաննէս Տատեանը լուրջ ներդրում է ունենցել Օսմանեան կայսրութեան հասարակական, քաղաքական եւ յատկապէս տնտեսական կեան-

---

[10] Չրաղանի պալատը, ինչպէս Օրթաքէօյ մզկիթը եւ Դոլմաբահչէի պալատը, կառուցուել է Պալեան ընտանիքի կողմից, ովքեր ձգտում էին եւրոպականացնել օսմանեան ճարտարապետութեանը պատկանող կառոյցները: Կառուցումը տեղի է ունեցել 1863-67ին:

[11] Տաճկական դրամ, մէկ ղուրուշը հաւասար է 40 փարայի:

[12] Պօղոսեան, էջ 53-55:

[13] Իմթիազ-առանձնաշնորհ, արտօնատէր, առանձնաշնորհեալ, իֆթիխար-պանծալի, պարծանք, պարծանքի առարկայ: Այս կոչումը, որը շատ քչերին էր տրուել, հաստատել էր հենց Մահմուդ Բ.ն, այն շնորհել է սկզբում Տատ Առաքել ամիրային, յետոյ Յովհաննէսին, որից յետոյ այս կոչումը ժառանգեցին իր որդիները:

[14] Պոլսի *Հայաստան* թերթի 1846 Նոյեմբեր 30ին լոյս տեսած համարում մանրամասն ներկայացուած է այդ իրադարձութիւնը, անդրադարձ կայ նաեւ գիւտի հեղինակային իրաւունքին վերաբերող հարցերին (https://arar.sci.am/dlibra/publication/300346/edition/275723/content):

[15] *Արշալոյս Արարատեան*, 1846, N 274:

քում: Մահմուդ Բ.ն եւրոպական ապրանքներից կախուածութիւնը նուազեցնելու նպատակով արդիւնաբերութեան մէջ լուրջ ներդրումներ է սկըսում, որտեղ առանցքային դեր է ունենում նաեւ Յովհաննէսը: Այս ժամանակահատուածի ամենակարեւոր ձեռնարկը Զէյթունբուրնուի երկաթի գործարանն էր, որը դարաշրջանի նշանակալի ներդրումային օրինակ էր: Գործարանը նախատեսուած էր արդիւնաբերական, գիւղատնտեսական, ենթակառուցուածքային օգտագործման բոլոր տեսակի երկաթեայ նիւթեր մատակարարելու, դարբիններին կռած երկաթով ապահովելու համար:

Գործարանը սկսեց գործել 1846ին, արտադրում էր երկաթէ խողովակներ, պողպատէ ձօղեր, գութաններ, գիւղատնտեսական գործիքներ, հրացանների փականներ, մեծ թնդանօթներ, սուիններ եւն.[16]: Բացի այս, Օսմանեան կայսրութեան սուլթանների հովանաւորութեամբ Յովհաննէսը երեք ճանապարհորդութիւն է կատարել դէպի Եւրոպա, եղել է Իտալիայում, Ֆրանսայում, Անգլիայում եւ Աւստրիայում, իր արհեստի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ կատարել տարբեր գիտական հաստատութիւններում, Ֆրանսայում խորանում է քիմիաբանութեան մէջ, ծանօթանում տեղի երկաթի ձուլարանների եւ չուխայի գործարանների աշխատանքին եւ գործիքներին: Եւրոպայից բերել է անհրաժեշտ հումք եւ մասնագէտներ, հիմնելով մի շարք գործարաններ՝ մետաքսի (1840 Հերեքէ)[17], կաշուի (որի ճարտարապետն էր Կարապետ Պալեանը, 1842)[18], չուխայի (1844, գործարանում արտադրում են 200,000 կանգուն ազնիւ չուխա): Սուլթանի փափաքով միքանի նոր մեքենաներ էլ են ստեղծւում, որոնք ապահովում էին եւս 200,000 կանգուն հասարակ չուխա, զինուորականների համար: Նոյն տարում բացւում է նաեւ բամբակի գործարանը[19], սուլթան Մեջիդը ի նշան գոհունակութեան, Յովհաննէսին շնորհում է ոսկէ թուղրա, որ պիտի կրէր իր ֆէսի վրայ[20]:

Տատեան գերդաստանի մի շարք անդամներ, յատկապէս Յովհաննէսը, եղել են մեծ ազգասէր, բարերար, առատաձեռն նուիրատու, ծաւալել ազգանուէր գործունէութիւն, եռանդուն մասնակցել պոլսահայութեան եւ հարազատ եզերքի Ակնի կրթական եւ հասարակական կեանքին: Իր բա-

---

[16] Mehmet Yildirim, *«İstanbul'da bir agir sanayi yatirimi: Zeytinburnu Demir fabrikasi» (Ծանր արդիւնաբերութեան ներդրումը Կ. Պոլսում, Զէյթունբուրնուի երկաթի գործարանը), https://istanbultarihi.ist/567-a-heavy-industry-investment-in-constantinople-zeytinburnu-iron-factory :*

[17] *Արշալոյս Արարատեան,* 1840, N 11:

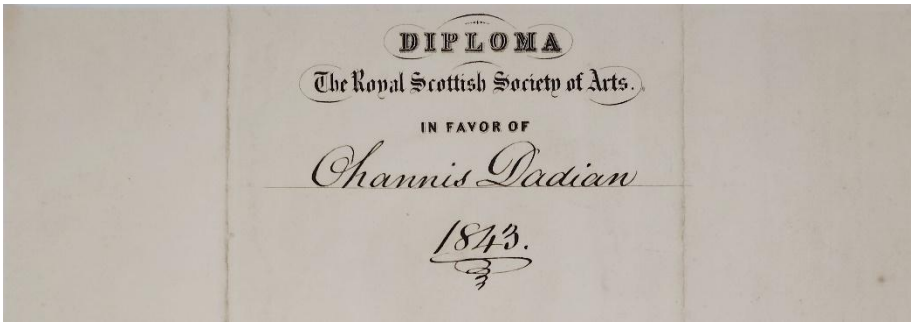
[18] *Արշալոյս Արարատեան,* 1842, N 96. նաեւ՝ 1841, N 55 :

[19] *Արշալոյս Արարատեան*, 1844, N 193:

[20] Ա. Պէրպէրեան, *Պատմութիին հայոց*, տպ. Պ. Քիրիշճեան, Կոստանդնուպոլիս, 1871, էջ 519:

րերարութիւնների, ունեցած մեծ հեղինակութեան համար նրան «Ազգապետ» են կոչել[21]:

Պոլսում Յովհաննէս Տատեանը եւ Տատեան գերդաստանի այլ անդամներ կառուցել են.-

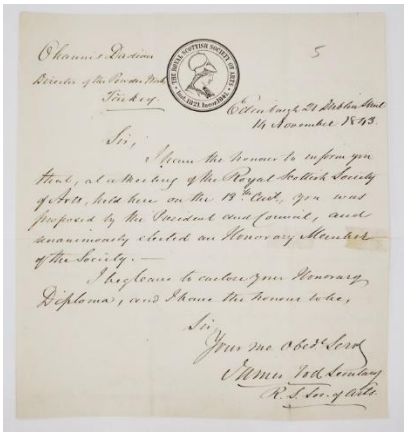

DIPLOMA

The Royal Scottish Society of Arts.

IN FAVOR OF

Channis Dadian

1843.

Յովհաննէս Տատեանի Արուեստի արքայական սկովտիական միութեան պատուոյ անդամ շնորհելու դիպլոմը եւ կից նամակը

ա) չորս եկեղեցի (1798ին՝ Առաքել Տատ յունաց եկեղեցին, 1807՝ Յովհաննէս Տատեան եւ Կարապետ Ազնաւուրեան եւ ժողովուրդը՝ Սրբ. Յովհաննէս, 1826ին եւ 1843ին՝ երկու անգամ Սիմոն Տատեանը եւ Մովսէս պէյերը կառուցել են Սրբ. Ստեփանոսը եւ յունաց եկեղեցին, 1848ին՝ Պօղոս Տատեանը՝ Սրբ. Յակոբը),

բ) հինգ վարժարան (1807ին՝ Խորէնեան-Վառվառեան, 1835ին՝ Տատեան, 1858ին՝ Սրբ. Յակոբայ (Պալեանների հետ միասին), 1866ին՝ Մաքրուհեան (Պալեանների հետ միասին), Իզմիրում ազգային վարժարան (1837ին), հիւանդանոց[22]:

---

[21] Յ. Ստեփանեան, *Հայերի ներդրումն Օսմանեան կայսրութիւնում*, ԳԱՍ Պրինտ հրատ., Երեւան, 2011, էջ 207:

[22] Քէչեան, էջ 632-35:

Յովհաննէս Տատեանը մահացել է 1869ին: Նրա աճիւնն ամփոփուած է իր կառուցած Սրբ. Աստուածածին եկեղեցու բակում: Յովհաննէս Տատեանից յետոյ նրա սերունդները եւ Տատեան գերդաստանի այլ անդամներ շարունակում են ոչ միայն տոհմիկ արհեստը, այլեւ տարբեր ոլորտներում բարձր պաշտօններ զբաղեցնում (Պօղոս Տատեան (1800-68)՝ Սիմոն Տատեանի որդին, վառօդապետ, Առաքել-Սիսակ Տատեան (1820-86) Ազատլըի վառօդապետ (1869-1877), Արթին Տատեան (1830-1901) դիւանագէտ, Ներսէս-Խոսրով Տատեան (1825-72) Զէյթունբուրնույի մետաղաձուլական գործարանի տնօրէն եւ այլք):

AN UNPUBLISHED DOCUMENT ABOUT THE HEAD OF THE OTTOMAN IMPERIAL GUNPOWDER MILL HOVHANNES DADIAN (MID-19TH CENTURY) (SUMMARY)

EMMA AYVAZYAN
emma.ayvazyan.94@gmail.com

The article highlights an unpublished document related to the renowned mid-19th century Ottoman imperial industrialist and chemist Hovhannes Dadian.

Hovhannes Dadian came from an eminent family that, thanks to their services to the Ottoman palace, were granted the title of Amira. It was Arakel Dadian (1753-1812) who served first as the Ottoman Imperial head of the gunpowder section under the Sultan Selim III (1761-1808).

In 1843, in recognition of his remarkable achievements in the chemical industry, the Institute of the Royal Scottish Society of Arts granted Hovhannes Dadian (Ohannis Dadian) the «Diploma, [of] the Royal Scottish Society of Arts, in favor of Ohannis Dadian, 1843» and welcomed Dadian as an honorary member of the Society.

Alongside publishing the document, the article highlights the achievements of the Dadian family in general and of Hovhannes Dadian specifically and their philanthropic acts of opening schools and renovating churches.

The document is preserved in the archives of the Sardabad Ethnographic Museum in Armenia under the code 8856/1, 2.

Տեղագրական-4

ՊԱՆՏՐՄԱ-ՊԱԼԸՔԵՍԻՐԻ ՈՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀԱՅԵՐԸ (ԺԹ. ԴԱՐԱՎԵՐՋ-Ի. ԴԱՐԱՍԿԻԶԲ)[1]

ՄԻՀՐԱՆ Ա. ՄԻՆԱՍԵԱՆ
mihran.min@gmail.com

Քիչ չեն Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ հայկական թէ հայաբնակ աւաններու անցեալին նուիրուած փոքրածաւալ անտիպ գրութիւնները, որոնք ժամանակին, տարբեր պատճառներով, չեն արժանացած տպագրութեան եւ մնացած են արխիւային հաւաքածոներու կամ անհատական գրապահոցներու մէջ: Անոնց մէջ կան գործեր, որոնք առաւել կարեւորութիւն կը ստանան քանի որ յիշեալ բնակավայրերը ցարդ չեն ունեցած իրենց յատուկ յուշամատեանները կամ չէ գրուած այդ բնակավայրերու հայութեան ամբողջական պատմութիւնը:

Այսպիսի գործերը կը միաւորուին ընդհանուր յատկանիշերով. անոնք կ'անդրադառնան տուեալ բնակավայրերու տեղագրութեան, հայութեան տեղաբաշխումին, պատմութեան, մշակոյթին, ազգագրութեան եւ այլ թեմաներու:

Այս *Հանդէս*ի նախորդ հատորներով հրատարակեցինք նոյնանման անտիպ գործեր, որոնք նուիրուած էին Տարսոնի, Ատաբազարի եւ Տենէք-Մատէնի (Քէսկինի) հայութեան[2]:

Վրիպման մը հետեւանքով, մեր առաջին հրապարակումէն դուրս մնացած էր «Տեղագրական-1» նշումը, որ կոչուած էր բնորոշելու այս հրապարակումներու շարքը: Հետեւաբար, այս հրապարակումը կը նկատենք շարքին՝ չորրորդը, միաժամանակ կը նախատեսենք, այս *Հանդէս*ի էջերուն, պարբերաբար հրատարակութեան տալ նաեւ մեր հաւաքած նմանօրինակ այլ անտիպ գրութիւնները:

* * *

Այսու լոյս կ'ընծայենք Պանտրմա-Պալըքեսիրի ու շրջակայքի հայութեան անցեալին նուիրուած երեք անտիպ փաստաթուղթ, որոնք կ'ամբողջացնեն զիրար եւ լոյս կը սփռեն շրջանի հայութեան չգրուած անցեալին վրայ:

Պալըքեսիրը (Քարէսի) անկախ գաւառ մըն էր, կապուած՝ ուղղակի ներքին գործոց նախարարութեան: Անոր հայաբնակ գլխաւոր երկու բնա-

---

[1] Հետազօտութիւնը կատարուած է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտութեան Կոմիտէի 25RG-6A117 ծածկագրով դրամաշնորհի ծիրէն ներս:

[2] «Անտիպ տեղեկագիր մը Տարսոնի մասին (1898)», 42/1:2022, էջ 615-27. նաեւ՝ «Վիճակագրական անտիպ տեղեկագիր Ատափազարի եւ մօտակայ հայաբնակ երեք գիւղերու մասին (1871)», 42/2:2022, էջ 475-90. նաեւ՝ «Անտիպ տեղեկագիր Տենէք-Մատէնի (Քէսկինի) մասին (1900)», 43/1:2023, էջ 445-58:

կավայրերն էին՝ Պալըքեսիր եւ Պանտրմա քաղաքները, որոնք իրենց շրջակայ քանի մը գիւղերով միասնաբար կը կազմէին միացեալ թեմ մը «Պանտրմա-Պալըքեսիրի թեմ» անունով:

Ա. փաստաթուղթը Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի հրահանգով Պանտրմա-Պալըքեսիրի թեմի ազգային առաջնորդարանի կազմած՝ թեմի հայաբնակ քաղաքներու եւ գիւղերու մանրամասն վիճակացոյցն է, պատրաստուած 1913ին:

Նկատելի է, որ վիճակացոյցէն դուրս մնացած է հրատարակուող երկրորդ փաստաթուղթին մէջ յիշատակուած Սուսըղըրլըք գիւղաքաղաքը, որ ունեցած է փոքրաթիւ հայութիւն եւ գրաւոր աղբիւրներու մէջ յիշուած է հազուադէպօրէն:

Բ. փաստաթուղթին հեղինակն է բնիկ պալըքեսիրցի Պարգեւ եպս. Վրթանէսեան[3], որ գրած է Պանտրմայի, Էտինճիկի, Հայ Գիւղի, Պալըքեսիրի, Սուսըղըրլըքի, Քիրմաստըի եւ Մըխալիճի (Մըխալըճ) հայերու մասին:

Վրթանէսեան անդրադարձած է յիշեալ գիւղերու աշխարհագրական դիրքին, հայութեան թուաքանակին, դպրոցներուն, եկեղեցիներուն, տնտեսական վիճակին, բարբառին, Ցեղասպանութեան ժամանակ անոնց ենթարկուած ճակատագրին եւն.: Հեղինակը զայն գրի առած է 23 Ապրիլ 1956ին, իր մահէն ընդամէնը քանի մը ամիս առաջ:

Գ. փաստաթուղթին հեղինակն է բժ. Միհրան Ներսէսեան[4], որ 1917-20՝ որպէս օսմանեան բանակի սպայ, մնացած է Պանտրմա եւ թուղթին

---

[3] Պարգեւ եպս. Վրթանէսեան՝ ծնած է 8 Մայիս 1905ին: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին, Լանկայի (Կ. Պոլիս) Մինասեան եւ Կեդրոնական վարժարաններուն մէջ: Յոյներու Փոքր Ասիայէն խուճապահար հեռանալու միջոցին՝ կորսնցուցած է հարազատները. «*Անլուր տանջանքներով նահատակուեցան ի մէջ այլոց նաեւ Վրթանէսեան ընտանիքին բոլոր անդամները: Ես հրաշքով ազատեցայ: Ազգիս ծառայելէն զատ ուրիշ վրէժի միջոց մը չգտայ...*»: 1925ին մեկնած է Երուսաղէմ ու միացած Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան: Կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած է 1930ին, եպիսկոպոսական օծումը ստացած է 1955ին: Սուրբ Յակոբայ վանքին մէջ վարած է զանազան պաշտօններ: Յօդուածներով աշխատակցած է *Սիոն*ին եւ հրատարակած է երեք գիրք: Վախճանած է Երուսաղէմ, 18 Հոկտեմբեր 1956ին (*Սիոն ամսագիր*, Դ(7-9):1930, էջ 291. նաեւ՝ *Սիոն*, Լ(10-11):1956, էջ 317-18):

[4] Բժ. Միհրան Ներսէսեան՝ ծնած է 1889ին, Սիւրի-Հիսար, որուն Ազգային Ներսէսեան վարժարանը աւարտելէ ետք, եօթը տարի պաշտօնավարած է նոյն վարժարանին մէջ, ապա անցած Կ. Պոլիս եւ մտած Սպայից վարժարան, որմէ ետք, կարճ ժամանակ մը Պանտրմա մնալէ յետոյ, թափառած է Փարիզի եւ Յունաստանի միջեւ: 1927ին աւարտած է Փարիզի ատամնաբուժական վարժարանը եւ հաստատուած՝ Քսանթի (Յունաստան), ուր ունեցած է նկատառելի ազգային գործունէութիւն: Նպաստած է դպրոցի եւ եկեղեցիի կառուցման աշխատանքներուն, Հայ Երիտասարդաց միութեան հիմնադրման եւ այլ ձեռնարկներու:

յանձնած այդ տարիներու Պանտրմայի, Էտինճիկի եւ Հայ Գիւղի հայութեան մասին յուշերն ու տպաւորութիւնները: Ան եւս անդրադարձած է տեղւոյն հայութեան թուաքանակին, դպրոցներուն, եկեղեցիներուն, տնտեսական վիճակին եւն.:

Պանտրմա-Պալըքեսիրի շրջակայ գիւղերը չեն սահմանափակուիր վերջին երկու գրութիւններուն մէջ յիշատակուած բնակավայրերով: Պանտրմայի շուրջ հայաբնակ եղած է նաեւ Կէօնէն գիւղը, իսկ Պալըքեսիրի շուրջ հայաբնակ էին Քիրմաստը, Պապա Գիւղը (Պիւրհանիէ) եւ Պալիա Մատէնը, որոնց սակայն չեն անդրադարձած զոյգ հեղինակները:

Հրատարակուող առաջին փաստաթուղթը կը պահուի Մաշտոցեան Մատենադարանի արխիւային բաժնին մէջ, Արշակ Ալպոյաճեանի ֆոնտ, , թ. 8, վ. 21/1, թ. 3, իսկ երկրորդն ու երրորդը՝ մեր մօտ: Անոնք հաւաքուած են 1955ին Հալէպի մէջ հիմնուած «Պրուսայի եւ Նիկոմիդիոյ պատմագիրքի կեդրոնական յանձնախումբ»ին կողմէ: Խանդավառութեամբ սկսուած այդ աշխատանքը սակայն չէ հասած իր աւարտին, եւ յանձնախումբին հաւաքած նիւթերը, աւելի ուշ, փոխանցուեցան տողերս գրողին՝ յանձնախումբի աշխատանքներուն մղիչ ուժը հանդիսացած հանգուցեալ բժ. Սարգիս Սէլեանի հարսին՝ հանգուցեալ Սաթենիկ Սէլեանի կողմէ:

Երեք փաստաթուղթերն ալ հրատարակութեան տրուած են անփոփոխ, առանց որեւէ միջամտութեան: Մեր կողմէ կցուած են միայն անհրաժեշտ ծանօթագրութիւնները:

* * *

Երկրորդ աշխարհամարտէն ետք տեղափոխուած է Աթէնք, ուր եւս գործօն մասնակցութիւն ունեցած է հայ կեանքին մէջ: Եղած է դաշնակցական ղեկավար գործիչ եւ ազգային մարմիններու անդամ: Իր հաւաքած նիւթերուն հիմամբ հրատարակուած է *Պատմագիրք Սիվրի-Հիսարի հայոց. տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական* հատորը (աշխ.՝ Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան, նախաձեռնութեամբ՝ տոքթ. Միհրան Ներսէսեանի, Պէյրութ, տպ. «Մշակ», 1965, 687, 1 չհամարակալուած էջ):

Վերոյիշեալ տեղեկութիւնները քաղուած են այդ հատորին 18-21 եւ 309րդ էջերէն:

Մահացած է Աթէնք, 10 Նոյեմբեր 1960ին (Կարօ Գէորգեան, *Ամէնուն տարեգիրքը*, Պէյրութ, Թ:1962, էջ 608):

Ա. փաստաթուղթ

ՎԻՃԱԿԱՑՈՅՑ Պալըքէսիր-Պանտրմա ԹԵՄԻՆ (1913)

Թիւ	Անուն քաղաքի կամ գիւղի	Թիւ հայ բնակչութեան	Թիւ հայ հոռվմէական.	Թիւ հայ բողոքական.	Համագումար	Քանի՞ տուն հայ բնակչութիւն կայ	Թիւ* քրիս. այլ բնակչութ.[1]	Թիւ թուրք բնակչութ.	Թիւ չէրքէզ բնակչութ.	Թիւ քուրդ բնակչութ.	Թիւ թափոշրջկ. բնակչութ.	Թիւ* այլակրօն բնակչութ.[2]
Վիճակ Պալըքէսիրի												
1	Պալըքէսիր	2604	1	1	2606	614	1100 յոյն	20000	80	15	-	2000 թաթար
2	Միխալիճ	970	-	20	990	200	2500 յոյն	5585	50	20	-	415
3	Քիրմասթը	880	-	-	880	180	600 յոյն	14000	6400	-	-	հրեայ 80, գնչու 2400
4	Պալիա Մատէն	300	-	-	300	75	2500 յոյն	500	-	30	-	-
5	Պապա Գիւղ (Պիւր-հանիէ)	262	-	-	262	52[3]						
Վիճակ Պանտրմայի												
6	Պանտրմա	3225	85	40	3350	753	5184 յոյն	13454	-	-	-	-
7	Էտինճիգ	991	-	-	991	245	162 յոյն	4692	-	-	Րումէլիի գաղթական 150	-
8	Հայ Գիւղ	1097	-	-	1097	237	-	-	-	-	-	-
9	Կէօնէն	110	-	-	110	21[4]	-	-	-	-	-	-
	[Գումար]	10439	86	61	10586	2377	12046	58231[5]	6530	65	150	4895[6]

[1] Ծնթ.- (*) Յոյն, Ասսիր, Քաղդէացի, Մարոնիդ:

[2] (**) Հրէա, Եզիտ, Կըզլպաշ, Ղազա Թմիլի, Գնչու:

[3] Էրկամոյէն, Քըրք Աղաճէն Պապա գիւղ գաղթած են: Տակաւին ո՛չ քահանայ, ո՛չ եկեղեցի եւ ոչ դպրոց ունին: Վերջերս ձեռնարկուած է իրենց ներքին ազգային կազմակերպութեան [Ծնթ.՝ փաստաթուղթին]:

[4] Պանտրմայէ եւ Էտինճիկէ գաղթած են: Տակաւին ո՛չ քահանայ, ո՛չ եկեղեցի եւ ոչ դպրոց ունին: Վերջերս ձեռնարկուած է իրենց ներքին ազգային կազմակերպութեան [Ծնթ.՝ փաստաթուղթին]:

[5] Բնագրին մէջ՝ 57731:

[6] Բնագրին մէջ՝ 4815:

Թիւ	Անուն քաղաքի կամ գիւղի	Թիւ պանդուխտ ներու	Արժէք ազգային անշարժ կալուածոց	Թիւ եկեղեցեաց	Թիւ վանուց	Թիւ ազգային վարժարանաց մանչերու	Թիւ ազգային վարժարանաց աղջկանց	Թիւ երկսեռ ուսանող.	Թիւ եկեղեցական	Ո՞րքան իսլամացած հայ կայ	**Ընդհանուր ծանօթութիւն.** Պանդուխտները ո՞ր երկիրներու մէջ են
Վիճակ Պալըքէսիրի											
1	Պալըքէսիր	20	հասութաբեր 75500, ոչ հասութաբեր 13000	1	-	2՝ Ազգային եւ մասնաւոր	1	464	3	10	Կ. Պոլիս, Տարտանէլ, Պիղա, Իզմիր եւ Ամերիկա
2	Միխալիճ	2	35000	1	-	1	1	120	1	-	Ամերիկա
3	Քիրմասթը	-	1452 Լ. օսմ.	1	-	1	1	145	2	11	Պրուսա, Պալըքէսիր, Պանտրմա
4	Պալիա Մատէն	-	-	1 մատուռ	-	1	-	40	1	-	-
5	Պապա Գիւղ (Պիւրհանիէ)			ֆէրմանը նոր ստացուած							
Վիճակ Պանտրմայի											
6	Պանտրմա	70	2500 Լ. օսմ.	1	-	2՝ Ազգային եւ մասնաւոր	1	343	5	11	Ամերիկա, Եգիպտոս, Կ. Պոլիս, Ռումանիա, Պուլկարիա
7	Էտինճիգ	5	450 Լ. օսմ.	1	-	1 երկսեռ		120	1	2	Ամերիկա
8	Հայ Գիւղ	8	-	1	-	1	1	192	1	-	Եգիպտոս, Ռումանիա
9	Կէօնէն										
	[Գումար]	105	127902	7.5		8.5	5.5	1424	14	34	

Կնիք առաջնորդարանի

[Կլոր կնիք]

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՆՏՐՄԱ-ՊԱԼԸՔԷՍԻՐԻ 1906

مرخصه خانهء ملّت ارمنيان باليكسر وبائدرمه ١٣٢٢

Բ. փաստաթուղթ

ՊԱՆՏՐՄԱ

Պանտրմա քաղաքը կը գտնուի Մարմարա կոչուած ծովուն հարաւ արեւելեան կողմը գտնուող մէկ ծոցին եզերքը: Տեղւոյն հայութիւնը, որ իր շրջանակին մէջ միակ հայախօս ժողովուրդը եղած է, 1908 թուականին իր մէջ կը հաշուէր 800 ընտանիք: Պանտրմա քաղաքը Կ. Պոլսէն 60 մղոն միայն հեռաւորութիւն ունի եւ շոգենաւային կանոնաւոր երթեւեկութիւն կար Կ. Պոլսոյ եւ Պանտրմայի միջեւ:

Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն (1914-1918) առաջ, Պանտրմայի բնակչութեան թիւը 40.000 կը հաշուէր, բաղկացած թուրքերէ, յոյներէ, հայերէ, հրեաներէ եւ եւրոպացիներէ: Ըստ Ս. Ծոցիկեանին «Արեւմտահայ աշխարհ»ին, տպուած ի Նիւ Եորք 1947-ին, հայերը Պանտրմայի մէջ կը հաշուէին 8000-ի չափ, տեղահանութենէն առաջ (էջ 520): Ուստի, ըստ Ծոցիկեանին, Պանտրմայի հայերը քաղաքին 1/5-ը կը կազմէին, ինչ որ ցոյց կու տայ ինքնին թէ, հայերը քաղաքին մէջ կարեւոր դիրք եւ ազդեցութիւն ունէին: Կէս դար առաջ, Պանտրմայի մէջ մեծ հրդեհ մը տեղի ունենալուն պատճառաւ, տեղւոյն հայերէն շատերը գաղթած կամ հեռացած են մօտակայ Պալըքէսիր քաղաքը:

Պանտրմա-Պալըքէսիրը եպիսկոպոսական թեմ մըն էր, որուն վերջին առաջնորդը եղաւ Տ. Կարապետ արքեպս. Մազլըմեան[5], որ 1910-ին նոյն թեմին վրայ Մատթէոս Բ. Իզմիրեան կաթողիկոսէն եպս. ձեռնադրուած էր Ս. Էջմիածնի մէջ: Պանտրմա կապուած էր Պալըքէսիրի եւ Իզմիրի երկաթուղի գծով մը, շինուած Համաշխարհաին Ա. Պատերազմէն առաջ:

Պանտրմա քաղաքը ունէր իր մանչերու եւ աղջիկներու ուրոյն դպրոցները, իբրեւ բարձրագոյն նախակրթարան, եւ մանկապարտէզ մը, որոնք ունէին մօտ 500 աշակերտութիւն մը: Պանտրմա քաղաքը ունէր իր քարաշէն ընդարձակ եկեղեցին որ կը կոչուէր Ս. Աստուածածին: Եկեղեցին իր քովը ունէր մեծ ջրամբար մը, որ փրկարար դեր մը կը կատարէր հրդեհ-

---

[5] Կարապետ արք. Մազլըմեան կամ Մազլումեան՝ ծնած է 1 Մարտ 1870ին, Պարտիզակ: Ուսումը ստացած է ծննդավայրի Ազգային վարժարանին մէջ: Շրջան մը ուսուցչութիւն ընելէ ետք, 1894ին ձեռնադրուած է կուսակրօն քահանայ եւ պաշտօնավարած՝ Նիկոմիդիոյ ու Ատաբազարի մէջ: 1 Յունուար 1906ին ընտրուած է Պանտրմա-Պալըքեսիր միացեալ վիճակի առաջնորդական տեղապահ, ապա՝ առաջնորդ: Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է 1910ին:
1915ին, աքսորուելով, զինադադարին վերադարձած է Պանտրմա, բայց քեմալական շարժման յաղթանակով կրկին հեռացած է անկէ: 1924ին ընտրուած է առաջնորդ Յունաստանի հայոց եւ նոյն պաշտօնին մնացած է մինչեւ վախճանումը՝ 2 Մայիս 1951, Աթէնք (Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին*, խմբագրեց՝ Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, 1985, էջ 402-6. նաեւ՝ Դ., «Հանգիստ յունահայոց առաջնորդ՝ Տ. Կարապետ արքեպս. Մազլըմեանի», *Հասկ ամսագիր*, Ի(5):1951, էջ 167):

ներու պարագային, որ այդ ժամանակ մանաւանդ, տուները մեծ մասամբ փայտեայ ըլլալով, այրելու ենթակայ կը մնային: Թեմը, որ «Պանտրմա-Պալըքէսիր միացեալ թեմ» կը կոչուէր, իր մէջ կը պարունակէր նաեւ Քիր-մասթի, Մըխալըճ, Էտինճիկ, Հայ գիւղ եւ Սուսըղըրլըքի հայութիւնը:

Պանտրմայի հայութիւնը, եթէ ոչ Իզմիրի հայոց չափ հարուստ, գոնէ բարեկեցիկ հայ գաղութ մըն էր: Ամէն արհեստի եւ առեւտրական ճիւղերու մէջ իր ներկայացուցիչներով, կարեւոր, կենսական ու օգտակար դեր մը կը կատարէր քաղաքին հանրային կեանքին մէջ առհասարակ: Հայերը, ինչպէս ամէնուրեք եւ մանաւանդ Փոքր Ասիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ, նոյնպէս Պանտրմայի եւ շրջակայ քաղաքներուն մէջ, արհեստաւոր եւ առեւտրական մարդիկ եւ փոքր ընկերութիւններ ունէին, կը զբաղէին նաեւ շերամաբուծութեամբ, եւ հայերէն շատերը ունէին անհատական պարտէզները եւ ի մասնաւորի թթաստանները, որոնք մետաքսագործութեան մէջ կարեւոր եւ կենսական տեղ մը կը գրաւէին եւ մետաքսի ճարտարարուեստին մէջ հայերը իրենց առաջին տեղը ունէին:

Նոյնպէս, Պանտրմայի հայերուն մեծ մասը ունէր իր սեփական այգիները եւ պարտէզները, առաւելապէս իրենց ընտանեկան պէտքերը եւ պահանջները գոհացնելու համար:

Տեղահանութեան ատեն (1915 յունիս) հայ բնակչութեան հարիւրին 80-ը տարագրուեցան եւ Տէր Զօրի անապատներուն մէջ մահացան, իսկ քաղաքին մէջ մօտ 150 ընտանիք մնացած էին իբրեւ բողոքական, հայ կաթոլիկ եւ կամ զինուորի ընտանիք: Իսկ տարագրութենէն վերադարձին (1919) ընտանիքներուն թիւը հասած էր շուրջ 350-ի: Զինադադարի վաղորդայնին առաջին օրէն վերաբացուած էր եկեղեցին (որ զինուորական բանտի վերածուած էր) եւ աղջկանց դպրոցի քարաշէն վարժարանը՝ իբրեւ երկսեռ նախակրթարան եւ իր մանկապարտէզովը միասին ունեցած է մօտ 300 երկսեռ աշակերտութիւն մը: Հակառակ անոր որ գաղթականութենէն վերադարձողները նիւթական մեծ եւ կարեւոր կորուստներ ունեցած էին, եւ իրենց արեան տուրքը տուած էին ազատագրութեան մեծ եւ հայու անմար երազին, իրենց վերահաստատուելէն քանի մը տարիներ յետոյ, շուտով իրենց կորուստները դարմանած էին եւ բարեկեցիկ վիճակի մը հասած էին, շնորհիւ հայու ձեռներէցութեան ոգիին, ստեղծագործ աշխատութեանց, եւ հայերը իրենց տնտեսութիւնը վերստին գտած էին, իրենց արհեստները եւ ամէն տեսակ զբաղումները ի գործ կը դնէին, դարմանելով եւ վերստին կեանքի բերելով իրենց հին օրերու բոլոր կորուստները...:

Սակայն այս բարեբաստիկ շրջանը երկար չկրցաւ տեւել, վասնզի Փոքր Ասիոյ արեւմտեան նահանգներուն գրաւումը եւ ապա հելլենական գրաւումին յաջորդող պարպումի մեծ աղէտը պատահեցաւ 1922 օգոստոսին, որ ահաւոր եւ ճակատագրական մեծ փլուզումը եղաւ եւ Պանտրմայի հայութիւնը խուճապահար ստիպուեցաւ հեռանալ քաղաքէն եւ անցաւ Մարմարայի եւրոպական եզերքը, Ռոտոսթոյ եւ ուրիշ տեղեր եւ հոնկէ ալ

անցան զանազան երկիրներ, առաւելապէս Յունաստան եւ Պուլկարիա, եւ ապա զանազան երկիրներ. 1947-ին եւ անկէց առաջ բաւական մեծ թիւով պանտրմացիներ Խորդային Հայաստան մեկնեցան:

Իսկ Պանտրմայի մէջ մնացած 200-է աւելի անձեր, մեծ մասամբ կիներ, որոնք հոն մնացած էին, գնդակահար սպաննուեցան Մուսթաֆա Քեմալի «չեթէ»ներուն կողմէ, երբ անկանոն զօրքը Պանտրմա յաղթական կը մտնէր:

Պանտրմայի եւ շրջակայ վայրերու հայերէնին մէջ, հետեւեալ յատկանշական կէտերը կ'երեւէին խօսակցութեանց ատեն. «կու գայ է, կ'երթայ է, չիմ ուզեր նէ, աղօթէ ա, կ'ուզէ ա, կ'ուտէ ա, կ'երգէ ա, կ'եփիս ա, կ'ընէ ա կա, կը սպասեն նա, չու տուեր են նա, չկրնայ է գնաց, սըիրէ ա, առնէ տօ, ելլայ տօ, տանէր տօ, ըլլայ տօ»[6]:

Այսինքն՝ բառերուն ստորադաս երբեմն յետադաս մասնիկներ մը կ'աւելցնէին, ինչ որ ուրոյն բարբառի մը երեւոյթը կու տար Պանտրմայի հայերէնին:

Պանտրմայի մէջ կային նաեւ փոքր թիւով կաթողիկեայ եւ բողոքական հայեր. անոնք ատեն մը զերծ մնացին տեղահանութենէն, սակայն անոնց ալ տեղահանութեան վճիռը արձակուեցաւ:

Կաթողիկեայ հայեր ունէին նաեւ մայրապետանոց մը, իսկ տեղւոյն կաթողիկեայ հայոց հովիւը, հայր Մկրտիչ Մուրատեան, ազատուած էր տեղահանութենէն, Պոլիս գացած ըլլալով:

Պանտրմա վաճառաշահ քաղաք մ'եղած էր: Կ. Պոլսոյ մօտ ըլլալուն, քաղաքին գլխաւոր արտադրութիւնն էր՝ արմտիք, պտղեղէն, հանքային նիւթեր: Պանտրմայի շրջակայքը ոսկիի, արծաթի եւ պորաքսի[7] հանքեր կային, որոնք եւրոպացիներու, ի մասնաւորի ֆրանսացիներու կողմէն կը շահագործուէին:

Պանտրմայի մօտ կը գտնուէր Պալըզ անուով վայր մը, որ 2000 տարուան հնութեամբ քարայր մըն էր, կռատան երեւոյթով, հին թագաւորի մը կողմէն շինուած, սակայն պեղումներ չեն կատարուած: Դարձեալ Պանտրմայի մօտ կը գտնուէր Մուրատ Պայըրի անունով հողաբլուր մը. ասոր բուն անունը եղած կը թուի ըլլալ Միհրդատի բլուր: Թուրքերը սոյն անունը Մուրատ Պայըրիի փոխած էին...:

Մեզի որոշ աղբիւրներ գոյութիւն չունին եւ կամ մեզի անծանօթ եւ կամ ուրիշ պատճառներով որոշապէս յայտնի չէ թէ Պանտրմայի եւ շրջակայքի հայերը ո՞ր շրջանին գաղթած են, բայց կը կարծուի թէ Էրզրումի (Կարին) կողմէն եկած հայ գաղթականութիւն մը կը նկատուին:

---

[6] Այս հատուածը առնուած է Ս[արգիս] Մ. Ծոցիկեանի *Արեւմտահայ աշխարհ* (Նիւ Եորք, տպ. Ա. Յ. Էյլէկեան, 1947) հատորէն էջ 521:

[7] Պորաքս՝ ոսկեբորակ, մետաղներուն հալումը դիւրացնող բիւրեղական բաղադրութիւն:

ԷՏԻՆՃԻԿ

Պանտրմայէն 8-9 քիլոմեթր դէպի հարաւ կը գտնուի Էտինճիկ գիւղաքաղաքը, ուր կը բնակէին շուրջ 250 ընտանիք: Ժողովուրդը թրքախօս եղած էր սկիզբէն ի վեր, իսկ նորահաս սերունդը կրնար մաքուր հայերէն խօսիլ, շնորհիւ ակնցի ուսուցիչ պրն. Սերովբէին[8], որ 1900-1905 պաշտօնավարած էր հոն եւ ի վերջոյ քահանայ ձեռնադրուելով Պանտրմա փոխադրուած էր եւ հոն ալ, իբրեւ ուսուցիչ, մեծապէս օգտակար եղած էր, նամանաւանդ հայերէնի ուսուցման մէջ, քաջ հայագէտ մ'ըլլալով, որ 1908-ին Կ. Պոլսոյ «Արեւելք» թերթին մէջ, Հրանդ եւ Զապէլ Ասատուրի քերականութեան գիրքը քննադատած էր[9], ինչ-ինչ սխալներ մատնանշելով այդ գիրքին մէջ:

Էտինճիկի հայութեան գլխաւոր զբաղումները եղած են գլխաւորաբար շերամաբուծութիւնը, ինչպէս նաեւ ձիթենիի եւ որթատունկի մշակումովը ձիթապտուղի եւ խաղողի արդիւնաբերութիւնը: Էտինճիկ ունեցած է իր եկեղեցին Ս. Խաչ անունով եւ իր դպրոցը: Այստեղի հայերն ալ տարագրուած էին ապա հազիւ թէ մէկ երրորդը տարագրութենէն վերադարձած էր: Այս տեղի հայերն ալ, հազիւ թէ ժամանակ ունեցան Պանտրմա գալ եւ հեռանալ երկրէն. այժմ զանազան երկիրներ ցրուած են: Էտինճիկ անուան ծագման եւ ստուգաբանութեան մասին հետեւեալ պատմութիւնը կը խօսուի տեղացի հայերուն կողմէն. երբ Տիգրան Բ. (Մեծն Տիգրան) Պանտրմայի մէջ Գափուտաղը թերակղզիին միջեւ գտնուած պարանոցին վրայ Կզիքոն հռովմէական-բիւզանդական քաղաքը կը գրաւէ, այս գիւղին գրաւած բարձր եւ աչքառու դիրքը ցոյց տալով կ'ըսէ. «Տղա՛ք, յետին ճիգ մըն ալ», կը հրամայէ եւ ահա այս կերպով այս վայրը «Էտինճիկ» (Յետին-ճիգ) անունը կ'առնէ:

---

[8] Նկատի ունի Սերովբէ Պայեանը, ծնած 24 Օգոստոս 1858ին, Ակնի Կամարակապ գիւղը: Ուսումը ծննդավայրի Արամեան վարժարանին մէջ ստանալէ ետք, 1889-92 վարած է Խիզանի Ուսումնասիրաց ընկերութեան, ապա Հայաստանի Սովելոց կեդրոնական յանձնաժողովի քարտուղարի պաշտօնները, որմէ ետք, որպէս ուսուցիչ, պաշտօնավարած է Ակն, Կ. Պոլիս, Էտինճիկ եւ Պանտրմա: Վերջինիս մէջ հիմնած է մասնաւոր վարժարան մը:
Քահանայ ձեռնադրուած է 3 Դեկտեմբեր 1904ին: Աքսորուած է 26 Օգոստոս 1915ին եւ հասած է Հալէպէն արեւելք գտնուող Կակէ կոչուած վայրը, եւ «*հոն եւս զերծ չի մնար ժանտարմաներու խոշտանգումէն եւ ծեծի տակ կ'աւանդէ հոգին 1916 տարւոյ փետրուարի սկիզբները*»: Բանասիրական յօդուածներով աշխատակցած է Պոլսոյ *Արեւելք* օրաթերթին (Թէոդիկ, էջ 407):

[9] Ակնարկութիւնը կ'երթայ հետեւեալ հատորին. Հրանտ եւ Զապէլ Ասատուր, *Գործնական քերականութիւն արդի աշխարհաբարի: Նախապատրաստական գիրք: Ուսումնական խորհուրդէն վաւերացուած*, հրատ. Պ. Պալենց գրատան, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յակոբ Մաթէոսեանի, 1908, է., 80 էջ:

Պանտրմայի ծոցին արեւմտեան կողմը Գափուտաղը կոչուած լեռնային թերակղզիին ծովեզրին վրայ եւ Պանտրմա քաղաքին հանդիպակաց կողմը, այս վերջինէն 4-5 մղոն հեռաւորութեամբ Հայ Գիւղ (Էրմէնի Քէօյիւ) կոչուած գիւղը կը գտնուի, որուն բնակչութիւնը միմիայն հայերէ կը բաղկանար, իսկ սոյն Հայ Գիւղի ընտանիքներու թիւը 270-280-ի կը հասնէր: Ժողովուրդը թրքախօս էր, բայց նորահաս սերունդը, շնորհիւ իր մէկ ուսուցչին՝ ատաբազարցի Զարեհ Մաղաքեանի, որ հոն պաշտօնավարած է 1900-1904, կրնար հայերէն խօսիլ: Հայ Գիւղը ունէր իր գիւղական դպրոցը եւ եկեղեցին՝ Ս. Սարգիս անունով: Գիւղին վերջին քահանան էր տեղացի տէր Մարտիրոսը[10], որ թէեւ կարդալ գրել չէր գիտեր, բայց անթերի կերպով կը կատարէր եկեղեցական արարողութիւնները եւ կը կարդար… Աւետարանը, ի մանկութենէ անտի դպրութիւն ըրած խոր հաւատացեալ մը ըլլալով: Այս ինքնատիպ քահանան, որ 1922-ին հելլենական պարպումին շատ մը գիւղացիներու հետ Պուլկարիոյ Թաթար-Փազարճըք քաղաքը գաղթած էր, վերջին տարիներուն կնքած էր իր մահկանացուն, 100-ը անց տարիքի մը մէջ. այս քահանան սուրբ նկատուած էր իր շրջանի գիւղացիներէն, եւ մինչեւ իսկ իսլամներ իրեն կը դիմէին:

Հայ Գիւղը իսկապէս ինքնատիպ գիւղ մըն էր: Գիւղացիները իրենց ապրուստը կ'ապահովէին առաւելապէս գիւղին շրջակայ կռանիթի հանքերէն, սալայատակի եւ շինութեան քարեր կոփելով, ձկնորսութեամբ եւ իրենց լաւորակ ջուրը տակառներու մէջ լեցնելով իրենց սեփական նաւերու միջոցաւ Պանտրմա փոխադրելով:

Գիւղացիներու մօտ ուշագրաւ եղած է օղիի չափազանց գործածութիւնը եւ պարզապէս մոլութեան աստիճանին տարած են զայն: Իրենց այս կենցաղը կարծես առաւելապէս հետեւանքը եղած է իրենց ունեցած դիւրին եւ նկատելի շահաբերութեանը, շնորհիւ իրենց քարահանքերուն, ձկնորսութեան եւ լաւորակ հոսուն ջուրին:

Տարագրութեան շրջանին բնակչութեան մօտ կէսը չէ տարագրուած, այլ գիւղին մէջ մնացած են իրենց արհեստները օգտագործելով:

Այս ինքնատիպ գիւղի հիմնադրութեան մասին հետեւեալ պատմութիւնը կը խօսուի.

Այս գիւղի հիմնադիրները, 7-8 ընտանիք գաղթած են Երզնկայի շրջանէն եւ Պանտրմայէն անցնելով դէպի Գափուտաղը թերակղզին յառաջացած են Փիրամա կոչուած յունական գիւղի մը մօտ, իրենց հանդիպած հարթ հաւասար գետնի մը վրայ, որ գիւղի կալի վայրն էր - իրենց վրան-

[10] Նկատի ունի Տէր Մարտիրոս քահանայ Աբիկեանը: Ծնած է Հայ Գիւղ, 20 Դեկտեմբեր 1858ին: Նախակրթութիւնը ստացած է գիւղի Մեսրոպեան վարժարանին մէջ: Քահանայ ձեռնադրուած է 14 Յուլիս 1899ին Տիմոթէոս եպս. Սափրիչեանէն: Ցեղասպանութեան՝ զերծ մնացած է աքսորէ (Թէոդիկ, էջ 408):

ները կը լարեն: Յետոյ, երբ յոյն գիւղացիները կու գան եւ զիրենք կը տեսնեն, իրենց լեզուով եկուորները կը բարեւեն «Չալի մեր ա» ըսելով: Այս վերջինները չկարենալով հասկնալ այս արտայայտութիւնը, որ պարզապէս բարեւելէ կը բաղկանար, զարմացահար իրարու կ'ըսեն. «Չալը մեր է, կ'ըսեն, պէտք է հեռանանք»: Եւ քակելով իրենց վրանները, դէպի ետ՝ հարաւ կը դանան, եւ մօտակայ ուրիշ սարահարթի մը վրայ կրկին կը լարեն իրենց վրանները: Ահա այս վայրը, որ զուլալ եւ հոսուն ջուրի մը մօտը կը գտնուէր, իրենց համար կ'ըլլայ իրենց անդրանիկ գիւղակը, Հայ Գիւղին առաջին հիմնադրութիւնը: Յետոյ այստեղ կ'ունենան նաեւ իրենց փոքրիկ աղօթատեղին եւ իրենց գերեզմանները, եւ յետոյ դէպի ծովեզերք իջնելով վերջապէս կը հիմնեն իրենց վերջին եւ հաստատուն բնակավայրը, որ կը կոչուի «Հայ Գիւղ- Էրմէնի Քէօյիւ»:

Իսկ իրենց նախնեաց առաջին բնակավայրը, որ «Վերի Գիւղ - Իւքարը Քէօյ» իրենց համար կը դառնար ուխտավայր մը եւ ամէն տարի, խմբովին, Վարդավառի տօնին, հոն գտնուող նախկին աղօթատեղիին մէջ տեղի կ'ունենար ուխտագնացութիւն եւ կրօնական արարողութիւն:

Փոքր Ասիոյ զանազան շրջաններուն մէջ, «Հայ Գիւղ»ի նման, բազմաթիւ «Հայ Գիւղ»եր կային, որոնք բոլորն ալ այժմ ամայի են, ուր բուերը կը վայեն, ուր օձերը կը վխտան, հայ ստեղծագործ ցեղին եւ աշխատասէր եւ շինարար ժողովուրդի մը անցեալի տխուր եւ սեւ յիշատակը կ'արձագանգեն մեզի բոլորիս...:

ՊԱԼԸՔԷՍԻՐ

Պալըքէսիր կամ Պալըքէսեր քաղաքը կը գտնուի Պանտրմա-Իզմիր երկաթուղիի գծին վրայ, որ կառուցուած էր Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն (1914-1918) առաջ, ֆրանսական ընկերութեան մը կողմանէ:

Պալըքէսիր քաղաքը Քարասի սանճագին մայրաքաղաքն էր, որ անկախ սանճագ մըն էր, կապուած ուղղակի Կ. Պոլսոյ Ներքին գործոց նախարարութեան:

Պալըքէսիր քաղաքը մութասարըֆութիւն[11] մըն էր, եւ տեղւոյն մութասարըֆները ընդհանրապէս հայ խորհրդականներ կ'ունենային, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ տեղւոյն հայերը ազդեցիկ տարր մը կը կազմէին:

Ասոնցմէ կարելի է յիշել Վրթանէս էֆենտի Վրթանէսեանը[12] (Շիրին էֆենտի անունով հանրածանօթ), որ Անտառաց ընդհանուր տնօրէնութեան աւագ քարտուղարի պաշտօնը վրած էր երկար տարիներ եւ անդամ եղած

[11] Մութասարըֆութիւն (արբ.-թրք.).- գաւառապետութիւն, գաւառ, գաւառի կեդրոն: Մութասարըֆ՝ գաւառապետ:

[12] Այս տողերու հեղինակ՝ Պարգեւ եպս.ի հայրը (*Սիոն ամսագիր*, Դ(7-9):1930, էջ 291):

էր տեղւոյն ազգային ժողովին մէջ, որ նահատակուած է տեղւոյն մէջ, 1922-ին:

Գառնիկ էֆ. Վրթանէսեան (Ֆիքրի էֆենտի անունով հանրածանօթ), որ եղած է Մուշի, Հաճընի եւ Քէշանի գայմագամ[13] եւ Կ. Պոլսոյ մէջ քաղաքային ընդհանուր քննիչի (Inspecteur civil) պաշտօնը վարած էր երկար տարիներ: Վախճանած Կ. Պոլսոյ մէջ 1936-ին:

Վրթանէս էֆ. Վրթանէսեան (Հալիմ էֆենտի անունով հանրածանօթ), որ նախ Պալըքէսիրի մէջ եւ ապա Պանտրմայի մէջ կառավարական բարձր պաշտօններ վարած էր երկար տարիներ, ապա Պուլկարիա անցած իր ընտանիքով եւ հոն վախճանած է:

Պալըքէսիր քաղաքը ծովէն 575 ոտք բարձր է, բարձր սարահարթի մը վրայ հաստատուած, բարեբեր եւ արգաւանդ դաշտի մը վրան, որ դէպի Մարմարա ծով կ'երկննայ: Պալըքէսիրի բնակչութեան ընդհանուր թիւն էր Ա. Պատերազմէն առաջ 20.000, որ կը բաղկանար թուրքերէ 15.000, հայերէ 4000 եւ յոյներէ 1000: Կային փոքր թիւով չերքէզներ եւ պուլկարներ:

Պալըքէսիր ունէր իր եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին անունով, դպրոց մը, նախակրթարան եւ մանկապարտէզ մը, ուր քանի մը հարիւր աշակերտներ իրենց կրօնական եւ ազգային ուսումը կը ստանային:

Քաղաքին Պալըքէսէր կամ Պալըքէսիր թրքական յորջորջումը կը կարծուի թէ Պալատ կայսեր հայերէն անունին աղաւաղումն է:

Պալըքէսիրի հայերը թրքախօս եղած են ընդհանրապէս, սակայն հայերէն կը հասկնային եւ շատ մը առտնին եւ եկեղեցական բառեր կը գործածէին, երբեմն ալ հայերէն եւ թուրքերէն բառերը իրարու կը խառնէին, օրինակի համար. «պէյկիրը առ տէ ապանէն պաղլամիշ ըրէ», այսինքն՝ ձին առ եւ ախոռին մէջ կապէ, եւ դեռ ասոր նման հայերէն-թրքերէն ասութիւններով բառախաղեր կը կատարէին խօսակցութեան մէջ: Պալըքէսիրի հայերը տնտեսական լաւ վիճակ ունէին. կը զբաղէին վաճառականութեամբ, սեղանաւորութեամբ, առեւտուրով, արհեստներով, շերամապահութեամբ: Նկատի ունենալով որ Պալըքէսիրի շրջանը մօտ 200 թուրք, թիւրքմէն, եէօրիւք եւ ուրիշ ցեղեր ունէր, եւ գիւղացիները ընդհանրապէս «պազար» օրերուն քաղաք կ'իջնէին. «ապայ»ի[14] գործը հայերուն ձեռքն էր, քաղաքին մէջ նշանաւոր անուն ունէր «Ապաճը» Համբարձում աղա Արապեան, «Ապաճը» Յակոբ աղա Արզումանեան եւ ուրիշ տասնեակ մը «Ապաճը» հայեր, որոնք «ապայ»ի գործ կ'ընէին եւ Պալըքէսիրի շրջակայ գիւղերուն «ապայ»ի կամ հագուստի գործերը իրենք կ'ընէին: Ասոնք կերպով մը դերձակ կարելի է նկատել:

Նկատի ունենալով որ Պալըքէսիրի շրջակայքը անտառներ շատ կային, ատաղձի առեւտուրը հայոց ձեռքն էր: Քաղաքին մէջ նշանաւոր անուն

[13] Գայմագամ (արբ.-թրք.).- գաւառակի կառավարիչ, գաւառակապետ:

[14] Ապա (արբ.).- արաբական բուրդէ կարճ վերարկու:

մ’ունէր Սարգիս Չաքըր օղլուն-Չաքըրեան բազմանդամ ընտանիքը եւ ուրիշներ:

Պալըքէսիր քաղաքը աֆիոնի վաճառականութեան մէջ կեդրոն տեղ մը կը գրաւէր. այս գործն ալ հայերը կը կատարէին, մասնաւոր եւ մասնագէտ աֆիոնի գործով հասկցող հայեր շրջակայ գիւղերը կ’երթային եւ կը գնէին եւ զանոնք Պոլիս կամ Իզմիր կը ղրկէին դեղագործութեան մէջ շահարկելու զանոնք: Մետաքսագործութեան արհեստն ալ հայոց ձեռքն էր, եւ կարգ մը հարուստ հայեր մասնաւոր թթաստաններ ունէին շերամապահութեան մէջ գործածուելու համար: Արմտիք եւ հացահատիկ, ցորեն, գարի, վարսակ եւ ուրիշ բերքեր մեծ քանակութեամբ քաղաքը կ’արտադրէր. այս գործն ալ հայերը կը կատարէին մեծ մասամբ: Նախքան շոգեկառքի գծին բացումը, Պալըքէսիր քաղաքը Պանտրմա եւ շրջակայ քաղաքներուն հետ հաղորդակցութեան համար ունէր իր կառքի «շոսէ» ճամբաները: Ճամբորդները գիշեր մը Սուսըղըրլըք կը գիշերէին եւ հետեւեալ օրը Պանտրմա կը հասնէին:

Գարասի սանճագը, որուն մայրաքաղաքն է Պալըքէսիր քաղաքի շրջակայքը, հանքերով շատ հարուստ եղած է: Պալիա[15] քաղաքին մօտերը արծաթի հանքեր, իսկ Սուսըղըրլըքի մէջ ալ պորասիթի (բորականծին) հանքերը կը շահագործուէին ֆրանսական ընկերութեան մը կողմէն: Այս հանքերուն մէջ ֆրանսացի հանքային երկրաչափներ կային: Այս գործերուն մէջ հայեր եւ յոյներ կ’աշխատէին եւ տնտեսական մեծ եւ կարեւոր շահեր կ’ապահովէին:

Լիման Ֆոն Սանտէրս[16] գերմանացի զօրավարը, որ թրքական բանակին ընդհանուր հրամանատարի եւ քննիչի պաշտօնն ունէր, 1915 թուականին իր սպայակոյտի գերման բարձրաստիճան սպաներու հետ Պալըքէսիր եկաւ եւ հիւրասիրուեցաւ Շիրին էֆէնտի Վրթանէսեաններց տունը, ուր քանի մ’օրեր կեցաւ: Իր մեկնելու ատեն, խօսակցութեան ընթացքին, գերման զօրավարը յայտնեց, թէ շատ գոհ մնացած է իրենց հանդէպ ցոյց տրուած հիւրասիրութենէն: Արդեօք ինչո՞վ կրնանք մեր երախտագիտութիւնը յայտնել: Այս տողերը գրողին հայրը, որ Իզմիրի աղէտին առթիւ Պալըքէսիր քաղաքին մէջ նահատակուեցաւ թուրք «չէթէ»ներու կողմէ, ըսաւ թէ՝ իրենց համար մեծ պատիւ մըն է որ անուանի եւ մեծանուն գերմանացի զօրավար մը մեր տունին մէջ կը հիւրասիրենք: Ձեզմէ նիւթական ակնկալութիւն մը չենք սպասեր, միայն պիտի խնդրէինք, որ Ձեր անձնական լուսանկարը ղրկէիք մեզի առ ի յիշատակ…: Այս խօսակցութեան ընթացքին թարգմանի պաշտօնը կը կատարէր պր. Ճանիկ Վրթանէսեան,

[15] Պալիա՝ նկատի ունի Պալիա Մատէն հայաբնակ աւանը:

[16] Լիման Ֆոն Սանտէրս (Otto Viktor Karl Liman von Sanders).- գերմանացի զինուրական, Օսմանեան կայսրութեան մօտ գերմանական ռազմական առաքելութեան ղեկավար եւ օսմանեան զօրքերու հրամանատար:

հօրեղբօրս տղան, որ գերման սպայակոյտի բարձրաստիճան անձերուն հետ մտերմացած էր: Լիման Ֆոն Սանտէրս զօրավարը մեկնեցաւ եւ իր խոստմանը համաձայն իր լուսանկարը ղրկեց հանդերձ շնորհակալութեան գրով մը, որ մեր տանը մէջ կը պահուէր…:

Լիման Ֆոն Սանտէրս զօրավարը իր յիշատակները գրած է Թուրքիոյ մասին «Հինգ տարիներ Թուրքիոյ մէջ»[17]: Հակառակ մեր փափաքին, չկրցանք սոյն գիրքը մեր առջեւ ունենալ…:

Պալըքէսիր քաղաքի բնակչութիւնն ալ տարագրուեցաւ. քաղաքին մէջ զինուոր գացող ընտանիքները եւ 10-15 ընտանիքներ միայն մնացին:

Տարագրութենէն վերջ անոնք որ ողջ մնացած էին սպանդէն վերադարձան Կ. Պոլսոյ ճամբով: Իրենց համար մասնաւոր շոգենաւ մը վարձուեցաւ եւ Պանտրմայի ճամբով դէպի Պալըքէսիր մեկնեցան:

Պալըքէսիրի հայութիւնը զինադադարի շրջանէն վերջ քաղաքին մէջ տակաւ առ տակաւ հաստատուեցաւ եւ իրենց տնտեսութիւնը ջանացին վերականգնել եւ յաջողեցան…: Պալըքէսիրի բովանդակ հայութիւնը, յոյներուն հետ քաղաքին մէջ մնացին, 1922 թուականին կրկին խաբուեցան: Տեղւոյն թուրք երեւելիները Պալըքէսիրի յոյն հրամանատարին դիմած եւ խնդրած են, որ տեղւոյն հայերը եւ յոյները հոն մնան եւ երաշխաւորութիւն տուած են, կեանքի եւ ինչքի ապահովութիւն, այլապէս յոյն հրամանատարը քաղաքը պիտի այրէր: Երանի թէ այրէր քաղաքը եւ բոլորը մոխրանային:

Բայց եւ այնպէս, ե՞րբ տեսնուած է, որ թուրքերը իրենց խօսքը յարգած ըլլան: Միւս կողմէ պէտք է նկատի ունենալ թէ, յունական նահանջը եւ պարպումը Փոքր Ասիոյ արեւմտեան նահանգներուն, եղաւ քաղաքական ծանր դէպք մը, որու զոհ գացին տասնեակ հազարաւոր հայեր, յոյներ…:

Կարգ մը, տասնեակ մը եւ աւելի թւով քաջասիրտ երիտասարդներ յունական նահանջող բանակին վերջապահ գունդերուն միանալով, քաղաքին «Տէտէ Պայըր»ի ճամբով, որ քաղաքին վրայ կ'իշխէր, ուր դրուած էին յունական բանակին թնդանօթները, Էտրէմէդի[18] ճամբով խոյս տուած են, սակայն ճամբու ընթացքին թուրք «չէթէ»ներու հանդիպելով՝ ոմանք սպանուած են: Ջարդերու ծրագիրը, ամիսներ առաջ Էնկիւրիի մէջ ծրագրուած եւ կազմակերպուած էր, տխրահռչակ, արիւնարբու ջարդարար կե-

[17] Otto Viktor Karl Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei* (Հինգ տարի Թուրքիոյ մէջ), Պերլին, August Scherl, 1919: Վերահրատարակուած ու թարգմանուած է բազմիցս:

[18] Էտրէմիդ.- հայաբնակ քաղաք Քարէսի (Պալըքեսիր) անկախ գաւառի համանուն գաւառակի կեդրոնը: Ըստ օսմանեան պաշտօնական տուեալներու՝ Ցեղասպանութեան նախօրեակին ամբողջ գաւառակը ունեցած է 41 հայ բնակիչ (Sarkis Y. Karayan, *Armenians in Ottoman Turkey, 1914. A Geographic and Demographic Gazetteer*, Gomidas Institute, London, 2018, էջ 241):

սարացի Թօփալ Օսման[19] աղային յանձնուած էր, որ կարգ մը արիւնարբու լազ «չէթէ»ներու եւ թուրք հրոսակներու հետ միասին Պալըքէսիր քաղաքին մօտակայ դաշտերուն մէջ, հայերը եւ յոյները ամբողջովին հրացանազարկ ըրած եւ արիւններու մէջ ներկած էին դաշտերը…:

Նոյն ճակատագրական վախճանը ունեցան Պալըքէսիրի եւ շրջակայ քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ գտնուող հայութիւնը եւ միւս քրիստոնեաները, յոյն եւ եւրոպացիներ…:

Կէօնէն[20] գիւղաքաղաքին մէջ գտնուող քանի մը հայ հարուստ ընտանիքներ եւս, որ հոն գացած էին ջրաբուժութեան համար, անոնք եւս անխնայ ջարդուեցան: Պանտրմայի հայերը մեծ մասամբ կրցան հեռանալ, քանի մը հարիւր հայեր - ծեր, անօգնական եւ հիւանդ - հոն մնացին եւ նահատակուեցան:

Գորշ գայլին թիւ մէկ սիրելին եւ պաշտպանեալը՝ Թօփալ Օսման աղան, որ լազերու արիւնարբու եւ ջարդարար ջոլիրի մը ղեկավարն էր, որ գորշ գայլին դէմ ապստամբական շարժումին պետերուն հետ մասնակցութիւն ունեցած էր, որ Պալքանեան պատերազմի ատեն, պուլկար զինուորի մը կողմէն ոտքէն վիրաւորուած էր եւ կը կաղար, այս անգամ գորշ գայլին կողմէն սպաննուեցաւ, թէեւ պէտք չէր զայն սպաննել, այլ իր կաղ ոտքովը կախել: Սոյն արիւնարբու եւ ջարդարար սեւ գայլը, որ բազում հայերու եւ յոյներու, անմեղ կիներու, մանուկներու եւ ծերերու կորստեան եւ ջարդին մեղսակիցներէն էր…: Անէծք իր սեւ անասնաբարոյ կենցաղին, որ արիւններով ներկեց ամէնուրեք, բիրտ, հրոսակ եւ ջարդարար, արեան ծարաւի, արիւնկզակ, կաղ շանզաւակ- ոսկորի զաւակը…:

Երբ անցեալ տարի Հայաստան գացինք կաթողիկոսական ընտրութեան եւ օծման մասնակցելու եւ Ամենայն հայոց վեհափառ հայրապետ Ն.U.O.S.S. Վազգէն Ա. նորընտիր կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցանք 7 եկեղեցականներ, Երեւանի մէջ մօտ 100 Պալըքէսիրցի հայերու հանդիպեցանք, ոմանք Իզմիրի ջարդէն ազատուած, իսկ ոմանք հրաշքով քաղաքէն հեռացած էին: Մխիթարուեցանք. ուրախ եւ երջանիկ էին, անցեալի հին յիշատակները յիշեցինք. «Մայր Արաքսի»ի մօտը կը գտնուէինք: Յիշեցինք մեր նախնիքը, որոնք արիւն թափած էին հայրենիքի փրկութեան եւ ազատագրութեան համար. անոնք հայրենիքի սիրոյն

---

[19] Թոփալ Օսման.- թուրք հրոսակապետ: Մասնակցած է 1912ի Պալքանեան պատերազմին եւ ծունկէն վիրաւորուելով՝ մնացած է կաղ, որուն համար ստացած է «Թոփալ» (կաղ) մակդիրը: Մասնակից է Հայոց Ցեղասպանութեան: Զինադադարին եղած է Մարզուանի քաղաքապետ եւ գործակցած է քեմալականներուն: Հրոսակներու իր խումբով, Յուլիս 1921ին կոտորած է հազարաւոր յոյներ ու հայեր: Աւելի ետք, սպաննուած է իր ազգակիցներուն կողմէ (Պ. Ա. Հայկունի, *Թօփալ Օսման եւ դէպքերը Մարզուանի մէջ զինադադարէն յետոյ*», տպ. «Նոր օր», Աթէնք, 1924, էջ 33-37, 44):

[20] Կէօնէն.- հայաբնակ գիւղ Քարէսի անկախ գաւառի Կէօնէն գաւառակի կեդրոնը:

ինկած եւ նահատակուած էին եւ իրենց արեան տուրքը տուած էին ազատութեան, ազատագրութեան պայքարին մէջ: Օրինեալ ըլլայ մեր խնկելի եւ երանաւէտ մեր բոլոր նահատակներուն յիշատակը: Թող Տէրը լուսաւորէ իրենց հոգիները երկնքի արքայութեան լուսեղէն խորաններուն մէջ...:

Այս անգամ եւս, ազնիւ եւ ազնուական ցեղի մը զաւակները, բազմահազար հայեր, արեւմտեան ազգերու հակամարտ քաղաքական եւ տնտեսական շահերու երեսէն, զոհ կը դառնային եւ ահաւոր ջարդերու կ'ենթարկուէին: Ո՞վ պիտի տեսնէ հայ ցեղին ազատագրութեան պայքարին համար իր տուած հազարաւոր հայերու արեան տուրքը եւ դատը: Մինչեւ ե՞րբ արդարութեան դատին ծարաւի հայ ժողովուրդը, առանց այլեւայլի պիտի ստանայ իր կորսուած արդարութիւնը...:

Հայ ստեղծագործ եւ շինարար ժողովուրդին դատը արդար դատ մըն է, ոչ միայն արդար դատ մըն է, այլ նաեւ գոյութիւն ունեցող բոլոր դատերուն արդարագոյն դատն է...: Հայ ժողովուրդը սփիւռքի մէջ, առանց կուսակցական խնդիրներու, հայոց արդար եւ իրաւացի դատին ծարաւի է. պէտք է արդարութեան արեգակը ծագի հայ ժողովուրդին համար. ո՛չ մէկ ժողովուրդ, ոչ մէկ ազգ հայ ցեղին չափ չէ հալածուած, չէ ճնշուած եւ չէ կեղեքուած: Մեծագործ Գէորգ Զ. Կաթողիկոս, 27-11-1945 թուակիր գրով մը երեք մեծերուն դիմում կատարեց եւ ցոյց տուաւ պատմական փաստերով հայ ժողովուրդին դէմ եղած անարդարութիւնը եւ ելք մը առաջարկեց «Միակ ելքն է Թուրքա-Հայաստանի ազատագրումը եւ կցումը Սովետական Հայաստանին»: Այո՛, հայ ժողովուրդը ծարաւի է արդար դատի մը իրագործման...:

ՍՈՒՍԵՐՔԵՐԼԸՔ[21]

Այս փոքր գիւղը Պանտրմա-Պալըքէսիր շօսէ ճամբուն վրայ կը գտնուի: Այս գաւառին մէջ ալ կային 15-20 հայ ընտանիքներ: Այս գաւառակին մօտակայ «Պորասիթ»ի հանքերուն մէջ երբեմն տասնեակներով հայ բանուորներ կ'աշխատէին, մեծ մասամբ մշեցի ղարիպներ, հայախօս էին:

ՔԻՐՄԱՍՏԸ

Այս գաւառակին եւ այս գիւղաքաղաքին մէջ մօտ 150 հայ ընտանիքներ կը գտնուէին, որոնց զբաղումը կը կազմէին արհեստները, առեւտրական

[21] 1922ին ունեցած է մօտ 50 հայեր, որոնք հոն հաստատուած էին հինէն ու կը զբաղէին արհեստներով: Անկէ 1.5 ժամ հեռու գտնուած են Սուլթան Չայըրի պորասիտի հանքերը, ուր եւս հաստատուած էին մօտ 80 հայ բանուորներ իրենց ընտանիքներով, մեծամասնութեամբ՝ մշեցիներ, որոնք նախապէս աշխատած էին հանքերու մէջ: Գիւղը ունեցած է 30 աշակերտներով դպրոց մը (Յ. Սիմօնի, «Հայկական խլեակ մը եւ իր զգացումները», *Վերջին լուր հայութերթ*, Կ. Պոլիս, 9րդ տարի, թիւ 2481, 6 Մայիս 1922, էջ 2):

գործերը եւ երկրագործութիւնը: Ունէին իրենց նախակրթարանը եւ եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին անուով: Այստեղ ալ ժողովուրդը մեծ մասամբ թրքախօս էր: Հոս իբրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարած է ծանօթ բանաստեղծ Ռուբէն Որբերեան[22], իր երիտասարդութեան առաջի շրջանին (1900) եւ ունեցած է իր անդրանիկ սիրահարութիւնը եւ գրի առած է իր առաջին սիրերգութիւնը տեղացի հայ աղջկայ մը հանդէպ, որուն ձեռքը խնդրած էր թէեւ, բայց ի զուր...:

ՄԸԽԱԼԻՃ կամ ՄԸԽԱԼԸՃ

Այս գիւղաքաղաքը Պանտրմայի մօտը կը գտնուի: Հոս կային շուրջ 50 ընտանիք: Ունէին իրենց դպրոցը եւ փոքր եկեղեցին: Ժողովուրդը թրքախօս էր: Բացի 5-10 բարեկեցիկ եւ քանի մը մեծահարուստ ոչխարաբուծութեամբ զբաղող ընտանիքներէ, ժողովուրդը մեծ մասամբ երկրագործութեամբ կը զբաղէր: Այս գիւղաքաղաքը իր թրքական անունը առած է Մահուան Լիճ հայերէն յորջորջումէն:

Անուանի եղած են Մըխալըճի սուլթանական ագարակները, որոնց վերակացութեան պաշտօնին կոչուած են հողագէտ եւ մասնագէտ հայեր: Այս գիւղաքաղաքին մէջ ալ այժմ մահուան լիճ մը գոյութիւն ունի. ոչ մէկ հայ կայ այստեղ. մահուան ընդարձակ լիճի մը վերածուած ըլլալով, Փոքր Ասիոյ արեւմտեան նահանգները ամայացած ըլլալով երբեմնի իրենց շէն, հարուստ եւ շինարար հայ ժողովուրդէն պարպուած ըլլալով:

Երուսաղէմ, 23 ապրիլ 1956 Պարգեւ եպսկ. Վրթանէսեան

* * *

Գ. փաստաթուղթ

ՊԱՆՏՐՄԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ
(1917-1920 տարիներուն)

1917 ապրիլին, իբր զինուոր թրքական բանակին մէջ, եկայ Պանտրմա: Մենք կը պատկանէինք 5-րդ զօրաբանակին եւ կ'աշխատէինք առողջապահական գործիքներ պատրաստող աշխատանոցի մը մէջ՝ «Պէշինճի մենզիլ սըհիէ իմալաթխանէսի»[23] անունով: Մենք կը կազմէինք զինուորա-

[22] Ռուբէն Որբերեան (Մալաթիա, 1873-Փարիզ, 1931).- արեւմտահայ անուանի բանաստեղծ: Աւարտած է Խարբերդի Եփրատ գոլէճը, ապա ուսուցչական պաշտօններ վարած Պանտրմա, Կ. Պոլիս եւ Զմիւռնիա: Երկար տարիներ ապրած է Ճիպութի, ապա տեղափոխուած է Փարիզ: Հրատարակած է արձակ եւ չափածոյ գործերու քանի մը ժողովածու՝ *Յիշատակաց ծաղիկներ* (Կ. Պլիս, 1893), *Ծփանքներ* (Գահիրէ, 1906), *Ովասիս (Արձակ եւ ոտանաւոր)* (Փարիզ, 1920):

[23] Նախադասութիւնը թրքերէն է՝ Հինգերորդ առողջապահական կայքի աշխատանոց:

կան անջատ խումբ մը՝ բաղկացած 25 անձերէ, որոնց մեծամասնութիւնը հայ արհեստաւորներ էին: Մենք եկած էինք Ռոտոսթոյէն: Աշխատանոցին ղեկավարն էր ծովային սպայ մը, ես ալ իրեն փոխանորդն էի:

Պանտրմայի հայերն ալ տեղահանուած էին: Քաղաքին մէջ կը մնային կաթողիկէ եւ բողոքական համայնքին պատկանող քանի մը հայ ընտանիքներ, նաեւ արհեստաւոր հայեր եւ զինուորի ընտանիքներ, ընդամէնը մօտաւորապէս 35 ընտանիք: Քաղաքին մէջ կային նաեւ երկրին զանազան կողմերէն եկած բաւական թիւով հայ զինուորներ եւ սպաներ:

Պանտրմայի կեդրոնական հիւանդանոցի բժշկապետ էր տոքթ. Լեւոն պէյ[24] (մականունը չեմ յիշեր), որ 1918-ի սկիզբը մեռաւ եւ թուրքերը մեծ պատիւներով փառաւոր յուղարկաւորութիւն մը կատարեցին: Նոյն հիւանդանոցին մէջ կը պաշտօնավարէին նաեւ տոքթ. Պալաքեան՝ ակնաբոյժ, տոքթ. Չիլինկիրեան[25]՝ ախտաբան եւ 3 հայ հիւանդապահուհիներ:

Հայկական երկու վարժարանները եւ եկեղեցին փակուած էին եւ մթերանոցի վերածուած: Հայ քահանան՝ տէր Կումսի[26], յաջողած էր մնալ իր ընտանիքով, իսկ կաթողիկէ հայոց եկեղեցիին մէջ ամէն Կիրակի պատարագ տեղի կ'ունենար. հայերը հոն կը հաւաքուէին եւ հայ զինուորներէն շատեր երգեցողութեան կը մասնակցէին: Բողոքական հայերն ալ ունէին պատուելի մը եւ տան մէկ սենեակը իբր ժողովարան կը գործածէին:

1917-ի սեպտեմբերին Պանտրմայի մէջ գտնուող թուրք սպաները նախաձեռնակ եղան իրենց զաւակներուն համար վարժարան մը բանա-

---

[24] Նկատի ունի բժ. Լեւոն Գըլըճեանը, ծնած՝ Սամաթիա (Կ. Պոլիս): Եղած է փոխ բժշկապետ Պանտրմայի զինուորական հիւանդանոցին եւ բծաւոր ժանտատենդէ մահացած է անդ 1918ին (*Հայ բժշկութեան փուած զոհերը: Յուցակագրուած վաւերական փաստերով*, տպագրութիւն «Կ. Արձագանգ»ի, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 31):

[25] Նկատի ունի պանտրմացի բժ. Սարգիս Չիլինկիրեանը, որ 1906ին վկայուած է Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանի բժշկական ճիւղէն (*Արեւելեան մամուլ*, Զմիւռնիա, 36րդ տարի, թիւ 28, 5 Յուլիս 1906, էջ 698): Եղած է Գոչհիսարի թաղապետական բժիշկ եւ մահացած այնտեղ՝ 1916ին, բծաւոր ժանտատենդէ (*Հայ բժշկութեան փուած զոհերը*, էջ 33): Թէոդիկ զայն համարած է Ցեղասպանութեան զոհ (Թէոդիկ, էջ 402):

[26] Նկատի ունի Տէր Կումսի քահանայ Ֆիրգաթեանը, ծնած՝ 26 Սեպտեմբեր 1856ին, Պուրսայի Մեծ Նոր Գիւղը: Ծննդավայրին մէջ նախակրթութիւնը ստանալէ ետք, մտած է Արմաշի վանք: Երկար տարիներ ուսուցչական պաշտօններ վարած է բազմաթիւ գիւղերու մէջ: Քահանայ ձեռնադրուած է 27 Դեկտեմբեր 1899ին, Գարսագի եկեղեցիին վրայ, իսկ 1902ին տեղափոխուած է Պանտրմա ու քահանայագործած հոն եւ շրջակայ գիւղերը: 1915ին զերծ մնացած է աքսորէ: Քեմալական շարժման ուժեղացումով՝ ապաստանած է Պուլկարիա: Վախճանած է Վառնա-Պուլկարիա, 1 Մարտ 1926ին (Թէոդիկ, էջ 407. նաեւ՝ Երուանդ Տէր-Կումսեան, «Յուշեր Ա. աշխարհամարտէն», *Հայուն փարեցոյցը*, Մարսէյլ, ԺԳ:1962, էջ 84-88): Հեղինակած է «Մրմունջներ» խորագրով ընդարձակ յուշագրութիւն մը, որ մնացած է անտիպ:

լու, գործածելով հայոց աղջկանց վարժարանի շէնքը: Նախակրթարանի ծրագրով այդ վարժարանը երկսեռ էր եւ կը կոչուէր «Պէշինճի մէնզիլ չոճուքլար ուվասը»[27]: Սպաները կը պարծենային, թէ առաջին երկսեռ վարժարանն էր Թուրքիոյ մէջ:

Տնօրէնուհին էր ծագումով հրեայ կին մը (Տէօնմէ-իսլամացած հրեայ), իսկ տնօրէնը քիմիագէտ սպայ մը (ծագումով պոշնաք): Երաժշտութեան եւ նուագի ուսուցիչները հայեր էին: Այս տողերը գրողն ալ կ'աւանդէր թուաբանութիւն:

Այս վարժարանը հազիւ մէկ տարի կրցաւ շարունակուիլ: Տնօրէնը շատ լաւ մէկն էր եւ վարժարանին սիւնը, բայց ինքզինքը թունաւորելով անձնասպան եղաւ. ըսին թէ վարժուհիներէն մէկուն սիրահարած էր, ինքը միականի ըլլալով՝ իր սէրը չէր փոխադարձուած: 1918-ի սեպտեմբերին թրքական ճակատներուն վրայ արդէն փլուզումը սկսած էր, սպաները սկսած էին իրենց կաշիի մասին մտածել եւ վարժարանի խնդիրը մէկ կողմ ձգեցին: Այս վարժարանին ծախքերը հոգալու համար հատատած էին շարժանկարի սրահ մը, որ շատ մեծ հասոյթ կ'ապահովէր թէեւ, բայց գանձուած գումարներուն խոշոր տոկոսը սպաներուն գրպանը կը մտնէր: Շարժանկարի բոլոր մասնագէտները եւ աշխատաւորները զինուորներ էին եւ ձրի կ'աշխատէին: Օրինակ՝ այս տողերը գրողը թրքերէնի կը թարգմանէր իւրաքանչիւր ֆիլմի ֆրանսերէն բացատրութիւնները՝ որոնք ապակիի վրայ գրուելով կը ցուցադրուէին ժողովուրդին:

Երբ կնքուեցաւ Մուտրուսի դաշնագիրը, առաջին հիասթափումը մենք նշմարեցինք թուրք սպաներու մօտ, որոնք սկսան իրենց ընտանիքները հեռացնել քաղաքէն եւ մանաւանդ փախցնել իրենց ըրած կողոպուտը, որ հայերու լքած ապրանքներէն կը բաղկանար:

Պատերազմի ընթացքին, այն բոլոր հայերը որոնք բախտը ունեցած էին Պանտրմա մնալու՝ բաւական ազատ կրցան ապրիլ: Բոլոր արհեստաւորները շատ լաւ գործեցին եւ հարստացան, նոյնիսկ կարգ մը հայեր, հայ զինուորներու օժանդակութեամբ առեւտրական գործառնութիւններ ըրին, մասնաւորապէս Պոլիս ապրանք փոխադրելու տեսակէտով:

Զինադադարէն յետոյ ողջ մնացող տարագիրները հետզհետէ սկսան վերադառնալ, ամենէն առաջ այն ընտանիքները, որոնք յաջողած էին մնալ Աֆիոն-Գարահիսար, Գոնիա կամ շրջակաները:

Ի պատիւ Պանտրմայի հայերուն, պէտք է ըսել, թէ առաջին առթիւ իսկ, անոնք՝ իրենց առօրեայ հոգերուն հետ, մտածեցին իրենց զաւակներուն դաստիարակութեան մասին եւ միահամուռ ջանքերով յաջողեցան բանալ վարժարանը՝ Աղջկանց դպրոցի շէնքին մէջ: Իբր նախկին ուսուցիչ՝ վարժարանի վերակազմութիւնը յանձնուեցաւ ինձ, օգնական տրուելով քանի մը տեղացի ուսուցիչներ:

[27] Նախադասութիւնը թրքերէն է՝ Հինգերորդ կայքի մանուկներու մանկամսուր:

Ամենադժուարին աշխատանքը եղաւ վարժարանը կարգի դնելու խնդիրը: Ո՛չ գրասեղան, ո՛չ գրատախտակ ոչ ալ գիրք գոյութիւն ունէր: Ամէն ինչ կողոպտուած էր թուրքերու կողմէ: Անձամբ դիմեցի Պոլիս այն ատենուան Կրթական նախարար Մեհմէտ Էմին պէյի (գրագէտ եւ նախկին կուսակալ Սեբաստիոյ)[28] որպէսզի գէթ տարուած գրասեղանները վերադարձուին: Խոստացաւ եւ սակայն ո՛չ մէկ արդիւնք ունեցաւ: Նոր կազմուած հոգաբարձութիւնը, բաղկացած՝ Յարութիւն Արզումանեանէ[29], Թագուոր Փափազեանէ, Թագուոր Չերչեանէ[30], Նիկողոս Պալապանեանէ եւ տոքթ. Աշըգեանէ՝ ամէն ջանք թափեց վարժարանի նիւթական մատակարարութիւնը կարգի դնելու համար եւ յաջողեցաւ:

Գալով ուսման ծրագրին եւ կարգերը կազմելու բարդ խնդրին շատ մեծ դժուարութիւններու առջեւ գտնուեցանք, բայց մասնաւոր եւ յաւելուածական աշխատանքով կարելի եղաւ ամիսներ յետոյ կանոնաւորել ամէն ինչ եւ 1919-1920 տարեշրջանին համար, երբ մանաւանդ աշակերտներուն թիւը 200-ի հասած էր, հարկ եղաւ նոր եւ կարող ուսուցիչներով օժտել վարժարանը: Բեղուն տարեշրջան մը բոլորելէ յետոյ, ես մեկնեցայ Փարիզ, համալսարանական ուսման համար:

Տարագրութենէ վերադարձողները հազիւ 150 ընտանիքներ էին, մեծ մասով խեղճ վիճակի մէջ, բայց անոնք, քիչ ժամանակուան մէջ, բարեկեցիկ վիճակ մը ապահովեցին իրենց համար, շնորհիւ իրենց նախաձեռնող ոգիին եւ աշխատասիրութեան: Այսօր, սրտի խորունկ բերկրանքով կրնամ յիշել թէ՝ հարուստ ընտանիքի զաւակներ երբ վերադարձան իրենց ծննդավայրը, բոլորովին փճացած եւ զուրկ նիւթական միջոցներէ, բնաւ չվարանեցան շրջուն վաճառորդի նման ամենէն հասարակ զբաղումներով գործի սկսելու եւ երկու տարուան ընթացքին յաջողած էին արդէն տիրանալու փայլուն դիրքերու:

---

[28] Մեհմէտ Էմին պէյ.- թուրք անուանի բանաստեղծ, Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կուսակցութեան անդամ: 1910ի գարնան նշանակուած է կուսակալ՝ Սեբաստիոյ: Այդ միջոցին լսելով Արամեան վարժարանի ուսուցիչ Դանիէլ Վարուժանի բանաստեղծական տաղանդին մասին, իր մօտ հրաւիրած է զայն ծանօթանալու, մինչ այդ՝ թրքերէնի ուսուցիչ Վահան Մոսկոֆեան իրեն համար թրքերէնի թարգմանած էր Վարուժանի «Աւերակներու տիկինը» բանաստեղծութիւնը: Սեբաստիոյ մէջ պաշտօնի վրայ մնացած է մինչեւ տարեվերջ (Առաքել Ն. Պատրիկ, *Պատմագիրք յուշամատեան Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան, Ա. հտր.*, տպ. «Մշակ», հրատ.՝ Համասեբաստահայ վերաշինաց միութեան-Նիւ Եորք, Պէյրութ, 1974, էջ 686): Իրմէ քանի մը բանաստեղծութիւններ, օրին, թարգմանաբար տպագրուած են հայ մամուլի էջերուն:

[29] Մէկն է Պանտրմայի այն 12 հայերէն, որոնք որպէս կուսակցականներ 1915ին վտարուած են իրենց կառավարական պաշտօններէն (Թէոդիկ, էջ 402):

[30] Մէկն է Պանտրմայի այն 12 հայերէն, որոնք որպէս կուսակցականներ 1915ին վտարուած են իրենց կառավարական պաշտօններէն (Թէոդիկ, էջ 402):

Եկեղեցին, իր կողքին ունենալով մանչերու վարժարանը, կը գտնուէր քաղաքին կեդրոնը եւ շրջապատուած էր ազգապատկան խանութներով, որոնց մեծ մասը վարձուեցաւ վերադարձող հայերու կողմէ եւ բաւական մեծ եկամուտ մը կ'ապահովէին ազգին:

Պանտրմա գտնուելով Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ ճամբուն մէջտեղ, այդ երկու հայաշատ կեդրոններու ազդեցութեան տակ կը գտնուէր եւ շարունակ յայտնի մտաւորականներու այցելութիւնը կ'ընդունէր, այնպէս որ զինադադարէն յետոյ հանրային բեղուն գործունէութեան մը լծուեցաւ: Շուտով կազմուեցան Հայ Երիտ. Միութիւն, Հ.Կ. Խաչ, Հ.Յ. Դաշնակցութիւն. հանդէս, բանախօսութիւն, թատրոն իրարաու կը յաջորդէին:

Զինադադարէն քանի մը ամիս յետոյ կրկին իր աթոռը վերադարձաւ Պանտրմա-Պալըքէսիրի առաջնորդ Կարապետ եպս. Մազլըմեան, որ նոյնպէս տարագրուած էր:

Պանտրմայի մէջ իմ պաշտօնավարութեանս ընթացքին շատ մօտէն գործակցած եմ Առաջնորդին հետ: Նոյնպէս Յունաստանի մէջ, ուր 30 տարիներ, մինչեւ իր մահը, վարած է հայ գաղութի առաջնորդի պաշտօնը՝ ծանօթ է ինծի լիովին իր հանրային գործունէութիւնը: Հայ մամուլը կէս դարէն աւելի զբաղած է իրմով: Իր համախոհներն անգամ այսօր չեն վարանիր յայտարարելու սա ճշմարտութիւնը, թէ ինքը բացասական դէմք մը եղաւ եւ ո՛չ մէկ օգտակարութիւն ունեցաւ իր թեմերուն[31]:

ԷՏԻՆՃԻԿ

Պանտրմայէն մէկ ժամ հեռու գիւղաքաղաք մըն է, ուր փոքրաթիւ հայեր (40 տուն) կը բնակին. վարժարան չունէին եւ իրենց զաւակները կը ղրկէին Պանտրմա կամ Պոլիս: Հայերը կը զբաղէին շերամաբուծութեամբ, այգեգործութեամբ եւ զանազան արհեստներով, կային նաեւ առեւտրականներ:

ՀԱՅ ԳԻՒՂ

Պանտրմայի դիմաց, Գափու տաղը թերակղզիին դիմացը, նկարչագեղ, կանաչներու մէջ միակ հայ գիւղը, որ ունէր առողջարար ջուր եւ ամէն օր տակառներով նաւակներու մէջ կը փոխադրուէր Պանտրմա: Օդափոխութեան հիանալի վայր մըն էր: Հայերը, 60-70 տուն՝ ունէին քարուկիր եկեղեցի մը, նաեւ կը պահէին դպրոց: Իրենք թրքախօս էին, բայց նոր սերունդը հայախօս էր: Յայտնի էր, որ իրենց թրքախօսութիւնը պարտադրուած էր, որովհետեւ տեղացիները կը պատմեն հետեւեալը. առաջին հայ

[31] **Ծնթ. հեղինակին**.- Ես երբ 1920 յունիսի վերջ հեռացայ Պանտրմայէն, Քեմալական շարժումը սկսած էր արդէն: Թուրքերուն մէջ ձեռքէ ձեռք կը պտտէին «Իզմիրէ տողրու», «Իսթամպուլէ տողրու» անունով թերթիկները: Ծանօթ է արդէն, որ 1922ի Փոքր Ասիոյ աղէտէն յետոյ, Պանտրմայի այդ շէն ու բարգաւաճ հայ գաղութն ալ բռնադատուեցաւ վերջնականապէս լքելու իր տունն ու տեղը:

գաղթականները երբ ոտք կը դնեն ցամաք, մօտակայ գիւղէն կու գան յոյներ (ամբողջ թերակղզին բնակուած է յոյներէ) եւ կը բարեւեն իրենց լեզուով՝ «Քալի մերա»- Բարի լոյս ըսելով: Նորեկները ի հարկէ չեն հասկնար եւ իրարու կ'ըսեն. «Ասում են, թէ կալը մերն ա», կարծելով թէ կալատեղ մըն է իրենց իջած վայրը:

Հայերը մեծ մասով կը զբաղէին ձկնորսութեամբ եւ փոխադրական գործերով:

Աթենք, 6 մայիս 1956 Տոքթ. Մ. Ներսէսեան

THE ARMENIANS OF BANDIRMA-BALIKESIR AND THEIR SURROUNDINGS (SUMMARY)

MIHRAN M. MINASSIAN
mihran.min@gmail.com

This article presents three previously unpublished documents concerning the Armenians of the Bandırma–Balıkesir diocese.

The first is a statistical register of Armenian-inhabited towns and villages within the diocese, compiled by the local National Prelacy at the instruction of the Armenian Patriarchate of Constantinople.

The second is a work by Bishop Barkev Vertanessian, a native of Balıkesir, in which he examines - across separate chapters - the Armenian communities of Bandırma, Edincik, Hay Gyugh (Armenian Village), Balıkesir, Susugherlek, Kirmasti, and Mihaliç.

The author of the third document published here is Dr. Mihran Nersessian, who, between 1917 and 1920, remained in Bandırma as an officer in the Ottoman army. During this period, he recorded his memories and impressions of the Armenians of Bandırma and the two nearby villages - Edincik and Hay Gyugh.

The documents published here address the geographical location of the aforementioned villages, the size of their Armenian population, their schools and churches, their economic conditions, dialect, and the fate they endured during the Genocide, among other subjects.

To date, no comprehensive history of the Armenians of the Bandırma–Balıkesir region has been written, and this publication seeks, in part, to help fill that gap.

ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԷՆ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԾԱՌՈՒԿԵԱՆԻՆ (1938–61)

ԱՐԹԻՒՐ ՇԷՆԵԱՆ
arthurshenian@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Ստորեւ հրատարակուող տասներկու նամակները, գրուած ֆրանսահայ երգիծաբան Նշան Պէշիկթաշլեանի (1898, Կ. Պոլիս–1972, Փարիզ) կողմէ եւ ուղղուած գրչընկերոջ՝ սփիւռքահայ գրող, *Նայիրի* ամսագիրի, ապա՝ շաբաթաթերթի խմբագիր Անդրանիկ Ծառուկեանին (1913, Կիւրին–1989, Փարիզ), լուսարձակի տակ կ'առնեն սփիւռքահայ գրողին առօրեան, կենցաղային խնդիրները, ինչպէս նաեւ նիւթական մտահոգութիւններն ու ամենօրեայ հեւքը «լոյսերու քաղաքին» մէջ:

Սոյն նամակները, ինչպէս մեր նախորդ հրապարակումին մէջ[1] տեղ գտածները, քաղուած են Անթիլիասի մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան արխիւատան Ծառուկեանի արխիւէն[2]:

Զերծ մնացած ենք լեզուական, ուղղագրական ու կէտադրական միջամտութիւններէ:

Ա.[3]

13 Դեկտ. [1]938

Ազնիւ եղբայրակից
Անդրանիկ Ծառուկեան,

Ընդունած եմ ձեր Ահարոնին[4] ուղղած նամակը: Ահարոն, ֆիզիքական պատճառով, իր գործերուն կարգադրութիւնը յանձնած է ինծի: Ներփակը ստացուած է: Երէկ ձեր հասցէին ղրկեցի օրինակ մը «Մագաղաթներ»[5], օրինակ մըն ալ «Երուսաղէմ»[6]:

---

[1] Արթիւր Շէնեան, «Անդրանիկ Ծառուկեանի նամակները Նիկողոս Սարաֆեանին (1947–1958)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 44/2:2024, էջ 345–66:

[2] Տես՝ հաւաքածոյ թ. 55, Ա. ցուցակ, 52րդ թղթածրար:
Ձեռագիրները մեզի տրամադրելուն համար շնորհակալութիւն կը յայտնենք արխիւատան նախկին տեսուչ հոգշ. Տ. Վիգէն վրդ. Տալգլըճեանին, ինչպէս նաեւ բանասէր Գոհար Արթենեանին՝ ձեռագիրերու վերծանման աշխատանքին մասնակցելուն համար:

[3] Բացիկին ամենավերը մեքենագիր կը կարդանք՝ «Expédié par», որմէ ետք՝ Պէշիկթաշլեանի ձեռագիրով՝ «*N. Béchiktachlian, 21 rue Aurèze, Cachan (Seine) France*»: Իսկ բացիկին աջ կողմը՝ «*Monsieur Antranik Dzaroukian, B. P. 353, Alep (Syrie)*»:

[4] Ահարոն Տատուրեան (1887–1965).- արեւմտահայ բանաստեղծ:

[5] Ա. Տատուրեան, *Մագաղաթներ*, տպ. Տէր-Յակոբեան, Փարիզ, 1937, 301 էջ:

[6] Շ. Նարդունի, *Երուսաղէմ, Երուսաղէմ*, տպ. Տէր-Յակոբեան, Փարիզ, 1938, 87 էջ:

«Արդի հայ գրականութիւն»ը[7] պիտի ղրկեմ քանի մը օր ուշ, Մ. Պարսամեանի[8] միջոցաւ: Երեք օր վերջ պիտի տեսնեմ Ահարոնը ու կը խօսիմ ձեր քանի մը օրինակ «Մագաղաթներ» սպառելու պատրաստակամութեան մասին: Շնորհակալութիւն: Նաեւ բոստի ծախսը հոգալու ձեր փափկավարութեան համար:

Թերեւս լսած էք, որ վերջին հատոր մըն ալ ես հանած եմ հրապարակ.– Ծաղրանկարներ[9] (երգիծական հատոր մըն է): Կրնա՞նք արդեօք Հալէպի մէջ սպառել քանի մը օրինակ: Ցարդ ոչ ոքի չեմ ղրկած այդ քաղաքին մէջ: Հաճեցէք գրել այս մասին:

Ընդունեցէք, կրտսեր գրչեղբայր, լաւագոյն զգացումներս, ջերմագին բարեւներով:

Նշան Պէշիկթաշլեան

Բ.

29 Նոյ. 1947

Սիրելի Ծառուկեան,

Երէկ, կրկնակ հաճոյքով, ընդունեցի 20 Նոյ. թուակիր, par avion[10] նամակըդ: Ստացայ ներփակ երկու հազարը: Խորին, եղբայրական շնորհակալութիւն: Շատ ու շատ լաւ պահու մը հասաւ, զի նեղն եմ. քաշուած ըլլալով «Արեւմուտք»ի[11] խմբագրութենէն ու կինս հիւանդ ըլլալով (ենթարկուեցաւ գործողութեան): Կը մնամ «Արեւմուտք»ի աշխատակից, սակայն, այս պահուս, թերթը լոյս չի կրնար տեսնել, ընդհ. գործադուլին պատճառով: Կարծեմ համայնավարները կը խաղան իրենց խաղերուն վերջինը ու դատապարտուած են կորսնցնելու, սակայն, շատ կը վախցուի քաղաքացիական կռիւներէ: Մեր հայ համայնավար աղբարիկներուն սիրտը, սկսած է, շիթ առ շիթ, լեցուիլ... վախով:

Ծառուկեան, քու մասիդ կարծիքս բոլորովին փոխուած է: Քեզ ամէն ոք սիրեց այստեղ: Մի՛ ցաւիր երբեք, ճամբորդութեանդ համար ըրած ծախսերուդ համար: Շատ բան շահեցար, տեսնելով աշխարհը եւ շահելով քեզ սի-

---

[7] *Արդի հայ գրականութիւն*ը տպուած է երեք հատորով, ա.՝ 1939 (232 էջ), բ.՝ 1941 (228 էջ), գ.՝ անթուակիր (252 էջ), «Հայ գրագէտներու բարեկամներ» մատենաշար, տպ. «Արաքս»: Պէշիկթաշլեան առաջին հատորը նկատի ունի:

[8] Մկրտիչ Պարսամեան (1886–1965).- արձակագիր, գրականագէտ, համախմբագիր *Կեանք եւ արուեստ* գրական տարեգիրքի (1931–40), մանկավարժ:

[9] Ն. Պէշիկթաշլեան, *Ծաղրանկարներ*, տպ. Տէր-Յակոբեան, Փարիզ, 1938, 208 էջ:

[10] Օդային փոստով (ֆրանսերէն):

[11] *Արեւմուտք*.- ազգային-գրական շաբաթաթերթ, լոյս տեսած է Փարիզ, 1945էն 1952, խմբագիրներ՝ Լեւոն Մոզեան, Լեւոն Չորմիսեան, Բիւզանդ Թօփալեան:

րող բազմաթիւ բարեկամներ: Ամէն ոք, քենէ ստացաւ խորապէս լաւ տպաւորութիւն[12]:

Մեր հին բարեկամ Մինասէն[13] առնելիք եմ հազար ֆրանք: Ուզեցի par avion նամակով ու մնացի անպատասխան: Այս գործին կարգադրութիւնը կը յանձնեմ քեզի: Բարեւներ Մինասին, սիրալիր ողջոյններ, հակառակ իր անբարեացակամութեան: Գալով մեր հաշիւին՝ ինձ կը պարտիս երեք հազար, հազարը՝ հին հաշիւէն ու երկու հազար ալ «Աբաս»-ին[14] համար: Հազար ալ Մինասին պարտքը՝ կ'ընէ չորս հազար: Երկուքդ մէկ-մէկ պահարանի մէջ երկուհազարական դնելով, բարի եղէք փութացնել այդ գումարը: Կը մնամ շնորհապարտ, որովհետեւ դասերս[15] ալ երկուքի իջած են, շաբաթական: Կը սպասեմ, մանաւանդ որ կը մօտենան տօնական օրերը: Քեզի պիտի ղրկեմ թէ՛ երգիծական, թէ՛ «Հրաշալուր պատմութիւն Բագրատունեաց»[16], սակայն բացի par avion նամակէ, ուրիշ գիր չ'ընդունիր թղթատարութիւնը, գործադուլին պատճառով: Երբ բնականոն վիճակի մէջ ըլլանք, առաջին ղրկելիքս պիտի ըլլայ երգիծական, յետոյ միւսէն:

Երէկ գրողներու հաւաքոյթ մը ունէինք: Նիկողոսն[17] ալ քենէ նամակ ու ներփակ ընդունած է:

Երգիծականներուն իւրաքանչիւրին համար կը վճարես 1500, իսկ միւս կտորներուն համար՝ 2000: Հիմա, որ ազատ եմ, կրնամ ամէն թիւի աշխատակցիլ:

Մինասին խնդիրը կարգադրէ:

Շաքէէն[18] ու ինձմէ շատ սիրալիր բարեւներ: Եղբայրօրէն քոյդ՝ Նշան Պէշիկթաշլեան:

---

[12] Ծառուկեան զանազան առիթներով գտնուած է Փարիզ, նախքան հոն վերջնական կայք հաստատելը 1983ին: Սակայն տուեալ ճամբորդութեան մասին արձագանգ չգտանք մամուլին մէջ:

[13] Մինաս Թէօլէօլեան (1913–97).- արձակագիր, խմբագիր, հրապարակագիր, ուսուցիչ:

[14] Ն. Պէշիկթաշլեան, «Աբաս եւ մայր տաճարը», *Նայիրի*, Սեպտ.-Նոյ., Գ:1947, էջ 530-35:

[15] Պէշիկթաշլեան կարճ ժամանակով դասաւանդած է Փարիզի արեւելեան արուարձաններէն Լը Ռենսի «Դպրոցասէր» վարժարանին մէջ:

[16] Սա ընդհանուր խորագիրն է մամուլին մէջ երեւցած այն գրութիւններուն, որոնք յետագային պիտի մէկտեղուէին ու հրատարակուէին *Հրաշալուր պատմութիւն հայոց* վերնագիրին տակ, տպ. Վահէ Սէթեան, Պէյրութ, 1972, 272 էջ:

[17] Նիկողոս Սարաֆեան (1903–72).- ֆրանսահայ բանաստեղծ:

[18] Պէշիկթաշլեանի կողակիցն է: Ընդամէնը մէկ անդրադարձ կարելի եղաւ գտնել իր մասին՝ Պոլիս լոյս տեսած *Քուլիս* թատերական ու գրական-գեղարուեստական կիսամսեայ հանդէսին մէջ, 1 Օգոստոս, 855:1982, էջ 4: Կը նշուի, որ ան զոհ գացած է ինքնաշարժի արկածի մը:

Անշուշտ չես մոռնար ինծի ղրկելու «Նայիրի»: «Արեւելք» տարեգիրքն ալ[19], երբ լոյս տեսնէ: Ն. Պ.

Գ.

3 Դեկտ. 1947

Սիրելի Անդրանիկ,

Ասկէ քանի մը օր առաջ, par avion նամակով մը պատասխանեցի քեզի, ըսելով որ ընդունած եմ նամակդ եւ երկու ներփակները: Անշուշտ ցարդ ընդունած ես գիրս: Այսօր թղթատարին կը յանձնեմ, ապահովագիրով, երկու երգիծական գրութիւն: «Նետաձիգ Նայիրեան»[20] ընդհ. վերնագիրով կը գրեմ երգիծականներս՝ «Նայիրի»ին համար: Միւս շարքը պիտի շարունակեմ, մօտերս, երբ խելքս գլուխս ըլլայ ու տրամադրութիւնս բացուի: Յաջորդ գրութիւնս պիտի ըլլայ, հաւանաբար, «Աշոտ Ողորմած»ը[21]: Ժամանակագրական կարգով կ'ուզէի երթալ, սակայն ներշնչումը այլ կերպ կը փափաքի: Ամիսը մէկ գրութիւն դիր ինձմէ, որպէսզի դրամ անցնի ձեռքս: Խնդրած էի, որ որքան կարելի է փութով, ինծի ղրկես մնացեալ հաշիւը.- հազար՝ գրքերուն գումարէն եւ երկու հազար, «Աբաս»ին համար: Հազար ալ Մինասը կը պարտի, ընդամէնը չորս հազար, երկու պահարանով ղրկեցէք: Մինասին ու քեզի շատ բարեւներ եղբայրական:

Սիրով՝
Նշան Պէշիկթաշլեան

Դ.

10-1-1948

Սիրելի Ծառուկեան,

Այսօր ստացայ 25 Դեկտ. թուակիր նամակդ եւ ներփակ երկու հազարը: Շնորհակալութիւն: Խելքս գլուխս չէ: Կ'երեւի որ սխալ է իմ հաշիւը: Կինս ծանր հիւանդ է: Եւ պէտք է անկողնոյ ծառայէ մէկ-երկու տարի: Ազգականի մը տունը փոխադրուած է:

Քեզի խնդրած էի, որ «Արեւելք» տարեգիրքէն առնելիքս (հազար ֆրք.) գանձես, միասին ղրկես: Յաջորդով մի՛ մոռնար: Դեռ «Նայիրի»ի բացառիկը չեմ ստացած: Ասկէ առաջ քեզի ղրկեցի երկու երգիծական, ներփակը ստացայ մէկ երգիծական եւ «Աշոտ Ողորմած»է:

Աճապարանքով կը գրեմ, որովհետեւ տեղ ունիմ երթալիք:

---

[19] *Արեւելք տարեգիրք*.- լոյս տեսած է 1948ին՝ միայն մէկ թիւ՝ Մինաս Թէօլէօլեանի խմբագրութեամբ:

[20] «Նետաձիգ նայիրեան» ընդհանուր վերնագիրին տակ Պէշիկթաշլեանի առաջին գրութիւնը՝ «Մեր քրիստոնեաները» խորագրուած, լոյս տեսած է *Նայիրի*ի մէջ, Դեկտ.-Յունուար, Գ:1947, էջ 620–22:

[21] Ն. Պէշիկթաշլեան, «Աշոտ Ողորմած», *Նայիրի*, Մարտ, Դ:1948, էջ 112–15:

Համբոյրներ՝
Քոյդ՝
Նշան Պէշիկթաշլեան

Ե.

16 Դեկտ. 1957

Սիրելի Անդրանիկ,

Վերջապէս ստացայ «Նայիրի»ի այն բացառիկը, որ սահմանուած էր Նոր Աշխարհի հայոց:

Չըլլայ որ այսքան ուշ ստանամ պատուագիններս:

Մօտերս, ցաւ ի սիրտ, վերջնագիրներ պիտի ղրկեմ կարգ մը թերթերու, որոնց կ'աշխատակցիմ (բացի մէկ-երկուքէն): Լաւ կ'ըլլայ, որ «Նայիրի»ն մաս կազմէ բացառութիւններուն:

Ներփակ պիտի գտնես չորս յօդուած եւս: Կ'ըլլայ ինը:

Քեզի կ'իյնայ կարգադրութիւն մը ընել: Կը կարծեմ որ եթէ ուզես, կրնաս ընել որեւէ կարգադրութիւն: Լաւ կ'ըլլայ թէ՛ «Նայիրի»[ի]ն, թէ՛ ինծի համար: Վստահ եմ, որ այս մասին համաձայն ես հետս:

Ունիմ ուշագրաւ կտորներ՝ թէ՛ լուրջ, թէ՛ երգիծական: Ապրիլի թիւին համար ալ ունիմ ուժեղ պատմուածք մը[22]: Վերջապէս, քենէ կախում ունի աշխատակցութիւնս:

Սրտանց կը շնորհաւորեմ Նոր Տարին, մաղթելով ամէ՛ն բարի, մանաւանդ առողջութիւն եւ յաջողութիւններ: Նոյնը բոլոր սիրելիներուդ:

Եղբայրական համբոյրով՝
Քոյդ՝
Նշան Պէշիկթաշլեան

Զ.

15 Փետրուար 1958

Սիրելի Անդրանիկ,

Ցարդ քենէ երկտող մը չեմ ընդունած:

Հինգ գրութիւն պարունակող ծրարիս համար (ղրկուած 26 Օգոստ. 57-ին) խնդրած էի, որ վճարես ինը հազար: Անկէ յետոյ, 26 Դեկտ.ին ծրար մըն ալ ղրկեցի, չորս յօդուածով: Ցարդ ստացած եմ քենէ միայն երեք հազար ֆրանք, որ թղթատարի ու գրած պահուս ծխածներուս ծախսերն անգամ չեն: Այդ երեք հազարը քու կողմէդ երիտասարդ մը յանձնած էր Պարսամեանին, որմէ ստացայ, տալով ընկալագիրը:

---

[22] Պէշիկթաշլեանի «Աստուածամօր ղրկած յաճախորդուհին» նորավէպը կը գտնենք տուեալ ամսուան մէջ, *Նայիրի*, 28 Ապրիլ, Զ:1958, էջ 3:

Կը խնդրեմ որ արդար ըլլաս ինծի հանդէպ, մանաւանդ սա միջոցին: Ապրուստն ալ սղած է տարապայման կերպով ու չունիմ դասեր, ինչպէս առաջ: Այստեղ ձիուն տեղ քուռակներ կը լծեն գործի, աժանով ազատելու համար: Ձիս կը փնտռեն, առանց գործ տալու:

Կը սպասեմ շուտափոյթ կարգադրութեանդ: Շատ ու տեսակ տեսակ գրութիւններ ունիմ քեզի ղրկելիք, բայց անհրաժեշտ է որ տեսնեմ վերաբերումդ:

Երանի այլոց պէս, ես ալ ունենայի ապրուստի ճամբայ մը, ու վարձատրութեան խօսք չընելով, չվերածուէի մանտրուքի, ու մնայի ազնուական, միշտ այլոց պէս:

Քենիս, իր երկու որբերով հասաւ մեզի Դեկտ.ի մէջ, փառք Աստուծոյ: Բայց երեք հոգիի հոգերով ծանրաբեռնուած եմ, մինչեւ որ անոնք դառնան ինքնապահ:

Ներփակ գրութիւն մը[23] մեր շատ արժանաւոր երգչուհի Այտա Ազնաւուրի[24] մասին, որուն մեծ հիացողներէն մէկն եմ:

Կը սպասեմ պատասխանիդ անհամբեր:

Անկեղծօրէն կը շնորհաւորեմ տիկնոջդ՝ Տիկին Սօնային[25] գրութիւնը[26], որ երեւցաւ Կաղանդի բացառիկին մէջ: Մէկ-երկու տող կար, երանի ջնջած ըլլայիր: (Քու ինչ տեսակ գրութիւն ուզելդ իրմէ[27]): Յաջող կտոր մըն էր, յաջող եւ յուզիչ ու ինքնատիպ:

Եղբայրօրէն կը բարեւեմ քեզ՝
Նշան Պէշիկթաշլեան

Է.

27 Փետրուար 1958

Սիրելի Անդրանիկ,

Մեր քենին եկաւ, իր երկու որբերով: Քառասուն տեսակ խնդիր կայ, կարօտ կարգադրութեան: Որքան բազմազբաղ եմ՝ որ շատոնց է չէի հանդիպած Պարսամեանին: Երէկ այցելեցի իրեն, ու ստացայ քենէ ղրկուած վեց հազար ֆրանքը: Եղբայրաբար շնորհակալ եմ, որ սա մեծ տագնապի օրերուս չմոռցար զիս: Կը խնդրեմ, որ այսպէս, յաճախ յիշես զիս: Որպէսզի ես ալ չմոռնամ «Նայիրի»ն:

---

[23] Ն. Պէշիկթաշլեան, «Երգչուհի Այտա Ազնաւուրի մասին», *Նայիրի*, 23 Մարտ, Զ:1958, էջ 7:

[24] Այտա Ազնաւուր (1923–2025).- երգչուհի, Շառլ Ազնաւուրի քոյրը, Ժորժ Կառվարենցի կողակիցը:

[25] Սօնա Խտըշեան-Ծառուկեան.- կողակիցը Անդրանիկ Ծառուկեանի:

[26] Սօնա, «Պզտիկ սեւ հրեշտակը», *Նայիրի*, 29 Դեկտեմբեր, Զ:1957, էջ 18–9:

[27] Կ'ակնարկէ հետեւեալ տողին՝ «*Մեծ կամ պզտիկ, յաջող կամ անյաջող, բայց անպայման իրական եւ միայն իրական, ինչպէս պատուիրած է պարոն խմբագրապետը*» (էջ 19):

Քեզի կը ղրկեմ ծրար մը ձեռագիր: (Ընդամէնը ութ կտոր): Ասկէ շաբաթ մը առաջ ալ ղրկեցի Այտա Ազնաւուրին համար գրուած յօդուած մը: Հիմա, ուշադրութի՛ւն. ծրարին մէջ պիտի գտնես «Հայ մանկիկներու վրէժխնդրութիւնը»[28] գրութիւնը: Այդ կտորը պէտք է ապրիլեան համարին մէջ դրուի ու միանուագ, ճիշդ «Հրաշագործ հայը»ին[29] պէս: Եւ այդ գրութիւնը պարունակող «Նայիրի»ի թիւէն, բնականաբար, երկու օրինակ ղրկուի ինծի. կը խնդրեմ որ չմոռնաս այս պարագան:

Կը խնդրեմ կրկին, որ չմոռնաս զիս:

Եղբայրօրէն կը համբուրեմ քեզ՝
քոյդ՝
Նշան Պէշիկթաշլեան

Ը.

14 Մայիս 1959

Սիրելի Անդրանիկ,

Երկու օր առաջ, Վալանսէն Աշոտ Առաքելեան[30] ինը հազարի մանտա[31] մը ղրկած էր ինծի, երկտողով մը, որով կը հաղորդէր՝ թէ քու հրահանգիդ համաձայն իր երեք տարուան բաժնեգինները կը ղրկէ: Գանձեցի այդ գումարը գոհունակութեամբ ու բաւարարութիւնով:

Գոհունակութիւն՝ քանզի շաբաթը ինչպէս անցընելը կը մտածէի: Բաւարարութիւն՝ քանզի արժանացայ ազնուական վերաբերումի: Հոնորարներս ունեցայ՝ առանց մուրացկանութեան մը լալագին:

Ազնուականի վերաբերումիդ ընդելուզուած էր նաեւ մարգարէական ոգի, զի ճիշտ ինը հազար առնելիք էի քենէ Կաղանդին ղրկած հինգ հազարդ ալ հաշուելով: Մեր հաշիւը փակուած է մինչեւ… «Հայհոյեցէ՛ք հայկաբանօրէն»[32]:

Կը շնորհաւորեմ «Հին երազներ, նոր ճամբաներ»[33] յօդուածաշարքդ, որուն մէջ միշտ լոյս ու ստուեր ներկայացուած են, գրուած են սիրողաբար ու սրամտօրէն, եւ համով են ու համոզիչ: Շատեր գացին հայրենիք, շատեր գրեցին, բայց քո՛ւկդ է լաւագոյնը, որովհետեւ գրուած է շնորհօք ու անկեղծութեամբ: Արդեօք գլուխով մըն ալ պիտի տա՞ս Հայաստանի հայութեան

[28] Նման խորագիրով գրութեան չհանդիպեցանք *Նայիրի*ի մէջ:

[29] Ն. Պէշիկթաշլեան, «Հրաշագործ հայը», *Նայիրի*, 24 Մարտ, Ե:1957, էջ 2–5:

[30] Առայժմ կարելի չեղաւ որեւէ տեղեկութիւն գտնել:

[31] Վճարագիր (ֆրանսերէն):

[32] Ն. Պէշիկթաշլեան, «Հայհոյեցէք հայկաբանօրէն», *Նայիրի*, 19 Ապրիլ, Է:1959, էջ 3:

[33] Ա. Ծառուկեան, *Հին երազներ, նոր ճամբաներ*, տպ. Մեխակ, Պէյրութ, 1960, 334 էջ: Առաջին անգամ որպէս յօդուածաշարք տպուած է *Նայիրի*ի մէջ, 11 Մայիս 1958էն 20 Սեպտեմբեր 1959:

ընթերցասիրութիւնը: Պէ՛տք է տաս ու բաղդատես մեր արտասահմանի գրքատեացներուն հետ (բացառութիւնները յարգելով): Իմ գրութիւններս քիչ կ'երեւին. գիտեմ անշուշտ պատճառը, որ նիւթական է: Բայց կը սպասեմ, որ կարգադրութիւն մը ընես, որպէսզի ամէն համարի մէջ յօդուած ունենամ ես:

Ինչո՞ւ ցարդ չերեւցաւ պարիկներու պուպրիկներուն մասին գրածս[34]: Ապերախտութիւն է ըրածդ: Էլմասեաններուն[35] կը պարտիս հրեշտակավայր բնակարանդ, մանաւանդ կէս գնով: Եւ յետոյ, Էլմասեանները արժանի են գովեստի, որովհետեւ կատարելագործած են իրենց մասնագիտութիւնը: Հիմակ ալ կը մասնակցին Փարիզի տօնավաճառին:

Սիրալիր բարեւներ մեր ազնիւ բարեկամ պրն. Նուպար Փէշտիմալճեանին[36] ու իրապէս տաղանդաւոր Նուպար Չարխուտեանին[37]: Համբուրելով եղբայրաբար:

Քոյդ՝ Նշան Պէշիկթաշլեան

Յ.Գ.

Ներփակ նամակը բարեհաճէ յանձնել ազնիւ տիկնոջդ:
Քենէ յուսահատած, Զաւէն Զմայլելիէն[38]* վիատած կը դիմեմ տիկին Սօնային, վստահ ըլլալով, որ դիմումս պիտի դիմաւորուի հաճոյակատարութեամբ:

*Զաւէն Զմայլելին խնդրանքս չկատարելուն համար շնորհազրկուած է, ու ա՛լ պիտի կոչուի Զաւէն Զարմանալի:

Թ.

11 Յուլիս 1960

Սիրելի՛ Անդրանիկ,

Բոլորովին մոռցար զիս: Ամիսներէ ի վեր կ'ապրիմ պարտքով, ու ա՛լ որեւէ մէկուն պարտքով դրամ ուզելու երես չունիմ: Դասերս շատոնց վերջացած են միանգամընդմիշտ, կամայ-ակամայ: Կ'ապրիմ միայն գրիչովս: Անելի մէջ եմ՝ հակառակ տիւ ու գիշեր աշխատելուս: Կը սպասեմ եղբայրական վերաբերում մը քենէ, շատ շուտով ու լայնօրէն, որպէսզի շունչ մը առնեմ: «Նայիրի»էն առնելիքս քառասուն հազար է՝ (հին ֆրանքով անշուշտ):

---

[34] Ն. Պէշիկթաշլեան, «Պարիկներ...», *Նայիրի*, 24 Մայիս, Է:1959, էջ 1–3:

[35] «Պարիկներ...» գրութենէն յայտնի կը դառնայ, որ խօսքը Էլմասեաններ երրեակին մասին է՝ երկու քոյր եւ մէկ եղբայր. ծնած են Պոլիս, ապա ապրած Պէյրութ եւ զբաղած տիկնիկագործութեամբ:

[36] Նուպար Փէշտիմալճեան (1898–1990).- բժիշկ:

[37] Նուպար Չարխուտեան (1920–2008).- սփիւռքահայ գրող:

[38] Հաւանաբար կ'ակնարկէ լիբանանահայ յայտնի քանդակագործ Զաւէն Խտըշեանին (1922–2018):

Քանի մը ամիս առաջ, ապահովագրեալ ծրարով մը քեզի ղրկեցի 8 գրութիւն: Ստացար, անտարակոյս:

Չեմ սիրեր գրել այս տեսակ նամակներ: Հոգիս կը փլի... Արդէն կիսափուլ է... Կարճ կը կապեմ ու կը սպասեմ, որ վերաբերումդ ըլլայ եղբայրական:

Սիրալիր բարեւներ մեր բոլոր բարեկամներուն: Կը համբուրեմ քեզ կարօտով:

Նշան Պէշիկթաշլեան

Ժ.

Վէնսէն, 4 Սեպտ. 1960

Սիրելի Անդրանիկ,

Չափազանց վշտացած եմ քենէ: Ամիսներէ ի վեր կը սպասեմ դրամի, իսկ դուն կը պահես քար լռութիւն: «Նայիրի»էն առնելիքս յիսուն հազարը անցաւ, իսկ իմ վիճակս յուսահատական է: Շատոնց հրաժարած եմ դասեր տալէ, ֆիզիքական պատճառներով: Այս տարի տակաւին կինս մէկ օր չէ աշխատած, որով, աւելի քան երբեք, ապրուստս պիտի ապահովէի գրիչովըս: Խեղդուած եմ պարտքերու մէջ: Գիշեր-ցերեկ աշխատեցայ ու քեզի բազմաթիւ գրութիւններ ղրկեցի: Կը յուսայի, որ ինծի հանդէպ վերաբերումդ պիտի ըլլայ եղբայրական: Չարաչար յուսախաբ ըրիր զիս: Այս պայմաններուն մէջ, ի՞նչպէս կրնամ տեղէս շարժիլ ու Պէյրութ[39] գալ: Ամէն ինչ ծախս է, ամէն ինչ կարօտ է դրամի: Պէտք է վճարեմ պարտքեր, կատարեմ մանր-մունր ծախսեր ու գնումներ, իսկ կառավարական տուրքերու եւ սենեակի վարձքի համար պէտք է որոշ գումար մը ձգեմ այստեղ: Այլապէս՝ ի՞նչպէս կրնամ ճամբայ ելլել: Այդ բոլորը կը կարգադրուի, եթէ գանձեմ առնելիքներս «Նայիրի»էն եւ ուրիշ երկու երեք տեղերէ: Բայց ամէնէն աւելի դուն պարտական ես ինծի: Կը խնդրեմ, որ գերագոյն ճիգ մը ընես ու տալիքդ միանուագ վճարես: Ապրուստը տարապայման սղած է, ու ես շուարած եմ: Եթէ այս նամակիս դրական պատասխան մը չտաս, ամէ՛ն, ամէ՛ն ինչ քանդած կ'ըլլաս: Այնքան զզուած եմ ու վհատած՝ այս դրամ ուզելու հոգեկան պոռնկութենէն, որ կը մտածեմ մեռնելու գնով հրաժարիլ գրելէ:

Դեռ ուրիշ ըսելիքներ ունիմ, սակայն զանց կ'առնեմ՝ կարեւորին քով միւսները մանրամասնութիւններ համարելով:

---

[39] 1961 Յունուարին Պէշիկթաշլեան իր տիկնոջ՝ Շաքէին հետ այցելած է Պէյրութ, ուր մնացած է շուրջ երկու ամիս: Իջեւանած է նշանաւոր «Օմար Խայեամ» պանդոկը: Այցելութիւնը կազմակերպած են խումբ մը լիբանանահայ երիտասարդներ՝ նպատակ ունենալով պատուելու գրագէտն ու անոր վաստակը: Առաջին հերթին ողջոյնի հանդէս տեղի ունեցած է Ամերիկեան համալսարանի սրահին մէջ, ուր բանաստեղծ Ժագ Յակոբեան ներկայացուցած է գրագէտին անձն ու գործը: Այնուհետեւ տարբեր ձեռնարկներ կազմակերպուած են, ուր խօսք առած կամ բանախօսած է Պէշիկթաշլեան:

Անհամբեր կը սպասեմ պատասխանիդ:

Քոյդ եղբայրօրէն՝
Նշան Պէշիկթաշլեան

ԺԱ.

Հալէպ, 28/4/1961

Սիրելի՛ Անդրանիկ,

Զաւակներուն հանդէպ պարտականութիւննին չի գիտցող մայրերու վերաբերումը ունիս ինծի նկատմամբ, որովհետեւ այս տեսակ մայրեր մինչեւ երեխան չի լայ, կաթ չեն տար. հին սովորութիւն: Դարուս գիտակից մայրերը, որոշ ժամերուն է, որ կը դիեցնեն իրենց մանուկները, կամ կարծիքիս հակառակը. պարտաճանաչ մօր մը վերաբերմունքն է որ կը կիրարկես, յուսալով, որ տակաւին ժամանակս չէ եկած դիեցումի, այսպէս թէ այնպէս, ոտքերու ու ձեռքերու պզտիկ շարժումներ սկսան... ուրեմն մի սպասեր, որ բարձրաձայն պոռամ, այլ իբրեւ լաւ մայր խնդրեմ սա գրած երկու տողս[40] տեղաւորէ թերթին մէկ անկիւնը, որովհետեւ այս «Mère»ը[41] որուն հետ ունեցայ այդ խօսակցութիւնը լսեցի որ մօտ ատենէն պիտի մեկնի եղեր, անանկ որ կը փափաքիմ չի գացած հրապարակուի. իսկ եթէ կայ արգելք մը, որ մտածել կու տայ քեզ, կրնաս ինծի գրել, որ ես ալ վազ անցնիմ այս սեվտայէն[42]:

«Բարեկամդ» Նշանը[43] կատարեալ... ապերախտ մըն է եղեր, ականջդ հոս ըլլար ու լսէիր քու մասիդ ըսածները. ես շատ փափաքեցայ որ տեղ մը հանդիպիմ իրեն չի յաջողեցայ: Վերջերս Գրիգոր Երէցեանը[44] պիտի հրաւիրէր զինք, որուն ես ալ ներկայ պիտի ըլլայի, չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ «արկանեցի» ըսաւ:

Այս մարդը եթէ հոս չի գար աւելի լաւ կ'ըլլար, դուրսէ դուրս լսածներէս հետեւցնելով կրնամ ըսել, որ Շարլաթան[45] մըն է, ինքնահաւան, մեծխօսիկ, ու ամէն բան հասկցող, զինք չի տեսած ու չի լսած աւելի լաւ տպաւորուած էին. հոս իր վարկին վրայ բան մը չի կրցաւ աւելցնել, այլ հակառակը բաւական բան կորսնցուց:

Մասնաւոր յարգանքներս Տիկին Սօնային եւ համբոյրներ չարաճճի փոքրիկին:

---

[40] Յայտնի չէ, թէ ո՛ր գրութեան կ'ակնարկէ: *Նայիրի*ի մէջ, 1961 Ապրիլէն մինչեւ Յունիս, որեւէ գրութիւն չէ հրատարակուած Պէշիկթաշլեանէն:

[41] Մայրական հոգածութեամբ կին (ֆրանսերէն):

[42] Բուռն ցանկութիւն (թրքերէն), հոս՝ հեգնական:

[43] Կարելի չեղաւ պարզել ինքնութիւնը:

[44] Գրիգոր Երէցեան.- ազգային գործիչ, Հալէպի Համազգայինի հիմնադիր անդամ:

[45] Խաբեբայ, ճամարտակ (ֆրանսերէն):

Յարգանօք՝
Պէշիկթաշլեան

ԺԲ.

Վէնսէն, 16 Օգոստ. [1]961

Սիրելի՛ Անդրանիկ,

Կը ներես որ ցարդ չկրցայ գրել:

Տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ, հասանք Մարսելիա: Գիտես, որ Շաքէն արդէն լաւ չէր: Ես ալ աղիքներու խանգարում ունեցայ նաւուն մէջ, ուր, բարեբախտաբար, գտանք հայ ընտանիք մը Ալեքսանտրայէն ու երկու ընտանիք ալ Հալէպէն: Ալեքսանտրաբնակ ընտանիքին մէկ դեղով հազիւ առաջքը առնուեցաւ կրկնուող տկարութեանս:

Արձակուրդի շրջան ըլլալուն, մեր սիրտը դողի մէջ էր: Արդեօք մեր բարեկամ ու քաջաց քաջ Եավէր ընտանիքը մեկնա՞ծ է օդափոխութեան: Այդ պատուական ընտանիքէն մէկուն ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր: Փառք Աստուծոյ, գտանք Մատլէն Եավէրը[46] քարափին վրայ, նման հրեշտակի: Ա՛լ ամէն տխրութիւն վայելելու վստահ էինք: Մեր բոլոր գործերը կարգադրուեցան, գիշերը հիւրասիրուեցանք ու հետեւեալ օր 12ին շոգեկառք առինք, միշտ Եավէրին հովանաւորութեամբ:

Փարիզ հասնելէ քիչ յետոյ, սաստիկ պաղառութեան մը հետեւանքով, դարձեալ ունեցայ աղիքներու խանգարում, բայց այս անգամ ցաւերով անտանելի: Հաւատա՛, մեծ հիւանդութեանս շրջանին[47], երբ ամէն ոք յուսահատած էր ինձմէ, ես չապրեցայ մահուան սարսափը. բայց այս անգամ ունեցայ այդ սոսկումը: Օրերով չկերայ. այս էր միակ դարմանը: Ցաւերս, ծոմապահութիւնս եւ գիշերներ լուսցնելս զիս ըրին ուժասպառ:

Թուղթ մը գրած էի մեր սիրելի Ժորժ Սարգիսեանին[48]. այնուհետեւ չկրցայ շարունակել նամակագրութիւնս:

Ամէն ինչ մնացած է երեսի վրայ:

Բայց բոլոր յանձնառութիւններս պիտի կատարեմ ժամանակի ընթացքին:

Առայժմ ոչ ոք ներողամտօրէն թող ինձմէ չսպասէ նամակի:

Բժիշկիս յանձնարարութեամբ պէտք ունիմ հանգիստի:

Շատ փոխուած եմ ֆիզիքապէս. քամուած եմ, նիհարցած:

---

[46] Մատլէն Եաւէր (1904–?).- դաշնակահարուհի:

[47] Հիւանդութիւնը պատճառ դարձած էր, որ Պէշիկթաշլեան չկարենայ շարունակել իր գրական աշխատանքները: Մատնուած է նիւթական անձուկ կացութեան: Ուստի այս առիթով հանգանակութեան կոչ մը հրապարակուած է *Նայիրի*ի մէջ (29 Մարտ, ԺԱ:1953)՝ ստորագրութեամբ Զ. Գազազեանի, Ն. Սարաֆեանի, Մ. Պարսամեանի եւ Ա. Խանէտանեանի:

[48] Ժորժ Սարգիսեան (1915–82).- դերասան, բեմադրիչ, թարգմանիչ:

Օգոստոս ըլլալուն, կարծեցի որ լիբանանեան օդը հոս կը շարունակուի: Մինչդեռ այստեղ, ամէն օր, երկինքը ամպոտ է, ցուրտ է ու մերթ կ'անձրեւէ:

Ահա օգոստոսեան. օգոստափառ Փարիզը: «Անհաւատալի բայց իրական»[49]:

Ճակատագրական է, որ չարխս[50] գէշ կամ հակառակ դառնայ Փարիզի մէջ: Ահա պաղ առինք, աչքի եկանք, անկողին ինկանք:

Շաքէէն ու ինձմէ շատ սիրալիր բարեւներ ազնիւ տիկնոջդ, քեզի, յանձնախումբին քաղցրիկ անդամներուն եւ ընտիր անդամներուն, մեր բոլոր ըզմայլելի բարեկամուհիներուն եւ թանկագին բարեկամներուն:

Կը խնդրեմ իրենց ներողամտութիւնը ու կը յայտնեմ անվերջ շնորհակալութիւններ: Անոնք կը մնան մեր սրտերուն մէջ, կարկառուն եւ անջնջելի:

Անհուն բարեւ մըն ալ լուսագեղ Լիբանանին...

«Թափելու մօտ չոր աշնան մէկ տերեւ»էն[51]
եւ
համբոյրներ բոլորիդ

Հատուած հրատարակութեան համար

Նամակս դեռ փակած չէի, երբ եկաւ «Նայիրի»ն ու տեսայ ծաղրանկարները Մասիսին[52]:

Ո՛չ խնդացի, ո՛չ լացի, ո՛չ ալ բարկացայ, այլ ուռեցուցի կուրծքս տեսնելով որ Մասիսը յառաջադիմած է. յառաջադիմած եմ նաեւ ես իբրեւ կով կթող:

Ասկէ առաջ, գրչակից մէկը, թերթակի մը մէջ, զիս անուանած էր «հայ գրականութեան կովը», որ կը կթուի թերթերուն կողմէ: Հրաշալի յառաջադիմութիւն եմ կատարած, դադրելով կով ըլլալէ, ու դառնալով կով կթող: Մաղթենք, որ քանի մը տարի յետոյ ալ ծաղրանկարիչ մը զիս ներկայացնէ իբրեւ... ագարակատէր: (Կ'ըսեն թէ Ամերիկայի մէջ լաւ կը կթեն կովը: Հաւանաբար երթամ): Միայն թէ ծաղրանկարը համապատասխանելու են... իրականութեան:

Կաթնահամ բարեւներով
Վէնսէն, 16 Օգոստ. 1961
Նշան Պէշիկթաշլեան

---

[49] Ծառուկեան «Տարօրինակ, բայց իրաւ» վերնագրով նշմարներ ստորագրած է *Նայիրի*ի մէջ: Զայն ձեւափոխած կը մէջբերէ Պէշիկթաշլեան:

[50] Փոխաբերաբար կը նշանակէ ճակատագիր, բախտ:

[51] Պետրոս Դուրեանի «Տրտունջք» բանաստեղծութենէն յայտնի տող մը:

[52] Մասիս Արարատեան (1929–2023).- հալէպահայ երգիծանկարիչ, որ շրջան մը աշխատակցած է *Նայիրի*ին:

TWELVE LETTERS FROM NSHAN BESHIGTASHLIAN TO ANTRANIG DZARUGIAN (1938–1961)
(SUMMARY)

ARTHUR SHENIAN
arthurshenian@gmail.com

The 12 letters published in this article, written by Nshan Beshigtashlian to Antranig Dzarugian between 1938 and 1961, show the close friendship and literary collaboration between the two Western Armenian writers. Beshigtashlian writes about sending articles, stories, and satirical pieces to *Nayiri*, the magazine Dzarugian edited and published. The letters include discussions of publication plans, honorariums, and practical matters related to writing.

A large part of the luetters speaks to Beshigtashlian's difficult financial situation. He frequently asks Dzarugian to send the honoraria immediately, as he depends on his writing to support himself and his family. He also shares news of illness, exhaustion, as well as personal struggles.

In general, the letters provide information on the everyday life of a diasporan Armenian writer in those years, his worries, hopes, and creative work, and show how important friendship and cooperation were for surviving and continuing literary activity far from the homeland.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՀԻՆ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԹԵՐԱՅԻՆ ԽԱՆՈՒԹՆԵՐՆ ԸՍՏ *ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ* ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ (1884-1917)

ԱՐՄԻՆԷ ՍԱՐԳՍԵԱՆ
yhmuseum@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

1884-1917՝ Երեւանում հրատարակուել է *Երեւանեան յայտարարութիւններ* (*ԵՅ*) շաբաթաթերթը: Այդ ժամանակահատուածում այն լոյս է տեսել սկզբում հայերէն, որոշ ժամանակ՝ ռուսերէն (*Эриванскія объявленія*), յետոյ՝ երկլեզու[1]: Այն հրատարակուել է շաբաթը 1-3 անգամ, Քարվանսարայի (այժմ՝ Աբովեան փողոցից Թումանեան փողոցին զուգահեռ) թիւ 41 առանձնատանը[2]: Թերթի գլխաւոր խմբագիրն էր Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի շրջանաւարտ, մշակութային յայտնի գործիչ Էմին Տէր Գրիգորեանը: Թերթը բաժանւում էր անվճար, իսկ տպագրութեան ծախսը գոյանում էր գովազդային վճարի միջոցով: Այն կարեւոր աղբիւր է հին Երեւա-նի ներքաղաքային կեանքի ու կենցաղի տարբեր ոլորտներն ուսումնասի-րելու տեսանկիւնից:

Երեւանեան յայտարարութիւններ թերթի խմբագիր Էմին Տէր Գրիգորեանը (նստածներից ձախից 2րդը) մի խումբ հասարակական գործիչների հետ, Ի. դարի սկիզբ (ՄՄ 5695)

[1] Ներկայ հաղորդման մէջ յղումները կատարուել են հայերէն անուամբ, նշելով հրատարակութեան համարը եւ տարին: Էջ չի նշւում, որովհետեւ *ԵՅ*ն չէր էջագրուած:

[2] *Երեւանեան յայտարարութիւններ*, N 27, 1911:

Սոյն ակնարկում փորձել ենք ներկայացնել հին Երեւանի մթերային խանութները, որոնք գործել են ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկզբին: Խանութները խմբաւորուել են ըստ վաճառուող սննդամթերքի տեսակի՝ հրուշակեղէն, կաթնամթերք, երշիկեղէն եւ նպարեղէն:

ՀՐՈՒՇԱԿԵՂԷՆ

Հրուշակեղէնի խանութներն էին՝ Անդրէաս Տէր Աստուածատրեանի, «К ° Дружба», մոսկովեան «Золотой крендель», Պ. Նախշքարեանի, Ա. Մերանգուլեանի «Պրոգրէս», Յովհաննես Թաթուլեանցի: Այս խանութների գործունէութեան վերաբերեալ կայ հետաքրքիր տեղեկատուութիւն, որ օրինակ Տէր Աստուածատրեանի հրուշակեղէնի խանութում օրը երկու անգամ պատրաստւում էր սերուցքային պաղպաղակ եւ ընդունում էր մրգային պաղպաղակների պատուէր[3]: Յաջորդը նախկին «Դրուժբա» հրուշակեղէնի խանութի տեղում, Նազարովսկայա փողոցում (այժմ՝ Ամիրեան). «*բացում եմ «Մոսկովեան հրուշակեղէնի» նոր խանութ, որն ունի իրար միացած երկու խանութ, որտեղ կան բոլոր հնարաւորութիւնները թէյ, կակաո, շոկոլադ եւ կաթ խմելու համար*»[4]: Նախշքարեանի յայտարարութեան մէջ հետաքրքիր է բնակչութեանը դիմելու ձեւը. «Երեւանի յարգար-ժան հասարակութեանը տեղեկացնում եմ, որ Աստաֆեան փողոցում, իմ խանութի մօտ առաջնակարգ հացթուխի հսկողութեամբ բացում եմ հրուշակեղէնի առաջնակարգ խանութ: Պահպանւում է խիստ մաքրութիւն, թխւում են կուլիչ եւ այլ թխուածքներ: Յարգանքով՝ Պ. Մ. Նախշքարով»:[5]

Ահա Մերանգուլեանցի «Պրոգրէս» (Աստաֆեան-Աբովեան, Զանփոլադեանի տանը) խանութի յայտարարութիւնը. «Երեւանի յարգարժան հասարակութեանը յայտնում եմ, որ Սբ. Զատկի առթիւ թխուելու է կուլիչների մեծ ընտրանի: Ընդունւում են պատուէրներ: Գինը՝ ֆունտը[6] 20-60 կոպեկ: Ստացել ենք զատկական ձուերի տեսականի»[7]: Ու դարձեալ աւարտւում է «Յարգանքով՝ Ա. Օ. Մերանգուլեանց»:

Ուշագրաւ է նաեւ հետեւեալը. «*Աստաֆեան փողոցում բացուել է հրուշակեղէնի «Օթելլո» նոր խանութ: Ընդունւում են հրուշակեղէնի պատուէրներ, ապրանքը միշտ թարմ է*»[8]: Ինչպէս տեսնում ենք, ըստ շաբաթաթերթի նիւթերի, Ի. դարասկզբին գործում էր հրուշակեղէնի մօտ 9 խանութ, որոնք բոլորն էլ գործում էին քաղաքի կենտրոնում, ունէին մեծ տեսականի: Ուշագրաւ է յատկապէս խանութների գովազդում օգտագործուող բառապաշարը՝ «յարգարժան հասարակութիւն», «յարգանքով», որոնցով

[3] *Նոյն*, N 36, 1910:
[4] *Նոյն*, N 5, 1912:
[5] *Նոյն*, N 21, 1912:
[6] Ֆունտ.- ծանրութեան անգլիական չափ, մէկ ֆունտը հաւասար է մօտ 0,5 կգ.ին:
[7] *Երեւանեան յայտարարութիւններ*, N 24, 1912:
[8] *Նոյն*, N 8, 1913:

խանութի սեփականատէրը դիմում է հանրութեանը: Սա առանց աւելորդ էժանագին բառերի, քաղաքակիրթ դիմելաձեւ է, որը կարող է օրինակ ծառայել ներկայ գովազդային յայտարարութիւնների համար: Պէտք է նաեւ նշել, որ ազգային տօներին ընդառաջ, հրուշակեղէնի խանութներն ստանում էին տօնի ծիսակարգին համապատասխան ապրանքներ եւ ամենակարեւորը՝ դրանք «թարմ» էին:

Վերոյիշեալ նիւթերը վկայում են նաեւ, որ ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկզբին արդէն երեւանցիների կենցաղ էին ներմուծուել այնպիսի նորութիւններ, ինչպէս կուլիչը (զատկական տօնի ռուսական թխուածք), կրենդէլը (ռուսերէն В տառի նմանութեամբ խմորեղէն), շոկոլադը, կակաոն, պաղպաղակի տեսականին եւն.: Ընդ որում, նկատելի է, որ խանութնե-րում կարելի էր նաեւ թէյ, կակաո, շոկոլադ եւ կաթ խմել, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ դրանք կատարում էին նաեւ սրճարանի գործառոյթ: Տեսնում ենք, որ թխուածքից բացի, դրանցում վաճառում էր նաեւ տարբեր տեսակի քաղցրաւենիք, ինչպէս օրինակ 1909ին «К ⁰ Дружба», խանութը (այն արդէն գործում էր երեք տարի) վաճառում էր ոչ միայն շոկո-լադ, շաքար եւ վանիլին[9], այլ նաեւ մուրաբաներ՝ 40 կոպեկ, առանց տա-րայի՝ 35 կոպեկ[10]:

Տեղեկանում ենք, որ 1910ին Երեւանում գործող «Էկոնոմիկա» գաստրոնոմը «Յարգարժան հասարակութիւն» դիմելով, յայտնում էր նոր ստացած տարատեսակ ըմպելիքների եւ թարմ նախուտեստի մասին[11]:

ԿԱԹՆԱՄԹԵՐՔ

Սննդամթերքների խանութների յաջորդ խումբը կաթնամթերքի վաճառք կատարողներն էին, որոնցից արձանագրել էինք Նիկողոսեան եղբայրների խանութները, «ռենեսանս» կաթնատունը: Այս ամէնին աւելացնենք նաեւ Մ. Գասպարեանի յիշատակած կաթնեղէնի «կոլեգա» խանութը[12], որը գործում էր Աստաֆեան (այժմ՝ Աբովեան) փողոցում եւ ըստ երեւոյթին, պատկանում էր կամ Նիկողոսեան, կամ Բադալեան եղբայրներին, քանի որ, օրինակ, նրանց խանութները նոյնպէս այդ փողոցում էին: Նիկողոսեան եղբայրների խանութում քաղաքացիները կարող էին գնել «առողջութեան համար կաթնամթերք եւ մածուն»[13]: Տեղին է նշել՝ բացի նշուած խանութներից, կաթնամթերք էր վաճառում նաեւ սեփական տնե-րում, ինչը վկայում է հետեւեալը. «Սեփական կովերից «հրաշք կաթ» կա-րելի է

[9] *Նոյն*, 15:1909:
[10] *Նոյն*, 79:1909:
[11] *Նոյն*, 43:1910:
[12] Гаспарян М., Архитектура Еревана XIX-начала XX века, Ереван, 2008, էջ 44:
[13] *Երեւանեան յայտարարութիւններ*, 79:1909:

ձեռք բերել, Գէորգովի Աստաֆեան N 85 տանը» եւ ցանկութեան դէպքում այն առաքւում էր[14]:

*ԵՅ*ից տեղեկանում ենք Պ. Դաւիդեանցի նպարեղէնի, վարշաւեան «դրուժնա» եւ «բեռլինեան»[15] երշիկեղէնի խանութների մասին, որոնց վերաբերեալ տեղեկատուութիւն չի հանդիպում:

Խօսելով սննդամթերքների խանութների մասին, տեղին ենք համարում նաեւ անդրադարձը սննդամթերքի գներին, ինչը կարող է ցուցիչ լինել երեւանցիների տուեալ ժամանակաշրջանի գնողականութեան: Այդ մասին մանրամասն տեղեկութիւն է հաղորդում *ԵՅ*ն: Ըստ դրա, հացի գները հետեւեալն էին. փռի հացի 12 փութն[16] արժէր 32, ռուսական առաջին տեսակի ալիւրովը 4, երկրորդ տեսակի ալիւրովի 12 փութը 32, վրացական պուրու մէկ փութը 4, ֆրանսական մէկ բուլկին 5[17]: Ցաւօք, նշուած գնացուցակում պարզ չէ, թէ այդ գները ռուբլո՞վ, թէ՞ կոպեկով են արտայայտուած, սակայն, ելնելով դրանց կշռից, ենթադրւում է՝ կոպեկով են: Այս առումով աւելի յստակ են մսի գները: Ըստ 1910ի տուեալների, դրանք են. առաջին եւ երկրորդ տեսակի տաւար՝ 10 ռուբլի, տաւարի ֆիլէն՝ 15 ռուբլի, կովի կամ ցուլի գլուխը՝ 20 ռուբլի, չորս ոտքը՝ 25 ռուբլի առանց կաշուի, կաշուով՝ 50 ռուբլի, ներքին օրգանները՝ 10 ռուբլի: Հորթի մսի մէկ ֆունտն* արժէր 12 ռուբլի, գոմէշինը՝ 5 ռուբլի, ոչխարինը 12 ռուբլի, այծի միսը՝ 7 ռուբլի[18]:

Ուշադրութեան է արժանի նաեւ այն, որ հին Երեւանում Հրազդան գետի ափին, ճարտարապետ Վ. Միրզոյեանի նախագծով 1904ին կառուց-ուել էր մանր եւ խոշոր եղջերաւորների մորթի սպանդանոց անհրաժեշտ բոլոր յարմարութիւններով[19]:

Այսպիսով, ամբողջացնելով հին Երեւանի սննդամթերքի խանութների թեման, անհրաժեշտ ենք գտնում նշելու, որ դրանք ցուցակագրուել են բացառապէս ըստ *ԵՅ*ում տեղ գտած յայտարարութիւնների, ուստի, հնարաւոր է, որ դրանց թիւը կարող է ամբողջական չլինել եւ ինչպէս տեսնում ենք, դրանք չէին կարող բաւարարել քաղաքաբնակների պահանջմունքը: Այն լրացւում էր այլ եղանակով. երեւանցիների ճնշող մեծամասնութիւնն զբաղւում էր այգեգործութեամբ եւ բանաջարաբուծութեամբ, ինչն ամռան ամիսներին թոյլ էր տալիս ունենալ առատ միրգ ու բանջարեղէն, իսկ ձմռանը՝ չրեղէն ու պահածոներ: Բացի այդ, ամէն օր քաղաքում շրջում էին կաթ, ձու, հացատեսակներ վաճառողները, որոնք գալիս էին մօտա-կայ

---

[14] *Նոյն*, 4:1910:

[15] «Բեռլինեան» խանութը բացուել է 1912 Հոկտեմբերի 24ին, գտնւում էր Ջանփոլադեանի տանը, բուլվարի դիմաց՝ «Ապոլլո» կինոթատրոնի կողքին:

[16] Փութ.- ծանրութեան ռուսական չափ, մէկ ֆունտը հաւասար է մօտ 16.3 կգ.ին:

[17] *Երեւանեան յայտարարութիւններ*, 59:1910:

[18] *Նոյն*, 59:1910:

[19] Гаспарян, էջ 184:

գիւղերից եւ իրացնում իրենց գիւղատնտեսական ապրանքները: Վերոյիշեալ մէկ տեղեկատուութիւնից պատկերացում ենք ստանում, որ հին Երեւանում որոշ քաղաքացիներ ունէին նաեւ անասուններ, որոնք կաթը վաճառում էին տանից, ինչը, մասնաւորապէս վկայում է Աստաֆեան (Աբովեան) N 85 տանից ոչ միայն կաթը, այլ նաեւ «ֆունտը 40 կոպեկով լաւ չուչխել եւ փութը 6-7 ռուբլով տարբեր պահածոներ» վաճառելու ու առաքելու յայտարարութիւնը[20]: Կարծում ենք, որ նշուածը եզակի չէր եւ կարելի է ենթադրել, որ քաղաքացիներից շատերն էին զբաղուած անասնապահութեամբ՝ բաւարարելով ոչ միայն իրենց ընտանիքի պահանջները. այլեւ վաճառելով ստացուած արտադրանքը եկամուտ էին ստանում:

ЧУДНОЕ МОЛОКО

отъ своихъ коровъ.

Можно получать на Астафьевской ул., № 85, въ д. Кеворковой; по желанію доставляется на домъ. Тамъ же продаются хорошіе ЧУЧХЕЛИ фунтъ 40 коп. и разные КОНСЕРВЫ отъ 6 до 7 руб. пудъ.

Григорій Кеворковъ. 3-1

«Սեփական կովերից «հրաշք կաթ»ի ծանուցումը

Եւ վերջապէս, կարեւոր ենք համարում անդրադարձը խանութների անուանումներին՝ «К ⁰ Дружба», «Золотой кренделъ», «Прогрес», «Դրուժբա», «Օթելլո», «Կոլեգա», վարշաւեան «Դրուժնա», «Բեռլինեան»: Ինչպէս տեսնում ենք, դրանց մեծ մասն ունէին ռուսական անուանումներ, ինչը բացատրւում է այն հանգամանքով, որ Արեւելեան Հայաստանը այդ ժամանակաշրջանում գտնւում էր Ռուսական կայսրութեան տիրապետութեան տակ, ուստի եւ ընդունուած էին ռուսերէն անուանումները, թէեւ դրանց տէրերը ազգութեամբ հիմնականում հայեր էին: Հնարաւոր է նաեւ, որ դրանք, օրինակ մոսկովեան նոյն խանութի մասնաճիւղն էին Երեւա-նում կամ Վարշաւայի եւ բեռլինեանի մասնաճիւղերն էին: Այս ցանկից բացառութիւն է կազմում Շեքսպիրի յայտնի ստեղծագործութեան վերնագրով «Օթելլո» հրուշակեղէնի խանութը, որի անուանումը, հաւանաբար, կա՛մ տիրոջ նախասիրութեան, կա՛մ գնորդ «գրաւելու» իւրօրինակ ձեւ կարող էր լինել:

Ամբողջացնելով ասուածը, պէտք է ընդգծել, որ ներկայ հաղորդումը կարող է իր որոշակի նպաստը բերել հին Երեւանի ազգագրական միջավայրի ու բնութագրի ներկայացման գործում, ինչը դեռեւս առանձին ու-

[20] *Երեւանեան յայտարարութիւններ*, 4:1910:

սումնասիրութեան թեմա չի դարձել, իսկ եթեէ եղել են որոշ հրապարակումներ, ապա դրանցում միայն ընդհանուր գծերով են անդրադաձել նշուած ոլորտին:

OLD YEREVAN GROCERY STORES ACCORDING TO *YEREVAN ANNOUNCEMENTS* MAGAZINE (1884-1917) (SUMMARY)

ARMINE SARGSYAN
yhmuseum@gmail.com

In 1884-1917, the *Yerevan Announcements* weekly was published in Yerevan. It was first published in Armenian, for some time in Russian («Эриванскія объявленія») and later also bilingually. It was published at private house N 41 on Caravanserai Street (now parallel to Abovyan Street, up to Tumanyan Street) 1-3 times per week. The editor-in-chief of the newspaper was Emin Ter-Grigoryan, a graduate of the Moscow Lazarian Seminary and a famous cultural figure. It was distributed free of charge, and the expenses connected with printing were covered by advertising fees.

Up to this day, the weekly newspaper has remained an inexhaustible source for studying various aspects of the internal urban everyday life of old Yerevan, which continues to be of great interest even a century later.

In the present essay, based primarily on the materials contained in the *Yerevan Announcements* weekly, the grocery stores operating in the city in the late 19th and early 20th centuries have been separated. They have been divided into the following groups: confectionery, dairy products, sausages and groceries. Prices of products were given, which also allows us to form a general idea of the lifestyle and purchasing power of Yerevan residents of the aforementioned period.

The essay discusses the names of stores, the vocabulary and content used in advertisements, and attention is also paid to innovations that penetrated into the everyday lives of urban residents, such as chocolate, cocoa, ice cream, a new assortment of pastries (kulich, pretzels, French buns), etc.

It should be noted that the grocery stores operating in old Yerevan did not fully meet the needs of urban residents. They were supplemented in another way: the overwhelming majority of Yerevan residents were engaged in gardening and vegetable growing, which allowed them to have an abundance of fruits and vegetables in the summer months and dried fruits and canned products in the winter months. In addition, milk, egg and bakery sellers walked around the city every day. These came from nearby villages and sold their agricultural products.

Summarizing the abovementioned, it should be noted that the present report may make a certain contribution to the presentation of the ethnographic characteristics of old Yerevan, which has not yet become the subject of a separate and comprehensive study.

ՆՈՐ ԱՐԱԲԿԻՐ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻՆ

ՄԵՐԻ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ
meryavetisyan1984@gmail.com

ՆՈՐ ԱՐԱԲԿԻՐ
ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ
ՈՂՋՈՅՆ
ՆՈՐ ԱՐԱԲԿԻՐԻ
ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ
36-ՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ

Շուրջ հարիւր տարի առաջ մեկնարկեց Խորհրդային Հայաստանում արաբկիրցիների վերաբնակեցման գործընթացը, ինչը մեծ արձագանգ գտաւ աշխարհասփիւռ հայ գաղթօճախներում, Խորհրդային Հայաստանի եւ նրա սահմաններից դուրս տպագրուող պարբերական մամուլում: Այս ներգաղթը[1], որպէս Խորհրդային Հայաստանում ազգային գաղափարախօսութեան յենքով ծրագրաւորուած քաղաքականութիւն, հայրենահաւաքի նոր էջ բացեց: Եւ արաբկիրցիներն ու իրենց հայ-

[1] ԺԹ. դարի վերջին քառորդին ապտուլհամիտեան ռեժիմի, այնուհետեւ նրան յաջորդած երիտթուրքական կառավարութեան վարած քաղաքականութեան արդիւնքում գոյութենական ծայրայեղ խնդիրների առջեւ կանգնած Արեւմտեան Հայաստանի հայութիւնը դարձաւ տարագիր, ինչի արդիւնքում ձեւաւորուեց հայկական սփիւռքը, որի անորոշ ճակատագիրը Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ մշտապէս գտնուել է խորհրդահայ իշխանութիւնների մտահոգութեան տիրոյթում, իսկ հայրենադարձութեան ծրագիրը դարձաւ սփիւռքահայերի հայրենիքում խաղաղ ապրելու միակ յոյսը, որն իրականութիւն դարձաւ հայրենակցական միութիւնների եւ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնների համագործակցութեան արդիւնքում: Արաբկիրցիները առաջինն էին, սակայն միակը չէին, որ հայրենադարձուեցին Խորհրդային Հայաստան: 1925 Նոյեմբերին Նոր Արաբկիր աւանի հիմնարկէքից յետոյ, մէկը միւսի ետեւից կառուցուեցին գիւղեր թաղամասեր՝ նախատեսուած հայրենադարձների համար: Նոր Արաբկիրից յետոյ, նոյն թուականի գարնանը Էջմիածնի տարածքում կառուցուեց Եւդոկիա գիւղը: Գրեթէ նոյն ժամանակահատուածում Երեւանի հարաւ-արեւելեան արուարձանում հիմնադրուեց Նոր Բութանիա աւանը, որին յաջորդեց Նոր Սեբաստիան կառուցումը: Խորհրդային Հայաստանում յետագայում խարբերդցիները, կեսարացիները, երզնկացիները եւս հնարաւորութիւն ստացան համանուն աւաններ կառուցել ու հայրենադարձուել: Եւ այսպէս մէկը միւսի ետեւից ծայր առան Նոր Արաբկիրի (1925), Նոր Մալաթիայի (1927), Նոր Սեբաստիայի (1928), Նոր Խարբերդի (1930), Նուպարաշէնի (1930), Նոր Թոմարզայի (1931), Նոր Կեսարիայի (1934), Նոր Տիգրանակերտի (1934) եւ այլ աւանների հիմնադրման աշխատանքները:

րենակցական միութիւնը առաջինն էին, որ հաւատացին մայր հայրենիքում վաղուայ օրը կառուցելու մեծ երազանքին եւ աննահանջ համախմբուեցին այդ գաղափարի շուրջ: Արաբկիրցիների օրինակը խիստ ոգեշնչող եղաւ Մալաթիայի, Սեբաստիայի, Խարբերդի եւ այլ հայրենակցական միութիւնների համար եւս, բայց արաբկիրցիները պատմութեան մէջ մնացին որպէս, հայրենասիրութեան եւ հայրենաշինութեան յառաջամարտիկներ: Իր ձեւաչափով եւ բովանդակութեամբ առաջինն էր նաեւ Սփիւռքում հրատարակուող Ամերիկայի Արաբկիրցիների միութեան պաշտօնաթերթը՝ *Նոր Արաբկիր տեղեկատուն*[2], որն ողջ ծաւալով իր վրայ վերցրեց արաբկիրցիների վերաբնակեցման գործընթացի վաւերագրման առաքելութիւնն ու իր շուրջ յիսունհինգ տարիների գործունէութիւնը նուիրեց Խորհրդային Հայաստանում մեկնարկած եւ «Դէպի հայրենիք շարժում»[3] ձեւակերպումը ստացած գործընթացի լուսաբանմանը: Սոյն ուսումնասիրութեան հիմքում ընկած են թերթի 1925-83ին տպագրուած համարները, իսկ որոշ վկայութիւններ մէջբերուել են Անդրանիկ Փոլատեանի *Պատմութիւն հայոց Արաբկիրի*[4] պատմագրքից: Նպատակ է դրուել *Նոր Արաբկիր տեղեկատու* թերթի նիւթերի ուսումնասիրութեամբ ցոյց տալ 1925ին Խորհրդային Հայաստանում Նոր Արաբկիր աւանի կառուցման ընթացքն ու արդէն 1927ին փաստացի մեկնարկած արաբկիրցի գաղթականների վերաբնակեցման գործընթացը: Փորձ է արուել ընդգծել թերթի դերն ու կարեւորութիւնը Մայր Հայաստանում սկիզբ առած վերաբնակեցման գործընթացի ենթախորքում, որպէս Հայաստան-Սփիւռք համագործակցութեան օղակ:

*ՆՈՐ ԱՐԱԲԿԻՐ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ*Ն ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹԸ

1900ականներին Ֆիլատելֆիայում ձեւաւորուած Ամերիկահայ Արաբկիրցիների միութեան հաստատումը ամրագրւում է 1923ին տեղի ունեցած պատգամաւորական արտահերթ ժողովով[5]: Միութեան նախաձեռնութեամբ սկսւում է հրատարակուել *Նոր Արաբկիր տեղեկատու* թերթը, որի ստեղծման նպատակն էր ունենալ տեղեկատուական մի այնպիսի հարթակ, որն իր շուրջ կը համախմբէր Արաբկիրում, Խորհրդային Հայաստանում վերաբնակեցուած եւ աշխարհասփիւռ գաղթօճախներում ապրող բոլոր արաբկիրցիներին:

Թերթի առաջին համարը լոյս է տեսնում 1925 Դեկտեմբերին, Նիւ Եորքում՝ Ամերիկահայ արաբկիրցիների միութեան նախաձեռնութեամբ *Տեղե-*

---

[2] Չափը՝ 24×18, ծաւալը՝ 8-50, համատեղ համարների դէպքում գերազանցում է 50 էջը, բնագիրը՝ հայերէն, անգլերէն:

[3] *Նոր Արաբկիր տեղեկատու*, Դեկտեմբեր, 28(ԻԱ):1946, էջ 538:

[4] Անդրանիկ Փոլատեան, *Պատմութիւն հայոց Արաբկիրի*, Ամերիկայի Արաբկիրի միութեան հրատ., Նիւ Եորք, 1969:

[5] Փոլատեան, էջ 873:

*կապուն*ն դառնում է Արաբկիրի միութեան պաշտօնական թերթը, որի առաջին համարում[6], խմբագրութեան հրատարակած խօսքից տեղեկանում ենք, որ այն որեւէ նիւթական շահոյթ չի հետապնդել եւ ստեղծուել է բացառապէս Ամերիկայում եւ այլ գաղութներում ապրող արաբկիրցիներին Խորհրդային Հայաստանում «Նոր Արաբկիր» աւանի նախաձեռնութեան աշխատանքների մասին իրազեկելու նպատակով, իսկ հրատարակութեան ծախսերի համար խմբագրակազմը ընդունել է հանգանակութիւններ, ինչի մասին թերթի իւրաքանչիւր համարում հաշուետու է եղել իր ընթերցողներին: Թերթի 1951 Մայիսի համարի շապիկի դարձերեսին տպագրուած ծանօթագրութիւնից էլ տեղեկանում ենք, որ ո՛չ Արաբկիրի միութեան կենտրոնական վարչութիւնում, ո՛չ էլ *Տեղեկատուի* խմբագրութիւնում իրենց աշխատանքի դիմաց վճարուող աշխատակիցներ են եղել: Թերթը տպագրուել է Միութեան նստավայրերում՝ Նիւ Եորքում, Պոստոնում, Ֆիլատելֆիայում, Ուոթըրթաունում, Փենսիլվանիայի որոշ քաղաքներում: Տարբեր իրավիճակներից ելնելով թերթն իր գոյութեան տարիներին միքանի խմբագիր է ունեցել. առաջինը Նշան Էժտահարեանն էր, որին յաջորդել են Պետրոս Միրիճանեանը, Աբրահամ Միրիճանեանը, Սարգիս Ծոցիկեանը եւ Տիգրան Սիրականեանը: Կենտրոնական վարչութեան Պոստոն տեղափոխուելուց յետոյ, թերթի խմբագրութիւնը եւս Նիւ Եորքից տեղափոխւում է Պոստոն, որտեղ խմբագրական աշխատանքներն յանձն է առնում Համազասպ Բարունակեանը, որի մահից յետոյ նրան փոխարինում է Գէորգ Գալուստեանը: Հակառակ Կենտրոնական վարչութեան այս անգամ էլ Ֆիլատելֆիա տեղափոխուելուն, թերթը շարունակում է տպագրուել Պոստոնում՝ տարին երկու անգամ 58 էջով՝ նախկին 8 էջի փոխարէն[7]: Թերթը հրատարակուել է հիմնականում հայալեզու, որոշ համարներ ունեն նաեւ անգլալեզու բաժիններ: Օրինակ 1958ի 51րդ համարում[8] կարդում ենք, որ անգլալեզու բաժինը վերսկսւում է, քանի որ այն թոյլ է տալիս թերթն հասանելի դարձնել նաեւ սփիւռքահայ երիտասարդութեանը: Սակայն թերթի մինչեւ 1983 հրատարակութիւնների ուսումնասրութիւնից պարզւում է, որ անգլալեզու յաւելուածների առկայութիւնը անընդհատ բնոյթ չեն ունեցել, որի շուրջ որեւէ մեկնաբանութիւն չկայ: Տարբեր բաժիններից բաղկացած թերթը տեղեկութիւններ է փոխանցում Նոր Արաբկիր աւանի շինարարութեան ընթացքի, միութեան պատգամաւորական ժողովների արձանագրութիւնների, Ամերիկայում արաբկիրցիների միութեան գործունէութեան, Խորհրդային Հայաստան այցելած սփիւռքահայ գործիչների տպաւորութիւնների, գաղթավայրերում եւ Խորհրդային Հայաստանում վերաբնակեց-

[6] *Նոր Արաբկիր տեղեկատու*, Դեկտեմբեր, 1:1925, էջ 2:

[7] Փոլատեան, էջ 880:

[8] *Նոր Արաբկիր տեղեկատու*, Դեկտեմբեր, 51:1958, էջ 1876:

ուած արաբկիրցիների կեանքի եւ կենցաղի մասին[9]: Թերթի հրատարակութեան առթիւ խմբագրութեան պաշտօնական գրութեան մէջ մասնաւորապէս ասւում է. «*Միութեանս նպատակը թերթ հրատարակելը չէ, այլ միջոց մը, բոլոր արաբկիրցիները՝ Ամերիկա թէ այլ գաղութներ՝ գիտակ պահել Միութեանս գործունէութեան եւ Նոր Արաբկիրի ձեռնարկին վերաբերած օրըստօրէական կատարուած աշխատութեանց, որն միեւնոյն ատեն օղակ պիտի ըլլայ իրարմէ հեռի ընկած ցիրուցան արաբկիրցիները զիրար կապող*»: Թերթի անցած ճանապարհը հարթ չի եղել: 1951ի 37րդ համարում նշանաւորելով *Տեղեկատուի* գոյութեան քառորդ դարը, խմբագրակազմն արձանագրում է, որ *Տեղեկատուի* ստեղծումը սպասուած ոգեւորութեամբ չի ընդունուել: Որոշ շրջանակներ նոյնիսկ թերթի ստեղծման համար արուող ծախսերը որակել են նիւթական միջոցների մսխում: Քիչ չեն եղել նաեւ հրատարակութիւնների համար անհրաժեշտ ֆինանսական եւ արհեստագիտական պայմանների սղութիւնը, որի ապահովումը իրականացւում էր խմբագրակազմի յամառ աշխատանքի շնորհիւ: Չնայած կատարուած հետեւողական աշխատանքին, այնուամենայնիւ *Տեղեկատուի* 1974ի 80րդ համարում տպագրուած միութեան կենտրոնական վարչութեան յայտարարութիւնից պարզւում է, որ 1973ի համարը լոյս չի տեսել թղթի եւ այլ անհրաժեշտ միջոցների սղութեան պատճառով: Չի ուշանում պատգամաւորական 47րդ համագումարի արձանագրութիւնը, որի մէջ յիշատակւում է թերթի հրատարակութեան շարունակականութիւնը յանձն առած նոր կազմակերպութեան մասին[10]: Վերսկսուող հրատարակութեան լուրը եւ հերթական տպագրուած համարները մեծ ոգեւորութեան ալիք են բարձրացնում: Խմբագրութիւնը ստանում է հարիւրաւոր նամակներ, շնորհակալագրեր, երախտիքի խօսքեր, որոնք տպագրւում են *Տեղեկատուի* համարներում[11]: Խմբագրութեան ստացած նամակներում շեշտւում է *Նոր Արաբկիր տեղեկատուի* գոյութեան կարեւորութիւնը՝ մասնաւորապէս այն համարելով Հայրենիք-Սփիւռք կապը ջերմացնող կարեւոր շղթայ: «*…Ան կը շաղկապէ մեզ մեր նոր հայրենի աշխարհին, ինչպէս նաեւ կը յիշեցնէ մեզի մեր նախկին հայ-ժրենիքը եւ հոն ապրող անբախտ հայրենակիցները…: …Նոյնքան հետաքրքրական է «Տեղեկատու»ի բովանդակութիւնը. արաբկիրցի հայրենակիցներուն եւ նոր կեանքէն գրութիւններ եւ տեղեկութիւններ գործունէութեանց մասին, ըլլայ սփիւռքի մէջ, ըլլայ Սովետական Հայաստանի մէջ: «Տեղեկատու»ն պէտք է քաջալերուի նուիրատուութիւններով եւ գործնական աջակցութեամբ*» ասւում է նամակագիրների շնորհաւորանքի խօսքում:

[9] Մ. Աւետիսեան, «Նոր Արաբկիր տեղեկատուն ամերիկահայ արաբկիրցիների պաշտօնաթերթ», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1-12:2025, էջ 388:

[10] *Նոր Արաբկիր տեղեկատու*, Մայիս, 80:1974, էջ 2:

[11] Նոյն, Մայիս, 83:1977, էջ 12-13:

Յետագայում միջոցների խնայողութեան նպատակով որոշում է կայացւում թերթը հրատարակել տարին մէկ անգամ՝ միացեալ հրատարակութեամբ:

Յատկապէս խորհրդանշական է թերթի առաջին համարը, որը տարագիր արաբկիրցիների համար դարձաւ աւետիս եւ հայրենիք վերադարձի յոյս: Տպագրուած են ամերիկահայ արաբկիրցիների միութեան կողմից Երեւան ուղարկուած երկու անդամների՝ Մկրտիչ Ղազիկեանի եւ Միսաք Վարդանեանի հեռագիրը՝ կառուցուելիք աւանի թամանեանական յատակագծի եւ Հայաստանի կառավարութեան հետ կնքուած պայմանագրի վերաբերեալ: Երբ 1927-28ին Խորհրդային Հայաստանը ընդունեց գաղթականների առաջին խմբին (250 հոգի կամ 68 ընտանիք)[12], որոնց «հայրենադարձ» էին անուանում, եւ փաստացի սկսուեց վերաբնակեցման գործընթացը, թերթի տեղեկատուական դաշտը ընդլայնուեց: Հերթական համարներում տպագրուեցին առաջին վերաբնակեցուածների տպաւորութիւնները, մանրամասն նկարագրուեցին բնակարանային պայմանները, արաբկիրցիների առօրեան, տնտեսական զբաղմունքները: Թերթի համարներում մանրամասն անդրադարձեր են տպագրւում տարատեսակ հանգանակութիւնների եւ բարեգործութիւնների մասին: Այս առումով ուշագրաւ է *Տեղեկատուի* 1965-66՝ 65/66րդ համարում տպագրուած Վազգէն Ա. կաթողիկոսի կոնդակը յղուած Ամերիկայում արաբկիրցիների միութեանը, որի միջոցով շնորհակալութիւն է յայտնում Մայր աթոռի տպարանին կատարած 10.000 տոլար հանգանակութեան համար եւ նշում, որ հայոց հայրապետը միշտ աղօթում է միութեան հայրենանուէր գործերի համար: Այս համարում «Մրցանակաւոր բանաստեղծին ազնիւ արարքը» վերտառութեամբ հետաքրքիր բովանդակութեամբ յօդուած եւս կայ, որ պատմում է Պէյրութի Վահան Թեքէեան վարժարանին՝ ծագումով արաբկիրցի Վահագն Դաւթեանի գրական մրցանակի համար ստացած 375 լ.ո. պատուոգինի նուիրաբերութեան մասին: Յօդուածում լոյս է տեսել Դաւթեանի՝ *Ջարթօնք*ի ատենի խմբագրապետ Գերսամ Ահարոնեանին (1916-81) ուղղած նամակից հատուած, որտեղ բանաստեղծն ընդգծելով Թեքէեան Մշակութային միութեան կողմից վարժարանի նոր շէնք կառուցելու նախաձեռնութեան կարեւորութիւնը, ասում է. «… *Լսել եմ, որ Թեքէեան Մշակութային միութիւնը դպրոցական նոր շէնք է կառուցում, եւ եթէ չեմ սխալւում, այդ կապակցութեամբ հանգանակութիւն է կազմակերպւում: Շատ եմ խնդրում՝ յայտնել մրցանակաբաշխութեան յանձնաժողովին, որպէսզի մրցանակով ինձ տրուելիք դրամական պարգեւը յատկացնի վերոյիշեալ դպրոցի շինարարական ծախսերին: Կարծում եմ, որ այդ դրամը առաւել օգտակար նպատակի ծառայել չի կարող: Թող դա էլ իմ մասնակցութիւնը լինի ձեր հայրենասիրական վսեմ գործին…*»:

[12] Նոյն, Յուլիս, 1:1928, էջ 3-4:

Թերթի տեղեկատուական դաշտի առանցքում «Հին Արաբկիր»ի եւ «Նոր Արաբկիր»ի զուգահեռներն են, որոնք ներկայացուած են մեծամասամբ արաբկիրցիների շուրթերից հնչած պատմութիւնների, ականատեսների վաւերագրական արժէք ունեցող վկայութիւնների միջոցով: Յատկապէս «Հին Արաբկիր»ի մասին պատմող նիւթերը աչքի են ընկնում պատմական ակնարկների յագեցուածութեամբ, ինչը թոյլ է տալիս ընթերցողին հասկանալ Խորհրդային Հայաստանում «Նոր Արաբկիր» աւանի հիմնադրման անհրաժեշտութիւնն ու կարեւորութիւնը: Եւ ամէնեւին պատահական չէ «փաթեթաւորումից զուրկ», ուղղակի խօսքով տեղեկատուութիւնը փոխանցելու թերթի որդեգրած սկզբունքը, քանի որ թերթը ստեղծման պահից եղել եւ շարունակել է մնալ բոլոր արաբկիրցիների յոյզերի, ապրումների, նրանց անցած ճանապարհի իրական պատկերը ներկայացնելու նպատակով ստեղծուած զանգուածային միակ լրատուութեան միջոցը:

Ժամանակի ընթացքում թերթը թէ՛ բովանդակային, թէ՛ ձեւաւորման առումով անընդհատ փոփոխութիւնների է ենթարկւում: Առաջին էջերին սկսում են տպագրել թերթի համառօտ բովանդակութիւնը, իսկ վերջին էջերին՝ խմբագրակազմի կողմից սահմանուած կանոնները: Օրինակ 1961ի 56րդ[13] համարում տպագրուած թերթի կանոններն այսպիսինն են.

Ա. «Տեղեկատու»ի մէջ երեւացող ամէն կարգի գրութիւնները եւ թղթակցութիւնները գրուելու են ամփոփ եւ մէկ էջի վրայ, միմեանցից հեռու տողերով եւ ընթեռնելի:

Բ. Խմբագրութիւնը իրեն վերապահում է որեւէ գրութիւն ամփոփելու, բարեփոխելու եւ լոյս ընծայելու իրաւունքը:

Գ. Որեւէ կարգի գրութիւն, ամուսնութեան, նշանադրութեան, տարեդարձի, ծնունդի, մահուան մասին պէտք է խմբագրութիւն հասնեն գրաւոր:

Դ. Ետ վերադարձուած թերթերի հասցէներին այլեւս թերթեր չեն ուղարկուի, մինչեւ նոր հասցէներ չլինեն:

Ե. Հասցէների փոփոխման դէպքում, նորի հետ պէտք է ուղարկուի նաեւ հին հասցէն:

«Տխրունի» եւ «Ամուսնութիւններ, շրջանաւարտներ, ծնունդներ, նշանախօսութիւններ, բարեմաղթանքներ» խորագրերով էջերը, որոնք իրազեկում են տարբեր հայօճախներում, Խորհրդային Հայաստանում եւ պատմական Արաբկիրում ապրող մարդկանց տխուր եւ ուրախ լուրերի մասին, բնորոշ էին թերթի աւելի ուշ շրջանին: Շատ տարբեր են նաեւ թերթի տիտղոսաթերթերի ձեւաւորումները, որոնք յաճախ թեմատիկ բնոյթ են կրում:

[13] *Նոր Արաբկիր տեղեկատու*, Մայիս, 56:1961, էջ 2, 71:

Օրինակ թերթի առաջին[14], երկրորդ[15], երրորդ[16], չորրորդ[17] համարների տիտղոսաթերթերին պատկերուած են Նոր Արաբկիրի թամանեանական յատակագիծը, բնակելի շէնքերի առաջին տների պատկերներն ու յատակագծերը, Նոր Արաբկիրով անցնող երկաթուղային գծի երթուղին, Միութեան առաջնորդ Նազարէթ Կիւմիշկէրտանեանի դիմանկարը, կան նաեւ թերթերի համարներ, որոնց ընծայաթերթերին տպագրուած են Նոր Արաբկիրին նուիրուած բանաստեղծական տողեր[18]: Առանձին խումբ են կազմում յոբելեանական տարեթուերին վերաբերող տիտղոսաթերթերը[19]: Իսկ թերթի մի անկիւնային հատուածում, խմբագրակազմի կողմից պարտադիր յորդոր է թողնուած թերթին նուիրատուութիւն կատարելու մասին. «*ԿԱՐԴԱ ԵՒ ՏԱՐԱԾԷ «ՆՈՐ ԱՐԱԲԿԻՐ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ»Ն ԵՒ ՄԻ ՉԼԱՆԱՐ ՔՈՒ ՆՈՒԷՐԴ*»[20]:

Հին եւ նոր Արաբկիրի քարտէսները

ԱՐԱԲԿԻՐՑԻՆԵՐԻ ԾԱՆՐ ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԱՒՈՐՄԱՆ ՇՈՒՐՋ

Ծնունդով արաբկիրցի բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, հրապարակախօս Վահագն Դաւթեանը *Պատմութիւն հայոց Արաբկիրի* պատմագրքի համար գրած ակնարկում նշում է, որ արաբկիրցիներն սերում են Անի քաղաքից, որի կործանումից յետոյ սկսուած գաղթի ժամանակ բնակ-

[14] *Նոր Արաբկիր*, Դեկտեմբեր, 1:1925:
[15] Նոյն, Յունուար, 2:1926:
[16] Նոյն, Յուլիս, 3:1926:
[17] Նոյն, Յուլիս, 1:1928:
[18] Նոյն, Դեկտեմբեր, 1:1946. նաեւ՝ Յուլիս, 29:1947:
[19] Նոյն, Նոյեմբեր, 26:1945. նաեւ՝ Դեկտեմբեր, 35:1950. նաեւ՝ Դեկտեմբեր 37:1951:
[20] *Նոր Արաբկիր տեղեկատու*, Մայիս, 36:1951, էջ 1056:

չութեան մի մասը հաստատւում է Եփրատ գետի վտակներից մէկի՝ Ոսկեգետակի յարակից մի ձորահովտում, որտեղ մարդիկ զբաղւում էին ջուլհակութեամբ, կտաւ եւ մանուսա էին գործում, թոնրի հաց թխում, իրենց տնկած պարտէզների քաղցրահամ թթից պաստեղ պատրաստում[21]: Այսպիսով Փոքր Հայքի հարաւում, Եփրատի գետի աջ ափին գտնուող Արաբկիր գաւառում, որի կենտրոնը համանուն քաղաքն էր[22], հայ բնակչութիւնը ԺԹ. դարավերջին որպէս էթնիկ միաւոր, թուաքանակով գերակշիռ է եղել, մինչեւ թուրք եւ քուրդ խուժանի կողմից անընդհատ շարունակուող ջարդի, թալանի, կրօնափոխութեան, ինչի տրամաբանական շարունակութիւնը դարձել է 1915ի Մեծ Եղեռնը: Ըստ տեղեկութիւնների, միայն Արաբկիր քաղաքը ունեցել է 20,000 բնակչութիւն, որից 9000ը՝ հայեր[23]: Հարկ է նշել նաեւ, որ բացի Արաբկիր քաղաքից հայերը բնակութիւն էին հաստատել յարակից չորս գիւղերում՝ Ամպրկա, Վանք, Շեփիկ, Անջրդի, որոնցում ապրող հայ բնակչութիւնը Արաբկիր քաղաքի հետ միասին 1914-15ին կազմել է շուրջ 10,365 շունչ[24]:

Արաբկիրի հայութեան ջարդերի մասին վկայութիւնները պատմում են. «*... Արաբկիրի կեանքը էսպէս օր մը պաղ, օր մը տաք կ'ընթանար երբ արդէն կը թեւակոխենք 1893-1894 տարեշրջանները: Կը սկսին լսուիլ կոտորածի շշուկները՝ Սասունէն, Վանէն: Շատ չանցած սասունցի մաս մը գաղթականներ Արաբկիր հասան: Նրանք պատմեցին ահաւոր կոտորածին մանրամասնութիւնները՝ մանուկներու ողջ-ողջ այրուիլը, հորերուն մէջ լեցուիլը: Անոնք արաբկիրցիներուն անհաւատալի կը թուէին մինչեւ եկաւ 1895 թուականը. Հոկտեմբերի 25ին Արաբկիրի ջարդը սկսաւ...*»[25]: 1895 Հոկտեմբերի 25ը Արաբկիրի հայ բնակչութեան համար դարձաւ անվերջանալի մղձաւանջի սկիզբ: Շուրջ քսան օր տեւած կոտորածները մարդկային եւ նիւթական հսկայական կորուստների պատճառ դարձան, որոնց յաջորդեցին զանգուածային տեղահանութիւնները: Արաբկիրցիների ջարդերը լայն արձագանգ գտան: Վերապրածների յուշերը թարգմանուեցին տարբեր լեզուներով եւ տպագրուեցին: Մամուլում միքանի հայանպաստ յօդուածներ գրելով սահմանափակուեց նաեւ Արեւմուտքը: Արաբկիրի հայ բնակչութիւնը ուժասպառ էր դարձել ջարդերից դեռեւս մէկ տարի առաջ վրայ հասած համաճարակից, որին զոհ էր գնացել միայն Արաբկիր քաղաքից շուրջ 3000 հոգի: Արաբկիրի գիւղերը եւս կրեցին մարդկային եւ նիւթական մեծ կորուստներ: Արաբկիրցիների ֆիզիկական ոչնչացմանը զուգահեռ ոչնչացւում էին հայկական եկեղեցիները, իսկ եկեղեցական գոյ-

---

[21] Փոլատեան, էջ 978:

[22] Ա. Սահակեան, «Արաբկիր սանջակի հայ բնակչութեան թուաքանակը XIX դարի վերջին եւ XX դարի սկզբին», *Հայոց պատմութեան հարցեր*, 9:2008, էջ 155:

[23] Փոլատեան, էջ 63:

[24] Նոյն, էջ 159:

[25] Նոյն, էջ 666:

քը, որ մեծ մասամբ հայկական մշակոյթը ներկայացնող կիրառական արուեստի բարձրարժէք նմուշներ էին, իւրացուում էր քրդերի, թուրքերի կողմից: Թշնամու կողմից մշակութային արժէքների ոչնչացման եւ դրանց պահպանութեանն ուղղուած արաբկիրցիների ջանքերի մասին կարդում ենք թէ՛ *Պատմութիւն հայոց Արաբկիրի* պատմագրքի, թէ՛ *Նոր Արաբկիր տեղեկատու*ի էջերում: Հին Արաբկիր քաղաքի վերաբերեալ նիւթերում յիշատակւում է քաղաքի կենտրոնական մասում գտնուող Սրբ. Աստուածածնին եկեղեցու մասին, որի կառուցման թուականը յայտնի չէ: Նշւում է, որ եկեղեցուն կից գործել են աղջիկների եւ տղաների դպրոցները, ինչպէս նաեւ՝ առաջնորդարանը: Ըստ պատմագրքի փոխանցած տեղեկութիւնների եկեղեցին բաւականին ընդարձակ է եղել քսան սիւներով եւ հինգ խորաններով, որտեղ միաժամանակ շուրջ 4000 հաւատացեալներ կարող էին հաւաքուել: Սիւնազարդ այս եկեղեցին կանանց համար նախատեսուած ընդարձակ վերնատուն է ունեցել, Պատարագի շքեղ հանդերձներ, արծաթէ կանթեղներ, ոսկէ եւ արծաթէ կազմերով Աւետարաններ, խաչեր: Արաբկիրի Սրբ. Աստուածածինը մեզ արդէն յայտնի իրադարձութիւնների ժամանակ կողոպուտի է ենթարկուել, որի հետեւանքով եկեղեցական գոյքի եւ ունեցուածքի յետագայ ճակատագրի մասին տեղեկութիւններ չկան, բացի խորանի երկու իւղանկարներից եւ արծաթէ սկիհից: Եկեղեցու խորանի երկու իւղանկարների մասին *Նոր Արաբկիր տեղեկատու*ն «Թանկագին նուէրներ» գլխագրի ներքոյ գրում է[26], որ դրանք յանձնուել են Արաբկիրի միութեան Հալէպի մասնաճիւղի գանձապահ Արտաշէս Հապեշեանին, վերջինիս Արաբկիր կատարած այցի ժամանակ: Իւղանկարներից մէկը պատկերում է Աստուածամօրը: Ըստ նոյն յօդուածի փոխանցած տեղեկութեան այն թուագրւում է 1904 եւ որպէս հեղինակ յիշատակւում է Մամբրէ եպս. Մարկոսեանը: Գաբրիէլ հրեշտակապետին ներկայացնող երկրորդ իւղանկարի հեղինակի եւ թուագրութեան մասին որեւէ յիշատակութիւն չկայ, միայն ասւում է, որ երկու իւղանկարներն էլ գտնւում են Հալէպի արաբկիրցիների միութեան մասնաճիւղում՝ յետագայում կենտրոնական վարչութիւն փոխանցելու նպատակով: Իսկ թերթի 1958ի 51րդ համարում տպագրուած Եփրէմ վրդ. Պօղոսեանի «Մայր եկեղեցիին տարագիր սկիհը» յօդուածում մասնաւորապէս ասւում է. «*Ուրախ եմ յայտնելու բոլոր սիրելի Արաբկիրցիներուն, որ Արաբկիրի Մայր եկեղեցւոյն մէջ գործածուած մէկ սկիհը փրկուած է կորուստէ եւ կը գտնուի Վիեննական Մխիթարեանց թանգարանին մէջ*»: Այնուհետեւ նամակում Պօղոսեան վրդ.ը մանրամասն նկարագրում է սկիհը, այն նկատելով հայ արծաթագործութեան բացառիկ մի նմուշ: Սկիհի վրայ առկայ հայատառ արձանագրութիւններից մէկն էլ («Յիշատակ է Գալստեան Մի. Մարտիրոս Աղայի Արաբկիրու Մայր Եկեղեցւոյ 1897») փաստում է, որ յօդուածագիրը սխալուել չէր կարող, սկիհն իսկապէս պատկանել

[26] *Նոր Արաբկիր տեղեկատու*, Դեկտեմբեր, 47:1956, էջ 1671:

է Արաբկիրի Մայր տաճարին: Թերթում տպագրուած այլ նամակագրական նիւթերից տեղեկանում ենք նաեւ, որ արաբկիրցիների միութեան գործունէութեան առանցքներից մէկն էլ հենց արաբկիրցիների մշակութային ժառանգութեան պահպանութիւնն է: Այս մասին փաստող նիւթերից յատկապէս առանձնացրել ենք թերթի 1958ի 50րդ եւ 1965ի 65/66րդ համարներում տպագրուած տեղեկութիւնն այն մասին, որ Ամերիկայում արաբկիրցիների միութիւնը կարեւորելով արաբկիրցիների նիւթական մշակոյթի պահպանութեան եւ հանրահռչակման գործը՝ սերտ համագործակցել է Հայաստանի պետական պատմական (այժմ՝ Հայաստանի պատմութեան) թանգարանի հետ՝ նրան ի պահ յանձնելով *Նոր Արաբկիր* տեղեկատուի տպագրուած համարները, ինչպէս նաեւ՝ արաբկիրցիների կենցաղի ու մշակոյթի մասին պատմող ազգագրական իրերի մեծ հաւաքածու: Հետաքրքիր է թերթում տպագրուած թանգարանի տնօրէն Կարօ Ղաֆադարեանի եւ թանգարանի գրադարանի վարիչ Թերեզա Ղազարեանի 1958 Մարտի 5ին միութեան Նիւ Եորքի մասնաճիւղի քարտուղար Արմենակ Անեմեանին ուղղած նամակը, որի միջոցով թանգարանը շնորհակալութիւն է յայտնում Ամերիկայի արաբկիրցիների միութեանը եւ տեղեկացնում, որ թերթի համարները գրանցուել են թանգարանի գրադարանի գրացուցակում: Իսկ թանգարանի գիտաշխատող Նազիկ Աւագեանի միութեան նուիրատուութեանը անդրադարձած յօդուածում մանրամասն նկարագրում է մանուշակագոյն, թաւշէ, ոսկեթել ասեղնագործութեամբ կիսաճտքաւոր կօշիկները եւ ազգային հագուստը, բրդէ գունաւոր թէլերից գործուած, Արաբկիրում յայտնի դերձակ Գէորգ Ճիներճեանի կողմից գործուած գօտին, 19րդ դարով թուագրուող ճանաչուած պղնձագործներ Ջորեպանեաննների պատրաստած պղնձէ գաւաթները, թասերը, ափսէները: Այս օրհասական պահին ջարդից, կողոպուտից, սովից ուժասպառ եղած հայրենակիցներին նեցուկ լինելու, արաբկիրցիների մշակոյթի փրկուած պատառիկները ոչնչացումից փրկելու գիտակցումը, Ամերիկայում գտնուող ծնունդով արաբկիրցի երիտասարդներին համախմբում է մէկ գաղափարի շուրջ, այն է՝ ստեղծել միութիւններ, ֆինանսապէս եւ բարոյապէս աջակից լինել հայօճախներում եւ Արաբկիրում գտնուող հայրենակիցներին: Առհասարակ Ամերիկայի հայօճախը ձեւաւորուել է բաւականին վաղ՝ Աբդուլ Համիդի կազմակերպած կոտորածների ժամանակ: Արեւմտահայութեան երկրորդ զանգուածային գաղթը դէպի Ամերիկա գրանցուել է արդէն Ցեղասպանութիւնից յետոյ: Ինչ վերաբերւում է արաբկիրցի գաղթականներին, ապա նրանք մինչեւ 1895ի կոտորածները իբրեւ պանդուխտ արդէն մեկնել էին ԱՄՆ: Սկզբնական շրջանում նրանք հաստատւում են Մեսեչուսէց նահանգում, Ֆիլատելֆիա, Նիւ Եորք, Նիւ Ճըրզի քաղաքներում: Հիմնականում աշխատում էին ներկատներում, կաշեգործարաններում, ապրում ընդհանուր կացարաններում: Հայրենիքից ստացուող լուրերը յուսահատեցնում են արաբկիրցի երիտասարդութեանը՝ ոչնչացնելով տուն վերադարձի բոլոր յոյսերը: Տարագիր ե-

րիտասարդներին մնում էր միայն համախմբուել եւ սատարել զրկանքների մէջ ապրող հայրենակիցներին: Ջարդերից հրաշքով փրկուած սրտացաւ մարդկանցից յանձնախումբ է կազմւում, որի միջոցով հնարաւոր է լինում օգնութիւն ուղարկել Արաբկիր: Անմիջապէս ձեւաւորւում են աղքատախնամ եւ որբախնամ յանձնախմբեր, օգնութիւն աղերսող նամակներ են ուղարկւում Եգիպտոսում, Հալէպում, Պոլսում, Այնթապում, Էրզրումում գտնուող արաբկիրցիներին: Հայրենակիցներին օգնելու գործընթացը կանոնակարգելու նպատակով հայրենակցական կազմակերպութիւն ստեղծելու գաղափարը անհրաժեշտութիւն է դառնում: 1890ականների վերջին սկսւում են միութիւնների ձեւաւորման առաջին փորձերը, որոնց գործունէութիւնը ուղղուած էր մասնաւորապէս արաբկիրցիների կրթական գործի խթանմանը: Պրիճուոթըրում, Ֆիլատելֆիայում եւ Նիւ Եորքում ստեղծւում են Արաբկիրի Կրթասիրաց եւ Արաբկիրի Ուսումնասիրաց միութիւնները[27]: 1911ին Ֆիլատելֆիայում տեղի ունեցած առաջին պատգամաւորական ժողովում որոշւում է վերը նշուած երեք ուսումնասիրաց միութիւնները միաւորել եւ կոչել Արաբկիրի Ուսումնասիրաց Միութիւն, որի նպատակը բարոյապէս եւ նիւթապէս Արաբկիրի կրթական գործին օժանդակելն է՝ տղաների եւ աղջիկների դպրոցների կրթական մակարդակը բարձրացնելու նպատակով: Աւելի ուշ Պոստոնում 1914ին հիմնւում է Արաբկիրի Հայ ազգային ինքնապաշտպանութեան միութիւնը, որի նպատակը յստակ ձեւակերպւում է հետեւեալ կերպ. «*Միութեանս նպատակն է Արաբկիրի հայ ազգային ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր գործին օժանդակել բոլորովին անկախ, չէզոք հողի վրայ Միութեանս անդամակցող ամէն անհատ պէտք է որ նախապէս ուխտէ իւր օրինաւոր ուխտը, Միութեանս նպատակին եւ կանոնակարգին անթերիօրէն հաւատարիմ մնալու համար անպայման*»[28]: Հաշուի առնելով 1917ին Արաբկիրում ստեղծուած ծանր կացութիւնը՝ առաջնահերթութիւն է առաջանում ստեղծել մի նոր միութիւն, որն անմիջապէս պէտք է զբաղուէր Ցեղասպանութիւնից փրկուած հայութեան կարիքներով եւ ստեղծւում է Արաբկիրի Վերաշինաց միութիւնը: Այսպէս, Ֆիլատելֆիայում 1900ականներին ձեւաւորւում է Ամերիկայի արաբկիրցիների միութիւնը սկզբում որպէս որբախնամ, յետոյ՝ ուսումնասիրաց եւ վերաշինաց նպատակներով: Միայն 1922ին այն անուանակոչւում է Ամերիկահայ արաբկիրցիների միութիւն, իսկ 1923 Մայիսի 27-30ը կայացած պատգամաւորական արտահերթ ժողովը հաստատում է Ամերիկահայ արաբկիրցիների միութեան ձեւաւորումը: Միութեան կենտրոնական վարչութեան եօթ անդամները (Յովհաննէս Պեպիրեան, Նշան Բախտիկեան, Նշան Էժտահարեան, Միսաք Վարդանեան, Միհրան Ջորեպանեան, Արտաշէս Յովսէփեան, Մկրտիչ Ղազիկեան) գործունէութիւն են սկսում միութեան միջոցներով ա-

[27] Փոլատեան, էջ 861:
[28] Նոյն, էջ 868:

րաբկիրցի գաղթականներին Խորհրդային Հայաստան տեղափոխելու եւ նրանց բնակարանաշինութեան հարցերը լուծելու համար: Երկու նամակ են պատրաստւում, մէկը ուղարկւում է Մոսկուա՝ արտաքին գործերի նախարարութիւն, միւսը՝ Խորհրդային Հայաստանի Ժող. Կոմիսարների նախագահ Արտաշէս Կարինեանին: Մոսկուայից եւ Խորհրդային Հայաստանից ստանալով դրական պատասխան, Ամերիկայի արաբկիրցիների միութիւնը 1923 Դեկտեմբերի 31ից մինչեւ 1924 Յունուարի 2 տեւած Կենտրոնական վարչութեան առաջին պատգամաւորական ժողովի օրակարգում դնում է Խորհրդային Հայաստանում Նոր Արաբկիր հիմնելու հարցը[29]: Չենք կարող չնշել նաեւ Խորհրդային Հայաստանում գաղթականների վերաբնակեցման հարցում իր կարեւոր դերն ունեցած ՀՕԿի՝ Հայայաստանի օգնութեան կոմիտէի մասին[30], որի գործունէութիւնն ուղղուած էր ներգաղթեալների բնակարանաշինութեան հարցերի կազմակերպմանը: 1924ին ՀՕԿի կենտրոնական վարչութիւնը սկսում է գործակցել հայրենակցական միութիւնների հետ՝ հայրենադարձներին բնակարաններով, աշխատանքով ապահովելու համար:

Կարեւոր է նշել, որ Խորհրդային Հայաստանում առաջին ներգաղթեալները արաբկիրցիներն էին: Որոշւում է ՀՕԿի անմիջական հսկողութեամբ հիմնել Նոր Արաբկիր աւանը: Հայրենակցական միութիւնները որոշում էին կայացրել Խորհրդային Հայաստանում կառուցուող աւանները վերանուանել կորուսեալ հայրենիքի գիւղերի, քաղաքների անուններով: Այսպէս, Նոր Արաբկիրը կառուցուեց 1926-1934ին: Յետագայում հայրենակցական միութիւնների ներկայացուցիչները ՀՕԿի միջնորդութեամբ դիմում են ՀՍԽՀ իշխանութիւններին հայրենադարձութեան գործընթացը շարունակելու համար:

---

[29] Փոլատեան, էջ 875:

[30] ՀՕԿ հասարակական կազմակերպութիւնը հիմնադրուել է 1921ին Երեւանում: ՀՕԿի ստեղծման գաղափարը պատկանել է մի շարք մտաւորականների, որոնց հայրենասիական նախաձեռնութիւնը հաւանութեան արժանացաւ Հայաստանի Կոմունիստական կառավարութեան ղեկավարութեան կողմից: Հիմնադիր անդամներն են Ս. Կասեանը. Ս. Տէր-Գրգորեանը, Ա. Մելիքեանը, Ա. Բեկզադեանը, Դ. Շահուերդեանը, Յ. Թումանեանը, Մ. Սարեանը, Ե. Թադեւոսեանը, Ռ. Մելիքեանը, Վ. Արծրունին եւ ուրիշներ: Նրանց նպատակն էր ՀՕԿի միջոցով Սովետական կառավարութեան շուրջը համախմբել հայ մտաւորականութեանը, որոնք ինչ ինչ պատճառներով հեռու էին կանգնել երկրում կատարուող վերափոխումներից:

ՀՕԿի խնդիրն էր օգնել Հայաստանի սովեալ բնակչութեանը, օժանդակել երկրի շինարարութեանը, սերտ կապ հաստատել գաղութահայ աշխատաւորների եւ Խորհրդային Հայաստանի միջեւ, նրանց մասնակից դարձնել սոցիալիստական շինարարութեանը:

ՆՈՐ ԱՐԱԲԿԻՐ

1925 Մայիսի 29ին Նոր Արաբկիր աւանի հիմնարկէքով Խորհրդային Հայաստանում մեկնարկեց գաղութահայութեան եւ մայր Հայաստանի միասնականութեան ու համագործակցութեան արդիւնքում ձեւաւորուած վերաբնակեցման գործընթացը, որն ըստ էութեան սկիզբ դրեց Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձութեան գործընթացին: Այն միայն քաղաքական գործընթաց չէր, այլ հասուն գիտակցութեամբ եւ ազգային գաղափարախօսութեան յենքով ձեւաւորուած շարժում, որն իրական պատնէշ դարձաւ գաղութահայութեան պատմութեան ու մշակոյթի ձուլման վտանգի դէմ: Այսօր, արդէն անկախ Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանի հիւսիսային մասում է գտնւում Արաբկիր վարչական շրջանը:

Յատկապէս խորհրդանշական է թերթի առաջին համարում տպագրուած Ամերիկահայ արաբկիրցիների միութեան կողմից Երեւան ուղարկուած երկու անդամների՝ Ղազիկեանի եւ Վարդանեանի հեռագիրը՝ կառուցուելիք աւանի թամանեանական յատակագծի եւ Հայաստանի կառավարութեան հետ կնքուած պայմանագրի գլխաւոր կէտերի մասին, ըստ որի Երեւանի, Քանաքեռի, Հրազդան գետի եւ Գետառի միջեւ գտնուող տարածութիւնից 610 դեսիադին (1 դեսիադինը հաւասար է 1.09 հեկտարի) հողամաս պէտք է յատկացուի Ամերիկայի արաբկիրցիների միութեանը «Նոր Արաբկիր» անունով քաղաք հիմնելու համար, որից 210 դեսիադինը կը յատկացուի քաղաքի շինարարութեանը, 400 դեսիադինը՝ Նոր Արաբկիր համայնքի օժանդակ զբաղմունքներին՝ շերամապահութեանը, գիւղատնտեսութեանը: Իսկ միութիւնը իր հերթին պարտաւորւում է քաղաքի կառուցումը իրականացնել Ալեքսանդր Թամանեանի յատակագծով՝ պահպանելով Երեւան քաղաքի յատակագծի սահմանները: Պայմանագրի յաջորդ կէտերով ամրագրւում է նաեւ, որ Նոր Արաբկիրում վերաբնակեցուած գաղթականները (բացի իրենց միջոցներով Հայաստան եկածներից) երեք տարով պէտք է ազատուեն բոլոր հարկերից եւ տուրքերից, իսկ բնակիչների մասին կայացուելիք որոշումները պէտք է լինէին Ամերիկայում արաբկիրցիների միութեան համաձայնութեամբ: Երեւանի քաղաքային գործադիր կոմիտէի եւ միութեան՝ վերը յիշատակուած անդամների կողմից վաւերացուած այս պայմանագիրը հաւանութեան է արժանանում նաեւ Ամերիկահայ արաբկիրցիների միութեան կողմից եւ որոշում է կայացւում առաջինը հայրենիք ուղարկել առաւել կարիքաւորներին՝ հոգալով նրանց ճանապարհածախսը: Նորակառոյց աւանի հիմնադրման տարեդարձներին նուիրուած *Տեղեկատուի* հրատարակութիւնները կատարուած աշխատանքների եւ ապագայի ծրագրերի իւրատիպ հաշուետուութիւններ են յիշեցնում: Այդպիսին է *Տեղեկատուի* 1945ի 26րդ համարը՝ նուիրուած Նոր Արաբկիրի հիմնադրման 20ամեակին եւ Հայաստանում Խորհրդային կարգերի հաստատման 25ամեակին: Այս համարի «Վերատպումներ երէկէն» խորագրի ներքոյ տպագրուած նիւթը վերյուշ է Նոր Արաբկիրի հանդիսաւոր հիմնարկէքի՝

զուգորդուած Խորհրդային Հայաստանին ուղղուած երախտիքի խօսքով: Իսկ որպէս 20 տարիների արուած աշխատանքի ամփոփում թերթն արձանագրում է. «*Երեւանից վերեւ, ընդարձակ ու ամայի մի տեղ հիմք դրուեց Նոր Արաբկիրը: Արծաթէ տախտակի վրայ գրուեց հիմնադրման պատմութիւնն ու առաջին հիմնաքարերի հետ տեղադրուեց կառուցուող առաջին շէնքի՝ դեղատան պատին: Եւ ահա սկսուեց ներգաղթը: 1926 Նոյեմբերի 8ին Արաբկիրից Խորհրդային Հայաստան եկաւ գաղթականների 72 հոգուց բաղկացած առաջին կարաւանը: 1927 Հոկտեմբերին կրկին Արաբկիրից 78 գաղթականներ, իսկ 1928 Փետրուարի 2ին՝ 82, ապա՝ 18 արաբկիրցիներ հասնում են Նոր Արաբկիր: Այսպիսով 1926-28ին՝ Նոր Արաբկիրում վերաբնակեցուածների թիւը հասնում է 250ի: Աստիճանաբար կառուցւում են բնակելի տներ, մսուր-մանկապարտէզ, բուժկէտ, «Արաբկիր» կարի ֆաբրիկայի կորպուսները, ջրմուղ, կամուրջ, Արաբկիրը Երեւանին միացնող խճուղի: Հիմա՝ հիմնադրման 20րդ տարում, Արաբկիրն ունի 20,000 բնակչութիւն, որից 3000ը բնիկ արաբկիրցիներ են*»[31]: Կրկնակի յոբելեանական է նաեւ 1950ի 35րդ համարը՝ նուիրուած միութեան 50րդ եւ Նոր Արաբկիրի 25ամեակներին, որտեղ միութեան գլխաւոր վարչութեան կողմից տպագրուած յօդուածը յետահայեաց անդրադարձ է միութեան 25 տարի առաջ կայացրած որոշման, որում ասւում է. «*Այսօր, աւելի քան երբեք վստահ եւ համոզուած ենք, որ մեր 25 տարի առաջարած քայլը, թերեւս շատ յանդուգն, սակայն շիտակ քայլ էր: Որուն համար մենք շատ ուրախ ենք եւ հպարտ: Որուն մասին պիտի յիշէ եւ խօսի հայ ժողովուրդը դարէ դար: Որու մասին պիտի պատմէ Արաբկիրցին իր զաւակներուն, թոռներուն եւ թոռան թոռներուն: Որուն մասին երախտագէտ պիտի զգայ Նոր Արաբկիրցին հանդէպ Արաբկիրի Միութեան, որ Երեւանի մօտ այդ ամայի վայրը դարձուց կեանքոտ, գեղեցիկ եւ արդիական աւան մը*»[32]: Այս համարում տպագրուած ֆրանսահայ մէկ այլ գաղթականի յուշերից տեղեկանում ենք, որ Արաբկիրն ընդարձակւում է: Մանուածքի եւ հիւսուածեղէնի արհեստը մեծ թափով զարգանում է, եւ Նոր Արաբկիրը 25 տարուայ ընթացքում երկու անգամ աւելի բազմամարդ է դարձել, քան Հին Արաբկիրն էր:

Ֆրանսայի արաբկիրցի գաղթականների առաջին խումբը Խորհրդային Հայաստան է գալիս 1936ին, որի մասին պատմող *Տեղեկատուի* 1936ի 22րդ համարում պատկերաւոր ներկայացուած են հայրենիք վերադարձող ֆրանսահայերի ոգեւորութիւնն ու յոյզերը, որ տօնական շունչ էին հաղորդել Մարսէյին: Ներգաղթեալներին տեղափոխող «Սինայիա» շոգենաւի վրայ ծածանւում էր «Vive la France, Vive l'Arménie Soviétique» գրութիւնը, ֆրանսական եռագոյնը եւ մուրճի եւ մանգաղի պատկերով կարմիր դրօշը: 1800 հոգուց բաղկացած ֆրանսահայ ներգաղթեալների առաջին խմբի

[31] *Նոր Արաբկիր*, Նոյեմբեր, 26:1945, էջ 505:

[32] Նոյն,Դեկտեմբեր, 35:1950,էջ1005:

մուտքը Խորհրդային Հայաստան նշանաւորւում է կարեւոր իրադարձութեամբ եւս, նրանք իրենց հետ նոյն շոգենաւով հայրենիք են տեղափոխում հայ երաժշտական մշակոյթի երախտաւոր Կոմիտասի աճիւնը[33]:

Նոր Արաբկիր աւանի հիմնադրման 40ամեակին նուիրուած *Տեղեկատուի* 1965ի 65/66րդ համարում լոյս տեսած «Փառապանծ 40 տարի», «Նոր Արաբկիրի 40 տարին», «Բոցավառ ողջոյններ Նոր Արաբկիրի 40ամեակին» վերտառութեամբ յօդուածները պատմում են Խորհրդային Հայաստանում եւ միութեան նստավայրերում անցկացուած տօնական միջոցառումների մասին: Նոր Արաբկիրի 40ամեակը տօնւում է աննախադէպ շքեղութեամբ: Յատուկ օրուայ առթիւ ձեւաւորւում է յոբելեանական յանձնաժողով: Երեւանում միջոցառումների մեկնարկը տրւում է Նոր Արաբկիրի ալիւմինի գործարանի մշակոյթի պալատի ընդարձակ սրահում՝ պետական եւ մշակութային գործիչների ելոյթներով: Հայրենական մամուլը առաջին հայրենաշէն աւանի 40ամեակին նուիրուած անդրադարձերում Նոր Արաբկիրի կառուցումը որակում է Հայաստանի նորագոյն պատմութեան խորհրդանշական էջերից մէկը: *Հայրենիքի ձայնի*ց *Տեղեկատուի* 1965-66ի 65/66րդ համարում վերատպուած յօդուածում Նոր Արաբկիրի 40ամեակը մեկնաբանւում է որպէս հայ ժողովրդի դարաւոր պատմութեան համար աննախընթաց մի երեւոյթ՝ ազգահաւաքի սկիզբ, որի առաջամարտիկները դարձան արաբկիրցիները[34]:

Տեղեկատուի 1976ի 82րդ համարը[35] ամբողջովին նուիրուած է Նոր Արաբկիրի 50ամեակին: Արաբկիրի հիմնադրման կէսդարեայ տօնակատարութիւնները լուսաբանող տողերը պատմում են 50 տարի անընդհատ կառուցուող ու զարգացող աւանի անցած ճանապարհի մասին: «*Անցան տարիներ, մայր հայրենիքում հիմնադրուած առաջին աւանը ծուլուեց Երեւանին: 80 հազար բնակչութեամբ Արաբկիրն այսօր իր արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններով, մշակոյթի օճախներով քաղաքի ամենաբարեկարգ թաղամասերից մէկն է դարձել, որի գլխաւոր փողոցը կրում է անմահ Կոմիտասի անունը*»: Թերթի այս արձանագրմանը որպէս լրացում յիշատակւում է նաեւ Կոմիտաս փողոցի վրայ բացուած, Արաբկիրի 50ամեակը յաւերժացնող աղբիւր-յուշարձանի բացման արարողութեան մասին, որին ներկայ են գտնուել նաեւ Ամերիկայի արաբկիրցիների միութեան անդամներ: Իւրատիպ հաշուետուութեան է նման նաեւ քիմմաքրման «Արաբկիր» միաւորման ղեկավար Մարի Խերբէկեանի բացման խօսքը, որտեղ յիշատակւում են «Արաբկիր» անուանումը կրող հանրախանութը, հիւանդանոցը, հ.5 մանկական հիւանդանոցը, կահոյքի գործարանը, հագուստի քիմմաքրման հանրապետական «Արաբկիր» միաւորումը: Խերբէկեանը նշում է նաեւ, որ

---

[33] *Նոր Արաբկիր*,Ապրիլ, 11:1963, էջ 171-73:

[34] Նոյն, Դեկտեմբեր-Մայիս, 65/66:1965-1966, էջ 11:

[35] Նոյն, Յունուար, 82:1976:

50 տարիների իր գոյութեան ընթացքում Արաբկիրը դարձել է Երեւանի արդիւնաբերական երկրորդ շրջանը՝ իր մեծութեամբ եւ արտադրանքի ծաւալներով:

Հետաքրքիր է նաեւ թերթի փոխանցած ազգագրական նիւթը, որն ներկայացնում է վերաբնակեցուած արաբկիրցիների առօրեան ու կենցաղը: Օրինակ ըստ թերթի փոխանցած տեղեկութիւնների, սկզբնական շրջանում, Նոր Արաբկիրում բնակարանների գերակշիռ մասը երկյարկանի էին, քարաշէն, դրսից եւ ներսից սպիտակ ծեփով պատուած: *Տեղեկատու*ում տպագրուած «Ականատեսի վկայութիւններ Նոր Արաբկիրի մասին» շարքը բաւականին մանրամասն նկարագրում է Նոր Արաբկիրի ընտանեկան կենցաղը, որից տեղեկանում ենք, որ բնակարանները կոկիկ էին, մաքուր, յարդարուած անհրաժեշտ կենցաղային պարագաներով՝ երկաթէ մահճակալներ, ծածկոցով ծածկուած բրդէ անկողին, օժիտի սնդուկ, փայտէ միքանի անօթ խոհանոցում, լուացքի ջուրը տաքացնելու համար նախատեսուած պղնձէ կաթսայ եւն.[36]: Հոգեկան անդորրը վերագտած արաբկիրցին հիւրասէր ու մարդամօտ էր եւ իր տուն մտած հիւրին առանց սառը թան եւ տնամերձում աճեցրած վարունգ հիւրասիրելու հրաժեշտ չէր տալիս, իսկ յատուկ առիթներին արաբկիրցիների սեղանը զարդարում էին չորացրած թութն ու նուշով զարդարուն պաստեղը: Վերաբնակեցուած արաբկիրցիների արհեստների մասին խօսելիս՝ *Տեղեկատու*ի 1928ի առաջին համարում[37] հետաքրքրականն այն է, որ թոնրում հաց թխելը եւ այն վաճառելը ներկայացուում է որպէս արհեստ եւ նկարագրուում է հետեւեալ կերպ. «*…արաբկիրցների մի փոքր խումբ Երեւանում ընտրել էին մի քանի թաղեր եւ թոնրի հաց էին վաճառում: Ժամանակի ընթացքում գործն այնպէս է կանոնակարգւում, որ վերածւում է արհեստի*»: Նշում է նաեւ, որ ժամանակի ընթացքում բնակարանները աւելի յագեցւում էին անհրաժեշտ կահկարասիներով, գրեթէ բոլոր տներում ռադիոընդունիչներ եւ հեռախօսներ են յայտնւում, ոմանց բնակարաններում նաեւ՝ հեռուստացոյցներ[38]: Իսկ 1958ի 50 եւ 51րդ համարներում «Արաբկիր եւ իր բարքերը» գլխագրի ներքոյ տպագրուած նիւթը արաբկիրցիների ժողովրդական հաւատալիքների մասին հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում, որոնք իրենց դրսեւորումներն էին գտնում տօների շրջանակում: Ըստ *Տեղեկատու*ի փոխանցած նիւթի, արաբկիրցիները տօնում էին ազգային տօնացոյցի գրեթէ բոլոր տօները, իհարկէ իրենց յատուկ որոշ առանձնայատկութիւններով: Տօնածիսական այս ակնարկում նկարագրուած է սպասքի կիրառական մի առանձնայատկութիւն, երբ Մեծ պահքին ընդառաջ պղնձէ կաթսաների մէջ եռացող մոխրաջրերի մէջ խոհանոցային սպասքը լուացել են՝ իւղից եւ կե-

[36] *Նոր Արաբկիր*, Նոյեմբեր, 26:1926-1954, էջ 505:

[37] *Նոր Արաբկիր*, Յուլիս, 1:1928, էջ 6-7:

[38] *Նոր Արաբկիր, Մայիս,* 48:1957, էջ 1703-9:

րակուրների հոտից ազատելու նպատակով: Լուացել են նաեւ սպասքի համար նախատեսուած սրբիչները, որոնք «դեհնէ» են կոչուել[39]: Հետաքրքիր է նաեւ Տեառնընդառաջին մոմերով զարդարուած սեղանի կենտրոնում պղնձէ պնակի մէջ բամբակի վրայ սպիրտ լցնելու եւ այրելու սովորոյթը, որը կապւում է քրիստոնէութեան ընդունելութեան եւ մեղքերի քաւութեան հետ: Ննջեցեալների հոգիների մեղքերի քաւութեան համար Տեառնընդառաջի կէսգիշերին տանիքների վրայ ձողերին կապած կաշուէ լաթերի այրումը եւ «մեռելոց-մեռելոց» վանկարկումները նոյնպէս արաբկիրցիների ժողովրդական հաւատալիքների մաս են կազմել:

Տեղեկատուի էջերից տեղեկանում ենք նաեւ Ծաղկազարդին հեթանոսական սովորոյթների հիմքով տօնուող, գարնան զարթօնքը խորհրդանշող «խժիկի[40] հանդէս»ի մասին, որի ժամանակ կլայեկած կոնքերի մէջ երիտասարդները խակ պտուղներ եւ մետաղադրամներ են լցրել, այնուհետեւ կոնքերի շուրջը երգել, պարել, ուրախացել եւ եթէ հակառակ սեռի երիտասարդներին պատկանող կոնքերի մետաղադրամները մօտեցել են իրար, հաւատացել են, որ կ'ամուսնանան եւ երջանիկ կը լինեն:

1983ին հրատարակուած 88րդ համարը այս պահին *Նոր Արաբկիր տեղեկատու* թերթի վերջին հասանելի համարն է, որ կարելի է գտնել ՀՀ Ազգային գրադարանի «Հայ մամուլ» թուայնացուած բաժնում: Հասանելի այս վերջին համարում տպագրուած Արաբկիրի միութեան կենտրոնական վարչութեան 55րդ պատգամաւորական ժողովի արձանագրութեան մէջ նշւում է, որ *Տեղեկատուն* 55 տարի շարունակ հրատարակուել է բացառապէս Արաբկիրի միութեան ջանքերի եւ հայթայթած ֆինանսների միջոցով, քանի որ գիտակցուել է, որ *Տեղեկատուն* եղել եւ շարունակում է մնալ աշխարհասփիւռ արաբկիրցիների իրար կապող միակ «թէլը»: Կարեւոր է նշել նաեւ, որ սոյն հրապարակման մէջ որեւէ ակնարկ *Տեղեկատուի* հրատարակութիւնը դադարեցնելու կամ շարունակելու մասին՝ չկայ: Թերթը աւելին էր, քան ուղղակի իրազեկման աղբիւր: *Նոր Արաբկիր տեղեկատուն* գաղութահայութեան ոգեշնչումի, համախմբուածութեան, Հայրենիք-Սփիւռք միասնականութիւնը ապահովող մի շղթայ էր դարձել եւ ուղիղ կապուած էր Խորհրդային Հայաստանում խմորուող հայրենադարձութեան գործընթացին: Անցնելով տարիների քննութիւնը՝ պարզ դարձաւ, որ *Տեղեկատուի* ստեղծումը միութեան ազնիւ նպատակներից մէկն էր: Բոլորին հասկանալի, պարզ լեզուով, բայց որ ամենակարեւորն է՝ անկողմնակալ, տարիներ շարունակ թերթը գրեց, արձանագրեց պատմական իրողութիւնները, լուսաբանեց յայտնի ու անյայտ արաբկիրցիներին, նիւթական ու հոգեւոր արժէքները՝ դառնալով միութեան հայրենանուէր գործի սպասարկողն ու խօսնակը:

---

[39] *Նոր Արաբկիր*, Մայիս, Դեկտեմբեր, 50,51:1958, էջ 1879:

[40] Խակ թութ:

THE *NOR ARABKIR* BULLETIN: COVERING THE PROCESS OF THE SETTLEMENT OF ARABKIR ARMENIANS IN SOVIET ARMENIA (SUMMARY)

MARY AVETISYAN
meryavetisyan1984@gmail.com

The study highlights the role the *Nor Arabkir Teghekatoo* (Nor Arabkir Bulletin) played in the life of the Arabkir Armenians in both the Diaspora and Soviet Armenia.

The *Nor Arabkir Teghekatoo* was first launched in 1925 in the USA by the Compatriotic Union of Arabkir Armenians in Western Armenia, who had first arrived in the USA as econiomic migrants with the dream of making some money and returning home to improve the financial conditions of the family. Due to the Hamidian massacres of 1894-96 a number of Arabkir Armenians had found refuge in the USA.

The author notes that the role of these compatriotic unions changed according to the needs of the community back home. Indeed, the continuous heartbreaking news of the homeland made these expatriates think about organizing a union to support the homeland by financing the building of schools and supporting education. Eventually, however, after the Genocide of 1915-23 and the dispersion of the remnants of the Arabkir Armenians, the members of the committee planned to construct a residential quarter in Soviet Armenia, close to Yerevan, and financially support the repatriation of Arabkir Armenians to this newly constructed area, which was to be called Nor (New) Arabkir in memory of the lost hometown, and perpetuate the hometown's name.

The author reasons that the *Nor Arabkir Bulletin* was the main medium in promoting the idea of the construction, repatriation and resettlement of the decimated Arabkir Armenians in this new residential area of Soviet Armenia. The author maintains that the role of the *Bulletin* went far beyond this. It became a means of bonding the Arabkir Armenians spread all over the world, published stories on the growth and development of the new residential area of Nor Arabkir, published news on the marriage, birth/baptism, passing away and educational and economic achievements of Arabkir Amenians, and covered the news of public events organized by the different branches of the compatriotic union.

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Քնարիկ Աբրահամեան **spyurkka@gmail.com**
Ծնած է 1984ին, Գիւմրի: 2006ին աւարտած է Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի (ԽԱՀՊՄՀ) բանասիրական բաժանմունքը: 2013ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Զարեհ Խրախունին եւ արեւելահայ բանաստեղծութիւնը» նիւթով: 2008էն ԽԱՀՊՄՀի «Սփիւռք» գիտաուսումնական կեդրոնի մեթոդիստ է, 2012էն՝ գիտաշխատող, 2014էն՝ ԽԱՀՊՄՀի հայ նոր եւ նորագոյն գրականութեան եւ անոր դասաւանդման մեթոդիկայի ամբիոնի օգնական-դասախօս, 2018էն՝ դոցենտ: 2019էն անդամ է «Հայկ Նագգաշեան գրական գնահատանք» հիմնադրամի յանձնախումբին: Հեղինակ է գիրքերու, վերջինը՝ *Գրական հորիզոնի ներքին շերտերում* (2022), կազմած եւ խմբագրած Սփիւռքի գրականութեան վերաբերող տասնեակ գրքեր:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն արեւմտահայ դասական եւ սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւնը, տեսաբանական եւ նամակագրական հարցադրումներ: 2010էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Էմմա Այվազեան **emma.ayvazyan.94@gmail.com**
Ծնած է 1994ին, Արմաւիրի շրջանի Այգեւան գիւղը: 2017ին աւարտած է ԵՊՀ ընկերային մանկավարժութեան բաժանմունքը: 2018-20՝ ցուցանմուշներու պահապան հսկիչ եղած է Սարդարապատի Յուշահամալիրի Հայոց ազգագրութեան թանգարանին (ՀԱԹ) մէջ, այնուհետեւ աւանդապահն է նոյն թանգարանին:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայութեան ԺԹ. դարու նիւթական մշակոյթի պատմութիւնը, աւանդական արհեստներն ու զինագործա-կան արուեստը՝ թանգարանագիտութեան առումով:

Արտակ Ասատրեան **sardarapatasatryan@gmail.com**
Ծնած է 1978ին, Արմաւիրի մարզի Արաքս գիւղը: 2006ին աւարտած է ՀՊՄՀ: 2006-16՝ ՀԱԹի ազգագրութեան բաժնի գիտաշխատող, 2020-21՝ Զուարթնոց պատմամշակութային թանգարանի գիտաշխատող: 2021էն՝ վարիչն է Հայաստանի Պատմութեան թանգարանի ազգագրութեան բաժնին: Հրատարակած վերջին յօդուածն է՝ «Կարինում 1785 թուականին պատրաստուած եւ Հայաստանի Պատմութեան թանգարանում պահուող N 3579 Սինին»:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ԺԹ. դարավերջ–Ի. դարասկիզբի պղնձագործութիւնը (արհեստ եւ արտադրանք) եւ արծաթագործութիւնը (արհեստ եւ արտադրանք): 2016էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Կարէն Ասատրեան **sardarapat01.22@gmail.com**
Ծնած է 2000ին, Արմաւիրի շրջանի Արաքս գիւղը: 2022ին աւարտած է ՀՊՄՀի Պատմութիւն եւ հասարակագիտութիւն բաժինը: 2025ին պաշտպանած է մագիստրականը՝ աւարտաճառ ունենալով «ՀՀ մշակութային քաղաքականու-

թիւնը յետխորհրդային շրջանում ազգային ինքնութեան ձեւաւորման գործընթացում» նիւթով: 2022էն գիտական հետազօտող է ՀԱԹի մէջ:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն արձաթագործութիւնը եւ ոսկերչութիւնը հայոց մէջ ԺԹ. դարավերջ-Ի. դարասկիզբ, ինքնութեան քաղաքականութեան դրսեւորումները ՀՀ շուկայական միջավայրի մէջ:

Ռուբէն Գասպարեան **ruben52@mail.ru**
Ծնած է 1952ին, Երեւան: 1984ին աւարտած է ԵՊՀ Բանասիրութեան ֆակուլտէտը: 1986-88՝ պաշտօնավարած է Յուշարձաններու պահպանութեան պետական մարմնին մէջ, 1988էն գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի վիմագրութեան բաժնին մէջ: Հեղինակ է տասնեակ մը յօդուածներու:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայ միջնադարեան պատմագրութիւնը: 2022էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Դաւիթ Գիւրջինեան **gyurjidav@mail.ru**
Ծնած է 1962ին, Երեւան: 1984ին աւարտած է ՀՊՄՀի Մայրենի լեզուի եւ գրականութեան ֆակուլտէտը: 1989ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Նախդիրների բառակազմական արժէքը հայերէնում» նիւթով: 2018-23՝ ՀՀ Լեզուի կոմիտէի նախագահ, իսկ Մարտ 2023էն Վ. Բրիւսովի անուան պետական համալսարանի ռեկտորն է: Հեղինակ է շարք մը գիրքերու, որոնց վերջինը՝ *Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի արտացոլումը հայերէնի բառապաշարում. **հայ** բաղադրիչով բառերը* (2025): Վաստակաշատ հեղինակ է արեւելահայերէնի ուսուցման եւ դասաւանդման գիրքերու, նաեւ համահեղինակ՝ քերականական թէ բացատրական այլատեսակ բառարաններու: Ունի մեծաթիւ յօդուած-ուսումնասիրութիւններ՝ հայոց լեզուի բառակազմութեան մասին, խմբագրած է *Նոր Կտակարան*ը, *Սաղմոսագիրք*ը (իմաստային թարգմանութիւն):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայերէնագիտութիւնը, բառակազմութիւնը, իմաստաբանութիւնը, խօսքարուեստը, բառարանագրութիւնը, լեզուանուանագիտութիւնը: 1994էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Լուսինէ Եարամիշեան **yaramishyan1995@mail.ru**
Ծնած է 1995ին, Արցախի Հանրապետութեան Ասկերանի շրջանի Շօշ գիւղը: Ներկայիս կը բնակի Երեւան: 2016ին աւարտած է Արցախի պետական համալսարանի պատմութեան բաժինը: 2018ին պաշտպանած է մագիստրականը՝ նոյն համալսարանէն՝ «Շօշ գիւղի պատմութիւնը անցեալի եւ արդիականութեան զուգահեռներում» նիւթով: Սեպտեմբեր 2017-Սեպտեմբեր 2023՝ գիտաշխատող էր Արցախի պատմաերկրագիտական թանգարանը, 2024-25՝ Երեւան քաղաքի պատմութեան թանգարանի Նոր պատմութեան բաժնի աւագ գիտաշխատող: Ունի յօդուածներ, նուիրուած Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ (Ղազանչեցւոց) եւ Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ (Կանաչ ժամ) եկեղեցիներուն:
Գիտական հետաքրքրութիւնները Արցախի պատմութիւնն է:

Ճան Էրզուրումլուօղլու **canerzurumluoglu@hotmail.com**
Ծնած է 1980ին, Պոլիս: 2017ին պաշտպանած է մագիստրոսականը՝ «Une Comparaison Critique de la Conception de L'espace Chez Leibniz et Chez Kant» նիւթով: 2001-10՝ իբրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարած է պոլսահայ վարժարաններու մէջ, իսկ 2015էն՝ ուսողութեան դասախօս է Նիշանթաշը համալսարանին մէջ: 2022 Նոյեմբերէն՝ Caen Normandie համալսարանի Պատմութեան ճիւղի մէջ կը պատրաստէ իր դոկտորականը: 2020էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Իւէթ Թաջարեան **yvettetaj@yahoo.com**
Ծնած է 1975ին, Թեհրան: 2006ին պաշտպանած է թեկնածուականը՝ «Անթուան Սեւրուգինի լուսանկարչական արուեստը» նիւթով: 2013էն՝ աւագ գիտաշխատող է Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի Արեւելագիտութեան բաժինը: 2006-09՝ Երեւանի Թորոս Ռոսլինի անուան Տիզայնի հիմնարկի դասախօս, 2006էն՝ օգնական դասախօս՝ ԵՊՀ Պատմութեան ֆակուլտէտի Հայ արուեստի պատմութեան եւ տեսութեան ամբիոնի: 2018էն անդամ է պարսկերէն *Պայման* մշակութային եռամսեայ հանդէսի գիտական խմբագրակազմին: Հեղինակ է *Լուսանկարչութեան պատմութիւն* (2019) հատորին:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն իսլամական արուեստը, իրանական արուեստը եւ մանրանկարչութիւնը, իրանահայ արուեստը, լուսանկարչութեան պատմութիւնը:

Վազգէն Հախոյեան **van.karno@gmail.com**
Ծնած է 1992ին, Հարթագիւղ, Լօռի: 2020ին աւարտած է ԵՊՀ Պատմութեան ֆակուլտէտի հայագիտութիւն մասնագիտութեան մագիստրականը: Նոյն տարին ընդունուած է Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտ հիմնադրամի (ՀՑԹԻ) թեկնածուականի բաժինը: Հրատարակած վերջին յօդուածն է «Կարսի հայութեան կոտորածը 1920-1921 թթ.»:
Գիտական հետաքրքրութիւները կ'ընդգրկեն Թուրքիոյ ցեղասպան քաղաքականութիւնը Արեւելեան Հայաստանի մէջ:

Արման Մալոյեան **armanmaloyan1976@gmail.com**
Ծնած է1976ին, Երեւան: 1996ին աւարտած է ԽՍՀՊՄՀի Պատմութիւն եւ մանկավարժութիւն բաժինը: 2011ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Արեւմտեան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրութիւնը ԺԸ. դարի երկրորդ կէսին» նիւթով: 2007-19՝ ՀՀ կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան հայագիտական եւ ընկերամշակութային դասանիւթերու բաժնի գլխաւոր մասնագէտ, 2014-19՝ պատասխանատու քարտուղար *Հայագիտութիւնը դպրոցում* ամսագրին, 2021էն՝ ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարութեան «Կրթութեան զարգացման եւ նորարարութիւնների ազգային կենտրոն» հիմնադրամին վերապատրաստման ծրագրերու մշակման եւ վերապատրաստումներու արդիւնաւէտութեան գնահատման բաժնի պետ է: Հեղինակ է բազմաթիւ յօդուածներու:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայաստանի ԺԸ.-ԺԹ. դարերու պատմութեան աղբիւրագիտութիւնը, պատմագրութիւնը, պատմութեան դասաւանդման խնդիրները, հայ մշակոյթի եւ դպրոցի պատմութիւնը, հայ գաղթա-

վայրերու պատմութիւնը, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւնը եւ տեղագրութիւնը: 2016էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Լուսինէ Մատաթեան **lusinemadatayan10@gmail.com**
Ծնած է 1983ին: 2024ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Ժամանակ հասկացոյթի առկայացումը բրիտանական հեքիաթներում՝ հայկական հեքիաթների զուգադրութեամբ» նիւթով: Ներկայիս ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի Բանահիւսութեան բնագրագիտութեան բաժնի գիտաշխատող է, ինչպէս նաև Հայ-ռուսական համալսարանի դոցենտ, դասախօս: Հեղինակ է բազմաթիւ գիտական յօդուածներու, նաեւ՝ *Exploring Armenia through English* ուսումնական ձեռնարկին (2025):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն լեզուաբանութիւնը, բանագիտութիւնը, համեմատական բանահիւսութիւնը եւ մշակութաբանական ուսումնասիրութիւնները:

Վարդան Մատթէոսեան **varny1@yahoo.com**
Ծնած է 1964ին, Մոնթէվիտէօ: 2005ին պաշտպանած է թեկնածուականը՝ «Հայերը Արժանթինի մէջ՝ սկիզբէն մինչեւ 1950» նիւթով, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտին մէջ: 2019էն դիւանապետն է Նիւ Եորքի Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցւոյ արեւելեան թեմին (կիլիկեան աթոռ): Հեղինակ է հայերէն, սպաներէն ու անգլերէն հատորներու, բազմաթիւ յօդուածներու, խմբագրած ու թարգմանած է բազմաթիւ հատորներ՝ հայերէն, սպաներէն ու անգլերէն, որոնց վերջինը՝ *The Color of Choice: The Politics of Race in the United States and Germany (1890-1945)*, (2025): 2023ին արժանացաւ Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոս Արամ Ա. վեհափառի «Մեսրոպ Մաշտոց» շքանշանին:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Սփիւռքը, հայոց հնագոյն եւ նոր պատմութիւնը, հայ նոր եւ նորագոյն գրականութիւնը, պատմաբանասիրական խնդիրներ: 1996էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Նարինէ Մարգարեան **nmargaryan@gmaill.com**
Ծնած է 1980ին, Եղէգնաձոր: 2011ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ ՀՑԹԻի մէջ՝ «Հայ տարագիրները Սիրիայում եւ հայ-արաբական փոխյարաբերութիւնները (1915-1924)»: 2004էն կը պաշտօնավարէ ՀՑԹԻ, որուն գիտական քարտուղարն է 2017էն եւ Հայոց Ցեղասպանութեան աղբիւրագիտական ուսումնասիրութիւններու բաժնի վարիչը, *Ցեղասպանագիտական հանդէս*ի գլխաւոր խմբագրի տեղակալը եւ անդամ է «Հայոց ցեղասպանութիւնը վերապրածների յուշագրութիւններ» մատենաշարի խմբագրական խորհուրդին: Հեղինակ է *Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքով Սիրիայում հաստատուած հայ տարագիրների կարգավիճակը եւ հայ–արաբական փոխյարաբերութիւնները (1915-1924 թթ.)* (2013) հատորին եւ մեծաթիւ յօդուածներու:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայոց Ցեղասպանութենէն ետք Մերձաւոր Արեւելքի արաբական երկիրներ հաստատուած հայ գաղթականներու վիճակը, որբահաւաք եւ որբախնամ աշխատանքները, հայկական, օտարերկրեայ որբանոցներու գործունէութիւնը, հայ որբերու ուծացման գործընթա-

ցը եւ ինքնութեան պահպանման հարցերը: Մասնակցած է Հայկական Սփիւռքի ուսումնասիրութեան կեդրոնի (ՀՍՈԿ) գիտաժողովներուն:

Հայկ Մարտիրոսեան **martirosyan@lepsiushaus-potsdam.de**
Ծնած է 1980ին, Վայոց Ձորի մարզի Ագարակաձոր գիւղը: 2014ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Հայաստանի օգնութեան գերմանական միութեան Ֆրանկֆուրտի կոմիտէն եւ նրա գործունէութիւնն Օսմանեան կայսրութեան հայաշատ վայրերում 1896-1919» նիւթով: Ներկայիս կը պաշտօնավարէ Լեփսիուսհաուզ, Փոցտամ: 2017էն գիտաշխատող է ՀՑԹԻ, անդամ՝ *Ցեղասպանագիտական հանդէս*ի խմբագրակազմին (2018): Անդամ է Christlicher Hilfsbund im Orient կազմակերպութեան (2018): 2015ին արժանացած է Armenian National Science & Education Fund մրցանակին: Հեղինակ է գիրքերու, վերջինը՝ *Humanismus und christliche Barmherzigkeit. Geschichte der deutschen Missionen für die Armenier im Osmanischen Reich 1896–1919 մենագրութեան* (2024): Ունի թարգմանութիւններ եւ յօդուած-ուսումնասիրութիւններ:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Հայոց Ցեղասպանութիւնը, գերմանական առաքելութիւններու գործունէութեան պատմութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ, միսիոնարական փրկարարական աշխատանքները, մարդասիրական կազմակերպութիւններու գործունէութիւնը, գերմանացիներու կերպարը ցեղասպանութիւնը վերապրած հայերու յուշերուն մէջ:

Միհրան Մինասեան **mihran.min@gmail.com**
Ծնած է Հալէպ: Երկրորդական ուսումը ստացած է Ազգային Քարէն Եփփէ ճեմարանը: Համահեղինակութեամբ հրատարակած է *Հալէպցիներու ապստամբութիւնը օսմանցի կուսակալ Խորշիփ Փաշայի դէմ (1819-1820) – Աբ-րահամ արք. Քիւբէլեանի օրագրութիւնը* արաբերէն հատորը (2008): Կ'աշխատակցի *Հասկ հայագիտական տարեգիրք*ին, *Բագին*ին, *Ցեղասպանագիտական հանդէս*ին, *Բանբեր մատենադարանի*ին եւ այլ հանդէսներու եւ յօդուածներու ժողովածու գիրքերու՝ պատմաբանասիրական ուսումնասիրութիւններով, նուիրուած 2012էն կ'ապրի Երեւան ու կը պաշտօնավարէ ՀՑԹԻ:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայ հնատիպ գիրքը, հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութիւնը, Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւնը, հայ լուսանկարչութիւնը: Զբաղած է նաեւ բանահաւաքչութեամբ եւ Հայոց Ցեղասպանութենէն հարիւրաւոր վերապրողներէ գրի առած է վկայութիւններ եւ ազգագրական-բանահիւսական հսկայ նիւթ: Մասնակցած է ՀՍՈԿի գիտաժողովներուն: 1981էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Աստղիկ Մուշեղեան **a.musheghyan@gmail.com**
Ծնած է 1959ին, Երեւան: 2005ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Համբարձում Չերչեանը եւ Արմաշի դպրեվանքի երաժշտական աւանդոյթները» նիւթով: 1982էն աւագ գիտաշխատող է Մատենադարանին մէջ: Հեղինակ է գիտական յօդուածներու:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն հայ միջնադարեան երաժշտութեան պատմութեան ու տեսութեան հիմնախնդիրները, Արմաշի դպրեվանքի երաժշտական աւանդոյթները, Գրիգոր Խլաթեցիի, Համբարձում Չերչեանի ե-

րաժշտական գործունէութիւնը, միջնադարեան հայկական տաղերը եւ վանական երաժշտագիտական աւանդները: 2018էն կ'աշխատակցի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին:

Զաւէն Մսըրլեան
Ծնած է 1938ին, Պէյրութ: 1963ին՝ պաշտպանած է մագիստրականը: 2003ին ՀՀ ԳԱԱն իրեն շնորհած է պատուոյ դոկտորայի կոչում, իսկ 2014ին ընտրուած է ՀՀԳԱԱ արտասահմանեան անդամ: Ասպարէզով կրթական մշակ է: 1967-2017՝ եղած է Պէյրութի Հայ Աւետ. գոլէճի տնօրէնը, այնուհետեւ՝ պատուակալ տնօրէն: Հեղինակ է մօտ 100 պատմական ուսումնասիրութիւններու, բազմաթիւ գիրքերու, որոնց վերջինը՝ *For the Armenian Cause* (2023): 1971էն կ'աշխատակցի *ՀՀՀ*ին:

Հմայեակ Յակոբեան **hakobyanhmayak58@gmail.com**
Ծնած է 1958ին, Շիրակի մարզի Ախուրեան գիւղը, ուր եւ կը բնակի ներկայիս: 1980ին աւարտած է Լենինականի (այժմ Գիւմրի) Մ. Նալբանդեանի անուան մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրական ֆակուլտէտը: 1992-95՝ եղած է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրության ինստիտուտի բանահիւսութեան եւ բանագիտութեան բաժնի հայցորդ: Հեղինակ է յօդուածներու՝ լեզուի, բառիմաստի, հայերէն թիւերու, հայրէնագիտութեան առնչութեամբ: Հեղինակ է *Հայկական եօթ էթիւտներ* (1997) գրքոյկին:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն բանահիւսութիւնը (հեքիաթներ, առասպելներ, օրինանքներ, անէծքներ, հայհոյանքներ):

Մարիամ Յակոբեան **mariam10hakobyan10@gmail.com**
Ծնած է 1991ին, Արարատի մարզի Դուին գիւղը: 2015ին աւարտած է ԵՊՀ Պատմութեան ֆակուլտէտ մագիստրականը: 2019-20՝ Erasmus+ ծրագրով ուսումը շարունակած է Էքս-Մարսէյ համալսարանի հայագիտական բաժնին մէջ, ղեկավարութեամբ Պատրիկ Տօնապետեանի: 2020ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ ԵՊՀի մէջ: 2016-19՝ պաշտօնավարած է Հայաստանի Ազգային արխիւին մէջ: Ներկայիս կը բնակի, Էքս ան Փրովանս, Ֆրանսա:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Սփիւռքի հիմնախնդիրներու ուսումնասիրութիւնը, մասնաւորապէս՝ ազգային ինքնության պահպանման, համայնքային կառոյցներու եւ Հայրենիք–Սփիւռք յարաբերութիւնները:

Հայկ Նազարեան **nazaryan_h90.90@mail.ru**
Ծնած է 1990ին, Երեւան: 2008-10՝ ծառայած է հայկական բանակին: 2018ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտին մէջ, «Մեծն Բրիտանիայի աշխարհառազմավարական շահերը Հայաստանում եւ Այսրկովկասում առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914-1918 թթ.)» նիւթով: 2015-21՝ աշխատած է Հայաստանի Ազգային արխիւին մէջ: 2022էն աւագ գիտաշխատող է Հայաստանի պատմութեան թանգարանի նոր եւ նորագոյն պատմութեան բաժնին մէջ: 2022-23՝ պատասխանատու քարտուղար *Աշխատութիւններ Հայաստանի պատմութեան թանգարանի* հանդէսի խմբագրակազմին, 2022էն ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայութեան, սոցիոլոգիայի եւ իրա-

ւունքի ինստիտուտի, քաղաքական հետազօտութիւններու բաժնի աւագ գիտաշխատող է, 2023էն՝ նոյն ինստիտուտի գիտական քարտուղարն է: Մասնակցած է շարք մը հանրապետական եւ միջազգային գիտաժողովներու: Հեղինակ է *Մեծ Բրիտանիայի աշխարհառազմավարական շահերը Հայաստանում եւ Այսրկովկասում (1914-1920 թթ.)* (2020) հատորին եւ շարք մը գիտական յօդուածներու:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ռազմական պատմութիւնը, ռազմական արդիւնաբերութիւնը, աշխարհա-ռազմավարութիւնը (Geostrategy): 2022էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Վահրամ Շէմմասեան **vahram.shemmassian@csun.edu**
Ծնած է 1951ին, Թրիփոլի, Լիբանան: 1996ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ "The Armenian Villagers of Musa Dagh: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915" նիւթով: 2006էն տնօրէնն է California State University, Northridgeի ժամանակակից եւ դասական լեզուներու եւ գրականութեան բաժանմունքի հայագիտութեան բաժնին: Ունի բազմաթիւ յօդուածներ, Մուսա Լեռան բնակչութեան նուիրուած մենագրութիւններ, վերջինը՝ *The Armenians of Musa Dagh: From Obscurity to Genocide Resistance and Fame (1840-1915)* (2020): Պարգեւատրուած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութեան Ուիլիըմ Սարոյեան շքանշանով (2010): Արժանացած է ՀՑԾԹԻի Ֆրանց Վերֆէլ պատուանշանին՝ առ ի գնահատանք Մուսա Լեռան մասին իր գիտաշխատութիւններուն (2015):
Մասնակցած է ՀՍՈԿի գիտաժողովներուն: 1996էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Արթիւր Շէնեան **arthurshenian@gmail.com**
Ծնած է 1997ին, Ռումիէ, Լիբանան: 2020ին շրջանաւարտ եղած է Պէյրութի Հայկազեան համալսարանի հայագիտական ամպիոնէն: 2025ին աւարտած է Փարիզի ԻՄԱՍ հայագիտական մագիստրոսի առցանց ծրագիրը: Ներկայիս կը պաշտօնավարէ որպէս Հայկազեան համալսարանի Տէրեան եւ Պարսումեան գրադարաններու վարչական պատասխանատու: Ունի պատմուածքներ, տպաւորապաշտ էջեր, յօդուածներ ու թարգմանութիւններ:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն սփիւռքահայ նոր եւ նորագոյն գրականութիւնը, նաեւ արեւմտահայերէնի լեզուաոճական հարցերը: 2024էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Յակոբ Չոլաքեան **hagopcholakian@hotmail.com**
Ծնած է Գարատուրան, Սուրիա: 2016ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ «Քեսապ (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրութիւն)» նիւթով: 2014էն ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻի գլխաւոր գիտաշխատող է: Տասնամեակներ աշխատած է իբրեւ հայերէնի ուսուցիչ եւ դասախօս: Հեղինակ է հայերէնի դասագիրքերու, գիտական յօդուածներու եւ հատորներու, որոնց վերջինը՝ *Պատմական Անտիոքի եւ շրջակայից բնիկ հայերն ու միւս հաւաքականութիւնները* (2023):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն Անտիոքի շրջանի հայոց պատմութիւնը, ազգագրութիւնը, բանահիւսութիւնը, բարբառը, արեւմտահայերէնը, Սփիւռքի կրթական վիճակը: Մասնակցած է ՀՍՈԿի գիտաժողովներուն: 1982էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Արմինէ Սարգսեան **yhmuseum@gmail.com**
Ծնած է 1959ին, Երեւան: 2002ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Կանանց վերաբերող աւանդական արգելանքները հայոց մէջ» նիւթով: 2001-23՝ տնօրէն Երեւան Քաղաքի Պատմութեան թանգարանին: 2011ին պարգեւատրուած է Մովսէս Խորենացի, մշակոյթի նախարարութեան եւ Երեւան քաղաքի ոսկէ մետալներով, 2015ին՝ Սփիւռքի նախարարութեան, իսկ 2018ին՝ Երեւանի 2800ամեակի յուշամետալով: Խմբագրած է զանազան հատորներ, վերջինը՝ *Երեւանը բանաստեղծութիւններում* (2019): Հեղինակ է զանազան գիտական ուսումնասիրութիւններու, կազմած է *Զարդերի հաւաքածու* հատորը (2008): Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ազգաբանութիւնը, թանգարանագիտութիւնը, պատմութիւնը, Երեւանի նշանաւոր ընտանիքները, պատմամշակութային յուշարձանները:

Հրաձին Վարդանեան **vardanyanhratsin@gmail.com**
Ծնած է 1992ին, Տաւուշի շրջանի Պառաւաքար գիւղը: 2023ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Սփիւռքը ժամանակակից պատմագիտական-տեսական դիսկուրսում. 20րդ դարի վերջ--21րդ դարի սկիզբ» նիւթով: 2018-19՝ պաշտօնավարած է ՀՀ Սփիւռքի նախարարութիւն, 2019էն՝ ՀՀ անվտանգութեան խորհուրդի գրասենեակ, Սփիւռքի հարցերով բաժին: 2021-23՝ դասաւանդած է ԵՊՀ Պատմութեան ֆակուլտէտին մէջ: Հեղինակ է յօդուածներու, համահեղինակ՝ դպրոցական դասագիրքի: Մասնակցած է ՀՍՈԿի գիտաժողովներուն:
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն համեմատական սփիւռքագիտութիւնը, հայկական սփիւռքի պատմութիւնը:

Անդրանիկ Տագէսեան **adakessian@haigazian.edu.lb**
Ծնած է 1960ին, Պէյրութ: 2011ին պաշտպանած է դոկտորականը՝ “Democracy and Integration in Multicommunal Polities: The Armenians and the Kurds in Lebanon” նիւթով: 1993-2018՝ պատասխանատու քարտուղար, 2018էն պատասխանատու խմբագիրն է *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ին: Անդամ է *Հայագիտական հարցեր* (2014), *Ցեղասպանագիտական հանդէս* (2018), *Բանբեր Հայաստանի արխիւների* (2023) պարբերականներու խմբագրակազմերուն: Անդամ է ՀԵՑԹԻի գիտական խորհուրդին (2020), Ուաշինկթընի Armenian National Instituteին (2024): 2011էն տնօրէնն է Հայկազեան համալսարանի հայկական Սփիւռքի ուսումնասիրութեան կեդրոնին: Կազմակերպած է ամենամեայ գիտաժողովներ: Խմբագրած է գիրքեր, վերջինը՝ *Հայերը Արաբական Ծոցի երկիրներուն մէջ գիտաժողովի նիւթեր* (2024), կազմած է գիրքեր, վերջինը՝ *ՀԲԸՄ Հաճընի որբանոցը* (1919-1920) (2021), ունի մենագրութիւններ, վերջինը՝ *Լիբանանի հայօճախը, գիրք Ա., համարկումին խաչուղիները (1920-2005)* (2015): Արմէն Իւրնէշլեանի հետ կազմած է *Լիբանանահայ գիրքը 1894-2012 մատենագիտական ցանկ* հատորը (2013):
Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ժողովրդավարացումը, մարդկային իրաւանց, ինքնութեան, համարկումի, Սփիւռքի մշակոյթի եւ պահպանման, Միջին Արեւելքի հայօճախներու պատմութեան հարցերը: 1993էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին:

Աշխատակիցներու Ուշադրութեան

Հայկազեան հայագիտական հանդէս (ՀՀՀ) տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն իվեր, Հայկազեան համալսարանի հայագիտական ամբիոնին կողմէ: 2022էն սկսեալ ան լոյս կ'ընծայուի վեցամսեայ դրութեամբ:

ՀՀՀն կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան ազգագրական, աշխարհագրական, բանասիրական, գրական, իմաստասիրական, իրաւագիտական, լեզուագիտական, կրօնական, հնագիտական, մշակութային (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւն.), պատմական, տնտեսագիտական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի անցեալի եւ ժամանակակից նիւթեր:

ՀՀՀն կը հրատարակէ հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն անտիպ գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, քննարկումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական-մատենագիտական ցանկեր, մահագրականներ, հրատարակուած նիւթերու տարակարծիք ուսումնասիրութիւններ: Բացառիկ պարագաներու ՀՀՀի խմբագրութիւնը իր հայեցողութեամբ նկատի կ'առնէ այլ բնոյթի նիւթեր եւս:

Ներկայացուած յօդուած-ուսումնասիրութիւնները եւ հրապարակումները պարտին ըլլալ նախընտրաբար՝ առաւելագոյնը շուրջ 10,000 բառ (ծանօթագրութիւններուն հետ), քննարկումները՝ առաւելագոյնը շուրջ 5000 բառ (ծանօթագրութիւններուն հետ), հաղորդումները՝ առաւելագոյնը 4000 բառ, գրախօսականները՝ 2000 բառ, մահագրականները՝ մինչեւ 1000 բառ, բոլորը՝ համակարգիչի ARMENIAN UNICODE ծրագրի շարուածքով:

Աշխատակցութիւնները պարտին ունենալ հետեւեալ կառոյցը.- մուտք/ներածական, բուն նիւթը (ենթավերնագրերով շաղկապուած), եզրակացութիւն:

Ծանօթագրութիւնները պարտին ըլլալ հետեւեալ կերպ.-

Մամուլի պարագային՝ հեղինակ, «յօդուածի անուն», *մամուլի անուն* եւ տպագրութեան վայր, յօդուածի տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Յօդուածներու ժողովածուի պարագային՝ հեղինակ, «յօդուածի անուն»՝ *գիրքի անուն եւ հատոր*, խմբագիր/կազմող, հրատարակիչ/մատենաշար, տպագրութեան վայր եւ տպարան, տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Գիրքի պարագային՝ հեղինակ, *գիրքի անուն եւ հատոր*, խմբագիր/կազմող, հրատարակիչ/մատենաշար, տպագրութեան վայր եւ տպարան, տպագրութեան թուական եւ էջաթիւ:

Արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ փաստաթուղթի հեղինակը, խորագիրը, գտնուած վայրը, թիւը:

Հարցազրոյցներու պարագային՝ մասնակիցներուն անունները, հարցազրոյցին վայրն ու թուականը:

Կայքէջի պարագային՝ լրիւ հասցէն եւ մատչումի թուականը:

Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն ամփոփում մը, շուրջ 250 բառ: Նիւթին պէտք է կցուած ըլլան նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրականը (ծննդեան թուական, ծննդավայր, բարձրագոյն ուսում, պաշտպանած գիտական բարձրագոյն աստիճանը եւ թեզին նիւթը, հրատարակած գիրքերու եւ նիւթերու ծիրը, վերջին երկու գիրքերուն անունները (թուական-հրատարակչատուն, վայր), ներկայ պաշտօնը, նկար մը եւ ելեկտրոնային հասցէն առ ի հրատարակութիւն:

Հրատարակելի աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին լեզուական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններ կը համաձայնեցուին հեղինակին հետ: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին դասական ուղղագրութեամբ: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ լաւորակ պատկերներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէզներ, որոնց աղբիւրը եւ հրատարակման արտօնութիւնը ապահովելու է հեղինակը:

Աշխատակցութիւնները կը ներկայացնեն հեղինակներուն տեսակէտը:

Աշխատակցութեան, թղթակցութեան, բաժանորդագրութեան, հատորներու ստացումի, հրատարակութիւններու փոխանակման եւ այլ հարցերով հաղորդակցիլ հետեւեալ կերպ.-

Dr. Antranik Dakessian
Haigazian Armenological Review
P.O.Box 111748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երեք ամիս ետք:

Հատորի մը գրախօսուիլը փափաքողներ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք պարտին ՀՀՀի խմբագրութեան յղել հատորէն 2 օրինակ:

ՀՀՀի մէջ հրատարակուած նիւթերէն կարելի է մէջբերել: Հրատարակուած նիւթին հեղինակը կը ստանայ ՀՀՀի տուեալ հատորէն 1 օրինակ:

ՀՀՀի հատորները մատչելի են հետեւեալ կայքերուն վրայ.-

http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx .

http://tert.nla.am/mamul/HAIGAZIAN/Table.html .

https://www.flib.sci.am/ .

Notes to Contributors

Haigazian Armenological Review (*HAR*) has been published annually since 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University. Since 2022 it is being published twice a year.

The *Review* is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with archaeology, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, ethnography, geography, history, linguistics, literature, philology, philosophy, politics, religion, legal, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, investigative articles, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French. Other sorts of materials might be published at the discretion of the Editorial Board.

Articles submitted to *HAR* should preferably be not more than 10,000 words (including the footnotes), for investigative articles and briefings not more than 4000 words, for book reviews not more than 2000 words and for obituaries not more than 1000 words. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published in any language. It is preferred that manuscripts submitted for consideration are on CD with a hard copy.

Manuscripts should have an introduction, the body (with subtitles) and a conclusion. Footnotes should have the following details.-

In case of newspapers/periodicals: author, "title of the article", *name of the newspaper*, place of publication, date and page number.

In case of an article from a book: author, "title of the article", *name of the book and volume*, editor, publisher/series, place of publication, date and page number.

In case of books: author, *name of the book and volume*, editor, publisher/series, place of publication, date and page number.

In case of archival materials: author of the document, "title of the document", name of the document file, place reserved, number, date.

In case of interviews: names of the interviewer and interviewee, date and place.

In case of websites: the title, the address and date accessed.

Submitted manuscripts must include a 250-word summary in Armenian or English and a short biography of the author (birthplace and birth date, higher education, degree, title of the thesis defended, the scope of the books published, the titles of the last two books published – with date and

publisher – current position, and a passport size photo).

The editors reserve the right to edit manuscripts to conform to the *HAR*'s style and format. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *HAR* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P.O. Box 111748, Beirut Lebanon.
Fax: (01)341230/31 or (03)712058
Email: adakessian@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Derian Armenological Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *HAR*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to one copy of the volume in which their contribution is published.

The *Haigazian Armenological Review* volumes are accessible on the following websites:
http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx .
http://tert.nla.am/mamul/HAIGAZIAN/Table.html .
https://www.flib.sci.am/ .

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ/TABLE OF CONTENTS

Խմբագրական	Արեւմտահայերէն հայագիտութիւն	5
Editorial	Armenian Studies in the Western Armenian Language	8

ՅՕԴՈՒԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ARTICLES

Ազգագրութիւն եւ Բանահիւսութիւն/Ethnography and Folklore

Հմայեակ Յակոբեան Hmayak Hakobyan	Հրաշապատում հեքիաթների դիցաբանական արմատները The Mythical Roots of Miracle Tales	11
Լուսինէ Մադաթեան Lusine Madatyan	Ժամանակի տարընկալումը որպէս ճանաչողական կաղապար հայկական եւ բրիտանական ժողովրդական հեքիաթներում Perception of Time as a Cognitive Pattern in Armenian and British Folk Tales	29
Վազգէն Հախոյեան Vazgen Hakhoyan	Լեռների պաշտամունքը եւ դրանց դերը հայ ժողովրդի կեանքում The Cult of Worshipping Mountains and their Role in the Life of the Armenian Nation	41

Արուեստ/Arts and Crafts

Արտակ Ասատրեան Artak Asatryan	Նուռը հայկական զարդարուեստում եւ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ The Pomegranate in Armenian Ornamental Arts and Folklore	61
Աստղիկ Մուշեղեան Astghik Musheghyan	Երաժիշտ-փիլիսոփայ Յեսու Արեւելցին եւ իր նշանաւոր Տաղարանը (1348) Musician-Philosopher Hesu Areveltsi and His Renowned *Tagharan* (1348)	79
Անդրանիկ Տագէսեան Antranik Dakessian	Ակնարկ՝ հայկական արձանագրութեամբ կամ հայապատկան կնիքով պղինձէ ճաշամաններու A Survey of Armenian Inscribed Copper Lunchboxes	113

Կարէն Ասատրեան	*Մայր Հայաստան, Արարատ լեռ, խաչքար, նուռ, հոգեւոր կառոյց (մանրակերտ).* յարդարանքային իրերի շուկայական միտումներ եւ Կանսէյի ճարտարագիտութիւնը	131
Karen Asatryan	Market Trends of Decorative Items of Mother Armenia, Mount Ararat, Khatchkar, Pomegranate, Religious Constructs and Kansei Engineering	

Գրականութիւն/Literature

Յակոբ Չոլաքեան	*Տեսթան*ը հայատառ թրքերէն գրականութեան մէջ	149
Hagop Cholakian	*Destan*: A Literary Genre Written in Turkish with Armenian Script	

Լեզու/Linguistics

Դաւիթ Գիւրջինեան	Սփիւռքի հայերէնը. ընդհանուր եւ տեղային անուանումներ	167
Davit Gyurjinyan	Armenian Language of the Diaspora: General and Local Names	

Հայոց Ցեղասպանութիւն/Armenian Genocide

Hayk Martirosyan	The Eleven Deceased German-Speaking Missionaries Working Among the Armenians in the Ottoman Empire	189
Հայկ Մարտիրոսեան	Տասնմէկ գերմանախօս միսիոնարներ, որոնք մահացան Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայերու ծառայութեան ընթացքում	
Լուսինէ Եարամիշեան	1915ի Հայոց Ցեղասպանութեան գաղթականներին աջակցելու արցախահայութեան ծաւալած գործունէութիւնը	205
Lusine Yaramishian	Artsakh Armenians and the 1915 Armenian Genocide Refugees	
Vahram L. Shemmassian	Rev. Dikran Antreasian: A Leader of the Musa Dagh Resistance to the Armenian Genocide	217
Վահրամ Լ. Շէմմասեան	Վերապատուելի Տիգրան Անդրէասեան՝ Մուսա Լեռան դէմ Ցեղասպանութեան դիմադրութեան ղեկավար	

Zaven Messerlian	A Few British Documents Concerning the Armenian Genocide	235
Զաւէն Մսըրլեան	Բրիտանական քանի մը վաւերաթուղթեր Հայոց Ցեղասպանութեան մասին	
Վարդան Մատթէոսեան Vartan Matiossian	Վենեզուելացի զինուորական եւ Մեծ Եղեռնի վկայ Ռաֆայէլ Տէ Նոկալէս (1877-1937) Rafael De Nogales (1877-1937), Venezuelan Soldier and Witness of the Medz Yeghern	241
Իւէթ Թաճարեան	Լուսանկարչութիւնը որպէս Հայոց Ցեղասպանութեան յիշողութեան վաւերագրման միջոց	263
Yvette Tajarian	Photography as a Means of Documenting and Remembering the Armenian Genocide	

Պատմութիւն-Հնագիտութիւն History-Archeology

Արման Մալոյեան Arman Maloyan	Մածնաբերդ ամրոցի տեղադրութեան շուրջ The Location of Matsnaberd Fortress	275
Մարիամ Յակոբեան	Մայր աթոռ Սրբ. Էջմիածնի Աստրախանի, Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիային թեմերի պատմական ընթացքը Ռուսական կայսրութեան շրջանում (1700ականներ-1917)	289
Mariam Hakobyan	The Astrakhan, Nor Nakhidjevan and Besarabia Prelacies of the Catholicossate of Etchmiadzin During Tsarist Russia (1700s--917)	
Հայկ Նազարեան	Հայկական հակաօդային պաշտպանութեան (ՀՕՊ) զօրքերը 2016-20ին (Գ. ՄԱՍ)	305
Hayk Nazaryan	Armenian Air Defense Troops During 2016-2020 (Part 3)	
Ռուբէն Գասպարեան	Ամիրսպասալար, Աթաբէկ Աւագ Զաքարեանի (1180/90-1250) գործունէութիւնը ըստ վիմագրական ու մատենագրական աղբիւրների	323
Ruben Gasparyan	The Activities of Amirspasalar, Atabek Avag Zakaryan (1180/90-1250) According to Epigraphic Sources	

Փիլիսոփայութիւն/Philosophy

Ճան Էրզուրումլուօղլու Can Erzurumluoğlu	Գալուստ Կոստանդեանի բարեշրջումը ոգեպաշտութենէն գիտապաշտութեան եւ գիտութեան սահմանները The Intellectual Evolution of Caloust Gosdantian from Spiritualism to Scientism and the Boundaries of Science	359

Հայկազեան հայագիտական հանդէս/Haigazian Armenological Review

Քնարիկ Աբրահամեան Knarik Abrahamian	Միքանի դիտարկումներ *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի շուրջ A Few Observations on the *Haigazian Armenological Review*	373
Նարինէ Մարգարեան Narine Margarian	Հայոց Ցեղասպանագիտութիւնը *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ում Armenian Genocide Studies in the *Haigazian Armenological Review*	377
Անդրանիկ Տագէսեան Antranik Dakessian	Հայաստանը *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*ի էջերուն մէջ Armenia's Presence in the *Haigazian Armenological Review* Volumes	415
Հրաճին Վարդանեան Hratsin Vardanian	Հայկազեան համալսարանի եւ Հայաստանի գիտակրթական կապերը The Scientific-Educational Ties Between Haigazian University and Armenia	425

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ/UNPUBLISHED DOCUMENTS

Էմմա Այվազեան Emma Ayvazyan	Անտիպ մի վաւերաթուղթ Օսմանեան կայսրութեան վառօդապետ Յովհաննէս Տատեանի մասին (ԺԹ. դարակէս) An Unpublished Document about the Head of the Ottoman Imperial Gunpowder Mill Hovhannes Dadian (Mid-19th Century)	439

Միհրան Մինասեան — Պանտրմա-Պալըքեսիրի ու շրջակայքի հայերը — 447
Mihran Minassian — The Armenians of Bandirma-Balikesir and their Surroundings

Արթիւր Շէնեան — Նշան Պէշիկթաշլեանէն 12 նամակներ Անդրանիկ Ծառուկեանին (1938–61) — 469
Arthur Shenian — Twelve Letters from Nshan Beshigtashlian to Antranig Dzarugian (1938–1961)

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ/BRIEFINGS

Արմինէ Սարգսեան — Հին Երեւանի մթերային խանութներն ըստ *Երեւանեան յայտարարութիւններ* շաբաթաթերթի (1884-1917) — 483
Armine Sargsyan — Old Yerevan Grocery Stores According to *Yerevan Announcements* Magazine (1884-1917)

Մերի Աւետիսեան — *Նոր Արաբկիր* փեղեկատուի անդրադարձը Խորհրդային Հայաստանում արաբկիրցիների վերաբնակեցման գործընթացին — 489
Mary Avetisyan — The *Nor Arabkir Bulletin*: Covering the Process of the Settlement of Arabkir Armenians in Soviet Armenia

Համառօտ կենսագրութիւն հատորին աշխատակիցներուն — 507
Brief Biography of the Contributors

Աշխատակիցներու ուշադրութեան — 515
Note to Contributors

Բովանդակութիւն — 519
Table of Contents

Հայկազեան հայագիտական հանդէս, հտր. 46/1
տպաքանակ՝ 125
Գին՝ Լիբանան 1.00,000Լ. ոսկի, արտասահման 30 տոլար
Տպագրութիւն՝ Rouhana Chemaly, Daroun s.a.l.
Haigazian Armenological Review, Vol. 45/1
P.O.Box 11-1748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@haigazian.edu.lb